ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Θεοδώρας Κ. Παντελίδου

Όψεις της κοινωνικοποίησης στην περίοδο της κυρίως παιδικής ηλικίας μέσα στο Ελληνικό Τμήμα Μέριμνας Ανηλίκων, όταν παρουσιάζουν λανθάνουσα παραβατική συμπεριφορά ή βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο.

ΑΘΗΝΑ
2017

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Όψεις της κοινωνικοποίησης στην περίοδο της κυρίως παιδικής ηλικίας μέσα στο Ελληνικό Τμήμα Μέριμνας Ανηλίκων, όταν παρουσιάζουν λανθάνουσα παραβατική συμπεριφορά ή βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Θεοδώρας Κ. Παντελίδου

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Α. Λύτρας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Μέλος: Α. Μαγγανάς, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Μέλος: Γ. Λάζος, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

ΑΘΗΝΑ
2017

Δεξιά: έργο των ανηλίκων από τα εργαστήρια στις φυλακές Διαβατών.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες προς το Σύλλογο Φίλων – Εθελοντών Εταιρίας Προστασίας Ανηλίκων Θεσσαλονίκης, για την άδεια χρήσης των έργων (σ. 3, 557)

Στην οικογένειά μου

Ευχαριστίες θερμές για την αμέριστη συμπαράστασή τους προς την οικογένειά μου, προς τον Επιβλέποντα Καθηγητή κ. Ανδρέα Λύτρα, προς τα Μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής κ. Αντώνη Μαγγανά και κ. Γρηγόρη Λάζο.

Ευχαριστίες επίσης οφείλονται στους:

Αραβαντινό Αντώνη

Βερβενιώτη Τασούλα

Εταιρεία Φίλων Εθελοντών Εταιρίας Προστασίας Ανηλίκων Θεσσαλονίκης

Εταιρία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου – Χάρη Ασημόπουλο

Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού

Κέντρο Βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ»

Κόντη Αλέξανδρο

Μαυρή Μιχάλη

Παιδικά Χωριά SOS Ελλάδος

Συνήγορο του Παιδιού

Σωτηρόπουλο Σωτήρη

Υπουργείο Υγείας και κυρίως την 4η ΔΥΠΕ Μακεδονίας – Θράκης

Χρίτη Μαρία

Όψεις της κοινωνικοποίησης

στην περίοδο της κυρίως παιδικής ηλικίας

μέσα στο Ελληνικό Τμήμα Μέριμνας Ανηλίκων,

όταν παρουσιάζουν λανθάνουσα παραβατική

συμπεριφορά ή βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

Περιεχόμενα 11

Συντομογραφίες 11

Abstract 17

Εισαγωγή 19

1. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης – οι φορείς κοινωνικοποίησης του ατόμου 37

1.1 Κοινωνικοποίηση 38

1.2 Οικογένεια 52

1.3 Εκπαίδευση 63

1.4 Ομάδα των ομοίων 85

1.5 Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας/Ενημέρωσης 95

1.6 Θρησκεία 108

1.7 Κράτος 128

2. Αντικοινωνικές μορφές συμπεριφοράς 141

2.1 Ηθικός κίνδυνος του ανηλίκου 143

2.2 Αποκλίνουσα/παρεκκλίνουσα συμπεριφορά 152

2.3 Ηθική παρεκτροπή του ανηλίκου 170

2.4 «Λανθάνουσα» παραβατική και παραβατική συμπεριφορά 175

2.5 Ιδιαίτερες αξιόποινες πράξεις 200

3. Ελληνικό Τμήμα Μέριμνας Ανηλίκων 205

3.1 Μέριμνα στο δίκαιο πρόνοιας 207

3.1.1 Η μέριμνα για την κυρίως παιδική ηλικία στο Σύνταγμα της Ελλάδος 207

3.1.2 Η μέριμνα της κυρίως παιδικής ηλικίας στον Αστικό Κώδικα 210

3.1.2.1 Ιδρυματική μέριμνα 218

3.1.2.1.1 Ιδιωτική Ιδρυματική μέριμνα 218

α. Το Χαμόγελο του παιδιού 218

3.1.2.1.2 Δημόσια ιδρυματική μέριμνα 219

α. Κέντρο βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ» 219

β. Παιδικά Χωριά SOS 222

γ. Κέντρα Παιδικής Μέριμνας 226
δ. Παιδοπόλεις 231
3.1.2.2 Μη ιδρυματική μέριμνα 238
3.1.2.2.1 Η αναδοχή του ανηλίκου 238
3.1.2.2.2 Η υιοθεσία του ανηλίκου 248
3.2 Μέριμνα στο δίκαιο αρωγής 265
3.2.1 Ιδρύματα Αγωγής 265
3.3 Ποινική μέριμνα 278
3.3.1 Μέριμνα στον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας 278
3.3.1.1 Η μέριμνα του Ποινικού Δίκαιου για τους ανήλικους (θύματα και δράστες) της κυρίως παιδικής ηλικίας. 278
3.3.1.1.1 Μέριμνα του Ποινικού Δικαίου για τους ανήλικους δράστες 289
3.3.1.2.1 Αναμορφωτικά μέτρα 289
α. Η επίπληξη του ανηλίκου 289
β. Η ανάθεση της υπεύθυνης του ανηλίκου στους γονείς ή στους επιτρόπους του 290
γ. Η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε ανάδοχη οικογένεια 293
δ. Η ανάθεση της επιμέλειας του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή σε ιδρύματα ανηλίκων ή σε επιμελητές ανηλίκων 294
ε. Η συνδιαλλαγή μεταξύ ανήλικου δράστη και θύματος για έκφραση συγνώμης και εν γένει για εξώδικη διευθέτηση των συνεπειών της πράξης από τον ανήλικο 295
στ. Η αποζημίωση του θύματος ή η κατ' άλλον τρόπο άρση ή μείωση των συνεπειών της πράξης από τον ανήλικο 296
ζ. Η παροχή κοινωφελούς εργασίας από τον ανήλικο 297
η. Η παρακολούθηση από τον ανήλικο κοινωνικών και ψυχολογικών προγραμμάτων σε κρατικούς, δημοτικούς, κοινοτικούς ή ιδιωτικούς φορείς 300
θ. Η φοίτηση του ανηλίκου σε σχολές επαγγελματικής ή άλλης εκπαίδευσης ή κατάρτισης 302
ι. Η παρακολούθηση από τον ανήλικο ειδικών προγραμμάτων κυκλοφοριακής αγωγής 303
ια. Η ανάθεση της εντατικής επιμέλειας και επιτήρησης του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή σε επιμελητές ανηλίκων 304

ιβ. Η τοποθέτηση του ανηλίκου σε κατάλληλο κρατικό, δημοτικό, κοινοτικό ή ιδιωτικό ίδρυμα αγωγής 305
3.3.1.2.2 Θεραπευτικά μέτρα 305
3.3.2 Μέριμνα στον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας 308
3.3.2.1 Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων 308
3.3.2.2 Δικαστήρια Ανηλίκων 316
3.3.2.3 Εισαγγελία Ανηλίκων 324
3.3.2.4 Αστυνομία Ανηλίκων 330
3.3.2.5 Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων 336
4. Ανασταλτικοί παράγοντες της κοινωνικοποίησης 343
4.1 Γονεϊκή αποστέρηση 344
4.2 Ιδρυματοποίηση 355
4.3 Κακοποίηση 371
5.Ιχνογράφημα 393
5.1 Ιχνογράφημα 394
6. Κοινωνική έρευνα 403
6.1 Μεθοδολογία της κοινωνικής έρευνας 404
6.2 Ηθική και δεοντολογία στην κοινωνική έρευνα – προβλήματα κατά τη διεξαγωγή της 409
6.3 Συνέντευξη 418
6.4 Ομαδικά εστιασμένη συνέντευξη (focus group interview) 423
6.5 Ημι-δομημένη συνέντευξη (semi-structured interview) 427
6.6 Δομή και περιεχόμενο της ημι-δομημένης συνέντευξης 428
6.7 Συνεντεύξεις 431
α. Συνεντεύξεις με τους διάγοντες στα κέντρα παιδικής προστασίας 431
β. Συνεντεύξεις με το διοικητικό και το επιστημονικό προσωπικό των κέντρων παιδικής προστασίας 460
7. Συμπεράσματα 497
Βιβλιογραφία 511
Ηλεκτρονικές πηγές 547

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

§ = Παράγραφος
UNESCO = United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/Εκπαιδευτικός, Επιστημονικός και Πολιτιστικός Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών
UNSCOB = United Nations Special Committee on the Balcans/ Ειδική Επιτροπή του Οργανισμοού των Ηνωμένων Εθνών στα Βαλκάνια
ά. = Άρθρο
α.ν. = Αναγκαστικός νόμος
Α.Φ.Μ. = Αριθμός Φορολογικού Μητρώου
ΑΚ = Αστικός Κώδικας
Αρ. πρωτ. = Αριθμός πρωτοκόλλου
Β.Δ. = Βασιλικό Διάταγμα
Δ.Υ.ΠΕ. = Διοίκηση Υγειονομικής Περιφέρειας
Ε.Δ.Ε. = Ένορκη Διοικητική Εξέταση
Ε.Ο.Κ.Φ. = Εθνικός Οργανισμός Κοινωνικής Φροντίδας
Ε.Ο.Π. = Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας
Ε.Φ.Ε.Π.Α. = Εταιρεία Φίλων Εθελοντών Προστασίας Ανηλίκων Θεσσαλονίκης
έδ. = Εδάφιο
Η.Π.Α. = Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΚαΠα-Π = Κακοποίηση και Παραμέληση Παιδιών
κ.δ. = Κανονιστικό Διάταγμα
Κ.Ε.Σ.Α.Θ.Ε.Α. = Κεντρικό Επιστημονικό Συμβούλιο για την πρόληψη και την αντιμετώπιση
Κ.Κ.Ε. = Κουμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
Κ.Ο.Κ. = Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας
ΚΕ.ΠΕ.Π. = Κέντρο Περίθαλψης Παίδων
ΚΠοινΔ = Κώδικας Ποινικής Δικονομίας
ΚΠολΔ = Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
Μ.Μ.Ε. = Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας/Ενημέρωσης
ν. = Νόμος
ν.δ. = Νομοθετικό διάταγμα
Ν.Π.Δ.Δ. = Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
Ν.Π.Ι.Δ. = Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου
Ο.Η.Ε. = Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
Π.Δ. = Προεδρικό Διάταγμα
περ. = Περίπτωση
ΠΕ.ΣΥ.Π. = Περιφερειακό Σύστημα Υγείας και Πρόνοιας
Π.Ι.Κ.Π.Α. = Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντίληψης
ΠΚ = Ποινικός Κώδικας

Π.Ο.Υ. = Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας

Σ = Σύνταγμα

Σ.Ε.Υ.Υ.Π. = Σώμα Επιθεωρητών Υπηρεσιών Υγείας και Πρόνοιας
της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας των ανηλίκων

Υ.Α. = Υπουργική Απόφαση

Φ.Ε.Κ. = Φύλλο Εφημερίδος της Κυβέρνησης

Abstract

Aspects of socialization during childhood in the frame of The Greek Department of Childcare and, more specifically, at cases when the juveniles behave in a delinquent way, or when they are in moral danger.

The socialization of every member of a social community is undoubtedly of vital importance and also a presupposition for the existence itself and the proper function of the specific community. Every unobstructed socializing process, i.e., the embracing of the respective system of values, standards, rules and principles on the individual's part, is the only one that can assure the appropriate and effective being and function of a social community. Family, school, religion, mass media and state are the basic means of socialization for every citizen.

International scholarship has been focusing — especially after the end of the 2nd World War — on issues of juvenile delinquency, major cause of which is child abuse, whether it is psychological, mental or physical: children who are mistreated, abandoned, molested and — generally speaking — abused in any way, have to deal with enormous obstacles in their process of socialization and sometimes never make it through, but instead they resort to violence, crime or other kinds of antisocial behavior.

This survey aims at: *a)* gathering and illustrating the parameters of the "Greek case" concerning the treatment of juvenile delinquency in the frame of the respective Childcare Department; *b)* framing the Greek case by the international evidence and data; *c)* revealing the urgent need to liberate what is called "juvenile institutional care" from social prejudices and superstitions, as well as from any king of stigmatization; *d)* highlighting the crucial role that parental care and family surroundings can play in preventing possible delinquent behaviors, as well as in dealing with them, if and when they take place.

Therefore, after examining the contribution of the basic means of socialization, the discussion of this research emphasizes the Greek Constitutional and institutional means by which the Greek state has been attempting to cope with

juvenile delinquency and child mistreat. It is true that laws and decrees have been established and been constantly improved having as prerogative the benefit of children, but there still are points without clarity in the legislation for the protection of children. Furthermore, even when there is the appropriate legal basis as well as the willingness to do something properly, the results are not the expected ones, due to the lack of infrastructure in action, or lack of staff and material means. However, special attention must be given to the issue of child abuse within families or within institutions.

The survey ends with the interviews of juveniles which were taken recently and put in words the perplexity and the multileveled consequences of abuse, both for the individuals themselves, as well as for society.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έρευνα και η μέθοδος

Αντικείμενο της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση όψεων της κοινωνικοποίησης κατά την περίοδο της κυρίως παιδικής ηλικίας εντός του Ελληνικού Τμήματος Μέριμνας Ανηλίκων, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι εν λόγω ανήλικοι εκδηλώνουν λανθάνουσα παραβατική συμπεριφορά ή όταν διαπιστώνεται ότι οι ίδιοι διατελούν σε κατάσταση «ηθικού κινδύνου».

Βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη και τη λειτουργία κάθε κοινωνικού συνόλου αποτελεί η κοινωνικοποίηση των μελών που ανήκουν σε αυτή, δηλαδή η αφομοίωση από μέρους τους του συστήματος αξιών, προτύπων, κανόνων, πολιτισμικών στοιχείων, που εκφράζουν τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Η κοινωνικοποιητική διαδικασία αποτελεί καθεαυτή μια από τις βασικότερες παραμέτρους στην ενταξιακή πορεία κάθε ατόμου ως κοινωνικού όντος στο κοινωνικό σύνολο και γίγνεσθαι. Οι φορείς κοινωνικοποίησης, αλλά και οι παράγοντες εκείνοι οι οποίοι επηρεάζουν τη διαδικασία στο σύνολό της και σε κάθε φάση της, αποτέλεσαν και εξακολουθούν να αποτελούν —από αρχαιοτάτων χρόνων— αντικείμενο συζητήσεων, έρευνας και διαφωνιών μεταξύ φιλοσόφων, διανοητών, κοινωνιολόγων, παιδαγωγών, ψυχολόγων, νομικών, πολιτειολόγων, πολιτικών αναλυτών. Έργα της αρχαιότητας όπως του Πλάτωνα (*Πολιτεία*, *Πολιτικός*, *Νόμοι*) και του Αριστοτέλη (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, *Πολιτικά*) πιστοποιούν τη διερευνητική ματιά του ανθρώπου στην ίδια την κοινωνική και πολιτική του φύση: για τον σταγειρίτη φιλόσοφο ο χαρακτηρισμός *κοινωνικὸ ὄν* ταυτίζεται με τον χαρακτηρισμό *πολιτικὸ ὄν*. Η φιλοσοφική σκέψη της αρχαιότητας έθεσε τις βάσεις για μια θεωρητικοποιητική προσέγγιση της ενταξιακής —του ατόμου στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο— διαδικασίας η οποία αργότερα ονομάστηκε *κοινωνικοποίηση*. Επιπλέον, κληροδότησε στην επιστημονική σκέψη την εστίαση σε ένα από τα χαρακτηριστικά που προσομοιάζουν αποκλειστικά στην ανθρώπινη φύση, καθιστώντας τον άνθρωπο ικανό να διαβιεί, να εργάζεται, να ευημερεί, να παράγει πολιτισμό και, φυσικά, να αναπαράγεται, εντός του πλαισίου μιας πολιτειακά οργανωμένης κοινωνίας.

Έρευνες που αφορούν ζητήματα «αποκλίνουσας συμπεριφοράς» ανηλίκων σε διεθνές επίπεδο χρονολογούνται ήδη στους προηγούμενους αιώνες με την

ποσότητα και την ποιότητά τους να παρουσιάζουν αύξουσα πορεία όσο πλησιάζουμε στον 20ό αιώνα και δη στις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι εμφανές ότι πλέον οι κοινωνίες, στην προσπάθειά τους για αυτοεξέταση και αυτοανάλυση έχουν οξύνει την ευαισθησία και την εστίασή τους σε ζητήματα που αφορούν τα παιδιά, παρά το γεγονός ότι εξακολουθούν να υφίστανται πολύ σοβαρά και ακανθώδη ζητήματα, τα οποία εμπλέκουν την κάκιστη μεταχείριση των ανηλίκων και μελλοντικών κοινωνικών μελών. Η πιο εξειδικευμένη και επίμονη έρευνα προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση αποτυπώνεται και στην ελληνική βιβλιογραφία. Σκοπός της παρούσας διερεύνησης είναι: *α)* να συγκεντρώσει και να αναδείξει τις παραμέτρους και τα στοιχεία που συνθέτουν την «ελληνική περίπτωση» της αντιμετώπισης της ανήλικης παραβατικότητας στο αντίστοιχο Τμήμα Μέριμνας· *β)* να εντάξει την ελληνική αυτή περίπτωση στα διεθνή δεδομένα, με συγκριτική —συχνά— διάθεση· *γ)* να αναδείξει την ύψιστη ανάγκη να εκσυγχρονιστεί, να απομυθοποιηθεί και να απελευθερωθεί η «ιδρυματική» μέριμνα των ανηλίκων από τα κοινωνικά ταμπού που στιγματίζουν ακόμη και σήμερα εργαζόμενους και φιλοξενούμενους· *δ)* να αναδείξει τον ρόλο που μπορεί να παίξει το οικογενειακό περιβάλλον, τόσο στην πρόληψη όσο και στην καταστολή τυχόν παραβατικών συμπεριφορών από τους ανηλίκους.

Τα κεφάλαια

Στο 1ο πραγματοποιείται μια επισκόπηση του ρόλου που παραδοσιακά διαδραμάτιζαν και εξακολουθούν να διαδραματίζουν στην κοινωνική ένταξη κάθε ατόμου οι βασικοί «φορείς κοινωνικοποίησης», από τη γέννηση του επίδοξου κοινωνικού μέλους και κατά τη λεγόμενη «παιδική ηλικία»: η οικογένεια, το πρώτο κοινωνικό κύτταρο με το οποίο έρχεται σε επαφή το άτομο, θέτει τους πρώτους κανόνες, το πρώτο πλαίσιο εντός του οποίου οφείλει το άτομο να διάγει τον βίο του, με τέτοιο τρόπο ώστε να μη θεωρείται ότι η συμπεριφορά του αποκλίνει από την «αναμενόμενη» σύμφωνα με το συγκεκριμένο πλαίσιο.

Στη συνέχεια η εκπαίδευση, εκπεφρασμένος ρόλος της οποίας είναι η μετάδοση γνώσεων, η καλλιέργεια δεξιοτήτων, η παιδεία με την έννοια της γενικότερης πνευματικής, ηθικής και ψυχικής καλλιέργειας του ατόμου,

κοινωνικοποιεί και πολιτικοποιεί τους μαθητές μέσω του σχολείου. Ο θεσμός αυτός διαδραματίζει βασικότατο ρόλο στον εύπλαστο και ευαίσθητο χαρακτήρα των μαθητών, οι οποίοι συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία καθ' υπαγόρευση και εισέρχονται σε ένα ευρύτερο από την οικογένειά τους κοινωνικό σύνολο, υποχρεωμένοι να προσαρμοστούν σε τάξεις με ετερογενή σύσταση –από κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική, ακόμη και εθνική άποψη–, να προβάλουν την ατομικότητά τους, αλλά και να αποδεχτούν τη διαφορετικότητα. Οι παράγοντες που καθιστούν την εκπαιδευτική διαδικασία γόνιμη ή ατελέσφορη είναι πολλοί και το ουσιώδες είναι ότι τα αποτελέσματά της αντανακλούν την ποιότητα ή τις αδυναμίες μιας κοινωνίας σε πολιτισμικό, κοινωνικό, θρησκευτικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο.

Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας/Ενημέρωσης δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν από τους κοινωνικοποιητικούς φορείς που εξετάζονται στην εργασία αυτή, καθώς συμβάλλουν άμεσα και έμμεσα στην κοινωνική ένταξη ανηλίκων και ενηλίκων. Τα συγκεκριμένα μέσα φέρουν τους τρεις χαρακτηρισμούς οι οποίοι ακριβώς αντανακλούν την εν λόγω σημασία τους: *μαζικής* και *επικοινωνίας*/*ενημέρωσης*. Ο πρώτος χαρακτηρισμός αναφέρεται στην ευρύτατη κλίμακα και εμβέλεια επιρροής τους, η οποία έχει άμεσες συνέπειες στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης: μέσω της πληροφόρησης και της πολιτικής ενημέρωσης, όπως δείχνει και ο δεύτερος χαρακτηρισμός, τα Μ.Μ.Ε. καθίστανται μοχλοί άσκησης πολιτικής και κοινωνικής επιρροής και, τελικά, μοχλοί χειραγώγησης.

Το θρησκευτικό δόγμα ασκεί και αυτό με τη σειρά του υπολογίσιμη επίδραση στην κοινωνικοποίηση των ανηλίκων. Κάθε θρησκευτικό δόγμα επιτελεί σαφέστατα μια κοινωνικοποιητική λειτουργία, καθώς αποσκοπεί στη μεταβίβαση αξιών και προτύπων που υποστηρίζεται ότι συμβάλλουν στην πνευματική και την ηθική ανάταση του ατόμου και, κατ' επέκταση, στην κοινωνική ομαλότητα. Η θρησκευτικότητα αποτελούσε ανέκαθεν και αποτελεί βασικό πρίσμα μέσω του οποίου διαμορφώνεται η άποψή μας για τον εαυτό μας και τους άλλους, στο πλαίσιο των συγκεκριμένων «μεταφυσικών» αναζητήσεων.

Το κράτος είναι ο τελευταίος φορέας κοινωνικοποίησης που εξετάζεται εδώ. Η ανώτερη αυτή —με την έννοια 'περιπλοκότερη'— μορφή κοινωνικής

οργάνωσης καθίσταται αντιληπτή μέσω των παροχών σε επίπεδο παιδείας, υγείας, κοινωνικών υπηρεσιών, όπως και μέσω της θέσπισης νόμων αλλά και της διαφύλαξής τους. Το κράτος, με την πολιτειακή του οργάνωση, είναι αυτό που έχει θεσμοθετήσει την εκδήλωση φαινομένων παραβατικής συμπεριφοράς σε ανηλίκους. Η Γενική Διεύθυνση Σωφρονιστικής Πολιτικής μεριμνά για τον σωφρονισμό και την επανα-κοινωνικοποίηση των συγκεκριμένων ανηλίκων.

Όλοι οι αναφερθέντες φορείς επιδίδονται σε μια διαδικασία μετάδοσης προς τα μελλοντικά κοινωνικά μέλη αξιών, προτύπων και κανόνων με σκοπό τον ενστερνισμό τους από μέρους των εκκολαπτόμενων αυτών κοινωνικών μελών· ταυτόχρονα, όλοι οι φορείς διαφυλάσσουν την τήρηση των κοινωνικών και πολιτισμικών θεσφάτων για την ομαλή και χωρίς επικίνδυνες αποκλίσεις πορεία της κοινωνίας. Η διαδικασία αυτή της υιοθέτησης «κοινωνικής συμπεριφοράς» από μέρους του ατόμου, έτσι ώστε η εγκόλπωσή του στο κοινωνικό σύνολο να καταστεί ομαλή και γόνιμη για το άτομο αλλά και για την κοινωνική ενότητα, είναι αμφίδρομη για το άτομο και το κοινωνικό σύνολο.

Τι συμβαίνει, ωστόσο, όταν παρουσιάζονται τελικά αποκλίσεις από το επιτρεπτό και το αναμενόμενο κατά την ενταξιακή στις κοινωνικές ενότητες διαδικασία; Αντικείμενο του δευτέρου κεφαλαίου αποτελούν οι λεγόμενες «μορφές αντικοινωνικής συμπεριφοράς», όπως αυτές ορίζονται σε κείμενα νομοθετικού χαρακτήρα, μορφές οι οποίες παρουσιάζουν μια κλιμάκωση, από τον υποβόσκοντα «ηθικό κίνδυνο» μέχρι την τέλεση αξιόποινων πράξεων. Το επόμενο του ηθικού κινδύνου στάδιο είναι αυτό της αποκλίνουσας/παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς, κατά την οποία το άτομο υιοθετεί πρότυπα και αξίες μη καθολικής αποδοχής, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι γνωρίζει τους κοινωνικούς κανόνες. Οι ορισμοί που έχουν δοθεί στις συγκεκριμένες συμπεριφορές διακρίνονται σε όσους εστιάζουν στη συμπεριφορά καθεαυτή και σε όσους εστιάζουν σε στερεοτυπικούς χαρακτηρισμούς.

Σύμφωνα με τη «θεωρία της ανομίας», παρατηρούνται συγκεκριμένα στάδια για να καταλήξει ένας ανήλικος από την έννομη συμπεριφορά στην ανομία και στην εμφάνιση της παραβατικότητας παίζει σημαντικό ρόλο το κοινωνικό στάτους του. Οι συνισταμένες της παραβατικότητας θα πρέπει να αναζητηθούν σε κάθε περίπτωση στις συνθήκες ανατροφής και διαβίωσης του παιδιού (π.χ., σε

περίπτωση οικονομικής εξαθλίωσης η παραβατικότητα και η παρανομία αποτελούν τις μόνες διεξόδους για την εξασφάλιση των προς το ζην). Επίσης, συχνά οι παραβατικές συμπεριφορές εκδηλώνονται χωρίς γνώση των κινδύνων, λόγω τάσης φυγής από μια σκληρή και ζοφερή πραγματικότητα, ή και από περιέργεια.

Η «ηθική παρεκτροπή» πλέον του ανηλίκου αποτελεί έναν ρευστό όρο και χρήζουν σε κάθε περίπτωση εξέτασης οι συνθήκες ζωής του, οι μορφές συμπεριφοράς καθεαυτής, η δυνατότητα των γονέων για άσκηση γονεϊκής μέριμνας και η ίδια η ευθύνη των γονέων.

Οι περιπτώσεις λανθάνουσας παραβατικής και αντιληπτής παραβατικής συμπεριφοράς από ανήλικους δράστες εξετάζονται στη συνέχεια. Η «παραβατική» συμπεριφορά σημαίνει ότι οι συγκεκριμένοι νέοι προβαίνουν σε πράξεις που παραβαίνουν τα δικαιώματα ενός ή περισσότερων ανθρώπων και διαταράσσουν την ισορροπημένη συμβίωση και συνύπαρξη των μελών μιας κοινότητας. Οι πράξεις αυτές ορίζονται ως αξιόποινες στο Ποινικό Δίκαιο και, πλέον, πρόκειται για μια μετάβαση από την ηθική παρεκτροπή στην υιοθέτηση παραβατικής συμπεριφοράς.

Το 3^{ο} της εργασίας αυτής ασχολείται με το Ελληνικό Τμήμα Μέριμνας Ανηλίκων. Το Σύνταγμα της Ελλάδος, το οποίο ορίζει το πλαίσιο λειτουργίας του ελληνικού κράτους καταρχήν αναγνωρίζει και προστατεύει ως πρωταρχική την αξία του ατόμου. Θεμελιώδεις είναι οι αρχές της ισότητας και της προσωπικής ελευθερίας, οι οποίες, βεβαίως, προστατεύονται σε σχέση με την ισότητα και τις ελευθερίες των υπόλοιπων μελών του κοινωνικού συνόλου. Ειδικά στην περίπτωση των ανηλίκων, τα νεαρά άτομα δεν αντιμετωπίζονται ως απόλυτα ισότιμα, λόγω της ηλικιακής και, κατά συνέπεια, της πνευματικής, ηθικής και ψυχολογικής τους ανωριμότητας. Όσον αφορά τη διασφάλιση της προστασίας της παιδικής ηλικίας, η τελευταία ανάγεται σε αυτόνομο υπό συνταγματική προστασία έννομο αγαθό και ταυτίζεται με την «ανηλικότητα» (έως το 18^{ο} έτος).

Η μέριμνα περί ανηλικότητας που ανήκει στον Αστικό Κώδικα, ο οποίος καθορίζει τις σχέσεις των μελών της πολιτειακά οργανωμένης κοινωνίας, φέρει ποικίλες και πολλαπλές διατάξεις για την προστασία των δικαιωμάτων του ανηλίκου. Το 10^{ο} έτος της ηλικίας των ανηλίκων ορίζεται ως ορόσημο για την

αναγνώριση προς αυτούς μιας περιορισμένης ικανότητας για δικαιοπραξία. Σε όσους ανηλίκους δεν έχουν συμπληρώσει το 10^{ο} έτος αναγνωρίζεται το ακαταλόγιστο, σε αυτούς που είναι μεταξύ 10 και 14 ετών αναγνωρίζεται ικανότητα προς καταλογισμό με κάποιες εξαιρέσεις (η ως άνωθεν ανωριμότητα θεωρείται έρεισμα για το ακαταλόγιστο).

Το Οικογενειακό Δίκαιο, το οποίο ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας οικογένειας έχει παιδοκεντρικό χαρακτήρα, σύμφωνα με τον οποίο πρυτανεύει το καλό του ανήλικου τέκνου. Η «γονεϊκή μέριμνα», όρος ο οποίος έχει αντικαταστήσει τον παλαιότερο «πατρική εξουσία», σηματοδοτεί πλέον τον ισότιμο ρόλο και των δύο γονέων ως προς την προστασία και τη διαπαιδαγώγηση του τέκνου, καθώς επίσης και την έμφαση που αποδίδεται στη διαμόρφωση σχέσεων αγάπης και φροντίδας μεταξύ των μελών της οικογένειας. Το συμφέρον του τέκνου πρωτεύει όταν οι γονείς προσφεύγουν στο δικαστήριο και η γνώμη του ζητείται. Η αναγνωρισμένη και διαπιστωμένη «κακή άσκηση της γονεϊκής μέριμνας» μπορεί να οδηγήσει στην αφαίρεσή της, λόγω παρόντος ή επικείμενου κινδύνου που μπορεί να διατρέχει ή να διατρέξει η σωματική, ψυχική, πνευματική και ηθική υγεία του τέκνου. Συχνά οι ίδιοι οι ίδιοι οι γονείς καταθέτουν αίτηση αναδοχής του τέκνου τους από άλλους γονείς. Σε κάθε περίπτωση αφαίρεσης της γονεϊκής μέριμνας, η λύση έχει ως προτεραιότητα το μέλλον του τέκνου: είτε η ανάληψή του από ανάδοχους/-ες γονείς/οικογένειες, είτε η εγκατάστασή του σε κάποιον κρατικό, ημικρατικό ή ιδιωτικό αρμόδιο φορέα. Η αναδοχή, η υιοθεσία και η επιτροπεία είναι οι θεσμοί που αντιπροσωπεύουν τις άνω λύσεις.

Τα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας αναλαμβάνουν —υπό προϋποθέσεις— την περίθαλψη, την εκπαίδευση και την επαγγελματική αποκατάσταση (μετά από εισήγηση των Διοικητικών τους Συμβουλίων) των ανηλίκων που αποδεδειγμένα στερούνται τη γονεϊκή μέριμνα και κινδυνεύουν. Η διακοπή της διαμονής ενός παιδιού σε ένα τέτοιο κέντρο μπορεί να πραγματοποιηθεί όταν συμπληρωθεί το 18^{ο} έτος της ηλικίας του, σε περιπτώσεις μη προσαρμογής του/παραπτωμάτων του ή όταν εκλείψουν οι λόγοι που επέβαλαν την εισαγωγή του.

Οι Παιδοπόλεις είναι ένας θεσμός ο οποίος ανάγεται στις μετακινήσεις παιδιών κατά τις περιόδους πολεμικών συρράξεων και μια κίνηση για την προστασία παιδιών με μεγάλη εμβέλεια και απήχηση ήταν ο «Έρανος της

Φρειδερίκης», αρχικά υπό την αιγίδα του Βασιλικού Ιδρύματος Πρόνοιας και στη συνέχεια ως Ν.Π.Ι.Δ.. Πρόκειται για αυτοδιοικούμενες και αυτόνομες μονάδες και η διαδικασία εισαγωγής ενός παιδιού σε μια παιδόπολη σήμερα εξαρτάται από το οικογενειακό του περιβάλλον και από κοινωνικοοικονομικές παραμέτρους.

Περνώντας στη «μη ιδρυματική μέριμνα», εξετάζονται οι θεσμοί της αναδοχής και της υιοθεσίας. Η «ανάδοχη» οικογένεια είναι κάθε οικογένεια που μπορεί να αναλάβει τη φροντίδα ενός παιδιού και οι προϋποθέσεις για την αναδοχή αφορούν τη σωματική και ψυχική υγεία των γονέων, τη δυνατότητά τους να καλύψουν τις ανάγκες του ανηλίκου, αλλά και την καθαρότητα του ποινικού τους μητρώου. Η εποπτεία της αναδοχής ανατίθεται σε συγκεκριμένα νομικά πρόσωπα και μπορεί να διακοπεί με καταγγελία είτε από τους φυσικούς γονείς είτε από την επιτροπεύουσα αρχή.

Η υιοθεσία είναι ένας συνδυασμός νομικών πράξεων μέσω των οποίων δημιουργείται μεταξύ ενός ενήλικα και ενός ανηλίκου μια γονεϊκή σχέση. Η ιστορική αναδρομή στον θεσμό της υιοθεσίας αναδεικνύει τη μετατόπιση κέντρου βάρους από την κάλυψη των αναγκών των υιοθετούντων στην κάλυψη των αναγκών και την προστασία του παιδιού. Ασφαλώς οι περιορισμοί που τίθενται από τις ποικίλες νομικές διατάξεις είναι αυστηροί και καθιστούν συχνά χρονοβόρα την όλη διαδικασία, με αποτέλεσμα να υφίσταται δυσαναλογία «προσφοράς» και «ζήτησης», ωστόσο έχουν βρεθεί πιο ευέλικτοι τρόποι να καταλήξει ένα ζευγάρι στην υιοθεσία, όπως είναι, π.χ. η «ιδιωτική υιοθεσία».

Το 3^{ο} κεφάλαιο συνεχίζει με την εξέταση της «Μέριμνας στο Δίκαιο Πρόνοιας». Η τοποθέτηση ανηλίκων σε ειδικά καταστήματα αγωγής αποτελεί το μη «ενδο-οικογενειακό» μέτρο αντιμετώπισης της παραβατικότητας των ανηλίκων. Οι λειτουργίες των Ιδρυμάτων Αγωγής υπάγονται στη Διεύθυνση Πρόληψης Εγκληματικότητας και Σωφρονιστικής Αγωγής Ανηλίκων του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Ένας τέτοιος «εγκλεισμός» επιβάλλεται δικαστικά όταν η πράξη του ανηλίκου θα ήταν αξιόποινη αν τελούνταν από ενήλικο άτομο. Το μοναδικό στην Ελλάδα σήμερα Ίδρυμα Αγωγής Αρρένων Βόλου και το Κατάστημα Γυναικών του Κορυδαλλού φιλοξενούν τα αγόρια και τα κορίτσια αντίστοιχα που κρίνεται ότι χρήζουν ιδρυματικής αγωγής. Η ιδρυματική αγωγή μπορεί να διαδραματίσει ζωτικό ρόλο

και στην αποτροπή εγκληματικών συμπεριφορών και καλύπτοντας τα «κενά» στην κοινωνικοποιητική διαδικασία τα οποία τυχόν βίωσαν και βιώνουν οι ανήλικοι και μελλοντικοί πολίτες. Οι αναγκαίες προϋποθέσεις λειτουργίας των αγωγικών αυτών καταστημάτων πρέπει να είναι παιδοκεντρικές, αποσκοπώντας στο συμφέρον του ανηλίκου.

Η ποινική μέριμνα διερευνάται στη συνέχεια: Η μέριμνα του Ποινικού Δίκαιου για την ανηλικότητα ως αποστολή του Ουσιαστικού Ποινικού Δικαίου αποτυπώνεται σε μια σειρά ποινικών νόμων, οι οποίοι προασπίζονται τη σωματική, πνευματική, ψυχική και ηθική υγεία του ανηλίκου. Ο ν. 3189/2003 στην Ελλάδα αύξησε τα ηλικιακά όρια της ποινικής ανηλικότητας προς επιβολή των αναμορφωτικών ή θεραπευτικών μέτρων, όταν ο ανήλικος τελέσει αξιόποινη πράξη, ορίζοντας ως ανηλίκους όσους είναι μεταξύ 8-18 ετών. Τα αναμορφωτικά μέτρα του ν. 3189/2003 αποτελούν ένα διευρυμένο σε αριθμό πλαίσιο μέτρων, πλαίσιο ποινικής μέριμνας, στο οποίο μετά τις τροποποιήσεις που επέφερε ο ν. 3860/2010 υπόκεινται οι «ακαταλόγιστοι» ανήλικοι, αλλά και οι ανήλικοι έως 15 ετών, εκτός εάν κρίνεται αναγκαίο να τους επιβληθεί ο ποινικός σωφρονισμός.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε υποενότητα του κεφαλαίου αυτού στους θεσμούς της Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων, της Εισαγγελίας Ανηλίκων, της Αστυνομίας Ανηλίκων και των Δικαστηρίων Ανηλίκων: εξετάζεται ο θεσμοθετημένος χαρακτήρας τους, η αποτελεσματικότητα της νομικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων που είναι σε θέση να παράσχουν στον ανήλικο, οι διατακτικές και πρακτικές ανεπάρκειές τους και, κυρίως, οι περιπτώσεις κατά τις οποίες παρά τη θεσμοθέτηση, η πρακτική εφαρμογή είναι ελλιπής, προβληματική, ή ακόμη και βλαβερή για τον ανήλικο. Ειδικός λόγος πραγματοποιείται σε συγκεκριμένη υποενότητα για τα αναμορφωτικά και τα θεραπευτικά μέτρα που μπορούν να επιβληθούν στον ανήλικο, όπως και για τα τεκμηριωμένα και πιθανά παρελκόμενά τους.

Έχοντας εξετάσει γενικά τους φορείς και παράγοντες κοινωνικοποίησης κάθε ανηλίκου, τις περιπτώσεις στις οποίες κάποιοι ανήλικοι κινδυνεύουν να «παρεκτραπούν» από την ομαλή κοινωνικοποίησή τους, ή έχουν ήδη παρεκτραπεί και προβεί σε πράξεις που θα κρίνονταν ως «αξιόποινες» αν τελούνταν από ενήλικους και, τέλος, έχοντας διερευνήσει τον χαρακτήρα των νόμων και των

θεσμών η εφαρμογή και η λειτουργία των οποίων προβλέπεται από την πολιτεία για την αποτροπή ή την αντιμετώπιση παραβατικής συμπεριφοράς από ανηλίκους, το 4^{ο} κεφάλαιο της εργασίας αυτής πραγματεύεται τους παράγοντες εκείνους οι οποίοι τελικά παρεμποδίζουν, αναστέλλουν, αναιρούν ή και καταποντίζουν την ως άνω κοινωνικοποιητική διαδικασία. Η μητρική αποστέρηση, η ιδρυματοποίηση και, τέλος, η παιδική κακοποίηση μπορούν να αναστείλουν, να επιβραδύνουν, ακόμη και να ματαιώσουν διά παντός οποιαδήποτε κοινωνικοποιητική μέριμνα, προσπάθεια και διαδικασία. Καταστάσεις, βιώματα και εμπειρίες ψυχορραγικές, καθοριστικά τραυματικές και ανεξίτηλες για τα παιδιά, τα καθιστούν συχνά ανεπανόρθωτα κοινωνικά «ανάπηρα» και αποτυπώνουν με τρόπο αποκαλυπτικό, αποστομωτικό, δραματικό, αναντίρρητο και ζοφερό την κοινωνική παθογένεια και την ανεπάρκεια των κοινωνικών αντιστάσεων στην αναχαίτιση της συγκεκριμένης λαίλαπας, όπως επίσης και φωτογραφίζουν τον κοινωνικό στρουθοκαμηλισμό στο μεγαλείο του.

Στην εκπόνηση της έρευνας αυτής επιλέχθηκε η ποιοτική μεθοδολογία με συνεντεύξεις επειδή θεωρήθηκε ότι απαιτείται η άμεση επικοινωνία με τα συγκεκριμένα άτομα τα οποία και ερευνώνται, δηλαδή με τους ανηλίκους, καθώς επίσης και η παρατήρηση και η καταγραφή σχολίων, διαδικασίες που πραγματοποιούνται με τον αποτελεσματικότερο τρόπο μέσω της συνέντευξης. Οι συνεντεύξεις που παρατίθενται στο 6^{ο} κεφάλαιο της εργασίας, διεξήχθησαν εις βάθος, βασισμένες σε ημι-δομημένες ερωτήσεις, μέσω των οποίων πιστεύουμε ότι αναδεικνύεται η παρούσα έρευνα στο σύνολό της, αλλά και συγκεντρώνεται πραγματολογικό υλικό.

Έγινε η προσπάθεια –η οποία θεωρούμε ότι τελεσφόρησε– οι συγκεκριμένες συνομιλίες να υπακούουν στην επιστημονική δεοντολογία όπως αυτή εκφράζεται από ένα σύνολο κανόνων, οι οποίοι σέβονται εν γένει τον ερωτώμενο και διέπουν τον ερωτώντα με σεβασμό, διακριτικότητα, ευαισθησία και αντικειμενικότητα. Έχουμε την πεποίθηση ότι η διστακτικότητα και οι τυχόν φόβοι-προβληματισμοί των υποκειμένων σε επικοινωνιακό επίπεδο ξεπεράστηκαν στις συγκεκριμένες συνεντεύξεις, ώστε να μπορούν να συμβάλουν στο ξεπεραστούν κοινωνικές προκαταλήψεις, οι οποίες υποδαυλίζουν την απρόσκοπτη ερευνητική διείσδυση σε ακανθώδη κοινωνικά ζητήματα.

Οι συνεντεύξεις συνδυάζονται ασφαλώς με εκτεταμένη βιβλιογραφική έρευνα και σε κάθε κεφάλαιο πραγματοποιείται μια ιστορική αναδρομή στη μελέτη συγκεκριμένων πτυχών του υπό εξέταση φαινομένου, αναδρομή η οποία τοποθετεί ιστορικά την παρούσα μελέτη, τόσο σε διεθνές όσο και σε τοπικό επίπεδο.

Τέλος, τα συμπεράσματα παρατίθενται στο 7^{ο} κεφάλαιο της έρευνας αυτής.

Η ιστορία της παιδικής ηλικίας

Στο σημείο αυτό κρίθηκε σκόπιμο να παρατεθεί μια ιστορική αναδρομή στην καταγραφή και παρουσίαση της προσέγγισης της παιδικής ηλικίας, όπως αυτή αποτυπώνεται σε κείμενα, πηγές, μαρτυρίες, έρευνες και μελέτες σε διεθνές επίπεδο: μια ιστορία η οποία αποκαλύπτει ότι το «κληροδότημα» της αρχαίας σκέψης όσον αφορά τη φάση εκείνη του ανθρώπου η οποία συνίσταται από τα πρώτα χρόνια διαβίωσής του και ονομάζεται «παιδική ηλικία», είναι πολύ φτωχότερο σε σύγκριση με αυτό που εστιάζει στον χαρακτήρα της κοινωνικής φύσης του ανθρώπου.

Η καταγραφή της ιστορίας της παιδικής ηλικίας αποτελεί μια διαδικασία που προσκρούει στη σπανιότητα των σχετικών ιστορικών πηγών. Η μελέτη της παιδικής ηλικίας, αν και αποτέλεσε θέμα ρουτίνας για ψυχολόγους, κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους, από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ιστορικά παρουσιάζεται παραμελημένη. Παρά τις αναρίθμητες καταγραφές δημοσίων περιστατικών, θεαματικών μαχών, πολιτικών υποθέσεων και όχι καταγεγραμμένων ιδιωτικών περιστατικών, αποδεικτικά στοιχεία, τα οποία προέρχονται από διηγήσεις, αυτοβιογραφίες, ημερολόγια, επίσης από τον χώρο της λογοτεχνίας και της τέχνης, αποκαλύπτουν μια εικόνα που προκαλεί προβληματισμούς για τον τρόπο μεταχείρισης των παιδιών από την αρχαιότητα έως και τις αρχές της Βιομηχανικής Επανάστασης. Τα αισθήματα αγάπης των γεννητόρων προς τα παιδιά τους, τις περασμένες εποχές, σίγουρα δεν δύναται να αμφισβητηθούν· η έλλειψη, ωστόσο, της συναισθηματικής ωριμότητας, η άγνοια, ακόμη και η προβολή συναισθημάτων απαράδεκτων των ιδίων των ενηλίκων προς

στα τέκνα τους, αποτέλεσαν παραμέτρους που σημάδεψαν με χρώματα μελανά τη μεταχείριση των παιδιών σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους.[1]

«Η εικόνα της Μήδειας επισκιάζει και βαραίνει πάνω στην παιδική ηλικία της αρχαιότητας, γιατί ο μύθος δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να αποκαλύπτει την πραγματικότητα».[2] Η αποτρόπαιη πράξη της παιδοκτονίας, όπως αυτή ζοφερά αποκαλύπτεται μέσα από τη σφαίρα της μυθοπλασίας, αναδεικνύει τρόπους και στάσεις συμπεριφοράς που επικρατούσαν στις κοινωνίες της αρχαιότητας έως και τον 4^{ο} αιώνα μ.Χ. Φόνοι νόμιμων και παράνομων παιδιών καθώς και μη υγιών και ανάπηρων βρεφών, πρακτικές εγκατάλειψης και ασιτίας βρεφών με σκοπό τον βέβαιο θάνατό τους, θυσίες παιδιών στους βωμούς θεοτήτων αλλά κατά την θεμελίωση κτιρίων και γεφυρών, μαρτυρούν όχι μόνο την αξία την παιδικής υπόστασης στις οργανωμένες κοινωνίες της αρχαιότητας, αλλά το δυσμενές διαμορφωμένο κλίμα στο το οποίο ανατρέφονταν τα επιζώντα τέκνα.[3]

Στην μεσαιωνική κοινωνία, κατά τον γάλλο ιστορικό Philippe Ariès, η αίσθηση της παιδικότητας ως συνείδηση της ιδιαίτερης φύσης της παιδικής ηλικίας, απουσιάζει. «Γι' αυτό και από τη στιγμή που μπορούσε να ζήσει χωρίς τη συνεχή συμπαράσταση της μητέρας του ή της τροφού του το παιδί άνηκε στην κοινωνία των μεγάλων και δεν το ξεχώριζαν πια απ' αυτούς».[4] Στον Μεσαίωνα, η μοναστική στρατολόγηση από την νηπιακή κιόλας ηλικία ως πρακτική ανατροφής των παιδιών, αν και ήταν συνώνυμη της απομόνωσης αλλά και του αποχωρισμού του από τα μέλη του οικογενειακού και κοινωνικού περίγυρου, θεωρούνταν, κατά τα δεδομένα της εποχής, λύση ικανοποιητική για αγόρια που σωματικά δεν ήταν προικισμένα για τη στρατιωτική ζωή, ακόμη και για κορίτσια για τα οποία υπήρχε το ενδεχόμενο, για ποικίλους λόγους, να μη νυμφευτούν.[5]

Η αντίληψη που καθιστούσε το παιδί ως αντικείμενο τρυφερότητας αλλά και ο προσδιορισμός των ιδιαίτερων αδυναμιών και αναγκών του παιδιού από τον άγγλο φιλόσοφο και διαφωτιστή John Locke, αποτέλεσαν από τον 17^{ο} αιώνα τις

[1] De Mause 1977.

[2] De Mause ό.π., 96.

[3] De Mause ό.π., 51–63.

[4] Ariès 1973, 177, 313–314 & 1995, 451.

[5] McLaughlin 1977, 185· Roouling 1988, 157–181.

παραμέτρους που επέφεραν αλλαγές σε ό,τι αφορούσε την παιδική ηλικία.[6] Η εξουσία των γονέων κατά την ατελή εποχή της παιδικής ηλικίας, της ηλικίας κατά την οποία σύμφωνα με τον Locke το άτομο δεν διαθέτει δική του νόηση, αλλά ούτε και δική του βούληση, προκύπτει από το επιβεβλημένο –για την φροντίδα των παιδιών– καθήκον των γονέων. Οι απόγονοι του Αδάμ, αδύναμοι και ανίσχυροι, αμαθείς και άμοιροι λογικής κατά τη γέννηση τους, δεν υπόκεινται στις επιταγές του φυσικού νόμου, καθώς στερούνται πλήρους ανάπτυξης των λογικών τους ικανοτήτων. Η ικανότητα της γνώσης του νόμου αποδεσμεύει το άτομο από τη καθοδήγηση άλλων και του προσφέρει την ελευθερία διάθεσης των πράξεων και υπαρχόντων του σύμφωνα με τη θέληση του.[7]

Το πνεύμα του Διαφωτισμού, οι συνθήκες που ακολούθησαν της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων πολέμων, οδήγησαν στην ενίσχυση του ιδανικού της σπιτικής ζωής. Η συμβολή του ελβετού φιλόσοφου και παιδαγωγού Jean Jacques Rousseau υπήρξε καθοριστική στη θεμελίωση μιας νέας αντίληψης για το παιδί και τη διαπαιδαγώγηση του κατά τον 18^{ο} αιώνα. Οι παιδαγωγικές του αντιλήψεις, όπως τις εξέθεσε ο Rousseau του έργο του *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, ξεκινούν από τον απόλυτο σεβασμό της προσωπικότητας και της ελευθερίας του παιδιού. Η φύση κατά τον Rousseau είναι σοφή και υποδεικνύει τον σεβασμό, την αξιοπρέπεια αλλά και ανάγκη εκδήλωσης αγάπης προς το παιδί και όχι υποταγής του στις επιπόλαιες αντιρρήσεις και ιδιοτροπίες των ενηλίκων που του αφαιρούν την ελευθερία. Η αγωγή του Αιμίλιου, έχει αποκλειστικό σκοπό τη διαμόρφωση ενός ανθρώπου ελεύθερου, ενός ισότιμου ανθρώπου, ικανού να αμυνθεί στους καταναγκασμούς της κοινωνίας και να μην υποφέρει από την αδικία ή την τυραννία. «Αν δούμε την παιδική ηλικία αυτή καθαυτή, υπάρχει άραγε στον κόσμο πλάσμα πιο αδύναμο, πιο δυστυχισμένο, περισσότερο στο έλεος όσων το περιβάλλουν, που να έχει τόση ανάγκη οίκτου, φροντίδων και προστασίας, όσο ένα παιδί… ας αποδεχτούμε μια περίοδο της ζωής απαλλαγμένη από τον ζυγό που η φύση δεν μας επέβαλε, και ας αφήσουμε στην παιδική ηλικία την άσκηση της

[6] Μακρυνιώτη 1986, 26–27.

[7] Locke 1990, 123–141.

φυσικής ελευθερίας, που την απομακρύνει, τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα, από τις κακές συνήθειες οι οποίες συνοδεύουν τη δουλεία».[8]

Η ανατροφή των παιδιών από τον 19ο έως και τα μέσα του 20ού αιώνα, στηρίχθηκε στη διαδικασία της κοινωνικοποίησής τους. Κατά τον κοινωνικοποιητικό τρόπο, η διαπαιδαγώγηση του παιδιού συνίσταται στην εκπαίδευση, στη διδασκαλία της προσαρμογής και στη καθοδήγηση της βούλησης του παιδιού σε δρόμους ορθούς. Η παρεχόμενη στο παιδί φροντίδα, εν αντιθέσει με προηγούμενες εποχές, προέρχεται και από το πατρικό πρόσωπο, προοιωνίζοντας τη μετάβαση στο σύγχρονο ταξινομικά στάδιο του βοηθητικού τρόπου ανατροφής.[9]

Αφετηρία του βοηθητικού τρόπου διαπαιδαγώγησης του παιδιού, υπήρξε το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Ο τρόπος αυτός ορίζεται από δύο προϋποθέσεις: *α)* της επίγνωσης από το παιδί των αναγκών του σε κάθε στάδιο της ανάπτυξης του· *β)* της συμπάθειας και ικανοποίησης των αναγκών που παιδιού και από τους δύο γονείς του. Πρόκειται αναμφίβολα για εκείνο το στάδιο το οποίο απαλλαγμένο από τις αντιπαιδαγωγικές πρακτικές της άσκησης σωματικής και λεκτικής βίας, ακόμη και της επιβολής πειθαρχίας, επιτυγχάνει μέσα από μακροχρόνιες διαδικασίες τη διάπλαση μιας νεαρής προσωπικότητας, μη καταπιεσμένης, ποτέ μιμητικής, με εμφανή τα γνωρίσματα της ευγένειας και της ισχυρής θέλησης.[10]

Στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, η παιδική ηλικία (childhood), αποτελεί το διακεκριμένο στάδιο της ανθρώπινης ανάπτυξης, μεταξύ της βρεφικής και της εφηβικής ηλικίας του ατόμου, αλλά και της κοινωνικής εκείνης κατηγορίας για την οποία είναι αναγκαία η ενεργοποίηση μηχανισμών ειδικής μέριμνας, προστασίας και κατοχύρωσης των δικαιωμάτων της.[11]

---

[8] Rousseau 2006, 105.

[9] De Mause 1977, 98.

[10] De Mause ό.π., 98–99.

[11] Η πορεία της ζωής του ατόμου πριν την ενηλικίωσή του, διακρίνεται αναλόγως των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται κάθε φορά, σε διάφορες βαθμίδες ή περιόδους, ή και σε επιμέρους φάσεις. Μια τέτοια διάκριση, τις περιόδους τις οποίας πολλάκις θα επικαλεστούμε στην παρούσα μελέτη, είναι ανάμεσα σε: α) πρώιμη παιδική ηλικία (0,0-3,5), β) κυρίως παιδική ηλικία (3,6-12,6/13), γ) εφηβική ηλικία (12,6/13-20/21 ετών). Η πρώτη περίοδος, αυτή της πρώιμης παιδικής ηλικίας,

Η διαφοροποίηση των ηλικιακών ομάδων, συνδέθηκε στενά με την ανάπτυξη του σχολικού θεσμού ως μέσου ηθικής διαπαιδαγώγησης του παιδιού έξω από τους κόλπους του οικογενειακού περιβάλλοντος. Τα κοινωνικά δικαιώματα, ως επέκταση της πολιτικής ελευθερίας μετά τη άγρια εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας στους χώρους της βιομηχανικής παραγωγής, διευρύνθηκαν κατά τον 20^{ο} αιώνα στον χώρο της εκπαίδευσης μα και της κοινωνικής πρόνοιας.[12]

Σημαντικό στοιχείο στην έννοια της 'παιδικότητας' αποτελεί και η έλλειψη καταλογισμού και ευθύνης, όσο το παιδί δεν έχει υπερβεί ένα ορισμένο ηλικιακό όριο· η ατιμωρησία πράξεων άδικων σε αυτή την περίπτωση στηρίζεται στη λογική σύμφωνα με την οποία «αφού το μικρό παιδί δεν είναι ικανό να κατευθύνει τη βούλησή του προς έναν ορισμένο σκοπό, δηλαδή δεν είναι ικανό να παίρνει αποφάσεις με επίγνωση των αιτιών και με υπολογισμό των αποτελεσμάτων που θα επέλθουν, η πράξη του δεν έχει καμία συνέπεια ούτε στον χώρο των συναλλαγών και γενικότερα του αστικού δικαίου, ούτε στον χώρο του ποινικού δικαίου».[13]

εκτυλίσσεται από την ημέρα γέννησης του ατόμου έως τα 3,5 έτη του· πρόκειται για μια περίοδο σημαντικών γεγονότων που εκδιπλώνονται κατά τις επί μέρους φάσεις: α) του νεογνού (0,0-4./5. έβδ.), β) του βρέφους (5. έβδ.-1,0) , γ) του νηπίου (1,0-3,5). Η δεύτερη περίοδος, ξεκινά από την ηλικία των 3,6 ετών και ολοκληρώνεται κατά το 11/13,0 έτος. Η περίοδος αυτή, μια ειδικότερη αναφορά εκτιμούμε πως αρμόζει στην οποία, λόγω της μνείας της στην ονομασία (τίτλο) της παρούσης, έχει ως ακολούθως: «Η δευτέρα βαθμίς τῆς ζωής συνιστά τήν κυρίως παιδικήν ἡλικίαν καί περιλαμβάνει τρεῖς ἐπί μέρους φάσεις. Κατά βάσιν συνιστᾷ ἡ περίοδος αὕτη νέαν πρόσκαιρον στροφήν πρός τόν ἔξω κόσμον τῶν ἀντικειμένων, προκειμένου τό πρόσωπον νά καταξιώσῃ τελικῶς αὐτόν ἀπό νέας θέσεως. Τόν είδικόν ἐντελεχειακόν προορισμόν τῆς, περί ἧς νῦν ὁ λόγος, περιόδου ζωῆς συνιστᾷ ἡ σημαντική τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ· ἐκδίπλωσις είς βαθμόν ἐπαρκείας διά τήν ἱκανοποιητικήν ἐπίδοσιν ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ, και δή και διά τοῦ ἀνθρωπομορφικοῦ - μαγικοῦ προσανατολισμοῦ μέσα είς τόν κόσμον τῶν αίσθήσεων (1. φάσις), μεταβαλλομένου είς ἀφελῶς προς λεπτομερείας στρεφόμενον διαφέρον (2. φάσις), τό ὁποῖον τελικῶς διαμορφοῦται είς κριτικήν προς πᾶσαν κατεύθυνσιν στάσιν περί το τέλος τῆς περιόδου (3. φάσις)». Η τρίτη περίοδος τέλος, η περίοδος της εφηβικής ηλικίας ξεκινά από τα 12,6/13 έτη και ολοκληρώνεται στα 20/21 έτη. Τρεις είναι οι επί μέρους φάσεις της βαθμίδας αυτής: α) η φάση της κυρίως εφηβείας (12,6-14,5 θήλ., 13,0- 15,0 άρρ.), β) η φάση της εφηβικής κρίσεως (14,6 – 16,0 θήλ., 15,0-16,5 άρρ.), γ) η φάση της νεανικής ηλικίας (16,0-20 θήλ., 16,6-21 άρρ.). Βλ. Μαρκαντώνη 1993, 123-134.

[12] Βλ. Abercrombie, Hill & Turner 1991, 280.

[13] Ληξουριώτη 1986, 177.

Η ποινική ανηλικότητα ποικίλλει εξαιτίας των παραμέτρων της κοινωνικοοικονομικής, πολιτιστικής, και πολιτικής ζωής που λαμβάνουν χώρα και επιμέρους διαφοροποιούνται σε κάθε κοινωνική οργάνωση αλλά και σε κάθε ιστορική περίοδο.

Στην Ελλάδα, διάταξη σχετική με την ποινική ευθύνη των παιδιών εμπεριέχεται στον πρώτο *Ελληνικό Ποινικό Κώδικα*, στο *Απάνθισμα των Εγκληματικών* που συντάχθηκε με εντολή της Β' Εθνικής Συνελεύσεως των Ελλήνων το 1824. Το γενικό και ανεξαίρετο ακαταλόγιστο για τον ανήλικο που δεν ξεπερνά το έβδομο ($7^{ο}$) έτος της ηλικίας του, ορίζεται με την μοναδική διάταξη που αναφέρει πως «Ο μανικός, και ο έχων ηλικίαν κατωτέραν των επτά ετών, εάν φονεύσει να συγχωρείται».[14] Απουσία σχετικής με την ποινική ευθύνη των ανηλίκων διάταξης και, δεδομένων των αισθημάτων της εποχής, η ποινική ανηλικότητα έπαυε στο έβδομο μη συμπληρωμένο έτος της ηλικίας του ανηλίκου.

Τα ηλικιακά όρια της ποινικής ανηλικότητας που εισήχθησαν με τον Ποινικό Κώδικα του 1950 διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: *α)* στα νήπια, στα οποία ανήκαν οι ανήλικοι κάτω του έβδομου ($7^{ου}$) έτους και θεωρούνταν για το ποινικό δίκαιο αδιάφορα, χωρίς να υπόκεινται σε προνοιακά μέτρα για προπαραβατικούς ανηλίκους, αλλά μόνο στα μέτρα που προβλέπονταν από τις διατάξεις του αστικού κώδικα· *β)* στα παιδιά, δηλαδή στους ανήλικους που ηλικιακά διένυαν το έβδομο ($7^{ο}$) έως και το δωδέκατο ($12^{ο}$) συμπληρωμένο έτος της ηλικίας τους και στα οποία επιβάλλονταν αναμορφωτικά και θεραπευτικά μέτρα μόνο από το Δικαστήριο Ανηλίκων και εφόσον η επιβολή τους ήταν σκόπιμη και αναγκαία για τη διαπαιδαγώγηση και θεραπεία τους και *γ)* στους εφήβους, που εντάσσονταν στις ηλικίες από το δωδέκατο ($12^{ο}$) έως το δέκατο έβδομο ($17^{ο}$) συμπληρωμένο έτος· για τους ποινικά υπεύθυνους εφήβους, πέρα από τα αναμορφωτικά και θεραπευτικά μέτρα, προβλέπονταν κυρωτικό σύστημα για την ποινή του περιορισμού σε σωφρονιστικό κατάστημα, όχι όμως βάσει του τυπικού κριτηρίου της ηλικίας, αλλά του πραγματικού επιπέδου ωριμότητας του εφήβου, καθώς και τη σκοπιμότητας επιβολής της ποινικής κύρωσης.[15]

[14] Ληξουριώτη ό.π., 179.

[15] Βλ. Κουράκης 2004, 269–281.

Στη σύγχρονη νομοθεσία της χώρας μας, διατάξεις αναφορικά με την παιδική ηλικία και την προστασία της, αλλά όχι με τον επακριβή καθορισμό των ηλικιακών της ορίων, συναντάμε στο Ελληνικό Σύνταγμα αλλά και στον Αστικό Κώδικα. Η προστασία της παιδικής ηλικίας κατοχυρώνεται το ά. 21 του Συντάγματος της Ελλάδος όπου και ορίζεται πως «Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντηρήσεως και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους». Στον ΑΚ η μέριμνα για το ανήλικο τέκνο, το συμφέρον και, τη προστασία του από τις συνέπειες της κακής άσκησης της γονικής μέριμνας από τους γονείς του, ρυθμίζονται από τα ά. 1510, ά. 1511, ά. 1532, αντίστοιχα.[16]

Το εγγενές δικαίωμα στη ζωή, το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης, της συνείδησης, της θρησκείας, της εκπαίδευσης, της υγείας, της κοινωνικής πρόνοιας και όχι μόνο, αναγνώρισε η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, σε κάθε παιδική υπόσταση αδιακρίτως. Η δικαίως αποκαλούμενη Magna Charta του παιδιού, υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών και ισχύει διεθνώς από την 02.09.1990. Το νομικό κείμενο της Σύμβασης, που υπογράφηκε από την ελληνική κυβέρνηση και επικυρώθηκε με τον ν. 2101/1992 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 192/02.12.1992) αποτελεί «hard low» από την πλευρά του Διεθνούς Δικαίου. Το ά. 1 της Σύμβασης, ορίζει ως παιδί «κάθε ανθρώπινο όν μικρότερο των δεκαοκτώ ετών, εκτός εάν η ενηλικίωση επέρχεται νωρίτερα, σύμφωνα με την ισχύουσα για το παιδί νομοθεσία».[17]

Ο ν. 3189/2003 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 243/21.10.2003) «Αναμόρφωση της ποινικής νομοθεσίας ανηλίκων και άλλες διατάξεις», αναμφίβολα υπήρξε ένα σημαντικό βήμα του νομοθέτη, προς εναρμόνιση της ελληνικής ποινικής νομοθεσίας με τις Αρχές της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, όσο και της εναρμόνισης του ορίου της λήξης της ποινικής ανηλικότητας με τη λήξη της αστικής ανηλικότητας.[18]

[16] Βλ. αναλυτικά τα σχετικά άρθρα στο Καρατζά 2009, 180 & 184.

[17] Βλ. Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού 2002, 74. Για τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού βλ. Πιτσελά 2003, 79-81.

[18] Η επισήμανση αφορά το καταληκτικό όριο των δεκαοκτώ (18) ετών συμπληρωμένων, το ανώτατο δηλαδή όριο της ποινικής ανηλικότητας που θέτει ο ν. 3189/2003. Ο εναρμονισμός του ορίου της ποινικής ενηλικότητας με το όριο της αστικής ενηλικότητας, κατά το 18^{ο} συμπληρωμένο έτος,

Στον νέο αναμορφωτικό νόμο, ως ανήλικοι, κατά το ά. 121 ΠΚ, νοούνται «αυτοί που κατά το χρόνο τέλεσης της πράξης, έχουν ηλικία μεταξύ 8ου και 18ου έτους, συμπληρωμένων».

Ο ν. 3189/2003, απάλειψε τη διάκριση μεταξύ «παιδιών» και «εφήβων» και αύξησε τα ηλικιακά όρια της ποινικής ανηλικότητας από το κατώτερο όριο του έβδομου (7ου) έτους στο όγδοο (8ο) έτος και, από το ανώτερο όριο του δέκατου έβδομου (17ου) έτους στο δέκατο όγδοο (18ο) έτος της ηλικίας.

Στους απολύτως ποινικώς ανεύθυνους ανηλίκους, μετά την αύξηση των ηλικιακών ορίων από το κατώτερο όριο του έβδομου (7ου) έτους στο όγδοο (8ο) έτος, εντάσσονται τα άτομα ηλικίας από οκτώ (8) ετών συμπληρωμένων, έως δεκατριών (13) ετών συμπληρωμένων. Πιο συγκεκριμένα, για τους ανηλίκους που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία, το ά. 126 § 1 ΠΚ ορίζει πως «Η αξιόποινη πράξη που τελέστηκε από ανήλικο οκτώ έως δεκατριών ετών δεν καταλογίζεται σε αυτόν». Η μη ικανότητα για καταλογισμό, κατ' αμάχητο τεκμήριο του νόμου, οφειλόμενη αποκλειστικά στην ηλικία του ανηλίκου, συνεπάγεται τη μη ποινική του δίωξη, ακόμη και αν η τελεσθείσα άδικη πράξη του ανήλικου, τελούμενη από ποινικά υπεύθυνο άτομο συνιστούσε αξιόποινη πράξη.[19] Στους απολύτως ποινικώς ανεύθυνους ανηλίκους δεν επιβάλλονται ποινές· κατά το ά. 126 § 2 ΠΚ. «Σε ανήλικο που τέλεσε αξιόποινη πράξη χωρίς να έχει συμπληρώσει το δέκατο τρίτο έτος της ηλικίας του επιβάλλονται μόνο αναμορφωτικά ή θεραπευτικά μέτρα».

Τα ηλικιακά όρια των ανήλικων που έπονται της κατηγορίας των απολύτως ποινικώς ανεύθυνων, αυξήθηκαν από το κατώτερο όριο του δωδέκατου (12ου) στο δέκατο τρίτο (13ο) συμπληρωμένο έτος και, από το ανώτερο όριο του δέκατου έβδομου (17ου) στο δέκατο όγδοο (18ο) συμπληρωμένο έτος. Οι ανήλικοι της κατηγορίας αυτής, μπορεί να είναι ποινικώς ανεύθυνοι κατά το ά. 126 § 3 ΠΚ, ή, ποινικώς υπεύθυνοι κατά το ά. 127 § 1 ΠΚ. Αναλυτικότερα, το ά. 126 § 3 ΠΚ ορίζει πως «Σε ανήλικο που τέλεσε αξιόποινη πράξη και έχει συμπληρώσει το δέκατο τρίτο έτος της ηλικίας του επιβάλλονται αναμορφωτικά ή θεραπευτικά, εάν δεν

συμπίπτει με τα όρια της πλήρους ικανότητας για δικαιοπραξία (ά. 127 ΠΚ): βλ. Πιτσελά 2008, 124· Κουράκης 2004, 280.

[19] Βλ. Πιτσελά 2008, 127.

υπάρχει δεν υπάρχει περίπτωση να υποβληθεί ο ανήλικος σε ποινικό σωφρονισμό κατά το ά. 127 ΠΚ». Το ά. 127 § 1 ΠΚ, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο την ηλικία αλλά και την επιπρόσθετη παράμετρο της νοητικής και βουλητικής ωριμότητας του ανηλίκου, ορίζει πως «Αν το δικαστήριο ερευνώντας τις περιστάσεις υπό τις οποίες τελέστηκε η πράξη και την όλη προσωπικότητα του ανηλίκου που έχει συμπληρώσει το δέκατο τρίτο έτος της ηλικίας του κρίνει ότι είναι αναγκαίος ο ποινικός σωφρονισμός του για να συγκρατηθεί από την τέλεση νέων αξιόποινων πράξεων, τον καταδικάζει σε περιορισμό σε ειδικό κατάστημα κράτησης νέων».

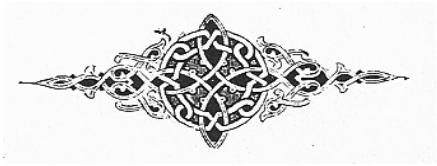

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης – οι φορείς κοινωνικοποίησης του ατόμου

1.1 Κοινωνικοποίηση

Τις θέσεις του για τον τρόπο δράσης του ανθρώπου στα πλαίσια μιας πολιτειακά οργανωμένης κοινωνίας, διατύπωσε ο Αριστοτέλης στο έργο του «Πολιτικά». Για τον αρχαίο φιλόσοφο, ο άνθρωπος είναι ένα πολιτικό μα και ένα κοινωνικό ον. Η σχέση που διατηρεί ο άνθρωπος με την πόλη, είναι τόσο στενή ώστε είναι εφικτός ο παραλληλισμός της με την αντίστοιχη που έχει ένα χέρι με το υπόλοιπο ανθρώπινο σώμα. Η ανυπαρξία της σχέσης που επέρχεται όταν κάποιος είτε αδιαφορεί για την κοινωνική συμβίωση είτε θεωρεί τον εαυτό του ως αυτάρκη, τον καθιστά θηρίο ή θεό. Ο Αριστοτέλης αναφέρει χαρακτηριστικά: *ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γὰρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθείς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς τὸ ὅλον, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδέν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως ὥστε θηρίον ἢ θεός. φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαυτὴν κοινωνίαν· ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος.*[20]

Η έννοια της 'κοινωνίας' όπως χρησιμοποιήθηκε από τον Αριστοτέλη, ταυτίζεται με την έννοια της 'πολιτικής κοινωνίας'. Ο συγκεκριμένος όρος, βέβαια, έχει διαφοροποιηθεί σημασιολογικά καταλήγοντας στο γνωστότερο ή συνηθέστερο περιεχόμενο όταν χρησιμοποιείται από την επιστήμη που ο A. Comte ονόμασε *Κοινωνιολογία*. Όμως και η διαδικασία προκειμένου το άτομο να εξανθρωπιστεί, δηλαδή να μην περιέλθει σε θηριώδη κατάσταση, ή, καλύτερα, να εξέλθει από αυτή, κατάσταση την οποία συνεπάγεται ο μονήρης βίος του, ακριβέστερα, ο βίος που διάγεται έξω από τα όρια μιας κοινωνίας, όπως αυτή ορίζεται κοινωνιολογικά ως «ένας σταθερός και οργανικός συνδυασμός από άτομα, καθένα σε σχέση με τα άλλα και όλα σε σχέση με την ομάδα, μέσα σε μια συγκεκριμένη ενότητα που εκτελεί μια δραστηριότητα κοινή σε καθένα από τα

[20] «είναι προφανές λοιπόν ότι η πόλη είναι κάτι φυσικό και ανώτερο από τον καθένα μας· διότι, αν ο καθένας από εμάς απομονωθεί και δεν μπορεί να είναι αυτάρκης, θα βρίσκεται στην ίδια κατάσταση με οποιοδήποτε μέρος που χωρίζεται από το όλο. Ο άνθρωπος που δεν μπορεί να συνυπάρξει σε μια κοινότητα ή που δεν έχει ανάγκη από κανέναν επειδή από μόνος του είναι αυτάρκης, δεν αποτελεί μέρος της πόλης, αλλά είναι ή θηρίο ή θεός»: Αριστοτέλης *Πολιτικά,* Α΄ 1253a25–31.

μέλη της»,[21] διαφέρει στην κοινωνιολογία από την περιγραφείσα στην πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Ο όρος με τον οποίο περιγράφεται στην κοινωνιολογία η διαδικασία ένταξης και ενσωμάτωσης του ατόμου σε μια κοινωνική ολότητα, η πορεία της αδιάλειπτης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του, ακόμη και η πολιτισμική του ένταξη (enculturation),[22] είναι ο όρος της *κοινωνικοποίησης*.

Οι αναφορές στο φαινόμενο της κοινωνικοποίησης αλλά και οι προσπάθειες ορισμού του είναι πολύ παλαιότερες από αυτές της δεκαετίας του ’60, οπότε και η συγκεκριμένη έννοια άρχισε να γίνεται αντικείμενο συστηματικής έρευνας.[23] Η ευρεία έννοια της ‘κοινωνικοποίησης’, ωστόσο, καθιστά τη διαδικασία της ακριβούς οριοθέτησής της τόσο δύστοκη όσο αυτή της Κοινωνιολογίας,[24] της επιστήμης που κατεξοχήν πραγματεύεται το φαινόμενο της κοινωνικοποίησης.[25]

Σε αντίθεση με το περιορισμένο πλήθος ορισμών που θα ανέμενε κάποιος, δεδομένης της δυσχέρειας που μόλις επισημάνθηκε, οι προτάσεις που διαχρονικά διατυπώθηκαν προς περιγραφή των ουσιωδών χαρακτηριστικών της κοινωνικοποίησης, είναι πολλές. Ο πλουραλισμός ορισμών έγκειται πρωτίστως στις πολύπλευρες προσεγγίσεις που επιδέχεται η καθεαυτού ευρεία έννοια της

---

[21] Folliet 1963, 8.

[22] Bruce 2006, 285.

[23] Νόβα-Καλτσούνη 2007, 13.

[24] Το πρόβλημα ορισμού της *κοινωνιολογίας* έγκειται κατά πολλούς συγγραφείς και μελετητές, στο ευρύ αντικείμενο μελέτης της. Βεβαιότατα έχουν επισημανθεί και άλλες παράμετροι που επιτείνουν το πρόβλημα ορισμού της, όπως η δυσκολία περιγραφής και χάραξης των ορίων της κοινωνιολογίας σε σχέση με άλλες γειτονικές επιστήμες, οι διαφορετικές οπτικές ή και διαφωνίες σε θεμελιώδη ζητήματά της, όπως είναι για παράδειγμα, η έννοια έκταση και το εύρος των κοινωνικών φαινομένων, διαφωνίες μεθοδολογικής υφής κ.ά· βλ. σχετικά Osborne & Van Loon 2009, 3· Seger 1977, 182· Goldthorpe 1974, 6· Biesanz & Biesanz 1969, 6· Γιούλτσης 1997, 2· Gould & Kolb 1972, 452· Πέτρου 2007, 13· Giddens 1993, 33–39.

[25] Η μελέτη της διαδικασίας κοινωνικοποίησης αποτελεί το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της κοινωνιολογίας για τρεις λόγους: οι δύο πρώτοι λόγοι είναι σημαντικοί καθώς πρέπει να γνωρίζουμε *α)* τι πρέπει να αποκτήσουν τα άτομα ώστε να γίνουν κοινωνικά υπεύθυνα και πως αποκτούν αυτήν την υπευθυνότητα, *β)* τις επιδράσεις που έχουν οι φορείς κοινωνικοποίησης στη ζωή ενός παιδιού. Ο τρίτος λόγος είναι πως η μελέτη της κοινωνικοποίησης απαντά εν μέρει στο πιο βασικό ερώτημα της κοινωνιολογίας που δεν είναι άλλο από πώς είναι η δυνατή η κοινωνική επιταγή. Βλ. Douglas 1973, 169.

'κοινωνικοποίησης'. Έτσι, η προβληματική που αναπτύχθηκε γύρω από τον προσδιορισμό της κοινωνικοποίησης, διακρίνεται ευχερώς στο ποικίλο περιεχόμενο καθόλα αποδεκτών και περιεκτικών ορισμών που κατά καιρούς αποδόθηκαν σε αυτή. Το περιεχόμενο των ορισμών αλλά και η διεξοδικότητα στην ανάλυση, όσο τουλάχιστον αυτή είναι εφικτή σε έναν ορισμό, πιστεύουμε πως σε κάποιο βαθμό συνδέεται και με το ευρύτερο αντικείμενο που πραγματεύεται η πηγή στην οποία παρατίθενται. Η ετυμολογία λόγου χάρη που αποδίδει ένα ετυμολογικό λεξικό της κοινής γλώσσας στο λήμμα «κοινωνικοποιώ» είναι: «Για να κοινωνικοποιήσεις ανθρώπους ή ζώα πρέπει να τους εκπαιδεύσεις να συμπεριφέρονται με έναν τρόπο που οι άλλοι στην ομάδα θεωρούν ως κατάλληλο»,[26] ενώ ένα λεξικό όρων των κοινωνικών επιστημών αναφέρει πως η «κοινωνικοποίηση» προσδιορίζει τη «διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τόσο της ψυχικής όσο και της σωματικής, μέσα από την εμπειρία των κοινωνικών καταστάσεων. Η κοινωνικοποίηση περιλαμβάνει όλες τις διαδικασίες εκπολιτισμού, επικοινωνίας και μάθησης, μέσω των οποίων ο ανθρώπινος οργανισμός αναπτύσσει έναν κοινωνικό χαρακτήρα και είναι ικανός να συμμετάσχει στην κοινωνική ζωή. Ορισμένες από αυτές τις διαδικασίες λειτουργούν συνεχώς σε όλη τη ζωή στη διαμόρφωση και αναμόρφωση στάσεων…».[27]

Η πολυφωνία ως προς την έννοια του όρου *κοινωνικοποίηση*, επιπροσθέτως των όσων ήδη επισημάναμε, έγκειται και στο πλήθος επιστημών ή και επιστημονικών κλάδων, όπως είναι η Ψυχολογία και η Κοινωνική Ψυχολογία, η Ανθρωπολογία και η Κοινωνική Ανθρωπολογία, αλλά και η Παιδαγωγική, που εξετάζουν, καθώς η Κοινωνιολογία, το φαινόμενο της κοινωνικοποίησης.[28] Η

[26] *Cambridge International Dictionary of English: Guides to the Meaning,* 1370.

[27] Mitchell 1979, 205.

[28] Ενδεικτικά αναφέρουμε πως ένα λεξικό της επιστήμης της ψυχολογίας ορίζει την *κοινωνικοποίηση* ως «διαδικασία με την οποία το άτομο ενσωματώνεται και προσανατολίζεται στα δεδομένα και στους κανόνες συμπεριφοράς μιας ορισμένης κοινωνίας ή γενικά της κοινωνίας. Στα δεδομένα αυτά περιλαμβάνονται η γλώσσας οι «πρέπουσες» μορφές συμπεριφοράς, οι κοινωνικοί κανόνες, οι αξίες…» (Παπαδόπουλος 2005, 63). Στο γλωσσάριο ενός βιβλίου κοινωνικής ψυχολογίας το λήμμα «κοινωνικοποίηση» ορίζεται ως «η διεργασία με την οποία οι άνθρωποι μαθαίνουν τους

διαφορετική οπτική προσέγγισης του φαινόμενου από κάθε επιστήμη, παρελκύει και τις διαφορές ως προς τους μηχανισμούς που η καθεμιά προκρίνει για την επίτευξή του.[29]

Η ασάφεια και η έλλειψη ακρίβειας του όρου *κοινωνικοποίηση* οδήγησε ορισμένους συγγραφείς στο να υποστηρίξουν πως το περιεχόμενο του όρου μπορεί να προσδιοριστεί μόνο στο πλαίσιο θεωριών με διεξοδικά επεξεργασμένο περιεχόμενο. Η απάντηση για το αν το θεμελιώδες γεγονός της μετατροπής του ανθρώπου σε κοινωνικά ενεργό και αυτεξούσιο ον μπορεί να θεωρηθεί ως μια διαδικασία προσαρμογής σε μια πανίσχυρη κοινωνία, ως διαδικασία γνωστικής και συναισθηματικής μάθησης, ως διαδραστική διαδικασία της «εσωτερικής» με την «εξωτερική» φύση, ως εξαρτημένο από περιβαλλοντικούς παράγοντες γεγονός ψυχικής ωρίμανσης ή ως όλα αυτά μαζί, μπορεί να δοθεί μόνο στο πλαίσιο μιας διευρυμένης θεωρίας της κοινωνικοποίησης. Η θεώρηση της κοινωνικοποίησης ως διεργασία εξατομικευμένης και συγχρόνως κοινωνικής διαμόρφωσης της ανθρώπινης υποκειμενικότητας οφείλει, μεταξύ άλλων, να αποσαφηνίσει ότι η αναπτυχθείσα κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης ατομικότητα δεν είναι πλήρως ανεξάρτητη από κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες, ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται αιτιοκρατικά η ένταξη του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο, και ακόμη ότι το άτομο και η κοινωνία νοούνται μόνο σε διαλεκτική αλληλεπίδραση.[30]

Οι σχέσεις αλληλεπίδρασης του ατόμου με την κοινωνία καθ' όλη τη διάρκεια της κοινωνικοποίησής του καθιστούν την τελευταία μια διαδικασία διαλεκτική.[31] Ο διαλεκτικός χαρακτήρας της κοινωνικοποίησης, για την ακρίβεια, δεν πρέπει να αποδοθεί σε μια διαδικασία αλλά σε ένα σύνολο διαδικασιών, όχι με την έννοια των καθ' ολοκληρία μεθοδευμένων ενεργειών, αλλά με την έννοια μιας σειράς

κανόνες συμπεριφοράς και τα συστήματα πεποιθήσεων και στάσεων ώστε να λειτουργούν αποτελεσματικά ως μέλη της κοινωνίας»: Hewstone & 2007, 789.

[29] Βλ. Gould & Kolb 1972, 452.

[30] Mühlbauer 1995, 14–16.

[31] Υπάρχουν βέβαια και θεωρίες που υποστηρίζουν τη μικρή επίδραση της κοινωνίας στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και της κοινωνικής συμπεριφοράς του ατόμου–*ατομιστική τάση*, όπως και θεωρίες που θεωρούν την προσωπικότητα του ατόμου ως αναγκαίο προϊόν της κοινωνίας– *κοινωνιστική τάση* (βλ. Σχημα.1).

σύμπλοκων και μακροχρόνιων λειτουργιών που προσδοκούν μέσα από εναλλακτικά πρότυπα να μορφοποιήσουν τη συμπεριφορά των ατόμων-μελών της κοινωνίας. Η κοινωνικοποιητική λειτουργία που συντελείται από πλευράς κοινωνίας ή κοινωνικής ομάδας, η λεγόμενη «κοινωνιοκεντρική» διάσταση της κοινωνικοποίησης, αναφέρεται στη μεταβίβαση προς τα άτομα και ιδίως προς τα νεαρότερα, προτύπων συμπεριφοράς, εμπειριών, αξιών, κοινωνικών κανόνων, τρόπων ζωής και σκέψης που όταν κατά ένα μεγάλο βαθμό αφομοιωθούν, τότε επιτυγχάνεται μια σχετική σταθερότητα της συμπεριφοράς τους που είναι εμφανής και στην σχετική ομοιομορφία που διέπει τον τρόπο οργάνωσης της ατομικής αλλά και της συλλογικής τους ζωής. Η συνάφεια και ευστάθεια στην συμπεριφορά των ατόμων-μελών διασφαλίζει την κοινωνική συνοχή και συνακόλουθα την αναπαραγωγή της κοινωνικής ομάδας ή κοινωνίας. Η κοινωνικοποιητική λειτουργία που συντελείται από την πλευρά του ατόμου στην εξελικτική του πορεία, η «ατομοκεντρική» διάσταση της κοινωνικοποίησης, συνίσταται στην ανταπόκριση του ατόμου στα μεταβιβαζόμενα από την κοινωνική ομάδα ή κοινωνία πολιτισμικά στοιχεία. Η αφομοίωση της κοινωνικής νόρμας και κουλτούρας είναι μια διαδικασία ασυνείδητη στα παιδιά και σπάνια συνειδητή τους ενήλικες. Ο τρόπος πρόκτησης από το άτομο των στοιχείων της κοινωνίας επιτελείται μέσω των διαδικασιών της κοινωνικής μάθησης καθώς και μέσα από άλλες πιο εξειδικευμένες μορφές κοινωνικοποίησης, όπως η εκπαίδευση.

Οι λειτουργίες δια των οποίων το άτομο μετουσιώνεται από εν δυνάμει σε κατ' ενέργεια έλλογο ον συντελούνται, όπως υποστηρίζουν πολλοί θεωρητικοί, κατά τη διάρκεια δύο διαδοχικών φάσεων, αυτών της πρωτογενούς και της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης. Η πρωτογενής κοινωνικοποίηση εξελίσσεται τα πρώτα κυρίως χρόνια ζωής του ατόμου (στην προσχολική ηλικία, κατά την παραδοσιακή θετικιστική κοινωνιολογία — στην παιδική ηλικία, σύμφωνα με τη θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης),[32] στο πλαίσιο ολιγοπρόσωπων ομάδων, με τα μέλη των οποίων το άτομο συνδέεται με ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς. Στη φάση αυτή, την πρωτογενή, το άτομο κοινωνεί θεμελιώδεις αξίες και κανόνες και ακόμη μυείται σε πρότυπα συμπεριφοράς που πρωτίστως διέπουν τη

[32] White 1977, 6.

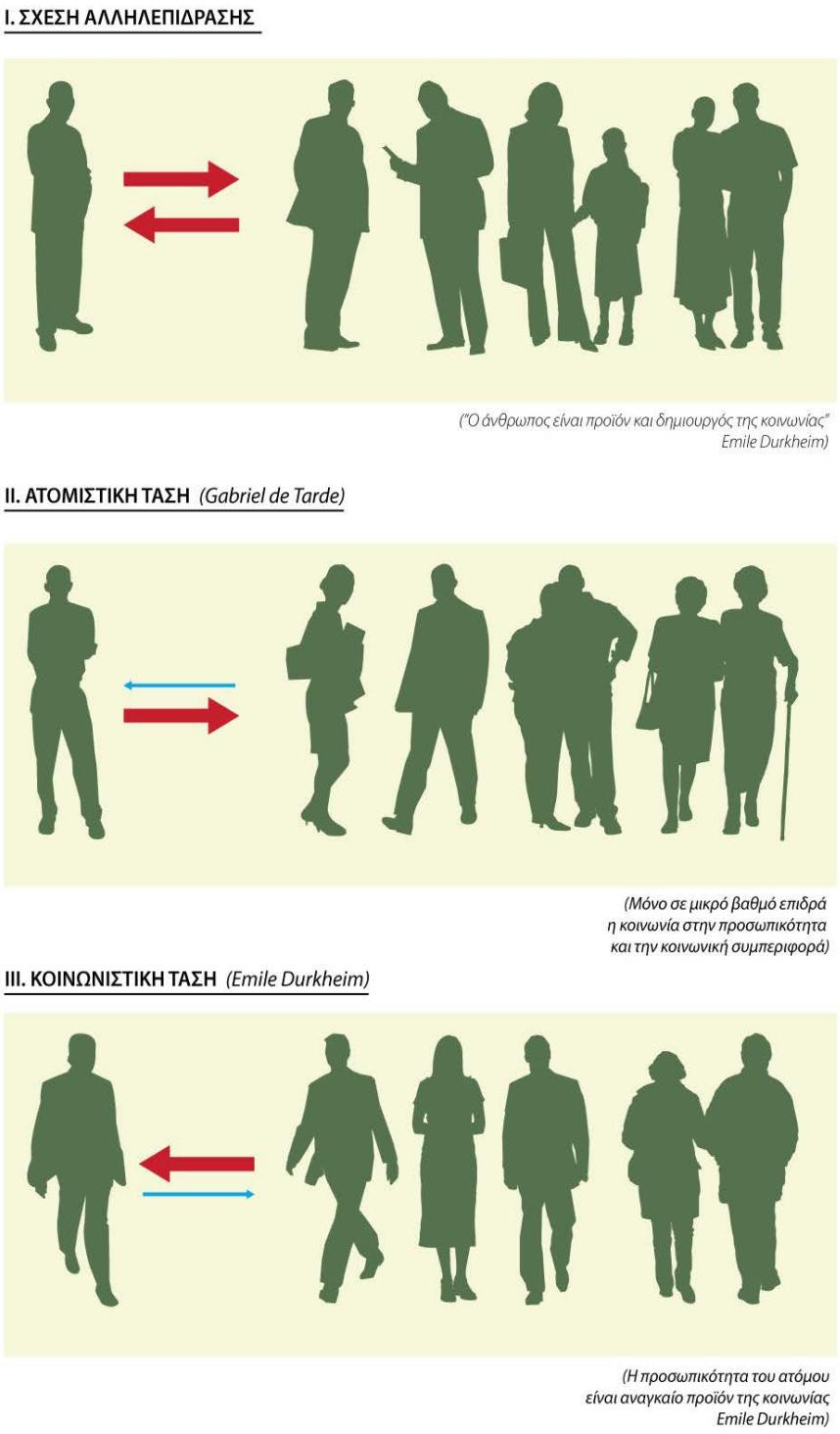

Σχήμα 1. Σχέση ατόμου-κοινωνίας.

λειτουργία της ολιγοπρόσωπης ομάδας και δευτερευόντως τη λειτουργία του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου στο οποίο και αυτή εμπεριέχεται. Η πρωτογενής κοινωνικοποίηση αποτελεί την αναγκαία εκείνη διαδικασία, το υπόβαθρο, με βάση

το οποίο το άτομο καθίσταται ικανό να εσωτερικεύσει γνώσεις και δεξιότητες, μορφές ενέργειας ή δράσης που του μεταβιβάζονται στο πλαίσιο όπως επισημάναμε παραπάνω, μιας πιο εξειδικευμένης κοινωνικοποίησης, της δευτερογενούς. Η δευτερογενής κοινωνικοποίηση, η οποία εκτείνεται από την παιδική κυρίως ηλικία του ατόμου και έπειτα, συντελείται με την ενεργό επιλογή και αποδοχή από μέρους του ήδη κοινωνικοποιημένου ατόμου, μορφών συμπεριφοράς, κοινωνικών στοιχείων, στοιχείων πολιτισμού της ομάδας αναφοράς του ή του κοινωνικού συνόλου που το περιβάλλει, καθώς και με την εξομοίωσή του με αυτά.

Η εμφύσηση δεξιοτήτων και συμπεριφορών, καθώς έτσι μπορεί κατά μια ευρεία έννοια να οριστεί η κοινωνικοποίηση, είναι απαραίτητες για την άσκηση των κοινωνικών ρόλων.[33] Ως *ρόλος* ορίζεται «η συμπεριφορά που αναμένεται από τον κάτοχο μιας θέσης στη σχέση του με τον κάτοχο κάποιας άλλης θέσης».[34] Κάθε άτομο ήδη από την παιδική του ηλικία και καθ'όλη τη διάρκεια του κοινωνικού του βίου είναι φορέας ενός συμπλέγματος ρόλων. Οι ρόλοι οι οποίοι αναμένονται από την κοινωνική θέση που κατέχει ο φορέας τους στην κλίμακα ιεραρχίας και μπορεί, στο βαθμό που προβάλλουν παρεμφερείς απαιτήσεις, να διαδραματίζονται ταυτόχρονα, διακρίνονται αναλόγως του περιεχομένου τους σε *α)* άτυπους (όταν καθορίζονται από κανόνες κοινωνικής πρακτικής)· *β)* τυπικούς (όταν καθορίζονται από γραπτούς κανόνες συμπεριφοράς)· *γ)* χαλαρούς (όταν καθορίζονται από γενικότητες) και *δ)* αυστηρούς (όταν καθορίζονται λεπτομερώς).[35] Η απόκλιση από την αναμενόμενη συμπεριφορά, απόκλιση που στην περίπτωση ενός αυστηρού νόμου συνιστά έκνομη συμπεριφορά, προκύπτει όταν η αντικειμενική διάσταση του ρόλου δεν συμπίπτει με την υποκειμενική· τούτο συμβαίνει, είτε γιατί ο αποκλίνων αντιλαμβάνεται τον ρόλο του διαφορετικά από τον τρόπο που ο ρόλος προσδιορίζεται, είτε γιατί ο ίδιος τοποθετεί τον εαυτό του σε διαφορετική κοινωνική θέση από αυτή στην οποία τον τοποθετούν οι άλλοι.[36]

[33] Mayer 1970, xiii.

[34] Τσαούσης 1989, 236.

[35] Βλ. αναλυτικότερα Τσαούσης 1989, 236–237.

[36] Τσαούσης 1995, 142–143.

Για την εξασφάλιση της συμμόρφωσης των μελών της προς τα κοινώς αποδεκτά πρότυπα και τους κανόνες, η κοινωνία διαθέτει ένα σύνολο μέσων τα οποία, παρόλο που δεν απαξιώνουν το αυτεξούσιο του ατόμου ούτε τη δυνατότητα της προαίρεσής του κατά τα πρότυπα που συνάδουν της ιδιαίτερης προσωπικότητας αλλά και των επιδράσεων του περιβάλλοντός του, ασκούν πιέσεις που καθορίζουν τις επιλογές και την εν γένει συμπεριφορά του. Ο κοινωνικός έλεγχος ή «έλεγχος του πολιτισμού»[37] μπορεί, είτε με την αρνητική του μορφή να εξαναγκάσει το άτομο, μέσω της αποδοκιμασίας των επιλογών και της συμπεριφοράς του, να συμμορφωθεί με τα παραδεδεγμένα σε μια ορισμένη κοινωνία σε μια δεδομένη στιγμή (βλ. Σχήμα 2), είτε με τη θετική του μορφή να το προτρέψει, μέσω της επιδοκιμασίας ή και της επιβράβευσης, να συνεχίσει να προσαρμόζει τη στάση και τη συμπεριφορά του και σε άλλα ισχύοντα ή τυχόν νέα στοιχεία και καταστάσεις που θα προκύψουν στην ίδια κοινωνία.

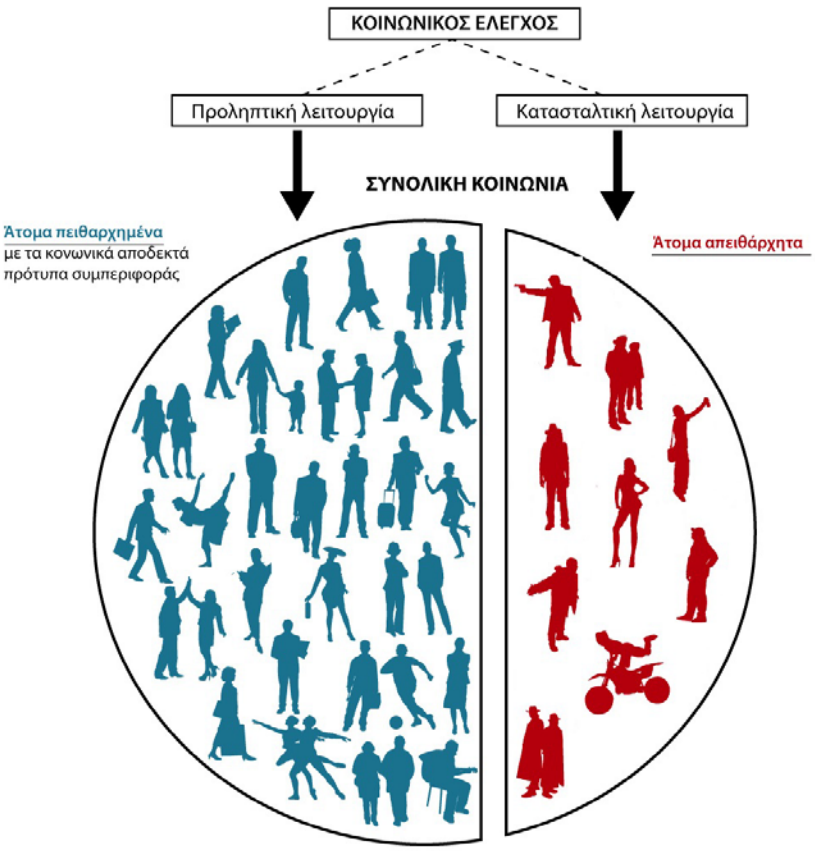

Σχήμα 2. Κοινωνικός έλεγχος.

[37] Hoult 1969, 295.

Η προσαρμογή στο σύστημα κανόνων και αξιών, ακόμη και η αφομοίωση των τρόπων ενέργειας που διέπουν τη λειτουργία ενός κοινωνικού συνόλου για μια δεδομένη χρονική στιγμή, δεν καθιστούν ένα υποκείμενο διά βίου κοινωνικοποιημένο· οι μεταβολές που συντελούνται προϊόντος του χρόνου στη δομή της κοινωνίας επιβάλλουν τη διηνεκή αναπροσαρμογή της στάσης του στα νέα κοινωνικά δεδομένα. Ο διαρκής χαρακτήρας της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας δεν εκπορεύεται μόνο από την ανάγκη αναπροσαρμογής του ατόμου στις μεταβολές που τροποποιούν ή ακόμη και μεταμορφώνουν το προφίλ της κοινωνίας, αλλά και από αυτές που επέρχονται στην προσωπικότητα του ατόμου ένεκα της ψυχοσωματικής του ωρίμανσης, της κοινωνικής του εμπειρίας, των τάσεων, των αντιλήψεων ή των προτύπων συμπεριφοράς που υιοθετεί από άλλα μέλη της ίδιας και όχι μόνο κοινωνίας.

Σχήμα 3. Η διαρκής διαδικασία της κοινωνικοποίησης του ατόμου.

Η επίδραση που υφίσταται η συμπεριφορά ενός ατόμου από αλλότρια ως προς τη κοινωνία που γεννήθηκε και διαβιεί κοινωνικά στοιχεία και κανονιστικά πρότυπα είναι ένα φαινόμενο διαχρονικό. Όταν η εισροή πολιτισμικών στοιχείων από μια κοινωνία σε μια άλλη επιτελείται μεθοδικά ή κατά τρόπο που δεν ανατρέπει την κυρίαρχη κουλτούρα, τότε προσφέρεται στο άτομο η διακριτική ευχέρεια να τα αξιολογήσει και αναλόγως να τα απορρίψει ή με ευελιξία να τα

εντάξει ίσως και στη θέση των πρότινος υφιστάμενων. Η διαδικασία αξιολόγησης από το άτομο των ξένων πολιτισμικών στοιχείων, αυτών που έχει ήδη αποδεχτεί το κοινωνικό σύνολο από το οποίο τα προσλαμβάνει, ανεξάρτητα με το αν τελικά θα τύχουν αποδοχής ή απόρριψης, αποδεικνύει πως η κοινωνικοποιητική λειτουργία, μολονότι έχει πάντα κοινούς στόχους,[38] εντούτοις, διαμορφώνει διαφορετικές ανθρώπινες συμπεριφορές σε κάθε κοινωνία, συντελεί στην αφομοίωση μιας διαφορετικής νόρμας και μεταβιβάζει διαφορετικά κάθε φορά στοιχεία κοινωνικής και πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η ρύθμιση των μεταξύ των ανθρώπων σχέσεων ακόμη και η προστασία του ανθρώπου από τη φύση αποτέλεσαν για τον S. Freud τους δύο σκοπούς που εξυπηρετεί ο πολιτισμός. Ως πολιτιστικές ο ψυχαναλυτής αναγνώρισε όλες εκείνες τις δραστηριότητες και αξίες που ωφελούν τον άνθρωπο θέτοντας στην υπηρεσία του τη γη και προστατεύοντάς τον από τη φύση.[39] Η εξέλιξη του πολιτισμού είναι μια διαδικασία ιδιόρρυθμη που επιφέρει αλλαγές στις ανθρώπινες ορμές. Σε αντίθεση με τον πρωτόγονο άνθρωπο που χαίρονταν την ελευθερία των ορμών του, ο πολιτισμένος είναι αναγκασμένος να περιορίσει τις πρωτογενείς επιθετικές του ορμές ακόμη τις εξωτερικεύσεις τους με τον σχηματισμό ψυχικών αντιδράσεων. Ο περιορισμός των ορμών, δηλαδή η παραχώρηση μέρος της δυνατότητας για ευτυχία προς διασφάλιση σιγουριάς, επιτελείται με του δημιουργία του Υπέρ-Εγώ. Έτσι, η πρωτογενής επιθετικότητα του ανθρώπου στρέφεται προς τα μέσα και απευθύνεται ενάντια σε αυτό που επίσης ο ίδιος ο Freud, κατά τη διάκριση των στοιχείων της προσωπικότητας, όρισε ως αυτόνομο, ως ενιαίο και αδιαίρετο από καθετί άλλο, δηλαδή το Εγώ. Κατόπιν, η επιθετικότητα όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «…παραλαμβάνεται από ένα μέρος του Εγώ, που αντιπαρατίθεται στο υπόλοιπο σαν Υπέρ-Εγώ και ασκεί τώρα σαν «συνείδηση»

[38] Παρόλο που το περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης είναι ποικίλο, καθώς η ανθρώπινη κοινωνία, η κοινωνικοποίηση, οποιοδήποτε και αν είναι το περιβάλλον και το πολιτισμικό περιεχόμενο, έχει συγκεκριμένους κοινούς στόχους όπως να εμφυσήσει βασική πειθαρχία, να ενσταλάξει φιλοδοξίες, να παρέχει ταυτότητα στα άτομα, να διδάξει κοινωνικούς κανόνες και ικανότητες. Βλ. Broom & Selznick 1973, 94–95.

[39] Freud 1974, 27–28, 33, 45.

απέναντι στο Εγώ την ίδια επιθετική ορμή που το Εγώ θα ικανοποιούσε ευχαρίστως πάνω σε άλλα, ξένα άτομα».[40]

Σε διαφορετικό υπόβαθρο από αυτό της ψυχαναλυτικής θεωρίας του Freud τοποθέτησε ο C. H. Cooley τη σχέση που διατηρεί το Εγώ και ειδικότερα η συνείδησή του με τους άλλους. Ο *κοινωνικός εαυτός*, όρος τον οποίο ο Cooley χρησιμοποίησε για να υπογραμμίσει την κοινωνική πτυχή του Εγώ, είναι απλά μια ιδέα, ένα σύστημα ιδεών που αντλεί ο νους από την επικοινωνιακή ζωή. Το «Εγώ», το «δικό μου» αλλά και ο «εαυτός μου» δεν είναι κατά τον αμερικανό κοινωνιολόγο και κοινωνικό φιλόσοφο κάτι ξεχωριστό γενικά από τη ζωή αλλά το πιο ενδιαφέρον μέρος της. Σε μια μεγάλη κατηγορία περιπτώσεων, η κοινωνική αναφορά παίρνει τη μορφή μιας κάπως καθορισμένης φαντασίας για το πώς εμφανίζεται ο εαυτός κάποιου σε ένα συγκεκριμένο μυαλό. Ο κοινωνικός εαυτός αυτού του είδους μπορεί να ονομαστεί «αντανακλώμενος ή κατοπτρικός εαυτός» (reflected or looking-glass self). Η φαντασία της εμφάνισής μας στους άλλους ανθρώπους, η φαντασία για την κρίση αυτής της εμφάνισης και τέλος κάποιο είδος αυτο-αίσθησης όπως η περηφάνια και η ταπείνωση, αποτελούν τα τρία στοιχεία που κατά τον Cooley φαίνεται να έχει μια «αυτό-ιδέα» του συγκεκριμένου είδους. Η σύγκριση με έναν καθρέφτη όπως παρατήρησε «δύσκολα υπονοεί το δεύτερο στοιχείο, της φανταστικής κρίσης, το οποίο είναι αρκετά σημαντικό. Αυτό που μας ωθεί στην περηφάνια ή την ντροπή δεν είναι η απλή μηχανική αντίδραση του εαυτού μας αλλά ένα επίκτητο συναίσθημα, το φανταστικό αποτέλεσμα αυτής της αντανάκλασης στο μυαλό του άλλου. Αυτό είναι εμφανές από το γεγονός ότι ο χαρακτήρας και το βάρος του άλλου, στου οποίου το μυαλό βλέπουμε τους εαυτούς μας, κάνει όλη τη διαφορά με το συναίσθημά μας».[41]

Στο ίδιο σχεδόν πλαίσιο με τη θεωρία του Cooley, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το πνεύμα των σχέσεων που αναπτύσσει κατά τη διάρκεια της κοινωνικής διαδικασίας ο εαυτός με άλλα άτομα, εντάσσεται και αυτή του G. H. Mead. Ο εαυτός για τον Mead δεν είναι κάτι που υπάρχει από αρχής αλλά κάτι που ανακύπτει κατά τη διαδικασία της κοινωνικής εμπειρίας και δραστηριότητας. Το

[40] Freud 1974, 51.

[41] Cooley 1965, 824.

χαρακτηριστικό του εαυτού, το οποίο και τον διακρίνει από άλλα αντικείμενα αλλά και από το σώμα, είναι πως είναι αντικείμενο στον εαυτό του. Το χαρακτηριστικό αυτό αντιπροσωπεύεται στη λέξη «εαυτός», υποδεικνύοντας πως μπορεί να είναι υποκείμενο και αντικείμενο μαζί. Δύο από τα παραδείγματα που παραθέτει ο Mead και στα οποία, όπως υποστηρίζει, ο φυσικός οργανισμός μπορεί να έγινε αντικείμενο του εαυτού του, είναι αυτά του Τολστόι, ακριβέστερα των φωτογραφιών του ως αξιωματικού στον πόλεμο, που αναδεικνύουν την εμπειρία του παρελθόντος του εν μέσω της πιο έντονης δράσης του, αλλά και των εικόνων που περνούν από το μυαλό ενός ανθρώπου καθώς αυτός πνίγεται. Η αντίθεση που υπάρχει σε τέτοιες περιπτώσεις, είναι ανάμεσα σε μια εμπειρία στην οποία ο εαυτός ως αντικείμενο δεν παρεμβαίνει και σε μια δραστηριότητα της μνήμης και της φαντασίας στην οποία ο εαυτός είναι το κύριο αντικείμενο.[42] Σε σχέση με τον εαυτό σημαντική είναι και μια ακόμη έννοια που διατύπωσε ο Mead, αυτή του 'γενικευμένου άλλου'. Ως *γενικευμένο άλλο* μπορεί να ονομαστεί η οργανωμένη κοινότητα ή κοινωνική ομάδα που δίνει στο άτομο την ενότητα του εαυτού του. «Η στάση του γενικευμένου άλλου είναι η στάση μιας ολόκληρης κοινότητας. Έτσι, για παράδειγμα, στην περίπτωση μιας τέτοιας κοινωνικής ομάδας, όπως συμβαίνει με μια ομάδα ποδοσφαίρου, η ομάδα είναι το γενικευμένο άλλο στον βαθμό που αυτό εισέρχεται —ως οργανωμένη διαδικασία ή κοινωνική δραστηριότητα— στην εμπειρία του κάθε ενός από τα μεμονωμένα μέλη της».[43]

[42] Thompson 1971, 144-145.

[43] Mead 1965, 164.

Η κοινωνικοποίηση σύμφωνα με τους:

Freud

Κατά τον Freud κεντρική διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι η καταστολή της βιολογικής φύσης. Η προσωπικότητα σχηματίζεται κυρίως στα πρώτα χρόνια της ζωής.

Cooley

Κατά τον Cooley ή προσωπικότητα και η κοινωνική συμπεριφορά της αναπτύσσονται με το παιχνίδι, με την εμπειρία των αντιδράσεων των άλλων, που δίνουν στο Εγώ την εικόνα του εαυτού του.

Mead

Σύμφωνα με τον G. H. Mead το Εγώ ακολουθεί τις φωνές των «γενικευμένων άλλων». Οι συμβολικές ή υλικές ανταμοιβές διαμορφώνουν την κοινωνική συμπεριφορά.

Η κοινωνικοποίηση σύμφωνα με τον:

Durkheim

Σύμφωνα με τον Durkheim ή κοινωνικοποίηση του ανθρώπου δεν τελειώνει ποτέ, γιατί ο άνθρωπος μπαίνει αδιάκοπα σε νέες ομάδες αποδεχόμενες τις νόρμες και τις άξιες τους *(εδώ π.χ. σαν βρέφος μέσα στην οικογένεια, στο παιχνίδι με τα άλλα παιδιά, στην εποχή της νεανικής αγάπης, στην εργασία με την ομάδα του ή σαν μέλος μιας θρησκευτικής ομάδας).*

Η κοινωνικοποίηση είναι η διαδικασία της δημιουργίας του άνθρωπου- μια απλή εκτύλιξη είναι - υποστηρίζουν και οι τέσσερις μελετητές- αδύνατη για τον άνθρωπο, αντίθετα με τα φυτά και τα ζώα. Έξω από τις κοινωνίες δεν υπάχουν άνθρωποι.

Σχήμα 4. Πηγή: Seger 1977, 96.

Στα σύγχρονα καθολικά και αυτοτελώς οργανωμένα κοινωνικά σύνολα ατόμων, οι φορείς που μεταβιβάζουν τους κανονιστικούς και πολιτισμικούς κώδικες, δηλαδή οι φορείς κοινωνικοποίησης, ταυτίζονται με μονολειτουργικούς, ολιγολειτουργικούς αλλά και πολυλειτουργικούς θεσμούς. Οι θεσμοί που χρησιμεύουν ως «αγωγοί συμπεριφοράς»[44] είναι πολυάριθμοι και ανταποκρίνονται σε κάθε ανθρώπινη ανάγκη ή αξία. Η καθιέρωση των φορέων με την τυπική μορφή του νόμου, κοινώς η θεσμοθέτησή τους, αποτελεί ένα κριτήριο βάσει του οποίου είναι εφικτό να γίνει μια πρώτη ταξινόμησή τους (βλ. Σχήμα 5). Το δεύτερο στοιχείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση διάκρισής τους, είναι αυτό του χαρακτήρα που έχει η σχέση διεδεπίδρασης των φορέων με το άτομο αλλά και η χρονική περίοδος κατά την οποία συνάπτεται η σχέση· αν πρόκειται

[44] Anderson 1986, 100.

δηλαδή για στενή διαπροσωπική και με συναισθηματικές εκφάνσεις σχέση, σχέση που έχει ως εφαλτήριό της τη γέννηση ακόμη και τα πρώτα χρόνια ανάπτυξης του ατόμου, ή αν αποτελεί μια τυπική σχέση που ρυθμίζεται βάσει σχεδιασμένου και λεπτομερώς καθορισμένου πλαισίου και δημιουργείται μετά το πέρας των πρώτων χρόνων ζωής του ατόμου. Παρομοίως με τη διάκριση που επιδέχεται η κοινωνικοποιητική λειτουργία, αυτής σε πρωτογενή και δευτερογενή, οι φορείς που συντελούν στην εκπλήρωσή της δύναται να διαχωριστούν αντίστοιχα σε δυο ομώνυμες κατηγορίες. Η ταξινόμηση ενός φορέα στην κατηγορία των πρωτογενών ή δευτερογενών δεν αποκλείει το ενδεχόμενο της συνύπαρξής του και σε αυτήν που συγκροτούν οι θεσμοθετημένοι ή μη φορείς κοινωνικοποίησης. Στις ενότητες που έπονται της εισαγωγής αυτής, θα αναφερθούμε σε φορείς που υπάγονται στη μια ή στην άλλη κατηγορία ή και στις δύο ταυτόχρονα και το έργο τους συγκαταλέγεται μεταξύ των σημαντικότερων κοινωνικοποιητικών, όχι μόνο για την κατηγορία του πληθυσμού που ηλικιακά μας ενδιαφέρει, για τους ανήλικους, δηλαδή, της κυρίως παιδικής ηλικίας, αλλά για καθένα από τα άτομα που διάγουν τον βίο τους στα όρια μιας κοινωνικής ολότητας.

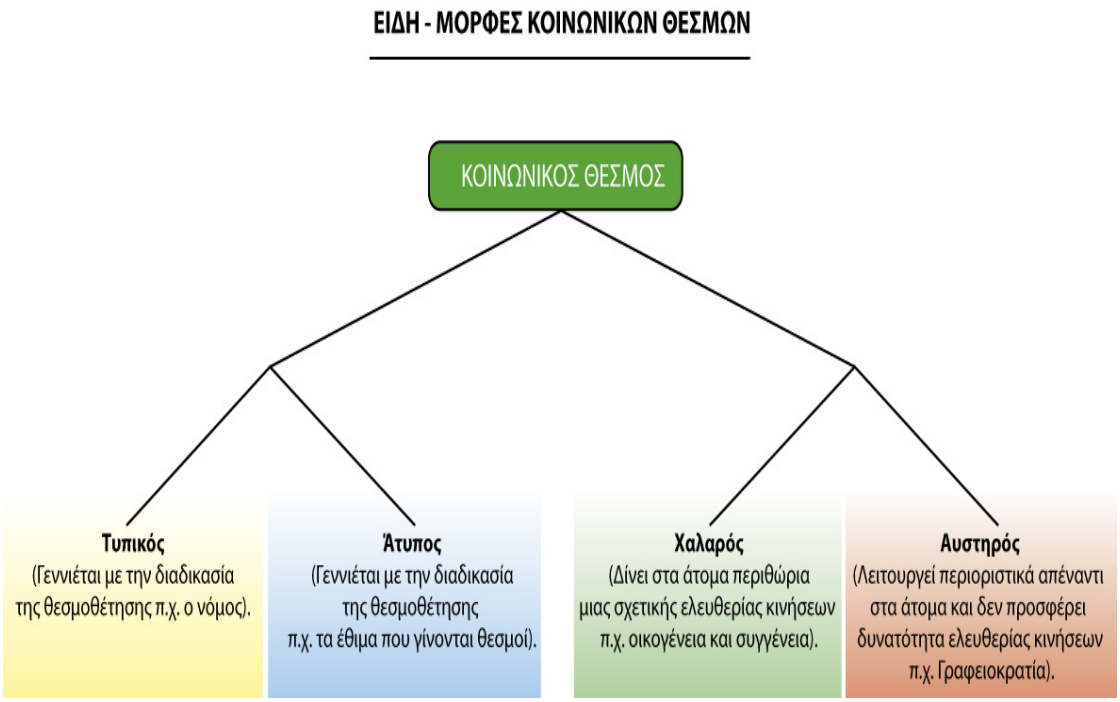

Σχήμα 5. Είδη-μορφές κοινωνικών θεσμών.

Αν ένα παιδί ζει μέσα στην κριτική:
Μαθαίνει να κατακρίνει.
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην έχθρα:
Μαθαίνει να καυγαδίζει.
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην ειρωνεία:
Μαθαίνει να είναι ντροπαλό.
Αν ένα παιδί ζει μέσα στη ντροπή:
Μαθαίνει να αισθάνεται ένοχο.
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην κατανόηση:
Μαθαίνει να είναι υπομονετικό.
Αν ένα παιδί ζει μέσα στον έπαινο:
Μαθαίνει να εκτιμά.
Αν ένα παιδί ζει μέσα στη δικαιοσύνη:
Μαθαίνει να είναι δίκαιο.
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην ασφάλεια:
Μαθαίνει να πιστεύει.
Αν ένα παιδί ζει μέσα σε επιδοκιμασία:
Μαθαίνει να έχει αυτοεκτίμηση.
Αν ένα παιδί ζει μέσα σε παραδοχή και φιλία:
Μαθαίνει να βρίσκει την αγάπη μέσα στον κόσμο.

R. RUSSEL

1.2 Οικογένεια

Το έτος 1797, στα βραχώδη δάση της Αβεϊρόν στη Νότια Γαλλία, εθεάθη να κυκλοφορεί γυμνό και σε κατάσταση άγριου θηρίου ένα νεαρό αγόρι. Την ψυχοπαιδαγωγική υποστήριξη του «άγριου της Αβεϊρόν» ανέλαβε για 5 χρόνια, – από το 1800 έως το 1805– ο J. Itard (1774–1838). Ο θεωρούμενος από τους πρωτοπόρους της επιστημονικής παιδαγωγικής και ειδικής αγωγής Itard, παρατήρησε τα εξής –μεταξύ άλλων– για το παιδί: «…ανίκανο να συγκεντρώσει την προσοχή του (εκτός εάν επρόκειτο για τα αντικείμενα που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του) και, κατά συνέπεια, ανίκανο για όλες τις λειτουργίες του πνεύματος που πηγάζουν απ’ αυτή, στερούμενο μνήμης, κρίσης και ικανότητας προς μίμηση, και τόσο περιορισμένο στις ιδέες που έχουν σχέση με τις ανάγκες του, που δεν κατάφερνε ακόμη να ανοίξει μια πόρτα ή να ανέβει μια καρέκλα για να φτάσει τα τρόφιμα που έβαζαν μακριά από εκεί που έφτανε το χέρι του· τέλος, στερημένο από κάθε μέσο επικοινωνίας, μη δίνοντας ούτε έκφραση ούτε πρόθεση στις χειρονομίες και στις κινήσεις του κορμιού του, περνώντας με ταχύτητα και χωρίς κανένα υποτιθέμενο λόγο από μια απαθή θλίψη στα πιο υπερβολικά ξεσπάσματα γέλιου. Και ήτο αδιάφορος σε οποιοδήποτε ηθικό συναίσθημα· η κρίση του δεν

ήταν παρά μια ατελείωτη λαιμαργία, η χαρά του μια ευχάριστη αίσθηση των οργάνων της γεύσης, η εξυπνάδα του η ικανότητα να παράγει μερικές ασυνάρτητες ιδέες σχετικές με τις ανάγκες του, όλη του η ύπαρξη με μια λέξη, μια ζωή καθαρά ζωώδης».[45]

Ο «άγριος του Αβεϊρόν» ή ο Βίκτωρ, όπως τον ονόμασε ο Itard, αποτελεί το γλαφυρό παράδειγμα ενός μη κοινωνικοποιημένου όντος. Το νεαρό αγόρι, μη ενταγμένο στους κόλπους ενός –έστω και στοιχειωδώς συγκροτημένου και αριθμητικά περιορισμένου– συνόλου ατόμων, επιβίωσε και αναπτύχθηκε σωματικά χωρίς, ωστόσο, να αναπτύξει τον «κοινωνικό του εαυτό». Ο «κοινωνικός εαυτός», δεν είναι εγγενής στο άτομο αλλά είναι το αποτέλεσμα της κοινωνικής του εμπειρίας και δραστηριότητας. Η κατάσταση πλήρους απομόνωσης που διήγαγε ο «κατά κόσμο» Βίκτωρ, αίτιο και αιτιατό της μη επικοινωνίας –συνεπώς και της μη διεπίδρασής του με άλλα πρόσωπα– περαιτέρω των επιπτώσεων που είχε στη ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη, στην οποία θα αναφερθούμε εκτενώς στην παρούσα καθώς και σε άλλες ενότητες που ακολουθούν, καθόρισε και τη διανοητική του εξέλιξη.

Η κοινωνική ζωή, όπως επισήμανε ο ελβετός ψυχολόγος J. Piaget (1896–1980), μετασχηματίζει τη νοημοσύνη διαμέσου του τριγώνου «γλώσσα – περιεχόμενο των ανταλλαγών – επιβεβλημένοι στη σκέψη κανόνες». Το άτομο γίνεται ήδη από τη βρεφική του ηλικία δέκτης πολλαπλών κοινωνικών επιδράσεων· κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, η οποία ονομάζεται «αισθησιοκινητική περίοδος», το βρέφος, εξαιτίας της μη λειτουργίας των συμβόλων, μήτε σκέφτεται, μήτε συνδέεται συναισθηματικά με πρόσωπα ή καταστάσεις. Το τελευταίο γεγονός αποτρέπει την ανάκληση προσώπων ή απόντων πραγμάτων στη μνήμη του βρέφους. Η νοημοσύνη κατά κοινή ομολογία υπάρχει στο άτομο πριν από την ανάπτυξη της ομιλίας. Όταν η ομιλία –ακόμη και η λειτουργία των συμβόλων– απουσιάζει, τότε οι επιτυχίες της νοημοσύνης, αυτής της οποίας η ουσία βρίσκεται στην πρακτική επίλυση ενός συνόλου προβλημάτων, όπως η προσέγγιση ή η ανακάλυψη κρυμμένων αντικειμένων, πραγματοποιείται όχι με παραστάσεις ή

[45] Itard [χ.χ.], 26.

σκέψεις, παρά με τον αισθησιοκινητικό συντονισμό των πράξεων.[46] Προκειμένου να επιτευχθεί το πέρασμα της νοημοσύνης από το αισθησιοκινητικό επίπεδο στο επίπεδο της σκέψης, πρέπει, σύμφωνα τον Piaget, να επέλθει μια αύξηση των ταχυτήτων, ώστε να συγχωνευτούν οι διαδοχικές φάσεις της δράσης που συντίθενται με τη γνώση σε ένα «ταυτόχρονο όλο», να υπάρξει μια συνειδητοποίηση των πράξεων για να διπλασιαστεί μέσα από τη διαπίστωση η αναζήτηση της επιτυχίας και, τέλος, να πολλαπλασιαστούν οι αποστάσεις για να επεκταθούν οι δράσεις που σχετίζονται με την πραγματικότητα σε συμβολικές. Οι συμβολικές δράσεις οδηγούν στην αναπαράσταση καταργώντας τα όρια του χωρο–χρόνου.[47]

Η συγκρότηση της αισθησιοκινητικής νοημοσύνης επιτελείται σε τέσσερις κύριες περιόδους. Η πρώτη περίοδος, κατά τη διάρκεια της οποίας αναπτύσσεται μια συμβολική και *προ–εννοιολογική* σκέψη, ξεκινά από την ηλικία των 1,5 έως 2 ετών και ολοκληρώνεται με τη συμπλήρωση του 4^{ου} ηλικιακού έτους. Στην περίοδο αυτή το παιδί, το οποίο από το τέλος της αισθησιοκινητικής περιόδου αποδίδει μέσα από τις διαδικασίες της μίμησης μια γενική σημασία στις λέξεις, με την εξάσκηση της συμβολικής λειτουργίας μπορεί και αναπλάθει το πραγματικό με τη βοήθεια των «σημαινόντων» που ξεχωρίζουν από τα «σημαινόμενα». Σε ό,τι αφορά την προεννοιολογική νοημοσύνη, μια πρώτη περίοδος της οποίας διακρίνεται με την εμφάνιση του γλωσσικού ιδιώματος έως το 4^{ο} έτος του παιδιού, χαρακτηρίζεται από «προ–έννοιες», δηλαδή περιγραφικές έννοιες που μπορούν να οριστούν ως σχήματα που βρίσκονται μεταξύ του άκρου της γενικότητας και του άκρου της ατομικότητας των στοιχείων που συνθέτουν την έννοια. Η *διαισθητική* σκέψη ξεκίνα από το 4^{ο} έτος του παιδιού και ολοκληρώνεται κατά το 7^{ο}–8^{ο} έτος της ηλικίας του. Στη συγκεκριμένη περίοδο, παρατηρείται μια προοδευτική εξέλιξη στην κατασκευή εννοιών που οδηγούν το παιδί από τη συμβολική και προ–εννοιολογική σκέψη της προηγούμενης περιόδου, στο «κατώφλι», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, των διεργασιών. Η διαισθητική σκέψη μπορεί να οριστεί ως ένας προ–λογικός σχηματισμός που μιμείται κατά γράμμα και

[46] Piaget & Inhelder 1990, 9-10.

[47] Piaget 1986, 142.

συγκεντρώνει με τον δικό του τρόπο τα αντιληπτικά δεδομένα. Η τρίτη περίοδος είναι αυτή που αρχίζει από το 7^{ο}–8^{ο} έτος και ολοκληρώνεται στο 11^{ο}–12^{ο}, είναι η περίοδος κατά την οποία οργανώνονται οι *συγκεκριμένες διεργασίες*. Οι συγκεκριμένες διεργασίες συνδέονται και δομούν λογικά τη δράση αλλά και τον λόγο που τις συνοδεύει. Σε αυτή την περίοδο, γενικότερα πριν από το τέλος της παιδικής ηλικίας, δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε τυπικές διεργασίες, καθότι οι συγκεκριμένες διεργασίες δεν έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν μια λογική συζήτηση χωρίς εξάρτηση από τη δράση. Επιπλέον, οι συγκεκριμένοι συλλογισμοί, αν και μπορούν να χρησιμοποιηθούν με ευχέρεια σε ένα συγκεκριμένο σύστημα εννοιών, παραμένουν άνευ σημασίας σε άλλο σύστημα. Τελευταία κύρια περίοδος της αισθησιο–κινητικής νοημοσύνης είναι αυτή κατά την οποία ολοκληρώνεται η *τυπική σκέψη*. Η περίοδος αυτή ξεκινά από την ηλικία 11–12 ετών έως και όλη τη διάρκεια της εφηβείας. Σε αντίθεση με το παιδί που σκέφτεται επ' ευκαιρίας της δράσης, χωρίς να επεξεργάζεται θεωρίες, ο έφηβος μπορεί και σκέφτεται πέρα από το παρόν (όπως για το παρελθόν) καθώς και μπορεί να επεξεργάζεται θεωρίες. Η τυπική σκέψη είναι ένας συλλογισμός που δρα πάνω στις διεργασίες και στα αποτελέσματα, συγκροτώντας διεργασίες δεύτερου βαθμού.[48]

Οι κοινωνικές επιδράσεις είναι καθοριστικής σημασίας στην εξελικτική διαδικασία της νοημοσύνης και της κοινωνικοποίησης του ανθρώπινου όντος. Κατά τα πρώτα κυρίως χρόνια ζωής του ατόμου, οι επιδράσεις αυτές ασκούνται από τα πρόσωπα που αναλαμβάνουν συστηματικά τη φροντίδα ανατροφής του. Η οικογένεια, θεσμός με ρευστότητα ως προς τη δομή και τη διάρθρωση, ως προς τον κώδικα αξιών, το πλαίσιο λειτουργιών της ανά τον χρόνο και τις εκάστοτε κοινωνικοπολιτισμικές συντεταγμένες, συνιστά το φυσικό –αν και όχι πάντα δεδομένο– περιβάλλον για τη γέννηση του ατόμου, την προστασία, την ηθική και πνευματική του διαμόρφωση, την ανάπτυξη της κοινωνικότητάς του, την κοινωνικοποίηση του.

Οι ορισμοί που συνοψίζουν το περιεχόμενο του όρου *οικογένεια* είναι ανάλογοι του πλήθους των μεταλλαγών και των ανακατατάξεων που επήλθαν στην κοινωνία και διαμόρφωσαν –μεταξύ άλλων– τη δομή καθώς και τις λειτουργίες της

[48] Βλ. την ανάλυση καθεμιάς από τις περιόδους που διέκρινε ο Piaget 1986, 143–161.

οικογένειας. Η δομή της οικογένειας, όπως αναφέρεται στον αριθμό, στη σύνθεση των ρόλων και των θέσεων των μελών της, αποτελεί στοιχείο επί του οποίου συντάχθηκαν αρκετοί από τους ορισμούς της. Από τους ορισμούς αυτούς, περαιτέρω του περιεχομένου του όρου *οικογένεια*, εμφαίνεται, όταν ταξινομούνται χρονολογικά, τόσο η μεταβολή (συρρίκνωση) που επήλθε –συν τω καιρώ– στον αριθμό των ατόμων που απαρτίζουν την οικογένεια όσο και η καθιέρωση νέων ως προς τη σύνθεση και τον ρόλο των προσώπων, μορφών οικογενειακών σχημάτων (βλ. τον Πίνακα 1., στον οποίο συγκεντρώσαμε τους κυριότερους ή και γνωστότερους τύπους οικογενειακών σχημάτων). Ένας ορισμός, λοιπόν, που θεωρούμε πως «δομείται επί της δομής» της σύγχρονης, τυπικής θα λέγαμε οικογένειας, είναι αυτός που την ορίζει ως «ομάδα προσώπων συνδεομένων άμεσα με σχέσεις συγγένειας, τα ενήλικα μέλη της οποίας αναλαμβάνουν την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών».[49]

Για την οικογένεια, με τον χαρακτήρα του θεσμού ή της κοινωνικής ομάδας που συνηθέστερα της αποδίδεται,[50] έχουν διατυπωθεί και άλλοι ορισμοί· ένας τέτοιος και αντιπροσωπευτικός όσων επικεντρώνονται στην εξ αίματος συγγένεια των μελών της αναφέρει πως η οικογένεια αποτελεί μια «ομάδα ανθρώπων που συνδέονται με δεσμούς αίματος και συνήθως κατοικούν κάτω από την ίδια στέγη».[51] Άλλοι πάλι, στο πλαίσιο περισσότερο ερμηνευτικών προσεγγίσεων, ακόμη και στο πνεύμα των σύγχρονων κοινωνικών εξελίξεων, αποδίδουν στην οικογένεια ένα πιο ευρύ περιεχόμενο, όπως ότι η οικογένεια είναι μια «ομάδα ανθρώπων που συνδέονται με φυσικούς δεσμούς και ζουν κατά κανόνα κάτω από την ίδια στέγη. Η οικογένεια σήμερα τείνει να ξεπεράσει τα όρια της αιματοσυγγένειας, τόσο με τη διάδοση της υιοθεσίας, όσο και με το να περιλαμβάνει περισσότερες από μια μονάδα μονογάμων γονέων με τα παιδιά τους στη μορφή της λεγόμενης πλατιάς οικογένειας».[52]

[49] Giddens 2009, 208.

[50] Galęski 1972, 55.

[51] Τεγόπουλος & Φυτράκης 1997, 809.

[52] *Επίτομο λεξικό κοινωνικών και πολιτικών επιστημών* 1969, 609. Βλ. περισσότερους ορισμούς στο Theodorson 1969, 146· Mitchell 1979, 80–81· Lawson & Garrod 2001, 89· L'Abate 1998, 187.

Ανασυγκροτημένη	Προκύπτει μετά από διαζύγια, χηρεία, κ.ά.
Αγροτική	Ζει στην ύπαιθρο και ασχολείται με αγροτικές εργασίες.
Ανάδοχη	Δημιουργείται με την ανάληψη της πραγματικής φροντίδας του ανήλικου τέκνου από τρίτους, κατόπιν είτε συμφωνίας με τους φυσικούς γονείς ή επιτρόπους του, είτε με δικαστική απόφαση.
Αναπαραγωγής	Που συγκροτεί ένα άτομο που παντρεύεται και αποκτά τέκνα.
Αστική	Ζει στην πόλη και ασχολείται με διάφορες, εκτός αγροτικού τομέα, εργασίες.
Βιολογική	Ζευγάρι (έγγαμο ή μη) που έχει φέρει στον κόσμο ένα τουλάχιστον τέκνο.
Εκτεταμένη - Διευρυμένη	Περιλαμβάνει τρεις ή περισσότερες γενιές προσώπων που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς καταγωγής.
Θετή	Στηρίζεται στη νομική συγγένεια μεταξύ γονέα και τέκνου και δημιουργείται με τη νομική πράξη της υιοθεσίας.
Μητριαρχική	Της οποίας αρχηγός και φορέας εξουσίας είναι η σύζυγος ή μητέρα.
Μητροτοπική	Εγκαθίσταται στο σπίτι ή την κοινότητα της νύφης.
Μονογαμική	Που έχει ως πυρήνα της την κοινωνικά αναγνωρισμένη γενετήσια ένωση μεταξύ των δυο συζύγων.
Μονογονεϊκή	Αποτελείται από ένα ή περισσότερα ανήλικα παιδιά και τον έναν από τους δυο γονείς.
Νεοτοπική	Εγκαθίσταται σε τόπο ανεξάρτητο από το σπίτι ή την κοινότητα που είναι εγκαταστημένη η οικογένεια του γαμπρού ή της νύφης.
Ομόφυλη- λεσβιακή	Αποτελείται από άτομα του ιδίου φύλου εξασφαλίζουν ισοτιμία νομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.
Πατριαρχική	Της οποίας αρχηγός και φορέας εξουσίας είναι ο σύζυγος ή πατέρας.
Πατροτοπική	Εγκαθίσταται στο σπίτι ή την κοινότητα του γαμπρού.
Πολυανδρική	Η ένωση με περισσότερους γάμους, μιας γυναίκας, με δύο ή περισσότερους άνδρες.
Πολυγαμική	Αποτελείται από δυο ή περισσότερες παράλληλες οικογένειες που συνδέονται με πολλαπλούς γάμους του ενός ή και των δυο συζύγων.
Πολυγυνική	Η ένωση με περισσότερους γάμους, ενός άνδρα με δύο ή περισσότερες γυναίκες.
Πολυπολιτισμική	Αποτελείται από γονείς διαφορετικών εθνοτήτων και τα τέκνα τους.
Πολύτεκνη	Αποτελείται από τους συζύγους και τρία ή περισσότερα τέκνα.
Προσανατολισμού	Στην οποία γεννήθηκε και κοινωνικοποιήθηκε ένα άτομο.
Πυρηνική - συζυγική	Αποτελείται από τους συζύγους μόνο ή από τους συζύγους και τα τέκνα τους.
Συμμετρική	Στην οποία οι ρόλοι και η ψυχαγωγία των δυο συζύγων είναι κοινοί.
Χωλή	Χαρακτηρίζεται από τη μακρά απουσία ενός από τους δυο συζύγους ή γονείς, χωρίς ωστόσο να υπάρχει διάσπαση της συναισθηματικής ενότητας και λειτουργίας της οικογένειας.
Χωρίς γάμο	Αποτελείται από ζευγάρια που συζούν, με ή χωρίς τέκνα.

Πίνακας 1. Μορφές οικογένειας.

Οι κοινωνικές εξελίξεις δεν καθιέρωσαν μόνο το οξύμωρο σχήμα της διεύρυνσης των μορφών και της συρρίκνωσης του αριθμού των μελών των οικογενειακών σχημάτων· οι κοινωνικές εξελίξεις, καθώς επίσης και οι ταχείς ρυθμοί ζωής, όπως και οι ολοένα αυξανόμενες ανάγκες του σύγχρονου ατόμου, μετέβαλαν ποιοτικά και ποσοτικά τις λειτουργίες της οικογένειας. Μια πρώτη λειτουργία της οικογένειας, λειτουργία που σε παλαιότερα κυρίως χρόνια αποτελούσε τον βασικό λόγο για τη σύστασή της, ακόμη και συνδέθηκε κατά την προ–καπιταλιστική κυρίως εποχή με την παραγωγική δραστηριότητα,[53] είναι η τεκνογονία. Στις κλειστές ή και παραδοσιακές κοινωνίες, η τεκνογονία, είναι έως και τις μέρες μας κοινωνικά αποδεκτή, όταν συντελείται από τη νόμιμη, τυπική γενετήσια ένωση ετερόφυλων. Ο γάμος προσδίδει νόμιμο χαρακτήρα στην ένωση με γενετήσιο περιεχόμενο, μιας και αποτελεί τη «διαβατήρια τελετουργία με την οποία συνίσταται και αναγνωρίζεται δημόσια μια νόμιμη, μόνιμη και τυπική γενετήσια ένωση που θα οδηγήσει στη δημιουργία οικογένειας».[54]

Με τη γέννηση του πρώτου παιδιού της οικογένειας ξεκινά και η Β΄ Περίοδος του κύκλου ζωής της (βλ. Πίνακα 2). Η αναπαραγωγική λειτουργία είναι η πρώτη –μεταξύ άλλων– ιδίας σημαντικότητας λειτουργιών τις οποίες εκπληρώνει η οικογένεια. Η εξίσωση της σημαντικότητάς της με άλλες, εν πρώτοις ελάσσονος σημασίας λειτουργίες, δεν έγκειται στην παράβλεψη ή υποτίμηση της συνεισφοράς της· η αναπαραγωγική λειτουργία αποτελεί το πρώτο, αλλά καθοριστικής σημασίας βήμα για τη βιολογική συνέχεια της οικογένειας και της κοινωνίας. Η ίση αξία που της αποδίδεται συγκριτικά με άλλες λειτουργίες που επιτελεί η οικογένεια, συνίσταται στην αναγνώριση της μείζονος σπουδαιότητας των τελευταίων στη διασφάλιση της φυσικής προστασίας, της βιολογικής και πνευματικής ανάπτυξης των νεότερων κυρίως μελών της. Οι λειτουργίες που επιτελούνται εντός της οικογένειας και σχετίζονται με την προστασία και την ευημερία των μελών της, αναμφίβολα ποικίλλουν ανά ιστορική περίοδο, ανά πολιτισμό και κοινωνία. Το γενικότερο πλαίσιο, πάντως, στο οποίο και δύνανται να

[53] Κατά τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα, κάθε νοικοκυριό στη δυτική Ευρώπη αποτελούσε μια παραγωγική ενότητα. Όλα τα μέλη της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών, συνέβαλλαν στην παραγωγική δραστηριότητα: βλ. Giddens 1993, 141.

[54] Τσαούσης 1989, 44. Για τον ρόλο του γάμου στη σύγχρονη οικογένεια βλ. De Singly 1996, 21–23.

τοποθετηθούν οι λειτουργίες αυτές, περιλαμβάνει την εξασφάλιση: «*α)* των βασικών φυσικών αναγκών της στέγης, της τροφής, της ζεστασιάς και της ένδυσης· *β)* της προστασίας και της υποστήριξης· *γ)* της αγάπης και της ασφάλειας· *δ)* των ευκαιριών για μάθηση και ανάπτυξη».[55]

	Α΄ΠΕΡΙΟΔΟΣ Εισαγωγή στην οικογενειακή ζωή		Β΄ΠΕΡΙΟΔΟΣ Ανάπτυξη της οικογενειακής ζωής					Γ΄ΠΕΡΙΟΔΟΣ Εξέλιξη της οικογενειακής ζωής			Δ΄ΠΕΡΙΟΔΟΣ Τελική φάση της οικογενειακής ζωής	
ΓΟΝΕΙΣ	1η Φάση	2η Φάση	3η Φάση	4η Φάση	5η Φάση	6η Φάση	7η Φάση	8η Φάση	9η Φάση	10η Φάση	11η Φάση	12η Φάση
	Επιλογή συντρόφου	Γάμος	Γέννηση 1ου παιδιού	Γέννηση 2ου παιδιού	Σχολική ηλικία	Εφηβεία παιδιών	Κρίση μέσης ηλικίας	Χωρίς παιδιά στο σπίτι	Εγγόνια	Συνταξιοδότηση	Θάνατος ενός συζύγου	Θάνατος ενός συζύγου
	Έτη	20-30		30-45	(25-40)			45-60		60-		
ΠΑΙΔΙΑ	Έτη		0-2	2-5	5-12	12-18	18-25	25-30	30-35	35-		
			Προσχολική περίοδος		Σχολική περίοδος		Μεταση-χολική περίοδος (σπουδές)	Σπουδές Εργασία Γάμος	Δημιουργία νέας οικογένειας		Θάνατος ενός γονέα	Θάνατος του δεύτερου γονέα

Πίνακας 2. Ο κύκλος ζωής της οικογένειας.

Πηγή: Γιωσαφάτ 1987, 102. (Ο πίνακας στο πρωτότυπο εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

Η οικογένεια, ωστόσο, εκπληρώνει και κοινωνικού περιεχομένου λειτουργίες: οι λειτουργίες αυτές διασφαλίζουν την κοινωνική συνέχεια της ίδιας της οικογένειας, καθώς και της κοινωνίας της οποίας αποτελεί μέλος. Η κοινωνικοποιητική λειτουργία, εκ των σημαντικότερων κοινωνικών έργων της, συνίσταται στη μετάδοση προς τα νεότερα μέλη της, των πολιτιστικών στοιχείων, των θεμελιωδών κοινωνικών αξιών και κανόνων της κοινωνίας, των παραδεδεγμένων –μέσα στο οργανωμένο κοινωνικό σύνολο– μορφών συμπεριφοράς.

[55] Marsall & Stuart 2001, 97. Βλ. επίσης Ackerman 1958, 18-19· Winnicot 1980, 192.

Το οικογενειακό περιβάλλον, βέβαια, προσανατολίζει την κοινωνικοποίηση των ανήλικων –κατά κύριο λόγο– μελών της στους επιμέρους τομείς, με άξονα την κοινωνική θέση που κατέχει η ίδια ή επιδιώκει να καταλάβουν οι τελευταίοι. Η «στρωματο-ειδική κοινωνικοποίηση», όρος σύμφωνα με τον οποίο εννοείται ότι το «είδος της κοινωνικοποίησης βρίσκεται σε άμεση σχέση με το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκει η οικογένεια»,[56] εμφαίνεται στο περιεχόμενο των στοιχείων που μεταβιβάζονται, στους προσανατολισμούς που προβάλλουν, στις προτεραιότητες που θέτουν, στις επιδιώξεις και τις προσδοκίες που έχουν τόσο από τα μέλη τους όσο και από άλλους φορείς κοινωνικοποίησης οι οικογένειες των ανώτερων έναντι των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων.[57] Οι ανισότητες που παρατηρούνται μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας αναμφίβολα δεν σχετίζονται πάντα με την κοινωνική θέση και τα οικονομικά αγαθά που τους κληροδοτεί η οικογένειά τους. Κοινωνική στρωμάτωση έχουμε και όταν η κατά φύλο διαφοροποίηση των μελών ενός κοινωνικού συνόλου συνδυαστεί με ένα θεμελιωμένο –στην ιεράρχηση και την αξιολόγηση των θέσεων και των ρόλων– σύστημα ανισοτήτων.

Η αναφορά στο φύλο, που σε παραδοσιακές ή και σε αγροτικές κυρίως κοινωνίες καθορίζει την κατανομή των μελών της οικογένειας κατά θέσεις και ρόλους, θα μας δώσει την ευκαιρία να αναφερθούμε στους τρόπους με τους οποίους η οικογένεια συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση των παιδιών ως προς τον ρόλο του *φύλου* τους. Οι ορισμοί που προτάθηκαν για τον όρο *φύλο*, όπως αυτό διακρίνεται σε *βιολογικό* και *κοινωνικό*,[58] είναι ανάλογοι τους πλήθους των θεωριών (*βιολογικών*, *ψυχαναλυτικών*, *περιβαλλοντικών*) οι οποίες διατυπώθηκαν

[56] Τσαρδάκης 1993, 54.

[57] Η θεωρία που θέλει την οικογένεια ως όχημα διαιώνισης κοινωνικών ανισοτήτων παρατίθεται μεταξύ άλλων στο Coleman 1998, 84.

[58] Ο όρος *φύλο* εννοιολογικά έχει διττή διάσταση: τη βιολογική διάστασή του αποδίδει ο όρος «βιολογικό φύλο» που περιγράφει «τη βιολογική ονομασία των αρσενικών και των θηλυκών. Στις περισσότερες περιπτώσεις αυτό καθορίζεται στη γέννηση βασισμένο σε ορατά φυσικά χαρακτηριστικά (μορφολογία)», ενώ την κοινωνική του διάσταση αποδίδει ο όρος «κοινωνικό φύλο», που χρησιμοποιείται ως επί το πλείστον στις κοινωνικές επιστήμες για να περιγράψει «τον βαθμό στον οποίο ένα άτομο ταυτίζεται με πολιτισμικά στοιχεία θηλυκότητας και αρρενωπότητας, συνεπώς, έχει μια αίσθηση της ταυτότητας του φύλου του»· Bridget 2009, 160 & 198.

για την κοινωνικοποίηση του τύπου αυτού. Η επισήμανση της συμβολής της οικογένειας στη διαδικασία αναγνώρισης από μέρους του παιδιού και διαχωρισμού των φύλων, στη συνειδητοποίηση του φύλου του ιδίου, της εσωτερίκευσης και της αφομοίωσης του περιεχομένου των ρόλων κατά φύλο, δίνει εν προκειμένω το προβάδισμα στις περιβαλλοντικές θεωρίες και ειδικότερα σε αυτές της γνωστικής ανάπτυξης και της κοινωνικής μάθησης. Κατά μεν τη πρώτη θεώρηση, η κοινωνικοποίηση του ρόλου του φύλου είναι αποτέλεσμα της γνωστικής ανάπτυξης και των γνωστικών ικανοτήτων του παιδιού βάσει των εμπειριών που αντλεί από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται και η οικογένεια. Κατά δε τη δεύτερη θεώρηση, το υποκείμενο της εν λόγω τύπου κοινωνικοποιητικής διαδικασίας μαθαίνει δια της ενίσχυσης και της τιμωρίας, αλλά και μέσω της παρατήρησης και των συμβολικών προτύπων, τον ενδεδειγμένο –κατά το δικό του φύλο– τύπο συμπεριφοράς και, καθώς ωριμάζει, υιοθετεί και μιμείται πρότυπα ρόλων.

Η αφομοίωση και η μίμηση ρόλων, διαδικασία που συντελεί στην ένταξη του ατόμου σε ολοένα και πιο σύνθετα συστήματα όπως είναι το πολιτικό, προφανώς και δεν υποβαθμίζει τις δυνατότητες αυτόβουλης και αυτόνομης δράσης του, ιδίως καθώς αυτό ωριμάζει ψυχοπνευματικά. Η συνδρομή της οικογένειας στην πολιτική κοινωνικοποίηση του ατόμου, την οριζόμενη ως «μια διαδικασία με την οποία αποκτούμε άμεσα ή έμμεσα ένα σύστημα αντιδράσεων, προκαταλήψεων, γνώσεων και εκτιμήσεων σχετικά με το πολιτικό φαινόμενο»,[59] είναι ουσιαστική. Η οικογένεια και ειδικότερα οι γονείς συμμετέχουν στην κοινωνικοποίηση των πολιτικών αντιλήψεων και στάσεων των παιδιών τους με τρεις τρόπους. Ο πρώτος συνίσταται στη μετάδοση συμπεριφορών που οι γονείς θεωρούν πολύτιμες για να υιοθετήσει και να διατηρήσει το παιδί τους. Η οικογένεια μπορεί ακόμη είτε να λειτουργήσει ως παράγοντας που διδάσκει στάσεις και αξίες που αντικατοπτρίζουν τη συναίνεση της κοινωνίας, δηλαδή να ενισχύσει άλλους θεσμούς, είτε να μεταδώσει στάσεις που αντιπροσωπεύουν διαφορετικές απόψεις μέσα στην κοινωνία. Ο δεύτερος έγκειται στην παρουσίαση

[59] Μεταξάς 1976, 12· βλ. ακόμη Τερλεξής 1975, 49· International encyclopedia of the social sciences 1968, 551.

παραδειγμάτων που μπορούν τα παιδιά να μιμηθούν. Η πιο σημαντική κοινωνικοποίηση αυτού του είδους αφορά τη σχέση των γονέων με κάποιο πολιτικό κόμμα. Ο τρίτος τρόπος, τέλος, σχετίζεται με τις προσδοκίες που σχηματίζονται από την εμπειρία των οικογενειακών σχέσεων που γενικεύονται αργότερα σε πολιτικούς σκοπούς. Η οικογένεια προσφέρει την πρώτη και πιο διαρκή εμπειρία του παιδιού με την αλληλεπίδραση σε ένα ιεραρχικό κοινωνικό σύστημα. Από την εμπειρία αυτή το παιδί αναπτύσσει σχέσεις, προσδοκίες και πρότυπα συμπεριφοράς. Το παιδί συνδέεται με την οικογενειακή μονάδα μέσω της σύνδεσής του με τα μεμονωμένα μέλη της, σχετίζεται με την ιεραρχία της εξουσίας και μαθαίνει να συμμορφώνεται στους κανονισμούς της, δημιουργώντας έτσι ένα πλαίσιο με το οποίο θα προσεγγίσει τα συστήματα που θα συναντήσει αργότερα.[60]

Η κοινωνικοποίηση του ατόμου, τις όψεις της οποίας μελετούμε στην παρούσα εργασία, έχουμε την πίστη πως προϋποθέτει την κοινωνικότητά του· το άτομο, προκειμένου να αφομοιώσει τους κανόνες, τις αξίες, τα πολιτιστικά στοιχεία που διέπουν και εκφράζουν ένα οργανωμένο κοινωνικό σύνολο, πρέπει να αποδεχτεί την παρουσία του συνόλου και τους λόγους της ύπαρξής του, πρέπει να διαβιώσει σε αυτό και να αισθανθεί τον εαυτό του μέρος του.

Την ανάπτυξη της κοινωνικότητας του ατόμου, της συνείδησης της ζωής του *εγώ* του δηλαδή με τον άλλο, αναπτύσσει ο σχηματισμός και η διαβίωση της οικογένειας, όπως συνηθέστερα συντελείται στο πλαίσιο της κοινωνίας. Περαιτέρω, την αλληλοδιείσδυση του *εγώ* και του *εμείς* ευνοούν οι διεργασίες συναισθηματικής καλλιέργειας των νεότερων συνήθως μελών της οικογένειας. Η συναισθηματική ανάπτυξη του ατόμου, είναι αυτή που το καθιστά ικανό να αποκτήσει θετική αίσθηση του εαυτού του, να συνάψει γνωριμίες και αργότερες σχέσεις εμπιστοσύνης και αγάπης με τους συνανθρώπους του, που αποδιώχνει το φόβο και προβιβάζει την υπευθυνότητά του για τις πράξεις και παραλείψεις του, που ενισχύει την ικανότητά του να μετουσιώνει τις ιδέες που παράγει σε λογικές σκέψεις, σκέψεις που προάγουν κατά την εφαρμογή τους τη λειτουργία της κοινωνίας.

[60] Hess & Torney–Purta 2006, 95–97.

Η οικογένεια αποτελεί μια κοινωνικά αναγνωρισμένη και παραδοσιακά καθιερωμένη μορφή συμβίωσης των μελών μιας κοινωνίας. Πρόκειται για έναν θεσμό ο οποίος, ανεξάρτητα από τις μορφές εξέλιξής του στις ποικίλες ιστορικές συγκυρίες, απαντάται σε κάθε κοινωνία. Οι όροι της κοινωνικής συμβίωσης, η κοινωνική πραγματικότητα, οι κοινωνικές λειτουργίες και, γενικότερα, η υπόσταση της ίδιας της κοινωνίας, θα διέφεραν ποιοτικά από τις καταγεγραμμένες από την κοινωνιολογική έρευνα ή τις γνώριμες *ἐν τῷ βίῳ*, αν ο θεσμός της οικογένειας δεν υφίσταντο ή δεν επιδίωκε με κοινωνικά παραδεκτούς και παγιωμένους τρόπους δράσης της, τη γέννηση, την επώαση και την κοινωνική εκκόλαψη των μελών της.

«Ο θερμοστάτης μιας κότας βρίσκεται πάντα σε τέλεια τάξη, και η θαλπωρή της έχει εκείνη την περίεργα ακαθόριστη ιδιότητα της κοινωνικότητας, που πιστεύω πως σημαίνει πολλά για ένα κοτόπουλο και διατηρεί την εσωτερική του διάθεση σε καλή κατάσταση. Μια κότα επιπλέον, είναι αεροστεγής. Όταν μαζεύει τους μικρούς της προστατευόμενους κάτω από τα φτερά της, τα ρεύματα αέρος στο πάτωμα εκμηδενίζονται. Μια κότα έχει πλουσιότερο λεξιλόγιο απ' ό,τι ένας φούρνος και μπορεί να μεταδίδει ιδέες πιο εύκολα – πράγμα που είναι ευκταίο, παρόλο που μερικές από τις ιδέες μιας κότας είναι επιπόλαιες και πολλές από τις υποψίες της αβάσιμες».[61]

1.3 Εκπαίδευση

Η ετυμολογία (το *ἔτυμον*) της λέξης *εκπαιδεύω* [< αρχ. ἐκπαιδεύω < ἐκ + παιδεύω] στο προεισαγωγικό μέρος της ενότητας τούτης, λειτουργεί ως ορόσημο που τοποθετεί χρονολογικά την καθιέρωση της συστηματικής δραστηριότητας που αποδίδει εννοιολογικά ο όρος στα χρόνια της αρχαιότητας. Η «εκπαίδευση» με την έννοια της διαδικασίας ανάπτυξης των εσωτερικών ικανοτήτων και δυνατοτήτων του ατόμου (λατ. educatum [educatum < e + duco],[62] ακόμη της διδασκαλίας όπως

[61] White 1985.

[62] Βλ. Chandra & Sharma 2004, 1

και της εν-τύπωσης[63] στον νου του μέσω της διδασκαλίας, παρείχετο σύμφωνα με τις πηγές κατά την ελληνική κλασική αρχαιότητα, είτε με ιδιωτική πρωτοβουλία, με τη συνδρομή έμμισθων διδασκάλων (*παιδαγωγών, γραμματιστών, κιθαριστών, παιδοτρίβων*),[64] είτε με τη φροντίδα της πολιτείας, υπό την εποπτεία διακεκριμένων για τις πολεμικές τους αρετές πολιτών (*παιδονόμων*).[65] Στις αρχαίες περσικές κοινωνίες, τη διδασκαλία της δικαιοσύνης –όπως αυτή θεωρούνταν σκοπός της εκπαίδευσης– αναλάμβαναν οι άρχοντες (επιμελητές).[66]

Στις μέρες μας, σε όλες σχεδόν τις χώρες, η φροντίδα της Πολιτείας για τη μετάδοση συστηματοποιημένων γνώσεων και δεξιοτήτων, έχει λάβει τον χαρακτήρα εκτέλεσης μιας υποχρέωσης, μιας αποστολής που εκπληρώνεται δια του έργου που καταρχήν επιτελούν νομοθετικά ρυθμιζόμενοι φορείς. Η εκπαίδευση ως θεμελιώδες δικαίωμα καθιερώνεται τόσο με διεθνείς συμβάσεις, πολλές από τις οποίες από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ αποτελούν μέρος του δικαίου κάθε χώρας, όπως η *Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων* (ά. 26), *ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (ά. 14), η *Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού* (ά. 28–29), όσο και με νομικούς κανόνες που ρυθμίζουν τις εντός της καθ' εκάστης επικράτειας σχέσεις. Στο Σύνταγμα της χώρας μας, στο σύνολο δηλαδή των νομικών κανόνων που ίστανται υπεράνω παντός νόμου, το εν λόγω δικαίωμα με τη θεσμοθέτησή του

[63] LSJ s.v.

[64] Βλ. Πλάτων *Πρωταγόρας*, 325c–326c.

[65] Βλ. Πλούταρχος *Λυκούργος*, 16.4–5.

[66] Για το εκπαιδευτικό σύστημα των Περσών, ο Ξενοφών, αναφέρει (*Κύρου Παιδεία*, 1.2.6–1.2.7): *οἱ μὲν δὴ παῖδες εἰς τα διδασκαλεῖα φοιτῶντες διάγουσι μανθάνοντες δικαιοσύνην· καὶ λέγουσιν ὅτι ἐπὶ τοῦτο ἔρχονται ὥσπερ παρ᾽ ἡμῖν ὅτι γράμματα μαθησόμενοι. οἱ δ᾽ ἄρχοντες αὐτῶν διατελοῦσι τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας δικάζοντες αὐτοῖς. γίγνεται γὰρ δὴ καὶ παισὶ πρὸς ἀλλήλους ὥσπερ ἀνδράσιν ἐγκλήματα καὶ κλοπῆς καὶ ἁρπαγῆς καὶ βίας καὶ ἀπάτης καὶ κακολογίας καὶ ἄλλων οἵων δὴ εἰκός. οὓς δ᾽ ἄν γνῶσι τούτων τι ἀδικοῦντας, τιμωροῦνται. κολάζουσι δὲ καὶ ὃν ἄν ἀδίκως ἐγκαλοῦντα εὑρίσκωσι. δικάζουσι δὲ καὶ ἐγκλήματος οὗ ἕνεκα ἄνθρωποι μισοῦσι μὲν ἀλλήλους μάλιστα, δικάζονται δὲ ἥκιστα, ἀχαριστίας, καὶ ὃν ἄν γνῶσι δυνάμενον μὲν χάριν ἀποδίδοναι, μὴ ἀποδιδόντα δε, κολάζουσι καὶ τοῦτον ἰσχυρῶς. οἴονται γὰρ τοὺς ἀχαρίστους καὶ περὶ θεοὺς ἂν μάλιστα ἀμελῶς ἔχειν καὶ περὶ γονέας καὶ γονέας καὶ πατρίδα καὶ φίλους. ἔπεσθαι δὲ δοκεῖ μάλιστα τῇ ἀχαριστίᾳ ἡ ἀναισχυντία· …*

στο ά. 16 Σ ανάγεται σε *θεμελιώδες ατομικό* και *κοινωνικό*. Αν και ο όρος *εκπαίδευση* στη σχολική πρακτική έχει επικρατήσει να δηλώνει όλες τις βαθμίδες της, το επίθετο «ανώτερη» που την προσδιορίζει στη διάταξη του ά. 16 § 5 Σ, δηλώνει και αντίστοιχα ρυθμίζει κανονιστικά τη λειτουργία των πανεπιστημιακού τύπου ιδρυμάτων.

Παραμένοντας στον καταστατικό χάρτη της Ελλάδας, θα αναφερθούμε στη διάταξη του ά. 16 § 2 Σ. Η παράθεση της τελευταίας –όπως επέλεξε να την συντάξει ο συνταγματικός νομοθέτης– μας προσφέρει την ευκαιρία, αφενός να παρουσιάσουμε έναν ομογενή και λειτουργικά συγγενή όρο της *εκπαίδευσης*, αυτόν της *παιδείας* και, αφετέρου, να καταστεί σαφής η πρώτη επιδίωξη που ο προκείμενος όρος σημαίνει: οι σκοποί εν προκειμένω οι οποίοι στο πλαίσιο μιας τελεολογικής ερμηνείας δικαιολογούν την ύπαρξη της διάταξης. Η § 2 του ά. 16 Σ, συνταγματική διάταξη η οποία καθώς διασφαλίζει ένα θεμελιώδες δικαίωμα, αυτό της παιδείας, διακρίνεται για την ευρύτητα των χρησιμοποιούμενων όρων της, αναφέρει: «Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». Περαιτέρω του εννοιολογικού περιεχομένου που προσέδωσε στον όρο *παιδεία* ο νομοπαρασκευαστής, περιεχόμενο που αποκαλύπτεται εκ των προθέσεων και επιδιώξεων που αξιώνει από την παροχή της η παιδεία, ο «…κυβερνήτης του βίου»[67] κατά τον νομπελίστα Γ. Σεφέρη, φέρει και άλλα σημαινόμενα ενδεικτικά των οποίων είναι αυτά της μόρφωσης, της ανατροφής, των αποτελεσμάτων εν γένει της εκπαίδευσης.

Η εναλλαγή των όρων *εκπαίδευση* και *παιδεία* όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων που επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν, μα πρωτίστως από τη διαδοχική ή και κατ’ επανάληψη αντικατάσταση του ενός με τον άλλο στο καθημερινό σύστημα γραπτής και προφορικής έκφρασης και επικοινωνίας, εγείρουν, προς αποφυγή παρερμηνειών, την παράθεση κάποιων επεξηγηματικών σχολίων. Η συνήθης ταύτισή τους τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, πέραν της ετυμολογικής τους συγγένειας, είναι πολύ πιθανό ότι

[67] Σεφέρης 1974, 236.

εκπορεύεται και από την πλατιά εννοιολογική βάση που παρουσιάζει ο ένας εξ αυτών. Η *παιδεία*, προγενέστερη και πλατύτερη εννοιολογικά από την εμπρόθετη *εκπαίδευση*, δεν σχετίζεται –κατά το αναμενόμενο– εκ της ρίζας–βάσης της λέξης [< αρχ. *παιδεία* < *παιδεύω* < *παῖς*], μόνο με τους άγοντες την παιδική ηλικία όπως συμβαίνει κατά κύριο λόγο με τη σχολική εκπαίδευση (schooling) παρά αφορά, ανεξαρτήτως ηλικιακού κριτηρίου, κάθε μέλος της κοινωνίας. Το περιεχόμενο του όρου *παιδεία* είναι τέτοιο που υπό τη μεν στενή του έννοια (stricto sensu) ταυτίζεται πλήρως με τις θεσμοθετημένες βαθμίδες εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια – δευτεροβάθμια – τριτοβάθμια εκπαίδευση), υπό δε την ευρεία έννοιά του (lato sensu) θεωρείται συνώνυμος με εγκύκλιες γνώσεις και δεξιότητες, ή ακόμη, γενικότερα με τα γράμματα και τις τέχνες, με τον πολιτισμό (culture). Ο Μ. Ανδρόνικος για το περιεχόμενο της *παιδείας* και τη διαδικασία διάδοσής της, από την συγκεκριμένη και συστηματική έως την πιο πλατιά και γενική μορφή της, αναφέρει: «…όταν μιλούμε για παιδεία εννοούμε τη διάπλαση μιας νέας γενιάς ανθρώπων από μια παλαιότερη με τη μετάδοση στην πρώτη πνευματικών, συναισθηματικών, ψυχικών κατακτήσεων της δεύτερης, με άλλα λόγια την παράδοση στους επερχόμενους των ως τη στιγμή αυτή πολιτιστικών κατακτήσεων του ανθρώπου. Αυτό συντελείται μεθοδικά και σκόπιμα μέσα στα σχολεία, από το νηπιαγωγείο ως το Πανεπιστήμιο, αλλά έμμεσα –όχι όμως λιγότερα έντονα– με όλα τα άλλα μέσα πνευματικής και ψυχικής επαφής που διαθέτει ο άνθρωπος: τα βιβλία, την τέχνη σε όλες τις μορφές (οπτική, ακουστική, οπτικοακουστική–θέατρο, κινηματογράφος κλπ.), τον προφορικό λόγο, την ηθική πράξη κλπ. κλπ.».[68]

Η εκπαίδευση ή η παιδεία, όρος ο οποίος θα αναφέρεται στο εξής με την τυπική του έννοια (corpus κατά τη μονιστική προσέγγιση του συνταγματικού δικαίου), χαρακτηρίζεται από καθορισμένη διάρκεια σπουδών στα διαβαθμισμένα και μη, εκπαιδευτικά της ιδρύματα. Ανακόλουθα της «ασυμμετρίας» στη δομή των εκπαιδευτικών συστημάτων, ασυμμετρία που οφείλεται στο ιδεολογικό, κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό υπόβαθρο κάθε χώρας, η εκπαίδευση, υποχρεωτική και μη, αποτελεί θεσμό ο οποίος στις περισσότερες χώρες καθιερώνεται με την τυπική μορφή του νόμου. Τόσο η θεσμοθέτηση της

[68] Ανδρόνικος 1976, 11.

εκπαίδευσης όσο και η καθιέρωση της δωρεάν παροχής της αποκλειστικά από το κράτος, αναδεικνύουν τη σπουδαιότητα που αποδίδουν τα οργανωμένα κοινωνικά σύνολα σε αυτή· εκτός από τη μεταβίβαση συστηματοποιημένων γνώσεων και δεξιοτήτων, δια της εκπαίδευσης επιδιώκεται και η άσκηση δυνάμεων ηθοπλαστικών ακόμη και διαμορφωτικών της συμπεριφοράς του ατόμου, ώστε ευκόλως αυτό να εξοικειώνεται, να επιβιώνει και να αναπαράγεται σε ένα περιβάλλον κοινωνικό.[69]

Το «σχολείο», η «σχολική μονάδα», το «εκπαιδευτήριο», το «εκπαιδευτικό ίδρυμα», το «ίδρυμα μάθησης», στην κοινόχρηστη ορολογία της εκπαίδευσης ταυτίζονται μαζί της και, ακόμη, χρησιμοποιούνται εναλλακτικά για να δηλώσουν τον χώρο διδασκαλίας ή τον οργανισμό που είναι ειδικά επιφορτισμένος με την παροχή μόρφωσης. Ως θεσμικά αναγνωρισμένος φορέας το *σχολείο*, όρος ο οποίος θεωρήθηκε αντιπροσωπευτικότερος μεταξύ των σημασιολογικά συγγενών του, λειτουργεί βάσει σχεδιασμένου ως προς την ύλη και καθορισμένου ως προς την ωρολόγια διάρκεια προγράμματος διδασκαλίας. Το πρόγραμμα, ένας από τους όρους με τους οποίους το σχολείο ως οργανωμένο σύστημα επιδρά στο παιδί, επίδραση που συνίσταται στον «τρόπο ιεραρχίας των πνευματικών αγαθών»,[70] δεν

[69] Για το περιεχόμενο και τη συμβολή της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή του κοινωνικού συνόλου, ο E. Durkheim (1966, 2) αναφέρει: «Εκπαίδευση είναι η επιρροή που ασκείται από τις γενιές των ανηλίκων σε εκείνους που δεν είναι ακόμη έτοιμοι για την κοινωνική ζωή. Αντικείμενό της έχει να δημιουργήσει και να αναπτύξει στο παιδί μια σειρά από φυσικές, πνευματικές και ηθικές καταστάσεις, που αξιώνουν από αυτό και η πολιτική κοινωνία στο σύνολό της και το ιδιαίτερο περιβάλλον για το οποίο ειδικότερα προορίζεται». Βλ. επίσης Willems 1970, 94–95· Abercromble, Hill & Turner 1988, 400.

[70] Το πρόγραμμα αποτελεί έναν από τους τρεις όρους με τους οποίους το σχολείο επιδρά στο παιδί ως οργανωμένο σύστημα. Εκτός του προγράμματος που συντελεί στην ιεράρχηση των πνευματικών αγαθών, υπάρχει ο δάσκαλος, ώριμος άνθρωπος με κατασταλαγμένες αντιλήψεις, καθώς και το βιβλίο, το οποίο αποτελεί μια προοπτική του φυσικού και πραγματικού κόσμου. Οι τρεις αυτοί όροι τοποθετούνται ανάμεσα στο παιδί και τον φυσικό κόσμο, βοηθώντας το να γνωρίσει τη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα και εν συνεχεία να διαμορφώσει τον εαυτό του· βλ. Σκόπας 1965, 62: οι τρεις επιδιώξεις του προγράμματος του σχολείου σύμφωνα με τον Ε. Παπανούτσο, τον μεγάλο έλληνα παιδαγωγό και δοκιμιογράφο, είναι: *α)* η αξιοποίηση των φυσικών κεφαλαίων του νέου ανθρώπου· *β)* η προσφορά στο νέο άνθρωπο εκείνων των εφοδίων που θα του επιτρέψουν να ζήσει στην κοινωνία ως παραγωγικό στοιχείο, έντιμο και ηθικό μέλος· *γ)* η μύηση του νέου ατόμου σε

ενέχει μόνο τη διδασκαλία αμιγώς επιστημονικών ή τεχνολογικών γνώσεων. Το πρόγραμμα διδασκαλίας του σχολείου παρέχει γνώσεις πάνω σε πολιτικά θέματα, καλλιεργεί στάσεις πολιτικού περιεχομένου, διδάσκει βασικές γνώσεις όπως αυτές που σχετίζονται με τον τρόπο λειτουργίας του πολιτεύματος, των πολιτικών θεσμών, της διεθνούς πολικής.[71] Εκτός από πολιτικός θεσμός, το σχολείο είναι και κοινωνικός θεσμός· στο πρόγραμμά του –όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σχετική βιβλιογραφική πηγή– δεν ανήκουν μόνο η γραφή και η ανάγνωση αλλά και η τιμιότητα, η αξιοπιστία, η ακρίβεια.[72]

Οι κοινωνικές αποχρώσεις του σχολείου, η βαθύτητα των οποίων «παραλλάσσεται» ανά χρονική περίοδο και μορφή συλλογικής οργάνωσης, εμφαίνονται στις λειτουργίες του που εντάσσονται σε θεσμικό πλαίσιο. Όπως κάθε έμβιο ον χαρακτηρίζεται από την ικανότητα εξελικτικής προσαρμογής στο περιβάλλον, όμοια και το σχολείο, ως ζώσα οργάνωση, προσαρμόζει τις λειτουργίες του σε αυτές του κοινωνικού περιβάλλοντος. Η λειτουργική προσαρμογή του σχολείου και γενικότερα του εκπαιδευτικού συστήματος στις διαρκώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες, εμφαίνεται στον εναρμονισμό των κανόνων, των μεθόδων, των προγραμμάτων, των προθέσεων και επιδιώξεών του στα παραδεδεγμένα. Όμως και η ικανότητα του σχολικού μηχανισμού να προσαρμόζει κατά τα πρότυπά του τη συμπεριφορά των μελών του κοινωνικού περιβάλλοντος αποτελεί μια από τις πιο σημαίνουσες που διαθέτει· η σχολική μονάδα δεν αποτελεί άλλο από ένα σύστημα εισροής και εκροής κοινωνικών μοντέλων, ένα μηχανισμό που τροφοδοτείται αλλά και τροφοδοτεί την κοινωνία με έμψυχη και πνευματική πρώτη ύλη.[73]

πνευματικά αγαθά ώστε να αγαπήσει τον εαυτό του, να εξευγενίσει την ψυχή του, καθώς και να προάγει στον κύκλο του τις όποιες δυνάμεις του· βλ. Παπανούτσος 1965, 16· για το σχολικό πρόγραμμα ως κατασκευή βλ. De Queiroz 2000, 80-85.

[71] Βλ. σχετικά Τερλεξής, 33–35· Τσαρδάκης 1987, 166· Banks 1987, 237· Παπαναούμ-Τζίκα 1989, 33–41· για την έννοια της 'πολιτικής κοινωνικοποίησης' βλ. επίσης Greenberg 2009, 3–4· Gimpel, Lay & Schuknecht 2003, 7–10· Clasberg & Shannon 2011, 51, 56–59· Schemeil 1985, 237–307.

[72] Goodman 1996, 110· Αραβανής 2000 , 260, 262–263.

[73] Σε σχετική βιβλιογραφική πηγή διαβάζουμε πως το σχολείο, στην τυπική του μορφή, αποτελεί μια ορθολογικά οργανωμένη γραφειοκρατία, μια κοινωνική μηχανή. Οι άνθρωποι με τους οποίους τροφοδοτείται η μηχανή αναδύονται χρόνια αργότερα με χρήσιμες και κοινωνικά εγκεκριμένες

Οι κοινωνικοποιητικές διεργασίες του, ενσυνείδητες και ενδεδειγμένες ανά ηλικία μαθητικού πληθυσμού, συντελούνται στο εσωτερικό του και είναι ποικίλες[74] όπως και διάδοχες[75] αυτών που εκτελούν οι φορείς που πρωτογενώς πλαισιώνουν το άτομο· στο βαθμό που η συνδρομή των τελευταίων στη διαμόρφωση και αναμόρφωση της συμπεριφοράς του ατόμου, στη μεταβίβαση προτύπων και πολιτιστικών στοιχείων είναι εκτεταμένη χρονικά, οι διεργασίες της εκπαίδευσης– των ιδρυμάτων δια των οποίων πραγματώνεται το corpus της παιδείας– είναι σύγχρονες αλλά και συμπληρωματικές τους. Η εκπαιδευτική διαδικασία δεν πραγματοποιείται αυθαίρετα αλλά βάσει ενός συνόλου σχεδιασμένων ενεργειών, δραστηριοτήτων και πρακτικών που υλοποιούν κατά το πλείστον θεσμοθετημένα πρόσωπα, ομάδες προσώπων, σύλλογοι αλλά και οργανισμοί. Οι ρόλοι που διαδραματίζουν οι κατέχοντες μια θέση στην εκπαίδευση, ρόλοι που απορρέουν από τη συμπεριφορά που προσδοκά ο ένας από τον άλλο είναι πολλοί και συχνά συγκρουόμενοι (η περίπτωση του διευθυντή ενός σχολείου που επιβάλλει ποινή σε έναν μαθητή του οποίου είναι γονέας ή κηδεμόνας, του προϊστάμενου γραφείου πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που ασκεί πειθαρχική δίωξη σε έναν εκπαιδευτικό των αντίστοιχων βαθμίδων εκπαίδευσης που είναι συγγενής του κ. ά.).

Πρώτους ρόλους στο κοινωνικοποιητικό έργο που παρουσιάζεται καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού ημερολογίου ερμηνεύουν οι άμεσα και συστηματικά διδάσκοντες όπως και οι διδασκόμενοι τη γνώση και τις δεξιότητες. Η εκπαιδευτική διαδικασία, μολονότι συντελείται εκ της πολυπρόσωπης συμμετοχής ποικιλόμορφων ως προς το είδος και τη φύση των υπηρεσιών που παρέχουν

τροποποιήσεις στην γνώση, τις δεξιότητες, τις αξίες, τις στάσεις και τους γενικούς προσανατολισμούς στην κοινωνία. Β. DeFleur, D' Antonio & DeFleur 1974, 162. Βλ. άλλους ορισμούς στο Tyler 1988, 9–10.

[74] Οι ισορροπίες και εντάσεις της οικογένειας στηρίζονται σε αξίες και εκφράζονται με συναισθήματα εντελώς διαφορετικά από αυτά του σχολείου. Βλ. Φρειδερίκου & Φολερού-Τσερούλη 1991, 188· Μπάμπαλης 2005, 48–49· Καζάζη 2004, 64–66.

[75] Τα παιδιά ξεκινούν το σχολείο με καλά αναπτυγμένες ιδέες για το τι συνιστά σωστή ανδρική και γυναικεία συμπεριφορά. Η προετοιμασία που έλαβαν πριν το σχολείο θα συντελέσει στη συμπεριφορά τους σε αυτό, στις εργασίες αλλά και στο παιχνίδι. Βλ. Chapman 1986, 65· βλ. επίσης Handel 1988, 157.

ατόμων (εδώ μπορούμε να αναφερθούμε και σε ειδικότητες επαγγελματιών που λειτουργούν υποστηρικτικά ή επικουρικά, όπως υπάλληλοι διοικητικής και γραμματειακής υποστήριξης, ερευνητικές και συγγραφικές ομάδες, υγειονομικές και κοινωνικές υπηρεσίες, εργαζόμενοι επιφορτισμένοι με την έκδοση διδακτικών βιβλίων ή την κατασκευή σχολικών κτιρίων, σχολικοί τροχονόμοι, κ.ά.), δε δύναται να νοηθεί χωρίς τους εκπαιδευτικούς, που ανταποκρίνονται στο αίτημα μεταβίβασης πνευματικών εφοδίων ή εκμάθησης τεχνολογικών ικανοτήτων, αλλά και των μαθητών, που οργανωμένοι σε μικρές κοινωνικές ομάδες, τις σχολικές τάξεις, συνιστούν τα υποκείμενα της διδακτικής διαδικασίας.

Στην επαναστατική ελληνική κοινωνία η μορφή του δασκάλου[76] ήταν πολυσήμαντη. Από στόφα σοφού, συνετού ακόμη και διορατικού ατόμου, ο δάσκαλος, όπως ο ιερέας και ο πρόεδρος, επηρέαζε και καθοδηγούσε τη στάση και τη συμπεριφορά όσων συνέχονταν με τους δεσμούς που ισχυρά θεμελίωνε η διαβίωση σε έναν βιοτικό χώρο, η κοινή παράδοση, η ίδια θρησκεία, η ταυτότητα του κατακτητή, τα όμοια προβλήματα.[77] Στο πλαίσιο του παραδοσιακού σχολείου αποδόθηκαν στον δάσκαλο και άλλοι ρόλοι όπως αυτοί του σμιλευτή και πυρπολητή ψυχών, του δαδούχου κ.ά.[78] Με την πάροδο του χρόνου οι αλλαγές που συντελέστηκαν στην πολιτιστική, πολιτικοοικονομική και κοινωνική δομή της χώρας μας, όπως και των περισσοτέρων του παγκόσμιου χάρτη, «εκθρόνισαν» και τον δάσκαλο από την άλλοτε εξέχουσα κοινωνική του θέση.[79] Όμως και ο

[76] Ο όρος *δάσκαλος* χρησιμοποιείται με την ευρεία έννοιά του· περιγράφει το φυσικό εκείνο πρόσωπο που μεταδίδει γνώσεις βάσει ορθολογικής μεθόδου, σε κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης.

[77] Στο ποίημα του Ι. Πολέμη το «Κρυφό Σχολείο» διαβάζουμε «…βραχνά ο παπάς, ο δάσκαλος εκεί θεριεύει την αποσταμένη ελπίδα με λόγια μαγικά… κι ανατριχιάζει ακούοντας καθείς προφητικά τα λόγια του δασκάλου…».

[78] Βλ. Παπάς 1997, 43–44· Παπάς 1988.

[79] Η «έκπτωσή» του, αναντίρρητα δεν είναι αποτέλεσμα μιας αναθεωρημένης στάσης του κοινωνικού συνόλου απέναντι στη γνώση· εκ του αντιθέτου, οι νέες κοινωνικές συνθήκες και η παράλληλη οικονομική ανάπτυξη συνέβαλαν στη συστηματοποίηση των γνώσεων, στη διεύρυνση των επιστημονικών πεδίων με στόχο μια ολοκληρωτική επιστήμη. Ένας συλλογισμός που αφενός τεκμηριώνει την άρση της κοινωνικής πρωτοκαθεδρίας του δασκάλου και αφετέρου αναδεικνύει τη σπουδαιότητα που αναγνώρισε η νεοελληνική κοινωνία στη γνώση, είναι ο αναφερόμενος στη ραγδαία μεγέθυνση τη ζήτησης ενός πτυχίου ή διπλώματος ανώτερης ή ανώτατης εκπαίδευσης. Στα

δάσκαλος, λόγω των αλληλεπιδράσεων των ραγδαίων μεταβολών που επήλθαν στην τεχνολογία και την επιστήμη κατά τη μεταβιομηχανική εποχή, των μεταβολών που σηματοδότησε το πέρασμα στην κοινωνία της γνώσης, αναπροσάρμοσε τη διδακτική του μεθοδολογία, την κατάρτισή του. Εκείνη που έμεινε σταθερή στην κατά άλλα περιρρέουσα, γοργά μεταμορφωθείσα ατμόσφαιρα, είναι η αξίωση του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου για κάποια διακριτικά στοιχεία στην προσωπικότητα του δασκάλου που σε συνδυασμό με την άρτια διδακτική και παιδαγωγική του κατάρτιση, τον καθιστούν άξιο να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον ευαίσθητο χώρο της εκπαίδευσης. Με προαίρεση την προβολή στοιχείων από τα οποία συντίθεται μια προσωπικότητα στην οποία το οργανωμένο κοινωνικό σύνολο εμπιστεύεται, όχι μόνο την πνευματική ανάπτυξη, αλλά και την κοινωνική, ηθική και συναισθηματική καλλιέργεια των τρυφερότερων ηλικιακά μελών του, μπορούμε να αναφερθούμε σε ένα μοντέλο δασκάλου που συνεχώς βελτιώνεται επαγγελματικά,[80] ήτοι ενημερώνει συνεχώς τις γνώσεις του σε θέματα εκπαίδευσης, αγωγής, ψυχοκοινωνιολογίας, έναν δάσκαλο που διακρίνεται για την ικανότητά του να καθιστά το μάθημα άξιο εκμάθησης,[81] που όχι μόνο μεταδίδει

χρόνια που ακολούθησαν της σύστασης του ελληνικού κράτους η πεποίθηση πως η άνοδος του κοινωνικού status, δηλαδή η μετάβαση από μια κοινωνικοοικονομική τάξη σε μιαν άλλη επέρχεται δια της κτήσης ολοένα και μεγαλύτερων σε βαθμό δυσκολίας τίτλων σπουδών, διεύρυνε το σύνολο των πεπαιδευμένων με αποτέλεσμα η θέση του δασκάλου να προσδιορίζεται κοινωνικά ως «ίση μεταξύ ίσων».

[80] Η πρόοδος του μαθητή συνδέεται στενά με την επαγγελματική βελτίωση του εκπαιδευτικού. Η παύση της επαγγελματικής εξέλιξής του εκπαιδευτικού επισύρει την παύση προόδου ή έστω την παύση την ωφέλειας του μαθητή από τη διδακτική διαδικασία. Βλ. Barth 1990, 50.

[81] Ο καλύτερος τρόπος για να δημιουργήσει κανείς ενδιαφέρον για ένα μάθημα, είναι να το καταστήσει άξιο εκμάθησης. Η οργάνωση κάποιων γεγονότων βάσει αρχών και ιδεών, είναι ο μόνος τρόπος για να στερεωθεί η γνώση και να μειωθεί ο ρυθμός που χάνεται στην μνήμη του ανθρώπου. Βλ. Bruner 1963, 31–32. Ειδικότερα για τα παιδιά των πρώτων τάξεων του δημοτικού, η παραγωγική «κατασκευαστική», αποτελεί μέθοδο που όταν διανθίζεται από ιστορίες, τραγούδια και παιχνίδια που συνδυάζονται κατά βούληση με ιδέες που μπορούν να γίνουν κατασκευές, βοηθά στην ενεργοποίηση των αισθήσεων του παιδιού, την όξυνση της παρατήρησής του, στην ευρηματικότητα για το σχεδιασμό της κατασκευής, στην προσωπική ευθύνη για την εκτέλεση της. Τα χειροπιαστά αποτελέσματα της κατασκευής, βοηθούν το παιδί να κρίνει όπως και βελτιώσει τις επιδόσεις του. Βλ. Dewey 1982, 131.

αλλά και εκμαιεύει γνώσεις. Ακόμη, σε ένα δάσκαλο που σέβεται[82] τους μαθητές του αλλά και κερδίζει τον σεβασμό τους δια του ρόλου και του έργου του μέσα στην τάξη,[83] που καθοδηγεί αλλά και ανεξαρτητοποιεί[84] από τον ίδιο τους μαθητές του, που είναι προικισμένος με τις αρετές της υπομονής, της αφειδώλευτης και ανιδιοτελούς αγάπης προς τον μαθητή. Όμως και ο βίος και τα έργα του δασκάλου πρέπει να συνάδουν με τα κοινώς αποδεκτά. Η ομαλή κοινωνικοποίηση του παιδιού υπαγορεύει –εν παντί καιρώ– την αποστολή σαφών μηνυμάτων ώστε να αποφεύγεται η σύγχυση ανάμεσα στο σύνολο των γενικών αρχών που διδάσκονται στην τάξη και των επιτελουμένων έξω από τα όρια αυτής· ο Πλούταρχος στην πραγματεία του *Περί Παίδων Αγωγής* αναφέρει: …*διδασκάλους γὰρ ζητητέον τέκνοις, οἳ καὶ τοῖς βίοις εἰσὶν ἀδιάβλητοι καὶ τοῖς τρόποις ἀνεπίληπτοι καὶ ταῖς ἐμπειρίαις ἄριστοι*…[85]

Ο λόγος περί μάθησης έχουμε τη γνώμη πως αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν το υποκείμενο της διαδικασίας άγει την παιδική του ηλικία. Το ξεχωριστό της υπόθεσης έγκειται στον ισχυρό συσχετισμό μεταξύ της μικρής (σε πλήθος ημερολογιακών ετών) γραμμής ζωής του έλλογου υποκειμένου και της συμπεριφοράς του. Το ανολοκλήρωτο της προσωπικότητας ενός παιδιού, η αυθόρμητη φύση του, η αδιάφθαρτη αγνότητά του, η ασυγκράτητη επιθυμία του για απόκτηση γνώσεων αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις το ακούσιο της φοίτησής του στις σχολικές μονάδες, αποτελούν παραμέτρους που με μοναδικό τρόπο καθορίζουν τη συμπεριφορά του γύρω από τη μάθηση. Καθένα από τα επί μέρους στοιχεία που επισημάνθηκαν μπορεί επίσης να χρησιμεύσει και στη διάκριση της δια λόγου, σκέψης και αισθημάτων εκδηλωθείσας συμπεριφοράς του παιδιού από την ίδια ενός ηλικιακά μεγαλύτερου ή ενήλικου ατόμου που έχει διέλθει τα πρώτα

[82] Mayer 1995, 28, 467–478.

[83] Βλ. Durkheim 1961, 154–155.

[84] «Στο σχολείο ο δάσκαλος ή καθηγητής έχει ο ίδιος την ευθύνη για την προετοιμασία και την καθοδήγηση της σχολικής ομάδας… την υποχρέωση να οδηγήσει τη σχολική ομάδα σε μια δυνατή ανεξαρτησία από τον ίδιο»: βλ. Κογκούλη 2004, 139.

[85] «Πρέπει να ζητούμε δασκάλους για τα παιδιά μας, οι οποίοι και στη ζωή τους να είναι άψογοι και στις συνήθειες τους να μην έχουν τίποτα επιλήψιμο και έχουν την καλύτερη εμπειρία».

ή περισσότερα στάδια βιολογικής και πνευματικής ανάπτυξης όπως και προσαρμογής, που συνειδητά συνεχίζει τη «δια βίου μάθηση».[86]

Ο άριστος, ο άτακτος, ο οξύθυμος, ο φιλότιμος, ο οκνηρός, ο αβρός, είναι μερικοί τύποι χαρακτήρων από τους οποίους συγκροτείται λίγο–πολύ ο πληθυσμός κάθε σχολικής τάξης. Αν και η ποικιλία προσωπικοτήτων στη σύνθεση της τάξης επιτρέπει εύκολα τον παραλληλισμό της με μια κοινωνία, το σχετικά περιορισμένο σε μέγεθος σύνολο των προσώπων της, της προσδίδει τη δυναμική μιας κοινωνικής ομάδας. Ο σκοπός που διέπει τη λειτουργία κάθε τυπικής ομάδας, στην περίπτωση της τάξης, εμφαίνεται στη μάθηση που δεν αποτελεί άλλο από την κοινή πρόθεση και επιδίωξη των παριστάμενων σε αυτή. Η τάξη προκειμένου να επιτύχει την πραγμάτωση του σκοπού της διαθέτει δική της οργάνωση που καταδεικνύεται πρωτίστως από τη διαμόρφωση καθεαυτή και διευθέτηση ενός συνόλου μαθητών σε τμήμα σχολικής μονάδας ακόμη από το χρονικά προσδιορισμένο και λεπτομερώς καταγεγραμμένο περιεχόμενο της διδακτέας ύλης. Αξίζει να σημειωθούν και μάλιστα προς ισχυροποίηση του επιχειρήματος πως η τάξη συνιστά ομάδα, και οι δεσμοί που συνέχουν τα μέλη της.

Οι δεσμοί που αναπτύσσουν τα άτομα που συστηματικά συνέρχονται σε μια τάξη, είναι καθοριστικοί και για την ένωση των ατόμων αυτών σε μια ενιαία και ξεχωριστή ως προς την υπόστασή της οντότητα. Πρόκειται για πλέγμα στενών διαπροσωπικών σχέσεων που όταν θεμελιώνεται επί της «αρχής της αμοιβαιότητας» αναγνωρίζει ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων σε όσους εμπλέκονται σε αυτό. Η αμοιβαιότητα στην αναγνώριση ίσων ή ίδιων αξιώσεων, υποχρεώσεων ή και καθηκόντων των ατόμων που τακτικά παρακολουθούν μαθήματα του ιδίου κύκλου, στον ίδιο χώρο, καθιστά προβλέψιμη τη

[86] Ως «Διά Βίου Μάθηση» όπως αναφέρεται στο ά. 2 «Ορισμοί» του ν. 3879 «Ανάπτυξη της Δια Βίου Μάθησης και λοιπές διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 163/21.09.2010) νοούνται όλες οι μορφές μαθησιακών δραστηριοτήτων στη διάρκεια ζωής του ανθρώπου, που αποσκοπούν στην απόκτηση ή ανάπτυξη γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων. Οι μαθησιακές αυτές δραστηριότητες στο μεν ατομικό επίπεδο συμβάλλουν στην διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου, στην επαγγελματική ένταξη και εξέλιξη του, στο δε συλλογικό, στην κοινωνική συνοχή, στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη κ.ά.

συμπεριφορά τους και καθιστά εφικτή τη μεταξύ τους συνδιαλλαγή και συνύπαρξη.

Εμπράκτως, η αρχή της ισονομίας των μετεχόντων στην εκπαιδευτική διαδικασία φέρεται να είναι ατελής. Η έλλειψη ισότητας, με άλλα λόγια η παρουσία ανισοτήτων στην εκπαίδευση, στις χαμηλού επιπέδου και οικονομικού αναπτυξιακού ρυθμού κοινωνίες, μεταφράζεται σε όρους αναλφαβητισμού, υποεκπαίδευσης,[87] αδυναμίας πρόσβασης στην εκπαίδευση, μη καθιέρωσης της ελάχιστης υποχρεωτικής φοίτησης, κ.ά. Στις χώρες με υψηλό κατά κεφαλήν εισόδημα και υψηλό Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης, το θεσμικό και κανονιστικό πρότυπο λειτουργίας των εκπαιδευτικών συστημάτων, αν και εμπίπτει στην πολιτική πλήρους εφαρμογής του δικαιώματος δωρεάν[88] συμμετοχής και ίσης μεταχείρισης[89] κάθε ατόμου στην εκπαιδευτική ζωή, οι κοινωνικές ανισότητες,

[87] Το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου *υποεκπαίδευση* εκτός του αναφερόμενου στην άγνοια στοιχειώδους ανάγνωσης και γραφής αναλφαβητισμού, περιλαμβάνει και την απουσία ή την ανεπάρκεια κοινωνικών και επαγγελματικών γνώσεων. Σύμφωνα με τον Δ. Βεργίδη η *υποεκπαίδευση* ως όρος, προσδιορίζεται από τέσσερις συνιστώσες: «i. τον αναλφαβητισμό σε όλους του τις μορφές, ii. Την έλλειψη επαγγελματικής κατάρτισης ή την χαμηλού επιπέδου ή την απλώς στοιχειώδη ή την επαγγελματική αποειδίκευση, iii. Την απαξίωση των παραδοσιακών τεχνικών και κοινωνικο–επαγγελματικών γνώσεων, iv. Την έλλειψη κοινωνικής κατάρτισης»˙βλ. Βεργίδης 1995, 14.

[88] Σύμφωνα με παλαιότερη έρευνα, η οικονομική ευημερία και η καθιέρωση της δωρεάν παιδείας πολλαπλασίασε τον αριθμό των ατόμων που προερχόμενοι κυρίως από τα μεσαία και λιγότερο από τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα του ελληνικού πληθυσμού, κατόρθωσαν να μορφωθούν. Η δωρεάν παιδεία και η οικονομική ευημερία ευνόησε καθοριστικά την πολιτιστική άνοδο των μεσαίων επαγγελματικών στρωμάτων και μετέτρεψε τις «εν δυνάμει» μορφωσιογόνες οικογένειες που κατά τεκμήριο βρίσκονταν περισσότερες σε αυτή, σε «εν ενεργεία» μορφωσιογόνες. Βλ. Λαμπίρη-Δημάκη 1974, 202–203.

[89] Ο σεβασμός της προσωπικότητας και των δικαιωμάτων των μαθητών προβλέπονται στο ά. 36 § 16 της Αριθ. Φ. 353.1./324/105657/Δ1 «Καθορισμός των ειδικών καθηκόντων και αρμοδιοτήτων των προϊσταμένων των περιφερειακών υπηρεσιών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, των διευθυντών και υποδιευθυντών των σχολικών μονάδων και ΣΕΚ και των συλλόγων διδασκόντων» (Φ.Ε.Κ. Β΄ 1340/16.10.2002). Στην § 22 του ιδίου άρθρου ορίζεται η αντικειμενική αξιολόγηση της προόδου και επίδοσης των μαθητών από τους εκπαιδευτικούς-διδάσκοντές τους.

μετουσιώνονται σε άνισες ευκαιρίες και προνόμια των μαθητών της ανώτερης έναντι αυτών της μεσαίας και της χαμηλής κοινωνικοοικονομικά «τάξης».

Με μορφή σχετικά καθορισμένη, χαρακτήρα επαναλαμβανόμενο και δυναμική που επιτρέπει τη μεταβίβαση τους σε φυσικό πρόσωπο επερχόμενης γενιάς, οι ανισότητες στην εκπαίδευση, καθώς στην κοινωνία, εκπορεύονται από στοιχεία κυρίως οικονομικής φύσεως και γοήτρου. Απόψεις που σε παλαιότερες κυρίως εποχές στήριξαν την ανισότητα των μετεχόντων στην εκπαίδευση σε βιολογικής και φυλετικής φύσης κριτήρια, στις μέρες μας, διαψεύδονται κατηγορηματικά από τα πορίσματα της γενετικής και βιολογίας.[90] Η εύρωστη οικονομική κατάσταση ενός ατόμου που προσδιορίζει την υψηλή οικονομική του θέση, στην περίπτωση ενός εκπαιδευόμενου συντελεί στη διάκρισή του από όσους συνεκπαιδευόμενούς του μειονεκτούν συγκριτικά ή στερούνται ολοκληρωτικά αυτής· τα οικονομικά χαρακτηριστικά του οικογενειακού περιβάλλοντος, ειδικότερα των γονέων, παρέχουν τη δυνατότητα πρόσκτησης από το τέκνο που φοιτεί, υψηλής αγοραστικής αξίας προϊόντων και υπηρεσιών όπως βοηθητικά εγχειρίδια, υποστηρικτικά–προπαρασκευαστικά μαθήματα, φοίτηση σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, κ.ά. Περαιτέρω της ποσότητας και ποιότητας αγαθών και υπηρεσιών με τα οποία μπορούν να προικίσουν οι κατέχοντες τον πλούτο ή οι έχοντες υψηλό εισόδημα τα παιδιά τους, δύνανται να τα πριμοδοτήσουν και με την κουλτούρα της κοινωνικοοικονομικής τους τάξης (λεξιλόγιο, ερεθίσματα).

[90] Βλ. σχετικά Jacquard 1995, 35· Russel 1976, 34–42.

Πηγή: Osborne & Van Loon 2009, 165.

Το κοινωνικό γόητρο αναφέρεται στην υπόληψη, τον σεβασμό, την εκτίμηση ή τον θαυμασμό που απολαμβάνει κάποιος ένεκα της προσωπικότητας, του επαγγέλματος ή της κοινωνικής του θέσης. Το σύνολο των ψυχικών και πνευματικών χαρακτηριστικών, καθώς και τρόπων συμπεριφοράς ενός ατόμου, η προσωπικότητά του εν ολίγοις, διαφοροποιείται από τα λοιπά, δυνάμενα να οδηγήσουν στη δημιουργία γοήτρου, στοιχεία του επαγγέλματος και της κοινωνικής θέσης. Το ξεχωριστό της παραμέτρου «προσωπικότητα» έγκειται στους συντελεστές που την καθορίζουν ποιοτικά. Περαιτέρω των επίκτητων χαρακτηριστικών της, αυτών που φέρουν τη σφραγίδα των επιδράσεων που ασκεί

το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, τα διακριτικά στοιχεία της προσωπικότητας έχουν και την υπογραφή των εγγενών χαρακτηριστικών του ατόμου, όπως είναι οι προδιαθέσεις και τα χαρίσματά του· δεν είναι λίγες οι φορές όπου τη διάσταση του γοήτρου γεννά η προσωπικότητα ενός ψυχοπνευματικά προικισμένου μαθητή που προέρχεται ή άγει σε ένα στείρο από προϊόντα του πνεύματος (γνώσεις, στοχασμούς, ερεθίσματα) και της ψυχής (αγαθότητα, τιμιότητα, πραότητα, δικαιοσύνη) περιβάλλον.

Δίχως ίχνη προσωπικής κατάκτησης έχουμε την άποψη πως είναι οι θετικές αξιολογήσεις που απολαμβάνει ένας μαθητής από το γόητρο που επιβάλλει η πνευματική εργασία ή η υψηλή κοινωνική θέση των γονέων του. Στις ανεπτυγμένες κοινωνίες μάλιστα, το διαζευκτικό «ή» μεταξύ πνευματικής εργασίας και υψηλής κοινωνικής θέσης[91] ίσως και να πλεονάζει καθώς η πρώτη θεωρείται ατραπός που με ασφάλεια οδηγεί στη δεύτερη.[92] Η υψηλή κοινωνική θέση με τη σειρά της, στις ανεπτυγμένες κοινωνίες, σε αυτές όπου ο άνθρωπος έχει μεταβληθεί σε «homo consumens», αποτελεί ένα ισχυρό «χαρτί» στα χέρια των κατόχων της·[93] αυτός που έχει την δυνατότητα να καταναλώνει προνομιακά αγαθά και υπηρεσίες έχει και τη δύναμη, ίσως μεγαλύτερη και από αυτόν που τα παράγει (και συχνά δε μπορεί να καταναλώσει), να κινήσει με τους δικούς του όρους τους μηχανισμούς της αγοράς και, κατ' επέκταση, αυτούς που διαθέτει μια ολόκληρη κοινωνία.

Τον βαθμό εξοικείωσης ενός παιδιού με το σχολείο καθορίζουν σημαντικά τα κληροδοτηθέντα, κατεξοχήν από την οικογένειά του, στοιχεία της κοινωνικοοικονομικής του θέσης και του πνευματικού του πολιτισμού. Η εξοικείωση τούτη θα λέγαμε πως έχει δύο όψεις. Η πρώτη έγκειται στην προπαρασκευή που συντελείται από το οικογενειακό περιβάλλον εδραιώνοντας μια οικεία στάση του παιδιού απέναντι στο βιβλίο. Το γόνιμο έδαφος που

[91] Για τη προσμονή της κοινωνικής ανόδου που μετατόπισε τις νεότερες ελληνικές γενεές σε επαγγέλματα μη υλικής παραγωγής, επαγγέλματα επιστημόνων βλ. Λύτρας 1993, 91.

[92] Η απόκτηση διπλωμάτων από ολοένα και περισσότερα άτομα μπορεί να επιφέρει και την υποτίμηση της αξίας των διπλωμάτων. Το «παράδοξο του Anderson» αναφέρεται σε αυτό ακριβώς το «αντίστροφο αποτέλεσμα». Βλ. αναλυτικότερα Fischer 2006, 52.

[93] Για τις επιδράσεις της κοινωνικής προέλευσης στην εκπαίδευση βλ. Douglas 1964, 52· Τομασίδης, 1982, 318· Φραγκουδάκη 1985, 359· Πυργιωτάκης 1986, 140· Snyders 1981.

ευδοκιμεί την καλλιέργεια μιας φιλικής αρχικά και με την πάροδο του χρόνου και τη συμβολή άλλων παραγόντων (όπως οι όροι διαβίωσης και ψυχοπνευματικής ωρίμανσης του παιδιού), μιας στενής σχέσης με το βιβλίο, τις τέχνες, τις επιστήμες, λιπαίνουν και οι κοινωνικές προσδοκίες, η στάση,[94] οι στόχοι, εν τέλει οι αξιακές προτεραιότητες που θέτουν αρχικά οι γεννήτορες ή οι ανατρέφοντες το παιδί και ακολούθως, η ίδια η κοινωνία. Η δεύτερη όψη της εξοικείωσης, είναι αυτή που περιγράφει τον χαρακτήρα των σχέσεων που αναπτύσσει ένας μαθητής με τα άλλα μέλη της σχολικής κοινότητας. Οι ενέργειες ή εκδηλώσεις ενός παιδιού, περισσότερο από αυτές ενός ψυχοκοινωνικά ώριμου ατόμου, ενσυνείδητα ή ασυνείδητα, διαμορφώνονται όπως και διαφοροποιούνται ως αντίδραση στα ερεθίσματα που προσφέρει η «κοινωνική εικόνα» έκαστου μέλους της μαθητικής κοινότητας και ευρύτερα της κοινωνίας. Το «image» (εικόνα) όπως έχει επικρατήσει να καλείται στην κοινόχρηστη γλώσσα το σύνολο το κοινωνικών χαρακτηριστικών ενός ατόμου, είναι συνειρμικό με το επίσης όθνειο «prestige» (κύρος). Όταν λοιπόν η αισθητική της «εικόνας» ενός μαθητή εκτιμάται ως χαμηλή από τους συμμαθητές του λόγω των φυλετικών, γλωσσικών, θρησκευτικών ή και ταξικών στοιχείων που αντιπροσωπεύει, τότε χαμηλό προσδιορίζεται και το κύρος που φέρει ο «εικονιζόμενος»· στην περίπτωση αυτή αναφερόμαστε σε ανισότητες που επιβραδύνουν, ακόμη και καταφέρνουν την παύση της διαδικασίας εξοικείωσης ενός μαθητή στο σχολικό περιβάλλον. Το «σύνδρομο του κληρονόμου», είναι η ονομασία που επιλέξαμε να δώσουμε στο σύνολο των συνδυασμένων συναισθημάτων που συγκροτεί η «εικόνα» ενός παιδιού και γενικότερα ενός ατόμου, από τα ευχερώς αναγνωρίσιμα κοινωνικά χαρακτηριστικά που του κληροδοτήθηκαν. Η μεταβίβαση υψηλής φωτεινότητας «εικονοστοιχείων» (κύρος, φήμη, οικονομική επιφάνεια, υψηλή κοινωνική θέση κ.ά.), αυτών που

[94] Αποτελέσματα έρευνας έδειξαν πως τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα εκτιμούν ως ελάχιστες τις πιθανότητες των παιδιών τους, κυριότερα των κοριτσιών, να προχωρήσουν στο σχολείο και έτσι σταματούν τη φοίτησή τους πριν το γυμνάσιο, ή από νωρίς. Ειδικότερα για τα κορίτσια, η στάση αυτή του πληθυσμού των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, μπορεί να εξηγηθεί από την αντίληψη που έχουν για τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα και τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας. Βλ. Μυλωνάς 2001, 196.

διαμορφώνουν και αντιπροσωπεύουν μια όμορφη «εικόνα» στους τρίτους, συνήθως γίνεται ευχερώς αποδεκτή από τον δικαιούχο. Αντίθετα, όταν το παθητικό της κληρονομιάς είναι μεγάλο, σε εμάς όταν τα κληρονομηθέντα «εικονοστοιχεία» υποβαθμίζουν στα μάτια των άλλων την αισθητική του κληρονόμου–εικονιζόμενου (ψυχοκοινωνική έκπτωση του περιβάλλοντος καταγωγής ή και διαβίωσης, κακή φήμη κ.ά.), τότε ο «κλήρος» παραλαμβάνεται κατά κανόνα απρόθυμα από τον δικαιούχο. Η πρακτική της αποποίησης της «κληρονομίας», λύση που νομικά θα προκρίνονταν σε ένα οικονομικής φύσης υψηλό παθητικό, στην περίπτωση μας θα ήταν συνώνυμη με την αποποίηση όλων εκείνων των στοιχείων που συνέθεσαν την εικόνα αλλά κυρίως την προσωπικότητα και τον εαυτό του ίδιου του ατόμου.

Η συνειδητοποίηση και αποδοχή από ένα άτομο των ατομικών και κοινωνικών του χαρακτηριστικών αντανακλά τον πολιτισμό του ή με τους όρους της παρούσης, την παιδεία του. Η αποδοχή του εαυτού, αποτέλεσμα της βιωματικής αναζήτησης, της εκμάθησης και συμφιλίωσης του λογικού υποκειμένου με κάθε στοιχείο που το συνθέτει, αποτελεί μια συνθήκη που λειτουργεί εξισορροπητικά σε αυτό. Η αναγνώριση και κατανόηση από το άτομο του εαυτού του, συντελεί στον σεβασμό της διαφορετικότητάς του, στην απελευθέρωσή του από συμπλέγματα κατωτερότητας, στον προσδιορισμό των πραγματικών αναγκών και επιθυμιών του, στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησής του. Η εμπειρική εκμάθηση και παραδοχή του εαυτού, εκτός από ατομικές, έχει και κοινωνικές προεκτάσεις· η μελέτη της «ψυχοκοινωνιολογίας του εγώ», επιτρέπει και τη μελέτη και τη κατανόηση της «ψυχοκοινωνιολογίας του εσύ».

Η σταδιακή ανακάλυψη του άλλου και η ενεργός συμμετοχή του ατόμου σε κοινές δράσεις και σκοπούς καθ’ όλη τη διάρκεια της ζωής του, συνιστούν σύμφωνα με έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής της UNESCO, τις δύο συμπληρωματικές κατευθύνσεις της εκπαίδευσης. Η πρώτη κατεύθυνση–αποστολή της εκπαίδευσης, συνίσταται στην ενίσχυση της αντίληψης από το άτομο της ποικιλότητας και της πολυμορφίας των τρόπων ζωής και αντιλήψεων του ανθρώπινου είδους, καθώς και στη συνειδητοποίηση των ομοιοτήτων και του βαθμού αλληλεξάρτησής του με άλλα άτομα. Για να καταστεί δυνατή η αντίληψη της θέσης των άλλων και η κατανόηση των αντιδράσεών τους πρέπει προηγούμενα, η προσφερόμενη σε κάθε επίπεδο εκπαίδευση (οικογένεια,

κοινότητα, σχολείο), να βοηθήσει τα άτομα να ανακαλύψουν τον ίδιο τους τον εαυτό. Η αποδοχή της διαφορετικότητας (εθνικής, θρησκευτικής, κοινωνικής, κ.ά.) του άλλου, επιτρέπει τη συνεργασία των ατόμων και την από κοινού επίτευξη στόχων. Η επίσημη εκπαίδευση μέσα από προγράμματα που ενθαρρύνουν από μικρή ηλικία τη συνεργασία των μαθητών και την κοινή συμμετοχή τους σε δραστηριότητες αθλητικού και πολιτιστικού τύπου, όπως και σε δράσεις κοινωνικού περιεχομένου, μπορεί να συνεισφέρει στην επίλυση των μεταξύ τους αντιπαραθέσεων και να ενδυναμώσει τη σχέση με τους διδάσκοντές τους. Η μορφή μάθησης «Μαθαίνοντας να ζούμε μαζί με τους άλλους» (apprendre à vivre ensemble) στην οποία και γίνεται λόγος περί των δύο άνω προσανατολισμών της εκπαίδευσης, αποτελεί μια εκ των τεσσάρων που συνολικά διατύπωσε στην «Έκθεση για την Εκπαίδευση στον 21^{ο} αιώνα» η προεδρεύουσα υπό τον J. Delors Διεθνής Επιτροπή. Οι υπόλοιπες μορφές μάθησης τις οποίες πρέπει να ενισχύσει η εκπαίδευση για να επιτύχει το έργο της ατομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και οι οποίες σε όλη τη διάρκεια ζωής του ανθρώπου θα αποτελούν τους πυλώνες της γνώσης, είναι οι ακόλουθες: μαθαίνοντας να «υπάρχεις» (apprendre a être), μαθαίνοντας πώς να αποκτούμε τη γνώση (apprendre à connaître), μαθαίνοντας πώς να πράττουμε (apprendre à faire).[95]

Η μάθηση του να πράττεις συνδέεται στενά με θέματα που άπτονται της επαγγελματικής εκπαίδευσης, όπως με τα συναφή της εφαρμογής των διδακτέων και της προσαρμογής της εκπαίδευσης στις εξελίξεις των επαγγελμάτων. Η εφαρμογή των διδακτέων όπως θα μας απασχολήσει ευθύς, συνιστά ενέργεια που δεν επισφραγίζει το αποτέλεσμα κάθε εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι λόγοι που δύνανται να καταστήσουν την εκπαιδευτική διαδικασία ατελέσφορη, καθώς έτσι θεωρούμε πως καθίσταται αυτή όταν το περιεχόμενό της δεν εγκολπώνεται και εν συνεχεία δεν λειτουργεί σε επίπεδο πρακτικό, είναι πολλοί· ενδεικτικότεροι είναι οι σχετικοί με το ίδιο το περιεχόμενο της διδασκαλίας, αλλά και με τη μεθοδολογία με την οποία επιχειρείται η μετάδοσή του. Η αδυναμία ή η αποτυχία να μεταδοθούν αποτελεσματικά τα προϊόντα της νόησης, αλλά και η αντίστοιχη διάσταση όπως και η απροθυμία στην απόκτησή τους, λόγω του τρόπου

[95] Για τους τέσσερις πυλώνες της εκπαίδευσης βλ. UNESCO 1999, 125–42.

διδασκαλίας ή του περιεχομένου τους, αποτελούν συνθήκες που υπονομεύουν τον σκοπό που ο θεσμός της εκπαίδευσης ετάχθη να υπηρετήσει. Η αμάθεια ή η ημιμάθεια που σηματοδοτεί η πλήρης έλλειψη και αντίστοιχα η επιφανειακή ή και αποσπασματική επαφή με το αντικείμενο διδασκαλίας, παρεμποδίζει την ελευθερία του πνεύματος, του λόγου, την καλλιέργεια των κλίσεων και ικανοτήτων του ατόμου, την επαγγελματική του αποκατάσταση, την ανάπτυξη των επιστημών, των τεχνών, του πολιτισμού κ.ά. Δυσχέρειες όμως παρατηρούνται και στην τάξη και την εξέλιξη των αμιγώς κοινωνικών πραγμάτων· περαιτέρω του μεσοπρόθεσμου τέλματος και εν συνεχεία της βαθιάς πνευματικής, πολιτιστικής ακόμη και οικονομικής ύφεσης στην οποία περιέρχεται η κοινωνία, οπισθοδρόμηση καταγράφεται και στο ηθικό υπόβαθρο των ανθρώπων που τη συνιστούν. Μορφές συμπεριφοράς που δεν συνταιριάζουν στο πνεύμα αυτών που διατύπωσε η Διεθνής Επιτροπή της UNESCO όπως και άλλων ηθικοπλαστικών που προβλέπονται στη νομοθεσία του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας μας,[96] παρά εκπορεύονται από αχαλίνωτα πάθη και αδυναμίες, από στερεότυπες πεποιθήσεις, από πλάνες και δεισιδαιμονίες, παραπέμπουν σε απώτατα περιβάλλοντα και κοινωνίες, όπως αυτών της αρένας, της ζούγκλας, των πρωτόγονων κοινωνιών, ακόμη και των κοινωνιών του μεσαίωνα.

Η έλλειψη σωστής και ολοκληρωμένης εκπαίδευσης συχνά αποδίδεται στην ανεπάρκεια του εκπαιδευτικού συστήματος· στο ίδιο, πολλές φορές, ορθώς αποδίδονται και άλλες αδυναμίες όπως της προώθησης λανθασμένων τεχνικών μάθησης (επιβράβευση της μηχανικής απομνημόνευσης), της

[96] Αντιπροσωπευτικό ως προς τούτο είναι το ά. 1 του Ν. 1566/1985 «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 167/30.09.1985). Ειδικότερα στο ά. 1 περ. γ΄ αναφέρεται πως η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση υποβοηθηθεί τους μαθητές «Να αναπτύσσουν δημιουργική και κριτική σκέψη και αντίληψη συλλογική προσπάθειας και συνεργασίας, ώστε να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και με την υπεύθυνη συμμετοχή τους να συντελούν αποφασιστικά στην πρόοδο του κοινωνικού συνόλου και της πατρίδας μας». Η δε περ. ε΄ του ιδίου άρθρου προβλέπει την υποβοήθηση των μαθητών ώστε «Να αναπτύσσουν πνεύμα φιλίας και συνεργασίας με όλους τους λαούς της γης, προσβλέποντας σε έναν κόσμο καλύτερο, δίκαιο και ειρηνικό».

παραπτωματικότητας[97] των μαθητών, των ελλείψεων σε υλικοτεχνικές υποδομές (εποπτικά μέσα, εργαστήρια, κτιριακές εγκαταστάσεις), της υπόθαλψης της παραπαιδείας, της ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευσης, της αποδημίας των απόφοιτων σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Οι σχολικές μονάδες όμως, το πρόγραμμα και η μέθοδος διδασκαλίας, το εκπαιδευτικό προσωπικό και εν τέλει καθετί άλλο που συνιστά με τα προηγούμενα το πλήθος το στοιχείων που καλούμε «εκπαιδευτικό σύστημα», δεν λειτουργεί αυθαίρετα αλλά διαμορφώνεται από την Πολιτεία καθώς και από τις επιδράσεις που ασκούν άλλοι παράγοντες, όπως ο πολιτικός, ο οικονομικός, ο θρησκευτικός, ο κοινωνικοπολιτιστικός. Η ανεπάρκεια λοιπόν που απαντάται στο εκπαιδευτικό σύστημα, αντανακλά την ίδια των διαμορφωτών και επιδρώντων στη σχεδίαση του. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση που κάνουμε λόγο για τη φιλοσοφία διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος, για την εκπαιδευτική πολιτική, που διαμορφώνεται από την κρατική εξουσία, καθώς και από διάφορες κοινωνικές ομάδες (εκπαιδευτικοί, γονείς).

Ξεφυλλίζοντας ένα από τα γνωστότερα μυθιστορήματα του ιταλού ακαδημαϊκού και συγγραφέα U. Eco, το *Όνομα του ρόδου*, την προσοχή μας προσελκύει ένα απόσπασμα από τα προλεγόμενα· οι εικόνες με τις αλληγορικές προεκτάσεις που περιγράφονται, μπορούν να συσχετιστούν με αυτές που παρατηρούνται σε μια πνευματικά εκφυλισμένη κοινωνία. «Οι νέοι πια δεν θέλουν τίποτα, η παιδεία βρίσκεται σε παρακμή, ο κόσμος προχωρεί με τα πόδια στον αέρα, οι τυφλοί οδηγούν τους τυφλούς και τους γκρεμίζουν σε αβύσσους, τα πουλιά φεύγουν από τη φωλιά τους πριν μάθουν να πετούν, ο γάιδαρος παίζει λύρα, τα βόδια χορεύουν…».[98] Ο μαρασμός της κοινωνίας λόγω του πνευματικού

[97] Ο Κ. Μπαλάσκας στον επίλογο του δοκιμίου «Η παραπτωματικότητα των μαθητών και το εκπαιδευτικό σύστημα» αναφέρει: «Αν και το εκπαιδευτικό σύστημα δεν είναι το μόνο αίτιο, αφού η εκπαιδευτική πραγματικότητα αντανακλά τη γενικότερη κοινωνικοπολιτική, υποστηρίξαμε την άποψη και προσπαθήσαμε με βάσιμα στοιχεία να δείξουμε: α) ότι οι εγγενείς και ορατές αδυναμίες του εκπαιδευτικού μας συστήματος ευνοούν την εν γένει παραπτωματική στάση, β) ότι η παραπτωματικότητα και η αδιαφορία των μαθητών είναι ένα καθαρό «σημαίνον» των αδυναμιών και των ελλείψεων της δυσλειτουργίας και της κρίσης του εκπαιδευτικού συστήματος». Βλ. Μπαλάσκας, 1997, 89.

[98] Eco 1999, 23.

της υποσιτισμού προοιωνίζει και τον θάνατο της· αυτός επέρχεται από τη μακρόχρονη και συνάμα την αργή αποσάθρωση κάθε τομέα της. Ο μαρασμός, ως έσχατο σημείο πριν από τον θάνατο της κοινωνίας, πριν δηλαδή από την αποκτήνωση της, έχει το δικό του ιδιαίτατο ενδιαφέρον κυρίως για αυτόν που τον παρατηρεί από ασφαλή συναισθηματική, πνευματική και κυρίως φυσική απόσταση. Όταν λοιπόν, κατά το πνεύμα του Eco, όλοι αποκάμουν από τον χορό και οι μουσικές πάψουν, δύο είναι οι τάσεις που μπορεί να κυριαρχήσουν: της αυτοκτονίας και της αναγέννησης. Η κοινωνία–αυτόχειρας είναι αυτή που υποτίμησε τα δώρα της παιδείας, που αρνήθηκε πεισματικά έως τα ύστατα να παραδεχθεί τον πνευματικό της ξεπεσμό, που ακόμη και από νωθρότητα δεν πάλεψε για την πνευματική της σωτηρία. Η κοινωνία–αναγεννήτρια, είναι η κοινωνία που στο ναδίρ της πνευματικής της πορείας εξομολογήθηκε την πτώση της, μετανόησε για την πορεία της και επιθύμησε να μεταλάβει τα όσια που πνεύματος. Η πορεία προς την πύλη του πνευματικού παραδείσου είναι δύσβατη μα όχι αδιάβατη. Το καθαρτήριο αποτελεί σταθμό στην πορεία που ακολουθεί η κοινωνία· το καθαρτήριο τοποθετείται μεταξύ των ανελεύθερων καταστάσεων που προκαλεί η αμάθεια, της φαυλότητας που επιφέρει η απώλεια των πνευματικών, ηθικών, πολιτισμικών αντισωμάτων (κόλαση), και της ωριμότητας του πνεύματος, της ελευθερίας, της ευταξίας, της δικαιοσύνης, της χρηστότητας που ευδοκιμεί η ουσιαστική αλλά και ανθρωπιστική παιδεία (παράδεισος). Στον εξαγνισμό της κοινωνίας, θεμελιώδης είναι η συμβολή των πνευματικών της ανθρώπων. Οι πνευματικοί άνθρωποι είναι αυτοί που καλούν σε εξομολόγηση και κατόπιν σε μετάνοια την παιδευτικά παραπεσούσα κοινωνία. Όμως και μετά, όταν η κοινωνία βρίσκεται στον προθάλαμο του καθαρτηρίου είναι αυτοί που με τις προσευχές τους, παρα-καλούν για την ασφαλή και γρήγορη είσοδό της στον χώρο στον οποίο φωλιάζει το αστείρευτο και άφθαρτο πνεύμα. Και ενώ ο κόσμος της έκπτωτης πνευματικά κοινωνίας έχει ανώμαλα προσγειωθεί σε ένα έδαφος άγονο και αφιλόξενο, οι τυφλοί της έχουν καταδικαστεί σε νέο σκοτάδι, αυτό της αβύσσου, ακόμη τα πουλιά της έχουν γκρεμοτσακιστεί σε έναν άλλον Τάρταρο, τη μεταμελημένη κοινωνία λούζει το φως του ηλίου. Στο φως του ήλιου, στο φως της

πραγματικής γνώσης,[99] ο κόσμος πατά γερά στα πόδια του και οι τυφλοί βλέπουν με τα μάτια της ψυχής τους. Στο φως αυτού του ήλιου τα πουλιά έχουν μάθει να πετούν καλά, όλα τους, ακόμη και αυτά που άργησαν ή δυσκολεύτηκαν να πετάξουν· έχουν μεγάλα φτερά και όραση δυνατή. Φτιάχνουν τις φωλιές τους με υπομονή και επιμέλεια στα γερά κλαδιά μακρόβιων δέντρων. Γεννούν τα αυγά τους κάθε άνοιξη και στην ανατροφή των μικρών τους συμμετέχουν και οι δύο γονείς. Όταν διαισθάνονται πως ο κύκλος της ζωής τους ολοκληρώνεται, πετούν χαμηλά προς τη βάση των δέντρων που γεννήθηκαν, ζευγάρωσαν και δημιούργησαν τις οικογένειές τους· ξεψυχούν εκεί, χαρίζοντας στα δέντρα το μυστικό της μακροζωίας.

[99] Έναν τέτοιο συμβολισμό συναντάμε στην αλληγορία του σπηλαίου που περιλαμβάνεται στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Το φως του ήλιου, το «αγαθό», είναι ο πραγματικός κόσμος, ο κόσμος της αλήθειας και της γνώσης, είναι το φως που συναντά ο «δεσμώτης», δηλαδή ο απαίδευτος άνθρωπος, όταν καταφέρνει να λυθεί από τα δεσμά του στην υπόγεια σπηλιά που κατοικεί. Κατά την έξοδο από το σπήλαιο, κατά την έξοδο δηλαδή από το σκοτάδι της αμάθειας, ο δεσμώτης τυφλώνεται από το φως. Όταν ο «δεσμώτης» συνέρχεται αντικρίζει την ομορφιά του πραγματικού κόσμου. Βλ. αναλυτικότερα Πλάτων *Πολιτεία*, 514a–521b.

«Οι όμοιοι αρέσουν ο ένας στον άλλον.
Οι διαφορετικοί βαριούνται ο ένας τον άλλον».[100]
Bertolt Brecht

1.4 Ομάδα των ομοίων

Σε ένα από τα κορυφαία έργα της παγκόσμιας φιλοσοφίας, το *Συμπόσιο* του Πλάτωνα, διαβάζουμε: *Ὁ γὰρ παλαιὸς λόγος εὖ ἔχει, ὡς ὅμοιον ὁμοίῳ ἀεὶ πελάζει*.[101] Το *εὖ* του αρχαίου αποφθέγματος όπως και άλλων συναφών[102] του, σύγχρονων ή και μεταγενέστερών του, επιβεβαιώνουν κοινωνιολογικά οι σχέσεις που συνάπτει το άτομο με όμοια ή ομοιάζοντα στις ιδιότητες –ή στα γνωρίσματά του– άτομα.

Οι ομοιότητες που παρουσιάζουν μεταξύ τους δύο ή περισσότερα άτομα, ομοιότητες που ευνοούν τη μεταξύ τους συναναστροφή, την ανάπτυξη φιλικών και κοινωνικών σχέσεων, εκτιμούμε πως δεν περιορίζονται στις κοινές ιδιότητες που μονομερώς περιγράφουν οι όροι *ομόφρονες* ή *ομήλικοι*, μήτε στα γνωρίσματα μόνο της εθνικής ή φυλετικής καταγωγής ή σχέσης γνωριμίας, όπως συνήθως συναντάμε να προβάλλονται τα κοινά αυτά στοιχεία. Η ανάπτυξη άμεσων, προσωπικών και συνεκτικών σχέσεων όπως και η ουσιαστική επικοινωνία ατόμων τα οποία μοιράζονται ηθικές, κοινωνικές, φιλοσοφικές αρχές και αντιλήψεις, ή

[100] Brecht [χ.χ.], 92.

[101] Πλάτων *Συμπόσιον*, 195b.

[102] Οι φράσεις και εκφράσεις που συνοψίζουν στο περιεχόμενό τους την αντίληψη πως οι κοινές ιδιότητες, τα κοινά χαρακτηριστικά, εν τέλει οι ομοιότητες μεταξύ ατόμων προάγουν την επικοινωνία και τη συναναστροφή τους, είναι πολλές. Από τη μεν αρχαία ελληνική γλώσσα ξεχωρίσαμε τη φράση *ἱκανὴ γὰρ ἡ ὁμοιότης συνάπτειν τὰ ὄντα ἀλλήλοις* («η ομοιότητα επαρκεί για να συνδέει τα όντα μεταξύ τους· Πρόκλος, *Περὶ τῆς καθ΄ Ἕλληνας ἱερατικῆς τέχνης*) ακόμη και την *ὡς αἰεὶ τὸν ὁμοῖον ἄγει θεὸς ὡς τὸν ὁμοῖν* («πως σμίγει πάντοτε ο θεός τον όμοιο με τον όμοιο»· *Οδύσσεια* ρ 218). Από τη δε νεοελληνική γλώσσα ενδεικτικές είναι οι ακόλουθες: «βρήκε ο Φίλιππος τον Ναθαναήλ», «πες μου το φίλο σου να σου πω ποιος είσαι», «κύλησε ο τέντζερης και βρήκε το καπάκι», «όμοιος στον όμοιο κι η κοπριά στα λάχανα».

διαβιούν σε όμοιες ή παρόμοιες συνθήκες σε ιδιωτικό και κοινωνικό επίπεδο, με κοινούς στόχους ή προσδοκίες, δύναται να θεμελιωθεί δια της συστηματικής και ενεργού συμμετοχής τους στους κόλπους μιας πρωτογενούς ομάδας.

Οι ομάδες των «όμοιων», αυτές που συντίθενται ένεκα των εκάστοτε ομοίων χαρακτηριστικών των μελών τους, είναι ομάδες πολυλειτουργικές. Κεντρική θέση μεταξύ των λειτουργιών που εκπληρώνουν, κατέχει η λειτουργία της κοινωνικοποίησης των ολιγάριθμων ατόμων που τις απαρτίζουν· τούτο σχετίζεται με τη σειρά των ενεργειών ή των διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα πριν και έπειτα από αυτή. Στις προπαρασκευαστικές λοιπόν διαδικασίες της κοινωνικοποίησης του ατόμου, συγκαταλέγεται η ένταξη, η μεθοδική και ενεργός συμμετοχή του στην ομάδα των ομοίων του, η επικοινωνία και οι σχέσεις αλληλενέργειας και αλληλεπίδρασής του με τους «μυημένους» σε αυτή, η αφομοίωση των κανόνων και αξιών της ομάδας στην οποία μετέχει. Στις επερχόμενές της, περιλαμβάνεται –μεταξύ άλλων– η διαμόρφωση της προσωπικότητας, η οποία επέρχεται από την αποδοχή του αξιακού και κανονιστικού συστήματος της ομάδας, το αίσθημα του «ανήκειν» σε ένα κοινωνικό σύνολο (κοινωνική ταυτότητα),[103] η απόκτηση μέσω της επικοινωνιακής ενέργειας και συνεργασίας με άλλα άτομα της ομάδας κοινωνικής συνείδησης.

Η συνείδηση του «εγώ», η σαφής αντίληψη του λογικού υποκειμένου για τις ψυχικές και πνευματικές του ενέργειες, για τις σκέψεις και τις επιθυμίες του, για τον εαυτό γενικότερα, καθορίζει την ικανότητα, καθώς και τα κριτήρια ένταξής του σε μια ομάδα. Η επιθυμία, αν όχι η επιλογή ένταξης σε μια ομάδα εκδηλώνεται περί την ηλικία των τριών πρώτων χρόνων ζωής του ατόμου· από την ηλικία αυτή και καθώς το άτομο αποκτά αντικειμενική γνώση για κάθε αντικειμενικό στοιχείο του εαυτού του, όσο εξελίσσεται η λεκτική του ικανότητα και ακμάζει η ανάγκη εύρεσης του εαυτού του μέσα από τους άλλους, τόσο εντείνεται και η επιθυμία συνάθροισής του με εκείνους για τους οποίους εκτιμά πως ομοιάζει. Μολονότι τα κριτήρια επιλογής των συνερχομένων σε ομάδα, τίθενται κατά την ηλικία αυτή από ενήλικους, αυτούς που έχουν την ευθύνη ανατροφής των ανήλικων τέκνων, οι

[103] Βλ. τις μελέτες των Tajefel, Turner, Abrams & Hogg στο Hewstone & Stroebe 2007, 666–607· Jenkins 2007, 101.

σχέσεις που δημιουργούνται διακρίνονται από πνεύμα φιλίας και συνεργασίας, παρά ανταγωνισμού. Μετά το 5^{ο} έτος της ηλικίας, όπως παρατηρεί ο Herbert, «οι φιλικές σχέσεις παίρνουν τη μορφή προσκόλλησης προς κάποια παιδιά, ενώ παράλληλα σε αυτό το στάδιο το ενδιαφέρον του παιδιού για τους συνομηλίκους γενικώς γίνεται και μεγαλύτερο… με πολλούς τρόπους, τα παιδιά αυτής της ηλικίας αρχίζουν να αγνοούν τους ενήλικους και να απορροφούνται στην παιδική κοινότητα».[104]

Η χειραφέτηση του παιδιού από τα σχήματα των ενηλίκων ακολουθεί μια εξελικτική πορεία στον χρόνο· το αίτημα της αυτονόμησής του γίνεται ολοένα και πιο ρεαλιστικό, καθώς αναπτύσσεται σωματικά, συναισθηματικά, νοητικά, κοινωνικά. Η αποτελεσματικότητα της ομάδας των ομοίων ή «peer groups»[105] στο έργο της κοινωνικοποίησης, ακόμη και της ανεξαρτητοποίησης των μελών της από τους ενήλικους, έγκειται κατά κύριο λόγο στα εξής τρία χαρακτηριστικά της: *α)* το παιδί συμμετέχει στην εκτέλεση των κανόνων που διέπουν την ομάδα, ενώ στην οικογένεια και το σχολείο μαθαίνει να τηρεί τους κανόνες που θέτουν και παραδίδουν σε αυτό οι ενήλικες, *β)* η ικανοποίηση που προσφέρει η ομάδα είναι πιθανότατα πιο άμεση μιας και λειτουργεί με μικρότερο χρονικό ορίζοντα από ό,τι η οικογένεια ή το σχολείο, *γ)* η ομάδα παρέχει μια εναλλακτική λύση από τα πρότυπα και την εξουσία των ενηλίκων.[106] Άλλα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τον εν λόγω τύπο ομάδας, χαρακτηριστικά που προάγουν είτε την κοινωνικοποίηση είτε την αυτοτέλεια των νεαρών ατόμων που τη συγκροτούν,

[104] Herbert 1996, 199.

[105] Στη διεθνή βιβλιογραφία συνηθέστερα συναντάμε τον όρο «peer group», του οποίου η ελληνική μετάφραση δεν είναι ακριβής· στην ελληνική ο όρος μπορεί να αποδοθεί ως «ομάδα των ομότιμων», «ομάδα των ίσων», «ομάδα των συμμαθητών» κ.ά. Ενδεικτικές περιφραστικές αποδόσεις του, είναι οι ακόλουθες: «Ομάδα ανθρώπων περίπου της ίδιας ηλικίας, στάτους και ενδιαφερόντων», βλ. *Colour Oxford English dictionary* 2011, 503· επίσης «1. Κάθε κοινωνική συλλογικότητα στην οποία τα μέλη μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά. 2. Μια μικρή ομάδα φίλων ή συναδέλφων με κοινά συμφέροντα, δραστηριότητες και αξίες. 3. Άτομα που ανήκουν στην ίδια ηλικιακή ομάδα (ειδικά στην παιδική ηλικία και την εφηβεία), ιδιαίτερα τους φίλους αλλά και τα μέλη της ίδιας ηλικιακής ομάδας μέσα σε μια υποκουλτούρα νέων. 4. Μια ομάδα ατόμων περίπου του ιδίου στάτους», βλ. Chandler 2011, 312.

[106] Handel 2006, 17.

είναι τα κάτωθι: *α)* ως αρένα για την άσκηση ανεξαρτησίας και σε κάποιο βαθμό ως αντίδραση από τον έλεγχο των ενηλίκων, (η ομάδα) είναι συχνά το πλαίσιο για την ανάπτυξη αντίθετων αξιών και συμπεριφορών που έχουν απορριφθεί από τους ενήλικες, *β)* μολονότι η κοινωνική διαφοροποίηση και διαστρωμάτωση απαντά στις ομάδες αυτές, η σύνδεση των μελών τους βασίζεται σε ισότιμες νόρμες, *γ)* η συμμετοχή σε δραστηριότητες ατόμων του ιδίου φύλου, όπως έτσι συνήθως διαχωρίζονται οι εφηβικές ομάδες, ενισχύει την ταυτότητα του φύλου ακόμη και συμβάλει στην σεξουαλική κοινωνικοποίηση του ατόμου.[107]

Η βασική αλληλεπίδραση που παρατηρείται μεταξύ δύο ηλεκτρικά φορτισμένων σωμάτων, είναι αυτή που περιγράφεται από την έλξη των ετερώνυμων και την απώθηση των ομώνυμων φορτίων. Η αλληλεπίδραση αυτή στην περίπτωση των ατόμων που συνέρχονται σε ομάδα μάλλον δεν υφίσταται και αυτό συμβαίνει γιατί η δύναμη που τείνει να φέρει σε στενή κοινωνική επαφή δύο ή περισσότερα φυσικά πρόσωπα διαφέρει ποιοτικά από την αντίστοιχη ηλεκτρική. Το ίδιο θα λέγαμε πως ισχύει και στη περίπτωση που κάνουμε λόγο για τυχόν «μαγνητικές», φορτισμένες ερωτικά δυνάμεις μεταξύ των μελών της ομάδας. Ο έρωτας, συναίσθημα που συναντάμε από την πρώτη παιδική ηλικία του ατόμου, παίρνει τη βιολογική του έκφραση κατά την εφηβεία του και οργανώνεται στην ενήλικη ζωή του ατόμου· η έξαρση συναισθημάτων ευαρέσκειας, χαράς, ικανοποίησης, έξαρση που επέρχεται από τη συμφωνία χαρακτήρων, τη σύμπνοια απόψεων, την ταυτότητα προσδοκιών και στόχων, ευνοεί την ανάπτυξη ερωτικών συναισθημάτων μεταξύ των μελών μιας ομάδας.

Για το ίδιο θέμα, βέβαια, περαιτέρω της άποψης που υποστηρίχθηκε, παραπάνω, σύμφωνα με την οποία υπάρχει πιθανότητα να λάβει μια σχέση διττή υπόσταση (φιλική–ερωτική), έχουν διατυπωθεί και άλλοι ισχυρισμοί — ο μεν πρώτος από τους δύο, τους ενδεικτικότερους κατά την άποψή μου, αφενός αναγνωρίζει ως υπαρκτό το ενδεχόμενο εξέλιξης μιας φιλικής σχέσης σε ερωτική–σεξουαλική, αφετέρου αποκλείει τη δυνατότητα αποκατάστασης μιας φιλικής

[107] Rosenberg & Turner 1990, 185.

σχέσης όταν η ένταση της αντίστοιχης ερωτικής εκτονωθεί.[108] Ο δε δεύτερος ισχυρισμός, μολονότι τοποθετείται στα άκρα των όσων παρατέθηκαν πιο πάνω, εκφράζει μια ευρέως διαδεδομένη πεποίθηση, την πεποίθηση πως στη φιλική σχέση ο παράγοντας της σεξουαλικής έλξης δεν υπάρχει ή δεν τονίζεται.[109] Ανεξάρτητα, πάντως, από τα επιχειρήματα που θέτουν οι υποστηρικτές της άποψης αυτής, επιχειρήματα που συνηθέστερα τοποθετούνται στη βάση της αμοιβαία πλατωνικής αγάπης ανάμεσα στα ετερόφυλα και μη μέλη μιας ομάδας, η σεξουαλική έλξη μεταξύ των τελευταίων, φέρεται να καθορίζεται και από την ηλικία τους. Ο J. A. Hadfield για παράδειγμα, υποστηρίζει πως οι σχέσεις ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια μιας ομάδας κατά την ηλικιακή περίοδο των οχτώ έως δώδεκα χρόνων τους, έχουν ως βάση τους τη συντροφικότητα μάλλον παρά το σεξ. Η ανάπαυλα από τα ερωτικά πάθη της ηλικίας των έξι ετών είναι κοινωνικά πολύτιμη καθώς στη διάρκειά της εδραιώνεται η συνεργασία και η συντροφικότητα των δύο φύλων. Ο Hadfield αναφέρει σχετικά: «Στην περίοδο αυτή ο έρωτας δεν παίζει και μεγάλο ρόλο. Τα ερωτικά πάθη του εξάχρονου παιδιού έχουν ξεχαστεί από καιρό. Τώρα τα παιδιά είναι απασχολημένα με πιο σημαντικά πράγματα. Στον κινηματογράφο βαριούνται μέχρι θανάτου τις ερωτικές σκηνές που τις θεωρούν «σαχλαμάρες» και που επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα στο οποίο είχαν καταλήξει, ότι δηλαδή οι ενήλικοι είναι κατά βάση ανόητοι. Οι σχέσεις ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια έχουν σαν βάση τη συντροφικότητα μάλλον παρά το σεξ. Μετά από τη διακοπή της σχέσης αυτής στην αρχή της ενήβωσης, η αναβίωσή της γύρω στα δεκάξι παίρνει τη μορφή ενός πιο οριστικού ενδιαφέροντος για το άλλο φύλο».[110]

[108] Η ουσία του ισχυρισμού αυτού θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στην επιγραμματική, λαϊκή φράση: «Οι φίλοι μπορεί να γίνουν εραστές, οι εραστές δεν μπορεί να γίνουν φίλοι».

[109] Δοθείσης ευκαιρίας παραθέτουμε έναν ορισμό ο οποίος αφενός σημειώνει την απουσία ή την υποτονικότητα της σεξουαλικής έλξης μεταξύ φίλων και, αφετέρου, επισημαίνει τη σημαντικότητα και την υπεροχή της φιλίας έναντι του έρωτα ακόμη και σε μια θεσμοθετημένη σχέση — σε έναν γάμο· η φιλία «είναι μια κοινωνική σχέση μεταξύ δύο ατόμων, που χαρακτηρίζεται από την αμοιβαία έλξη και συνεργασία, στην οποία ο παράγοντας της σεξουαλικής έλξης δεν υπάρχει ή δεν τονίζεται. Ωστόσο, κάποιες αρχές υποστηρίζουν ότι η φιλία είναι πιο σημαντική από την αγάπη για έναν πετυχημένο γάμο». Βλ. Corsini 2002, 394.

[110] Βλ. Hadfield 1979, 220.

Πριν τα σεξουαλικά παιχνίδια πάρουν το προβάδισμα στις σχέσεις των δύο φύλων, την τιμητική τους έχουν τα μεταξύ τους ομαδικά ψυχαγωγικά ή διασκεδαστικά παιχνίδια. Το παιχνίδι ενθαρρύνει μεταξύ άλλων την κοινωνικότητα του παιδιού, την εκλέπτυνση της αισθητικής του, τον ευγενή ανταγωνισμό, το δικαίωμα της νίκης ή τη γενναιότητα αποδοχής της ήττας.[111] Η ομοφωνία στο κάλεσμα συμμετοχής σε ένα παιχνίδι, ωστόσο, ομοφωνία που κατά την παιδική ηλικία εκφράζεται ακόμη και με πανηγυρικές ή και θορυβώδεις εκδηλώσεις χαράς, δεν ισχύει και στη διατύπωση ενός ακριβή ορισμού του όρου *παιχνίδι*. Η δυσκολία περί ης ο λόγος έγκειται τόσο στη αδυναμία συνοπτικής περιγραφής των στοιχείων που χαρακτηρίζουν το παιχνίδι (του πλήθους των συμπεριφορών και των τρόπων εκδήλωσης του παιχνιδιού),[112] όσο και στην ποικιλία συστηματικά οργανωμένων και διατυπωμένων αρχών αναφορικά με την ύπαρξή του και τους σκοπούς που εξυπηρετεί.

Σημαντική θέση μεταξύ των θεωριών που διατυπώθηκαν για το παιδικό παιχνίδι κατέχει η –αναλυθείσα με αναπτυξιακούς και γνωστικούς όρους– θεωρία του J. Piaget.[113] Ο ελβετός ψυχολόγος υποστήριξε πως το παιχνίδι αποτελεί το

[111] Βογιατζόγλου 2006, 115–116.

[112] Ένας ορισμός που επιχειρεί να περιγράψει τα βασικά χαρακτηριστικά του παιχνιδιού είναι ο παρακάτω: «Το παιχνίδι περιλαμβάνει ένα φάσμα από δραστηριότητες, οι οποίες δημιουργήθηκαν για το ενδιαφέρον, τη διασκέδαση ή την ικανοποίηση που συνεπάγονται. Οι δραστηριότητες του παιχνιδιού δεν είναι απαραίτητο να καλύπτουν βασικές φυσικές ανάγκες επιβίωσης, παρόλο που φαίνεται να υποστηρίζουν την ψυχολογική ευεξία, την εκμάθηση κινητικών δεξιοτήτων και την πνευματική διέγερση. Η διασκεδαστική ποιότητα στις δραστηριότητες φαίνεται από την άσκηση της επιλογής, την ευχάριστη επανάληψη και την πρόσκληση των άλλων να συμμετάσχουν στο παιχνίδι. Η επιλογή του παιχνιδιού μπορεί να φαίνεται σοβαρή και οι παίκτες μπορεί να δείχνουν μεγάλη απορρόφηση στη δραστηριότητα. Παρόλο που το παιχνίδι συνήθως χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις δραστηριότητες των παιδιών από τη νηπιακή ηλικία, δεν υπάρχει λόγος να σταματήσει να χρησιμοποιείται η λέξη για παρόμοιες, διασκεδαστικές αναζητήσεις που απολαμβάνουν οι έφηβοι ή ακόμη και οι ενήλικες». Βλ. Lindon 2001, 2.

[113] Για την κατηγοριοποίηση του παιχνιδιού η Parten ακολούθησε διαφορετική προσέγγιση από αυτήν του Piaget και του Smilansky·κατηγοριοποίησε το παιχνίδι, από την σκοπιά της κοινωνικής συμπεριφοράς, σε δυο μεγάλες κατηγορίες παιχνιδιού, το «μη κοινωνικό παιχνίδι» (nonsocial play) και το «κοινωνικό παιχνίδι» (social play). Οι τρεις υποκατηγορίες που περιλαμβάνει μη κοινωνικό παιχνίδι είναι η «αργόσχολη συμπεριφορά» (unoccupied behavior) κατά την οποία το παιδί

μέσο ώστε να αφομοιωθούν οι ξένες στην παιδική νόηση νοητικές πραγματικότητες.[114] Το *παιχνίδι της άσκησης* (exercise play) αποτελεί την πρώτη από τρεις κύριες κατηγορίες στις οποίες διακρίνεται κατά τον ίδιο το παιχνίδι: πρόκειται για μια πρωτόγονη μορφή παιχνιδιού και το μόνο είδος που εμφανίζεται και εν μέρει παραμένει σε επίπεδο αισθησιοκινητικό. Η μίμηση κατέχει κυρίαρχο ρόλο στο *συμβολικό παιχνίδι* (symbolic play), τη δεύτερη κατηγορία παιδικού παιχνιδιού· το συμβολικό παιχνίδι ασχολείται συχνά και με ασυνείδητες συγκρούσεις όπως είναι τα σεξουαλικά ενδιαφέροντα, η άμυνα για το άγχος, οι φοβίες, η επιθετικότητα, η απόσυρση από τον φόβο του κινδύνου ή του ανταγωνισμού. Την τρίτη κύρια κατηγορία, τέλος, συνιστούν τα *παιχνίδια με κανόνες* (games with rules): τα παιχνίδια αυτά έχουν μεγάλη σημασία για τη διεύρυνση της κοινωνικής ζωής του παιδιού, καθώς μεταδίδονται κοινωνικά από παιδί σε παιδί. Τα *παιχνίδια κατασκευής* (games of construction) είναι μια τέταρτη μεταβατική κατηγορία παιχνιδιού μεταξύ του συμβολικού παιχνιδιού και των μη διασκεδαστικών δραστηριοτήτων ή «σοβαρών» προσαρμογών: τα παιχνίδια αυτά αρχικά είναι διαποτισμένα με το παιχνίδι των συμβολισμού αλλά αργότερα τείνουν να αποτελέσουν γνήσιες προσαρμογές ή λύσεις σε προβλήματα και ευφυείς δημιουργίες.[115]

περιφέρεται άσκοπα χωρίς εστίαση ή οποιαδήποτε δραστηριότητα, «η συμπεριφορά του θεατή» (onlooker behavior) που αναφέρεται στο παιδί που στέκεται στην περιφέρεια των ομάδων ή των δραστηριοτήτων, με απόσταση ομιλίας και ακοής από τα άλλα παιδιά, κάνοντας σχόλια χωρίς ωστόσο να εμπλέκεται ενεργά και το «μοναχικό παιχνίδι» (solitary play) όπου το παιδί συμμετέχει με μια ανεξάρτητη δραστηριότητα χωρίς τη συντροφιά των υπόλοιπων παιδιών. Επιμέρους διακρίσεις του κοινωνικού παιχνιδιού είναι το «παράλληλο παιχνίδι» (parallel play) όπου τα παιδιά σε άμεση γειτνίαση χωρίς ωστόσο μεταξύ τους αλληλεπίδραση παίζουν με τα ίδια υλικά, «το συνειρμικό παιχνίδι» (associative play) τα διακριτικά χαρακτηριστικά του οποίου είναι το ενεργό παιχνίδι μεταξύ των παιδιών, η εμφάνιση συνομιλιών για την κοινή δράση και συμμετοχή τους σε παρόμοια δραστηριότητα και τέλος, το «παιχνίδι συνεργασίας» (cooperative play) που περιλαμβάνει την οργάνωση της ομάδας βλ. Goelman 1999, 4. Για τις διακρίσεις του παιχνιδιού βλ. επίσης Παρασκευόπουλος [χ.χ], 112 & 114.

[114] Piaget 1979, 117.

[115] Piaget 2000, 58–59· για τη θεωρία του Piaget για το παιδικό παιχνίδι βλ. επίσης Piaget 1986, 146.

Τη συμβολή του παιχνιδιού στη διαμόρφωση του εαυτού και τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του παιδιού επεσήμανε και ο G. H. Mead. Ο μεγάλος κοινωνιολόγος και ψυχολόγος του Πανεπιστημίου του Σικάγο διέκρινε δύο κατηγορίες παιχνιδιού, το ατομικό και το ομαδικό. Στο ατομικό παιχνίδι το παιδί υποδύεται ρόλους που μελλοντικά, θα κληθεί να εκπληρώσει ως κάτοχος μιας κοινωνικής θέσης, ακόμη και ρόλους άλλων ατόμων, μελών της κοινωνίας: «…το παιχνίδι με έναν φανταστικό σύντροφο είναι μόνο μια φάση του συνήθους παιχνιδιού. Το παιχνίδι με την έννοια αυτή, ιδιαίτερα το στάδιο που προηγείται των οργανωμένων παιχνιδιών, είναι παιχνίδι «σε κάτι». Ένα παιδί παίζει στο να είναι μητέρα, στο να είναι δάσκαλος, στο να είναι αστυνομικός, δηλαδή παίρνει ρόλους, όπως λέμε».[116] Στο ομαδικό παιχνίδι τα πράγματα, πάντα από κοινωνιολογικής άποψης, αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Το ομαδικό παιχνίδι αποτελεί ένα οργανωμένο σύνολο ρόλων που συντελεί δια του *γενικευμένου άλλου*, όπως για αυτό κάναμε λόγο σε προηγούμενη ενότητα, στη διαμόρφωση του *ολοκληρωμένου εαυτού*, του *εμέ.*

Η διάκριση μεταξύ του *εμέ* και του *εγώ* γίνεται εμφανής κατά την εκπλήρωση του ρόλου: το *εμέ* εμφανίζεται ως η προβλέψιμη συμπεριφορά του ατόμου και ορίζεται από τις στάσεις, τις απαιτήσεις και τις προσδοκίες του κοινωνικού συνόλου.[117] Οι διαπροσωπικές συγκρούσεις στο πλαίσιο της ομάδας, όπως καταδεικνύουν πως η συμμετοχή σε αυτή δεν συνεπάγεται τη βίωση πάγια ατάραχων και εκδημοκρατισμένων διαδικασιών, συνδέονται με την αδυναμία ή την απροθυμία ανταπόκρισης του ατόμου στις υποχρεώσεις που πηγάζουν από τη θέση του σε αυτή. Ο κίνδυνος *εξοστρακισμού* του ατόμου από την ομάδα, συνωνύμου της απώλειας των δικαιωμάτων που παρέχει η τελευταία στα μέλη της, λειτουργεί ως κίνητρο για την προσαρμογή του. Το ενδεχόμενο της μη προσαρμογής του, ωστόσο, είναι υπαρκτό: η ανεπαρκής ανταπόκριση του ατόμου στις αξιώσεις που θέτει η ταυτόσημη ιδεολογικά κοινωνική ομάδα του, ανεπάρκεια που ενδεχομένως οφείλεται στους πολλούς, συχνά συγκρουόμενους ρόλους που καλείται να εκπληρώσει το σύγχρονο άτομο, είναι το πρώτο σενάριο της μη

[116] Mead 1962, 150.

[117] Τσαούσης 1989, 80.

προσαρμογής, συνεπώς της εξόδου του από αυτή. Το δεύτερο σενάριο εξόδου αναφέρεται στην απροθυμία προσαρμογής, συμβιβασμού και συμμόρφωσης του ατόμου στις αξιώσεις της ομάδας, στο άτυπο αξιακό–κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας της, λόγω της διάστασης ιδεολογικό, κοινωνικό υπόβαθρο.

Την απόσχιση του ατόμου από την ομάδα των όμοιών του, οι οποίοι είχαν εκτιμηθεί ως όμοιοι προ της επιθυμίας αποχώρησης του, επιβραδύνουν ή αποτρέπουν παράγοντες όπως η ηλικία του, καθώς αυτή καθορίζει –μεταξύ άλλων– την ψυχοπνευματική του ωρίμανση, την ικανότητά του να διαχωρίζει το καλό από το κακό,[118] ακόμη οι φιλοδοξίες που προσπαθούν να εκπληρώσουν δια της συμμετοχής τους στην ομάδα κάποια μέλη και τέλος, οι περιορισμοί που θέτει η ίδια η ομάδα στην απομάκρυνση των μελών της. Η αποχώρηση, όταν βέβαια αυτή επέλθει, επιφέρει και τις συνέπειές της, το τίμημά της.

Η αποδέσμευση από τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την ιδιότητα του ως μέλους σε μια ομάδα σηματοδοτεί και τη ρήξη των δεσμών φιλίας, συμπαράστασης, υποστήριξης που του παρείχε η ομάδα. Το είδος των υποχρεώσεων, ακριβέστερα το ηθικοκοινωνικό τους περιεχόμενο, καθορίζει –εντέλει– και την ορθότητα ή μη της επιλογής εξόδου. Ατυχής θεωρείται η επιλογή απομάκρυνσης όταν οι δεσμεύσεις που καλείται να αναλάβει το άτομο έχουν τον χαρακτήρα της ηθικής επιταγής, του ηθικού χρέους απέναντι στην ομάδα και το κοινωνικό σύνολο. Στην περίπτωση αυτή ο αποχωρών μπορεί να ενεργεί με τη νοοτροπία του αντικομφορμιστή, του αντικοινωνικού, του κοινωνικά ράθυμου. Ως ενδεδειγμένη αποτιμάται η έξοδος που προκρίνεται όταν οι δεσμεύσεις που αξιώνει η ομάδα αντιβαίνουν στην ηθική και απειλούν την υπόσταση του ατόμου και της κοινωνίας. Διακριτικά στοιχεία του ατόμου που ενεργεί με τον παραπάνω τρόπο, του ατόμου που ξέρει να καθορίζει την εκάστοτε θέση του,[119] είναι η

[118] Οι νέοι κατά τον Αριστοτέλη είναι ευήθεις, επειδή δεν είδαν ακόμη πολλά παραδείγματα διεφθαρμένων ανθρώπων. Είναι ευκολόπιστοι, επειδή ακόμα δεν τους έχουν εξαπατήσει συχνά (*ἀλλ᾽ εὐήθεις διὰ το μήπω τεθεωρηκέναι πολλὰς πονηρίας, καὶ εὔπιστοι διὰ το μήπω πολλὰ ἐξηπατῆσθαι*). Βλ. Αριστοτέλης *Ρητορική*, 1398a15.

[119] Όπως εύστοχα επισημαίνει βιβλιογραφική πηγή «το να γίνει κανείς κοινωνικό ον δε σημαίνει μόνο να είναι ικανός να έχει ικανοποιητικές σχέσεις με τους όμοιούς του. Σημαίνει να ξέρει να

σύνεση, η ωριμότητα, η αίσθηση της ηθικής, της αξιοπρέπειας, της αντίληψης του πραγματικού περιεχομένου της έννοιας ‘εσωτερική ελευθερία’.

Η εσωτερική ελευθερία αποδεσμεύει τον άνθρωπο από τη δυνάστευση των ενστίκτων, τον βοηθά να αποκτήσει την αυτοκυριαρχία του, τον αυτοέλεγχό του, να εξασφαλίσει την αξιοπρέπειά του και να αναπτύξει ολόπλευρα, δίχως ετεροπροσδιορισμούς την προσωπικότητά του. Η κατάκτησή της βέβαια αποτελεί μια επίπονη και για πολλούς μια ανέφικτη ενέργεια εφόσον, προσκρούει στις αξίες και τις μορφές συμπεριφοράς που στρεβλά προωθεί η σύγχρονη κοινωνία μας. Το λογικό υποκείμενο, ωστόσο, οφείλει κατά το μέτρο του δυνατού να πορευτεί στον δρόμο της κατάκτησής της, οφείλει, όσο μπορεί, να αντισταθεί στα κελεύσματα του υλικού ευδαιμονισμού, της πνευματικής μονομέρειας, των μηχανισμών χειραγώγησης, της κοινωνικής απομόνωσης, των ρηχών και επιφανειακών σχέσεων και συναναστροφών.

παίρνει τη θέση του, όποια και αν είναι αυτή, μέσα σ’ ένα σύνολο που αποτελείται από κανόνες, από ανθρώπους κι από συνήθειες». Βλ. Γιαλουράκης 1986, 394.

«Κάθε Μ.Μ.Ε. είναι σαν την φωτιά. Μπορεί να έχει καταστροφικά αποτελέσματα, αλλά και ευεργετικά, ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο θα τα χρησιμοποιήσει κανείς».[120]

1.5 Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας/Ενημέρωσης

Η είδηση για την πτώση της μυθικής Τροίας, έφτασε νύχτα στις Μυκήνες. Ο Αισχύλος, ο τραγικός ποιητής από την Αθήνα αναφέρεται στο άγγελμα της πεπορθημένης πόλης, στο έργο του *Ἀγαμέμνων*. Ο Χορός πληροφορούμενος τα χαρμόσυνα για τους Αχαιούς νέα, ρωτά τη βασίλισσα του Άργους: *καὶ τίς τόδ' ἐξίκοιτ' ἂν ἀγγέλων τάχος;*[121] και η Κλυταιμνήστρα, όπως είχε ήδη αρχίσει τις θυσιαστήριες για νίκη προετοιμασίες, αποκρίνεται: *Ἥφαιστος Ἴδης λαμπρὸν ἐκπέμπων σέλας φρυκτὸς δε φρυκτὸν δεῦρ' ἀπ' ἀγγάρου πυρὸς*.[122] Την ευαρέσκεια του Χορού για την κατάκτηση της πόλης του Πριάμου διαδέχονται οι θλιβερές του σκέψεις για τις συμφορές που μέλλουν να χτυπήσουν το παλάτι των Αργείων.

Η τηλεμετάδοση σημάτων σε απομακρυσμένες περιοχές πραγματοποιούνταν στην αρχαία Ελλάδα μέσω του δικτύου των «φρυκτωριών». Οι φρυκτωρίες όπως και άλλες περισσότερο ή λιγότερο ευφυείς εφαρμογές (όπως ο καπνός, τα τύμπανα, το κέρας ακοής, τα περιστέρια) αποτέλεσαν, μαζί με τον προφορικό λόγο (αγγελιοφόροι), τα κύρια μέσα μετάδοσης ειδήσεων και πληροφοριών μεταξύ ατόμων και ομάδων στις μη μαζικοποιημένες κοινωνίες. Στις κοινωνίες αυτές η επικοινωνία μεταξύ πομπού και δέκτη ήταν αμφίδρομη και η μεταξύ τους αλληλεπίδραση, πάντα σε σχέση με το περιεχόμενο του μηνύματος, ήταν διαρκής.

Η επικοινωνία ξεκινά τη στιγμή που ο πομπός αποστέλλει το μήνυμα (είδηση, πληροφορία, ανακοίνωση), το δομημένο σύμφωνα με τους κανόνες ενός ειδικού κώδικα, στον δέκτη. Ο δέκτης, που στις μέρες μας μπορεί να λάβει άμεσα μέσω

[120] Σαρρής 1992.

[121] «Και ποιος μηνυτής θα μπορούσε να φτάσει τόσο γρήγορα;»: Αισχύλος *Ἀγαμέμνων*, 280.

[122] «Ο Ήφαιστος! Έστειλε λαμπρή φωτιά από την Ίδα και απανωτές φωτιές αγγαρεμένες έφεραν τη φλόγα εδώ»: Αισχύλος *Ἀγαμέμνων*, 281–282.

των σύγχρονων μέσων μετάδοσης το μήνυμα, το αποκωδικοποιεί και, εν τέλει, αναλόγως της σαφήνειας του μηνύματος και της ψυχικής και συναισθηματικής κατάστασης του ίδιου (του αποδέκτη), το κατανοεί ή όχι. Τα μέσα μετάδοσης του μηνύματος, όπως αναπτύχθηκαν στις βιομηχανικές και εξελίχθηκαν στις μεταβιομηχανικές και μεταμοντέρνες κοινωνίες, προσφέρουν πλέον προηγμένες υπηρεσίες επικοινωνίας και πληροφόρησης. Περαιτέρω της αμεσότητας, ως προς τον χρόνο μετάδοσης του μηνύματος, τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας, διαθέτουν την τεχνολογική υποδομή ώστε να μεταβιβάζουν μαζικά, σε έναν απεριόριστο αριθμό δεκτών, ένα απεριόριστο αριθμό μηνυμάτων (οπτικών ή/και ακουστικών), ακόμη και να δέχονται μηνύματα (ανατροφοδότηση) σχετικά με τη λήψη ή μη των μηνυμάτων που απέστειλαν, με το βαθμό κατανόησής τους, με τις αντιδράσεις των παραληπτών (βλ. Σχήμα 1). Το γεγονός πως τα μέσα μαζικής ενημέρωσης χαρακτηρίζονται και ως μέσα επικοινωνίας, έγκειται στην προσπάθεια ανάδειξης αφενός της διττής λειτουργίας που εκπληρώνουν (επικοινωνία και ενημέρωση) και, αφετέρου, στην αμφίδρομη διάσταση της επικοινωνίας που επιτρέπουν, μέσα από την ανατροφοδότηση, οι σύγχρονες τεχνολογικές τους εφαρμογές.

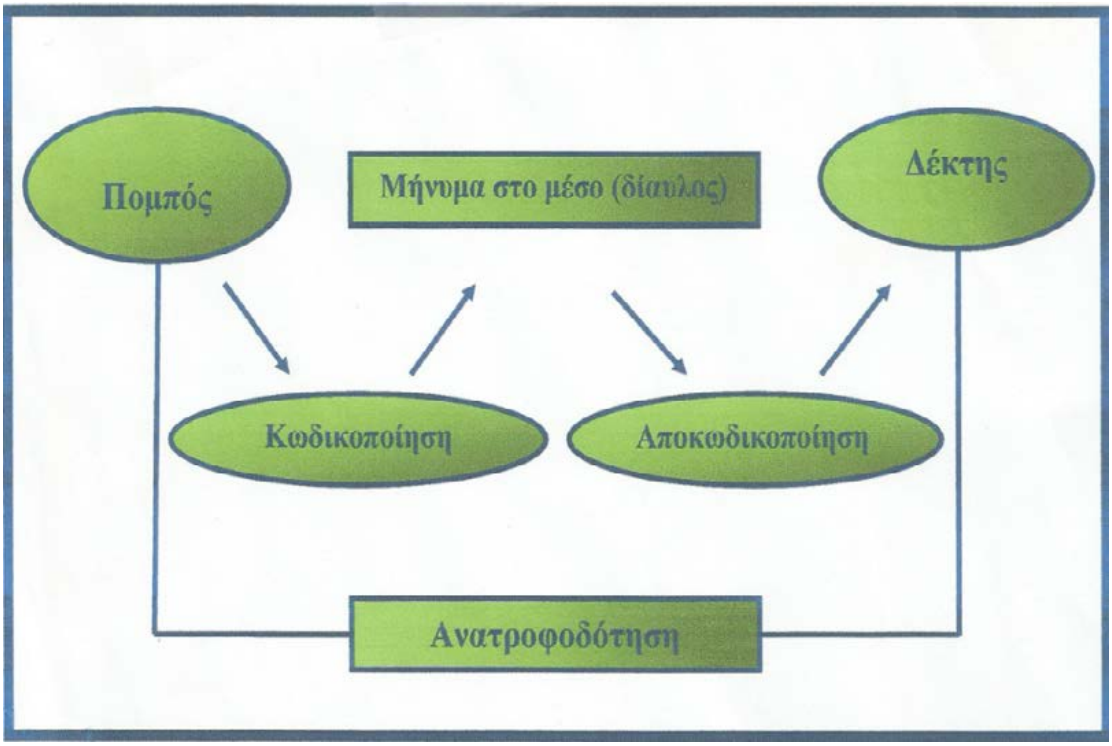

Σχήμα 1. Τα στοιχεία της διαδικασίας της επικοινωνίας.

Οι ορισμοί που διαχρονικά διατυπώθηκαν για την έννοια ‘μέσα μαζικής επικοινωνίας’ ή ‘mass media’,[123] καθώς αυτός ο όρος έχει επικρατήσει διεθνώς για την υποδήλωση των τελευταίων, είναι πολλοί. Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται, κυριότερα μεταξύ αυτών των οποίων η διατύπωση αποκλίνει χρονικά, τοποθετούνται στη βάση καταγραφής των στοιχείων που συνέθεταν κάθε φορά τα λεγόμενα «μέσα μαζικής επικοινωνίας». Η συνεχής αύξηση του πλήθους των μέσων επικοινωνίας και ενημέρωσης και η αναβάθμιση των προσφερομένων υπηρεσιών τους, εμφαίνεται από την ανασκόπηση, των ορισμών που προτάθηκαν συν τω καιρώ. Από την ίδια ανασκόπηση βέβαια, μπορούν να προκύψουν και ενδιαφέροντες, κοινωνιολογικού περιεχομένου, συλλογισμοί· ενδεικτικός είναι αυτός που πραγματεύεται την εξέλιξη των μέσων επικοινωνίας όχι μόνο ως αιτιατού αλλά και ως αιτίου της μαζικοποίησης της κοινωνίας. Ένας ορισμός, πάντως, της εν λόγω έννοιας, όπως οφείλουμε για το τυπικό της μελέτης να παραθέσουμε, αναφέρει πως «τα μέσα μαζικής ενημέρωσης χρησιμοποιούν τεχνολογικές συσκευές διάδοσης του μηνύματος, ώστε να φτάνει στο κοινό μέσα σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, ακόμη και ταυτόχρονα, να καθιστούν τα μηνύματα δημόσια (διαθέσιμα σε όλους) και να επεκτείνουν τη διαθεσιμότητα των μηνυμάτων στον χώρο και στον χρόνο».[124]

Το ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων για τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, όπως είναι οι εφημερίδες, τα περιοδικά, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση, το σινεμά, η ηχογραφημένη μουσική και το διαδίκτυο, θα μπορούσε να συνοψιστεί στο περιεχόμενό τους, αυτό που διαμορφώνεται από το κοινό ή τις επιταγές των παραγωγών, καθώς και στα αποτελέσματά τους, δηλαδή, στο κατά πόσο τα μέσα επικοινωνίας διαμορφώνουν τις στάσεις, τις πεποιθήσεις και τη συμπεριφορά των ανθρώπων.[125] Την προσοχή των κοινωνιολόγων, βέβαια, προσελκύει και το ολοένα αυξανόμενο πλήθος των ατόμων που μετέχει στη διαδικασία της επικοινωνίας

[123] Πρόκειται για όρο που δημιουργήθηκε, κατά παράξενο τρόπο, από δύο λέξεις, μια λατινική και μια αγγλική. Γενικά, ο όρος αναφέρεται στα σύγχρονα μέσα μεταδόσεως που αγκαλιάζουν ένα ευρύτατο κοινό–τη μάζα. Βλ. Cazeneuve & Victoroff 1982, 308.

[124] Dill 2013, 430.

[125] Bruce & Yearley 2006, 185.

(που λαμβάνει, σχολιάζει, διαβιβάζει, κοινοποιεί μηνύματα). Το πλήθος των ατόμων αυτών δεν διαφοροποιήθηκε μόνο αριθμητικά, διαφοροποιήθηκε και ποιοτικά: η γενίκευση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης όπως επέδρασε στον περιορισμό του οργανικού αναλφαβητισμού, η εξάπλωση των συμβατικών μέσων μαζικής επικοινωνίας, συνέπεια της πτωτικής τροχιάς των τιμών τους, η πρόσβαση από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε γρήγορα και προσιτά ως προς το κόστος ευρυζωνικά δίκτυα, αναμόρφωσαν τη μορφωτική, ηλικιακή, κοινωνικοοικομική[126] σύνθεση του πληθυσμού που μετέχει στη διαδικασία της επικοινωνίας.

Για την επίδραση των μέσων μαζικής ενημέρωσης στον πληθυσμό των δεκτών τους (αυτών οι οποίοι –αναλόγως της φύσης του μηνύματος– διακρίνονται σε ακροατές, τηλεθεατές, αναγνώστες, «χρήστες»), διατυπώθηκαν ποικίλες θεωρίες. Η πρώτη ομάδα θεωριών βασίζεται κατά κύριο λόγο στις σχολές του λειτουργισμού. Οι δέκτες των μηνυμάτων, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη κατηγορία θεωριών, υιοθετούν μια επιλεκτική στάση[127] έναντι των μηνυμάτων που αποστέλλουν τα μέσα μαζικής επικοινωνίας· η στάση αυτή συνίσταται στην αποδοχή ή απόρριψη των μηνυμάτων, ακριβέστερα του περιεχομένου των μηνυμάτων, που συμφωνούν ή αντίστοιχα αποκλίνουν από τις θεμελιώδεις στάσεις τους. Η μαζική επικοινωνία, όπως υποστηρίζει ο J. T. Klapper στα γενικά συμπεράσματα της εμπειρικής έρευνας που διεξήγαγε, «συνήθως δεν χρησιμεύει ως αναγκαία και ικανή αιτία επιπτώσεων στο κοινό, αλλά μάλλον λειτουργεί μεταξύ και μέσω ενός πλέγματος διαμεσολαβητικών παραγόντων και επιδράσεων».[128] Οι διαμεσολαβητικοί παράγοντες είναι τέτοιοι που «συνήθως

[126] Τα νέα μέσα επικοινωνίας όπως παρατηρεί ο H. M. Enzensberger, είναι εξισωτικά. Σε αντίθεση με τον ιδιαίτερα εμφανή ταξικό χαρακτήρα των παλαιότερων (όπως τα βιβλία, οι πίνακες ζωγραφικής) τα νέα μέσα αίρουν τα μορφωτικά προνόμια και κατά συνέπεια το πολιτιστικό μονοπώλιο της αστικής τάξης. Βλ. Enzensberger 1981, 25· σχόλια για τον τρόπο που προσεγγίζει ο κοινωνιολόγος Enzensberger τα μέσα επικοινωνίας βλ. στο Baudrillard, 18–20.

[127] Για τον όρο της «στάσης» δεχόμαστε τον ορισμό: «Συστάδες από πεποιθήσεις ή αξίες που επηρεάζουν τις αξιολογήσεις των προσώπων ή των καταστάσεων»· βλ. Calhoun 2002, 24.

[128] Klapper 1957–1958, 457.

καθιστούν τη μαζική επικοινωνία έναν παράγοντα που συντελεί, χωρίς να είναι η μοναδική αιτία, σε μια διαδικασία ενδυνάμωσης των υφιστάμενων συνθηκών».[129]

Τη δεύτερη ομάδα θεωριών συνθέτουν όσες αποδίδουν στα μέσα μαζικής ενημέρωσης τον ρόλο του χειραγωγού της κοινής γνώμης. Τα μηνύματα που παράγονται και διαδίδονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κατευθύνουν το κοινό στην υιοθέτηση των απόψεων, των μορφών συμπεριφοράς ή –εν γένει– εκείνων των επιλογών που εξυπηρετούν τα συμφέροντα (οικονομικά, πολιτικά, κ.α.) της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας. Η λειτουργία αυτή των μέσων επικοινωνίας, μολονότι αντιτίθεται στην αρχική τους, δηλαδή στην έκθεση και στην αμφισβήτηση των κατεστημένων κοινωνικών δομών και συμφερόντων, αντικατοπτρίζει τα συμφέροντα της αστικής τάξης που ιστορικά τα δημιούργησε.[130] Ο K. Marx υποστήριξε πως οι ιδέες των ατόμων της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης, δηλαδή της αστικής, είναι και οι κυρίαρχες σε κάθε εποχή: η κυριαρχία των ιδεών των ατόμων αυτών οφείλεται –μεταξύ άλλων– στην κυριαρχία τους ως στοχαστών, παραγωγών ιδεών, ρυθμιστών της παραγωγής και διανομής των ιδεών της εποχής τους.[131]

Το δικαίωμα του καθενός να μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρώντας τους νόμους του κράτους, καθορίζει στο ά. 14 § 1 το Σύνταγμα της χώρας μας. Η πρόβλεψη του δικαιώματος αυτού από τον συνταγματικό νομοθέτη, όπως και άλλων ελευθεριών που περιλαμβάνονται στο ευρέως νοούμενο πεδίο της ελευθερίας του τύπου, αναδεικνύει την ύψιστη σημασία τους· η σπουδαιότητά τους έγκειται στη θεωρητική –τουλάχιστον– κατοχύρωση της ελευθερίας και της ισότητας των πολιτών απέναντι στο κράτος, στη διασφάλιση της δημοκρατικής λειτουργίας και προόδου της κοινωνίας.

Η συνεισφορά του τύπου[132] και, γενικότερα, των μέσων μαζικής ενημέρωσης στη λειτουργία και προαγωγή του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι εξαιρετικά

[129] Klapper ό.π., 457.

[130] Για την εξέλιξη του ρόλου των μέσων μαζικής επικοινωνίας βλ. Σεραφετινίδου, Μ. 1991, 409.

[131] Marx & Engels 1979, 94.

[132] Σημειώνουμε πως κατά το ά. 1 του α.ν. του 1092/1938 «Περί Τύπου» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 68/22.02.1938), *Τύπος καὶ ἔντυπον ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐφαρμόζονται αἱ διατάξεις τοῦ νόμου τούτου, εἶναι πᾶν ὅ,τι ἐκ*

σημαντική. Η συνδρομή τους αφορά την επικοινωνία εννοιών, διαδικασιών, εκτιμήσεων σχετικών με το πολίτευμα της Δημοκρατίας και το φαινόμενο της πολιτικής. Η πολιτική κοινωνικοποίηση, όπως ειδικότερα αναφέρεται στο «πώς τα άτομα μαθαίνουν πολιτικές ιδέες και προσανατολισμούς και την εσωτερίκευση συγκεκριμένων πολιτικών αξιών και πεποιθήσεων»,[133] είναι μια ισόβια διαδικασία. Η απαρχή της, στον βαθμό που θα μας επιτρέπονταν να τη διαβαθμίσουμε εξελικτικά, τοποθετείται στην παιδική ηλικία του ατόμου και συνίσταται στην άμεση ή έμμεση αποδοχή ενός συστήματος καταρχήν βασικών εννοιών της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Το σύστημα αυτό προδιαθέτει και προσανατολίζει το άτομο, σε μια ύστερη φάση της ζωής του, στην επιλογή, συνειδητή ή ασυνείδητη, μιας πολιτικής κατεύθυνσης. Η διαμόρφωση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών, πολιτών που με κριτική στάση εργάζονται ενεργά προς το κοινό συμφέρον, επέρχεται όταν οι φορείς που μετέχουν στη διαδικασία πολιτικοποίησής τους, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης εν προκειμένω, εκπληρώνουν, δίχως εκπτώσεις, το έργο που τους αναλογεί: όταν παρέχουν πολύπλευρη, αντικειμενική και απαλλαγμένη από λογής μισαλλοδοξίες και δογματισμούς πληροφόρηση.

Η συμβολή των μέσων μαζικής επικοινωνίας δεν περιορίζεται μόνο στη διαμόρφωση του πολιτικού εγώ του ατόμου: η συνεχής ροή μηνυμάτων, όπως δια αυτών επιχειρείται η «μετάγγιση» κοινωνικών αξιών και κανόνων, μορφών συμπεριφοράς και ρόλων, συσσωρευμένων γνώσεων της κοινωνίας (ιστορικού, τεχνολογικού, οικονομικού, καλλιτεχνικού περιεχομένου), τα καθιστά εκ των σημαντικότερων κοινωνικοποιητικών φορέων του ατόμου. Όπως επισημαίνει σχετική βιβλιογραφική πηγή, κανένα άλλο είδος κοινωνίας δεν είχε έναν συγκρίσιμο παράγοντα κοινωνικοποίησης (τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, όπως τα ξέρουμε σήμερα), που να αναλαμβάνει τα ακόλουθα καθήκοντα: «*α)* Ενεργούν για αρκετές ώρες κάθε ημέρα του έτους σχεδόν σε όλα τα σπίτια της κοινωνίας· *β)*

τυπογραφίας ἢ οἱουδήποτε ἄλλου μηχανικοῦ ἢ χημικοῦ μέσου παράγεται εἰς ὅμοια ἀντίτυπα καὶ χρησιμεύει εἰς πολλαπλασιασμὸν ἢ διάδοσιν χειρογράφων, εἰκόνων, παραστάσεων μετὰ ἢ ἄνευ σημειώσεων, ἢ μουσικῶν ἔργων μετὰ κειμένου ἢ ἐπεξηγήσεων ἢ φωνογραφικῶν πλακῶν. Τὰ τοῦ κινηματογράφου διέπονται ὑπὸ εἰδικοῦ νόμου.

[133] Sullivan 2009, 390.

καταρτίζουν την ημερήσια διάταξη των πολιτικών, οικονομικών, πολιτιστικών συζητήσεων· *γ)* προσφέρουν ατελείωτη ροή ψυχαγωγίας και ενημέρωσης· *δ)* εκτός από την έμμεση κοινωνικοποίηση, η «ζωντανή» κοινωνικοποίηση παρέχει επίσης επίσημη, εκπαιδευτικού προσανατολισμού κοινωνικοποίηση· *ε)* βοηθούν στη διατήρηση των υφιστάμενων δομών της εξουσίας, ταυτόχρονα με την προετοιμασία του εδάφους για τις πάντα–παρούσες διαδικασίες αλλαγής τόσο ζωτικής σημασίας για κάθε σύγχρονη, βιομηχανική και μεταβιομηχανική κοινωνία».[134] Στις κοινωνικές επιδράσεις των μέσων ενημέρωσης μπορούν -μεταξύ άλλων- να περιληφθούν και οι πολύτιμες πληροφορίες που προσφέρουν σχετικά με εκδηλώσεις μέσα και έξω από την κοινωνία, η παρακίνηση ενός μεγάλου αριθμού ανθρώπων για τη συμμετοχή τους σε ανθρωπιστικές κινήσεις, σε διαμαρτυρίες για την κυβερνητική πολιτική, ακόμη και σε έναν πόλεμο.[135]

Το ά. 20 § 1 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα ορίζει την απαγόρευση κάθε προπαγάνδας υπέρ του πολέμου.[136] Ιστορικά, ωστόσο, η διάταξη της παραγράφου αυτής, όπως και άλλων συναφών του διεθνούς και εθνικού[137] δικαίου, φέρεται πολλάκις να τοποθετείται στο περιθώριο των υποχρεώσεων των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Η παραβίαση τους, γενικά, θα λέγαμε πως συντελείται όταν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης γίνονται όργανα

[134] Rosengren 2005, 16.

[135] Βλ. περισσότερα στο Shepard 2005, 115.

[136] Βλ. το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, όπως κυρώθηκε με τον ν. 2462/1997 «Κύρωση του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και του Δεύτερου Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα σχετικού με την κατάργηση της ποινής του θανάτου» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 25/26.02.1997).

[137] Ενδεικτική αυτών που μεριμνούν για την προστασία από προγράμματα που μεταδίδουν οι τηλεοπτικοί φορείς, είναι του ά. 8 «Προστασία ανηλίκων – Σήμανση ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων» του Π.Δ. 100 «Εναρμόνιση της ελληνικής ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας στις διατάξεις της Οδηγίας 97/36/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της 30ής Ιουνίου 1997 (ΕΕ αριθ. L 202 της 30.07.97, σ. 60) με την οποία τροποποιήθηκαν οι διατάξεις της Οδηγίας 89/552/ΕΟΚ του Συμβουλίου (ΕΕ αριθ. L 289 της 17.10.89 σ. 23) σχετικά με τη παροχή τηλεοπτικών υπηρεσιών» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 98/17.03.2000).

.

ιμπεριαλιστικής προπαγάνδας, όταν καλλιεργούν την εθνική, φυλετική, θρησκευτική, πολιτική μισαλλοδοξία, όταν παροτρύνουν το κοινό τους στο έγκλημα και τη βία. Ο πόλεμος, ωστόσο, ως ακραίος και έσχατος τρόπος επίλυσης διαφορών, δεν έχει πάντα τον χαρακτήρα της ένοπλης σύγκρουσης· ο πόλεμος μπορεί να έχει τη μορφή της έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ δύο ή περισσοτέρων πλευρών για την επικράτηση των ιδίων, των όσων πρεσβεύουν ή επιθυμούν να επιτύχουν.

Οι αντιπαραθέσεις μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων, θεσμοθετημένων και μη φορέων της κοινωνίας είναι θεμιτές όταν οι διαλεγόμενοι αντιμετωπίζονται ισότιμα και εκφράζουν αδέσμευτα τις απόψεις τους, όταν αποβάλλουν τον εγωισμό, την ισχυρογνωμοσύνη για την επικράτηση των απόψεών τους και με διευρυμένους τους πνευματικούς τους ορίζοντες, με κριτική στάση και αμοιβαίες υποχωρήσεις πορεύονται στην ειρηνική διευθέτηση των διαφορών τους. Η εμπάθεια, η απουσία αυτοκυριαρχίας μεταξύ των αντιπαρατιθέμενων, ακόμη και η απουσία προϋποθέσεων και κανόνων για την ομαλή αποκλιμάκωση της διένεξης επιφέρουν ροπές στο κοινωνικό οικοδόμημα. Η κοινωνία βέβαια για τη διασφάλιση της συνοχής και την ομαλή λειτουργία της διαθέτει ένα σύνολο θεσμών και μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου που ενεργούν είτε προληπτικά είτε κατασταλτικά στην κατεύθυνση της τήρησης των κανόνων και αξιών της.

Ο εσωτερικός έλεγχος του ατόμου είναι μια μορφή κοινωνικού ελέγχου που συνίσταται στην αξιολόγηση των συνεπειών που επισύρει η διάπραξη μιας πράξης. Ο βαθμός εσωτερίκευσης των κοινωνικών αξιών και κανόνων της κοινωνίας, καθορίζει τη στάση που θα υιοθετήσουν οι δέκτες, αφενός έναντι των μηνυμάτων που αποστέλλουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (αποδοχή ή απόρριψη αυτών που συνάδουν με τα κοινώς αποδεκτά) και, αφετέρου, απέναντι σε όσους αποδέχονται ή απορρίπτουν τα ίδια με αυτούς μηνύματα. Ο εσωτερικός έλεγχος του ατόμου, στην περίπτωση των μέσων μαζικής ενημέρωσης, έχουμε την εκτίμηση πως λειτουργεί ως μηχανισμός αξιολόγησης και εν τέλει απόρριψης όσων μηνυμάτων αντιβαίνουν των βασικών ηθικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, αισθητικών, πολιτικοοικονομικών αξιών του ατόμου. Η ίδια μορφή κοινωνικού ελέγχου συνηγορεί στο σεβασμό, στην ανεκτικότητα μηνυμάτων με ετερόκλητο το ιδεολογικό τους υπόβαθρο.

Η συνδρομή των πρωτογενών φορέων κοινωνικοποίησης είναι καθοριστική για τη μεταβίβαση των κοινωνικών αξιών και κανόνων. Η αφομοίωση των αξιών και η συστηματική εφαρμογή των κανόνων από το άτομο δεν είναι ωστόσο δεδομένη. Η απόκλιση από τα κοινά πρότυπα, αυτά που προβάλλουν οι παραδοσιακοί φορείς κοινωνικοποίησης, καθώς και η υιοθέτηση των προτύπων που προβάλλουν οι νεότεροι, στην περίπτωσή μας τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, προφανώς και δεν είναι τυχαία: αντανακλά την τάση του νέου να εκθρονίζει, το παλιό, ως ξεπερασμένο, αναδεικνύει τα νέα μοντέλα ζωής που προωθεί ο σύγχρονος ηθικά ρευστός, υλικοτεχνικός πολιτισμός μας, επισημαίνει ακόμη και την κρίση που διέρχονται θεσμοί όπως η οικογένεια και η παιδεία.

Το κοινωνικοποιητικό έργο των μέσων ενημέρωσης λοιπόν, όπως επιχειρήσαμε ως άνω να περιγράψουμε, έχει δύο όψεις, από τη μια πλευρά μπορούν να ενισχύσουν και να υποστηρίξουν τους άλλους φορείς κοινωνικοποίησης και από την άλλη μπορούν να θεωρηθούν ως απειλή για τις αξίες που ορίζουν οι γονείς, οι εκπαιδευτικοί και άλλοι παράγοντες του κοινωνικού ελέγχου.[138] Τα μηνύματα που παράγουν ή προωθούν τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης επαπειλώντας τις αξίες που ορίζουν οι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου, είναι πολλά και με περιεχόμενο που καλύπτει όλες σχεδόν τις πτυχές του κοινωνικού βίου. Πρόκειται για μηνύματα που με τη μορφή συμβόλων, ήχων, εικόνων, στοχεύουν με τρόπο συστηματικό (επανάληψη)[139] και μεθοδευμένο στη διαμόρφωση ή διαφοροποίηση των καταναλωτικών συνηθειών, των κοινωνικών, θρησκευτικών, πολιτικών στάσεων του ατόμου. Στην κατηγορία των μηνυμάτων που όταν εσωτερικευθούν από το άτομο το εξωθούν σε πράξεις που αποδοκιμάζονται από τους άτυπους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου περιλαμβάνονται –μεταξύ άλλων– όσα εγκωμιάζουν την ευδαιμονία του καταναλωτισμού, όσα προτρέπουν στον άκριτο μιμητισμό, τη ξενομανία, την θεοποίηση και λατρεία της ύλης, της ομορφιάς, της μόδας, των επωνύμων προσώπων (stars), όσα μηνύματα ενθαρρύνουν τη νόμιμη ουσιοεξάρτηση, όσα παροτρύνουν την ανάπτυξη του ατομοκεντρισμού, των προκαταλήψεων.

[138] McQuail 2010, 492.

[139] Γεώργας 1986, 181.

Η επιβολή μιας αρχής, μιας ιδέας, μιας πίστης ακόμη και μιας τάξης πραγμάτων, μιας ψευδούς ή φανταστικής κατασκευής, οικοδομείται συν τω καιρώ, μέσω της εμφύτευσής της, της εκκόλαψής της στο ασυνείδητο και τελικά της ανάδυσής της στον συνειδητό νου. Η ηλικία και το φύλο του ατόμου, το μορφωτικό του επίπεδο, η ψυχοκοινωνική του συγκρότηση, το οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το επίπεδο της συναισθηματικής διέγερσής του από τα μηνύματα που λαμβάνει. Μηνύματα από τα οποία μπορεί να αναδυθούν μορφές συμπεριφοράς που αντιτίθενται των αρχών του τυπικού κοινωνικού ελέγχου, δηλαδή κολάσιμες μορφές συμπεριφοράς, είναι όσα εξυμνούν την παρανομία, τη βία, το έγκλημα, την τοξικομανία, το ρατσισμό και κάθε άλλο είδος κοινωνικού κανιβαλισμού.

Την επίδραση των μέσων μαζικής ενημέρωσης στη διαμόρφωση στάσεων που αντίκεινται των παραδεδεγμένων μελέτησαν διαχρονικά οι επιστήμες της ψυχολογίας, της κοινωνικής ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας. Το ενδιαφέρον των ερευνών τους εστιάστηκε –κατά το πλείστον– στους άγοντες την παιδική ηλικία και ειδικότερα στις επιπτώσεις που επιφέρει στο ψυχισμό και στην κοινωνικοποίηση αυτών, η έκθεσή τους στη βία των μέσων μαζικής ενημέρωσης (τηλεοπτική βία, βία στο διαδίκτυο, στα video games, στα κόμικς κ.τ.λ.). Τα συμπεράσματα που εξήχθησαν είναι, πολυάριθμα όπως και το πλήθος των ερευνών ακόμη και των ορισμών που προτάθηκαν για τον όρο «βία των μέσων μαζικής ενημέρωσης».[140]

[140] Η βία, φαινόμενο στο οποίο εκτενώς θα αναφερθούμε σε ύστερη ενότητα, αναφέρεται στην πίεση, υλική και ψυχική, που ασκεί κάποιος έναντι κάποιου άλλου προκειμένου να του επιβάλλει τη θέλησή του. Στην επιβλαβή βία των μέσων μαζικής ενημέρωσης περιλαμβάνονται, όπως προκύπτει από μια σύνθεση ερευνών: «1) Σενάρια τα οποία στηρίζονται σε αλλεπάλληλες σκηνές υπερβολικά βίαιων πράξεων που προβάλλονται με συχνότητα ριπής πολυβόλου με παραστατικά, εντυπωσιακά τεχνικά εφέ. 2) Παραστατική, σαδιστική εκδίκηση, τεχνικές βασανιστηρίων, απάνθρωπη μεταχείριση των άλλων σε ένα πλαίσιο χιουμουριστικής, επιφανειακής, αληθοφανούς και/ή άγριας «πλάκας». 3) Λεπτομερείς αναπαραστάσεις πράξεων βίας, που υπερτονίζονται με εφέ, γωνίες λήψεων, μουσική υπόκρουση ή φωτισμό, ώστε να παρουσιαστούν μεγαλοπρεπή, ηρωικά, «κουλ» και άξια μίμησης. 4) Παρουσιάσεις ανθρώπων που εξασφαλίζουν προσωπική και κοινωνική ισχύ κυρίως επειδή χρησιμοποιούν όπλα, ή χρησιμοποιούν σαν όπλα τα σώματά τους, και εξουσιάζουν άλλους ανθρώπους μέσω της απειλής βίας ή μέσω πραγματικής βίας. 5) Υπερβολική, παραστατική, φρικιαστική, λεπτομερής βία που έχει στόχο να σοκάρει. 6) Βίαιες ενέργειες που παρουσιάζονται

Μια εικόνα των συμπερασμάτων στα οποία κατέληξαν ο C. A. Anderson και οι συνεργάτες του, συμπεράσματα που προέκυψαν από τη σύνοψη σχετικά πρόσφατων ερευνών για τη βία των μέσων μαζικής ενημέρωσης, είναι τα ακόλουθα: 1) Η βία των μέσων μαζικής ενημέρωσης (media) έχει άμεσες, ωστόσο μετρίου βαθμού, επιδράσεις σε σοβαρές μορφές βίαιης συμπεριφοράς. 2) Μια πιο εκτενής έρευνα τεκμηριώνει έναν μεγαλύτερο αντίκτυπο της βίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην επιθετικότητα (συμπεριλαμβανομένης και της βίας). 3) Οι έρευνες από τις οποίες προέκυψαν τα προηγούμενα δύο συμπεράσματα, διεξήχθησαν με ποικιλία μεθόδων, δειγμάτων και ειδών μέσων μαζικής ενημέρωσης και ήταν συνεπείς σε γενικές διαπιστώσεις. 4) Για πολλά άτομα οι αρνητικές επιπτώσεις της συνεχούς έκθεσης στη βία των μέσων μαζικής ενημέρωσης κατά την παιδική τους ηλικία, επεκτείνονται και μετά την ενηλικίωσή τους, ακόμη και αν αυτά δεν «καταναλώνουν» πλέον τη βία των μέσων μαζικής ενημέρωσης. 5) Ακόμη και τα άτομα που συνήθως δεν είναι πολύ επιθετικά επηρεάζονται αρνητικά από την έκθεση στη βία των μέσων μαζικής ενημέρωσης, τόσο σε βραχυχρόνιες καταστάσεις, όσο και για μεγάλες χρονικές περιόδους.[141]

Η μάθηση της λεκτικής και σωματικής επιθετικής συμπεριφοράς αποτελεί σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης αποτέλεσμα της παρατήρησης και εν συνεχεία της μίμησής της. Η μίμηση των επιθετικών μορφών συμπεριφοράς, όπως παρατήρησε σε σχετικό πείραμά του ο A. Bandura, βασικός εκπρόσωπος της κλασικής αυτής θεωρίας, φέρεται να καθορίζεται από το φύλο, τόσο του προτύπου όσο και του μιμητή της συμπεριφοράς αυτού. Ειδικότερα ευρήματα της μελέτης, η αναφορά των οποίων θα βοηθήσει στην κατανόηση των όσων παραθέσαμε, είναι αυτά που δείχνουν τα αγόρια, νήπια στην ηλικία, όπως άλλωστε όλα τα παιδιά που συμμετείχαν στο πείραμα, να μιμούνται περισσότερο τα ανδρικά πρότυπα έναντι

ως αποδεκτή μέθοδος επίλυσης προβλημάτων, ή ως η πρωταρχική προσέγγιση επίλυσης προβλημάτων. 7) Καινούργια προγράμματα που περιγράφουν λεπτομερώς φόνους και βιασμούς, με πληροφορίες και παραστατική απεικόνιση που δεν είναι απαραίτητη για την κατανόηση του κεντρικού μηνύματος». Βλ. Grossman & De Gaetano 2007, 117–118.

[141] Βλ. Anderson 2003, 104· αποτελέσματα ερευνών παρατίθενται ακόμη στα Βοϊδάσκης 1992, 102–111· Ντάβου 2005, 131· Ντάβου 2008, 164· Giddens 2009, 494–495· Καρακώστας 1993, 52· Χαλβατζάκη 2001.

των γυναικείων, από τα κορίτσια. Όμως και το είδος της συμπεριφοράς (λεκτική ή σωματική επιθετική συμπεριφορά) φέρεται να καθορίζει τον βαθμό επίδρασης των παρατηρητών της· η σωματική επιθετικότητα για παράδειγμα, βρίσκει περισσότερους μιμητές στον πληθυσμό των αγοριών καθώς εκλαμβάνεται ως ανδρική συμπεριφορά. Η ομάδα των παιδιών, πάντως, που παρατήρησε το μη επιθετικό πρότυπο επέδειξε, και τούτο μπορούμε να το καταγράψουμε ως ευοίωνο γεγονός-αποτέλεσμα της μελέτης, μειωμένη επιθετική συμπεριφορά έναντι της αντίστοιχης που δεν παρατήρησε κανένα πρότυπο, μήτε επιθετικό, μήτε μη επιθετικό.[142]

Τα κοινά χαρακτηριστικά (φύλο, ιδιότητες κ.ά.) μεταξύ προτύπου και παρατηρητή δείχνουν να αυξάνουν τις πιθανότητες μίμησης του πρώτου από το δεύτερο. Το ίδιο θα λέγαμε ότι ισχύει και στις περιπτώσεις που το πρότυπο αποπνέει σεβασμό, εκτίμηση, αισθήματα συμπάθειας ακόμη και αγάπης στον παρατηρητή του. Στη μίμηση άγνωστων ή και φανταστικών προτύπων, όπως αυτών που κατά κόρον προβάλλουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και ειδικότερα η τηλεόραση, συμβάλλει και η ρεαλιστική εικόνα των ίδιων των προτύπων. Έχει ήδη άλλωστε προβλεφθεί πως όσο πιο απομακρυσμένο είναι το μοντέλο από την πραγματικότητα τόσο πιο ασθενής θα είναι η τάση του υποκειμένου να μιμηθεί τη συμπεριφορά του.[143]

Για τους διάγοντες την παιδική ηλικία, οι πρωταγωνιστές των κινουμένων σχεδίων είναι πρότυπα ελκυστικά προς ταύτιση. Τα χαρακτηριστικά που συχνότερα αποδίδονται στους τελευταίους, στα οποία και οφείλουν την καταξίωσή τους σε ήρωες, είναι αυτά της ατρόμητης ή και αθάνατης φύσης τους, των υπερφυσικών τους δυνάμεων, της απαράμιλλης γοητείας και ομορφιάς τους, της ευγενούς και καλοκάγαθης ψυχής τους. Άλλες φορές πάλι η εικόνα τους τσαλακώνεται ελαφρά μιας και η ταύτιση ενός ατόμου με ένα ηρωικό πρότυπο –στην περίπτωσή μας ενός παιδιού με το πρόσωπο ενός μυθοπλαστικού ήρωα– διευκολύνεται όταν ο ήρωας αγγίζει, ευρηματικά[144] ή και αδέξια καμιά φορά, την ανθρώπινη καθημερινότητα,

[142] Bandura 1961, 575–582.

[143] Bandura 1963, 3.

[144] Ο ιταλός φιλόσοφος Umberto Eco αναφερόμενος στο Σούπερμαν (Superman), τον πρώτο ίσως υπερήρωα των κινουμένων σχεδίων, υποστήριζε πως η εικόνα του δεν βρίσκεται πέρα από κάθε

μια καθημερινότητα που καθορίζει όπως και καθορίζεται η ίδια, από τα πρότυπα που παράγει.

Η καθημερινότητα του κοινωνικού βίου συνάδει με την αξιοπρέπεια που αρμόζει στην ανθρώπινη φύση, όταν τα πρότυπα που παράγει και προβάλλουν προς ταύτιση τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, διδάσκουν στα μέλη της κοινωνίας «τα δύσκολα και τ' ανεκτίμητα Εύγε». Η κοινωνία που στην καθημερινότητά της αρέσκεται στο να σπέρνει στα νεότερα μέλη της την οργή, τον φόβο, τη ματαιοδοξία, την υπεροψία των κατ' επίφασιν ηρώων της (φανταστικών ή και υπαρκτών), πρέπει να είναι έτοιμη να θερίσει και τους ανάλογους καρπούς της: οργισμένους, φοβισμένους, ματαιόδοξους, υπερόπτες έφηβους, μεσήλικες, γέροντες.

Το φως των φρυκτών έπαψε, αιώνες τώρα, να χρησιμοποιείται για την αναμετάδοση οπτικών κωδικοποιημένων σημάτων· το φως της γνώσης, επιστημονικής και τεχνολογικής, όπως ολοένα και ζωηρότερο μεταλαμπαδεύεται ανά τους αιώνες, προσέφερε νέες, καινοτόμες εμπειρίες επικοινωνίας και πληροφόρησης. Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας εκπληρώνουν τον σκοπό της ύπαρξής τους όταν δια της λειτουργίας τους προασπίζουν δύο αξίες, την αξία του ανθρώπου και την αξία του μηνύματος. Η ελευθερία και η αξιοπρέπεια του ανθρώπου συνθλίβεται όταν τα μέσα ενημέρωσης και επικοινωνίας γίνονται μέσα χειραγώγησης και προώθησης προσβλητικών μηνυμάτων. Η άλωση του ιδιωτικού και κοινωνικού βίου του ατόμου επέρχεται όταν τα μέσα επικοινωνίας από τεχνικά μέσα γίνονται τεχνάσματα για την εισβολή, ως άλλοι δούρειοι ίπποι, στα προσωπικά, άνευ δημοσίου συμφέροντος, δεδομένα του. Η πνευματική και ηθική

δυνατότητα ταύτισης για τον αναγνώστη. Αφηγηματικά, η διπλή υπόστασή του, του ήρωα με τις υπεράνθρωπες δυνάμεις από τη μια και του ντροπαλού, επιφανειακά δειλού, μέσης ευφυΐας ανθρώπου από την άλλη, επιτρέπει την πολυποίκιλη αφήγηση των περιπετειών. Όμως, από μυθοπλαστική άποψη, «το εύρημα είναι απόλυτα σοφό: πράγματι, ο Κλαρλ Κεντ αντιπροσωπεύει κατά τρόπο μάλλον τυπικό τον μέσο αναγνώστη, που σφραγίζεται από συμπλέγματα και περιφρονείται από τους ομοίους του· μέσω μιας καταφανούς διαδικασίας ταύτισης, οποιασδήποτε λογιστής οποιασδήποτε αμερικανικής πόλης τρέφει τη μυστική ελπίδα ότι κάποτε, μέσα από τα ενδύματα της πραγματικής του προσωπικότητας, μπορεί να ανθήσει ένας υπεράνθρωπος που θα αναπληρώσει όλα τα χρόνια μετριότητας». Βλ. Eco 1994, 287–288· για τα εικονογραφημένα περιοδικά, επίσης βλ. Κορωναίου 1992, 93–94· *Διαβάζω* 2009, 96.

θωράκιση του ατόμου από τους πρωτογενείς κυρίως φορείς της κοινωνικοποίησής του, καθώς επιτρέπει την αξιολόγηση και τη λογική επεξεργασία των ειδήσεων και πληροφοριών, είναι και αυτή που διαψεύδει τις προβλέψεις των σύγχρονων Λαοκόοντων: «timeo Danaos et dona ferentis».[145]

1.6 Θρησκεία

Στις *Πράξεις* των Αποστόλων και ειδικότερα στο κεφάλαιο που αναφέρεται στο κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου στην Αθήνα, διαβάζουμε ένα απόσπασμα που εκτιμούμε πως αποτελεί την κατάλληλη εισαγωγή για την ενότητα αυτή. Ο Απόστολος Παύλος εν μέσω του Αρείου Πάγου μεταξύ άλλων λέει (*Πράξεις των Αποστόλων* 17.22–23): *Διότι, καθώς ἐπερνοῦσα τοὺς δρόμους τῆς πόλεώς σας καὶ ἔβλεπα μὲ προσοχὴν τὰ ἱερά, ποὺ σέβεσθε, εὑρῆκα καὶ ἕνα βωμόν, εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή: Εἰς τὸν ἄγνωστον Θεόν*. Οι προσφορές που απέδιδαν οι αρχαίοι Αθηναίοι σε έναν «άγνωστο Θεό», ενόσω ήταν καθιερωμένη η λατρεία του Δωδεκάθεου στην πόλη-κράτος τους, περιγράφουν μια θρησκευτική συμπεριφορά η οποία με την εκκεντρικότητα που τη χαρακτηρίζει, αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τη βαθιά ανάγκη[146] αλλά και τις ενέργειες στις οποίες μπορεί να προβεί ένας άνθρωπος προκειμένου να επικοινωνήσει με μια ανώτερη από αυτόν δύναμη, τον Θεό.

Το αίτημα επικοινωνίας, ωστόσο, δεν πρέπει να ήταν το μόνο που ώθησε τους αρχαίους Αθηναίους προς έναν θεό του οποίου την ταυτότητα αγνοούσαν· αυτό θα μπορούσε να ικανοποιηθεί μέσα από τις δεήσεις αλλά και τις προσφορές που ένεμαν στους βωμούς που ήταν αφιερωμένοι στους θεούς του Ολύμπου εκτός βέβαια αν η ίδια η ποιότητα της επικοινωνίας που είχαν οι αρχαίοι πιστοί με τους

[145] Βιργίλιος *Αινειάδα* ΙΙ, 49.

[146] Η θρησκευτική ανάγκη κατά τον Fromm είναι στενά συνδεδεμένη, για την ακρίβεια ριζωμένη, στις θεμελιακές συνθήκες του ανθρώπινου γένους· βλ. Fromm 1974, 174.

θεούς τους δεν ανταποκρινόταν στις αξιώσεις τους. Ο φόβος[147] ή, σε μια ακραία περίπτωση, ο τρόμος για το ενδεχόμενο ύπαρξης μιας θεότητας που θα απειλούσε την ευημερία της προσωπικής τους ζωής, ακόμη και την οικονομική και πολιτιστική ακμή της πόλης που διαβιούσαν μιας και οι Αθηναίοι της εποχής εκείνης απέδιδαν ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά στους θεούς τους, αποτελεί μια πιθανή κινητήρια δύναμη ή μια καθ' όλα απεγνωσμένη προσπάθεια εξευμενισμού κάθε θεϊκής ύπαρξης από την οργή ή τον θυμό που μπορούσε να προκαλέσει η μη προσφορά θυσιών στο όνομά της. Ωστόσο, ακόμη και στην περίπτωση που παραβλέψουμε εντελώς τόσο την ύπαρξη αισθημάτων φόβου κατά τις εκδηλώσεις λατρείας των αρχαίων Αθηναίων στο βωμό που ήταν αφιερωμένος στον άγνωστο θεό, όσο και το κίνητρο της ανταπόδοσης των θυσιών στο οποίο αυτοί προσέβλεπαν, δεν μπορούμε να υποτιμήσουμε την προοπτική που θα ήθελε τους Αθηναίους να αποδίδουν προσφορές ευαρέσκειας σε μια θεϊκή ύπαρξη την οποία ίσως και να θεωρούσαν μακρινό πρόγονό τους και η οποία θα μπορούσε να συμβάλει με τη σειρά της, μαζί με τους άλλους θεούς, στη ζωτικότητα της πόλης τους.

Οι προσφορές στους βωμούς, όπως αυτές φανερώνουν την ενσυνείδητη ή ασυνείδητη ανάγκη των αρχαίων Αθηναίων για διασφάλιση ακόμη και σύνδεση μέσω δεσμών κοινής καταγωγής με μια ανώτερη δύναμη, δεν αποτελούν φαινόμενο μοναδικό· μια αντίστοιχη ανάγκη θα λέγαμε πως υποκίνησε και τα μέλη άλλων κοινωνικών ομάδων και πολιτισμών, στη λατρεία φυσικών ειδών ή αντικειμένων, των τοτέμ. Στο τοτέμ, όπως παρατήρησε ο G. McLean, αποδιδόταν ιδιαίτερος σεβασμός, όπως η μη πώλησή του, η μη χρήση του ως τρόφιμο ή σε άλλους χρηστικούς σκοπούς, οι οποίοι θα το καθιστούσαν υποταγμένο στα μεμονωμένα μέλη της οικογένειας ή της φυλής. Το τοτέμ ισχυροποιούσε την αίσθηση τόσο της προσωπικής αξιοπρέπειας όσο και των διαπροσωπικών σχέσεων, που ήταν οι πιο σημαντικές εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής. Αυτό το πέτυχε με μια αίσθηση αμεσότητας που θα ηχούσε, μα ποτέ δε θα επαναλαμβανόταν, στα

[147] Θυμίζουμε πως οι αρχαίοι είχαν θεοποιήσει τον φόβο. Ο θεός Φόβος, γιος του θεού Άρη και της θεάς Αφροδίτης, ήταν η προσωποποίηση του τρόμου. Μαζί με τον αδελφό του τον Δείμο, ο οποίος ήταν η προσωποποίηση της φρίκης, συνόδευαν τον θεό Άρη στις μάχες· βλ. Zamarovsky 1978, 799.

επόμενα στάδια μιας πιο τυπικής θρησκευτικής σκέψης.[148] Ο Radcliffe-Brown, κατά την ανθρωπολογική μελέτη που διεξήγαγε στα νησιά Andaman, παρατήρησε πως αν και οι κάτοικοι των νησιών αυτών δεν είχαν τοτέμ, απέδιδαν τελετουργική αξία σε ποικίλα φυσικά είδη που ήταν σημαντικά για τη ζωτικότητα της ομάδας. Η περαιτέρω επεξεργασία της αρχικής τοποθέτησης του μελετητή έδειξε πως ο τοτεμισμός δεν ήταν μόνο ένας τύπος συμβολισμού των κοινωνικών ομάδων, αλλά και ένας τρόπος εξημέρωσης και μετακένωσης του φυσικού κόσμου στην κοινωνική ή ηθική τάξη. Ο τοτεμισμός «…ήταν ένα αρχέτυπο της θρησκείας, γιατί η ουσία της θρησκείας είναι η σύλληψη του σύμπαντος ως κοινωνικής, δηλαδή ηθικής, τάξης».[149]

Όπως ακριβώς είναι πολλά τα αίτια που διαχρονικά θεωρείται ότι ώθησαν τον άνθρωπο στην αναζήτηση της θρησκείας, στο θρησκευτικό αίσθημα, εξίσου πολλές είναι και οι απόπειρες που πραγματοποιήθηκαν για να συνοψιστεί η ουσία της έννοιας ‘θρησκεία’ σε έναν ορισμό. Ένας περιεκτικός σε νόημα ορισμός που διατυπώθηκε για τη θρησκεία και στον οποίο αναδεικνύεται η αναγκαιότητα δύο παραμέτρων ως προϋποθέσεων για την ύπαρξή της, δηλαδή η αναγκαιότητα του θείου στοιχείου, εφόσον ποτέ δεν υπήρξε θρησκεία χωρίς οποιαδήποτε παραδοχή του, αλλά και του ανθρώπινου στοιχείου που αναγνωρίζει το θείο και επιδίδεται στην λατρεία του, είναι ο εξής: «θρησκεία είναι η σχέση του ανθρώπου με το θείο».[150] Άλλες πάλι προσπάθειες ορισμού της επισημαίνουν πως σε κάθε θρησκεία αφορά μια διπλή σχέση: «η κάθετη σχέση των ανθρώπων προς τη θεότητα και η οριζόντια σχέση των πιστών μεταξύ τους».[151] Περαιτέρω, ένας κοινωνιολογικός ορισμός της θρησκείας θα αναφερόταν σε ένα εμπνευσμένο από μια υπέρτατη δύναμη σύστημα δοξασιών και πεποιθήσεων που επηρεάζει τον τρόπο αντίληψης από το άτομο της κοσμικής πραγματικότητας, που επιδρά στον τρόπο με τον οποίο αυτό διακρίνει το καλό από το κακό, το ηθικό από το ανήθικο, το χρηστό από το φαύλο, που επικαθορίζει τις επιλογές, τη συμπεριφορά και

[148] McLean 1999, 15–16.

[149] Βλ. Kuper 1989, 116.

[150] Μπέγζος 1995, 42.

[151] Lagree 2000, 12.

γενικότερα τη στάση της προσωπικής, της λατρευτικής και κοινωνικής ζωής του ατόμου.[152]

Τις απόψεις του για τις επιδράσεις της θρησκείας στην κοινωνική και κυρίως στην οικονομική συμπεριφορά του ατόμου διατύπωσε ο M. Weber στο έργο του *Η προτεσταντική ηθική και πνεύμα του καπιταλισμού*. Στο πρώτο κεφάλαιο του έργου του, ο Weber υποστήριξε πως την πλειοψηφική υπεροχή των επιχειρηματιών και των κατόχων του κεφαλαίου σε μια χώρα με μικτή θρησκευτική σύνθεση, κατείχαν οι προτεστάντες. Το γεγονός αυτό δεν ίσχυε μόνο στην περίπτωση της Ανατολικής Γερμανίας, όπου συνέπιπτε η διαφορά θρησκεύματος και εθνικότητας μεταξύ Γερμανών και Πολωνών. Η καπιταλιστική εξέλιξη κατά τον ίδιο, σύμφωνα με αριθμούς της στατιστικής των θρησκευμάτων, μετέβαλε την κοινωνική κατανομή του πληθυσμού και προσδιόρισε την επαγγελματική του διάρθρωση. Η μεταπήδηση στον προτεσταντισμό κατά τον 16^{ο} αιώνα της πλειοψηφίας των πόλεων που ήταν οικονομικά εξελιγμένες και ευνοημένες από τη φύση ή την τοποθεσία τους, οφείλονταν στην ανάγκη αντικατάστασης μιας εκκλησιαστικής μορφής εξουσίας, της καθολικής, που εισχωρούσε σε κάθε σφαίρα της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής. Κατά τον Weber, ο εγκόσμιος προτεσταντικός ασκητισμός, του οποίου ιστορικοί φορείς υπήρξαν ο καλβινισμός, ο πιετισμός, ο μεθοδισμός και οι αιρέσεις που αναπτύχθηκαν από το κίνημα των βαπτιστών, επέδρασε ισχυρά στον περιορισμό ιδιαιτέρως της πολυτελούς κατανάλωσης, ενώ παράλληλα νομιμοποίησε την επιδίωξη κέρδους την οποία και θεώρησε ως άμεσα ηθελημένη από τον θεό. Οι περιορισμοί στην καταναλωτική χρήση του πλούτου, εφόσον οι εξωτερικές μορφές πολυτέλειας καταδικάζονταν ως ειδωλολατρία της σάρκας, οδήγησαν στην αποταμίευση και ακολούθως στον σχηματισμό του κεφαλαίου. [153]

Το τοτεμικό γεύμα, κατά τη διάρκεια του οποίου οι εκδιωγμένοι αδελφοί καταβροχθίζουν τον βίαιο προπάτορά τους, στάθηκε για τον Freud η αφετηρία για τη δημιουργία των κοινωνικών οργανώσεων, την καθιέρωση ηθικών περιορισμών, αλλά και την ανάδυση της θρησκείας. Η αμφιθυμία που συνοδεύει το πατρικό

[152] Βλ. επίσης Crawford 2002, 1–8.

[153] Weber 1997, 31–32, 149–150.

σύμπλεγμα και υπάρχει στη θρησκεία του τοτέμ αλλά και στις θρησκείες γενικά, περιλαμβάνει αφενός τις εκδηλώσεις μεταμέλειας και τις προσπάθειες συμφιλίωσης μέσω της απαγόρευσης θανάτωσης του υποκατάστατου πατρικού πρότυπου, δηλαδή του ζώου τοτέμ και, αφετέρου, τη διατήρηση της ανάμνησης του θριάμβου επί του πατέρα, με τη δημιουργία του θεσμού αναμνηστικής γιορτής του τοτεμικού γεύματος.[154] Στην ψυχαναλυτική του ερμηνεία για τη θρησκεία, ο Freud παρομοιάζει τη κατάσταση αδυναμίας αλλά και φόβου που είχε ο άνθρωπος ως παιδί απέναντι στους γονείς του, με την κατάσταση αδυναμίας του απέναντι στις δυνάμεις της φύσης. Ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος παρατηρεί τη φύση προσδιορίζει κατά τον ψυχαναλυτή και τα καθήκοντα που οι θεοί διατηρούν κάθε φορά. Το τριπλό καθήκον τους όταν οι φυσικές δυνάμεις έχασαν τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά τους, δηλαδή η εξάλειψη των καταστροφών της φύσης και η συμφιλίωση του ανθρώπου με αυτήν, ακόμη και η ανταμοιβή του ανθρώπου από τις στερήσεις που ο ίδιος επωμίστηκε λόγω της πολιτιστικής συμβίωσης, κατά την αυτονόμηση της φύσης, μετατοπίστηκε στην αντιστάθμιση των ελλείψεων και των ζημιών του πολιτισμού, στον έλεγχο του πόνου που προκαλούν οι άνθρωποι από τη μεταξύ τους συμβίωση, στην επιτήρηση της εκτέλεσης των πολιτιστικών διατάξεων.[155]

Οι απόψεις που διατύπωσαν περί θρησκείας σημαντικοί εκπρόσωποι των επιστημών της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας, αποτελούν μια καλή αφορμή για μια έστω και brevi manu αναφορά στον πολυσύνθετο χαρακτήρα της σχέσης θρησκείας και επιστήμης. Μολονότι μια τέτοια αναφορά θα μπορούσε να κριθεί ως πλεονάζουσα ή εκτός του αντικειμενικού στόχου που θέτει η παρούσα ενότητα, ήτοι η ανάδειξη του κοινωνικοποιητικού ρόλου της θρησκείας, η παράλειψή της θα συνιστούσε αποφυγή σχολιασμού ενός θέματος το οποίο στο πλαίσιο των πολλαπλών συζητήσεων που έγιναν για αυτό, αποτέλεσε αφορμή για να εκφραστούν απόψεις κατά τις οποίες η θρησκεία, ως έκφανση σκοταδισμού, αποποιήθηκε την ισχύ θεμελιωδών πορισμάτων της επιστήμης και ως εκ τούτου, συχνά θεωρήθηκε ως επιβραδυντικός παράγοντας της εξέλιξης αλλά και ως

[154] Freud 1978, 182.

[155] Freud 1974, 87–88.

αποσταθεροποιητικός παράγοντας της κοινωνικής συνοχής. Μια απλοϊκή στο πνεύμα επεξήγηση της διάστασης στις απόψεις που διατύπωσαν θρησκεία και επιστήμη, καθώς και των αντιδράσεων που αμφότεροι εκδήλωσαν έναντι των αντίστοιχων τοποθετήσεων, αποτελεί αυτή που αναφέρεται στη διαφορετικότητα του τρόπου προσέγγισης και κατανόησης του φυσικού κόσμου, μέρος του οποίου είναι και ο άνθρωπος. Επιπλέον, το γεγονός ότι ο άνθρωπος μέσω της θρησκείας δεν προσπάθησε να κατανοήσει μόνο το επιστητό, αυτό δηλαδή που μελετά μέσα από τη συστηματική και ορθολογική έρευνα η επιστήμη, ακόμη πως οι δοξασίες, αυτές που κοινωνιολογικά συνιστούν με τις πεποιθήσεις την θρησκεία, δεν υποστηρίζονται από αποδείξεις όπως τα συμπεράσματα της επιστήμης.

Για να μπορέσει κανείς να ερμηνεύσει τη στάση που τήρησε η θρησκεία, ακριβέστερα οι εκπρόσωποι αυτής, έναντι των συμπερασμάτων στα οποία κατέληξε κατόπιν έρευνας ή μελέτης η επιστήμη, είναι δέον να αναλογιστεί τις αντιδράσεις που προκάλεσε, όπως σε κάθε εποχή άλλωστε, η διατύπωση απόψεων ή συμπερασμάτων που έθεταν στο περιθώριο ή και αμφισβητούσαν την ισχύ των ως τότε καθιερωμένων. Ακόμη, πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του τις συνθήκες της πνευματικής, κοινωνικής, ακόμη και πολιτικής ζωής της περιόδου στις οποίες εκφράστηκαν κάθε φορά τα συγκεκριμένα συμπεράσματα. Το ανθρώπινο στοιχείο πάντως, αυτό που διαμορφώνει τις συνθήκες ζωής σε ένα οργανωμένο κοινωνικό σύνολο και ενυπάρχει στις αποφάσεις που λαμβάνουν τα μέλη της κοινωνίας αλλά και οι λειτουργοί των θρησκειών, φέρεται να διαδραματίζει τον αποφασιστικότερο ίσως ρόλο στην διαμόρφωση της γενικότερης στάσης απέναντι στα εξαγόμενα συμπεράσματα της επιστήμης. Σε αντιπαραβολή λοιπόν με πράξεις που κατά το παρελθόν τελέστηκαν από εκπροσώπους ποικίλων θρησκευμάτων και περιγράφουν τη θρησκεία ως φορέα που αντιτάχθηκε στην ελεύθερη διακίνηση επιστημονικών ιδεών μέσω της απαγόρευσης δημοσίευσης ή κυκλοφορίας κάποιων επιστημονικών βιβλίων, ακόμη και ως φορέα που συνέβαλε στον διχασμό της κοινής γνώμης, με την απειλή ή την επιβολή της εκκλησιαστικής ποινής του αφορισμού ή την καταδίκη σε θάνατο επιφανών επιστημόνων όπως ο Γαλιλαίος, ένα απόσπασμα από τη χριστιανική υμνογραφία μας παρέχει έναν σαφή προσανατολισμό αναφορικά με τη στάση καθεαυτή, τουλάχιστον του χριστιανικού δόγματος απέναντι στην έρευνα. Το τροπάριο που ψάλλεται στην εκκλησιαστική

ακολουθία της Κυριακής του Θωμά, αναφέρει: *Χαίρεις ἐρευνώμενος· διὸ φιλάνθρωπε πρὸς τοῦτο, προτρέπεις τὸν Θωμᾶν, προτείνων τῷ διαπιστοῦντι τὴν πλευράν, κόσμῳ πιστούμενος*… (Ωδ. δ΄ Ο Ειρμός).

Η πίστη προς έναν Θεό, ως εγγύηση για την ανακάλυψη του σύμπαντος κόσμου, ωρίμασε στη συνείδηση πολλών και μεγάλων επιστημόνων. Εξάλλου, όπως επισημαίνει σε μια κριτική περιήγηση της σχέσης μεταξύ θρησκευτικής πίστης και επιστημονικής σκέψης ο J. H. Brooke, οι ίδιοι οι επιστήμονες συχνά παραλλήλισαν το λειτούργημά τους με ορισμένες μορφές θρησκευτικής εμπειρίας.[156] Από την θρησκευτική εμπειρία, όπως σε αυτήν θα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω, αναδύονται ποιότητες ήθους με τις οποίες όταν η επιστημονική γνώση συνυφανθεί, τότε προκύπτει μια επιστήμη που υπηρετεί όχι μόνο την γνώση αλλά και τον άνθρωπο. Ο E. Fromm υποστήριξε πως η αυξανόμενη επίγνωση της φύσης του σύμπαντος, αυτής που προκύπτει από τις μη απειλούσες το θρησκευτικό αίσθημα ανακαλύψεις των φυσικών επιστημών, βοηθούν τον άνθρωπο να γίνει πιο ανεξάρτητος αλλά και πιο ταπεινός.[157] Το συνταίριασμα της επιστήμης με τη θρησκεία αποφέρει παράλληλα οφέλη και στην τελευταία· όπως διαβάζουμε σε ένα ανάτυπο του περιοδικού *Θεολογία*, «η μεν επιστήμη, άνευ των θρησκευτικών και ηθικών αξιών, χάνει τον ορθόν προσανατολισμόν της, η δε θρησκεία, άνευ της επιστήμης, αδυνατεί να έχει ρεαλιστικάς προσβάσεις εις την κοσμικήν πραγματικότητα».[158]

Η θρησκεία όμως συνδέθηκε και με την παράδοση. Η παράδοση δηλώνει τη μεταβίβαση μέσω της κοινωνικοποίησης των στοιχείων που εκφράζουν την καθολική συνείδηση μιας εποχής ή μιας κοινωνίας από μια γενιά στην επερχόμενή της. Πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία που μυεί τα άτομα-μέλη της κοινωνίας σε αξιολογημένα στοιχεία της κουλτούρας των προπατόρων τους. Στην περίπτωση της θρησκείας, η παράδοση αναφέρεται στην προσφορά άγραφων σημείων της διδασκαλίας κάθε δόγματος ακόμη και μορφών πίστης που αν και δεν εμπεριέχονται στη «διδασκαλία» με τη συνηθισμένη μορφή, εντούτοις

[156] Brooke 2008, 47.

[157] Fromm 1974, 110-111.

[158] Βλ. Φαράντου 1998, 16.

αναφέρονται στο δόγμα αυτής, σε έθιμα, σε θεσμούς, σε πράξεις λατρείας. Μαρτυρίες, βιώματα, διηγήσεις που αφορούν στη διδασκαλία αλλά και που είναι αφιερωμένες στη λατρευτική ζωή, καθώς αρχικά παραδόθηκαν προφορικά στους ομόδοξους μιας κοινωνίας και κατόπιν καταγράφηκαν ώστε να γίνουν γνωστά στους σύγχρονους αυτής ακόμη και σε άλλους στα πλαίσια μιας διευρυμένης θρησκευτικής κοινότητας, αποτελούν τα γραπτά κείμενα της παράδοσης ενός θρησκεύματος. Τα κείμενα αυτά, εκτός από τη συμβολή τους στην πρόσκτηση γνώσεων αναφορικά με την πνευματική και λατρευτική ζωή ενός θρησκεύματος, διαχρονικά αποτέλεσαν τα μέσα, για όσα άτομα αποδέχτηκαν και εσωτερίκευσαν το περιεχόμενό τους, ενσωμάτωσής τους σε μια κοινωνία και κουλτούρα ομοθρήσκων.

Η κουλτούρα ενός θρησκεύματος, ως όρος που εν προκειμένω ταυτίζεται με τον πολιτισμό του, είναι εμφανής από το σύνολο των στοιχείων που αυτή παρουσιάζει σε τομείς ενδεικτικότεροι των οποίων είναι αυτοί της τέχνης και του πνεύματος, της ηθικής, της ιστορίας. Η υμνογραφία, η μουσική, η αρχιτεκτονική ναών, ακόμη και η ζωγραφική και γλυπτική, με τις οποίες οι πιστοί διαχρονικά επιδίωξαν να απεικονίσουν και αντίστοιχα να αναπαραστήσουν μορφές θεοτήτων, αποτελούν μορφές τέχνης που μεταβιβάστηκαν ως στοιχεία θρησκευτικής κληρονομιάς μεταξύ ομόδοξων από μια γενιά σε μια άλλη, ακόμη και ως τεκμήρια πολιτισμού[159] σε ολόκληρη την ανθρωπότητα. Στην πνευματική παρακαταθήκη των θρησκευμάτων εντάσσονται αναρίθμητα συγγράμματα, πολλά από τα οποία είναι μεγάλης ιστορικής ακόμη και αρχαιολογικής αξίας, λόγω της ιστορικής περιόδου κατά την οποία εκτιμάται η συγγραφή τους, της τεχνικής και του συστήματος γραφής που χρησιμοποιήθηκαν, της φυσιογνωμίας των συγγραφέων τους.

Ο όρος *ηθική* προερχόμενος από τη λέξη *ήθος* δηλώνει μια μορφή συμπεριφοράς που συντελείται με το έθος[160] κατά την πάροδο του χρόνου. Η

[159] Για τις επιδράσεις της θρησκείας στη διαμόρφωση και τις αλλαγές που επήλθαν σε μεγάλους πολιτισμούς βλ. Dawson 1948, 197–208.

[160] Ο Αριστοτέλης διέκρινε την αρετή σε δύο είδη, στη διανοητική και στην ηθική. Η διανοητική αρετή κατά τον σταγειρίτη φιλόσοφο γεννιέται και αναπτύσσεται με την διδασκαλία ενώ η ηθική αρετή είναι απότοκος της συνήθειας από την οποία και λαμβάνει το όνομα *έθος* που λίγο μόνο

επίδραση της θρησκείας στη διαμόρφωση μιας αντίληψης για το τι είναι αγαθό και τι κακό, στη διαμόρφωση δηλαδή μιας «ηθικής» που καθορίζει τις μορφές της ατομικής ή και συλλογικής δράσης, επιτελείται μέσω της αφομοίωσης από το άτομο των κανόνων και αξιών που αυτή προβάλλει. Ηθική συναντάμε τόσο στους «ἄνωθεν» δοσμένους στον άνθρωπο κανόνες όσο και στη διδασκαλία των «επί γης» ιδρυτών ή απεσταλμένων ή πρεσβευτών μιας θρησκείας. Παρά τις ουσιώδεις διαφορές που παρουσιάζουν μεταξύ τους οι θρησκείες, φυσικές ή αποκαλυμμένες, διαφορές που κατεξοχήν οφείλονται στο περιεχόμενο της διδασκαλία τους, μπορεί να επισημανθεί η ύπαρξη κάποιων κοινών συντεταγμένων: καταρχήν, αναγνωρίζουν και προβάλλουν οι ίδιες στο σύνολο των πιστών τους, ηθικές αξίες των οποίων η εσωτερίκευση εξυψώνει τον άνθρωπο ως πνευματική και ψυχοσωματική οντότητα. Πρόκειται για ηθικές αξίες των οποίων η αναγκαιότητα εξαίρεται από τις θρησκείες διότι βοηθούν τον άνθρωπο να απολυτρωθεί από τα πάθη μιας ατομιστικής οπτικής που επιβουλεύεται την ψυχοπνευματική του ολοκλήρωση, ακόμη και την αρμονική του συνύπαρξη του με τα άλλα μέλη του κοινωνικού συνόλου, οι οποίες απαντώνται τόσο σε προφορικά σημεία της διδασκαλίας των ποικίλων θρησκευμάτων, όσο και σε γραπτά τους κείμενα. Ανεξαρτήτως των οδών μέσω των οποίων οι απανταχού θρησκείες προσκαλούν τους πιστούς τους –το λεγόμενο *ποίμνιο* κατά το δόγμα του Χριστιανισμού– να γίνουν κοινωνοί των ηθικών αξιών που αυτές πρεσβεύουν–προβάλλουν, είτε δηλαδή πρόκειται για ηθική που ενέχεται στην προφορική διδασκαλία η οποία συν τω καιρώ αποτυπώθηκε με γραφικά σύμβολα ή όχι, είτε για γραπτά κείμενα κατήχησης, ακόμη και κανόνες με τη μορφή εντολών όπως αυτών του Μωσαϊκού Νόμου ή των «Πέντε Στύλων του Ισλάμ», είναι εμφανής, αν και με τρόπο διόλου καταναγκαστικό, η παραίνεση των πιστών να τις παραδεχτούν· αυτό μπορεί να γίνει όχι μόνο υπό το πρίσμα της απόκτησης μιας επίγειας πνευματικής ολοκλήρωσης ή της διαμόρφωσης ενός τρόπου συμπεριφοράς που προωθεί την κοινωνική συμβίωση, αλλά και αυτού της μετά θάνατον[161] ανταπόδοσης που δεν

διαφέρει από το *ήθος*. Βλ. *Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια* 1975, 78–79· βλ. επίσης *Επίτομο Λεξικό Κοινωνικών και Πολιτικών Όρων* 1969, 414–415.

[161] Ο ψυχίατρος I. D. Yalom παρατήρησε πως τα περισσότερα θρησκευτικά δόγματα προσφέρουν ως επί το πλείστον ισχυρή παρηγοριά στους πιστούς τους μέσα από την άρνηση της οριστικοποίησης

είναι άλλη από την σωτηρία της ψυχής τους. Τα στοιχεία ηθικής που καταδεικνύονται σαφώς στον δεκάλογο του Μωυσή όπως και στους «Στύλους Τήρησης» του Ισλάμ, δεν είναι τα μόνα στη διδασκαλία των δύο θρησκειών από τις οποίες αυτά προέρχονται. Ωστόσο, και το σύνολο των θρησκειών που περιλαμβάνουν στη διδασκαλία τους ηθικές αρχές και κανόνες παρουσιάζεται αναμφίβολα ευρύ, εφόσον σε αυτό εντάσσονται, τουλάχιστον από τις μεγαλύτερες σε αριθμό πιστών θρησκείες μετά τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ, ο Ινδουϊσμός με όσα αναφέρονται στο Μαχαμπαράτα των Ουπανισάδ, ο Βουδισμός με την «Οκταπλή Οδό», ο Κομφουκιανισμός με τις πέντε «Σταθερές Αρετές» κ.ά.

Η ηθική που αναδεικνύεται στη διδασκαλία πολλών θρησκειών, μαρτυρά την ύπαρξη μιας στενής μεταξύ τους σχέσης που ιστορικά χάνεται στα βάθη των αιώνων. Πρόκειται για σχέση δυναμική με ευδιάκριτους, ωστόσο, τους ρόλους των δύο μερών που την συνθέτουν. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σχετική βιβλιογραφική πηγή, η θρησκεία δεν πρέπει να εξισωθεί με την ηθική, παρόλο που ιστορικά αποτελεί λίκνο της καθώς «δεν αποτελεί την αποκλειστική πηγή της έμπνευσης κάθε ηθικής διδασκαλίας, ιδιαιτέρως μάλιστα στον νεώτερο δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό. Η φιλοσοφία και η πολιτική ιδεολογία κατασκεύασαν δική τους ηθική με ή χωρίς θεό, ανθρωπιστική ή κοινωνιστική, αθεϊστική ή ανταγωνιστική».[162] Ο Kant ένας από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους όλων των εποχών υποστήριξε πως για να ακολουθήσει ο άνθρωπος την ηθική δεν έχει την ανάγκη από καμία θρησκεία εφόσον οι νόμοι της είναι ενωμένοι μόνο κάτω από την νομοτέλεια των γενικών αρχών.[163] Επίσης, η θρησκεία δεν πρέπει να ταυτιστεί ούτε με ηθικούς κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων, καθώς μια τέτοια ταύτιση πιστεύουμε πως θα απέδιδε στη θρησκεία σκοπό διαφορετικό από αυτόν της κατεξοχήν προσέγγισης του Θείου. Μια ενδιαφέρουσα οπτική αναφορικά με το ίδιο θέμα μάς προσφέρει ο A. Giddens. Η άποψή του πως η θρησκεία δεν πρέπει να ταυτιστεί με ηθικούς κανόνες θεμελιώνεται από την επισήμανση πως η ιδέα του ενδιαφέροντος των θεών για τις ανθρώπινες πράξεις

του θανάτου τους, μέσα από την επιβίωση της ψυχής από την Κρίση, τη Συγχώρεση, τον Παράδεισο, την μετενσάρκωση, κ.ά· βλ. Yalom 2003, 40.

[162] Μπέγζος 1996, 2–3.

[163] Kant 7.

είναι άγνωστη σε πολλές θρησκείες. Αν και η άποψή του αποτελεί μια σεβαστή προσέγγιση του θέματος, εντούτοις θεωρούμε μη επιτυχές το παράδειγμα που παραθέτει προς ενίσχυσή της, τουλάχιστον στην περίπτωση του αναφέρεται στους γνωστότερους θεούς του αρχαίου κόσμου, στους δώδεκα θεούς του Ολύμπου, πως δηλαδή «για τους αρχαίους Έλληνες… οι θεοί ήταν γενικά αδιάφοροι για τις δραστηριότητες της ανθρωπότητας».[164]

Ως εισαγωγή μιας παρουσίασης με θέμα τις επιδράσεις των θρησκειών στην κοινωνική ζωή των ατόμων και της ιστορικής διαδρομής των κοινωνιών, θα μπορούσε να παρατεθεί ο πρώτος στίχος της Ιλιάδας «μῆνιν ἄειδε θεά» ή ο πρώτος στίχος της Οδύσσειας «ἄνδρα μοι ἔνεπε», καθώς ο Όμηρος θεωρείται ο πρόγονος της μετέπειτα ελληνικής θρησκείας.[165] Στα ομηρικά έπη τα οποία συντέθηκαν κατά τα «γεωμετρικά χρόνια» και αποτελούν έργα μεγάλης λογοτεχνικής αξίας –περιγράφεται– πάντα σε συνάρτηση με το ιδιαίτερο θέμα που καθένα από αυτά πραγματεύεται (το δέκατο έτος του τρωικού πολέμου στην *Ιλιάδα*, ο νόστος του Οδυσσέα στην *Οδύσσεια*), μια σχέση κοινωνικής, ακόμη και με ερωτικές εκφάνσεις, συνδιαλλαγής των θεών με τους ανθρώπους. Στους στίχους των ομηρικών επών, καθώς αυτοί εξέφραζαν τα αισθήματα και τις αντιλήψεις μιας κοινωνίας σε μια ιστορική περίοδο, σε πολλά σημεία απαντάται ο ανθρωπομορφισμός των θεών, ακόμη και έντονες δράσεις και παρεμβάσεις τους οι οποίες στην μεν περίπτωση της *Ιλιάδας* ξεκινούν μέσα από έναν λοιμό που έστειλε ο θεός Απόλλωνας στο αχαϊκό στρατόπεδο: Τίς τ᾽ἄρ σφωε θεῶν ἔριδι ξενέηκε μάχασθαι; Λητοῦς και Διὸς υἱός· ὃ γὰρ βασιλῆϊ χολωθεὶς νοῦσον ἀνὰ στρατὸν ὄρσε κακήν… (Α, 8–10), στη δε περίπτωση της *Οδύσσειας* με τον καθορισμό της επιστροφής του Οδυσσέα στην πάτρια γη: *τῷ οἱ ἐπεκλώσαντο θεοὶ οἶκόνδε νέεσθαι*… (Α, 17).

Η πίστη των ατόμων-μελών της αρχαιοελληνικής κοινωνίας για το Δωδεκάθεο ήταν τόσο βαθιά, που αναμφισβήτητα δεν εξαντλήθηκε στο πλαίσιο ενός «ρόλου» που τους αποδόθηκε στα ομηρικά έπη. Το βάθος της ήταν τέτοιο,

[164] Giddens 2009, 570.

[165] Οι απόψεις του Ομήρου αποτέλεσαν για ορισμένους συγγραφείς την εξέλιξη της μετέπειτα ελληνικής θρησκείας· βλ. Guthrie 1968, 117.

ώστε αφενός μέσα από τις διεργασίες της κοινωνικοποίησης κατέστησε δυνατή τη συνεύρεση των ατόμων σε συνολικές εκδηλώσεις λατρείας που λάμβαναν χώρα σε βωμούς, σε ναούς, ακόμη και σε λαμπρές εορταστικές και αθλητικές εκδηλώσεις που διοργανώνονταν προς τιμήν θεών και, αφετέρου, επέσυρε την περιθωριοποίηση ή –στη χείριστη περίπτωση– ακόμη και τον θάνατο όσων πρέσβευαν μια θρησκευτική πεποίθηση που ερχόταν σε ευθεία ρήξη με την κοινώς αποδεκτή. Θυμίζουμε την καταδίκη σε θάνατο του αθηναίου φιλόσοφου Σωκράτη λόγω των κατηγοριών που του απαγγέλθηκαν για αθεΐα: *ἀδικεῖ Σωκράτης οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων: ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διεθφείρων*.[166] Η καταδίκη του αποτέλεσε ένα γεγονός που προφανώς θεωρήθηκε αναγκαίο πως αποφυγή διάσπασης[167] της ενότητας που προωθούσε η πίστη σε ένα κοινώς αποδεκτό για την εν λόγω κοινωνία θρησκευτικό δόγμα.

Οι συλλογικές εκδηλώσεις λατρείας για τους θεούς που έπιναν το νέκταρ, το ποτό της αθανασίας, αλλά και η καταδίκη του Σωκράτη σε θάνατο με την πόση κώνειου, αποτελούν δύο ενδεικτικά γεγονότα που τεκμηριώνουν με τρόπο απλοϊκό, ωστόσο διόλου έωλο εξαιτίας τις χρονικής απόκλισης που τα χωρίζει από το σήμερα, το επιχείρημα για τις δυνάμεις συνοχής ή αντίθετα εντροπίας που δύναται να αναπτυχθούν σε μια κοινωνία από όσα πρεσβεύει μια θρησκεία ή από όσες παρεμβάσεις ή αλλοιώσεις είναι εφικτό να επιφέρουν οι άνθρωποι σε ένα θρησκευτικό δόγμα προκειμένου να εξαγιάσουν τις δικές τους επιλογές. Ωστόσο, για να ασκηθεί η οποιαδήποτε θετική ή αρνητική επιρροή ενός αυτούσιου ή ακόμη και αλλοιωμένου θρησκευτικού δόγματος σε μια κοινωνία, όπως αναλυτικότερα θα αναφερθούμε σε αυτές τις επιρροές παρακάτω, είναι αναγκαία η προηγούμενη μεταβίβαση και αφομοίωση από τα άτομα του αλλοιωμένου περιεχομένου του δόγματος καθεαυτού.

[166] Ξενοφών *Απομνημονεύματα*, 1.1.1

[167] Η αποστασιοποίηση από ένα δόγμα, αυτού που με όρους θρησκειολογικούς είναι στην πλευρά του θεωρούμενου ως ιερού, σε μια προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού και αυτονόμησης της κοινωνίας, ταυτίστηκε με την εκκοσμίκευση του κοσμικού και συνοδεύτηκε από συνέπειες που αν και ερμηνεύτηκαν ως δείγματα ελευθερίας, λειτούργησαν ως παράγοντες διάσπασης, βαρβαρισμού, αποξένωσης κ.ά. βλ. Νικολαΐδης 2009, 37-38.

Η αποδοχή από τα άτομα του περιεχομένου διδασκαλίας ενός θρησκεύματος και η προσαρμογή της συμπεριφοράς τους στο πρότυπο – πλαίσιο που αυτό αξιώνει, ακόμη και όταν πρόκειται για προσαρμογή που «εξατομικεύεται» ανά περίπτωση πιστού, κατά το πλείστον σε εκδηλώσεις λατρείας, καθιστά αναπόφευκτη την επίδραση που υφίστανται οι λειτουργίες της κοινωνίας την οποία τα ίδια τα άτομα συγκροτούν. Ωστόσο και η συνείδηση της ιδιαίτερης υπόστασης και συνέχειας που έχει στον χρόνο ένα αυτοτελές και οργανωμένο σύνολο ατόμων είναι στενά συναρτημένη με το θρησκευτικό δόγμα που ασπάστηκε η πλειοψηφία των μελών του, εφόσον το δόγμα αυτό, σε πολλές περιπτώσεις, κατά βάση σε κοινωνίες στις οποίες αυτό αναγνωρίζεται ως το μόνο «επικρατές», μεταβιβάζεται από τη μια γενιά στην επερχόμενή της· («ἐγὼ ὁ Θεὸς τῶν πατέρων σου, ὁ Θεὸς Ἀβραὰμ καὶ ὁ Θεὸς Ἰσαάκ καὶ ὁ Θεὸς Ἰακώβ»· (*Πράξεις των Αποστόλων*, 7: 32). Αλλά ακόμη και στην περίπτωση που παραβλέψουμε το στοιχείο της συνέχειας στον χρόνο, ακόμη και της καθολικής αποδοχής που μπορεί να τύχει η αξιωματική διατύπωση μιας θρησκευτικής διδασκαλίας από τα μέλη μιας κοινωνίας, δεν μπορούμε κατά τη μελέτη λειτουργίας της τελευταίας να αγνοήσουμε τη δυναμική που ασκεί η ύπαρξη μιας θρησκευτικής κοινότητας που δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε μέσα στους ευρύτερους κόλπους της, σε μια ορισμένη χρονική περίοδο, εκτός βέβαια εάν πρόκειται για αθεϊστική κοινωνία.

Η ποιότητα ενός δόγματος προσδιορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τα αξιολογημένα στοιχεία ηθικής που ενέχει καθώς και από τις εσωτερικές δυνάμεις που επίσης αυτό διαθέτει προς διατήρηση της ποιότητάς του κατά την πορεία παρέμβασης στην κοσμική πραγματικότητα. Το αποτέλεσμα της κοινωνικής λειτουργίας που παράγεται έχει θετικό πρόσημο όταν το δόγμα που φέρει τα άνω στοιχεία, εκπληρώνει σε βάθος χρόνου διαδικασίες μεταβίβασης αξιών και προτύπων συμπεριφοράς τα οποία, αν και συνδέονται άρρηκτα με την ταυτότητα του θρησκεύματος, λειτουργούν ως παράγοντες που προάγουν την πνευματική, την ηθική ακόμη και την κοινωνική υπόσταση του ατόμου, καθώς και την ποιοτική αναβάθμιση και συνοχή της κοινότητας ή ευρύτερα της κοινωνίας στην οποία το άτομο ανήκει.

Στη διαδικασία προβιβασμού της πνευματικής και ηθικής υπόστασης του ατόμου και ακολούθως της κοινωνίας, μεγαλειώδης είναι ο ρόλος του

θρησκευτικού συναισθήματος που βιώνει ο πιστός, από το οποίο και αναδύονται πρωτογενείς εμπειρίες ανακάλυψης, τόσο της εικόνας του «άλλου» όσο και αυτής του «εγώ». Η ψυχική κατάσταση μάλιστα κατά την οποία το άτομο – πιστός βιώνει σε υπερθετικό βαθμό συγκινησιακές καταστάσεις που απορρέουν από την επικοινωνία του με το Θείο, λειτουργεί ως μέσο που διαμορφώνει την ατομική του σκέψη[168] και συμπεριφορά αλλά και τις σχέσεις που αναπτύσσει με τα άλλα μέλη του κοινωνικού συνόλου.

Ο ψυχολόγος και φιλόσοφος W. James κατέταξε τις ποικίλες μορφές θρησκευτικού βιώματος σε δύο βασικούς τύπους ψυχικής εμπειρίας, σε αυτόν των αρμονικών και υγιών ψυχών και σε αυτόν των άρρωστων ψυχών που έχουν ανάγκη από επιστροφή και λύτρωση.[169] Για τη συμπεριφορά του ατόμου σε στιγμές εξάρσεως του θρησκευτικού του συναισθήματος, σημαντικά είναι και όσα διαχρονικά διατυπώθηκαν περί της μετάβασης της σκέψης, του ελέγχου και της συμπεριφοράς ενός ατόμου σε ένα επίπεδο που απέχει ποιοτικά από το σύνηθες. Μια χαρακτηριστική αναφορά είναι και η ακόλουθη: «…υποχωρούν βιολογικά, κοινωνικά και πολιτιστικά ενδιαφέροντα, και αναδύονται από τα βάθη του συγκινησιακού χώρου αξιολογικές ποιότητες ήθους και αρετής με κύριο χαρακτηριστικό τους την υπέρβαση της ατομικότητας, αλλά και των ουσιαστικών δεσμεύσεων της βιολογικής υπάρξεως ή και αυτής της εκλογικευμένης κοινωνίας. Με ανάλογη ερμηνεία κατανοείται η αντοχή των μαρτύρων στους πόνους της βιολογικής κακώσεως από τα μαρτύρια και επίσης η υπέρβαση και αυτών των στοιχειωδών ενστικτωδών αναγκών της διατροφής, της προφυλάξεων… από τους ασκητές και οσίους της μοναστηριακής παραδόσεως».[170]

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση των θετικών επιρροών που ασκεί η θρησκεία είναι χρήσιμο να αξιοποιήσουμε, παρά την συντετμημένη αναφορά τους,

[168] Σύμφωνα με τα συμπεράσματα εμπειρικής έρευνας που διεξήχθη στην χώρα μας, η αίσθηση της παρουσίας και της ύπαρξης μιας υπερβατικής πραγματικότητας δημιουργεί μια πνευματική εμπειρία που επηρεάζει το επίπεδο της θρησκευτικής σκέψης του ατόμου. Αν και όλοι οι παράγοντες δεν έχουν την ίδια ζήτηση θρησκευτικής εμπειρίας, η παρουσία της αίσθησης είναι αναγκαία στα ανώτερα επίπεδα θρησκευτικής σκέψης. Βλ. Πνευματικός 1998, 204.

[169] Μακράκης 1993, 32.

[170] Γιούλτσης 2002, 47–48.

κάποια ακόμη στοιχεία περί της συμβολής της υποκείμενης στην εδραίωση της κοινωνικής συνοχής, όπως μας τα παρέχει ο επιστημονικός κλάδος της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας. Επιπρόσθετα λοιπόν των όσων λίγο – πολύ επισημάνθηκαν για το θρησκευτικό συναίσθημα, τη θρησκευτική ηθική και τις εορταστικές συνάξεις, η θρησκεία συντελεί στην κοινωνική συνοχή μέσω των συμβόλων της, των απαγορεύσεων που εξασφαλίζουν την απόσταση μεταξύ του ιερού και του βέβηλου, καθώς και την παραμονή των πιστών στον χώρο του πρώτου, του κοινωνικού ελέγχου που ασκεί σε περιόδους απαξίωσης των θεσμών και αξιών, ακόμη και μέσω της θεολογίας της ειρήνης και της δικαιοσύνης που αποδυναμώνουν ή σχετικοποιούν τις σχέσεις αδικίας και εκμετάλλευσης. [171]

Ο Απόστολος Ιάκωβος στην καθολική επιστολή προς τους πιστούς του χριστιανικού δόγματος αναφέρει –μεταξύ άλλων– πως για την απαλλαγή από την ηθική ακαθαρσία και τις διάφορες κακίες είναι αναγκαία η προσεκτική μελέτη και σταθερότητα στην εφαρμογή του τέλειου νόμου του Ευαγγελίου, του νόμου που χαρίζει την ηθική ελευθερία (Ιακ. 1:19–27). Η επιστολή του Ιακώβου που περιλαμβάνεται στο ιερό για τους πιστούς του Χριστιανισμού βιβλίο της *Καινής Διαθήκης*, αναδεικνύει δύο «προϋποθέσεις» (εδώ πρόκειται για τη χρήση του όρου στο πλαίσιο μιας ελεύθερης ερμηνείας), των οποίων η μη συνεπής πλήρωση απομακρύνει από την τήρηση του νόμου του Θεού, του νόμου που χαρίζει στον πιστό τη μακαριότητα. Η απόκλιση από την εφαρμογή του πρώτου όρου, από την προσεκτική δηλαδή μελέτη του *Ευαγγελίου*, ενός βιβλίου που στο πλαίσιο της διαθρησκευτικής ή καλύτερα θρησκειολογικής αναφοράς μας αντιπροσωπεύει το ιερότερο βιβλίο κάθε θρησκευτικής διδασκαλίας, ελλοχεύει την –επικίνδυνα συνυφασμένη με την ημιμάθεια– διαστρέβλωση των αξιωματικών διατυπώσεων της χριστιανικής ή εκάστοτε άλλης θρησκευτικής διδασκαλίας. Η μη σταθερή εφαρμογή του Θείου νόμου, του νόμου του τριαδικού Θεού εν προκειμένω ή του νόμου κάθε άλλου θεού ή θεών κατά μια γενικότερη προσέγγιση, αποτελεί τον δεύτερο εκείνον όρο που εμφαίνει μια ευμετάβλητη, θρησκευτική αλλά και με κοινωνικές αποχρώσεις συμπεριφορά, δηλαδή μια συμπεριφορά που τοποθετείται άλλοτε στον χώρο του βέβηλου και άλλοτε στον χώρο του ιερού. Η πορεία από το

[171] Βλ. αναλυτικότερα Νικολαΐδης 2007, 192–193.

βέβηλο στο ιερό, αυτή που μπορεί να εκληφθεί ως διαφώτιση, αφύπνιση ή και μετάνοια, σηματοδοτεί τον προσανατολισμό του ατόμου-πιστού προς πράξεις θρησκευτικού περιεχομένου όπως η αναφερόμενη ως πρώτη «προϋπόθεση», ακόμη και προς την τέλεση κοινωνικών πράξεων που αναδεικνύουν τον σεβασμό σε θεμελιώδεις αξίες και αγαθά· η αντίστροφη πορεία, αυτή προς το βέβηλο, ως κάμψη της αντίστασης απέναντι στην αμαρτία εν γένει ή ειδικότερα ως κάμψη απέναντι στα πάθη της ανθρώπινης φύσης ακόμη και των απολαύσεων της κοσμικής πραγματικότητας, δηλώνει μια συμπεριφορική μεταστροφή του ατόμου προς πράξεις που αντιβαίνουν της θρησκευτικής διδασκαλίας και ηθικής και επισύρουν την ατομοκεντρική του στάση, η οποία αποβαίνει διασπαστική για την κοινωνική συνοχή.

Η στάση που τηρεί το άτομο έναντι των διατυπώσεων ενός δόγματος καθορίζει αποφασιστικά, όχι μόνο τον τρόπο αντίληψης και τις επιλογές της προσωπικής του ζωής αλλά και το είδος και την ποιότητα των σχέσεων που αναπτύσσει τόσο με τα μέλη της θρησκευτικής κοινότητας στην οποία ανήκει όσο και με τα άτομα που ζουν, αν και έξω από αυτήν, ωστόσο μέσα στα όρια της ευρύτερης κοινωνίας. Η μη προσεκτική μελέτη της διδασκαλίας ενός θρησκεύματος αποτελεί μια στάση που παρουσιάζει, κατά μια άποψη, υψηλότερο βαθμό επικινδυνότητας, ακόμη και από τη χείριστη κατάληξη της στάσης ασυνέπειας απέναντι στην εφαρμογή του θείου νόμου, δηλαδή την ευδιάκριτη προσχώρηση του ατόμου στον χώρο του βέβηλου, εφόσον εγκυμονεί τον καθορισμό της θρησκευτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς του ατόμου αλλά και όσων αλληλεπιδρούν μαζί του από ατελείς ή διαστρεβλωμένες –εξαιτίας της ημιμάθειας– θρησκευτικές του γνώσεις. Η συμπεριφορά λοιπόν που αντιβαίνει στους κανόνες για την προαγωγή της ευημερίας του ατόμου και της κοινωνίας, παρουσιάζει ποιοτικές διαφοροποιήσεις ως προς το υπόβαθρο υποκίνησής της, ακόμη και ως προς τη γενικότερη αποτίμησή της, όταν ασκείται από ένα άτομο που έχει προσχωρήσει στον χώρο του βέβηλου ή έχει ενταχθεί στους κόλπους ενός αθεϊστικού κινήματος, σε σύγκριση με τη συμπεριφορά ενός ατόμου που ακούσια λόγω της αμάθειάς του διαστρεβλώνει τη θρησκευτική αλήθεια ή καθίσταται ευάλωτος στην βούληση αυτών που εκούσια προωθούν προς ιδίων όφελος ανθρωπομορφικά στοιχεία σε μια θρησκεία.

Τα αποτελέσματα της αποσπασματικής μελέτης της θρησκευτικής διδασκαλίας και ηθικής σε συνδυασμό με την επίβουλη εκμετάλλευση της άγνοιας, αλλά και με την καταστρατήγηση θρησκευτικών αρχών και κανόνων από τους ίδιους τους «πιστούς», καθώς και από όσους χρίστηκαν «πιστοί» προς προώθηση των συμφερόντων τους στο πλαίσιο μιας θρησκευτικής κοινότητας, καταδεικνύονται μέσα από πληθώρα ιστορικών γεγονότων που ανάλογα με την ιδιαίτερη ταυτότητά τους, την εμβέλεια και τις συνέπειές τους, επέσυραν και τις αντίστοιχες σε μέγεθος δονήσεις στο οικοδόμημα της εκάστοτε κάθε φορά θρησκείας, της θρησκευτικής πίστης κάθε ατόμου, ακόμη και στη δομή και στις λειτουργίες κάθε θρησκειοποιημένης κοινωνίας. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες αποκαλυμμένες θρησκείες δίδαξαν την αγάπη, την αλληλεγγύη και τη συγχώρεση και υποτίμησαν τον υλικό πλούτο και κάθε μορφή επίγειας εξουσίας, δεν είναι λίγα τα ιστορικά εκείνα παραδείγματα ατόμων και κοινωνιών που πορεύτηκαν προς την αντίθετη κατεύθυνση και, με λάβαρο ένα εκκοσμικευμένο θρησκευτικό δόγμα, πραγματοποίησαν παρεμβάσεις που επέδρασαν αρνητικά στη ζωή ομόδοξων, ετερόδοξων ή άθεων ατόμων, μειονοτήτων ακόμη και κοινωνιών.

Η λειτουργία των δογμάτων χαρακτηρίζεται ως αρνητική όταν η παρέμβασή τους έχει ως κριτήριο ένα εκκοσμικεύμενο, ένα παραχαραγμένο και εν τέλει ανθρωπομορφικό δόγμα, ακόμη και όταν αυτά σκοπίμως εξεικονίζουν τον Θεό ώστε να εξαγιάζονται οι απάνθρωπες πολιτικές και κοινωνικές συμπεριφορές.[172] Ο όρος *απάνθρωπες*, όπως χαρακτηρίζει τις μορφές συμπεριφοράς που προκύπτουν από τις επιδράσεις που ασκεί ένα εκφυλισμένο θρησκευτικό δόγμα, δύναται επίσης να προσδιορίσει επιθετικά και τον τρόπο με τον οποίο οι συγκεκριμένες συμπεριφορές εκφράζονται κυριότερα απέναντι σε όσα πρόσωπα διατυπώνουν μια θέση που απορρίπτει εξολοκλήρου ή αποδέχεται διαφοροποιημένα από τα κοινώς αποδεκτά για μια ορισμένη κοινωνία τα οντολογικά επιχειρήματα περί υπάρξεως του θεού. Το θρησκευτικό συναίσθημα, αυτό από το οποίο αναδύονται ποιοτικές ήθους και αρετής όταν το άτομο γίνεται κοινωνός των διατυπώσεων μιας ανόθευτης θρησκευτικής διδασκαλίας, στην περίπτωση της αρνητικής δογματικής

[172] Βλ. Νικολαΐδης ό.π.

παρέμβασης λαμβάνει τη μορφή μιας ανυψωμένης ή εχθρικής διάθεσης, ή ακόμη μιας «αρνητικής μανίας»,[173] με επιπτώσεις που η σοβαρότητά τους ποικίλλει από την ένταση του βιώματος. Επιπλέον, η θρησκεία συμβάλλει στην κοινωνική ακαταστασία όταν: *α)* ο λόγος της δημιουργεί προϋποθέσεις τριβών και συγκρούσεων και τούτο συμβαίνει όταν η θρησκεία πολιτικοποιείται ή εθνοποιείται· *β)* συμπορεύεται και υποστηρίζει δυνάμεις που επιβουλεύονται την κοινωνική ειρήνη· *γ)* παίρνει το μέρος της άρχουσας τάξης και της πλουτοκρατίας και αδιαφορεί για τις άθλιες συνθήκες των κατώτερων τάξεων και περιθωριακών ομάδων· *δ)* ευνοεί τη γέννηση και ανάπτυξη της νόμιμης και παράνομης τρομοκρατίας· *ε)* προκαλεί ή επιδίδεται σε ενδοθρησκευτικούς ή ενάντια άλλων θρησκευμάτων πολέμων προς επιβολή επέκτασης του ζωτικού της χώρου και *στ)* από την ίδια απουσιάζει η ενότητα και η συνοχή.[174]

Η αρνητική κοινωνική λειτουργία ενός δόγματος, όπως αυτή προκύπτει από τη μη τυποποιημένη μάθηση από το άτομο των αξιωματικών διατυπώσεών του ή ακόμη από το εκκοσμικευμένο περιεχόμενο της διδασκαλίας του, αποτελεί μια οπτική που δεν συνάδει με αυτή που θεμελιώνουν οι σκοποί για τους οποίους ο άνθρωπος προσέτρεξε στην αναζήτηση του θείου και στη δημιουργία μιας σχέσης μαζί του. Η προβληματική μάλιστα της μη τυποποιημένης μάθησης του θρησκευτικού λόγου αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν το άτομο, από την εκ γενετής ή από την πρώιμη ηλικιακά ένταξή του στα όρια μιας θρησκευτικής κοινότητας, λαμβάνει επιρροές που συμβάλλουν στην εκμάθηση, στην τυπική εφαρμογή ακόμη και στην αναπαραγωγή ενός λόγου που διαφοροποιείται από τον παραδομένο ως πρωτότυπο. Από τις παραμέτρους που θίχτηκαν παραπάνω, αυτές που όταν προωθηθούν στο όνομα ενός δόγματος η κοινωνική του λειτουργία κρίνεται ως αρνητική, η εξεικόνιση του θεού αποτελεί ένα από τα πρώτα δείγματα παρέμβασης στις επιδράσεις του οποίου μπορεί εύκολα να ενδώσει ένα παιδί λόγω της ανολοκλήρωτης ψυχοπνευματικής του ανάπτυξης, αλλά και της εν διαπλάσει κοινωνικής και κυρίως θρησκευτικής του ταυτότητας. Συνήθεις ως προς τη συχνότητα μετάδοσής τους, χωρίς ωστόσο να ενέχουν πάντα δόλο, αποτελούν

[173] Γιούλτσης 2005, 107

[174] Νικολαΐδης 2007, 190–191.

οι εικόνες ενός γενειοφόρου υπερήλικα θεού που από τον νεφελοφτιαγμένο θρόνο του, μολονότι θλίβεται, ωστόσο, πάντα συγχωρεί κάθε αντιβαίνουσα στον θείο νόμο ανθρώπινη πράξη, ενός θεού που παρέχει προστασία ανταποδίδοντας στις προσφορές και λατρευτικές εκδηλώσεις που τελούνται στο όνομά του, ενός θεού που επιβλέπει τους πάντες με σκοπό να αποδώσει τιμωρία σε κάθε κολάσιμη ανθρώπινη ενέργεια.

Η εικόνα ενός θεού «τιμωρού», για εμάς η χείριστη αντίληψη που μπορεί να διαμορφώσει ένα παιδί και όχι μόνο, κατά του ιδρυτή ή εμπνευστή της εκάστοτε θρησκείας μαρτυρά τη δυναμική των επιδράσεων που μπορεί να λάβει το παιδί από φορείς που αναλαμβάνουν τη μεταβίβαση των στοιχείων ενός δόγματος. Το πρότυπο που διαμορφώνει ένα παιδί για τον θεό καθορίζει με τη σειρά του, τον βαθμό αλλά και τη φύση της προσαρμογής του στο αξιακό σύστημα που θέτει μια θρησκευτική διδασκαλία. Ειδικότερα για τη φύση της προσαρμογής είναι σαφής η ποιοτική διαφορά που χαρακτηρίζει τον ηθελημένο εναρμονισμό της συμπεριφοράς ενός παιδιού και γενικότερα κάθε ατόμου στο κανονιστικό πλαίσιο που αξιώνει μια θρησκεία από την επίσης εκούσια συμμόρφωσή του, η οποία, ωστόσο, επιτελείται υπό το αίσθημα του φόβου[175] που προκαλεί το προφίλ ενός θεού τιμωρού.

Ως «από μηχανής» θεός, εξεικόνιση από την οποία αναφαίνεται μια ακόμη εσφαλμένη εντύπωση που ενυπάρχει για τον θεό, ένα απόσπασμα του ευαγγελιστή Ματθαίου μας παρέχει μέσα από μια σκηνή που περιγράφεται σε αυτό μια οπτική που μπορεί να αξιοποιηθεί στην κατεύθυνση της έγκαιρης αποφυγής όσων φαινομένων επισύρει στη θρησκευτική και κοινωνική ζωή ενός πιστού, η παραχάραξη της θρησκευτικής διδασκαλίας που ενστερνίστηκε: «Τότε προσηνέχθη αὐτῷ παιδία, ἵνα ἐπισθῇ αὐτοῖς τὰς χεῖρας καὶ προσεύξηται· οἱ δὲ μαθηταὶ ἐπετίμησαν αὐτοῖς. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν ἄφετε τὰ παιδία καὶ μή κωλύετε

[175] Το αίσθημα του φόβου αλλά και η ενοχή, η ντροπή ακόμη και οι φαντασιώσεις των μικρών παιδιών για τον Θεό οφείλονται κατά τους A. Newberg και M. R. Waldman στις μη πλήρως ενεργοποιημένες γνωστικές τους λειτουργίες. Η άκρως απολυταρχική ή άλλοτε ευγενική ή εκδικητική εικόνα που έχουν τα παιδιά για την προσωπικότητα του Θεού μετατρέπεται κατά τους ψυχολόγους σε εσωτερικευμένη εικόνα της γονικής εξουσίας. Βλ. αναλυτικότερα στο Newberg & Waldman 2010, 162–163.

αὐτὰ ἐλθεῖν πρός με· τῶν γὰρ τοιούτων ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. καὶ ἐπιθεὶς τὰς χεῖρας αὐτοῖς ἐπορεύθη ἐκεῖθεν» (Ματθ. 19: 13–15). Η ελεύθερη, άνευ φόβου, άμεση επικοινωνία των παιδιών με τον εκάστοτε θεό τους, κατά το πρότυπο που υπέδειξε με τη στάση του ο Ιησούς Χριστός, αποτελεί μια πνευματική διεργασία που περιστέλλει τις παρεμβολές που προκαλούν εξωγενείς πομποί. Εφόσον, ωστόσο, το άτομο –στην περίπτωση που ενδιαφέρει την παρούσα– το παιδί, αποτελεί δέκτη επιδράσεων από φορείς που το περιβάλλουν, είναι δέον οι τελευταίοι να τηρήσουν μια στάση ταγμένη υπέρ τόσο της άνω επικοινωνίας όσο και της μεταβίβασης ή και ενθάρρυνσης για μελέτη πρωτότυπων, ως προς την πηγή τους, στοιχείων διδασκαλίας από τα νεαρά μέλη της κάθε θρησκευτικής κοινότητας.

Η ενεργός προσπάθεια του ατόμου να επικοινωνήσει με τον θεό αναδεικνύεται μέσα από την προσευχή του. Αν και ο κοινωνικοποιητικός ρόλος της θρησκείας, στην περίπτωση της προσευχής, είναι εμφανής κυριότερα όταν αυτή τελείται συλλογικά, μέσα από καθιερωμένες λατρευτικές προσευχές, η στάση του ατόμου καθεαυτή απέναντι στον θεό, ακόμη και η στάση που τηρεί απέναντι στον εαυτό του και στο κοινωνικό σύνολο, είναι διακριτή μέσα από την ατομική, συχνά αυτοσχέδια προσευχή του. Η εξελικτική πορεία που φαινομενικά θα αναμένονταν κατά το πέρας του χρόνου στην ποιότητα της επικοινωνίας ενός πιστού με τον θεό, στην ποιότητα της προσευχής του δηλαδή, δεν αποτελεί σταθερά. Στην πλειοψηφία των θρησκευμάτων και διδασκαλιών η αγαθότητα της ψυχής και όχι η κοσμική σοφία που προσκτάται από την εμπειρία της ζωής λειτουργεί ως μέσο για να πλησιάσει αρχικά και κατόπιν να ενωθεί ο άνθρωπος με τον θεό. Η αγαθότητα αποτελεί μια χάρη που υπάρχει εγγενώς σε κάθε παιδί. Όταν αυτή η χάρη χρησιμοποιηθεί ως πρωτογενές υλικό για την ανάπτυξη μιας επικοινωνίας που εξυψώνει το ψυχικό και πνευματικό υπόβαθρο του παιδιού και όχι ως γόνιμο έδαφος για την καλλιέργεια δυνάμεων που ανατρέπουν τη θρησκευτική και κοινωνική ειρήνη, τότε το περιεχόμενο της προσευχής προοιωνίζει το πέρασμα σε πράξεις αγαθές· πρόκειται για πράξεις που βρίσκονται σε αλληλουχία με το περιεχόμενο μιας προσευχής λιτής στον λόγο καθώς έτσι αρμόζει να είναι η επικοινωνία ενός πιστού με τον Θεό, δεομένης υπέρ αλλήλων όπως αυτό αποτελεί

απόδειξη κοινωνικότητας και κορυφαία εκδήλωση αγάπης για τον συνάνθρωπο, ταπεινής ως προς την τοποθέτησή της στις επίγειες χαρές.

«Καλέ θεούλη, εμείς είμαστε καλά. Κάνε εσύ, καλέ θεούλη να ’χουν όλα τα παιδάκια ένα ποταμάκι γάλα μπόλικα αστεράκια μπόλικα τραγούδια. Κάνε εσύ καλέ θεούλη να ’ναι όλα καλά έτσι που κι εμείς να μη νιώθουμε ντροπή για την τόση μας χαρά».[176]

1.7 Κράτος

Ο ρόλος που διαδραματίζει το σύγχρονο κράτος στην οργάνωση της κοινωνίας είναι καθοριστικός. Οι πολλαπλές και επεκτεινόμενες σε κάθε επίπεδο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής παρεμβάσεις του το έχουν καταστήσει έναν από τους σημαντικότερους θεσμοθετημένους κοινωνικοποιητικούς φορείς για το σύγχρονο άτομο.

Αν και η θεσμοθετημένη μορφή του κράτους γίνεται εύκολα αντιληπτή σε κάθε άτομο που αποτελεί μέλος του οργανωμένου κοινωνικού συνόλου μέσα από τις κανονιστικές ρυθμίσεις που επιβάλλει, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τον προσδιορισμό της έννοιας ‘κράτος’. Η έννοια του ‘κράτους’ έχει περιεχόμενο ευρύ, γεγονός στο οποίο οφείλεται και η συγκεχυμένη εικόνα που έχουν συχνά οι πολίτες γι’ αυτό.

Το κράτος, σύλληψη και δημιούργημα του ανθρώπου, βιώνεται από τους πολίτες μέσα από την καθημερινή εμπειρία των καθημερινών του παροχών από υλικής άποψης και των συμβολικού χαρακτήρα δράσεών του. «Δεν είναι ορατό, και όμως γίνεται αντιληπτό τόσο από τους κυβερνώντες, που θέτουν σε εφαρμογή και υλοποιούν την εξουσιαστική δύναμη, όσο και από τους κυβερνωμένους, που την υφίστανται. Δεν το βλέπει πάντα κανείς, το αντιλαμβάνεται όμως νοητικά. Άλλοτε πάλι το αισθάνεται».[177]

[176] Γιάννης Ρίτσος 1982, 24.

[177] Μανιτάκης 2007, 13.

Το πρώτο βιβλίο των Πολιτικών του Αριστοτέλη ξεκινάει με τη διερεύνηση της υφής της αρχαίας ελληνικής πόλης. Η πόλη είναι κρατικό μόρφωμα με περιορισμένη έκταση: ένα κέντρο με κάποιες λίγες ή πολλές χιλιάδες κατοίκων και μια, μικρότερη ή μεγαλύτερη από άποψη κατοίκων, ενδοχώρα. Στο πλαίσιο αυτής της πόλης-κράτους διακρίνονται σε σαφείς διαχωριστικές γραμμές τρεις κατηγορίες κατοίκων: η μία αποτελείται από τους *πολίτες* που αποτελούν ενιαίο σύνολο και ανομοιογενή στοιχεία (πλούσιοι και φτωχοί, γαιοκτήμονες και τεχνίτες, επώνυμοι και ανώνυμοι), από τους οποίους άλλοι άρχουν (συνεχώς ή με εναλλαγές) και άλλοι άρχονται. Υπάρχουν και οι *μέτοικοι* ή *περίοικοι* που αποτελούν επίσης ενιαίο σύνολο από ανομοιογενή στοιχεία με αφετηρία άλλες πόλεις και με μόνιμη σχεδόν εγκατάσταση στη συγκεκριμένη πόλη. Οι *μέτοικοι* έχουν αστικά δικαιώματα και αποδέχονται το θεσμικό περιορισμό τους από την άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων. Τέλος, υπάρχουν και οι δούλοι που είναι υποχρεωτικά αποξενωμένοι από την άσκηση αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων, οι οποίοι βέβαια κατοικούν στην πόλη, δεν ανήκουν όμως στο σύνολο των πολιτών για το οποίο μιλάει ο Αριστοτέλης και το οποίο είχε στο μυαλό του κάθε αρχαίος Έλληνας.

Η πρώτη από τις παραπάνω ομάδες είναι που κυρίως θεωρείται ότι συνθέτει την πόλη-κράτος, με την οποία συνδέεται όπως όλα τα μέρη που αποκαλούν ένα σύνολο. Με τον περιορισμό αυτόν όσον αφορά τους πολίτες ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει την πόλη *κοινωνία*, δηλαδή συμμετοχική δραστηριότητα των πολιτών για επίτευξη αγαθών συλλογικής ωφέλειας.

Για τον Αριστοτέλη η πόλη είναι μια κοινωνική οντότητα, μια συμμετοχική ομάδα συνύπαρξης των ανθρώπων. Είναι η ανώτατη βαθμίδα στην κλίμακα των μορφών συνύπαρξης της ανθρώπινης ζωής. Η πρώτη βαθμίδα είναι το αποτέλεσμα του φυσικού συνδυασμού αρσενικού-θηλυκού για την ικανοποίηση βασικών αναγκών της ζωής· από αυτήν την ένωση προκύπτει η οικογένεια, η *οἰκία*. Η δεύτερη βαθμίδα είναι η *κώμη*, το αποτέλεσμα περισσότερων *οἰκιῶν* με σκοπό την ικανοποίηση αναγκών του ανθρώπου που είναι ανώτερες από τις καθημερινές ανάγκες. Η τρίτη βαθμίδα, η τέλεια *πόλις* είναι η ολοκλήρωση της φυσικής τάσης του ανθρώπου με την εγγενή του κοινωνικότητα να φτάσει στο όριο της αυτάρκειας, το οποίο βρίσκεται ακόμη υψηλότερα από τις ανάγκες που

ικανοποιούνται μέσω της *κώμης*. Η πόλη έχει *πέρας πάσης αὐταρκείας*, δηλαδή είναι ικανή να χαρίσει στον άνθρωπο τη ζωή και μάλιστα να του εξασφαλίσει ευτυχισμένη ζωή. Η κοινωνική οργάνωση που έχει μια *πόλις* λοιπόν δεν είναι αντίθετη με τη φύση, αλλά ανώτερη από τις φυσικές κοινότητες της *οἰκίας* και της *κώμης*. Οι διαμορφωμένοι της θεσμοί έχουν εξελικτική δυνατότητα, δηλαδή μπορούν να βελτιωθούν και να ανταποκριθούν στη συνειδητή επιδίωξη των ανθρώπων για τη μέγιστη δυνατή αυτάρκεια της οργανωμένης συλλογικής ζωής.

Η ελληνική *πόλις* ανταποκρίνεται περισσότερο στην έννοια του *κράτους*, όρος που προήλθε τον 16^{ο} αιώνα. Το κράτος λοιπόν στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη εμφανίζεται ως μια κοινότητα που αποτελείται από ισότιμα τμήματα ένα μείγμα (*μίξις, κρᾶσις*). Είναι μια *σύνθεσις*, μια ένωση απλών στοιχείων (*ἀσύνθετα*) τα οποία παραμένουν όπως είναι, αναλλοίωτα και αμετάβλητα, διατηρούν τις ιδιαιτερότητές τους ακόμη και στο εσωτερικό αυτής (στο μείγμα τα στοιχεία αναμειγνύονται χάνουν την αρχική τους φύση και μορφή, ενώ στη σύνθεση τα διατηρούν, συναποτελώντας ένα νέο σύνολο). Ως *ὅλον*, το κράτος συντίθεται από στοιχεία ανόμοια, από τα οποία τα μεν κυβερνούν και τα δε κυβερνώνται. Αυτή η ιδέα ότι η πόλη είναι μια κοινότητα επιβεβαιώνεται έμμεσα από τον Πλάτωνα στην *Πολιτεία* του και αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του πολιτικού φιλοσοφικού στοχασμού στην αρχαία Ελλάδα.

Η αδυναμία επιβίωσης σε πρωτόγονη κατάσταση κατηύθυνε το ανθρώπινο γένος, σύμφωνα με τον πολιτικό στοχαστή του Διαφωτισμού Ρουσώ (1712-1778), στη συγκρότηση ενός συνόλου δυνάμεων, που με τη συμβολή πολλών ανθρώπων και με συστατικά του στοιχεία τη δύναμη και την ελευθερία του κάθε ανθρώπου, θα διασφάλιζε την αυτοσυντήρηση του γένους. Το ζωτικής σημασίας πρόβλημα, στο οποίο το κοινωνικό συμβόλαιο δίνει λύση, έγκειται στην προάσπιση και προστασία του προσώπου και της περιουσίας του κάθε ατόμου από την κοινωνία, ενώ το άτομο, παρά το γεγονός ότι είναι ενωμένο με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας, παραμένει ελεύθερο, υπακούοντας μόνο στον εαυτό του. Η ολοκληρωτική προσχώρηση του ατόμου στην κοινότητα καθιστά τα μέλη της ίσα απέναντι στο συμβόλαιο. Ο Ρουσώ υποστήριξε πως από την πράξη της κοινωνικής ένωσης των ατόμων, ο χαρακτήρας της οποίας γίνεται τελειότερος αναλογικά με το βαθμό αυθορμητισμού κατά τον οποίο τα άτομα της κοινωνίας παραχωρούν τα

δικαιώματά τους σ' αυτήν, δημιουργείται ένα σώμα ηθικό και συλλογικό, ένα δημόσιο πρόσωπο που ονομάζεται «δημοκρατία» ή «πολιτικό σώμα», τα μέλη του οποίου είναι ίσα με τον αριθμό των ψήφων στη συνέλευση. Το σώμα αυτό «αποκαλείται από τα μέλη του, *Κράτος* όταν είναι παθητικό, *Εξουσία* όταν είναι ενεργητικό, *Δύναμη* όταν το συγκρίνουν μ' άλλα παρόμοια πρόσωπα».[178] Κατά τον Ρουσώ, η χαλάρωση του κοινωνικού δεσμού σηματοδοτεί την εξασθένιση του κράτους. Η διάσταση μεταξύ ατομικού και συλλογικού συμφέροντος δημιουργεί διχογνωμία και ρήγματα στη συνέλευση. Ωστόσο, παρά την ύπαρξη και την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος εκ μέρους των πολιτών, που τους κάνει να ενεργούν διασπαστικά και να θεωρούν αμελητέο το μερίδιο της δημόσιας δυστυχίας σε σύγκριση με το ατομικό τους καλό, το γενικό συμφέρον αποτελεί κοινή θέληση των πολιτών, θέληση που δεν ακυρώνεται ούτε καν όταν η ψήφος του πολίτη εξαγοράζεται με χρήματα.[179]

Η μελέτη του κράτους αγνοήθηκε από την επιστήμη της κοινωνιολογίας εξαιτίας του ατυχούς καταμερισμού των πεδίων σπουδής στις κοινωνικές επιστήμες. Στοχαστές με πεποιθήσεις μαρξιστικές και μη, θεωρώντας ως βασική επιδίωξη της κοινωνιολογίας τη μελέτη της κοινωνίας, επικεντρώθηκαν κατά τον 19^{ο} αιώνα στη μελέτη της οικογένειας, της οικονομίας και άλλων κοινωνικών θεσμών, όχι όμως και του κράτους, καθόσον ο τελευταίος φορέας θεωρήθηκε αντικείμενο μελέτης της πολιτικής επιστήμης και όχι υπόθεση άμεσα σχετιζόμενη με την «κοινωνία των πολιτών».[180]

Η θεωρία του κράτους αποτελεί το επίκεντρο της σκέψης του Μαρξ (1818–1883). Η ουσία του ανθρώπινου όντος είναι για τον Μαρξ κοινωνική και όχι πολιτική. Αναζητώντας τυφλά το δρόμο τους μέσα από τις διαμάχες, οι κοινωνικές δυνάμεις αφήνονται να υποταχθούν στην πολιτική δύναμη, στο κράτος. Το κράτος, τμήμα της κοινωνίας, ορθώνεται πάνω από αυτήν, αποτελώντας έκφραση της μειωμένης ωριμότητας του κοινωνικού σώματος. Στη μαρξιστική σκέψη το κράτος έχει τα δικά του συμφέροντα, το δικό του σύστημα διοίκησης, δηλαδή τη

[178] Rousseau 1978, 24.

[179] Rousseau ό.π., 118.

[180] Giddens 1993, 96–97.

γραφειοκρατία, αλλά και τις δικές του δυνάμεις, όπως την οργάνωση, την ιδεολογία, τον καταναγκασμό και την πολιτική απόφαση. Η κρατική μηχανή, αν και αποτελεί ξεχωριστή πραγματικότητα, εξαρτάται από τις κοινωνικές σχέσεις και διαβρώνεται από την ύπαρξη των τάξεων και της μεταξύ τους διαπάλης. Ο Μαρξ υποστήριξε ότι το κράτος υπηρετεί την κυρίαρχη ή τις κυρίαρχες τάξεις και διαιτητεύει στους μεταξύ τους ανταγωνισμούς, σε περίπτωση που αυτοί αποτελούν απειλή για την ύπαρξη της ίδιας της κοινωνίας.[181]

Το κράτος για τον Ένγκελς (1820–1895) δεν υπάρχει από καταβολής του κόσμου αλλά είναι προϊόν ενός συγκεκριμένου επιπέδου εξέλιξης της κοινωνίας· είναι η ομολογία της αντίθεσης της κοινωνίας με τον ίδιο της τον εαυτό. Το κράτος αποτελεί την αναγκαία εκείνη δύναμη που, τοποθετούμενη πάνω από την κοινωνία, μετριάζει τις αντιθέσεις που εκδηλώνονται σ' αυτήν από τα αντιμαχόμενα οικονομικά συμφέροντα των τάξεων. Γέννημα της σύγκρουσης των τάξεων αλλά και της ανάγκης για χαλιναγώγηση των ταξικών αντιθέσεων, το κράτος είναι εκφραστής της κυρίαρχης οικονομικά τάξης, η οποία εκμεταλλεύεται και καταπνίγει τους οικονομικά ασθενέστερους με την πολιτική κυριαρχία που αποκτά μέσω της αρωγής του. Ο Ένγκελς υποστήριξε πως η αναγκαιότητα των τάξεων στην παραγωγική διαδικασία έχει πάψει πλέον να υφίσταται. Οι τάξεις αποτελούν εμπόδιο στην παραγωγή, γεγονός που σηματοδοτεί την αναπόφευκτη εξαφάνιση, όχι μόνο των ιδίων, αλλά και της κρατικής μηχανής, η οποία ήταν αναγκαία εξαιτίας της διάσπασης της κοινωνίας σε τάξεις.[182]

Κατά τον γερμανό κοινωνιολόγο Μαξ Βέμπερ (1864–1920), το κράτος δεν μπορεί κοινωνιολογικά να οριστεί από το περιεχόμενο των πράξεων που αυτό επιτελεί, αλλά μόνο με βάση το ειδικό μέσο της φυσικής βίας που το ίδιο, όπως και κάθε πολιτική οργάνωση, χρησιμοποιεί. «Η σχέση μεταξύ του κράτους και της βίας είναι ιδιαιτέρως στενή … μπορούμε να πούμε ότι το κράτος είναι η κοινότητα εκείνων των ανθρώπων που διεκδικεί (αποτελεσματικά) το μονοπώλιο στη νόμιμη χρήση της φυσικής βίας, μέσα σε ορισμένο έδαφος –το 'έδαφος' είναι ένα από τα

[181] Lefebvre 1982, 123–124.

[182] Engels 1984, 181–185.

χαρακτηριστικά του κράτους».[183] Το κράτος, κατά τον Βέμπερ, είναι μια σχέση εξουσίας ανθρώπων επάνω σε ανθρώπους, μια σχέση κατά την οποία οι εξουσιαζόμενοι οφείλουν να υποταχθούν στην εξουσία των εξουσιαστών. Οι βασικές νομιμοποιήσεις της εξουσίας, οι εσωτερικοί δηλαδή παράγοντες στους οποίους στηρίζεται η εξουσία και οι οποίοι της εξασφαλίζουν την υποταγή των ανθρώπων, είναι τρεις: 1) η από αμνημονεύτων χρόνων επικράτηση των ιερών εθίμων που παγίωσε τη συνήθεια υποταγής των ανθρώπων σ' αυτά· 2) η επιβολή που ασκεί ένα χαρισματικό πρόσωπο, στο οποίο οι άνθρωποι αφοσιώνονται προσωπικά εξαιτίας του ηρωισμού ή των ηγετικών του προσόντων και 3) το κύρος που εδράζεται στην πίστη για την ισχύ των νομικών θεσμών και την αρμοδιότητα προς διατύπωση οδηγιών.[184]

Οι κανόνες, από τις πρώτες κιόλας μορφές κοινωνικής συμβίωσης, αποτέλεσαν το μέσο για τη ρύθμιση της συμπεριφοράς των ατόμων. Η θέσπιση κανόνων δικαίου, η καθιέρωση, δηλαδή, κανόνων με καθολική και υποχρεωτική ισχύ, υπήρξε το επιστέγασμα της προσπάθειας για τη εναρμόνιση των σχέσεων μεταξύ των ατόμων και τη διατήρηση της κοινωνικής ζωής· την εφαρμογή των γραπτών κανόνων δικαίου, των νόμων, αναλαμβάνει το κράτος.

Οι σκληρές αντιπαραθέσεις αλλά και οι γόνιμες θεωρητικές συζητήσεις στην Ευρώπη του 20ού αιώνα είχαν αποτέλεσμα ως κράτος να νοείται σήμερα ο συνδυασμός εννοιών 'εξουσία', 'χώρα', αλλά και 'λαός'. Για τη δημιουργία συντεταγμένου κράτους, απαραίτητη προϋπόθεση, παράλληλα με τη σύνθεση των τριών στοιχείων, αποτελεί και η διαμεσολάβηση του δικαίου, το οποίο διαμορφώνει και συνενώνει, μέσω του Συντάγματος, καθένα από τα παραπάνω τρία στοιχεία, ώστε μέσα από την ενότητά τους να διασφαλίζεται η τάξη. Στις μέρες μας κράτος αποτελεί «μια αυτοδύναμη και δικαιικά μορφοποιημένη ή συντεταγμένη εξουσία, που ασκείται σε μια αυστηρά οριοθετημένη επικράτεια ή χώρα στην οποία κατοικεί ένα πλήθος ανθρώπων οργανωμένο σε λαό».[185]

---

[183] Weber 1983, 96–97.

[184] Weber ό.π., 86-91· για τους τρεις καθαρούς τύπους νόμιμης εξουσίας βλ. Weber 2005, 244–245· Τσαούσης 1989, 86.

[185] Μανιτάκης 2007, 34–35.

Ο τρόπος διοίκησης και διακυβέρνησης ενός κράτους, το πολιτικό δηλαδή σύστημα ή πολίτευμά του, με κριτήριο τον αριθμό των ατόμων που ασκούν την εξουσία αλλά και τον βαθμό συμμετοχής του λαού σε αυτήν, διακρίνεται σε *δημοκρατικό, ολιγαρχικό και μοναρχικό*. Θεωρώντας σημαντική κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης την ελευθερία της σκέψης, της λήψης και της μετάδοσης ιδεών, ώστε ανεμπόδιστα να επιτευχθεί η μεταβίβαση των συστατικών στοιχείων του πολιτισμού και της κουλτούρας της κοινωνίας και εξαίροντας την συμβολή του δημοκρατικού πολιτεύματος στην προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, θα αναφερθούμε στον κοινωνικοποιητικό ρόλο που διαδραματίζει το σύγχρονο κράτος, έχοντας ως μοντέλο δημοκρατικού κράτους το ελληνικό.

Ο βασικός γραπτός κανόνας δικαίου, το «Σύνταγμα της Ελλάδος», του οποίου η τελευταία αναθεώρηση έγινε με το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 102/ 02.06.2008), ορίζει στο ά. 1 § 1 Σ ως μορφή του πολιτεύματος της Ελλάδας, την «Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία». Το ά. 1 § 3 Σ ορίζει πως «όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα». Η κρατική εξουσία, βάσει της αρχής της διάκρισης[186] των εξουσιών, κατανέμεται σε διαφορετικά όργανα, τα οποία με διακεκριμένες αρμοδιότητες, για την καλύτερη οργάνωση της κρατικής δράσης εκπληρώνουν κατά το ά. 26 Σ τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική λειτουργία. Το κράτος μέσα από τη θέσπιση και την εφαρμογή των κανόνων δικαίου, αλλά ακόμη και μέσα από την επίλυση των διαφορών που ενδέχεται να προκύψουν από την εφαρμογή τους, διαδραματίζει εμμέσως τον ρόλο του φορέα κοινωνικοποίησης ως εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας των κοινωνικοποιητικών θεσμών, όπως της οικογένειας (η προστασία της οποίας κατοχυρώνεται από το ά. 21 § 1 Σ), των μέσων μαζικής ενημέρωσης (δηλαδή κυρίως της ραδιοφωνίας και της τηλεόρασης, επί των οποίων η αρμοδιότητα ασκήσεως ελέγχου και επιβολής διοικητικών κυρώσεων ανήκει κατά το ά. 15 § 2 Σ, στο Εθνικό Συμβούλιο

[186] Η διάκριση των εξουσιών έχει θεσμική αυτοτέλεια και αποτελεί νομιμοποιητική βάση του κράτους δικαίου· θεωρήθηκε θεμελιακή εγγύηση για τον περιορισμό και τον ελέγχο της κρατικής εξουσίας και τη διασφάλιση της ατομικής και πολιτικής ελεθερίας των πολιτών. Βλ. Παπαδαμάκης 1998, 11.

Ραδιοτηλεόρασης), της θρησκείας (μέσα από τον ορισμό, στο ά. 3 Σ, ως επικρατούσας θρησκείας στην Ελλάδα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ακόμη και της κατοχύρωσης, στο ά. 13 Σ, της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης).

Η κρατική εξουσία, όπως αυτή εκφράζεται στο φιλελεύθερο, *δικαιικά* μορφοποιημένο κράτος, ρυθμίζει και θεμελιώνει θεσμούς που αποφασιστικά συμβάλλουν στην κοινωνικοποίηση των πολιτών. Η σύσταση υπουργείων, δηλαδή συνόλου υπηρεσιών που αφορούν έναν τομέα ευθύνης και οργανώνονται σε ενιαίο συγκρότημα, όπως κατεξοχήν του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού,[187] καταδεικνύουν τον άμεσο, όσο και αποκλειστικό – ιδίως στην περίπτωση του εκπαιδευτικού συστήματος– χαρακτήρα του κρατικού ελέγχου στην οργάνωση και διοίκηση φορέων που προάγουν την κουλτούρα της κοινωνίας. Οι αναφορές που γίνονται στον καταστατικό χάρτη του κράτους στις τέχνες και τον αθλητισμό αποτελούν νομοθετικές εκφράσεις του κράτους, οι οποίες θεσμοθετούν ως πρότυπα κοινωνικοποίησης επιμέρους δραστηριότητες της κοινωνίας.

Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην κοινωνικοποίηση του ατόμου είναι καθοριστικός. Οι κανονιστικές ρυθμίσεις, που διέπουν την οργάνωση και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας μας, επαληθεύουν τη σπουδαιότητα που ο εκπαιδευτικός φορέας διαδραματίζει στη μετάδοση όχι μόνο των θεωρητικών και πρακτικών γνώσεων αλλά και γενικότερα στη μεταβίβαση των αξιών και προτύπων που διέπουν την κοινωνία. Στον θεμελιώδη νόμο του κράτους, η παιδεία, κατά το ά. 16 Σ, «αποτελεί βασική αποστολή του κράτους και σκοπό έχει την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την

[187] Με το ά. 3 § 1 του Π.Δ. 85/2012 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 141/21.06.2012) «Ιδρύεται Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού», το οποίο «συγκροτείται: α) από το σύνολο των υπηρεσιών, αρμοδιοτήτων, οργάνων, θέσεων και προσωπικού που ανήκαν στο πρώην Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων και με τους φορείς που αυτό επόπτευε […], β) από το σύνολο των υπηρεσιών, αρμοδιοτήτων, οργάνων, θέσεων και προσωπικού που ανήκαν στο πρώην Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και των φορέων που αυτές επόπτευαν […], και γ) από τις διευθύνσεις Ανάπτυξης Αθλητισμού και Άθλησης για Όλους' της Γενικής Γραμματείας Αθλητισμού…».

ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». Η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας μας, σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, όπως επίσης και η εποπτεία της Κυβέρνησης επί των θρησκευμάτων που υπάρχουν στην ελληνική επικράτεια, ασκείται από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού. Η εννεαετής υποχρεωτική εκπαίδευση και το δικαίωμα της δωρεάν παιδείας σε όλους τους έλληνες πολίτες, σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης και σε όλα τα κρατικά εκπαιδευτήρια κατοχυρώνονται από το ά. 16 § 3, 4 Σ.

Η παρέμβαση του σύγχρονου κράτους είναι εμφανής και στη διαφύλαξη και προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς, ακόμη και στην ανάπτυξη της καλλιτεχνικής ζωής του τόπου. Το ά. 16 § 1 Σ ορίζει πως «η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες· η ανάπτυξη και προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους…». Το ελληνικό κράτος πραγματώνει την πολιτιστική του πολιτική μέσα από το αρμόδιο υπουργείο, που σήμερα είναι το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, καθώς και μέσα από τις επιμέρους Διευθύνσεις του, προωθώντας προγράμματα προστασίας, συντήρησης και ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων, αλλά και μέσα από την οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων προς ανάδειξη του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, της ελληνικής παράδοσης και ιστορίας. Η ανάπτυξη του σύγχρονου πολιτισμού επιτυγχάνεται μέσα από το έργο που επιτελούν οργανισμοί που εποπτεύονται από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού και οι οποίοι δραστηριοποιούνται στον χώρο του βιβλίου, της μουσικής, του χορού, του θεάτρου, του κινηματογράφου, των εικαστικών τεχνών κτλ.

Η Γενική Γραμματεία Αθλητισμού, μέσα από την εποπτεία κάθε είδους αθλητικής δραστηριότητας, την κατάρτιση βραχυχρόνιων και μακροχρόνιων προγραμμάτων, καθώς και με την υλοποίηση έργων στον τομέα του αθλητισμού, εκφράζει τη χάραξη της κυβερνητικής πολιτικής για διάδοση του αθλητισμού και την ανάδειξη της πλούσιας αθλητικής παράδοσης του τόπου. Η ίδρυση τμημάτων φυσικής αγωγής σε πανεπιστημιακά ιδρύματα, η συνεργασία με αθλητικούς συλλόγους και η ενθάρρυνση για πραγματοποίηση αθλητικών εκδηλώσεων αναδεικνύουν την αξία του αθλητισμού στην αρμονική διάπλαση του ανθρώπινου σώματος και πνεύματος, καθώς και στην κοινωνικοποίηση του ατόμου μέσα από

την προαγωγή της επικοινωνίας, της συνεργασίας, της αλληλεγγύης και της ομαδικότητας. Το ελληνικό Σύνταγμα ανήγαγε τον αθλητισμό σε θεσμό από το 1975. Το αναθεωρημένο, με το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008, Σύνταγμα, στο ά. 16 § 9 Σ, ορίζει πως «ο αθλητισμός τελεί υπό την προστασία και την ανώτατη εποπτεία του Κράτους».

Το έργο αφομοίωσης της κοινωνικής νόρμας υπό την αιγίδα του κρατικού μηχανισμού έχει sine dubio εφαρμογή και στις περιπτώσεις στις οποίες το κράτος αναλαμβάνει τη φροντίδα ανατροφής απροστάτευτων βρεφών αλλά και ηλικιακά μεγαλύτερων παιδιών, το οικογενειακό περιβάλλον των οποίων αδυνατεί για ποικίλους λόγους να αντεπεξέλθει στον προσδοκώμενο ρόλο του. Εν προκειμένω, η μέριμνα την οποία η κρατική μηχανή επιδεικνύει, εκπορεύεται από τη Συνταγματική αναφορά στο ά. 21 Σ για την προστασία της παιδικής ηλικίας και συντελείται με τη συγκρότηση κρατικών βρεφοκομείων, καθώς και κέντρων παιδικής προστασίας, στα οποία επιδιώκεται παράλληλα με την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών και η κοινωνικοποίηση των μελών τους.

Η αφομοίωση των προτύπων συμπεριφοράς εκ μέρους των ατόμων και η συμμόρφωσή τους στους κοινωνικούς κανόνες εξασφαλίζει τη διατήρηση της κοινωνίας. Η παραβίαση μέσα στην κοινωνία των κοινωνικά καταξιωμένων τρόπων συμπεριφοράς συνεπάγεται, με κριτήρια ηθικά, την αποδοκιμασία, ακόμη ενδεχομένως και περιθωριοποίηση, των παραβατών. Σε αντίθεση με τον άτυπο κοινωνικό έλεγχο, που ασκείται στην κοινωνία, η παραβίαση των γραπτών κανόνων, δηλαδή των νόμων, επισύρει, με κριτήρια νομικά, κυρώσεις, οι οποίες στο πλαίσιο του τυπικού κοινωνικού ελέγχου ασκούνται από θεσμοθετημένους φορείς. Το Σύνταγμα του κράτους, βάσει της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, αναθέτει την άσκηση της δικαστικής λειτουργίας στα δικαστήρια τα οποία, λειτουργώντας ως ανεξάρτητο όργανο από τα όργανα που ασκούν τη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, αποδίδουν δικαιοσύνη σε ποινικές και αστικές υποθέσεις που προκύπτουν από τις μεταξύ των πολιτών διαφορές, ακόμη και από τις διαφορές ανάμεσα στους πολίτες και το κράτος. Η έκδοση καταδικαστικής απόφασης του ποινικού δικαστηρίου, εμπεριέχει σαφώς μομφή για την τελεσθείσα πράξη και συνεπάγεται τον εγκλεισμό του δράστη σε σωφρονιστικό ίδρυμα. Την εποπτεία οργάνωσης και λειτουργίας του σωφρονιστικού συστήματος ασκεί η

Γενική Διεύθυνση Σωφρονιστικής Πολιτικής και οι υπαγόμενες σ' αυτήν Διευθύνσεις του Υπουργείου Δικαιοσύνης Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Η στερητική της ελευθερίας κύρωση, τόσο στον τομέα της πρόληψης, όσο και της καταστολής της εγκληματικότητας, κοινωνιολογικά, στοχεύει μέσω της επανακοινωνικοποίησης στην προαγωγή της ηθικοπνευματικής υπόστασης των ατόμων που εγκλείονται σε αυτά, ώστε να επανενταχθούν στην κοινωνία, ομαλά, κατά το εφικτό. Ο ουκρανικής καταγωγής καναδοαμερικανός κοινωνιολόγος Γκόφμαν (1922-1982), στο έργο του *Άσυλα,* εντάσσει τις φυλακές και τα σωφρονιστήρια σε μια από τις συνολικά πέντε ομάδες των «ολοπαγών ιδρυμάτων».[188] Για τον Goffman, «Το ολοπαγές ίδρυμα είναι ένα κοινωνικό υβρίδιο, εν μέρει κοινότητα διαμονής, εν μέρει τυπική οργάνωση· εδώ έγκειται το ιδιάζον κοινωνιολογικό ενδιαφέρον τους… Αποτελούν θερμοκήπια μέσα στην κοινωνία μας που έχουν σκοπό τη μεταλλαγή ατόμων…».[189]

Το κράτος αποτελεί ένα ανθρώπινο κατασκεύασμα· ένα κατασκεύασμα που γεννήθηκε από την ταυτότητα των αναγκών των ανθρώπων αλλά και από την επιδίωξη ενός πλήθους σκοπών, στόχων τους οποίους οι άνθρωποι επεδίωκαν αλλά και αδυνατούσαν να εκπληρώσουν. Οι όροι *κράτος πρόνοιας*, *κράτος δικαίου*, *κοινωνικό κράτος*, *κράτος προστάτης*, δεν θα είχαν ασφαλώς ενταχθεί στην

[188] Με τον όρο «ολοπαγή ιδρύματα» ο Goffman αναφέρεται σε ιδρύματα των οποίων ο περιοριστικός τους χαρακτήρας αποκλείει τόσο τις κοινωνικές σχέσεις με τον έξω κόσμο, όσο και την αναχώρηση από αυτά. Ο Goffman διακρίνει πέντε ομάδες ολοπαγών ιδρυμάτων: *α)* τα ιδρύματα που μεριμνούν για άτομα τα οποία θεωρούνται ακίνδυνα αλλά και ανίκανα να φροντίσουν τον εαυτό τους (ορφανοτροφεία, πτωχοκομεία, γηροκομεία, κ.ά.), *β)* τα ιδρύματα που μεριμνούν για άτομα που αδυνατούν να φροντίζουν τον εαυτό τους και, παρότι είναι ακίνδυνα, αντιπροσωπεύουν μια απροαίρετη απειλή για την κοινότητα (σανατόρια, ψυχιατρεία, κ.ά.), *γ)* τα ιδρύματα που απομονώνουν πρόσωπα που από πρόθεση στρέφονται εναντίον της κοινωνίας (φυλακές, σωφρονιστήρια, στρατόπεδα συγκεντρώσεως, κ.ά.), *δ)* τα ιδρύματα που συγκροτούνται με τον καλύτερο τρόπο, ώστε οι τρόφιμοί τους να αντεπεξέλθουν επιτυχώς σε μια μελλοντική εργασιακή αποστολή (στρατώνες, πλοία, κ.ά.), *ε)* τα καταστήματα στα οποία καταφεύγουν όσοι αποσύρονται από τα εγκόσμια, «αναχωρητήρια από τον κόσμο» (μοναστήρια, θρησκευτικές κοινότητες, κ.ά.)· βλ. Goffman 1994, 24.

[189] Goffman ό.π., 30–31.

ορολογία των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών, στην περίπτωση που οι άνθρωποι αυτεξούσιοι και αυτάρκεις πορεύονταν στην ιστορική τους διαδρομή χωρίς ούτε οποιαδήποτε μορφή αλληλεγγύης ούτε καν στοιχειώδη κοινωνικότητα. Το κράτος έχει χαρακτήρα συλλογικό, γεγονός που καταδεικνύεται τόσο από το πλήθος των ατόμων που το απαρτίζουν, όσο και από τις πολλαπλές του παρεμβάσεις σε τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Η δύναμη της επιβολής, που διέπει την κρατική εξουσία, ασκεί καταναγκασμό υποχρεώνοντας τους πολίτες στην ηθελημένη ή μη συμμόρφωσή τους στους νομικούς κανόνες και στα πρότυπα συμπεριφοράς που αυτή προβάλλει. Το γεγονός ότι οι πολίτες συχνά δεν αποδέχονται αδιαμαρτύρητα τις νομοθετικές ρυθμίσεις που το κράτος επιβάλλει, αν και δεν αναιρεί τη σημασία του κοινωνικοποιητικού του ρόλου, ωστόσο εκφράζει την περιρρέουσα στην εποχή μας τάση για άμβλυνση του κρατικού παρεμβατισμού.

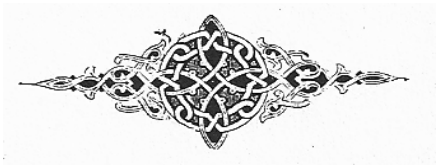

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Αντικοινωνικές μορφές συμπεριφοράς

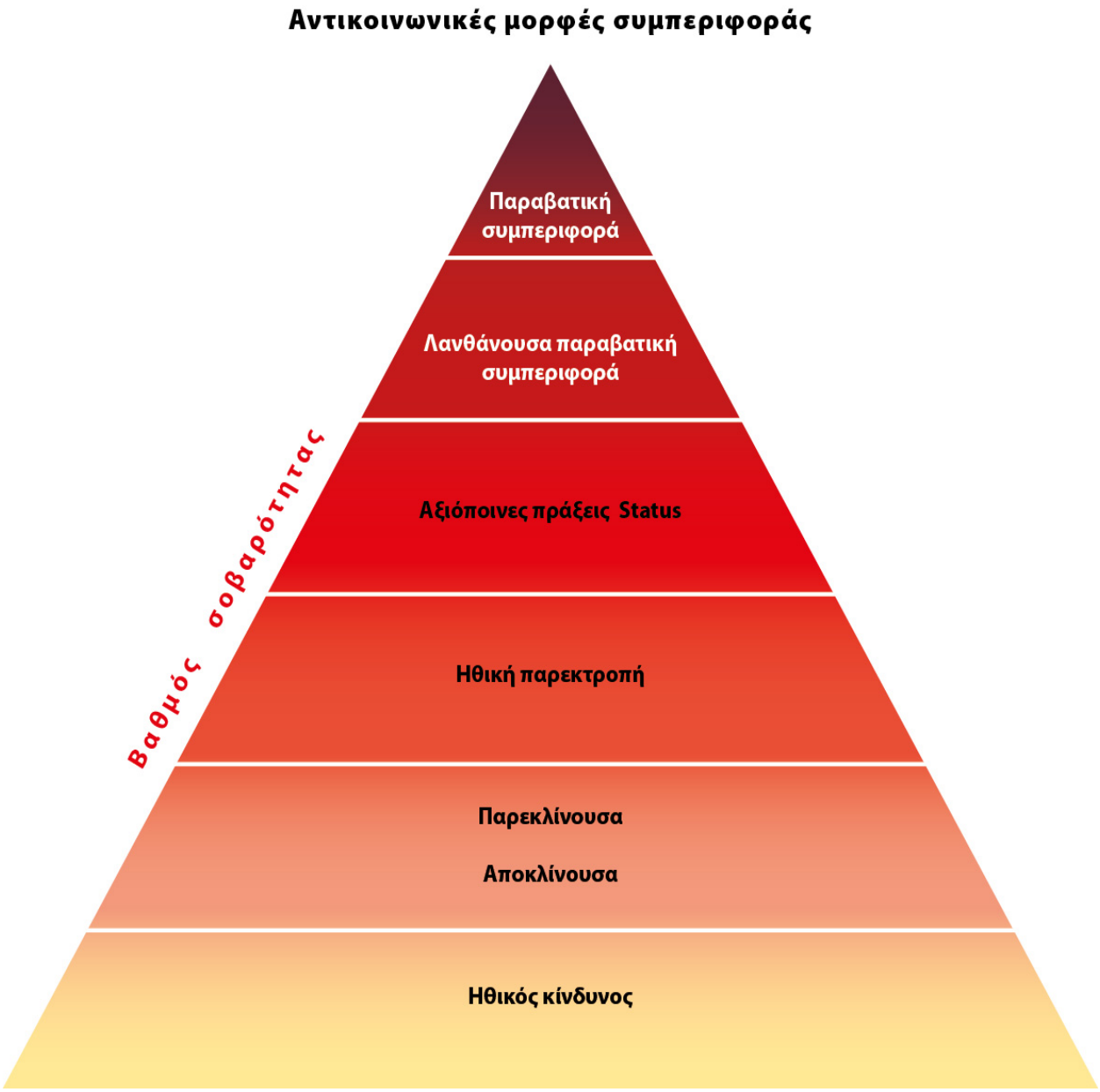
Αντικοινωνικές μορφές συμπεριφοράς
Παραβατική συμπεριφορά
Λανθάνουσα παραβατική συμπεριφορά
Αξιόποινες πράξεις Status
Ηθική παρεκτροπή
Παρεκλίνουσα
Αποκλίνουσα
Ηθικός κίνδυνος
Βαθμός σοβαρότητας

2.1 Ηθικός κίνδυνος του ανηλίκου

Το περιεχόμενο του όρου *ηθικός κίνδυνος*, είναι δύσκολο να καθοριστεί με ακρίβεια εννοιολογικά, εξαιτίας της ασάφειας αλλά και της ρευστότητάς του.[190] Οι προϋποθέσεις που διαχρονικά εκπληρώνουν ή προοιωνίζουν την σε *ηθικό κίνδυνο* κατάσταση του ανηλίκου, αν και συνιστούν αναπόσπαστα κριτήρια για τον τρόπο μεταχείρισής του, αποτελούν, όπως διαφαίνεται από τη μελέτη νομοθετικών κειμένων, σκοτεινές –για τον επακριβή εννοιολογικό προσδιορισμό του όρου *ηθικός κίνδυνος*– παραμέτρους. Ο «ηθικός κίνδυνος» του ανηλίκου εννοιολογικά παραπέμπει σε επικείμενη απειλή του από παράγοντες ζημιογόνους που, εξ αμελείας ή εκ δόλου, δύνανται να τον κατευθύνουν σε εκδηλώσεις που δεν συνάδουν ούτε με τις προσιδιάζουσες στην κοινωνική συμβίωση συνήθειες ούτε και με τους κανόνες δικαίου που ρυθμίζουν τη λειτουργία της κοινωνικής ζωής.

Αναφορές σε ανηλίκους *εν ηθικώ κινδύνω* απαντώνται σε νομοθετικές ρυθμίσεις του ελληνικού ποινικού κώδικα ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1940. Η ανάγκη κρατικής επέμβασης, στο πλαίσιο εγκληματοπροληπτικής πολιτικής, εκφράζεται στην αιτιολογική έκθεση επί του σχεδίου α.ν. 2724/1940 «Περί οργανώσεως και λειτουργίας των αναμορφωτικών ιδρυμάτων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 449/27.12.1940), στην οποία μεταξύ άλλων «ορίζεται ότι τα αναμορφωτικά καταστήματα προορίζονται διά τους έχοντας ανάγκην βελτιώσεως ανηλίκους οι οποίοι παρέσχον σοβαράς ενδείξεις ηθικού κινδύνου ή ηθικής παρεκτροπής». Εν προκειμένω, η προληπτική πολιτική πραγματώνονταν με την επέμβαση του Δικαστή Ανηλίκων σε ανηλίκους που, αν και δεν είχαν προβεί σε αδίκημα όντας σε κατάσταση «ηθικού κινδύνου», παρουσίαζαν δείγματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς.[191]

Ο «ηθικός κίνδυνος» του ανηλίκου εμπλέκει μορφές αντικοινωνικότητας συνήθως σε πρώιμο στάδιο. Η αντικοινωνική συμπεριφορά αφορά εκδηλώσεις που

[190] Βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1987, 417–418.

[191] Βιβλιογραφική πηγή που έπεται της αιτιολογικής έκθεσης του α.ν. 2724/1940, αναφερομένη στη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου Ανηλίκων, επισημαίνει πως η δικαιοδοσία του τελευταίου έπρεπε να εκτείνεται επί παντός τελούντος εν ηθικώ κίνδυνω ανηλίκου διότι «…τα υπό τοιαύτας συνθήκας τελούντα παιδιά είναι εκείνα τα οποία κατ’ εξοχήν τροφοδοτούν τάς τάξεις των παρεκτρεπομένων ανηλίκων…». Πιπινέλη-Ποταμιάνου 1956, 47.

κατά τον κοινωνιολογικό ορισμό της αντικοινωνικότητας θεωρούνται ως αντιβαίνουσες στα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου ή ακόμη διαταράσσουν την ισορροπία του καθώς και τη συνοχή ή και την επιβίωσή του.[192] Η μη συμβατή με τα κοινώς αποδεκτά πρότυπα συμπεριφορά του ανηλίκου θεωρείται πως αφορά συμπεριφορές οι οποίες, για την ασφαλή και απαλλαγμένη από το στοιχείο της υποκειμενικότητας κρίση του κάθε παρατηρητή, καθώς και για την εφαρμογή στενών ερμηνευτικών πλαισίων της εικόνας του αντικοινωνικού ανηλίκου, χρήζουν να προσδιοριστούν με κριτήρια που ουσιαστικά θα αμβλύνουν τις πιθανότητες του λάθους κατά την εξαγωγή πορισμάτων. Ο καθορισμός των κριτηρίων, συναρτήσει της αναζήτησης των γενεσιουργών της αντικοινωνικότητας παραμέτρων, θα αποδώσει αποτελεσματικά στον ακριβή εντοπισμό φαινομέων νεανικής αντικοινωνικότητας, καθώς και στην έγκαιρη πρόληψή τους. Όπως παρατήρησε ο Κ. Βουγιούκας: «Η αναζήτησις των εσωγενών και εξωγενών παραγόντων της αντικοινωνικής συμπεριφοράς ενίων ανηλίκων και η ειδική μεταχείρισις αυτών αποτελεί σήμερον εκ των σπουδαιότερων κοινωνικών προβλημάτων, εις την επιστημονικήν διερεύνησιν και την πρακτικήν αντιμετώπισιν του οποίου έχουν επιδοθή όλαι αι πεπολιτισμέναι χώραι, εν τη προσπάθειά των όπως επιτύχουν την, κατά το δυνατόν εγκαιροτέραν, πρόληψιν των παντός είδους πρωΐμων αντικοινωνικών εκδηλώσεων δια σειράς κατάλληλων μέτρων προστασίας, θεραπείας, αγωγής και σωφρονισμού».[193]

Με την ανάπτυξη φορέων αγωγής εξωιδρυματικής μορφής, η αντιμετώπιση των αντικοινωνικών ανηλίκων διευρύνθηκε και πέραν της ιδρυματικής μεταχείρισης. Η προληπτική προστασία και η κοινωνική προσαρμογή, ως κύρια χαρακτηριστικά της αντιμετώπισης των αντικοινωνικών ανηλίκων, υλοποιούν την κρατική σωφρονιστική πολιτική που περιλαμβάνει τόσο την ιδρυματική μεταχείριση του ανηλίκου όσο και τη μεταχείρισή του από φορείς εξωιδρυματικούς όπως οι Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων και οι Υπηρεσίες Επιμελητών Ανηλίκων. Ο «ηθικός κίνδυνος» του ανηλίκου, κριτήριο καθοριστικής σημασίας για την πρόληψη, αποτελεί κοινή δραστηριότητα των προαναφερθέντων

[192] Βλ. τον κοινωνιολογικό ορισμό της αντικοινωνικότητας στο Τσαούσης 1989, 252–253.

[193] Βουγιούκας 1960, 409.

εξωιδρυματικών φορέων. Η σύγκρουση αρμοδιοτήτων των εν λόγω φορέων, πάντα σε ό,τι αφορά τον «ηθικό κίνδυνο» του ανηλίκου, θα ήταν δυνατό να περιοριστεί διακρίνοντας τις αρμοδιότητες των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων και των Υπηρεσιών Επιμελητών Ανηλίκων αντίστοιχα, σε περιπτώσεις που αφορούν ανηλίκους των οποίων ο ηθικός κίνδυνος ανάγεται πρόδηλα και προέρχεται από το περιβάλλον τους και σε περιπτώσεις ανηλίκων σχετικά με τους οποίους οι παράγοντες που συνιστούν το στοιχείο του κινδύνου ανάγονται στην προσωπικότητα των ίδιων.[194]

Ανατρέχοντας σε νομοθετικά κείμενα που αφορούν τους άνω εξωιδρυματικούς φορείς, δηλαδή τις Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων καθώς και τις Υπηρεσίες Επιμελητών Ανηλίκων, η μέριμνα για την αρωγή των σε «ηθικό κίνδυνο» ανηλίκων καταδεικνύεται αντιστρόφως ανάλογη με την παντελή επεξήγηση στον αναγνώστη των σχετικών κειμένων, των παραμέτρων που συνιστούν την κατάσταση του «ηθικού κινδύνου» του ανηλίκου. Ως προς αυτό, ενδεικτικά αναφέρουμε το ά. 2 του κ.δ. «Περί οργανώσεως και λειτουργίας Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 239/31.07.1943), που αφενός προέβλεπε τη σύσταση του Τμήματος Α' «Κοινωνικών ερευνών και δικαστηριακής βοήθειας» που ασχολούνταν με τη διενέργεια κοινωνικών ερευνών για τους διατελέσαντες σε κατάσταση «ηθικού κινδύνου» ανηλίκους, και αφετέρου, άφηνε τα διακριτά εκείνα περιθώρια για εκτίμηση της κατάστασης του «ηθικού κινδύνου» με κριτήρια που πιθανό να διέφεραν για τους τελούντες των κοινωνικών ερευνών. Αναλυτικότερα, το ά. 2 καθόριζε τη δραστηριοποίηση του εν λόγω τμήματος με «…την συλλογήν πάσης πληροφορίας ή χρήσιμου στοιχείου αφορώντων εις την καθόλου προσωπικότητα και εν γένει διαβίωσιν των αδικοπραγούντων, ως και των εν ηθικώ κινδύνω διατελούντων ανηλίκων».

Παράμετροι που συνδέονται άρρηκτα με το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο του οικογενειακού περιβάλλοντος του ανηλίκου, των ιδεολογικών αντιλήψεων των γονέων του, καθώς και με την ποιότητα των κοινωνικών δραστηριοτήτων του ίδιου του ανηλίκου, του τόπου καταγωγής του, αλλά και της προηγούμενης φιλοξενίας του σε διάφορα ιδρύματα, όπως εμπεριέχονται στην

[194] Βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1992, 433–435.

εισήγηση «Επί της οργανώσεως της προστασίας της νεότητος ενώπιον της Διευθύνσεως Αστυνομίας Πειραιώς» (1948), αποκαλύπτουν, ίσως από τις ελάχιστες φορές σε έγγραφο δημόσιου φορέα, το κοινωνικό προφίλ του ανηλίκου που «ηθικά κινδύνευε». Η οργάνωση της συστηματικής προστασίας της νεότητας στον Πειραιά, βασισμένη κυριότερα επί της γενομένης προεργασίας από μέρους της Αστυνομίας Πειραιώς, περιελάμβανε την προστασία παιδιών και εφήβων που διακρίνονταν σε τέσσερις κατηγορίες: *α)* τους υπό ευρεία έννοια νοσηρούς ανήλικους· *β)* τους ηθικώς διεφθαρμένους ανήλικους· *γ)* τους ηθικώς κινδυνεύοντες ανήλικους και *δ)* τους κανονικούς ανήλικους. Η σχετική εισήγηση υποστήριζε πως η ανάγκη προστασίας της νεότητας δεν αποτελούσε πράξη ελεημοσύνης παρά καθήκον του ελληνικού κράτους και ακόμη της ελληνικής κοινωνίας. Η συστηματική συμμετοχή κάθε φορέα της πειραϊκής κοινωνίας, ειδικότερα στην περίπτωση των «ηθικώς κινδυνευόντων» ανηλίκων, προέβλεπε τη σύσταση «Συμβουλευτικών Παιδαγωγικών Σταθμών Γονέων», την ίδρυση επαρκή αριθμού «Παιδικών Σταθμών διημερεύσεως», τη δημιουργία «τεχνητών παιδικών οικογενειών» (Παιδοπόλεων) κατά το πρότυπο της «Παιδικής Πόλεως Νέας Σμύρνης», τη σύσταση «Φιλοξένου στέγης αρρένων ανηλίκων» αλλά και «Φιλοξένου στέγης θηλέων ανηλίκων», καθώς και «Σχολής Επαγγελματικής», όπως και «Σχολών συμπληρωματικής γενικής και επαγγελματικής μορφώσεως». Οι «ηθικώς κινδυνεύοντες» ανήλικοι, τους οποίους αφορούσε η προαναφερθείσα προστασία, σύμφωνα με την εισήγηση, ήταν:[195]

1. τα τέκνα των λίαν πενήτων·
2. τα τέκνα των οινοφλύγων και τοξικομανών·
3. τα τέκνα των πορνών·
4. τα τέκνα των εγκληματιών·
5. τα τέκνα των εχόντων ανατρεπτικάς ιδέας·
6. οι ορφανοί·
7. οι πάσης φύσεως οιονεί ορφανοί·
8. τα εξώγαμα·
9. τα τέκνα των πολυάσχολων λίαν πλουσίων·

[195] Όπως αναφέρονται στο Παπαζαχαρίου 1960, 121–122.

10. οι εις εξωτερικάς, ιδίως εν τω οδώ, απασχολήσεις εργαζόμενοι ανήλικοι·
11. οι αναλφάβητοι και μη μεταβαίνοντες εις σχολείον·
12. οι συχνάζοντες εις καφενεία, σφαιριστήρια, οινοπωλεία, ή άλλα ανάλογα κέντρα·
13. οι συχνάζοντες διαρκώς εις κινηματογράφους και τα δημόσια θεάματα·
14. οι αναγιγνώσκοντες ρυπαράν βιβλιογραφίαν·
15. οι συχνάζοντες εις οίκους ανοχής ή ανάλογα κέντρα·
16. οι άνευ προστασίας ερχόμενοι εξ επαρχιών·
17. οι πρόσφυγες εκ του εσωτερικού (ανταρτόπληκτοι κτλ.) και του εξωτερικού (πρόσφυγες εκ Ρουμανίας κλπ.)·
18. οι συχνάζοντες εις κακής ποιότητας χοροδιδασκαλεία·
19. οι απολυμένοι εκ διαφόρων ιδρυμάτων ανήλικοι·
20. οι άστεγοι·
21. οι κρατούμενοι ανήλικοι εις ακατάλληλα κρατητήρια κλπ.·
22. οι αναρριχόμενοι εις οχήματα·
23. οι από σκηνής άδοντες ή συμμετέχοντες ως ηθοποιοί·
24. πάσης φύσεως εγκαταλελειμμένοι.
25. Ηθικώς τέλος διακινδυνεύουσι και πολλαί κατηγορίαι εκ των νοσηρών ανηλίκων.

Ο «ηθικός κίνδυνος» του ανηλίκου όπως προκύπτει μέσα από συνθήκες που αφορούν την οικογενειακή και κοινωνική του ζωή αποτελεί μια κατάσταση που μαρτυρεί δυσχέρειες στη διαδικασία μεταβίβασης κοινωνικά παραδεκτών κανόνων και προτύπων συμπεριφοράς. Θέτοντας μια λεπτή αλλά ταυτόχρονα ουσιαστικής σημασίας διαχωριστική γραμμή μεταξύ προτύπων και μορφών συμπεριφοράς που διαχρονικά υποδεικνύουν ακόμη και σε διαφορετικές κοινωνικές οργανώσεις ένα ομαλώς κοινωνικοποιημένο άτομο, καθώς και προτύπων όπως και μορφών συμπεριφοράς που υπό συγκεκριμένες μόνο χρονικές περιόδους, συναρτήσει καθορισμένων ιδεολογικών αντιλήψεων και κοινωνικοοικονομικών συνισταμένων, μαρτυρούν την αφομοίωση από το άτομο μιας συγκεκριμένης κοινωνικής νόρμας, είναι χρήσιμο, προς αποφυγή παρερμηνειών, οι παράμετροι που συνιστούν την κατάσταση του «ηθικού κινδύνου» να εκτιμώνται, ακόμη και να αναπροσαρμόζονται βάσει των εκάστοτε κοινωνικών δεδομένων. Μετά την

αναμφίβολα εκτενή παράθεση, στην εισήγηση «Επί της οργανώσεως της προστασίας της νεότητος ενώπιον της Διευθύνσεως Αστυνομίας Πειραιώς», των περιπτώσεων των ανηλίκων που κατά τα δεδομένα της τότε εποχής, κινδύνευαν ηθικώς, θα αναφερθούμε σε πηγές που αποκλίνουν χρονικά, ακόμη και τοπικά, προς εντοπισμό τυχόν αποκλίσεων, τόσο στις συνθήκες που ελλοχεύουν τον «ηθικό κίνδυνο» του ανηλίκου, όσο και στη μέριμνα της Πολιτείας για την αντιμετώπισή τους.

Η προληπτική πολιτική για τους σε «ηθικό κίνδυνο» ανηλίκους αποτυπώνεται και στις «Προτάσεις περί μέτρων πάλης κατά των ηθικών κινδύνων της νεότητος» τον Απρίλιο του 1960. Οι προτάσεις, μολονότι δεν εμπεριέχουν αναφορές σε κοινωνικές παραμέτρους και δραστηριότητες του ανηλίκου που συντελούν στον «ηθικό κίνδυνό» του, θέτουν το πλαίσιο για μια αποκεντρωμένη διάρθρωση των αναμορφωτικών καταστημάτων στα οποία, κατά τον α.ν. 2724/1940, εισάγονταν και οι «εν ηθικώ κινδύνω διατελούντες ανήλικοι». Η ίδρυση μικρών αναμορφωτικών ιδρυμάτων αποτέλεσε κυρίαρχο μέλημα των προτάσεων που διατυπώθηκαν στο συμβούλιο που συγκλήθηκε υπό την προεδρία του τότε Υπουργού Δικαιοσύνης. Τα «μέτρα πάλης κατά των ηθικών κινδύνων της νεότητος» αναφέρονταν στην ίδρυση τριών ομάδων αναμορφωτικών ιδρυμάτων: *α)* ιδρύματα για αγροτικά επαγγέλματα· *β)* ιδρύματα για αστικά επαγγέλματα· *γ)* ιδρύματα για ναυτικά επαγγέλματα.[196]

Η έως και σήμερα σχετική βιβλιογραφία υποδεικνύει ως κύριους για την κατάσταση του «ηθικού κινδύνου» του ανηλίκου τους λόγους που σχετίζονται με το δυσμενές κοινωνικό και οικογενειακό του περιβάλλον, ακόμη και με τη συμπεριφορά και στάση ζωής του ίδιου του ανηλίκου.[197] Ο «ηθικός κίνδυνος», ορολογία την οποία συχνά επικαλούνταν ο ποινικός νομοθέτης προκειμένου να εκφράσει την κατάσταση εκείνη του ανηλίκου για την οποία αναγκαία έχρηζε η ενδεδειγμένη, κατά τα πρότυπα της κάθε εποχής, μέριμνα της ελληνικής πολιτείας, δεν απαντάται, πλην λιγοστών περιπτώσεων, στα σύγχρονα ελληνικά νομοθετήματα· ενδεικτικά ως προς το τελευταίο, ας αναφερθεί το ά. 11 § 3α του

[196] Βλ. Παπαζαχαρίου 1963, 274–275.

[197] Βλ. Πιτσελά 2008, 25–26.

Π.Δ. 36/2000 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 29/17.02.2000) «Οργανισμός Υπουργείου Δικαιοσύνης», στο οποίο μεταξύ των αρμοδιοτήτων του Τμήματος Πρόληψης Εγκληματικότητας και Κοινωνικής Ένταξης Νέων ορίζεται και «Η ανάπτυξη συνεργαστικών διοικητικών δράσεων με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης, κοινωνικής μέριμνας και προστασίας μειονεκτουσών ομάδων του πληθυσμού, με σκοπό την ανώδυνη και δημιουργική ένταξη του παραβατικού ανηλίκου ή του εν γένει ευρισκόμενου σε ηθικό κίνδυνο στην κοινωνία των πολιτών».

Ολοκληρώνοντας όσον αφορά τα νομοθετικά και βιβλιογραφικά δεδομένα που αφορούν τον «ηθικό κίνδυνο» του ανηλίκου στη χώρα μας, είναι σημαντικό να επισημάνουμε την ανάγκη για αντικατάστασή του, όπου αυτός ακόμη χρησιμοποιείται, με άλλους όρους, παιδαγωγικά καταλληλότερους, όπως ο όρος «κοινωνική δυσπροσαρμοστικότητα»[198] στις δημοσιεύσεις της Επιθεώρησης Criminologie. Επίσης, ο όρος «ηθικός κίνδυνος» του ανηλίκου ως όρος που εκφράζει, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, τον κίνδυνο του ανηλίκου εξαιτίας του ακατάλληλου οικογενειακού και κοινωνικού του περιβάλλοντος, ακόμη και την αντικοινωνική συμπεριφορά του ίδιου του ανηλίκου, χωρίς όμως την διάπραξη αδικήματος, δύναται να αντικατασταθεί με όρους οι οποίοι, αφενός θα υποδηλώνουν τις κοινωνικές διαστάσεις του φαινόμενου και, αφετέρου, δεν θα έχουν σχέση με όρους που θίγουν το ακέραιο της προσωπικότητας του ανηλίκου, θα εκφράζουν τη δυνατότητα ανάκαμψης της κατάστασής του μέσα από τη λήψη μέτρων προληπτικής πολιτικής που θα ενισχύουν ή εξολοκλήρου θα αναπληρώνουν αυτά που το οικογενειακό ή κοινωνικό περιβάλλον αδυνατεί ή είναι ανίκανο να προσφέρει στο ανήλικο μέλος του. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στο πρόσωπο του ίδιου του ανηλίκου και φροντίζοντας για τη διασφάλιση των άνω προϋποθέσεων προτείνουμε, ο αποδεδειγμένα κινδυνεύων και κυριότερα ο ανήλικος που προβαίνει σε πράξεις οι οποίες μολονότι δεν είναι αξιόποινες φέρουν, ωστόσο, εμφανές το στοιχείο της μη συμβατότητας με τις κοινωνικά πρότυπες, να χαρακτηρίζεται, υπό την έννοια πως επιδέχεται κοινωνικής αρωγής μα και αγωγής, «κοινωνικά αγώγιμος».

[198] Μαγγανάς 2004, 230.

Ανατρέχοντας σε διεθνή κείμενα σωφρονιστικής πολιτικής, θα συναντήσουμε τον όρο «ηθικός κίνδυνος» στις Κατευθυντήριες γραμμές για την πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλίκων (Ριαντ, 1990). Η περ. δ΄ του ά. 46 που εμπεριέχεται στις κατευθυντήριες αρχές του Ριαντ για την «Κοινωνική Πολιτική» αποτελεί ένα από τα αυστηρώς καθορισμένα κριτήρια του παιδιού ή νεαρού ατόμου για την εξουσιοδότηση της τυπικής παρέμβασης του εγκλεισμού του σε ίδρυμα. Η περ. δ΄του ά. 46 μολονότι δεν καθορίζει επακριβώς το περιεχόμενο του όρου «ηθικός κίνδυνος» του ανηλίκου, προσανατολίζει σαφώς τον αναγνώστη για τις ενδεχόμενες συνισταμένες του. Το εν λόγω εδάφιο, ένα από τα κριτήρια για την εξουσιοδότηση του έσχατου μέτρου του εγκλεισμό του νεαρού ατόμου σε ίδρυμα κατά την ελάχιστη αναγκαία περίοδο και δεδομένης της διασφάλισης του συμφέροντός του, αναφέρεται στον ανήλικο που «απειλείται από σωματικό ή ηθικό κίνδυνο, οφειλόμενο στη συμπεριφορά των γονέων ή κηδεμόνων του».[199]

Ο «ηθικός κίνδυνος» του ανηλίκου προφανώς και δεν αποτελεί πρόβλημα που ταλάνισε μόνο την ελληνική κοινωνία. Χρήσιμα στοιχεία για τους παράγοντες που τον συνιστούν, τα αγαθά που διακυβεύονται εξαιτίας του, τα κριτήρια παρέμβασης της δικαιοσύνης, δύναται να αντληθούν και από νομοθετικές ρυθμίσεις που θεσπίστηκαν στη Γαλλία και αφορούν τους «mineurs en danger moral».

Στη Γαλλία, ο «ηθικός κίνδυνος» αφορά παιδιά αλλά και έφηβους η συμπεριφορά των οποίων, αποτέλεσμα εκούσιας ή ακούσιας απομάκρυνσής τους από τις οικογενειακές τους εστίες, μολονότι δεν φέρει χαρακτήρα παραβίασης κανόνων του ποινικού δικαίου, αποτελεί «ένδειξη μιας επικίνδυνης προεγκληματικής κατάστασης, ανησυχητικής για το περιβάλλον και ταυτόχρονα επικίνδυνης για αυτούς τους ίδιους».[200] Η κατάσταση κινδύνου στην οποία υπεισερχόταν ο έως 21 έτους ανήλικος και στην οποία διακυβεύονταν «…είτε η υγεία, είτε η ασφάλεια, είτε το ήθος, είτε η ανατροφή, είτε κάποια από αυτά είτε ακόμη και όλα μαζί», κατά την κυρίαρχη εκτίμηση των γάλλων δικαστών, σύμφωνα με την απόφαση της 7ης Απριλίου 1965, σχετιζόταν στενά με παράγοντες που

[199] Βλ. τη μετάφραση στο Πιτσελά 2003, 524.

[200] Θάνου 1978, 386–387.

οφείλονταν στους γονείς του ανηλίκου, όπως η έλλειψη εγγύησης των γονέων, η αδυναμία ακόμη και η παθητικότητα της μητέρας, η επιθετικότητα και ο αλκοολισμός του πατέρα.[201] Η δικαστική προστασία των παιδιών σε κίνδυνο, κατά την τρίτη συμπληρωματική έκδοση της 01.07.1971, εκπληρωνόταν μέσα από τις αστικές διατάξεις που αφορούσαν τον αποκλεισμό και την αποχώρηση των γονέων από τη γονική μέριμνα (Déchéance et retrait d'autorité parentale). Ο νομοθέτης, τηρώντας μια διαβάθμιση στη σπουδαιότητα των θεσπιζόμενων μέτρων για την προστασία της παιδικής ηλικίας, προέβλεπε αρχικά τη λήψη μέτρων συνήθως προαιρετικής συμπαράστασης των γονέων στην άσκηση της γονικής μέριμνας, μη επηρεάζοντας τα σχετικά τους δικαιώματα και κατόπιν, πλην του δικαιώματος της συναίνεσης σε περίπτωση υιοθεσίας, την ολική ή μερική μεταβίβαση της γονικής μέριμνας σε τρίτους. Η έκπτωση των γονέων εξαιτίας της κακής μεταχείρισης ή των ολέθριων παραδειγμάτων (μέθης, κακής διαγωγής ή εγκληματικότητας) είτε λόγω λαθών στην επιμέλεια ή εξαιτίας έλλειψης προσανατολισμού που έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια, την υγεία ή το ήθος του τέκνου, αποτελούσε το τρίτο μέτρο που προέβλεπε ο νομοθέτης και το οποίο, στην περίπτωση που η έκπτωση ήταν ολική, επέσυρε επιπτώσεις τόσο στα πατρογονικά όσο και στα προσωπικά στοιχεία της γονικής μέριμνας.[202]

[201] Robert 1969, 135.

[202] Fournie 1971, 29-35.

Η απροθυμία αποδοχής της υφιστάμενης κοινωνικής νόρμας, φέρει τη γοητεία του διαφορετικού, την έκσταση του ριψοκίνδυνου, την ιλαρότητα του αυθόρμητου μα και την σκοτία της παθογένειας, τον κυνισμό της ανομίας, τη μοναξιά του περιθωρίου…

2.2 Αποκλίνουσα/παρεκκλίνουσα συμπεριφορά

Οι κοινωνικοί κανόνες, δηλαδή τα πρότυπα της συμπεριφοράς που διαμορφώνει κάθε οργανωμένο κοινωνικό σύνολο για την εύρυθμη λειτουργία του, καθοδηγούν και προσανατολίζουν τη δράση των μελών του προς μια ορισμένη κατεύθυνση σε μια δεδομένη στιγμή. Ο κοινωνικός έλεγχος, που συνιστά το σύνολο μηχανισμών πίεσης της κοινωνίας ώστε τα μέλη της να συμμορφωθούν με τα κρατούντα πρότυπα, εκφράζεται είτε με την επιβράβευση του ατόμου σε περίπτωση θετικής κύρωσης, είτε με την απειλή ή την επιβολή κολασμού σε περίπτωση αρνητικής κύρωσης της συμπεριφοράς του. Τόσο στον άτυπο όσο και στον τυπικό κοινωνικό έλεγχο το άτομο, προς αποφυγή του κοινωνικού του αποκλεισμού αλλά και των κυρώσεων που η αρνητική του συμπεριφορά συνεπάγεται, οφείλει να εναρμονιστεί με τους υφιστάμενους κοινωνικούς κανόνες. Η αποδοχή από το άτομο αξιακών συστημάτων μη καθολικής ισχύος, συνεπώς η διαμόρφωση της συμπεριφοράς του ατόμου με πρότυπα που στο πλαίσιο μιας ορισμένης κοινωνίας σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, κατατάσσονται στην κλίμακα των θετικών ή των αρνητικών –χωρίς απαραίτητα έκνομων– αποκλίσεων από τα κοινωνικώς κρατούντα πρότυπα, συνιστά την αποκλίνουσα συμπεριφορά του.

Η αποκλίνουσα συμπεριφορά, ως συμπεριφορά που διαφοροποιείται από τη θεωρούμενη ως «κανονική» ή «συνήθη» των λοιπών μελών της κοινωνίας ή της κοινωνικής ομάδας, αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο, στο οποίο έχουν αποδοθεί πλήθος ορισμών. Οι συνισταμένες του δύναται να αναζητηθούν βάσει των κριτηρίων της ηθικής και ψυχικής υπόστασης του ατόμου, των αισθημάτων δυσφορίας του, ακόμη και της έκτασης αλλά και της συχνότητας επανάληψης της απόκλισης σε σχέση με τη συμπεριφορά των άλλων μελών της κοινότητας.

Η ποικιλομορφία των απόψεων αναφορικά με τον ορισμό της αποκλίνουσας συμπεριφοράς καταδεικνύεται από σχετική μελέτη του J. L. Simmons το 1965 σε ένα δείγμα 180 συνηθισμένων ατόμων, όταν αυτοί, ερωτηθέντες για το τι θεωρούν πως είναι η αποκλίνουσα συμπεριφορά, αναφέρθηκαν σε 252 διαφορετικές συμπεριφορές και πρόσωπα (όπως οι ομοφυλόφιλοι, οι πόρνες, οι αλκοολικοί, οι ναρκομανείς, οι διεστραμμένοι, οι δολοφόνοι, οι διανοητικά άρρωστοι, οι κομμουνιστές, οι άθεοι, οι ψεύτες κ.ά.). Παρόμοια έλλειψη συναίνεσης υπάρχει μεταξύ των κοινωνιολόγων, ώστε θα μπορούσε να πει κανείς πως η μελέτη της αποκλίνουσας συμπεριφοράς είναι η πιο «αποκλίνουσα από όλα τα θέματα της κοινωνιολογίας».[203]

Οι διαφορετικοί ορισμοί της αποκλίνουσας συμπεριφοράς αλλά και οι κοινωνιολόγοι που τους διατυπώνουν θα ήταν εφικτό να ομαδοποιηθούν σε δύο ευρείες και συγκρουόμενες ομάδες. Στην πρώτη θα μπορούσαν να ενταχθούν όσοι προτιμούν έναν σύντομο ορισμό, καθώς και αυτοί που επιμένουν σε έναν συγκεκριμένο ορισμό· ακόμη, αυτοί που επισημαίνουν ως καθοριστικό λόγο της απόκλισης τη σημασία της συμπεριφοράς και αυτοί που θα συνέχιζαν την έρευνα της επιστημονικής αλήθειας μόνο για τους ανίσχυρους αποκλίνοντες. Η δεύτερη θα μπορούσε ίσως να συμπεριλάβει αυτούς που προτιμούν έναν πιο ευρύ ωστόσο και αυτούς που νιώθουν άνετα με έναν διφορούμενο ορισμό, αυτούς που δίνουν βαρύτητα στη σημασία της «ετικέτας», καθώς και εκείνους που θα ξεπερνούσαν τις παραδοσιακές μελέτες των ανίσχυρων αποκλινόντων και ερευνούν τους ισχυρούς αποκλίνοντες. Οι τρόποι ορισμού της αποκλίνουσας συμπεριφοράς από τις δύο άνω ομάδες αντανακλούν δύο μεγάλες προοπτικές. Η πρώτη, η οποία έχει οριστεί, μεταξύ άλλων, ως *θετικιστική*, *αποφασιστική*, *λογικο–εμπειρική, αντικειμενική, απολυταρχική*, θα μπορούσε να αναφερθεί ως «επιστημονική» και οι κοινωνιολόγοι της ομάδας αυτής να θεωρηθούν ως «επιστημονικοί κοινωνιολόγοι» ή ως «επιστήμονες». Η δεύτερη, που έχει χαρακτηριστεί μεταξύ άλλων ως *ιδεαλιστική, εθελοντική*, θα μπορούσε να αναφερθεί ως

[203] Βλ. Thio 1978, 3.

«ανθρωπολογική» και οι κοινωνιολόγοι της ομάδας αυτής να θεωρηθούν ως «ανθρωπολογικοί κοινωνιολόγοι» ή «ανθρωπολόγοι».[204]

Όσο δύσκολη απόκλιση αποτελεί για την κοινωνιολογία η συμφωνία στον καθορισμό του όρου, πολλαπλάσια δύσκολη αποτελεί και η διατύπωση μιας θεωρίας αναφορικά με τα αίτια που την προκαλούν. Η συνολική προσέγγιση και ερμηνεία της απόκλισης καθίσταται ανέφικτη εξαιτίας των ποικιλιών των μορφών που αυτή φέρει.[205]

Οι εννοιολογικές θέσεις για την επιστημονική προσέγγιση της απόκλισης ή της αποκλίνουσας συμπεριφοράς, καθώς ο τελευταίος όρος έχει περισσότερο συζητηθεί στις επιστημονικές αναλύσεις, είναι τρεις: *α)* Η νομική – κανονιστική θέση βασίζεται σε ένα κωδικοποιημένο, τυπικό και ημιτυπικό σύστημα δεοντολογίας που ρυθμίζει την κοινωνική συμπεριφορά. Η θέση αυτή έχει περιορισμένη εμβέλεια, μιας και περιπτώσεις συμπεριφορών που συνιστούν παραβίαση κοινωνικών κανόνων και ταξινομούνται σαφώς ως αποκλίσεις ενδεχομένως δεν εμπίπτουν στο άνω σύστημα δεοντολογίας, ακόμη και αν αυτό συμπεριλάβει όλους τους νομικούς κανόνες μα και όλες τις μορφές και τους τύπους των ημιτυπικών κοινωνικών ρυθμίσεων. Ακόμη και στην περίπτωση που διευρυνθεί η εμβέλεια της θέσης αυτής περιλαμβάνοντας κάθε είδους κοινωνικό κανόνα, θα εξακολουθεί να υφίσταται, έστω και μερικώς, η μονομέρεια της, καθώς οι αποκλίσεις δεν διατυπώνονται από το άτομο πάντα υπό τη σαφή γνώση των κοινωνικών κανόνων· *β)* οι κοινωνικές προσδοκίες, όπως αυτές απορρέουν από τους κοινωνικούς κανόνες, αποτελούν τη δεύτερη θέση της επιστημονικής προσέγγισης της αποκλίνουσας συμπεριφοράς, η οποία αναπτύχθηκε σε συνάρτηση της κανονιστικής θέσης. Κατά την προσέγγιση αυτή, η εκπλήρωση ή η προσβολή της κοινωνικής προσδοκίας αποτελεί τον συντελεστή ταξινόμησης μιας συμπεριφοράς ως κανονικής ή αποκλίνουσας. Αν και στη θέση αυτή είναι διακριτός ο επαρκής αριθμός χρήσιμων στοιχείων, εντούτοις αυτή δεν λειτουργεί πάντα αποτελεσματικά όταν απουσία περιορισμών αναχθεί σε κριτήριο προσέγγισης της απόκλισης· *γ)* η αντιδρασιακή θέση ως τρίτη εννοιολογική

[204] Βλ. McCaghy 1976, 7–8.

[205] Βλ. Νόβα-Καλτσούνη 2001, 17.

προσέγγιση της απόκλισης, κινούμενη σε εντελώς διαφορετική βάση από τις άλλες δύο, καθορίζει ως κριτήριο για τον προσδιορισμό της απόκλισης τις αρνητικές κυρώσεις που προσελκύει μια συγκεκριμένη πράξη. Πρόκειται για έναν επίσης ανεπαρκή εννοιολογικό προσδιορισμό που αρκείται στην επισήμανση της αποδοχής των αρνητικών κυρώσεων και όχι στην εξέταση των αιτιών και του τρόπου πρόκλησής τους.[206]

Ο αφομοιωτικός προσδιορισμός της απόκλισης αποτελεί μια προσέγγιση που προκύπτει από τον συνδυασμό των κριτηρίων που θέτει η κανονιστική και αντιδρασιακή θέση. Ενσωματώνοντας τους κοινωνικούς κανόνες, το κριτήριο, δηλαδή, που θέτει η κανονιστική θέση, με τις κοινωνικές αντιδράσεις όπως αυτές κατά κάποιο τρόπο καθιερώνουν τη συγκεκριμένη πράξη και το άτομο στον κοινωνικό περίγυρο κατά την αντιδρασιακή θέση, αποδίδεται μια σαφέστερη και πιο πλήρης περιγραφή αναφορικά με τη διαδικασία και τις μορφές συμπεριφοράς. Έτσι, σύμφωνα με τα παραπάνω, οι πράξεις που συνθέτουν τις αποκλίσεις δεν είναι άλλες από εκείνες που «…προσβάλλουν την αξιωματική προσδοκία και προσελκύουν τις αρνητικές αντιδράσεις του επικοινωνιακού απέναντι, και γενικά του κοινωνικού του περίγυρου…».[207]

Η απόκλιση (deviation), όπως αυτή ορίζεται σε έγκριτη βιβλιογραφική πηγή, είναι «η κοινωνικά παραδεκτή απόσταση του τρόπου εκπλήρωσης (υποκειμενική διάσταση) από το κανονιστικά ορισμένο περιεχόμενο (αντικειμενική διάσταση) του ρόλου».[208] Ο Mead υπογράμμισε τη συγκεκριμένη διαφορά διάστασης του ρόλου. Ο κακός πατέρας, ως υποκειμενική διάσταση, αποτελεί μια απόκλιση στο κανονιστικό πρότυπο της αντικειμενικής διάστασης του ρόλου του καλού πατέρα. Η απόσταση από το κανονιστικό όριο, αν και είναι δεκτή έως κάποιο σημείο, όταν συνιστά παράβαση, οπότε και λαμβάνει τον χαρακτήρα της εκτροπής ή παρέκκλισης, είναι απαράδεκτη. Η εκτροπή ορίζεται, όχι με γνώμονα το είδος και τη φύση της πράξης, αλλά με την αντίδραση του κοινωνικού συνόλου, το οποίο και

[206] Βλ. Δήμου 1998, 39-45.

[207] Βλ. Δήμου 1998, 46.

[208] Τσαούσης 1989, 32.

αντιτάσσεται υπό προϋποθέσεις σε αυτήν, με κάποια μορφή κοινωνικού ελέγχου.[209]

Ο George H. Mead, όπως και ο Howard S. Becker, καθώς ο τελευταίος πρότεινε το πρότυπο της εξήγησης της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω, αποτελούν δύο από τους γνωστότερους εκπροσώπους της θεωρίας του χαρακτηρισμού, σύμφωνα με την οποία η παρέκκλιση είναι αποτέλεσμα αφενός του χαρακτηρισμού της πράξης της παράβασης και αφετέρου της αποδοχής και συμμόρφωσης του ατόμου που διέπραξε την παράβαση με τον χαρακτηρισμό που του αποδόθηκε. Βεβαιότατα η θεωρία του χαρακτηρισμού δεν αποτελεί τη μόνη θεωρία που διατυπώθηκε προκειμένου για την προσέγγιση της παρέκκλισης. Η θέση της Θετικής Σχολής της εγκληματολογίας με κύριους εκπροσώπους της τον Cesare Lombroso, τον Enrico Ferri και τον Rafaelle Garofalo, η Σχολή του Σικάγο με εκπροσώπους της τον Robert Ezra Park, τον Clifford R. Shaw και τον Herny D. Mckay, η θεωρία της ανομίας που διατυπώθηκε αρχικώς από τον Emile Durkheim και κατόπιν υπέστη επεξεργασία αλλά και εξελίχθηκε από τον Robert King Merton, καθώς και η θεωρία του Charles Tittle εφόσον αυτή ομοιάζει στο κεντρικό νόημα με τη θεωρία του R. K. Merton, η θεωρία περί διαφορικού συγχρωτισμού με κύριο εκπρόσωπό της τον Edwin Sutherland, ακόμη και η θεωρία του Albert Cohen καθώς αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο των υποπολιτισμικών θεωριών ή θεωριών υποκουλτούρας, θα αποτελέσουν το αντικείμενο της ανάλυσης που θα ακολουθήσει. Επιδιώκοντας μια παρουσίαση που θα είναι συμβατή με το πλαίσιο που θέτει η παρούσα μελέτη αλλά και που παράλληλα θα αποτυπώνει τα κύρια κριτήρια των προσεγγίσεων αυτών, θα περιοριστούμε στη συνοπτική παρουσίασή τους. Ας επισημανθεί ωστόσο, ότι για την προσέγγιση της παρέκκλισης ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι θεωρίες της κλασικής εγκληματολογίας, του κοινωνικού ελέγχου καθώς και της *θεωρίας της σύγκρουσης*.

Το άτομο που υποτίθεται πως έχει παραβιάσει τους κοινωνικούς κανόνες αντιμετωπίζεται ως άτομο *περιθωριακό*. Ως *περιθωριακοί* επίσης δύναται να αντιμετωπιστούν από τον παραβάτη του κανόνα αυτοί που ο τελευταίος έκρινε ως

[209] Βλ. Τσαούσης 1995, 155.

μη ικανούς ακόμη και ως νομικά αναρμόδιους να το κάνουν. Ο Howard S. Becker, καθώς όρισε τις τελευταίες έννοιες, επεσήμανε ως κοινό γνώρισμα των παρεκκλινόντων ατόμων το γεγονός πως τα συγκεκριμένα άτομα, τουλάχιστον, μοιράζονται τον χαρακτηρισμό μα και την εμπειρία του να είναι χαρακτηρισμένοι ως *περιθωριακοί*. Η παρέκκλιση, κατά τον ίδιο, «δεν είναι μια ιδιότητα που βρίσκεται στην ίδια τη συμπεριφορά, αλλά στην αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμων που διαπράττουν μια ενέργεια και ατόμων που αντιδρούν σ' αυτήν».[210]

Συνδυάζοντας τη διάσταση που προσεγγίζει ως «πραγματικά» παρεκκλίνουσες μόνο τις ενέργειες που θεωρούνται έτσι από τους άλλους με μια άλλη διάσταση, είναι εφικτή κατά τον Becker η κατασκευή μιας ομάδας κατηγοριών ώστε να διακριθούν τα διαφορετικά είδη της παρέκκλισης. Ταξινομώντας βάσει μιας δεδομένης ομάδας κανόνων και παραπέμποντας σε τύπους συμπεριφοράς και ενεργειών παρά σε τύπους ανθρώπων και συμπεριφορών, διακρίνονται οι ακόλουθες συμπεριφορές: *α)* η κομφορμιστική συμπεριφορά που υπακούει στον κανόνα αλλά και που οι άλλοι αντιλαμβάνονται ότι υπακούει σε αυτόν· *β)* η καθαρή παρέκκλιση που παραβαίνει τον κανόνα και οι άλλοι την αντιλαμβάνονται ως παράβαση· *γ)* η ψευδώς κατηγορούμενη κατάσταση στην οποία το άτομο κατηγορείται για μια ανάρμοστη πράξη που στην πραγματικότητα δεν έχει διαπράξει και *δ)* η μυστική παρέκκλιση κατά την οποία αφενός διαπράττεται μια ενέργεια ανάρμοστη και αφετέρου κανείς από τους άλλους δεν την αντιλαμβάνεται μήτε αντιδρά σε αυτήν σαν να ήταν παραβίαση κανόνα.[211]

[210] Becker 2000, 51, 60, 65.

[211] Βλ. Becker ό.π., 69–72.

Τύποι παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς

	Πειθήνια συμπεριφορά	**Συμπεριφορά παραβίασης κανόνων**
Αντιλαμβανόμενη ως παρεκκλίνουσα	Ψευδώς κατηγορούμενη	Καθαρά παρεκκλίνουσα
Μη αντιλαμβανόμενη ως παρεκκλίνουσα	Κομφορμιστική	Μυστικά παρεκκλίνουσα

Πίνακας 1. Τύποι παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς.

Πηγή: Becker 2000, 70. (Ο πίνακας στο πρωτότυπο εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

Ο Becker, πλέον της άνω διάκρισης των ειδών της παρέκκλισης, επεσήμανε και τους σκοπούς των παρεκκλινουσών συμπεριφορών. Η διάπραξη μιας μη κομφορμιστικής ενέργειας ως αφετηρία για μια παρεκκλίνουσα πορεία είναι πιθανό να μην είναι σκόπιμη, δηλαδή να είναι μια ακούσια ενέργεια παρέκκλισης που διαπράττεται εξαιτίας της άγνοιας του ατόμου, είτε για την ύπαρξη ενός κανόνα είτε για την εφαρμογή του στην συγκεκριμένη περίπτωση ή στο συγκεκριμένο άτομο. Επίσης, μπορεί να υπάρχουν μερικές περιπτώσεις στις οποίες αυτή εμφανίζεται σε ένα κατά τα άλλα νομοταγές άτομο ως ενέργεια αναγκαία ή σκόπιμη. Η διατήρηση, ωστόσο, ενός προτύπου παρέκκλισης για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από ένα άτομο, συνίσταται στην ανάπτυξη παρεκκλινόντων κινήτρων και ενδιαφερόντων, τα οποία έχουν χαρακτήρα κοινωνικό και μπορούν να λαμβάνουν χώρα με τρόπο ιδιωτικό, μυστικό, ακόμη και απομονωμένο. Η εμπειρία του δημόσιου χαρακτηρισμού ενός ατόμου ως *παρεκκλίνοντος*, δηλαδή η σύλληψή του, αποτελεί ένα από τα κρισιμότερα βήματα στη διαδικασία της κατασκευής ενός σταθερού προτύπου παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς.[212]

Η βιολογική θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου υπήρξε από τις επικρατέστερες του 19ου και 20ού αιώνα. Το γεγονός της ευρύτερης απήχησης που έτυχε η εν λόγω θεωρία οφείλεται, όχι στο επιστημονικό της περιεχόμενο, αλλά

[212] Βλ. Becker ό.π., 75–81.

στο επιστημονικό κύρος που αυτή προσέδωσε στην επικρατούσα φιλοσοφική ιδέα.[213] Η μεγάλη εντύπωση που προκάλεσε η θεωρία του Δαρβίνου, παρά τις δεινές αντιρρήσεις που επίσης σήμανε, επηρέασε σοβαρά τους επιστημονικούς κύκλους.[214] Ο τρόπος μελέτης του ανθρώπου και των κοινωνιών από τα τέλη του 19ου αιώνα άλλαξε με την εμφάνιση της *θετικής μεθόδου*, η οποία, στηριζόμενη στην παρατήρηση και την ανάλυση των επιμέρους πραγματικών φαινομένων κατέληγε σε γενικά πορίσματα (επαγωγή).[215] Η «Θετική Σχολή της Εγκληματολογίας», όπως ονομάστηκε από έναν από τους κύριους εκπροσώπους της, τον Enrico Ferri, είχε ως σκοπό, μέσα από τα πορίσματα διαφόρων επιστημονικών κλάδων, την καταστολή του φαινομένου του εγκλήματος.[216] Ο ψυχίατρος Cesare Lombroso, ο δεύτερος από τους γνωστότερους εκπροσώπους της Σχολής, στο έργο του *Ο εγκληματίας άνθρωπος*, αποδίδοντας στον εγκληματικό τύπο ανθρώπου χαρακτηριστικά συναφή της βιολογικής κατωτερότητας, του κληρονομικού εκφυλισμού, ακόμη και της ψυχικής νόσου, υποστήριζε τον διηνεκή περιορισμό των εκ γενετής εγκληματιών[217] για τη διαφύλαξη της κοινωνικής ασφάλειας, ερχόμενος μάλιστα σε αντιπαράθεση με τις απόψεις που πρέσβευαν κυριότερα οι θεωρητικοί ποινικολόγοι της εποχής. Στον αντίποδα της αντεγκληματικής πολιτικής του Lombroso, ο R. Garofalo, υποστηρικτής των απόλυτων θέσεων που θετικισμού, πρότεινε ως φυσιολογικό τρόπο κύρωσης τη θανατική ποινή.[218] Ο Garofalo, φέροντας γνώσεις νομικές και ενασχολούμενος με θέματα ουσιαστικού ποινικού και ποινικού δικονομικού δικαίου, θεωρούσε το

[213] Βλ. Τσαούσης 1995, 194.

[214] Βλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1979, 33.

[215] Βλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1984, 83.

[216]Αναφορικά με τη σύσταση της Σχολής, ο Enrico Ferri παρατήρησε πως «η θετική αυτή εγκληματολογική σχολή αποτελεί έκτοτε έναν χωριστόν και θαλλερόν κλάδον της γενικής κοινωνιολογίας, υπό το όνομα Εγκληματολογική Κοινωνιολογία το οποίο έδωσα το 1882, διά να συμπεριλάβει τα πειραματικά δεδομένα της ανθρωπολογίας, της φυσιο-ψυχολογίας της ψυχοπαθολογίας και της εγκληματικής στατιστικής, καθώς και τα μέσα που υποδεικνύει η επιστήμη διά την καταπολέμηση (με την πρόληψιν και την καταστολήν) του φαινομένου του εγκλήματος»· Ferri 1925, 8.

[217] Lombroso 1925.

[218] Βλ. Χαϊδου 1996, 19.

έγκλημα ως πράξη βλαβερή που έθιγε –μεταξύ άλλων– το ηθικό συναίσθημα της κοινωνίας.[219]

Η έξαρση της εγκληματικότητας σε οικονομικά ασθενείς και κοινωνικά αποδιοργανωμένες φτωχογειτονιές των μεγάλων αστικών κέντρων είναι ένα φαινόμενο διαχρονικό, το οποίο προφανώς και δεν δύναται να επεξηγηθεί βάσει του μοντέλου προσέγγισης που έθεσε η Θετική Σχολή της εγκληματολογίας. Τα σλαμ (slum), τα οποία ορίζονται συνήθως ως «κεντρικές κυρίως περιοχές με παραμελημένα και καταρρέοντα πολυόροφα σπίτια, με εξαιρετικά υψηλές πυκνότητες πληθυσμού και κατοικίας, με εμφανείς ελλείψεις ακόμη και των στοιχειωδών ανέσεων, με έκδηλα προβλήματα κοινωνικής αποδιοργάνωσης και έκτροπης συμπεριφοράς»,[220] αποτελούν το προϊόν του ταχύτατου εξαστισμού των κοινωνιών που επήλθε από τη γοργή μετακίνηση μεταναστευτικών πληθυσμών. Ο R. Park, ιδρυτής της λεγόμενης Οικολογικής Σχολής του Σικάγο, υπογράμμισε την ανάγκη μελέτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς στα σύγχρονα αστικά κέντρα. Στα πορίσματα της σχολής του τα οποία, μεταξύ άλλων, αναφέρονται στην πολιτισμική πολυμορφία της σύγχρονης αστικής κοινωνίας, στην κοινωνική απόσταση που υφίσταται μεταξύ των μελών και των κοινωνικών ομάδων, στην αποκοινωνικοποίηση του ατόμου εξαιτίας της διαφοροποίησης και της κινητικότητας, υπογραμμίστηκε για πρώτη φορά ο καθορισμός της αντικοινωνικής ή εγκληματικής συμπεριφοράς από μορφές συμπεριφοράς που επιβάλλουν κάποιες κοινότητες της πόλης.[221]

Οι Cl. R. Shaw και H. D. Mckay, εκ των κυριότερων εκπροσώπων της Σχολής, επιχειρώντας τη συσχέτιση της μεταβλητής του οικοσυστήματος με την εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς στο άτομο, επεσήμαναν την αθροιστική αύξηση της παραβατικότητας σε περιοχές που εκτείνονται σε μικρή απόσταση από μεγάλα βιομηχανικά κέντρα.[222] Οι ίδιοι απέδειξαν πως η παραβατικότητα που γίνεται αντιληπτή από κρατικούς φορείς έχει χαρακτήρα ομαδικό από το ξεκίνημά της, ο οποίος εντείνεται όσο οι νέοι γίνονται περισσότερο επιρρεπείς στην

[219] Βλ. Σπινέλλη 1985, 84.

[220] Τσαούσης 1995, 421.

[221] Βλ. Τσαούσης 1995, 411–412.

[222] Βλ. Φαρσεδάκης 1990, 419–427.

παραβατικότητα. Οι φυσιολογικές εμπειρίες στην ανάπτυξη των παιδιών που κατάγονταν από φτωχές, πολυμελείς οικογένειες μεταναστών που ζούσαν στον δρόμο, περιλάμβαναν τη συμμετοχή σε συμμορίες των δρόμων γνωρίζοντας και συμβάλλοντας κατά τον τρόπο αυτό στη μετάδοση της παράδοσης της παραβατικής υποκουλτούρας στις συμμορίες. Τα δεδομένα των Shaw και Mckay υπέδειξαν ότι *α)* τόσο η φτώχεια, οι διαλυμένες οικογένειες, η εκμετάλλευση αλλά και άλλες μορφές αποδιοργάνωσης, κατανέμονταν στο ίδιο πλαίσιο στην πόλη όπως οι επίσημες περιπτώσεις παραβατικότητας· *β)* τα ποσοστά υποτροπιασμού που είχαν οι παραβάτες από περιοχές υψηλής παραβατικότητας ήταν επίσης υψηλά σε σχέση με αυτά των παραβατών σε άλλα μέρη της πόλης.[223] Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά μας στην προσέγγιση που μελέτησε την εκδήλωση εγκληματικής συμπεριφοράς στο άτομο υπό τις επιδράσεις που ασκεί το περιβάλλον του σε αυτό, σημειώνουμε την ύπαρξη βιβλιογραφικών πηγών που πραγματεύονται τον άνω συσχετισμό με δεδομένα που οριοθετούνται στον ελλαδικό χώρο.[224]

[223] Βλ. Quay 1965, 31–32.

[224] Ως προς τούτο αναφέρουμε την έρευνα των Τσαούση & Κορρέ-Crueger, οι οποίοι μελετώντας την εγκληματική συμπεριφορά των ανηλίκων, προσδιόρισαν την έκταση και επιλογή του υλικού της έρευνάς τους στη γεωγραφική περιφέρεια των Αθηνών. «Τὸ γεωγραφικὸν διαμέρισμα πρὸς τὸ ὁποῖον ἐστράφει κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ἡ ἐρευνα, ἦτο ἡ Περιφέρεια Πρωτευούσης. Πρῶτον, διότι ἡ Περιφέρεια Πρωτευούσης ἦτο τὸ ἐπίκεντρο δύο βασικῶν διαδικασιῶν, τοῦ ἐξαστισμού καὶ τῆς ταχείας βιομηχανικῆς και οικονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας. Ἐθεωρήθη δὲ ἐξ ἀρχῆς ὅτι αἱ δύο αὐταὶ διαδικασίαι ἦτο δυνατόν να ἀσκοῦν οὐσιώδη ἐπιρροὴν εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ ἐξελιξην τῆς ἐγκληματικότητος τῶν ἀνηλίκων». Η πενταετής σε διάρκεια έρευνα (1960–1964), ανέδειξε πως οι δήμοι των Αθηναίων, του Περιστερίου, του Αιγάλεω, του Πειραιά, της Ν. Ιωνίας, και του Κερατσινίου, «συγκεντρώνουν τό 57% περίπου τοῦ παιδικοῦ πλυθυσμοῦ τοῦ πολεοδομικοῦ συγκροτήματος Ἀθηνῶν (ἀπογραφή 1961) και το 58% των ὑποβληθέντων εἰς μέτρα ἀρρένων παίδων (166 ἐπί συνόλου 286 – περίοδος 1960-1964)». Βλ. Τσαούσης & Κορρέ-Crueger 1974, 14–15. Επίσης, χαρακτηριστικό είναι και το κάτωθι απόσπασμα στο οποίο με εξαιρετική γλαφυρότητα, μέσα από ένα ξυλοδαρμό, ο συγγραφέας ξετυλίγει τα αισθήματα κατωτερότητας των κοινωνικά και οικονομικά μειονεκτούντων νέων, έναντι των εύρωστων και κατοικούντων σε περιοχές με υψηλό status συνομηλίκων τους. «Ειδικό μίσος έτρεφαν οι σκληροί για τα ευνοημένα πλουσιόπαιδα (από το Ψυχικό, τη Φιλοθέη, τη Γλυφάδα) που τολμούσαν να καταπλέουν, με ανοιχτά αμάξια καμιά φορά και –το χειρότερο– με την προκλητική ξανθιά στη θέση του συνοδηγού. Μόλις εμφανίζονταν

Η θεωρία της ανομίας, συγγενής με τη θεωρία της αλλοτρίωσης, ορίστηκε από τον Emile Durkheim ως ένα φαινόμενο παθολογικό.[225] Πιο συγκεκριμένα, η ανομία κατά τον ίδιο φιλόσοφο και κοινωνιολόγο, είναι «η κατάσταση έλλειψης κανόνων που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά, ή η κατάσταση αβεβαιότητας ως προς το ποιο είναι το σύστημα ρυθμιστικών κανόνων που ισχύει».[226] Η θεωρητική προσέγγιση του R. K. Merton, μολονότι βασίστηκε στη θεωρία του Durkheim, φέρει σημαντικές διαφορές από αυτή αποτελώντας μια προσέγγιση πιο διευρυμένη που επισημαίνει τη διάσταση μεταξύ των επιδιωκόμενων σκοπών και των διαθέσιμων μέσων που θέτει η κοινωνία.[227] Ο R. K. Merton αντιλαμβανόμενος την ανομία ως ένα σχετικά μόνιμο χαρακτηριστικό της αμερικανικής κοινωνίας, μελέτησε τους ποικίλους τύπους συμπεριφοράς σε αυτή και ταξινόμησε τους τρόπους προσαρμογής που χρησιμοποιούν τα μέλη της κατώτερης τάξης όταν αποκλειστούν από τα νόμιμα μέσα. Ο κομφορμισμός, η καινοτομία, η τυπολατρία, η απόσυρση και τέλος η εξέγερση αποτελούν τους πέντε τύπους προσαρμογής του ατόμου, καθένας εκ των οποίων εξαρτάται από την αποδοχή ή απόρριψη των πολιτιστικών στόχων αλλά και των θεσμικών μέσων.[228]

η «νηοπομπή», ενίοτε δύο ή τρία αμάξια μαζί, η συντροφιά πάθαινε κανονική παράκρουση. Η πρόκληση χτυπούσε όλα τα αδύναμα κέντρα: το αυτοκίνητο θύμιζε την κοινωνική τάξη· η γυναίκα θύμιζε την μόνιμη έλλειψη της· το ντύσιμο και η άνεση στις κινήσεις θύμιζαν ένα τρόπο ζωής που όλοι το ζήλευαν αλλά κανείς τους δεν το είχε. Μπροστά τους ένιωθαν κυριολεκτικά εκμηδενισμένοι. Γι' αυτό και η εμφάνισή τους προκαλούσε μια πυρετική κινητοποίηση: στη στιγμή έπρεπε να κλείσουν οι δρόμοι διαφυγής και να βρεθεί η κατάλληλη αφορμή για να αρχίσει το μακελειό. Σίγουρα ο νεαρός εύπορος που γύριζε σπίτι του σε κακά χάλια δεν συνειδητοποιούσε σε βάθος την αιτία. Τον χτυπούσαν χωρίς να έχουν τίποτα συγκεκριμένο εναντίον του: για την ανταύγεια που έπαιζε στην κώμη της ξανθιάς· για τον ξένο αριθμό του αυτοκινήτου· για την μοντέρνα καμπαρτίνα του. Τον χτυπούσαν για να υπάρξουν κι αυτοί παρά την τόση υπεροχή του»· Παπαγιώργης 1992, 174.

[225] Βλ. Τσαούσης 1995, 131.

[226] Τσαούσης 1989, 28.

[227] Βλ. τον ορισμό της *ανομίας*, σύμφωνα με τον Merton στο Τσαούσης 1989, 28.

[228] Βλ. Χαΐδου 1996, 146 & 151.

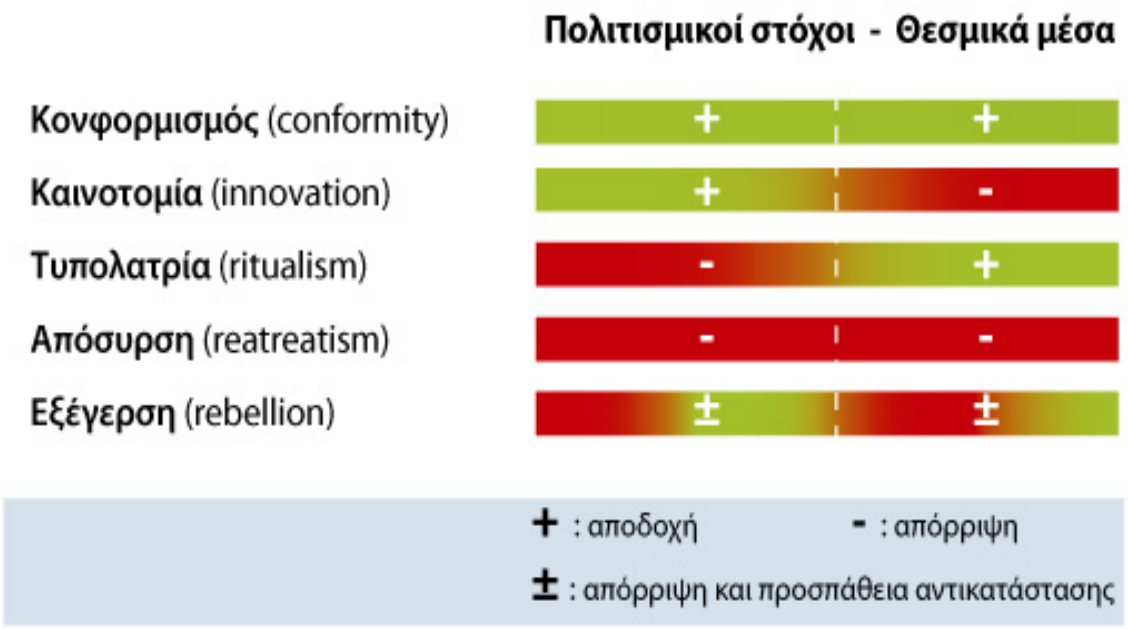

Πίνακας 2. Οι τύποι προσαρμογής του Merton.

Πηγή: Χαΐδου 1996, 151. (Ο πίνακας στο πρωτότυπο εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

Ομοιάζουσα του κεντρικού νοήματος της θεωρίας του Merton μπορεί να θεωρηθεί και η θεωρία του νεώτερου κοινωνιολόγου Charles Tittle.[229] Η θεωρία του αποτελεί μια νέα εξήγηση της αποκλίνουσας αλλά και της εγκληματικής συμπεριφοράς, η ελληνική απόδοση της οποίας είναι αυτή της θεωρίας της *ισομέρειας* ή της *ισομέρειας ελέγχου*. Η αποκλίνουσα συμπεριφορά και το είδος αυτής καθορίζονται βάσει της ανισομέρειας του ελέγχου μεταξύ των ατόμων που ασκούν τον έλεγχο και αυτών που τον υφίστανται, καθώς και βάσει της ενυπάρχουσας ανισομέρειας ελέγχου σε κοινωνικές ομάδες ή κοινωνικοπολιτιστικές δομές. Η τάση του ατόμου για αυτονομία ως κεντρική παραδοχή της εν λόγω θεωρίας δεν είναι εγγενής στο άτομο παρά αποκτάται από την εξάρτησή του από μεγαλύτερα άτομα κατά τη διάρκεια της νηπιακής και παιδικής του ηλικίας. Η επιδίωξη του παιδιού για ταύτιση και μίμηση των μεγαλύτερων ατόμων από τα οποία εξαρτάται, του γεννούν τόσο την επιθυμία για

[229] Βλ. Περαντζάκη-Καρατζόγλου 2001, 21.

αυτοδιαχείριση και ανεξαρτητοποίηση όσο και την περιφρόνησή του προς τις καταστάσεις υποτέλειας.[230]

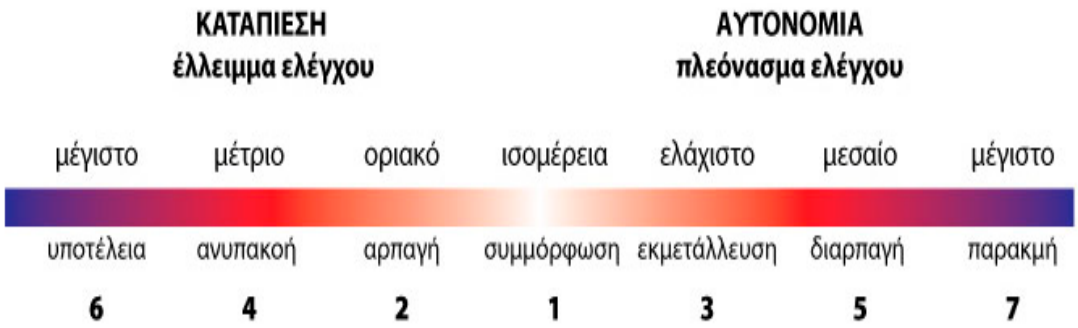

Πίνακας 3. Είδη αποκλίσουσας συμπεριφοράς.

C. R. Tittle, 1995, *Control Balance. Toward a General Theory of Deviance, Crime and Society*, Boulder/Colorado, Westview Press, 189 & 230, όπως παρουσιάζεται στο Κρανιδιώτη 2000, 86. (Ο πίνακας στην πηγή εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

Η υποτέλεια, η ανυπακοή, η αρπαγή, η εκμετάλλευση, η διαρπαγή και τέλος η παρακμή, όπως παρουσιάζονται στο πιο πάνω διάγραμμα, αποτελούν τις έξι κατηγορίες στις οποίες διακρίνονται τα είδη της αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Διαφοροποιημένες βάσει της σοβαρότητας της συμπεριφοράς και του βαθμού ελέγχου, οι κατηγορίες αυτές καλύπτουν τόσο το φάσμα που αντιστοιχεί στην έλλειψη ελέγχου που συνεπάγεται την καταπίεση, όσο και το φάσμα που αντιστοιχεί στον πλεονασμό ελέγχου που επιφέρει την αυτονομία. Η συμμόρφωση, ως η κατηγορία που αντιστοιχεί σε συμπεριφορές σύμφωνες με τους κοινωνικούς κανόνες, βρίσκεται μεταξύ των φασμάτων που αντιστοιχούν στην καταπίεση και στην αυτονομία και προϋποθέτει ότι το συμμορφωμένο με τους κοινωνικούς κανόνες άτομο, αφενός έχει υπόψη του εναλλακτικές δυνατότητες και αφετέρου μπορεί να φανταστεί τον εαυτό του να συμπεριφέρεται με μη αποδεκτούς τρόπους. Στη θεωρία του Tittle υπάρχει επίσης η παραδοχή πως η σοβαρότητα της

[230] Βλ. Κρανιδιώτη 2000, 82–83.

συμπεριφοράς διαβαθμίζεται προς την αντίθετη κατεύθυνση στην περιοχή του φάσματος της καταπίεσης σε σχέση με αυτή της αυτονομίας, δηλαδή, η αποκλίνουσα συμπεριφορά προσδοκάται σοβαρότερη στις κατηγορίες που υπάρχει πλεονασμός ελέγχου και αντιστρόφως.[231]

Η υιοθέτηση παρεκκλινουσών κανόνων και αξιών, κυριότερα αυτών που μαθαίνονται στο πλαίσιο μιας υποκουλτούρας, συνιστούν, σύμφωνα με τη θεωρία της μάθησης ή κοινωνικοποίησης, το φαινόμενο του εγκλήματος.[232] Ο Edwin Sutherland, ο οποίος θεωρείται και πατέρας της αμερικανικής εγκληματολογίας, επεσήμανε πως η εγκληματική συμπεριφορά που υιοθετείται κατά τον συγχρωτισμό του ατόμου με αυτούς που τη χαρακτηρίζουν ευνοϊκά ή αρνητικά, ακολουθείται από το άτομο όταν οι ευνοϊκοί χαρακτηρισμοί, υπό κατάλληλη περίσταση, υπερισχύσουν των αρνητικών.[233] Οι βασικές θέσεις της θεωρίας του Sutherland, όπως αυτές συμπτύχθηκαν σε εννέα σημεία και φέρουν εμφανώς, τουλάχιστον σε δύο θέσεις, την επιρροή της θεωρίας της *συμβολικής αλληλεπίδρασης* του G. H. Mead, δέχτηκαν ποικίλες κριτικές κάποιες ενδεικτικές των οποίων εστιάζουν στην ύπαρξη ενός αιτιοκρατικού και κλειστού συστήματος σκέψης, στο οποίο η ελεύθερη βούληση του ατόμου αποκλείεται εντελώς, στη διχοτόμηση της συμπεριφοράς του ατόμου σε συστηματική εγκληματική και μη συμπεριφορά, στην παράβλεψη της επίδρασης που ασκούν οι βιολογικοί και ψυχολογικοί παράγοντες στη διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας.[234]

Για την εξήγηση των πράξεων των ανθρώπων ο A. Cohen θεώρησε αναγκαίο να διασαφηνιστεί πρωτίστως η φύση των ανθρώπινων προβλημάτων καθώς και να προσδιοριστούν γενεσιουργά τους αίτια. Παρόλο που ήταν επηρεασμένος από το θεωρητικό πλαίσιο της προσέγγισης του διαφορικού συγχρωτισμού, ο Cohen επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στη λεγόμενη *εγκληματική υποκουλτούρα* (delinquent subculture), που τη θεωρούσε ως έναν τρόπο χειρισμού των προβλημάτων προσαρμογής τα οποία είναι κυρίως προβλήματα status, όπως αυτά

[231] Βλ. Κρανιδιώτη 2000, 85–87, 90–91.

[232] Βλ. Χαϊδου 1996, 190.

[233] Βλ. Τσαούσης 1995, 159–160.

[234] Βλ. τα εννέα βασικά σημεία της θεωρίας του Edwin Sutherland και την κριτική που ασκήθηκε σε αυτήν στο Χαϊδου 1996, 192–196· Becker 2000, 14–15· Δήμου 1998, 77.

ορισμένων παιδιών που στερούνται κύρους σε μια αξιοσέβαστη κοινωνία επειδή δεν πληρούν τα κριτήρια αυτής.[235] Ο ίδιος, επισημαίνοντας τη διαφορετικότητα μεταξύ των προβλημάτων των παιδιών της εργατικής τάξης και των προβλημάτων των παιδιών της μεσαίας τάξης, υποστήριξε πως τα πρώτα παρουσιάζουν δυσχέρειες στη διαδικασία προσαρμογής τους εξαιτίας των διακρίσεων που υφίστανται ανήκοντας σε μια κοινωνική τάξη με χαμηλό status. Για τη διέξοδό τους από τις συνθήκες δυσχέρειας, τα παιδιά της εργατικής τάξης δύναται είτε να ασπαστούν τα πρότυπα των λεγόμενων –κατά τον W. Foote Whyte– «college boys», είτε να απαλλαγούν από τις επιδράσεις αυτών, οπότε να δεχτούν τα πρότυπα της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκουν κατά τα πρότυπα των «corner boys», είτε, τέλος, αποκρούοντας απόλυτα κάθε κανόνα της μεσαίας τάξης να αναπτύξουν μια εγκληματική συμπεριφορά, με την οποία, μέσω του ομαδικού πλαισίου της, θα επιδιώκεται η άνοδος του κοινωνικού τους κύρους.[236]

Έχοντας ολοκληρώσει τη συνοπτική παρουσίαση των θεωριών προσέγγισης της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς, είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να προσδιοριστεί το πλαίσιο των μορφών συμπεριφοράς που εκδηλώνονται από ανηλίκους, ειδικότερα από αυτούς που διανύουν την περίοδο της κυρίως παιδικής ηλικίας, και συνιστούν παρέκκλιση. Στην αφετηρία μιας τέτοιας προσπάθειας είναι σημαντικό να ληφθεί σοβαρά υπόψη η ηλικία του παρεκκλίνοντος ατόμου, καθώς αυτή, ειδικότερα στην περίπτωση των ανηλίκων που δεν έχουν υπερβεί το δέκατο τρίτο (13^{ο}) ηλικιακό τους έτος, αφενός περιορίζει σημαντικά το εύρος των μη συναδουσών με τα κοινωνικώς κρατούντα πρότυπα μορφών συμπεριφοράς τους και, αφετέρου, συμβάλλει στη διαμόρφωση ποιοτικά διαφοροποιημένων τύπων παρέκκλισης από τους συνήθεις στους ηλικιακά μεγαλύτερους ανηλίκους και κυριότερα στους ενήλικες. Προκειμένου για τον προσδιορισμό του πλαισίου των μορφών συμπεριφοράς που αναπτύσσονται στον αντίποδα της κυρίαρχης κουλτούρας από ανήλικους της κυρίως παιδικής ηλικίας, είναι επίσης σημαντικό να ανατρέξει κανείς στους χώρους όπου εκδηλώνονται τέτοιες συμπεριφορές – οι χώροι αυτοί προφανώς και αποτελούν σημεία τόσο προσφιλή όσο και προσβάσιμα

[235] Cohen 1995, 121.

[236] Cohen ό.π., 119–129.

στους ανηλίκους αυτούς. Σε ό,τι αφορά τις συνισταμένες που καθορίζουν σε πρώτη φάση την ύπαρξη του πλαισίου και δευτερευόντως το εύρος, την ποικιλομορφία και τη διαβάθμιση της σοβαρότητας των επιμέρους εκδηλώσεων που αυτό ενέχει, αυτές, πρέπει να αναζητηθούν στις συνθήκες ανατροφής και διαβίωσης, συμπεριλαμβανομένων και των οικονομικών όρων όπως και του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος του ανηλίκου. Ο λόγος που εστιάζουμε στα συγκεκριμένα περιβάλλοντα έγκειται στις δυνάμεις επιρροής που ασκούν τα τελευταία στη διαδικασία μεταβίβασης των κανόνων συμπεριφοράς και των τρόπων ενέργειας, των αξιών και των προτύπων του κοινωνικού συνόλου. Αν και η διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου είναι μια διαδικασία διαρκής, εντούτοις πρέπει να θεωρηθεί καθοριστικός αλλά και κρίσιμος ο ρόλος που αυτή επιτελεί στα έτη της πρώιμης και εν προκειμένω της κυρίως παιδικής ηλικίας, κατά την οποία, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, ο κόσμος των μαγικών συναρτήσεων παραχωρεί τη θέση του στην ορμή για ανίχνευση της πραγματικότητας. Η επισήμανση των οικονομικών όρων που διέπουν τη λειτουργία κυριότερα της οικογένειας, σαφέστατα δεν έχει στόχο την απόδοση της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς καθεαυτής σε οικονομικές συντεταγμένες, ούτε στην κοινωνική διαστρωμάτωση της οικογένειας όπως αυτή καθορίζεται από τις τελευταίες. Πρόκειται για μια επισήμανση που, αναφερόμενη σε οριακές καταστάσεις φτώχειας συναρτήσει έστω και δειγμάτων ηθικής κατάπτωσης, μπορεί να οδηγήσει στην υιοθέτηση μορφών παραβατικής συμπεριφοράς που, αν και ανήκουν στην εν λόγω κατηγορία συμπεριφορών, εντούτοις δεν συνιστούν απλώς παράβαση κοινωνικού αλλά νομικού κανόνα και έχουν ως σκοπό, τουλάχιστον στην πρώιμη μορφή τους, όχι την άνοδο του κοινωνικού κύρους, αλλά τη διασφάλιση υλικών αγαθών και την ευδαιμονία, την αναγκαιότητα των οποίων αποστερεί η οικονομική εξαθλίωση.

Μορφές συμπεριφοράς που συνιστούν παρέκκλιση και θα ήταν εφικτό να θεωρηθούν ως πρόδρομες αυτών που επισύρουν τον ποινικό κολασμό του ατόμου που έχει προβεί στην τέλεσή τους, δηλαδή στην τέλεση παραβατικών μορφών συμπεριφοράς, δύνανται να εκδηλωθούν από ανηλίκους και δη από αυτούς που μόλις έχουν αρχίσει να ανακαλύπτουν τον περιβάλλοντα κόσμο χωρίς την αδιάλειπτη παρουσία και καθοδήγηση των γονέων τους, εξαιτίας των αισθημάτων περιέργειας και μίμησης, εξαιτίας της αντίδρασης στις απαιτήσεις και στους

τύπους συμπεριφοράς που αξιώνει ο κομφορμισμός, ακόμη λόγω των τάσεων φυγής[237] από καταστάσεις δυσχερείς που λαμβάνουν χώρα κυριότερα στο οικογενειακό περιβάλλον, ή και λόγω της άγνοιας ή και αισθημάτων υποτίμησης των πραγματικών κινδύνων που οι πράξεις αυτές ελλοχεύουν. Επίσης, είναι δυνατό οι προκείμενες μορφές συμπεριφοράς να είναι προϊόντα της μάθησής τους ή αντίστροφα της μη εκμάθησης κοινωνικά προτύπων μορφών συμπεριφοράς.[238] Ενδεικτικά παραδείγματα τέτοιων συμπεριφορών είναι η χρήση ναρκωτικών ουσιών,[239] ψυχοτρόπων ουσιών, προϊόντων καπνού και αλκοόλ, η αδικαιολόγητη απουσία από το σχολείο, η φυγή[240] (runaway) του ανηλίκου από την οικογενειακή εστία, η πορνεία, η ομοφυλοφιλία, οι τάσεις αυτοκτονίας κ.ά.

[237] Οι ενστικτωδιστές μάλιστα θεωρούν τη φυγή ως μια έμφυτη παρόρμηση του ατόμου. Βλ. Fromm 1977, 155–157.

[238] Ο Martin Herbert επισημαίνει πως πολλά από τα προβλήματα της παιδικής ηλικίας δεν προέρχονται μόνο από την εκμάθηση ανάρμοστων συμπεριφορών αλλά και από την αποτυχία εκμάθησης κοινωνικά επιθυμητών συμπεριφορών, ακόμη και κατά τα πρώτα χρόνιας της ηλικίας αυτής, από τις ελλιπείς ικανότητες αυτοελέγχου· βλ. Herbert 1998, 70.

[239] Στη χώρα μας, σύμφωνα με έρευνα του Τμήματος Ανηλίκων σε 3.550 μαθητές, όπως αυτή αναφέρεται σε παλαιότερη βιβλιογραφική πηγή, το ποσοστό των μαθητών που είχαν δοκιμάσει ναρκωτικά ανέρχονταν στο 6,3%. Η επιμέρους ταξινόμηση βάσει της ηλικίας αλλά και του σχολείου προσδιόριζε σε ποσοστό 0,9% τους μαθητές ηλικίας μέχρι δεκατριών ετών που είχαν δοκιμάσει ναρκωτικά· βλ. Νόβα-Καλτσούνη ό.π., 36–37.

[240] Η φυγή του ανηλίκου από τον τόπο της συνήθους διαμονής του, αν και δεν συνιστά παράβαση κάποιου τυπικού κανόνα, μπορεί να θεωρηθεί ως κατάσταση που ευνοεί το πέρασμα σε παραβατικές μορφές συμπεριφοράς και τούτο γιατί αυξάνει δραματικά, κυριότερα για τους ανήλικους, την έκθεσή τους σε χώρους κοινωνικά παθογενείς. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί συγγραφείς έχουν συνδέσει τη φυγή με μια δυσμενή εξέλιξη της συμπεριφοράς. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς αυτό, είναι η άποψη, για την οποία όμως διατηρούμε ενστάσεις, που αναφέρει πως «…ο δεύτερος τρόπος προσαρμογής είναι η φυγή… πολλοί άνθρωποι δεν προσαρμόζονται ποτέ στην κοινωνική ομάδα στην οποία έτυχε να ανήκουν… πολλά φυσιολογικά παιδιά δεν προσαρμόζονται ποτέ στην κοινωνική ομάδα στην οποία έτυχε να ανήκουν… πολλά φυσιολογικά παιδιά γεννιούνται από εκφυλισμένους και εγκληματίες. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον πλάθουν το σώμα και την ψυχή τους. Αργότερα όμως δεν μπορούν να προσαρμοστούν στη φυσιολογική ζωή. Και συγκροτούν τον πληθυσμό των φυλακών και των πολυάριθμων ελεύθερων εγκληματιών που ζουν από την κλοπή και τον φόνο…»: Carrel 1960, 260–261. Αναφορικά με τη φυγή των ανηλίκων ιδιαιτέρως σημαντικές για τις ανάγκες της παρούσης

Ολοκληρώνοντας την παρούσα ενότητα, θα επισημάνουμε εν συντομία την αναφορά των Κατευθυντήριων Γραμμών του Ριάντ στον όρο «αποκλίνον» νεαρό άτομο, όπως αυτός, μεταξύ άλλων, απασχόλησε τις Κατευθυντήριες Γραμμές των Ηνωμένων Εθνών για την πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλίκων (Κατευθυντήριες Γραμμές του Ριαντ) που υιοθετήθηκαν από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών κατά τη συνεδρίασή της σε ολομέλεια στις 14.12.1990. Ειδικότερα, η Θεμελιώδης Αρχή 5 περ. στ΄, που εμπεριέχεται στο παράρτημα του διεθνούς κειμένου, επισημαίνει στις αναγνωρισμένες ως αναγκαίες προοδευτικές πολιτικές πρόληψης της παραβατικότητας και ομοίως στα συστηματικά μελετημένα και επεξεργασμένα μέτρα, να περικλείεται «η επίγνωση ότι, κατά την κρατούσα άποψη των ειδικών, ο χαρακτηρισμός ενός νεαρού ατόμου ως «αποκλίνοντος» ή «παραβατικού» ή ακόμη και «προπαραβατικού» συχνά συμβάλλει στην ανάπτυξη ενός σταθερού τύπου ανεπιθύμητης συμπεριφοράς των νεαρών ατόμων».[241]

είναι και η παιδαγωγική και εγκληματολογική προσέγγιση, όπως αυτές παρατίθενται αντίστοιχα από τους Τσιάκαλο και Παπαθεοδώρου στο συλλογικό έργο με τίτλο *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο;*. Ειδικότερα το φαινόμενο της φυγής στην παιδαγωγική πράξη εμφανίζεται ως ενασχόληση με τα «παιδιά στον δρόμο» δηλαδή τα παιδιά που χωρίς επίβλεψη και έλεγχο περνούν την ημέρα τους στον δρόμο και επιστρέφουν στην κατοικία τους το βράδυ και στα «παιδιά του δρόμου» στην κατηγορία των οποίων ανήκουν όσα παιδιά έχουν εγκαταλείψει ή εκδιωχθεί οριστικά από την οικογενειακή κατοικία και δεν έχουν βρει κανένα καταφύγιο καθώς επίσης, κατά μεγάλο ποσοστό, όσα τα παιδιά έχουν φύγει από ιδρύματα. (Τσιάκαλος 2008, 115). Από την εγκληματολογική προσέγγιση επισημαίνουμε την άποψη πως η φυγή αποτελεί μια προβληματική κατάσταση που συνοδεύεται ακόμη και από συμπεριφορές επιθετικότητας καθώς και προκλητικότητας. Ο ανήλικος κατά τον ίδιο συγγραφέα «βιώνει ψυχολογικά αλλά και πραγματικά μια κατάσταση ανομίας, η οποία εμπεριέχει τη γοητεία αλλά και το φόβο του αγνώστου και του επικίνδυνου»· βλ. Παπαθεοδώρου 2008, 122–123. Για τη μοναχική μα και συνάμα περιθωριακή ζωή των «ορφανών του Τσαουσέσκου» στα υπόγεια φρεάτια της ρουμανικής πρωτεύουσας βλ. Μοσχίδη 2007, 52–63.

[241] Βλ. τη μετάφραση της «Θεμελιώδους Αρχής 5» στο Πιτσελά 2003, 516–517.

2.3 Ηθική παρεκτροπή του ανηλίκου

Σύμφωνα με το ά. 1 του α.ν. 2724/1940 («Περί οργανώσεως και λειτουργίας αναμορφωτικών καταστημάτων ανηλίκων» Φ.Ε.Κ. Α΄ 449/27.12.1940), τα αναμορφωτικά καταστήματα ανηλίκων προορίζονται για ανηλίκους «οίτινες λόγω κακών έξεων, τας οποίας απέκτησαν ένεκα της εγκαταλείψεως, εις την οποίαν ευρίσκονται ή ένεκα άλλων λόγων, δίδουσιν αποδείξεις ηθικής παρεκτροπής ή υπέπεσαν εις αξιοποίνους πράξεις και εμφανίζονται ούτω έχοντες ανάγκην ειδικής αγωγής προς βελτίωσιν». Η «ηθική παρεκτροπή» του ανηλίκου, ως κατάσταση η οποία κατά τον νομοθέτη του παρόντος άρθρου καθιστά σκόπιμο τον εγκλεισμό του ανηλίκου, κατά την τρέχουσα για την εποχή διατύπωση, σε αναμορφωτικό κατάστημα, αποτελεί έννοια το περιεχόμενο της οποίας δεν καθορίζεται με σαφήνεια αφήνοντας, αμφιβολίες για το ποιες ακριβώς περιπτώσεις υπάγονται ή δεν υπάγονται σ' αυτήν.[242] Η εγκατάλειψη αλλά και το ενδεχόμενο «ηθικής παρεκτροπής» του ανηλίκου αποτελούσαν κριτήρια που, σύμφωνα με τις τότε προβλεπόμενες νομοθετικές διατάξεις, επέτρεπαν, κατόπιν εισαγγελικής εντολής ή μέσω διοικητικής εισαγωγής, η οποία ήταν δυνατή με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης, την επιβολή κύρωσης στον ανήλικο που του στερούσε την ελευθερία, δηλαδή τον επέβαλε τον εγκλεισμό του σε αναμορφωτικό κατάστημα, χωρίς ο τελευταίος να έχει καν διαπράξει αξιόποινη πράξη.[243]

Στο τρίτο μέρος των «Στοιχειωδών Κανόνων για την απονομή δικαιοσύνης σε ανηλίκους» («Κανόνες του Πεκίνου»), –όπως αυτοί υιοθετήθηκαν από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών κατά την εν ολομελεία συνεδρίασή της στις 29.11.1985– με τίτλο «Εκδίκαση και διευθέτηση», η στέρηση της ελευθερίας του

[242] «Ως αόριστες έννοιες η μεθοδολογία του δικαίου που ακολουθεί τις απεικονιστικές θεωρίες χαρακτηρίζει εκείνες τις έννοιες, ως προς την έκταση των οποίων υπάρχουν αμφιβολίες, δηλαδή ενώ υπάρχουν πράγματα, για τα οποία είμαστε βέβαιοι ότι υπάγονται σ' αυτές (που θεωρούνται ότι συνιστούν τον πυρήνα των εννοιών αυτών), όπως επίσης και πράγματα, για τα οποία είμαστε βέβαιοι ότι δεν υπάγονται σ' αυτές…»· βλ. Σούρλας 1986, 82.

[243] Οι ρυθμίσεις του α.ν. 2724/1940 έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τις αρχές που διαπνέουν το δικαιοκρατικό πνεύμα της σύγχρονης κοινωνίας και υπήρξαν συνέπεια τόσο του μεγάλου πλήθους εγκαταλελειμμένων και ορφανών ανηλίκων στην Ελλάδα του 1910–1920, όσο και της ανεπαρκούς κινητοποίησης των πολιτών αναφορικά με τα δικαιώματά τους. Βλ. Κουράκης 2004 , 268–269.

ανηλίκου στον Κανόνα 17.1 εδ. γ΄ αποτελεί κύρωση που δεν επιβάλλεται, εκτός αν η ποινική υπευθυνότητα του ανηλίκου για σοβαρές πράξεις βίας κατά άλλου προσώπου ή η κατ' επανάληψη διάπραξη άλλων σοβαρών εγκλημάτων ή ακόμη η ανυπαρξία άλλης καλύτερης διευθέτησης, το καθιστούν αναπόφευκτο. Οι περιορισμοί στην προσωπική ελευθερία του ανηλίκου κατά το εδ. β΄ του ίδιου Κανόνα επιβάλλονται «…μόνο μετά από προσεκτική εξέταση και περιορίζονται στο ελάχιστο δυνατό».[244] Αντιπαραβάλλοντας τις αρχές που οι «Στοιχειώδεις Κανόνες» υιοθετούν προκειμένου να εξασφαλιστεί η ευημερία του ανηλίκου και της οικογένειάς του, με εκείνες που υιοθετούσε ο νομοθέτης του α.ν. 2724/1940, ο οποίος με το ά. 1 παρείχε τη δυνατότητα εγκλεισμού των ανηλίκων σε αναμορφωτικό κατάστημα με το νεφελώδες αιτιολογικό της «ηθικής παρεκτροπής», διαπιστώνουμε ότι το το ελληνικό νομοθέτημα πάσχει ως προς τρία, τουλάχιστον, σημεία: *α)* την ομοιότροπη αντιμετώπιση του ανηλίκου που δεν είχε υποπέσει σε αδικοπραξία με τον ανήλικο που είχε όντως διαπράξει αξιόποινη πράξη· *β)* την αδυναμία να διερευνηθούν από επίσημα αρμόδια όργανα οι συνθήκες ζωής του ανηλίκου, ώστε να διαπιστωθεί με ασφάλεια αν όντως αυτός πληρούσε τις προϋποθέσεις ένταξής του στην κατηγορία των ανηλίκων των υποκειμένων στην περίπτωση της «ηθικής παρεκτροπής»· να σημειωθεί ότι η ίδρυση και η συγκρότηση της Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων με τον ν. 2793/1954 («Περί οργανώσεως παρά τοις Δικαστηρίοις Ανηλίκων Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων», Φ.Ε.Κ. Α΄ 52/29.03.1954), δεν έγινε παρά δεκατέσσερα ολόκληρα χρόνια μετά τη θέσπιση του α.ν. 2724/1940· *γ)* το ενδεχόμενο να αχθεί ο Δικαστής Ανηλίκων σε αυθαίρετη απόφαση λόγω της ρευστότητας του όρου *ηθική παρεκτροπή*. Βεβαιότατα, η θέσπιση του α.ν. 2724/1940 και των «Στοιχειωδών Κανόνων» για την απονομή δικαιοσύνης σε ανήλικους απέχουν μεταξύ τους χρονικά σχεδόν μισό αιώνα· η διατήρηση, ωστόσο, του α.ν. 2724/1940 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1990 δεν αναιρεί την ευθύνη της ελληνικής πολιτείας για την αδικαιολόγητη παρέλκυση της ισχύος ενός νομοθετήματος το οποίο, εξαιτίας της αοριστίας του όρου *ηθική παρεκτροπή*, δεν έπαψε ποτέ να προβληματίζει τους θεωρητικούς και πολύ περισσότερο τους εφαρμοστές του δικαίου ανηλίκων στην

[244] Βλ. τη μετάφραση και τα ερμηνευτικά σχόλια του «Κανόνα 17» στο Πιτσελά 2003, 455–457.

προσπάθειά τους να προσδιορίσουν ποιές πράξεις ανηλίκων υπάγονταν ακριβώς στην κατηγορία αυτή, αλλά και το οποίο δεν ήταν καθόλου προστατευτικό για τον ανήλικο, αφού, παρότι ο όρος *ηθική παρεκτροπή* εννοιολογικά αναφέρεται μόνο σε ανήλικο που έχει ήδη τελέσει αξιόποινη πράξη, μπορούσε στην πράξη να εφαρμοστεί και στην περίπτωση ανηλίκου, ο οποίος δημιουργούσε απλώς υπόνοιες για διάπραξη αξιόποινης πράξης στο μέλλον.

Για να εντοπίσουμε τα κριτήρια βάσει των οποίων θα μπορούσε εμπεριστατωμένα να γνωματευθεί η κατάσταση ηθικής παρεκτροπής του ανηλίκου θα πρέπει να διερευνήσουμε *α)* τις συνθήκες της ζωής του· *β)* τις μορφές της συμπεριφοράς του – που, ακόμη και αν δεν καταλήγουν σε αδικοπραξίες, τον εντάσσουν στην κατηγορία των ανηλίκων για τους οποίους μεριμνά το ποινικό δίκαιο· *γ)* τη δυνατότητα των γονέων του να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στην άσκηση της γονικής μέριμνας — ειδικά όταν οι γονείς αδυνατούν για πραγματικούς λόγους ή είναι ανίκανοι να την ασκήσουν (1510 ΑΚ)· *δ)* την ευθύνη των ίδιων των γονέων (1531 ΑΚ) και τις συνέπειες για τους γονείς από την κακή άσκηση της γονικής μέριμνας (1532 ΑΚ).

Αν διακρίνουμε τους ανήλικους σε όσους εμφανίζουν δείγματα συμπεριφοράς η οποία διαφοροποιείται αλλά δεν αντιβαίνει στις δικαιικά ρυθμισμένες μορφές συμπεριφοράς και για την οποία δεν ευθύνεται απαραίτητα το οικογενειακό τους περιβάλλον, και σε αυτούς των οποίων το οικογενειακό περιβάλλον εξολοκλήρου ευθύνεται για τις πρόδηλες ως προς την παραβατικότητα μορφές συμπεριφοράς τους, η αντίδραση της Πολιτείας στο πλαίσιο της προληπτικής δράσης, μπορεί να κατευθυνθεί: προκειμένου να αποτραπεί η εκτροπή των ανηλίκων σε πράξεις εγκληματικού χαρακτήρα, για την πρώτη κατηγορία, στην αναζήτηση των παραγόντων που προκαλούν αυτές τις μορφές συμπεριφοράς και στην προσπάθεια για αποτροπή της εμφάνισής τους και, για τη δεύτερη κατηγορία, στην αξιοποίηση των δυνατοτήτων που υπάρχουν για προσφυγή σε μέτρα πολιτικής δικαιοσύνης, όπως η αφαίρεση της γονικής μέριμνας, προκειμένου να αποφευχθεί η επιβολή στον ανήλικο μέτρων αναμορφωτικού χαρακτήρα.

Αναλυτικότερα, για την πρώτη κατηγορία ανηλίκων, η αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση μορφών συμπεριφοράς που υποδηλώνουν ροπή προς την

παραβατικότητα έγκειται στον έγκαιρο εντοπισμό τους. Η «ηθική παρεκτροπή» του ανηλίκου, ως κατάσταση που μπορεί να διαμορφωθεί μέσα από αργούς αλλά συνεχείς μετασχηματισμούς της προσωπικότητάς του, καθώς και από τις σχέσεις που αναπτύσσει με την οικογένειά του και με τα πρόσωπα του φιλικού και σχολικού του περιβάλλοντος, θα μπορούσε να προληφθεί και να αποσοβηθεί, αν οι σχετικές τάσεις ήταν δυνατό να διαγνωστούν έγκαιρα, από την περίοδο ακόμη της κυρίως παιδικής ηλικίας του.

Η προληπτική παρέμβαση, κατά το πρότυπο της «αναπτυξιακής προσέγγισης», σε κοινωνικούς κύκλους που συντελούν στην ανάπτυξη κακών έξεων θα περιόριζε έγκαιρα και με χαμηλό οικονομικό κόστος τους παράγοντες κινδύνου που ελλοχεύουν, ενισχύοντας ταυτόχρονα και τους παράγοντες που προστατεύουν τον ανήλικο. «Στην πράξη, μια σχεδιασμένη παρέμβαση μπορεί να θίξει άμεσα αυτά τα προβλήματα και να γίνει έτσι πιο αποτελεσματική και λιγότερο δαπανηρή: όσο νωρίτερα τόσο καλύτερα. Όχι πιο αργά από τα πρώτα χρόνια της ζωής, αν και ακόμη και μια καθυστερημένη παρέμβαση μπορεί να είναι επωφελής, αν στοχεύει στις αιτίες των προβλημάτων ανάπτυξης αντί να περιορίζεται στα συμπτώματα τους. Ο στόχος λοιπόν είναι μια παρέμβαση που θα διακόψει την πορεία της ανάπτυξης, η οποία οδηγεί το άτομο προς αντικοινωνικές ή παρεκκλίνουσες πράξεις και πιθανό προς μια χρόνια ή επαναλαμβανόμενη εγκληματικότητα».[245]

Οι περιπτώσεις ανηλίκων που βρίσκονται σε κατάσταση «ηθικής παρεκτροπής» εξαιτίας των συνθηκών ζωής που επικρατούν στο οικογενειακό τους περιβάλλον αποτελούν μια κατηγορία ανηλίκων για τους οποίους η Πολιτεία οφείλει να διαδραματίσει, τόσο τον ρόλο του προστάτη από την πλημμελή άσκηση της γονικής μέριμνας, όσο και τον ρόλο του αρωγού για την ανάσχεση της εκτροπή τους στην τέλεση πράξεων αξιόποινου χαρακτήρα. Οι σχετικές με τη γονική μέριμνα διατάξεις που εμπεριέχει ο Αστικός Κώδικας προσφέρουν, σε πρώτη φάση, ένα χρήσιμο εργαλείο στα χέρια των εφαρμοστών του δικαίου για την προστασία του ανηλίκου από κινδύνους στους οποίους συμπεριλαμβάνεται, με την ευρεία έννοια του όρου, και ο κίνδυνος της ηθικής παρεκτροπής του· το ά. 1533 ΑΚ

[245] Μαγγανάς 2004, 219.

που αναφέρεται στην αφαίρεση από τους γονείς του συνόλου της επιμέλειας του ανήλικου τέκνου και στην ανάθεσή της σε τρίτους, ορίζει πως αυτό διατάσσεται όταν άλλα μέτρα κρίνονται αναποτελεσματικά ή ανεπαρκή «…για να αποτρέψουν κίνδυνο της σωματικής, πνευματικής ή ψυχικής υγείας του τέκνου».

Η κατάσταση κατά την οποία ο ανήλικος επιδίδεται σε πράξεις που αντιβαίνουν στις πρότυπες μορφές συμπεριφοράς, χωρίς ωστόσο να έχουν αξιόποινο χαρακτήρα, συνιστά την ηθική παρεκτροπή του. Έχοντας διέλθει από τη φάση του ηθικού κινδύνου και ευρισκόμενος στο μεταίχμιο πριν από την εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς, ο ανήλικος διαφοροποιεί τις εκδηλώσεις του από αυτές που διέπουν τα άτομα με ομαλή κοινωνική προσαρμογή. Εφεξής, η εξέλιξη της συμπεριφοράς του ανηλίκου θα είναι συνάρτηση της επιρροής που ασκούν σ' αυτόν οι εγκληματογόνοι παράγοντες, τα ηθικά αντισώματα που ο ίδιος διαθέτει, η αρωγή που του προσφέρει ο επίσημος κρατικός μηχανισμός, και, ακόμη, οι κοινωνικές δυνάμεις που τον πλαισιώνουν.

Ο όρος *ηθική παρεκτροπή* θα ήταν προτιμότερο να καταργηθεί και να αντικατασταθεί με περιφράσεις εμπεριέχουσες τον όρο *κίνδυνος*, όπως *κίνδυνοι που απειλούν το ανήλικο άτομο από αξιόποινες πράξεις που ενδέχεται να διαπράξει*, *κίνδυνος τέλεσης εγκλημάτων*, *κοινωνικός κίνδυνος*.[246] Επίσης, ο όρος *κοινωνική δυσπροσαρμοστικότητα*[247] μπορεί, εκτός από τον όρο *ηθικός κίνδυνος*, να αντικαταστήσει και τον όρο *ηθική παρεκτροπή*. Η *ηθική παρεκτροπή* ως κατάσταση που υποδηλώνει ροπή του ανηλίκου σε μορφές παραβατικής συμπεριφοράς αλλά και ως έννοια που συνειρμικά παραπέμπει στην επίκληση από τον ανήλικο της κοινωνικής αρωγής ή/και στην ανάγκη για λήψη από την κοινωνία προληπτικών μέτρων που με ασφάλεια θα αποσοβήσουν τον κίνδυνο μετάβασης του ανηλίκου σε αξιόποινες μορφές συμπεριφοράς, θα ήταν επίσης εφικτό να αντικατασταθεί με τον όρο *κοινωνική απόκλιση* ή *κοινωνική παρέκκλιση* του ανηλίκου.

[246] Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1992, 68.

[247] Μαγγανάς 2004, 230

«Και όμως: ο δρόμος προς την εγκληματική πράξη είναι μακρύς και δύσκολος. Ο Ρανσκόλνικοφ πρέπει να συγκεντρώσει πολύ "μεροληπτικό υλικό" ώσπου να ξεπεράσει τα όρια του αισθήματος της κοινωνικότητας του. Η ενεχυροδανείστρια παίρνει το τελευταίο ενέχυρο και του δίνει μόνο ένα ελάχιστο μέρος της αξίας του. Σε μια ταβέρνα γνωρίζει το μεθύστακα Μαρμελάντοφ, ο οποίος με τον αλκοολισμό του δεν καταστρέφει μόνο την υγεία της γυναίκας του και των μικρών παιδιών του, αλλά οδηγεί τη μεγαλύτερη κόρη του Σόνια στην πορνεία. Το μίσος ενάντια στο ανθρώπινο γένος καταβάλλει τελικά την κατά βάση μαλακή ψυχή του, όταν από ένα γράμμα της μητέρας του μαθαίνει ότι η αδερφή του είναι πρόθυμη να παντρευτεί έναν πλούσιο και αντιπαθητικό άνθρωπο, για να του εξασφαλίσει τις σπουδές. Αυτό το γεγονός κάνει το αίσθημα κατωτερότητάς του να πάρει τεράστιες διαστάσεις: κι εδώ γίνεται πορνεία για χάρη ενός ανάξιου, μόνο που στη θέση του Μαρμελάντοφ έχει περάσει τώρα αυτός ο ίδιος.

Στο φούντωμα της υπερηφάνειας του το σχέδιο του εγκλήματος παίρνει οριστική μορφή. Αλλά ακόμη υπάρχει μέσα του ένας ασυνείδητος δισταγμός, η φωνή της κοινωνικότητάς του στο στήθος του, που πρέπει να την καταπνίξει πριν βαδίσει στην πράξη. Με τη βοήθεια ενός ονείρου πείθεται ότι πρέπει να πράξει έτσι και όχι αλλιώς.

Ονειρεύεται ένα παιδικό βίωμα που βρίσκεται πολλά χρόνια πίσω. Βλέπει έναν αμαξά, το άλογο του οποίου, ένα γέρικο άλογο, έχει πέσει κάτω από το υπερβολικό φορτίο και δεν μπορεί να σηκωθεί. Και ο αμαξάς χτυπάει αλύπητα το άλογο, περιτριγυρισμένος από περίεργους, που με χλευασμούς παρακολουθούν αυτό το θέαμα. Και σ' αυτήν την ονειρεμένη σκηνή ο αμαξάς φωνάζει πως θέλει να σκοτώσει τη φοράδα, γιατί δεν αξίζει τίποτα, δεν έχει καμία αξία, είναι καλύτερα να τη σκοτώσει παρά να την αφήσει στη ζωή. Ο Ρανσκόλνικοφ παίρνει απ' αυτό το όνειρο το τελευταίο κίνητρο, την υπερνίκηση των τελευταίων δισταγμών, γιατί η φοράδα και η γριά ενεχυροδανείστρια μοιάζουν: είναι και οι δύο «χωρίς αξία». Εδώ αναγνωρίζουμε το στοιχείο της υποτίμησης, που δεν λείπει ποτέ από καμιά εγκληματική ψυχή (περίπου στην έννοια: «Τι αξία έχει μια ανθρώπινη ζωή, υπάρχουν αρκετοί άνθρωποι, δε σώνονται κλπ.»)».[248]

2.4 «Λανθάνουσα» παραβατική και παραβατική συμπεριφορά

Η ποινική νομοθεσία για τους ανηλίκους στη χώρα μας, όπως εκτενέστερα θα αναφερθούμε σε αυτή στη σχετική για την ποινική μέριμνα ενότητα, ενέχεται στο

[248] Rattner, 1970, 134–135.

τιτλοφορούμενο «Ειδικές διατάξεις για ανηλίκους» κεφάλαιο Η΄ του ΠΚ, το οποίο με τον ν. 3189/2003 «Αναμόρφωση της ποινικής νομοθεσίας ανηλίκων και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 243/21.10.2003) αντικατέστησε το ίδιο κεφάλαιο του προγενέστερου ΠΚ με τίτλο «Ανήλικοι Εγκληματίες». Εστιάζοντας προς το παρόν στην απάλειψη του όρου *εγκληματίας* παρά στις αλλαγές που επήλθαν στην ποινική νομοθεσία για τους ανηλίκους με τον ν. 3189/2003, επισημαίνουμε την πρόθεση του νομοθέτη για μια κοινωνικά πιο αποδεκτή αντιμετώπιση του ανηλίκου, απαλλαγμένη από τον απαξιωτικό και συνεπώς επισύροντα τον στιγματισμό, από χαρακτηρισμό του, ως *ανήλικου εγκληματία*. Στις διατάξεις που αφορούν την ποινική ευθύνη των ανηλίκων δεν πρέπει ωστόσο να αγνοήσουμε την ύπαρξη όρων οι οποίοι, αν και δεν προσδιορίζουν τον ανήλικο με τον όρο *εγκληματίας* ή παράγωγα ή σύνθετα αυτού, εντούτοις επαγωγικά του αποδίδουν τον χαρακτηρισμό αυτό μέσω των όρων, για τον προσδιορισμό των τελούμενων από τους ανηλίκους πράξεων, *εγκληματικές πράξεις των ανηλίκων* ή *εγκληματικότητα των ανηλίκων* έναντι των δυναμένων προς χρήση όρων «παραβατικές πράξεις των ανηλίκων», «αξιόποινες πράξεις των ανηλίκων» κ.ά. Ενδεικτικό και συνάμα πρόσφατο παράδειγμα θεωρούμε πως αποτελεί ο τίτλος «Βελτιώσεις της ποινικής νομοθεσίας για τους ανήλικους δράστες, πρόληψη και αντιμετώπιση της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας των ανηλίκων» του ν. 3860/2010 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 111/12.07.2010).

Η ανάγκη για απόδοση της συμπεριφοράς που συνιστά παράβαση των τυπικών κανόνων από τον ανήλικο, με ορολογία άλλη από την καθιερωμένη για τους ενήλικους δράστες, συνδέεται όχι μόνο με την αποτροπή στιγματισμού του ανηλίκου, αλλά και με το γεγονός της ποικίλης ποιοτικής ακόμη και ποσοτικής δυναμικής που φέρει η έκνομη συμπεριφορά του έναντι της αντίστοιχης των ενηλίκων. Ο καθηγητής Ι. Παπαζαχαρίου, λαμβάνοντας υπόψη τις αντιλήψεις της ψυχολογίας, σύμφωνα με τις οποίες ο ψυχοφυσικός μικρόκοσμος του ανηλίκου διαφέρει από αυτόν του ενήλικου ατόμου, παρατήρησε πως *Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων δέον νὰ δεχθῶμεν βεβαίως ὅτι τὰ παρ' ἀνηλίκων τελούμενα ἀδικήματα κατ' οὐσίαν δὲν δύναται να συνταυτισθῶσι πρὸς τὰ ἐγκλήματα τῶν ἐνηλίκων, οὕτω δὲ ἀλλοίαν σημασίαν ἀποκτῶσιν αἱ αὐταί πράξεις, ἐὰν τελῶνται παρ' ἀνηλίκων καὶ*

ἐάν τελῶνται παρ' ἐνηλίκων.[249] Στην ίδια κατεύθυνση προσανατολίζεται τόσο η άποψη που θεωρεί πως ο ανήλικος δεν συνιστά «μικρογραφία ενηλίκου»,[250] όσο και αυτή που εκτιμά πως η λήψη μέτρων που αποβλέπουν στη σωστή κοινωνικοποίηση του ανηλίκου θα αποδώσει αποτελεσματικότερα έναντι των ενηλίκων καθώς ο πρώτος αποτελεί μια προσωπικότητα «εν τω γίγνεσθαι».[251] Η δε εξειδικευμένη μεταχείριση που χρήζουν οι διαπράττοντες αξιόποινες πράξεις ανήλικοι, μεταχείριση που αποδίδει δικαιοσύνη μεταξύ «ανίσων»[252] (ανηλίκων – ενηλίκων), εκπορεύεται από δύο παραμέτρους: *α)* από τη δυνατότητα μη καταλογισμού σε αυτούς, μερικώς ή ολικώς, του άδικου χαρακτήρα των πράξεων που τέλεσαν, δεδομένης της μη ωριμότητας του πνεύματος ακόμη και της βουλήσής τους τόσο να προβούν όσο και να αντισταθούν στην τέλεση των πράξεων αυτών, *β)* από την ανάγκη, με ελαχιστοποιημένες κατά το εφικτό πιθανότητες υποτροπής, της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης.

Ο όρος *παραβατική συμπεριφορά* του ανηλίκου, παράγωγο αυτού της «νεανικής παράβασης» που γεννήθηκε στην Αγγλία όταν το 1815 ο P. Bedford ίδρυσε μια εταιρεία πρόληψης των νεανικών παραβάσεων, αποτελεί έναν όρο μη φορτισμένο αρνητικά που υπενθυμίζει στους έχοντες επαφή με ανηλίκους που επιδεικνύουν ανάλογη συμπεριφορά, τόσο πως οι τελευταίοι δε συνιστούν ώριμους εγκληματίες όσο και πως απέναντι στη συμπεριφορά τους πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικο-ψυχολογικές αντιλήψεις που αφορούν στην ξεχωριστή ηλικιακή ομάδα που ανήκουν οι ανήλικοι.[253]

Η παραβατική συμπεριφορά του ανηλίκου καταλαμβάνει την κορυφή της πυραμίδας των υπό ευρεία έννοια αντικοινωνικών μορφών συμπεριφοράς του. Η

---

[249] Παπαζαχαρίου 1959, 229.

[250] Χωραφάς 1978, 98.

[251] Φαρσεδάκης 1985, 11.

[252] Κατά τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 1280a11–1280a13): *…οἷον δοκεῖ ἴσον τὸ δίκαιον εἶναι, καὶ ἔστιν, ἀλλ' οὐ πᾶσιν ἀλλὰ τοῖς ἴσοις· καὶ τὸ ἄνισον δοκεῖ δίκαιον εἶναι, καὶ γὰρ ἔστιν, ἀλλ' οὐ πᾶσιν ἀλλὰ τοῖς ἀνίσοις….* / «όπως φαίνεται το ίσο ότι είναι δίκαιο και είναι, όχι απλώς για όλους, αλλά και για τους υποστηρικτές της ισότητας· και το άνισο φαίνεται δίκαιο και πράγματι είναι δίκαιο, όχι για όλους, αλλά για τους υποστηρικτές της ανισότητας».

[253] Βλ. Σπινέλλη 1985, 106 (σημ. 59), 107.

παραβατικότητα αποτελεί ένα φαινόμενο πολυμορφικό, η δυναμική του οποίου έγκειται στην έμπρακτη προσβολή των τυπικών και άτυπων κανόνων της κοινωνίας, στην αμφισβήτηση και δημόσια υιοθέτηση μιας συμπεριφοράς που αντιβαίνει τα συμφέροντα ενός ή περισσοτέρων ατόμων και διαταράσσει την ισορροπία του ευρύτερα οργανωμένου κοινωνικού συνόλου.

Για τον χαρακτηρισμό ενός ανηλίκου ως «παραβάτη» είναι αναγκαία η τέλεση μιας παραβατικής πράξης,[254] μιας πράξης δηλαδή που είναι τιμωρητέα και έγινε αντιληπτή όπως και η ταυτότητα του προσώπου του ανηλίκου από τους αρμόδιους φορείς.[255] Η τέλεση πράξης, ωστόσο, η οποία, αν και συνιστά προσβολή των διαμορφωθέντων και παραδεδεγμένων από το κοινωνικό σύνολο τρόπων ενέργειας και δράσης και κυριότερα των θεσπισμένων κανόνων δικαίου, δεν έχει εκφραστεί δημόσια ή δεν έγινε αντιληπτή ή ακόμη δεν μπορεί να διακριθεί[256] από

[254] Οι παραβατικές πράξεις σύμφωνα τους R. Cloward και L. Ohlin αποτελούν μια ειδική κατηγορία αποκλινουσών πράξεων. Η διάκριση των παραβατικών πράξεων από την ευρύτερη κατηγορία που συνιστούν οι αποκλίνουσες, έγκειται στο γεγονός ότι οι υπάλληλοι που απασχολούνται στο σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης τις επέλεξαν μεταξύ άλλων αποκλινουσών πράξεων, ως μορφές συμπεριφοράς που αντιβαίνουν στα κοινώς αποδεκτά της κοινωνίας. Οι παραβατικές πράξεις, αυτές δηλαδή που πρωτύτερα είχαν αποκτήσει τον χαρακτήρα των αποκλινουσών πράξεων εξαιτίας των παραβιάσεων των κοινωνικών κανόνων, απέκτησαν τον παραβατικό τους χαρακτήρα επειδή θεωρούνται παραβιάσεις των επίσημων νορμών από τους επίσημους αντιπροσώπους του επίσημου συστήματος. Βλ. Cloward 1969, 2−3.

[255] Η πλήρωση των δύο αυτών προϋποθέσεων απαιτούνταν κατά την αρχαιότητα. Ο Πλούταρχος αναφέρει (*Λυκούργος–Νουμάς*) πως στην αρχαία Σπάρτη τα παιδιά όταν υπηρετούσαν τους ονομαζόμενους «είρενας», αυτούς δηλαδή που είχαν κατά δύο χρόνια υπερβεί την ηλικία των παίδων και είχαν την αρχηγία σε εικονικές μάχες, προέβαιναν σε κλοπές από κήπους ή δημόσια συσσίτια προκειμένου να εφοδιάσουν το δείπνο κάθε είρηνος με ξύλα τα ισχυρότερα παιδιά, και με λάχανα, τα μικρότερα. Τα παιδιά που έκλεβαν προσεκτικά κάθε τροφή, που μπορούσαν και διδάσκονταν να επιτίθενται με ευφυΐα σε κοιμισμένους ή απρόσεκτους φύλακες, στην περίπτωση που συλλαμβάνονταν, τους επιβάλλονταν ως ποινή τα χτυπήματα με το μαστίγιο ακόμη και ένα πτωχικό δείπνο ώστε να αντεπεξέλθουν στην έλλειψη τροφής και να γίνουν τολμηρά και εφευρετικά.

[256] Ο όρος «latent» (λανθάνων) αναφέρεται σε αυτόν που κρύβεται, στον αφανή· ο δε «latent defect» (κρυμμένο ελάττωμα) ερμηνεύεται ως: «ελάττωμα που έχει αποκρυφθεί και συγκαλυφθεί, και το οποίο δε μπορεί να διακριθεί σε απλό έλεγχο» (*Λεξικό Νομικών Όρων: Αγγλοελληνικό & Ελληνοαγγλικό* 2010). Για την ετυμολογία του όρου *λανθάνω* βλ. επίσης Μπαμπινιώτης 2009, 759.

τα άλλα άτομα- 'μέλη' του οργανωμένου κοινωνικού συνόλου, κυριότερα δε από τα εντεταλμένα κρατικά όργανα, ή ακόμη δεν καταμετράται στατιστικά,[257] συνιστά μια λανθάνουσα παραβατική συμπεριφορά.

Η λανθάνουσα παραβατική συμπεριφορά, η οποία σε αντιστοιχία με παλαιότερο θεωρητικό πλαίσιο για τη λανθάνουσα εγκληματική συνδέθηκε με εγκληματικά ένστικτα,[258] σηματοδοτεί σαφώς το πέρασμα από την κατάσταση ηθικής παρεκτροπής στην υιοθέτηση μιας παραβατικής συμπεριφοράς από τον ανήλικο. Αποτελεί μια μορφή συμπεριφοράς που αν και υποβόσκουσα ενέχει εκδηλώσεις αντίστοιχες των αξιόποινων πράξεων status, αλλά και αυτών που το ποινικό δίκαιο ορίζει ως *αξιόποινες* ανεξάρτητα αν διαπραχθούν από ανηλίκους ή από ενηλίκους. Παρά το πλαίσιο των εκδηλώσεων που δύναται να λάβει η λανθάνουσα παραβατική συμπεριφορά εν συγκρίσει με την εξιχνιασμένη ως παραβατική, πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις, η ηλικία του ανηλίκου, ιδιαίτερα η κυρίως παιδική και η εφηβική, αμβλύνει, χωρίς ωστόσο να εξαλείφει, τόσο τα περιθώρια διάπραξης ασύγγνωστα ακραίας πράξης ή πράξεων οι οποίες αν διαπράττονταν από ενήλικο θα επέσυραν ποινή κακουργήματος, όσο και τις αντίστοιχες πιθανότητες απόκρυψης, ακόμη και

[257] Η στατιστική αριθμεί μέρος μόνο των συνολικά τελούμενων εγκλημάτων. Η λανθάνουσα εγκληματικότητα αναφέρεται στις περιπτώσεις των εγκλημάτων που δεν περιλαμβάνονται στα δεδομένα της στατιστικής, καθώς τα εγκλήματα αυτά δεν αποκαλύπτονται ή δεν επιτυγχάνεται η καταδίκη τους στα δικαστήρια ή οι δράστες αυτών δεν καταδικάζονται από τα δικαστήρια ένεκα της παραγραφής, της έμπρακτης μετάνοιας, της νεαρής ηλικίας του δράστη, της απαλλαγής ευθύνης του δράστη εξαιτίας ψυχικής νόσου, της αποφυγής της ποινής λόγω φυσικού θανάτου, φυγής, ή έλλειψης αποδείξεων. Επίσης, υπάρχει και η περίπτωση κατά την οποία η καταδίκη ή αθώωση εξαρτάται από τις γενικότερες αντιλήψεις των αστυνομικών υπαλλήλων (όπως του χαρακτηρισμού κλοπιμαίων αντικειμένων ως *απολεσθέντων*). Βλ. Γαρδίκας 1957, 52.

[258] Παρά τις ενστάσεις που διατηρούμε, χάριν μιας ολοκληρωμένης παρουσίασης αναφέρουμε πως κατά τη θεωρητική προσέγγιση της Ιταλικής Θετικής Σχολής οι χαρακτήρες των ανήλικων εγκληματιών (όπως χρησιμοποιείται η εν λόγω ορολογία στη βιβλιογραφική πηγή που επικαλούμαστε), προσιδιάζουν σε πρωτόγονους λαούς, εμφανίζουν εγκληματικά ένστικτα ή κατά άλλη έκφραση «λανθάνουσα εγκληματικότητα» (eine latent Kriminalität). Τα ένστικτα αυτά όπως τα επεσήμανε ο Lombroso, είναι η φαντασία, η δίψα για εκδίκηση, ο φόβος, η άκρατη οργή και η ισχυρογνωμοσύνη, η ματαιοδοξία, η τάση για αλητεία, ο φθόνος κ.ά. βλ. Παπαζαχαρίου 1959, 237.

διαφυγής του ανηλίκου που την/τις τέλεσε από τους κρατικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς.

Αν και η κατανόηση του φαινομένου της λανθάνουσας παραβατικής συμπεριφοράς των ανηλίκων θα επιχειρηθεί μέσα από την ανάλυση που έπεται για τις παραβατικές εκδηλώσεις των ίδιων, καθώς αυτές παρουσιάζουν, πλην των όσων ως άνω επισημάναμε, κοινές τις αιτίες που συντελούν στην ανάπτυξή τους και όμοιους τους τρόπους οργάνωσης της ατομικής ή ακόμη και συλλογικής τους δράσης, εντούτοις είναι σημαντικό να αναφερθούμε στους λόγους που τα συμπτώματα, δηλαδή οι παραβάσεις των προκείμενων εκδηλώσεων διαφεύγουν της ενδεδειγμένης προσοχής. Στους προφανείς ως προς τούτο λόγους συγκαταλέγεται ο χαρακτήρας των τελούμενων πράξεων ο οποίος, όντας συγκυριακός και ταυτόχρονα προσανατολισμένος σε χαμηλής ποιοτικής στάθμης αδικήματα (όπως μικροκλοπές, μικροκαταστροφές ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας, οδήγηση μοτοποδηλάτων ακόμη και οχημάτων άνευ αδείας, διακίνηση μεταξύ ομολόγων προϊόντων καπνού, ηλεκτρονική παρενόχληση (cyberbullying) κ.ά.) είτε δεν γίνεται αντιληπτός,[259] είτε συνδεόμενος από τους κοινωνικούς φορείς με εκδηλώσεις επιπολαιότητας, θορυβωδών εκδηλώσεων ακόμη και εκφράσεων παροξυσμού ανήσυχων νεανικών υπάρξεων, υποτιμάται και δεν καταγγέλλεται. Στον αντίποδα της τελευταίας περίπτωσης, όταν δηλαδή υπάρχει καταγγελία, δεν είναι σπάνιο να διαφεύγουν τα στοιχεία του ανήλικου δράστη οπότε αυτή να κατατίθεται στις αρμόδιες αρχές ως έγκληση κατ' αγνώστου ή ακόμη ο καταγγέλλων να προσφεύγει στην ανακοίνωση της ποινικά κολάσιμης πράξης του ανηλίκου στη δικαστική, αστυνομική ή άλλη δημόσια αρχή μόνο όταν θίγονται άμεσα τα ατομικά, περιουσιακά και άλλα δικαιώματά του και όχι όταν γίνεται μάρτυρας αυτής.

Η παραβατικότητα των ανηλίκων αποτελεί ένα φαινόμενο ατομικό, διατομικό, κοινωνικό, που εξαιτίας της πολυμορφίας του δε μπορεί να περιοριστεί

[259] Εδώ ας υπογραμμιστεί η σημασία των κανόνων αλλά και των αντιληπτικών μηχανισμών που αναπτύσσουν τα παραβατικά άτομα προς αποφυγή της σύλληψής τους. Η αποφυγή της σύλληψης, μάλιστα, μακροχρόνια, αποτελεί κριτήριο εκτίμησης του επαγγελματισμού του παραβατικού ατόμου. Βλ. Μαγγανάς & Λάζος 1997, 13−14.

σε μια ενιαία θεωρία ή μεθοδολογία.[260] Η παραβατική συμπεριφορά έχει αποδοθεί στον πνευματικό εκφυλισμό ή σε χαιρεκακία (συμπεριλαμβανομένων των γενετικών, μορφολογικών, νευρολογικών και μεταβολικών ανισορροπιών), σε βιωματικές ελλείψεις (συμπεριλαμβανομένης της ακατάλληλης μάθησης, των φτωχών ερεθισμάτων και των ψυχοπαθογενών παραγόντων), καθώς και σε κοινωνικές ανεπάρκειες (συμπεριλαμβανομένων των πολιτιστικών, κοινωνικών, οικονομικών ανισοτήτων).[261] Η ύπαρξη πλήθους θεωριών για τους γενεσιουργούς της παραβατικότητας των ανηλίκων παράγοντες, μα και στατιστικών[262] που αφορούν τις συνθήκες στις οποίες αναπτύσσεται το ίδιο φαινόμενο, μαρτυρούν το πολυσύνθετο της φύσης του καθώς και την παρεπόμενη δυσκολία για διατύπωση ενός ορισμού που θα καθορίζει με ακρίβεια τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του ίδιου του φαινομένου αλλά και όσων ανηλίκων ατόμων υιοθετούν τις εκφράσεις του.

Το πρόβλημα ορισμού της παραβατικότητας κάνει δύσκολες και τις συγκρίσεις· διαφορετικές κυβερνήσεις κρατών θέσπισαν περιορισμούς καθορισμού του ανήλικου παραβάτη που ποικίλλουν ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και τις πράξεις που θεωρούνται παράβαση. Στο πρόβλημα ορισμού της παραβατικότητας ένα ρόλο παίζουν επίσης και τα έθιμα καθώς και οι πολιτιστικές αξίες. Επισημαίνοντας τα ανωτέρω, οι R. D. Wirt και P. F. Briggs, παρατήρησαν πως το γνωστό «δύο μέτρα και δύο σταθμά» δημιουργεί εντελώς διαφορετικές στάσεις από γονείς και αστυνομία για την εκτίμηση της σοβαρότητας των σεξουαλικών πράξεων των κοριτσιών έναντι των αγοριών, όπως εφαρμόζεται στη σεξουαλική συμπεριφορά σε αντίθεση με την κλοπή και την επιθετική συμπεριφορά που είναι πιθανό να αντιμετωπιστούν αυστηρότερα όταν εκτελεστούν από αγόρια παρά από κορίτσια. Επίσης, ορισμένα κράτη καθορίζουν χαμηλότερο όριο ηλικίας στο

[260] Μπεζέ 1985, 11.

[261] Wirt & Briggs 1965, 12.

[262] Τα στατιστικά στοιχεία που αφορούν την νεανική παραβατικότητα, όπως η υπηκοότητα, ο τόπος γέννησης και η θρησκεία των γονέων, η κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας, οι συνθήκες στην οικογένεια και το γειτονικό περιβάλλον, οι διανοητικές ανωμαλίες στην οικογένεια, η διανοητική και φυσική κατάσταση του ιδίου του ανηλίκου, δεν είναι πάντα δυνατό να συμβάλουν σε μια πλήρη και αξιόπιστη εικόνα. Εξ ου και τα ποσοστά, αν και στατιστικά έγκυρα, δεν βασίζονται απαραίτητα πλήρως σε χιλιάδες περιπτώσεις. Βλ. Glueck & Glueck 1940, 4–14.

καθεστώς ποινικής δίωξης για τα αγόρια έναντι των κοριτσιών, παρά το γνωστό γεγονός πως η ωριμότητα των πρώτων σε κάθε φάση της ανάπτυξής τους, είναι βραδύτερη σε ρυθμό από τα δεύτερα.[263] Κατά τους Wirt και Briggs, ένας λογικός χρήσιμος και ανεξάρτητος ορισμός της παραβατικότητας πρέπει, αναγνωρίζοντας τις ευρύτερες κοινωνικές και ψυχολογικές μεταβλητές, να επικεντρώνεται στη νομική έννοια του όρου *παραβατικότητα*. Ένας πολύπλοκος ορισμός του όρου *παραβάτης* όπως αυτός προτάθηκε από τους ίδιους, ευελπιστώντας να προμηθεύσει φως σε μελλοντικούς ερευνητές είναι αυτός που αναφέρει πως ο παραβατικός «…θα ήταν ένα πρόσωπο του οποίου η ανάρμοστη συμπεριφορά είναι ένα σχετικά σοβαρό νομικό αδίκημα το οποίο είναι απρεπές για το επίπεδο της ανάπτυξής του και το οποίο δεν έχει διαπραχθεί ως αποτέλεσμα εξαιρετικά χαμηλής νοημοσύνης, ενδοκρανιακής οργανικής παθολογίας ή σοβαρής ψυχικής ή μεταβολικής δυσλειτουργίας· και είναι ξένη προς την κουλτούρα στην οποία έχει μεγαλώσει. Το αν ή όχι το άτομο συλλαμβάνεται ή νομίμως δικάζεται δεν είναι αποφασιστικής σημασίας».[264]

Οι εξετάζοντες την παραβατικότητα των ανηλίκων από άποψη ψυχολογική σίγουρα θα επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους σε κατεύθυνση άλλη από αυτήν των Wirt και Briggs. Ο όρος *νεαρός παραβάτης* άλλωστε, όπως σωστά επισημαίνει ο M. Herbert, αποτελεί έναν όρο νομικό και όχι μια κλινική κατάσταση.[265]

Για την προσέγγιση λοιπόν της παραβατικότητας των ανηλίκων από άποψη ψυχολογική είναι χρήσιμο να αντιπαραβάλουμε τα πορίσματα της ψυχολογίας για το έγκλημα αλλά και τα κίνητρα αυτού, με την παραβατικότητα και τα κίνητρα που συχνά εξωθούν τους ανηλίκους στην τέλεση έκνομων πράξεων. Μια «εκλαϊκευμένη» στη μορφή, στο πνεύμα και στη γλώσσα ψυχολογική προσέγγιση της ανήλικης παραβατικότητας, κατ' αντιστοιχία της παραδοχής πως «το έγκλημα, εξεταζόμενον από ψυχολογικής απόψεως, αποτελεί ιδιάζουσαν διαταραχήν της κανονικής ψυχικής ζωής»,[266] θα συνέδεε την παραβατικότητα με μια διαταραχή στην ψυχική ζωή του ανήλικου ατόμου. Βεβαιότατα η οποιαδήποτε προσπάθεια

[263] Wirt & Briggs 1965, 1−2.

[264] Wirt & Briggs ό.π., 23−24.

[265] Herbert 1996, 108.

[266] Δάρας 1973, 7.

ψυχολογικής ερμηνείας της παραβατικής πράξης χρήζει επιμέρους επεξηγήσεων, καθότι οι διακρινόμενες σε ποικιλία διαγνωστικών κατηγοριών ψυχικές διαταραχές δεν συντελούν αναγκαία στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς, ακόμη και όταν αναφερόμαστε σε σοβαρές μορφές ψυχικών διαταραχών, στις οποίες η εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς αφενός προσλαμβάνει αυξημένους δείκτες, αφετέρου δεν συνιστά τη μοναδική αιτία επίδοσης του συνόλου του παραβατικού πληθυσμού σε έκνομες πράξεις. Εάν λοιπόν ένα μέρος του πληθυσμού που συντελεί στη διαμόρφωση της «παραβατικής πίτας», έτσι όπως γραφικά θα ήταν εφικτό να παρουσιαστεί η παραβατικότητα, άγεται από σοβαρές ψυχικές ακόμη και οργανικές[267] διαταραχές, σίγουρα ένα άλλο μέρος, σαφέστατα πλειοψηφικό σε αριθμό περιπτώσεων, υποκινείται από κίνητρα τα οποία συναρτήσει των επιδράσεων του περιβάλλοντος δύνανται να οδηγήσουν στην «εκούσια»[268] διάπραξη ποινικά κολάσιμης πράξης για την εκτέλεση μιας παραβατικής πράξης, όπως άλλωστε και το αντίθετο. Ως προς τα ψυχολογικά κίνητρα της παράβασης, ισχύουν προφανώς με αντιπαραβολή τα όμοια όπως και στα ψυχολογικά κίνητρα του εγκλήματος, ομότιτλο έργο αναφέρει: «…εκ της ορμής γεννάται το συναίσθημα και εκ του συναισθήματος αι συγκινήσεις, αίτινες αποτελούν θεμελιώδη κίνητρα

[267] Ειδικευμένος στην ψυχολογική ιατρική, ο J. A. Hadfield, στο έργο του *Παιδικότητα και Εφηβεία,* υποστήριξε πως οι παράγοντες που δύναται να προκαλέσουν απώλεια του ελέγχου κατά την εφηβεία σχετίζονται με κάποια οργανική αναταραχή του εφήβου (όπως όταν η σωματική ανάπτυξη μειονεκτεί της αντίστοιχης διανοητικής και αντίστροφα), με την έλλειψη ή αντίθετα τον πλεονασμό πειθαρχίας κατά την ανατροφή του νέου, ακόμη και με τα επανεμφανισμένα στην εφηβεία συμπλέγματα, που είχαν σχηματιστεί στη βρεφική και παιδική ηλικία και βρίσκονταν σε λανθάνουσα κατάσταση. Ο ίδιος διέκρινε τη νεανική εγκληματικότητα σε πέντε επιμέρους κατηγοριοποιήσεις: *α)* στην καλοήθη εγκληματικότητα που δεν προσδιορίζει μια κακή φύση και δεν είναι λαθεμένη από άποψη ψυχικής υγιεινής· *β)* σε αυτή που οφείλεται σε οργανικές ή ιδιοσυγκρασιακές διαταραχές· *γ)* στην απλή εγκληματικότητα που οφείλεται στην έλλειψη ηθικών αρχών· *δ)* στην αντιδραστική εγκληματικότητα κατά την οποία πίσω από την εξωτερική συμπεριφορά της πρόκλησης το παιδί παρουσιάζει έντονη την ανάγκη για αγάπη και στοργή και *ε)* στην ψυχονευρωτική εγκληματικότητα κατά την οποία η απωθημένη επιθετικότητα του παιδιού με τη μορφή ενός ασυνείδητου συμπλέγματος μπορεί, όταν αυτό κατά την εφηβεία γίνει περισσότερο ανεξάρτητο και λιγότερο φοβισμένο, να παρουσιαστεί με τη μορφή της κλεψιάς. Βλ. Hadfield 1979, 314−324.

[268] Για το «εκούσιο» της πράξης, ως βασικό στοιχείο του εγκλήματος βλ. Ανδρουλάκης 1983, 50.

των πράξεων. Το Ποινικόν Δίκαιον, έλεγχον τα εν λόγω κίνητρα, διακρίνει ταύτα αναλόγως της ποιότητος του συναισθήματος εκ του οποίου εκπορεύονται και του περιεχομένου του σκοπού προς τον οποίον κατατείνουν, εις ταπεινά και μη».[269]

Στην προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου της παραβατικότητας ανηλίκων, σημαντική είναι και η μνεία στους όρους *επιθετικότητα* και *βία*. Η σημασία της αναφοράς αυτής έγκειται στο γεγονός ότι αυτοί οι όροι δύνανται να περιγράψουν παραβατικές πράξεις, ατομικές ή συλλογικές, που «υποκινούνται» ή εκπορεύονται όχι από την απλή αδυναμία ή απροθυμία συμμόρφωσης των ανηλίκων στους άτυπους και κυριότερα τυπικούς κανόνες, αλλά από τις εχθρικές διαθέσεις αυτών, από τις δυνάμεις του εξαναγκασμού ή του καταναγκασμού (κυριότερα όταν πρόκειται για βία) που συχνά χρησιμοποιούν ώστε να διασφαλίσουν τα επιδιωκόμενα προς αυτούς οφέλη, να εκφράσουν την αντίδρασή τους στις δυνάμεις του κομφορμισμού, ακόμη και να διασκεδάσουν από τις συνέπειες που αυτές προκαλούν στα εκάστοτε θύματά τους.

Διαχωρίζοντας για λίγο την επιθετική από τη βίαιη συμπεριφορά, αν και εν πολλοίς στην πράξη αυτές ταυτίζονται, αναφέρουμε πως η πρώτη συνιστά ένα πολύπλοκο ψυχολογικό φαινόμενο με εκδηλώσεις που ποικίλλουν ανάλογα με τα εκάστοτε αίτια της επιθετικής συμπεριφοράς, τις μορφές[270] της, ακόμη και ανάλογα με την ηλικία[271] αυτού που την εκδηλώνει. Ένας από τους πολλούς ορισμούς της επιθετικότητας που έχουν διατυπωθεί και ο οποίος ανταποκρίνεται στις ανάγκες της παρούσης, αναφέρεται στην «πρόθεση του ατόμου να

[269] Δάρας 1973, 26-27.

[270] Η σχετική βιβλιογραφία παρέχει πλούσιο υλικό αναφορικά με τις μορφές της επιθετικότητας. Ο Erich Fromm διακρίνει την επιθετικότητα σε δύο ευρείες κατηγορίες*: α)* στην *καλοήθη* και *β)* στην *κακοήθη επιθετικότητα*. Καθεμιά από τις δύο τελευταίες περιλαμβάνει άλλες μορφές, όπως συμβαίνει με την *τυχαία*, τη *συμμορφωτική*, την *οργανική επιθετικότητα*, οι οποίες −μεταξύ άλλων− συγκαταλέγονται στην πρώτη από τις εν λόγω κατηγορίες. Βλ. Fromm 1977. Μια άλλη παρουσίαση των σπουδαιότερων μορφών της ανθρώπινης επιθετικότητας, όπως αυτή παρουσιάζεται από τον Β. Βοϊδάσκη είναι η ακόλουθη: *α)* έκδηλη – λανθάνουσα· *β)* άμεση – έμμεση· *γ)* εξωστρεφής – ενδοστρεφής· *δ)* φυσική – ψυχική· *ε)* εκφραστική – συντελεστική· *στ)* κοινωνική – αντικοινωνική. Βλ. Βοϊδάσκης 1987, 22−23. Για τις μορφές και τα είδη της επιθετικής βλ. Παπαγεωργίου 2003, 22−26.

[271] Πιάνος 2000, 244−245.

προκαλέσει σωματική ή ψυχική οδύνη σε κάποιον άλλον».[272] Τα θεωρητικά πρότυπα που παρουσιάστηκαν προς ερμηνεία της επιθετικής συμπεριφοράς είναι πολλά και είναι δυνατό να διαχωριστούν σε επιμέρους ευρείες κατηγορίες ανάλογα με τα κριτήρια της ταξινόμησής τους, όπως βάσει των πολιτιστικών και βιολογικών αιτιών της επιθετικότητας.[273] Από την κατηγορία των προσανατολισμένων στα πολιτιστικά αίτια θεωριών, η αναφορά στη θεωρία της μιμητικής μάθησης της επιθετικότητας του μπιχεβιοριστή A. Bardura είναι διαφωτιστική για το σημείο αυτό, αλλά και για άλλα σημεία πιο κάτω.

Στα πολυάριθμα πειράματα που πραγματοποίησε ο A. Bardura με έναν επίσης σπουδαίο εκπρόσωπο και υποστηρικτή της θεωρίας της μάθησης της επιθετικής συμπεριφοράς, τον R. Walters, εκτέθηκαν κυρίως παιδιά σε γνήσια ή μη, ακόμη και φανταστικά, επιθετικά πρότυπα. Τα συμπεράσματα των ερευνητών για τις επιδράσεις των προτύπων αυτών στον παρατηρητή, δηλαδή στο παιδί, αναφέρονται στην εμφάνιση μιας από τις επιδράσεις που διακρίνονται ανάλογα με τον ρυθμό, την ποικιλία και την ένταση των αντιδράσεων και οι οποίες επιδράσεις αφορούν την απόκτηση νέου προτύπου συμπεριφοράς, την ενίσχυση ή την επαναφορά –από αναστολής– των προϋπαρχόντων προτύπων συμπεριφοράς, επαναφορά από τις παρατηρήσεις παρόμοιων αντιδράσεων που προηγούμενα είχαν μαθευτεί.[274] Σε πείραμα που πραγματοποίησε ο ερευνητής σε παιδιά νηπιαγωγείου, σε ό,τι σχετίζεται με την επίδραση του φύλου του επιθετικού προτύπου, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το ανδρικό πρότυπο επηρεάζει περισσότερο έναντι του γυναικείου και ότι τα κορίτσια μιμούνται λιγότερο εν συγκρίσει με τα αγόρια τη σωματική επιθετική συμπεριφορά των ανδρικών προτύπων, μιας και αυτή θεωρείται ως κατεξοχήν ανδρική συμπεριφορά.[275] Ενδεικτική, τέλος, ως προς τη μίμηση τηλεοπτικών προτύπων αποτελεί η συνθήκη ενός πειράματος στο οποίο τα παιδιά που παρακολουθούσαν την επιθετική συμπεριφορά ενός συνομήλικου τηλεοπτικού μοντέλου έτειναν να μιμούνται τις πρότυπες δράσεις αυτού ακόμη και όταν αυτές δεν παρήγαγαν ευχάριστα

[272] Γεώργας 1995, 231.

[273] Η κατηγοριοποίηση αυτή βρίσκεται στο Βοϊδάσκης 1987, 57.

[274] Βλ. Βοϊδάσκης 1987, 49–50.

[275] Βλ. Γεώργας 1995, 242–247.

ερεθίσματα. Επίσης, τα παιδιά έτειναν να μιμούνται περισσότερο τη συμπεριφορά του μοντέλου που αν και επιθετική είχε ως αποτέλεσμα την επιβράβευση.[276]

Από την κατηγορία των βιολογικών θεωρητικών προσεγγίσεων της επιθετικότητας, αν και σημαντική επιρροή άσκησαν αυτές που εξέφρασαν οι ενστικτωδιστές S. Freud[277] και K. Lorenz,[278] επιλέξαμε να σταθούμε σε αυτήν του A. Adler, καθώς στις απόψεις του διατυπώνονται συσχετισμοί μεταξύ της γέννησης της επιθετικής συμπεριφοράς κατά την περίοδο της παιδικής ηλικίας και της εγκληματικότητας.

Για τον θεμελιωτή της ατομικής ψυχολογίας A. Adler, επιθετικές στάσεις του χαρακτήρα αποτελούν οι ενυπάρχουσες με κάποιο ίχνος μίσους ιδιότητες της φιλοδοξίας, της ματαιοδοξίας, της ζήλειας και της φιλαργυρίας.[279] Η επιθετικότητα δεν είναι μια καθαυτή ορμή αλλά μια αντίδραση του οργανισμού που τον βοηθά στην αυτοδιάσωσή του.[280] Η ερμηνεία του Adler για τη διαστροφή και την εγκληματικότητα, όπως παρατηρεί ο J. Rattner, διαφέρει ουσιαστικά από τις ψυχαναλυτικές θεωρίες που δίνουν έμφαση στον μοιρολατρικό έμφυτο παράγοντα. Αντίθετα με την άποψη που θέλει τον εγκληματία να πάσχει από ένα υπερβολικό «ένστικτο επιθετικότητας», ο Adler υποστήριξε πως καθώς οι ψυχικές αποτυχίες οφείλονται σε αρρώστιες όχι των ενστίκτων αλλά της προσωπικότητας, ο

[276] Βλ. Mellon 2007, 805.

[277] Ο Freud, ο οποίος πρόσεξε πολύ λίγο την επιθετικότητα, όσο πίστευε πως η σεξουαλικότητα και η αυτοσυντήρηση αποτελούν τις δύο εκείνες δυνάμεις που εξουσιάζουν τον άνθρωπο, υποστήριξε την ύπαρξη ενός ενστίκτου, αυτό του θανάτου, που σε αντίθεση με αυτό της αυτοσυντήρησης, το ένστικτο του έρωτα δηλαδή, αποτελεί μια αυτοκαταστροφική ορμή που επιδιώκει να επαναφέρει τον άνθρωπο στην πρωτόγονη κατάστασή του. Η ορμή κατευθυνόμενη προς τα έξω τείνει να καταστρέψει τους άλλους και όχι το ίδιο το άτομο. Βλ. Fromm 1977, 41–43· Βαγενάς 2002, 23-28· Γεώργας 1995, 233· Βοϊδάσκης 1987, 30–33.

[278] Το λεγόμενο *υδραυλικό πρότυπο* του Lorenz για την επιθετικότητα στηρίζεται σε δύο στύλους· ο ένας, ο αναφερόμενος στον «μηχανισμό», είναι η ιδέα πως η επιθετικότητα αποτελεί μια έμφυτη εσωτερική διέγερση και όχι μια αντίδραση σε εξωτερικά ερεθίσματα. Ο δεύτερος είναι η ιδέα πως η επιθετικότητα εξυπηρετεί το άτομο στην επιβίωσή του και όταν εκδηλώνεται μεταξύ ομοειδών μελών, στην επιβίωση του είδους. Βλ. Fromm 1977, 45.

[279] Rattner 1970, 91–93.

[280] Βοϊδάσκης 1987, 29.

διεστραμμένος και ο εγκληματίας αποτελούν τύπους τόσο με έλλειψη κοινωνικού ενδιαφέροντος όσο και μη εξοικειωμένους με την κοινωνική ζωή. Ειδικότερα για τους εγκληματίες ο Adler υποστήριξε πως είναι άτομα που ως παιδιά, εξαιτίας του μειωμένου αισθήματος κοινωνικότητας και της ενεργητικότητας που χαρακτήριζε τον τρόπο ζωής τους, ωθήθηκαν στο να βλέπουν τον κόσμο ως εχθρό ή όπως επίσης χαρακτηριστικότερα αναφέρεται, να μην είναι συνάνθρωποι μα αντιάνθρωποι. Η τελευταία ατομικοψυχολογική άποψη του Adler, όπως σχολιάζει ο Rattner, πιστοποιείται από το γεγονός ότι πλήθος εγκληματιών, αποστερούμενοι την αγάπη κατά την παιδική τους ηλικία όντας ορφανοί, νόθοι, ανεπιθύμητοι ή παραμελημένοι, ανέπτυξαν ανεπαρκώς το αίσθημα της κοινωνικότητάς τους, ακόμη και υποκύπτοντας ευκολότερα στον πειρασμό σε σύγκριση με άτομα που διακρίνονται από αυξημένο αίσθημα κοινωνικότητας, επέλεξαν να οδηγηθούν στην επιτυχία μέσω της βίας και του δόλου. Τα καλομαθημένα και εξαρτημένα παιδιά μπορεί επίσης κατά περίπτωση να οδηγηθούν στην εγκληματικότητα μεταφέροντας την επιθετική τους κυριαρχία που είναι προσανατολισμένη στη μονομερή εκμετάλλευση της βοήθειας των άλλων, δηλαδή στη λήψη βοήθειας χωρίς ανταπόδοση από την οικογένειά τους στην κοινωνία.[281]

Η βία ως ακραία εκδήλωση επιθετικότητας συνδέεται στενά με την εγκληματικότητα και στην περίπτωση των ανηλίκων, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, με τις παραβατικές πράξεις αυτών. Πρόκειται για μια πολύπλοκη[282] έννοια, για ένα φαινόμενο συνυφασμένο ακόμη και με την επικινδυνότητα,[283] που δεν συνιστά «προνόμιο» του καιρού μας παρά συναντάται, όταν πρόκειται για εκδηλώσεις ανθρώπων, πολύ πριν αυτοί συγκροτήσουν τις πρώτες οργανωμένες κοινωνίες τους. Μιλώντας για βία στην κοινωνία, είτε αναφέρεται κανείς σε πρωτόγονα ανθρώπινα σύνολα, ακόμη και σε καθολικές και αυτοτελείς οργανώσεις ανθρώπων

[281] Rattner 1970, 101−103.

[282] Η πολυπλοκότητα της έννοιας οφείλεται στις πολλές μορφές της βίας (φυσική, ηθική, ψυχολογική) και ακολούθως στη σύνδεση αυτής με πολλούς τομείς του κοινωνικού βίου. Επίσης, διατυπώνεται με άλλες ομόρριζες λέξεις και συχνά λαμβάνει και άλλες ονομασίες. Βλ. Δημητρίου 2003, 27.

[283] Τσαλίκογλου & Κωστοπούλου 1989, 49.

κατά την αρχαιότητα,[284] είτε στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες, αυτή αποτελεί το μέσο εκείνο που διαχρονικά ασκείται για να εκπληρωθούν σκοποί και στόχοι που αντιβαίνουν στους αντίστοιχους εκείνων που την υφίστανται. Επισημαίνοντας τον διαχρονικό χαρακτήρα της βίας στην κοινωνία δεν πρέπει να αγνοήσουμε τον κοινωνιολογικό ορισμό της κατά τον οποίο αυτή αποτελεί μια ακραία μορφή δύναμης και ειδικότερα πως έγκειται στη «χρήση φυσικών ή ψυχολογικών μέσων που αποσκοπούν να κάμψουν την αντίσταση του προσώπου που δέχεται μια εντολή και αρνείται να υπακούσει».[285] Η βία, η έννοια της οποίας διευρύνθηκε με το πέρασμα του χρόνου περιγράφοντας πράξεις απροκάλυπτης δύναμης, ακόμη και εξαναγκασμού,[286] αποτελεί φαινόμενο που δεν μπορεί παρά να αποτιμηθεί ως ιδιαιτέρως ανησυχητικό κυριότερα όταν αναπτύσσεται σε περιβάλλοντα που υπό φυσιολογικές συνθήκες συμβάλλουν στον εγκοινωνισμό του ατόμου, όπως η οικογένεια, ακόμη και σε χώρους των οποίων η λειτουργία αποδίδεται στην αναπαραγωγή όχι μόνο των κοινωνικών αξιών και προτύπων της κοινωνίας, αλλά και της γνώσης, όπως το σχολείο. Φυσικά η βία που διέπει τις παραβατικές πράξεις, όπως και η παραβατική συμπεριφορά καθεαυτή, δεν αποτελούν προϊόντα δυσλειτουργίας ή εκφράσεις μόνο των κοινωνικών φορέων της οικογένειας και του σχολείου στους οποίους και εστιάζουμε παρακάτω, αλλά καρπούς και αντανακλάσεις μιας ευρύτερης κρίσης, τόσο στη λειτουργία του συνόλου των

[284] Στην ελληνική μυθολογία μάλιστα η Βία, αδελφή του Ζήλου, της Νίκης και του Κράτους, υπήρξε η προσωποποίηση της υπέρτατης δύναμης. Στην αρχαία τραγωδία του Αισχύλου *Προμηθέας Δεσμώτης*, η Βία με τον αδελφό της το Κράτος, καρφώνουν στο βράχο του Καυκάσου τον αλυσοδεμένο Προμηθέα, όπως αυτός τιμωρείται από τον Δία, καθώς συμπονώντας τους ανθρώπους τους έμαθε τις τέχνες και τους έδωσε τη φωτιά. Στους στίχους 64−65, το Κράτος, μιας και η Βία αποτελεί βουβό πρόσωπο, παρακινεί σε μια ασυναγώνιστη σε βαθμό βιαιότητας τιμωρία του Προμηθέα. Οι στίχοι αυτοί αναφέρουν: «της ατσαλένιας σφήνας τώρα πέρνα του στα στήθη ως μέσα τ' άγριο δόντι». βλ. Παπανούτσος 1954, 19. Εκτενέστερα για τη βία στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, στην κλασική και ύστερη περίοδο βλ. Βλάχου 2008, 4−12.

[285] Τσαούσης 1989, 41.

[286] Βλ. τη διαχρονική εξέλιξη των ορισμών της 'βίας' στο Αρτινοπούλου & Μαγγανάς 1996, 125.

θεσμοθετημένων και μη φορέων κοινωνικοποίησης, όσο και στις αξίες[287] του ατόμου και της κοινωνίας.

Για την απάντηση ερωτημάτων αναφορικά με τη γέννηση βίαιων ενορμήσεων στο οικογενειακό περιβάλλον, καθ' ύλην αρμόδια είναι η επιστήμη της ψυχολογίας. Με κριτήριο την αναφορά σε μια ψυχολογική προσέγγιση που εστιάζει στη βίαιη συμπεριφορά του ατόμου κατά την παιδική του ηλικία, καθώς επίσης και στα ηθικά αντισώματα που παράγει το περιβάλλον στο οποίο διαιτάται το ανήλικο άτομο (μιας και η απουσία των αντισωμάτων αυτών συνιστά καθοριστικής σημασίας παράμετρο ώστε το ανήλικο άτομο να περιέλθει σε κατάσταση ηθικού κινδύνου ή σε ένα άλλο στάδιο εξέλιξης της συμπεριφοράς του, κατά το οποίο η ανυπαρξία τους να επεξηγεί και το χαρακτήρα της βιαιότητας στις παραβατικές πράξεις του), προτιμήθηκε να επισημανθεί εδώ ένα μικρό σημείο αυτής που εκθέτει ο Claude Balier. Ο Balier, ψυχαναλυτής και μέλος της Ψυχαναλυτικής Εταιρείας του Παρισιού στο έργο του *Ψυχανάλυση της βίας,* θέλησε να αποκαλύψει το ψυχικό νόημα των εγκληματικών πράξεων στηριζόμενος στο κλινικό υλικό που συνέλεξε από νεαρούς σε ηλικία τροφίμους φυλακών υψηλής ασφαλείας. Ο ψυχαναλυτής ισχυρίστηκε πως ένα παιδί που συναντά τα ριζωμένα σε ένα παραπτωματικό περιβάλλον ταυτισιακά μοντέλα, ενσωματώνει σχετικά εύκολα στο Εγώ του ενορμήσεις, στη βιαιότητα των οποίων συνέβαλαν οι πρώιμες αποστερήσεις του παιδιού. Οι κανόνες, η ιεραρχία, ο κώδικας τιμής, ακόμη και η ηθική του παραπτωματικού περιβάλλοντος κατά τον Balier, επιτρέπουν στο Εγώ, ακόμη και όταν υπάρχουν απλοποιημένες ψυχολογικές οργανώσεις, την ενσωμάτωση της επιθετικότητας. Εκτός από τις επιδράσεις του

[287] Οι Μαγγανάς και Λάζος, στις συνολικές διαπιστώσεις τους, όπως αυτές προέκυψαν από τα αποτελέσματα έρευνας για τις σύγχρονες κοινωνικές αξίες, αναφέρουν πως οι αξίες του ατόμου αποτελούν έναν σημαντικό ρυθμιστικό παράγοντα για τη διάπραξη ή μη ενός εγκλήματος. «Ένα άτομο με ισχυρή εξωπαραβατική έδρα μπορεί να καθυστερήσει σημαντικά την ένταξή του στον παραβατικό χώρο ακόμη και αν όλοι οι καθοριστικοί παράγοντες το πιέζουν… η μετάβασή του στον παραβατικό χώρο πρέπει μεταξύ άλλων, να συμπεριλάβει και μια αξιακή αναδιάταξη σε επίπεδο τιμών». Βλ. Μαγγανάς & Λάζος 1997, 107. Επίσης βλ. την ενότητα «Η σχέση της νεανικής παραβατικότητας με τη (δυσ)λειτουργία των αξιών και θεσμών στην Ελλάδα. Συμπεράσματα» στο Κουράκης 1999, 163−181.

παραπτωματικού περιβάλλοντος, το άτομο μπορεί να αναδύσει και δικά του παθολογικά στοιχεία.[288]

Σε ό,τι αφορά τις παραβατικές πράξεις που εμπλέκουν κάποια μορφή βίας και λαμβάνουν χώρα στο σχολικό περιβάλλον, θα λέγαμε πως διαπράττονται κυριότερα από ανηλίκους που βρίσκονται στην εφηβεία χωρίς, ωστόσο, να αποκλείουμε το ενδεχόμενο της διάπραξης τους, τόσο από ηλικιακά μικρότερους όσο και μεγαλύτερους μαθητές. Το πλούσιο υλικό που συλλέχτηκε για τις πράξεις αυτές από τις διεξαχθείσες στη χώρα μας έρευνες, πέραν της συνεισφοράς του στην προσέγγιση και στην ευρύτερη αξιολόγηση του φαινομένου, δομεί το υπόβαθρο για τη διεξαγωγή συμπερασμάτων που δεν βασίζονται μόνο στις παραμέτρους του τόπου και του χρόνου αλλά λαμβάνει υπόψη και την εφηβική και νεαρή ηλικία. Στις συγκεκριμένες ηλικιακές κατηγορίες ανήκει ο μαθητικός πληθυσμός από τον οποίο αντλήθηκε το υλικό των ερευνών. Αν στο πλαίσιο του συγκεκριμένου συλλογισμού θεωρούνταν ριψοκίνδυνη η πιθανή εξέλιξη των συμπεριφορών αυτών στην εικασία για την κοινωνία, όταν δηλαδή οι νυν ανήλικοι δράστες των βίαιων παραβατικών πράξεων ενηλικιωθούν, σίγουρα ασφαλέστερο θα προέβαλλε, ίσως όχι για καθολικής ισχύος συμπεράσματα αλλά για εκτιμήσεις, να βασίζεται κανείς σε μορφές συμπεριφοράς που προοιώνιζαν τούτη την εξέλιξη και λάμβαναν χώρα στο κοινωνικό κύτταρο της οικογένειας, όταν αυτοί ήταν παιδιά.

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν είναι πολλές και τα συμπεράσματα ποικίλλουν, λόγω των κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών του εκάστοτε μαθητικού πληθυσμού. Επίσης, οι διευκρινίσεις κάθε έρευνας για το εννοιολογικό περιεχόμενο της ‘βίας’ διαφέρουν. Η παρούσα μελέτη εστιάζει σε δύο από τις έρευνες αυτές, αυτή της Λ. Μπεζέ και αυτή που διεξήχθη από τους Ι. Τσιγκάνου, Κ. Η. Δασκαλάκη, Δ. Τσαμπαρλή, αποκλειστικά και μόνο για τον λόγο ότι αποκλίνουν μεταξύ τους χρονικά κατά πολύ, έτσι ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα αναφορικά με τη διαχρονικότητα του φαινομένου της βίας στο σχολείο.

[288] Balier 1998, 20– 21.

Η έρευνα της αυτο-ομολογούμενης εγκληματικότητας της Λ. Μπεζέ, η οποία και συσχέτιζε τη βία στο σχολείο με παραβατικές πράξεις που ενέχουν την απειλή της σωματικής ακεραιότητας και των βανδαλισμών, έλαβε χώρα το 1984 σε σχολικές μονάδες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ανά τη χώρα μας. Επί του συνόλου των συμμετασχόντων στην έρευνα μαθητών, ηλικίας 14-16 ετών, το 53,8% απάντησε θετικά στο ερώτημα της σωματικής απειλής κάποιου, ενώ ένα ποσοστό της τάξης του 59,1% ομολόγησε πως είχε προβεί στην άσκηση σωματικής βίας (χαστούκι, γροθιά) έπειτα από προσβολή ή κατά τη διάρκεια ενός καυγά. Ένα ακόμη υψηλό ποσοστό που προέκυψε από την έρευνα είναι το αναφερόμενο σε βανδαλισμούς μέσα στο σχολικό περιβάλλον, ειδικότερα το γράψιμο τοίχων, θρανίων και πορτών και ακόμη το σπάσιμο αντικειμένων, που ανέρχεται στο 71,9%.[289]

Η δε έρευνα των Ι. Τσιγκάνου, Κ. Η. Δασκαλάκη, Δ. Τσαμπαρλή με τίτλο «Εικόνες & αναπαραστάσεις βίας στο ελληνικό σχολείο» διεξήχθη σε πανελλαδικό επίπεδο με ερωτηματολόγια σε μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου και Β΄ Λυκείου, και στους εκπαιδευτικούς τους. Από τα συμπεράσματα της έρευνας που ολοκληρώθηκε το έτος 2000 (01/03/1999-01/03/2000), αναζητήθηκαν και παρατίθενται, αν και με κίνδυνο να χαρακτηριστεί απλοποιημένη έως ατυχής η αντιπαραβολή που επιδιώκεται, στατιστικά αποτελέσματα στα οποία κατέληξε η εν λόγω έρευνα και αφορούν βίαιες εκδηλώσεις ίδιες ή σχεδόν ίδιες με αυτές στις οποίες απάντησε θετικά ο μαθητικός πληθυσμός της έρευνας της Λ. Μπεζέ. Για τον ίδιο λόγο, τα στατιστικά αποτελέσματα που παρουσιάζονται αναφέρονται στον μαθητικό πληθυσμό της Γ΄ Γυμνασίου, καθώς αυτός είναι πλησιέστερος ηλικιακά με αυτόν της προηγούμενης έρευνας. Έτσι λοιπόν, το ποσοστό των μαθητών Γυμνασίου που ομολόγησε πως καυγάδισε ή μάλωσε με κάποιον μαθητή, ανερχόταν στο 69,6%, ενώ αυτοί που λογομάχησαν έντονα στο 76,1%. Ως προς την άσκηση σωματικής βίας, ένα ποσοστό της τάξης του 55,4 %, παραδέχτηκε πως αρπάχτηκε στα χέρια με άλλους μαθητές του σχολείου. Τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ποσοστών για τις διαπιστωμένες από τους ίδιους τους μαθητές καταστροφές του σχολικού κτιρίου, κατέλαβε με ποσοστό 44,4% η κατηγορία

[289] Βλ. αναλυτικότερα τα συμπεράσματα της έρευνας στο Courteculsse 1998, 71.

αυτών που απάντησαν πως τέτοιες ήταν συχνές, από τις οποίες το 13,6% εγγράφηκαν ως πολύ συχνές.[290]

Κάποια ακόμη στατιστικά στοιχεία τα οποία θεωρήθηκε ότι εμπίπτουν στις εν λόγω αναζητήσεις και προκύπτουν από τα συμπεράσματα της τελευταίας έρευνας είναι τα αναφερόμενα σε εξωγενή κοινωνικά φαινόμενα που επιβοηθούν τη λειτουργία του σχολείου. Εδώ την προσοχή φυσικά προσελκύει η συχνότητα με την οποία πλήττονται οι σχολικές μονάδες των Δημοτικών Σχολείων, καθώς σε αυτές φοιτά η πλειονότητα του πληθυσμού που στην παρούσα μελέτη καλούνται ανηλίκοι της κυρίως παιδικής ηλικίας, έναντι των Γυμνασίων. Η έρευνα προσδιόρισε πως αν και τα ποσοστά της παρουσίας εξωσχολικών ατόμων και φαινομένων βίας που συγκεντρώνουν οι μονάδες των Δημοτικών Σχολείων είναι μικρότερα από αυτά των Γυμνασίων, εντούτοις η συχνότητα με την οποία αυτά πλήττονται εμφανίζεται μεγαλύτερη με ποσοστά πολύ συχνής εμφάνισης 11% και συχνής 26%, έναντι των αντίστοιχων 3,8% και 26,7% από βανδαλισμούς εις βάρος του σχολείου στα Γυμνάσια. Στην προβληματική της χρήσης ναρκωτικών ουσιών στον περιβάλλοντα του σχολείου χώρο, τα ποσοστά εμφανίζονται επίσης αυξημένα στα Δημοτικά από τα ισχύοντα στα Γυμνάσια. Από τις δηλώσεις των εκπαιδευτικών φορέων, τα ποσοστά που προέκυψαν στην έρευνα για τα Δημοτικά είναι 3% για πολύ συχνή χρήση, 8% για συχνή, 15% για σπάνια, ενώ για τα Γυμνάσια 1,1%, 7,4%, 13,8%, αντιστοίχως.[291]

Ιδιαίτερη σημασία από άποψη κοινωνιολογική και εγκληματολογική για τη μελέτη της παραβατικής συμπεριφοράς του ανηλίκου αποκτά η συμμετοχή αυτού σε ομάδες που απαρτίζονται από ομήλικα παραβατικά μέλη. Ιδιάζουσες ως προς τη συγκρότηση και λειτουργία τους, οι παραβατικές ομάδες διέπονται από κανόνες που αντιβαίνουν στις διαχρονικά διαμορφωθείσες αξίες και στα πρότυπα συμπεριφοράς της κοινωνίας αλλά και στους γραπτούς κανόνες που η τελευταία θεσμοθετεί. Οι παραβατικές ομάδες συγκροτούνται από σχετικά περιορισμένο αριθμό ατόμων, εν προκειμένω ανηλίκων, που θεμελιώνουν την υπόσταση της ιδιότυπης όσο και έκτροπης στον τρόπο έκφρασης ύπαρξής τους, μέσα από τη

[290] Τσιγκάνου, Δασκαλάκη & Τσαμπαρλή 2004, 88 & 95–96.

[291] Τσιγκάνου, Δασκαλάκη & Τσαμπαρλή ό.π., 267–268.

δυναμική που τις διέπει. Προϋπόθεση για την ένταξη του ανηλίκου σε μια τέτοια ομάδα προφανώς και αποτελεί ο συγχρωτισμός των φυσικών, ψυχολογικών χαρακτηριστικών, καθώς και των ιδεολογικών του αναζητήσεων και στόχων με τα αντίστοιχα των υπόλοιπων μελών της ομάδας. Η αίσθηση της αναφοράς σε μια ομάδα για τη δημιουργία της εικόνας του εαυτού του και για τη θεμελίωση της σχέσης τους με άλλους,[292] γενικότερα η ανάπτυξη της διαομαδικής συμπεριφοράς που αναπτύσσει ο ανήλικος παραβάτης στους κόλπους της, η εκμάθηση και υιοθέτηση παραβατικών δραστηριοτήτων μέσα από τη διεργασία της μίμησης των άλλων νεαρών ατόμων που την συναποτελούν, η απελευθέρωση των μύχιων τάσεων[293] και, ενδεχομένως, η −κατά το νομικό πρότυπο της ψυχολογίας των μαζών− μειωμένη υπευθυνότητα που χαρακτηρίζει το άτομο όταν αφομοιωθεί στην «παραβατική μάζα»,[294] αποτελούν παραμέτρους που καθορίζουν το δυσχερές της κατάστασης στην οποία υπεισέρχεται ο ανήλικος όταν επιλέξει να δραστηριοποιηθεί μέσα από αυτή.

Ο περιστασιακός χαρακτήρας που συχνά φέρουν οι εκδηλώσεις των παραβατικών ομάδων των ανηλίκων θεωρούμε πως συνδέεται στενά με την ελλιπή οργάνωση των ίδιων των ομάδων, με τις ευκαιρίες που προσφέρει το περιβάλλον στο οποίο αυτές δραστηριοποιούνται, αλλά και με τους υφιστάμενους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου. Η δε επίδοσή τους σε έκνομες πράξεις για λόγους διαφορετικούς από τους αμιγώς οικονομικούς ή ακόμη ιδεολογικούς, όπως η απόλαυση,[295] η ψυχαγωγία,[296] ή η διασκέδαση,[297] σχετίζεται μάλλον με το νεαρό

[292] Wolfgang & Ferracuti 1995, 191.

[293] Βλ. Φαρσεδάκης 1996, 39.

[294] Βλ. Graumann 2007, 46.

[295] Τα λεγόμενα «εγκλήματα απόλαυσης» αναφέρονται στη χρήση ναρκωτικών ουσιών. Βλ. Μαγγανάς & Λάζος 1997, 15.

[296] Ο J. Chazal απέδωσε τη γρήγορη προσέλκυση του παιδιού σε λογής εύκολες ψυχαγωγίες στην έλλειψη της επίβλεψής του από το οικογενειακό του περιβάλλον. Οι μορφές ψυχαγωγίας οι οποίες ανταποκρίνονται στον ηδονισμό, στην ανάγκη για παιχνίδι και κίνηση, το λαμπερό και φανταχτερό, στην επιθυμία για τον θαυμαστό και το περιπετειώδες, εκφράζουν την προσπάθεια των παιδιών να ξεγελάσουν ακόμη και να εξαπατήσουν κατά τον Chazal, κάθε κοινωνική και οικογενειακή εξουσία. Η επίδοση πολλών παιδιών σε κλοπές, ακόμη και σε νυχτερινές επιθέσεις, ξεκινά από την ανάγκη απόκτησης χρημάτων ώστε να απολαύσουν τις «χαρές του δρόμου». Οι κλοπές εν συνεχεία γεννούν

της ηλικίας των μελών τους· ειδικότερα, στην περίπτωση των ανηλίκων της παιδικής ηλικίας, η ψυχοδιανοητική τους ανάπτυξη που επιβάλλει την ιδιάζουσα έναντι των ενηλίκων μεταχείριση, στο πλαίσιο ενός παιχνιδιού,[298] τις συνέπειες του

νέες ροπές και τάσεις και το παιδί διέρχεται του κινδύνου και δοκιμάζει την απόλαυση και τη συγκίνηση για αυτό. Η ευθύνη της οικογένειας για τις αντικοινωνικές αντιδράσεις του παιδιού συνίσταται στη μη ηθική του κατοχύρωση, στη μη άσκηση της προληπτικής επίδρασης του ελέγχου και της εποικοδομητικής επίδρασης της αγωγής του παιδιού, ακόμη και στην παραίτηση των ίδιων των γονέων από την άσκηση της φυσικής εξουσίας τους. Το τελευταίο είδος της οικογενειακής ευθύνης αποκαλύπτεται κατά τον Chazal από τη μελέτη *νεαρών εγκληματιών*, όπως ο όρος αυτός χρησιμοποιείται από τον ίδιο, οι γονείς προς εξασφάλιση της ησυχίας τους φοβούνται τις συγκρούσεις με το παιδί τους και έτσι το τελευταίο αναπτύσσει έναν ανυπόφορο εγωκεντρισμό. Ο Chazal κατ' ουσία τεκμηρίωσε την άποψή του ως προς την ευθύνη του οικογενειακού περιβάλλοντος για την εγκληματικότητα των παιδιών, επικαλούμενος στατιστικές που προσδιόρισαν πως ένα μεγάλο ποσοστό (70−80%) των ανηλίκων εγκληματιών προέρχονταν από οικογένειες που παρουσίαζαν μια συμπτωματική ή εκούσια, φανερή ή λανθάνουσα, διάλυση. Βλ. Chazal 1967, 21− 24.

[297] Για την περιγραφή βίαιων εκδηλώσεων από νεαρά άτομα ισχυρών κοινωνικών κατηγοριών με κίνητρο την απόλαυση, χρησιμοποιείται ο όρος «happy slapping», βλ. Τσιάκαλος 2008, 80. Επίσης, σε βιβλιογραφική πηγή συναντάμε τον όρο «joy-riding» όπως αυτός χρησιμοποιήθηκε από ανηλίκους οι οποίοι, επιδιώκοντας κατά κύριο λόγο τη διασκέδαση, επιδίδονταν στην κλοπή οχημάτων και ποδηλάτων. «Ο Pete μου είπε ότι ο Bill και τα παιδιά ήταν "Joy-riding" και ότι η αστυνομία μάλλον θα τους κυνηγήσει απόψε. Κούνησε ένα κλειδί αυτοκινήτου και είπε ότι ήταν από ένα ολοκαίνουργιο μοντέλο... «Το κάνουμε για διασκέδαση, ξέρεις δεν υπάρχει τίποτα άλλο να κάνουμε εδώ τριγύρω μπορείς να διασκεδάσεις απλά παραβιάζοντας τον νόμο». …Το επόμενο ήταν να κλέβουμε ποδήλατα. "Πρέπει να έχουμε κλέψει εκατοντάδες μέχρι τώρα. Συνήθως οι ιδιοκτήτες τους τα αφήνουν εκεί ξαπλωμένα. Όταν τα κλέβουμε τα κάνουμε καμιά βόλτα είτε τα πετάμε σε κανένα κανάλι ή τα πουλάμε"». Βλ. Downes 1973, 203.

[298] Σημειώνουμε πως ο A. Cohen διατύπωσε τους προβληματισμούς του ως προς το ενδεχόμενο κάποιοι ανήλικοι να διαπράττουν κλοπές στα πλαίσια ενός παιχνιδιού ή μιας αθλητικής δραστηριότητας. Αν και δεν απέρριψε αυτό το ενδεχόμενο, ο Cohen έθεσε σειρά ερωτημάτων που ενέχουν επιφυλάξεις ή τουλάχιστον αναδεικνύουν τα αδύναμα σημεία της εκδοχής αυτής. Τα ερωτήματά του είναι: «Μπορούμε τότε να εκλάβουμε τη συγκεκριμένη κλοπή απλώς περιγράφοντάς την ως μια μορφή ανάπαυσης, παιχνιδιού ή άθλησης; Σίγουρα είναι αυτό, αλλά γιατί είναι αυτή η μορφή διασκέδασης τόσο ελκυστική σε ορισμένους και τόσο μη ελκυστική σε άλλους;». Όμοιους προβληματισμούς διατύπωσε επίσης και για το ενδεχόμενο η κλοπή να διαπράττεται προς επίτευξη αναγνώρισης. Ο Cohen, άν και επεσήμανε την ύπαρξη αναρίθμητων ιστοριών παραβατικών υποκουλτούρων που διέπραξαν κλοπές για να επιτύχουν αναγνώριση και να

οποίου κατά το πλείστον υποτιμούν ή και σε σημαντικό βαθμό αγνοούν, τους επιτρέπει την ταύτιση με φανταστικούς ήρωες και τη μίμηση[299] των επιθετικών μορφών συμπεριφοράς τους, την αναπαράσταση βίαιων σκηνών και γενικότερα αντικομφορμιστικών μορφών συμπεριφοράς που προκαλεί η εκτεταμένη παρακολούθηση βίαιων τηλεοπτικών προγραμμάτων,[300] ακόμη και η διαβίωση σε ένα περιβάλλον κυριότερα οικογενειακό[301] αλλά και κοινωνικό, στο οποίο ευδοκιμεί ή υποθάλπεται η βία.

αποφύγουν την απομόνωση και τη ντροπή, υποδεικνύει την ανεπάρκεια και αυτής της εκδοχής, επίσης μέσα από ένα ερώτημα: «Γιατί η κλοπή είναι αξίωση κύρους σε μια ομάδα και ταπεινωτική κηλίδα σε μια άλλη;» βλ. Cohen 1995, 26– 27.

[299] Βλ. ως άνω τη θεωρία της μιμητικής μάθησης της επιθετικότητας του A. Bardura.

[300] Στις επιβλαβείς συνέπειες που προκαλεί η βία των ΜΜΕ συγκαταλέγεται και η απάνθρωπη μεταχείριση άλλων στα πλαίσια χιουμοριστικής, επιφανειακής, αληθοφανούς και/ή χοντροκομμένου αστεϊσμού. Βλ. Grossman & De Gaetano 2007, 117-118.

[301] Οι επιδράσεις του περιβάλλοντος αποτελούν εκ των σημαντικότερων στη διαμόρφωση και καθιέρωση μιας συμπεριφοράς. Το οικογενειακό περιβάλλον στο οποίο κατεξοχήν κοινωνικοποιείται το άτομο στην περίοδο της πρώιμης και κυρίως παιδικής του ηλικίας, όταν δεν επιτελεί επαρκώς τον κοινωνικοποιητικό του ρόλο ή –στη χειρότερη περίπτωση– προβάλλει λανθασμένα πρότυπα και ακόμη αναπαριστά σκηνές βίας, δύναται κατά περίπτωση να αποτελέσει το εφαλτήριο, σαφέστατα όχι το μοναδικό, στη διάπλαση μη ολοκληρωμένων ψυχοκοινωνικά προσωπικοτήτων, ατόμων με επιθετικές τάσεις καθώς και με παραβατική συμπεριφορά. Σχετικά με τη συγκέντρωση άσχημων εμπειριών στην πρώιμη παιδική ηλικία, ο Vom Scheidt αναφερόμενος στην περίπτωση ενός δεκαπεντάχρονου, κρατούμενου για εμπόριο ναρκωτικών, ο οποίος βίωσε άσχημες εμπειρίες, η πιο χαρακτηριστική των οποίων υπήρξε η ρίψη του σε ρυάκι, σε ηλικία έξι ετών, μέσα σε σακί από την ανύπαντρη μητέρα του, υποστήριξε τη συγκέντρωση στον εσωτερικό κόσμο του παιδιού αισθημάτων μίσους, διάψευσης, μοναξιάς και απόγνωσης. Ο Scheidt, αν και επεσήμανε την ανάγκη ύπαρξης τεσσάρων παραμέτρων, της ηθικής ουσίας, των καλών προτύπων, της ενεργητικής βοήθειας και τέλος της απέραντης τύχης, ώστε ηθικά να μην καταποντιστούν όσοι μεγάλωσαν όπως ο ανήλικος, δεν παρέλειψε την αναφορά στην εγκληματολογική στατιστική σύμφωνα με την οποία, όπως ο ίδιος ο Scheidt αναφέρει, όταν η ψυχή δηλητηριάζεται τόσο, οι συσσωρευμένες επιθετικές τάσεις δεν εκτονώνονται παρά μόνο ως παραπτώματα. Βλ. Vom Scheidt 1979, 173. Σημαντικά ευρήματα για το περιβάλλον στο οποίο ανατράφηκαν ανήλικοι παραβάτες προκύπτουν και από έρευνες που διεξήχθησαν με το αντικείμενο αυτό, μεταξύ των οποίων και μια έρευνα του Πανεπιστημίου του Cambridge· τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής συνοψίζονται στο έργο των J. D. & S. N. Burchard. Τα μεγαλύτερα ευρήματα της έρευνας ήταν ότι οι νεαροί παραβάτες συνήθως προέρχονταν από μεγάλες αλλά και φτωχές οικογένειες και ότι οι γονείς και τα αδέλφια

Σε αντίθεση με το προφίλ που φέρουν οι απλές παραβατικές ομάδες των ανηλίκων, οι συμμορίες (gangs) αυτών παρουσιάζουν εμφανή δείγματα εξέλιξης τόσο σε ό,τι αφορά τον τρόπο οργάνωσής τους, όσο και σε ό,τι σχετίζεται με το είδος των παραβατικών πράξεων στις οποίες επιδίδονται. Η συμμορία, με τη νομική έννοια του όρου η «μετ' άλλων ένωσις τινός προς διάπραξιν περισσοτέρων αδικημάτων, μη καθορισθέντων ειδικώς»,[302] αποτελεί μια ιεραρχικά δομημένη ομάδα που προβαίνει στην τέλεση έκνομων ενεργειών κατόπιν μακρόπνοου σχεδιασμού. Ως φαινόμενο που καταλαμβάνει την παιδική περίοδο και τερματίζεται με την ένταξη του ατόμου σε νέους κοινωνικούς θεσμούς,[303] οι συμμορίες των ανηλίκων παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις από αυτές των ενηλίκων. Ο Cohen, επισημαίνοντας ότι το πρόβλημα στη σχέση μεταξύ της παραβατικότητας των ανηλίκων και της εγκληματικότητας των ενηλίκων έγκειται στις πολλές εκφάνσεις του, υποστήριξε πως η παραβατική υποκουλτούρα, χωρίς την υπόθεση πως αυτό περιγράφει κάθε νεανικό έγκλημα, είναι «μη-ωφελιμιστική, κακόβουλη και αρνητική».[304] Αν και η κλοπή κατέχει τη μέγιστη θέση μεταξύ των αντικοινωνικών εκδηλώσεων των παραβατικών υποκουλτούρων, όπως οι κλοπές διαφόρων αντικειμένων από μεθυσμένους, σπίτια, καταστήματα, σχολεία και πρατήρια καυσίμων, σύμφωνα με τον Cohen καμιά συμμορία δεν επιδίδεται σε όλο το φάσμα, ούτε «ειδικεύεται» όπως κάνουν πολλές ενήλικες εγκληματικές συμμορίες και μεμονωμένοι παραβάτες· η κλοπή τείνει να συμπορεύεται με την τέλεση αδικημάτων κατά της ιδιοκτησίας, κακόβουλης σκανδαλιάς, βανδαλισμού και αδικαιολόγητων απουσιών.[305] Οι Cloward και Ohlin, οι οποίοι και επεσήμαναν τα τρία περισσότερο ή λιγότερο διακριτά είδη της παραβατικής υποκουλτούρας σε *α)* αυτό της λεγόμενης «εγκληματικής υποκουλτούρας» (criminal subculture) που αναφέρεται στην κλοπή, τον εκβιασμό και άλλα παράνομα μέσα προς διασφάλιση

των παραβατών είχαν εγκληματική συμπεριφορά. Επίσης, στις μεταξύ των γονέων σχέσεις, οι γονείς είχαν απάνθρωπη, παθητική ή συμπεριφορά παραμέλησης και ασκούσαν σκληρή ή ανώμαλη πειθαρχία, υπήρχαν διαμάχες και συγκρούσεις. Burchard & Burchard 1987, 77.

[302] *Ερμηνευτικόν λεξικόν νομικών όρων* 1978, 185.

[303] Βλ. Πόθος 1971, 116.

[304] Βλ. Cohen 1995, 25.

[305] Βλ. Cohen ό.π., 29.

εισοδήματος· *β)* της «συγκρουσιακής υποκουλτούρας» (conflict subculture), η οποία αποτελεί έναν τύπο συμμορίας στην οποία μέσα από τη χειραγώγηση της βίας επιδιώκεται η απόκτηση κοινωνικού κύρους και *γ)* της «υποχωρητικής υποκουλτούρας» (retreatist subculture), στην οποία υπερέχει η κατανάλωση ναρκωτικών. Οι μελετητές υποστήριξαν πως οι παραβατικές συμμορίες ή υποκουλτούρες τυπικά απαντώνται μεταξύ εφήβων αγοριών σε κατώτερης κατηγορίας περιοχές μεγάλων αστικών κέντρων.[306] Στην αναφορά τους για τον βαθμό στον οποίο η παραβατική υποκουλτούρα οργανώνει και ελέγχει την υποταγή του συμμετέχοντος σε αυτή, υποστήριξαν πως αυτή διαφέρει ανά μέλος, καθώς μερικά μέλη της συμμορίας σχεδόν ολοκληρωτικά βυθίζονται στις προοπτικές της υποκουλτούρας, ενώ κάποια άλλα μέλη διαχωρίζουν αυτή την πτυχή και διατηρούν άλλους ρόλους στην οικογένεια, στο σχολείο, στην εκκλησία. Οι έφηβοι, αν και μακροχρόνια μπορούν επιτυχώς να διαχωρίσουν τον παραβατικό από τον κομφορμιστικό τους ρόλο, εντούτοις είναι σχετικά ελάχιστες οι πιθανότητες να το πράξουν, καθώς οι ασκούμενες πιέσεις από τα αρχηγικά μέλη της παραβατικής υποκουλτούρας τους προτρέπουν να υιοθετήσουν δυσμενείς μορφές συμπεριφοράς έναντι των γονέων και δασκάλων τους και γενικότερα ενηλίκων φορέων του συμβατικού κόσμου.[307]

Για τις συλλογικές μορφές παραβατικότητας των ανηλίκων, όπως αυτές συχνά εκφράζονται στο πλαίσιο μιας συμμορίας, χρήσιμη είναι η έστω και συνοπτική παράθεση των αποτελεσμάτων δύο ερευνών για τις συμμορίες ανηλίκων που διεξήχθησαν στη χώρα μας. Η πρώτη έρευνα με θέμα «Συμμορίες ανηλίκων» που πραγματοποιήθηκε από το Πάντειο Πανεπιστήμιο υπό την εποπτεία του Καθηγητή Α. Μαγγανά (Επιστημονικού Υπευθύνου) και της κοινωνιολόγου Θ. Μανουδάκη, αν και πραγματοποιήθηκε σε τυχαίο δείγμα (126 μαθητές σε 5 λύκεια της Αθήνας) που ηλικιακά δεν συμπίπτει με τον πληθυσμό των ανηλίκων για τους οποίους ενδιαφέρεται η παρούσα μελέτη, μας παρέχει αξιόλογο υλικό για τη δράση των συμμοριών ανηλίκων στη χώρα μας μέσα από τα στατιστικά αποτελέσματα στα οποία κατέληξε. Ειδικότερα, από την ανάλυση σε

[306] Βλ. Cloward & Ohlin 1969, 1.

[307] Βλ. Cloward & Ohlin ό.π..

πρώτο επίπεδο, το ποσοστό που εξήχθη σχετικά με τη θυματοποίηση ανηλίκων, κυριότερα με στόχο τον εκφοβισμό και την απόσπαση χρημάτων ή άλλων αντικειμένων από συμμορίες συνομηλίκων τους, ανέρχεται στο 47% με χρήση λεκτικής απειλής ακόμη και τύπων όπλων. Επί του συνολικού δείγματος των απαντούντων σε ερωτηματολόγιο ανηλίκων, το 16,6% επιδιδόταν –χωρίς αναγκαία να συμμετάσχει σε μια συμμορία– σε συλλογικά παραβατικές πράξεις. Επίσης, ένα ποσοστό 7,1% των ανηλίκων, όπως προέκυψε κατά το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης των δεδομένων της έρευνας, προέβαινε στη διάπραξη συλλογικών αδικημάτων στο πλαίσιο οργανωμένων ομάδων, όπως είναι η πρόκληση υλικών φθορών σε εγκαταστάσεις σχολείων, η σε απόλυτη πλειοψηφία συλλογική επίδοση σε ζωγραφική τοίχων, ακόμη και κατά ένα μεγάλο ποσοστό η πραγματοποίηση επιθέσεων έναντι τρίτων για την απόσπαση χρημάτων, για εκφοβισμό, συχνά και για διατήρηση εξουσίας.[308]

Η δεύτερη έρευνα, η οποία διεξήχθη από το Πανεπιστήμιο Αθηνών υπό την εποπτεία του Καθηγητή Ν. Κουράκη με θέμα «Συμμορίες ανηλίκων στην Ελλάδα», μελέτησε σε αποφάσεις του Μονομελούς και Τριμελούς Δικαστηρίου Ανηλίκων Αθηνών περιπτώσεις παραβατικών πράξεων που τελέσθηκαν από κοινού από ανήλικους δράστες. Τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την επιλογή 177 αποφάσεων (επί συνόλου 3595 του Μονομελούς και 175 του Τριμελούς Δικαστηρίου Ανηλίκων Αθηνών) που αφορούσαν 355 δράστες και 317 αδικήματα, προσδιόρισαν την πλειοψηφική συμμετοχή των αγοριών σε παραβατικές ομάδες, με ποσοστό 87,9%, έναντι του αντίστοιχου 12,1% των κοριτσιών. Σε ό,τι αφορά την ακριβή ηλικία των ανηλίκων κατά τον χρόνο τέλεσης της πράξης, αν και αυτό ήταν εφικτό μόνο για το 41,7% των ανηλίκων, ενδιαφέρον παρουσιάζει και για την παρούσα μελέτη η συμμετοχή –αν και με χαμηλά ποσοστά– ανηλίκων που δεν είχαν υπερβεί το 13^{ο} ηλικιακό τους έτος. Αναλυτικότερα, μεταξύ των υψηλών ποσοστών της τάξεως του 44,5% που καταλάμβαναν οι ανήλικοι ηλικίας 16 ετών, του 19,1% που καταλάμβαναν οι ανήλικοι ηλικίας 15 ετών, ομοίως με τους τελευταίους και αυτοί των 14 ετών, οι ανήλικοι ηλικίας 13, 12, 11 και 10 ετών καταλάμβαναν τα αντίστοιχα ποσοστά των 6,4%, 5,5% και από 1,1% για τους δύο

[308] Βλ. Μανουδάκη 1998, 1114.

τελευταίους. Στην έρευνα –μεταξύ άλλων–, προέκυψαν ενδιαφέροντα στατιστικά στοιχεία αναφορικά με την εθνικότητα, το είδος των διαπραχθέντων αδικημάτων, την ποινική μεταχείριση αυτών κ.ά.[309]

Αντί επιλόγου θα κλείσουμε την ενότητα τούτη με το ενδιαφέρον που διαχρονικά επέδειξαν για το φαινόμενο της παραβατικότητας των ανηλίκων οι Διεθνείς Οργανισμοί· το ενδιαφέρον αυτό καταδεικνύεται από τα πολυπληθή κείμενα που συντάχθηκαν προκειμένου για τη χάραξη μιας πολιτικής πρόληψης του φαινομένου αλλά και για μια δίκαιη, μη στιγματική καθώς και προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες ανάγκες της ηλικίας του ανήλικου παραβάτη πολιτική. Οι Στοιχειώδεις Κανόνες για απονομή δικαιοσύνης σε ανηλίκους (Πεκίνο 1985), στους οποίους έγινε μνεία σε προηγούμενη ενότητα και τους οποίους πολλάκις θα επικαλεστούμε στις επόμενες ενότητες, συνιστούν ένα διεθνές κείμενο με Γενικές Αρχές, η εφαρμογή καθεμιάς εκ των οποίων συμβάλλει ουσιαστικά στην προαγωγή της ευημερίας του ανηλίκου, τόσο πριν όσο και μετά την εκδήλωση της παραβατικής συμπεριφοράς του. Στην παρούσα ενότητα γίνεται αναφορά στη μέριμνα για την προστασία της ιδιωτικής ζωής του ανήλικου δράστη όπως αυτή προβλέπεται στο εν λόγω κείμενο. Ο Κανόνας 8 υπογραμμίζει την ανάγκη για προστασία της ιδιωτικής ζωής του ανηλίκου σε όλα τα στάδια, ώστε να αποφευχθεί το επιβλαβές ενδεχόμενο του στιγματισμού που μπορεί να επέλθει σε αυτόν από τον μόνιμο χαρακτηρισμό του ως *παραβάτη* ή *εγκληματία*, ακόμη και των δυσμενών συνεπειών που δύναται να προκύψουν από τη δημοσίευση πληροφοριών αναφορικά με την ταυτότητά του. Ο Κανόνας 21 με τίτλο «Μητρώα», εξειδικεύοντας το γενικό περιεχόμενο αυτού για την «Προστασία της ιδιωτικής ζωής», επιχειρεί μια εξισορρόπηση, κατά το ερμηνευτικό σχόλιο του Κανόνα, των συμφερόντων όσων συνδέονται με τη βελτίωση του ελέγχου (αστυνομία, εισαγγελία και άλλες αρχές) και των συμφερόντων του ανήλικου δράστη. Τέλος, ο Κανόνας 21.2 προτρέπει τα Κράτη-Μέλη ώστε οι εγγραφές στα μητρώα των ανηλίκων δραστών να μη χρησιμοποιούνται σε επόμενες δίκες των ιδίων.[310]

[309] Βλ. Κουράκης 2004, 194-195· για την ίδια έρευνα επίσης βλ. http://old.law.uoa.gr/crime-research/symmoriesanilikon.pdf

[310] Βλ. τη μετάφραση και τα ερμηνευτικό σχόλια των Κανόνα 8 & 21 στο Πιτσελά 2003, 447 & 460.

2.5 Ιδιαίτερες αξιόποινες πράξεις

Το ά. 1 του ΠΚ ορίζει την επιβολή ποινής μόνο για τις πράξεις εκείνες για τις οποίες είχε προβλεφθεί με νόμο πριν από την τέλεση τους. Το ά. 121 του ίδιου κώδικα («Ειδικές διατάξεις για ανηλίκους»), μολονότι προσδιορίζει ρητά τα ηλικιακά όρια της ποινικής ανηλικότητας, καθώς και την επιβολή αναμορφωτικών ή θεραπευτικών μέτρων, ή μέτρων ποινικού σωφρονισμού κατά τις διατάξεις των άά. 122 έως και 127 ΠΚ, δεν προσδιορίζει επακριβώς τις μορφές εκείνων των συμπεριφορών που συνιστούν το φάσμα συμπεριφορών του ανήλικου παραβάτη.

Στον ελληνικό ποινικό κώδικα η έννοια της αξιόποινης πράξης ορίζεται στο ά. 14 ΠΚ: «έγκλημα είναι πράξη άδικη και καταλογιστή στο δράστη της, η οποία τιμωρείται από το νόμο». Κατά παρόμοιο τρόπο, δηλαδή χωρίς καθορισμό της ηλικίας του δράστη, γίνεται βάσει των διατάξεων του ά. 18 ΠΚ και η διαίρεση των αξιόποινων πράξεων ως εξής: *α)* κάθε πράξη που τιμωρείται με την ποινή του θανάτου ή της κάθειρξης είναι κακούργημα· *β)* κάθε πράξη που τιμωρείται με φυλάκιση ή με χρηματική ποινή ή με περιορισμό σε ειδικό κατάστημα κράτησης νέων είναι πλημμέλημα· *γ)* κάθε πράξη που τιμωρείται με κράτηση ή πρόστιμο είναι πταίσμα.

Παρά τον φαινομενικά ενιαίο καθορισμό της αξιόποινης πράξης τόσο για τα ανήλικα όσο και για ενήλικα άτομα, εντούτοις, η θέσπιση ορισμένων κανόνων δικαίου επιβεβαιώνει μια διαχρονική αξίωση του νόμου για διαφορετική αντιμετώπιση της ίδιας πράξης ανάλογα με την ηλικία του ατόμου που την τέλεσε. Οι «αξιόποινες πράξεις status» ή «ιδιαίτερες αξιόποινες πράξεις»,[311] οι αναφερόμενες και ως «παραβάσεις status»[312] ή ακόμη «αδικήματα status»,[313] αποτελούν ειδικά ποινικά αδικήματα που επισύρουν κυρώσεις μόνο όταν τελούνται από ανήλικους. Ενδεικτικά και για την πληρέστερη κατανόηση του εννοιολογικού περιεχομένου των «παραβάσεων status», είναι χρήσιμη η αναφορά στο ά. 6 § 7 του ν. 495/1976 («Περί όπλων, εκρηκτικών μηχανημάτων και άλλων

[311] Βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1992, 59.

[312] Πιτσελά 2008, 46.

[313] Βλ. Κουράκης 2004, 4.

τινών ποινικών διατάξεων», Φ.Ε.Κ. Α΄ 337/18.12.1976), στο οποίο η ηλικία του ανηλίκου αποτελεί σαφή προϋπόθεση για τον χαρακτηρισμό της ίδιας πράξης, ανάλογα με το αν τελέστηκε από ανήλικο ή ενήλικο άτομο. Το άρθρο αυτό ειδικότερα ορίζει πως «επιτρέπεται να φέρουν αιχμηράς μαχαίρας άνευ αδείας οι ποιμένες, ζωέμποροι, γεωργοί, αλιείς και αγωγείς, εκτός των πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων. Ομοίως επιτρέπεται να φέρουν αιχμηράς μαχαίρας άνευ αδείας και οι σφαγείς, κρεοπώλαι και παντοπώλαι εντός των καταστημάτων ή εντός των χώρων ασκήσεως του επαγγέλματός των, εφ' όσον έχουν συμπληρώσει το 16^{ον} έτος της ηλικίας των». Διάταξη που καταδεικνύει τη διαχρονική στάση του νομοθέτη αναφορικά με τη χρήση όπλων από ανήλικους είναι αυτή του προβλέπεται στο ά. 7 § 3 του ν. 2168/1993 («Ρύθμιση θεμάτων που αφορούν όπλα, πυρομαχικά, εκρηκτικές ύλες, εκρηκτικούς μηχανισμούς και άλλες διατάξεις», Φ.Ε.Κ. Α΄ 147/03.09.1993), η οποία, ενώ επιτρέπει την άνευ αδείας κατοχή αεροβόλων όπλων και τυφεκίων αλιείας, απαγορεύει την κατοχή τους από άτομα που δεν έχουν συμπληρώσει το δέκατο όγδοο (18^{ο}) έτος της ηλικίας τους.

Αν η κατοχή και χρήση όπλων από μέρους του ανηλίκου ή εργαλείων που είναι δυνατόν να χρησιμεύσουν ως όπλα αποτελεί περίπτωση στην οποία το ενδεχόμενο τέλεσης αξιόποινης πράξης, είτε από πρόθεση είτε εξ αμελείας του ανηλίκου, διαγράφεται αυξημένο, αυτό δεν περιορίζει τον νομοθέτη στο να μη συμπεριλάβει στη νομοθετική του μέριμνα και άλλες εκδηλώσεις του ανηλίκου που σχετίζονται με την κοινωνική του ζωή. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν τις κοινωνικές εκδηλώσεις του ανηλίκου, όπως π.χ. την παρουσία του σε χώρους διασκέδασης στα οποία είναι δυνατή η κατανάλωση αλκοόλ ή προϊόντων καπνού, περιορίζουν σημαντικά τα όρια των επιτρεπτών μορφών συμπεριφοράς του ανηλίκου σε σχέση με τον ενήλικο και καθιστούν την υπέρβαση των ορίων αυτών παραβίαση του νόμου και αξιόποινη πράξη status για τον ανήλικο, έστω και αν η πράξη αυτή δεν επισύρει την επιβολή προστίμου στον ίδιο αλλά στον ιδιοκτήτη του χώρου. Το ά. 4 («Ρύθμιση για τα αλκοολούχα ποτά») του ν. 3730/2008 («Προστασία ανηλίκων από τον καπνό και τα αλκοολούχα ποτά και άλλες διατάξεις», Φ.Ε.Κ. Α΄ 262/23.12.2008) ορίζει πως απαγορεύεται σε ανηλίκους «…η είσοδος και παραμονή, καθώς και η οποιασδήποτε μορφής απασχόληση σε κέντρα

διασκεδάσεως και αμιγή μπαρ, καθώς και η κατανάλωση αλκοολούχων ποτών σε όλα τα δημόσια κέντρα εξαιρουμένων ιδιωτικών εκδηλώσεων».[314]

Στο κεφάλαιο «Πεδίο εφαρμογής των Κανόνων και χρησιμοποιούμενοι ορισμοί εννοιών» των «Στοιχειωδών Κανόνων για την απονομή δικαιοσύνης σε ανήλικους», ορίζονται, πέρα από τις αναπόφευκτες διαφοροποιήσεις που υφίστανται στα εθνικά νομικά συστήματα και τις θεωρητικές αντιλήψεις των κρατών-μελών, οι έννοιες των όρων *ανήλικος* και *έγκλημα* ως συνθετικών της έννοιας του όρου *ανήλικος δράστης*. Ο Κανόνας 3 («Επέκταση του πεδίου εφαρμογής των Κανόνων»), στην πρώτη του παράγραφο, δεν περιορίζει το εύρος εφαρμογής των Κανόνων του Πεκίνου μόνο στους ανήλικους δράστες, αλλά την επεκτείνει και στους ανήλικους εκείνους, κατά των οποίων δύναται να κινηθεί διαδικασία για κάθε ειδική μορφή συμπεριφοράς που, αν αφορούσε ενήλικο άτομο, δεν θα συνιστούσε αξιόποινη πράξη. Η επέκταση της προστασίας που παρέχεται από τους Στοιχειώδεις Κανόνες, καλύπτει κατά το ερμηνευτικό σχόλιο του Κανόνα 3.1. τις λεγόμενες παραβιάσεις status, οι οποίες «…προβλέπονται σε διάφορα εθνικά νομικά συστήματα, όπου το φάσμα των μορφών συμπεριφοράς

[314] Στην ιστορία των διατάξεων που ρυθμίζουν το πεδίο των κοινωνικών εκδηλώσεων των ανηλίκων, ο ν. 3730/2008 δεν είναι βέβαια ο μοναδικός. Παραδείγματα νομοθετικών ρυθμίσεων που, υπό το γενικότερο πνεύμα της εποχής που εκδόθηκαν, έθεταν περιορισμούς στις κοινωνικές εκδηλώσεις των ανηλίκων, επισύροντας συνέπειες μάλλον για τους ενήλικους ιδιοκτήτες ή διευθυντές, παρά για τους ανήλικους επισκέπτες, των ψυχαγωγικών επιχειρήσεων, αποτελούν αυτές του ά. 9 του α.ν. 445/1937 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 22/25.01.1937), ο οποίος –μεταξύ άλλων– απαγόρευε απολύτως την είσοδο ανηλίκων σε δημόσιους κινηματογράφους, του ά. 5 § 6 του Β.Δ. 29/1971 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 21/28.01.1971), που απαγόρευε την παρουσία και συμμετοχή στα δημόσια, εν γένει, κέντρα, όπου διενεργούνταν τυχερά παίγνια, όσων ανηλίκων δεν είχαν συμπληρώσει το 17^{ο} έτος της ηλικίας τους. Ενδεικτικές για την απαγόρευση εισόδου των ανηλίκων σε κινηματογράφους είναι: *α)* η εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 122131/126947/15.12.1956, που απεστάλη από το Υπουργείο Δικαιοσύνης στην Υπηρεσία Ελέγχου Δημοσίων Θεαμάτων· *β)* η εγκύκλιος 25/23.01.1963, με αρ. πρωτ. 17/8/5β, που κοινοποιήθηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών προς όλες τις υπηρεσίες της Χωροφυλακής· *γ)* η εγκύκλιος με αρ. 23/16.06.1967 και αρ. πρωτ. 59713, που, κοινοποιηθείσα από το Τμήμα Πρόληψης και Καταστολής της Εγκληματικότητας Ανηλίκων του Υπουργείου Δικαιοσύνης προς τους Εισαγγελείς Πρωτοδικών και Ανηλίκων και Δικαστές Ανηλίκων Υπηρεσίας Επιμελητών, αξίωνε την αυστηρή εφαρμογή των κειμένων διατάξεων περί τύπου και κινηματογράφου «…διά την διαφύλαξιν της νεότητος από των απειλούντων αυτήν ηθικών κινδύνων».

που θεωρούνται εγκλήματα είναι ευρύτερο για τους ανηλίκους απ' ό,τι για τους ενηλίκους (για παράδειγμα, αδικαιολόγητη απουσία από το σχολείο, ανυπακοή στο σχολείο και στην οικογένεια, μέθη σε δημόσιο χώρο κλπ.)».[315] Σε ό,τι αφορά μορφές συμπεριφοράς που επισύρουν μεταχείριση διαφορετική σε ανήλικο από ό,τι σε ενήλικο άτομο –χωρίς ωστόσο τη χρήση της ορολογίας «πράξεις/παραβάσεις status»– η Κατευθυντήρια Γραμμή 56 των «Κατευθυντήριων Γραμμών για την πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλίκων» (Ριάντ 1990) προτρέπει, προκειμένου να αποτραπεί ο περαιτέρω στιγματισμός, η θυματοποίηση, ή ακόμη και εγκληματοποίηση των νεαρών ατόμων, τη θέσπιση εκείνης της νομοθεσίας που θα διασφαλίζει την ατιμωρησία του ανήλικου για πράξεις που τελούμενες από ενήλικο δεν επισύρουν την τιμωρία του.[316]

[315] Βλ. τη μετάφραση και το ερμηνευτικό σχόλιο του «Κανόνα» στο Πιτσελά 2003, 443.

[316] Βλ. τη μετάφραση της «Κατευθυντήριας Γραμμής 56» στο Πιτσελά 2003, 525.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Ελληνικό Τμήμα Μέριμνας Ανηλίκων

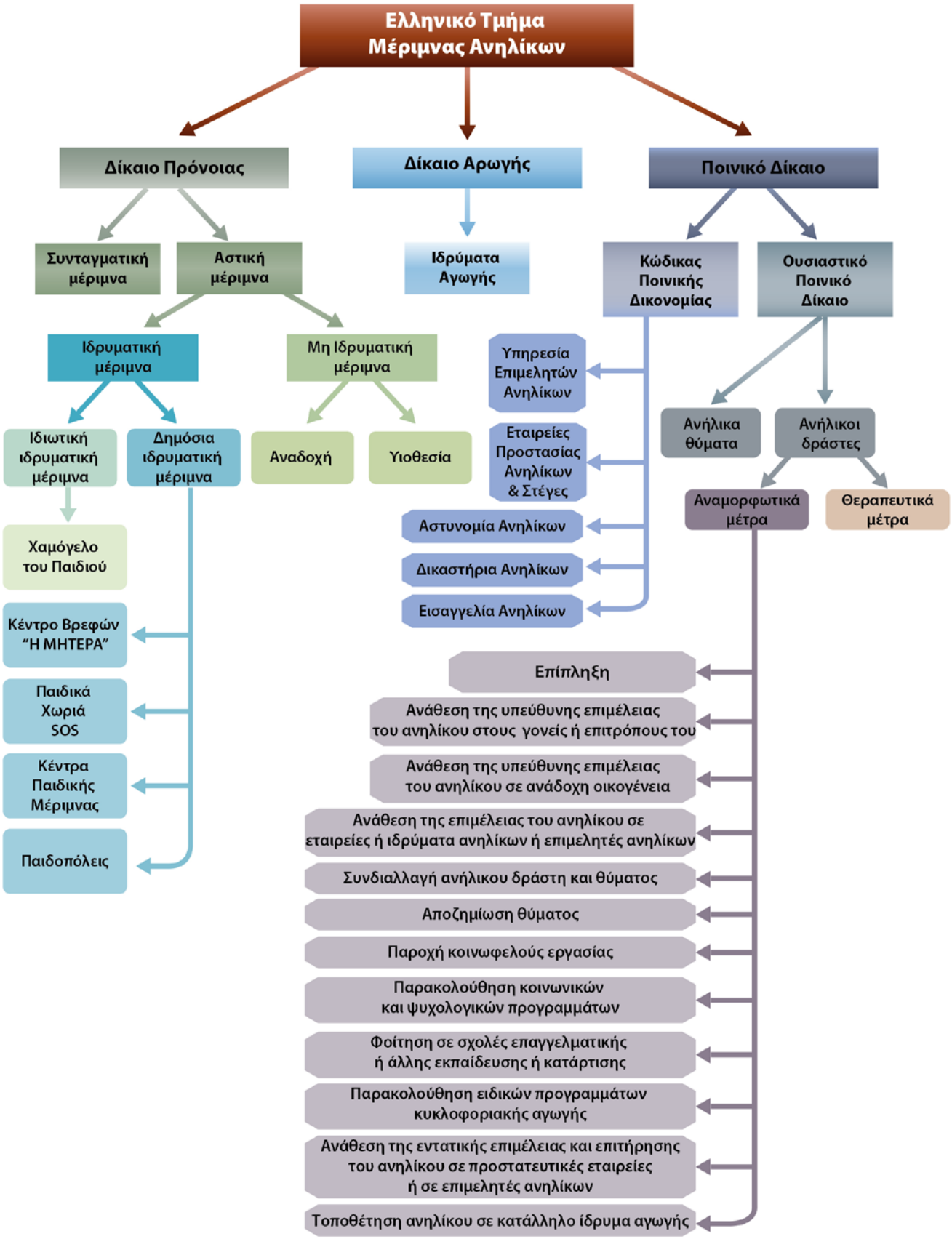
Ελληνικό Τμήμα
Μέριμνας Ανηλίκων
Δίκαιο Πρόνοιας
Δίκαιο Αρωγής
Ποινικό Δίκαιο
Συνταγματική μέριμνα
Αστική μέριμνα
Ιδρύματα Αγωγής
Κώδικας Ποινικής Δικονομίας
Ουσιαστικό Ποινικό Δίκαιο
Ιδρυματική μέριμνα
Μη Ιδρυματική μέριμνα
Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων
Ανήλικα θύματα
Ανήλικοι δράστες
Ιδιωτική ιδρυματική μέριμνα
Δημόσια ιδρυματική μέριμνα
Αναδοχή
Υιοθεσία
Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων & Στέγες
Αναμορφωτικά μέτρα
Θεραπευτικά μέτρα
Αστυνομία Ανηλίκων
Χαμόγελο του Παιδιού
Δικαστήρια Ανηλίκων
Εισαγγελία Ανηλίκων
Κέντρο Βρεφών "Η ΜΗΤΕΡΑ"
Επίπληξη
Παιδικά Χωριά SOS
Ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς ή επιτρόπους του
Κέντρα Παιδικής Μέριμνας
Ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε ανάδοχη οικογένεια
Παιδοπόλεις
Ανάθεση της επιμέλειας του ανηλίκου σε εταιρείες ή ιδρύματα ανηλίκων ή επιμελητές ανηλίκων
Συνδιαλλαγή ανήλικου δράστη και θύματος
Αποζημίωση θύματος
Παροχή κοινωφελούς εργασίας
Παρακολούθηση κοινωνικών και ψυχολογικών προγραμμάτων
Φοίτηση σε σχολές επαγγελματικής ή άλλης εκπαίδευσης ή κατάρτισης
Παρακολούθηση ειδικών προγραμμάτων κυκλοφοριακής αγωγής
Ανάθεση της εντατικής επιμέλειας και επιτήρησης του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή σε επιμελητές ανηλίκων
Τοποθέτηση ανηλίκου σε κατάλληλο ίδρυμα αγωγής

3.1 Μέριμνα στο δίκαιο πρόνοιας

3.1.1 Η μέριμνα για την κυρίως παιδική ηλικία στο Σύνταγμα της Ελλάδος

Στον –εν ισχύ– νομικά ανώτερο κανόνα δικαίου της χώρας μας που είναι το Σύνταγμα, η μέριμνα για την προστασία της κυρίως παιδικής ηλικίας υλοποιείται αφενός μέσα από διατάξεις οι οποίες, αναφερόμενες στην παιδική ηλικία (χωρίς τον επακριβή καθορισμό των ηλικιακών της ορίων), κατοχυρώνουν τα δικαιώματά της και, αφετέρου, μέσα από διατάξεις που προστατεύουν τα απαράγραπτα ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα κάθε ατόμου. Οι διατάξεις του Συντάγματος αποτελούν προϊόντα της εξέλιξης του δημοκρατικού μας πολιτεύματος, των συνθηκών της οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης της κοινωνίας μας, καθώς και των υφιστάμενων ιδεολογικών αντιλήψεων, αναφορικά με τα αγαθά που τα θεμελιώδη δικαιώματα προστατεύουν.

Το Σύνταγμα, μολονότι δεν καθορίζει με τρόπο εξαντλητικό τις ρυθμίσεις που το ίδιο προβλέπει, θέτει το πλαίσιο λειτουργίας της Πολιτείας, ακόμη και το πνεύμα στο οποίο οι κοινοί νόμοι οφείλουν να συμφωνούν. Οι «Βασικές Διατάξεις», όπως αυτές προβλέπονται στο πρώτο μέρος του αναθεωρημένου –με το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008– Συντάγματος της Ελλάδος, καθιδρύουν και διασφαλίζουν, πέρα από την «αρχή της δημοκρατίας» (ά. 1 § 1 Σ), την αρχή της «λαϊκής κυριαρχίας» (ά. 1 § 2 Σ) και την αρχή της αξίας της ανθρώπινης υπόστασης — το ά. 2 § 1 Σ ορίζει πως «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας».

Οι ειδικές συνταγματικές διατάξεις στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα ρυθμίζουν τις σχέσεις των ατόμων με την κρατική εξουσία. Τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα συνιστούν θετικές υποχρεώσεις του Κράτους έναντι των ατόμων, αλλά και έναντι του κοινωνικού συνόλου αντίστοιχα.[317] Τα άρθρα που κατοχυρώνουν τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα ορίζονται στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος της Ελλάδος. Η κυρίως παιδική ηλικία, που συνιστά στάδιο της ανθρώπινης ανάπτυξης για το οποίο η Πολιτεία οφείλει να

[317] Βλ. Γεωργόπουλος 1969, 3.

μεριμνά, διέπεται –κατά το πλείστον– από συνταγματικές αρχές που καθορίζουν τα ατομικά και τα κοινωνικά δικαιώματα των ατόμων κάθε ηλικιακής κατηγορίας, καθώς και από τις συνδυασμένες για την προστασία της νεότητας διατάξεις των § 1 & 3 του ά. 21 Σ. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, με δεδομένο το πλήθος των προβλεπόμενων συνταγματικών δικαιωμάτων, θα περιοριστούμε στη συνοπτική παρουσίαση των θεμελιωδών αρχών της ισότητας και της προσωπικής ελευθερίας, ως αρχών που αφορούν τον πληθυσμό της ομάδας μελέτης και ταυτόχρονα προσδιορίζουν το χαρακτήρα του Κράτους Δικαίου της χώρας μας και κατόπιν θα αναφερθούμε στις κατεξοχήν αρχές του Κοινωνικού Κράτους μας οι οποίες μεριμνούν για την παιδική προστασίας.

Η γενική αρχή της «ισότητας των Ελλήνων ενώπιον του νόμου» διακηρύσσεται στο ά. 4 § 1 Σ. Η εν λόγω αρχή διασφαλίζει την ισότητα κάθε έλληνα πολίτη κατά την εφαρμογή του νόμου όσο και το αντίστροφο, δηλαδή την ισότητα της ίδιας της νομοθετικής ρύθμισης απέναντι στους πολίτες.[318] Η ισότητα είναι αναλογική, γεγονός που δηλώνει τόσο την ίδια όσο και τη διαφορετική διευθέτηση ανόμοιων καταστάσεων.[319] Η *αναλογικότητα*, ως απόκλιση της απόλυτης ισότητας, συνεπάγεται στην περίπτωση των ατόμων της κυρίως παιδικής ηλικίας τη διαφορετική από το νόμο μεταχείρισή τους, με δεδομένη την ψυχοπνευματική ανωριμότητα, τη μη ολοκληρωμένη σωματική ανάπτυξη, αλλά και με δεδομένες τις ιδιαίτερες ανάγκες αντιμετώπισης των ατόμων της εν λόγω ηλικίας.

Η κατοχύρωση της προσωπικής ελευθερίας του ατόμου υλοποιείται στις διατάξεις του ά. 5 Σ. Το ά. 5 § 1 Σ εγγυάται την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου και αποτελεί το επιστέγασμα για τη διασφάλιση της ελεύθερης συμμετοχής του στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας. Η διάταξη του ά. 5 § 1 Σ κατοχυρώνει την προσωπική ελευθερία του ατόμου, όχι μόνο αμυντικά, αλλά εμπεριέχει και την εγγύηση για αξίωση και αντίστοιχη –από το κράτος– υποχρέωση για μια «θετική προστασία και εξασφάλιση των δυνατοτήτων ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας…».[320] Η

[318] Βλ. Χρυσόγονος 1998, 109.

[319] Κουλουμούνδρα 1987, 36.

[320] Κασιμάτης 1980, 154.

μη προσβολή των δικαιωμάτων των άλλων, η μη παραβίαση του Συντάγματος και των χρηστών ηθών αποτελούν τις τρεις οριοθετήσεις που θέτει το Σύνταγμα προς ανάσχεση της εμφάνισης φαινομένων κατάχρησης, ακόμη και αυθαίρετης χρήσης της προσωπικής ελευθερίας. Το ά. 5 § 2 Σ αναφερόμενο, ανεξαρτήτως ηλικίας, σε όσους βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια, διασφαλίζει «…την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων».

Η συνταγματική προστασία της παιδικής ηλικίας προβλέπεται ρητά στις διατάξεις του ά. 21 § 1 Σ όπου ορίζεται πως «Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντηρήσεως και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους». Η άνω διάταξη, μολονότι καταδεικνύει την κρατική μέριμνα για τη διασφάλιση της προστασίας της παιδικής ηλικίας, χαρακτηρίζεται από έλλειψη ακρίβειας αναφορικά με τα ηλικιακά όρια της έναρξης αλλά και της παύσης της παιδικότητας. Η παιδική ηλικία, η οποία με την παρούσα συνταγματική διάταξη αναγορεύεται σε αυτοτελές συνταγματικά προστατευόμενο έννομο αγαθό, κατά το ισχύον δίκαιο, ά. 127 ΑΚ, ταυτίζεται με την ανήλικη νεότητα η οποία λήγει με τη συμπλήρωση του δέκατου όγδοου ($18^{ου}$) έτους της ηλικίας.[321] Η κυρίως παιδική ηλικία, περίοδος της ανθρώπινης ανάπτυξης του ατόμου, εντάσσεται σαφώς στη σχετική κατηγορία που προβλέπει η εν λόγω συνταγματική διάταξη και διέπεται από τις ρυθμίσεις της.

Ως κοινωνικό κράτος είναι εφικτό να ορίσουμε το συνταγματικό κράτος που προωθεί και λαμβάνει μέτρα οργανωτικά προς εκπλήρωση κοινωνικών σκοπών που προβλέπονται συνταγματικά.[322] Η 'υγεία' ως αγαθό τη μέριμνα του οποίου αναγνωρίζει το Σύνταγμα, διασφαλίζεται για κάθε πολίτη στο ά. 25 § 3 Σ. Στη περίπτωση που μας αφορά, ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχετική αναφορά του ιδίου άρθρου αναφορικά με τις θετικές παροχές, τα ειδικά δηλαδή *μέτρα προστασίας* που λαμβάνει το κράτος για κατηγορίες πληθυσμού, μεταξύ των οποίων είναι και οι «νέοι». Ο όρος *νεότητα* όμοια με τον όρο *παιδική ηλικία* χαρακτηρίζεται από έλλειψη ακρίβειας αναφορικά με τον ηλικιακό πληθυσμό που αφορά. Έχοντας

[321] Βλ. Μάνεσης 1989, 8.

[322] Βλ. Μανιτάκης 2007, 106.

προσδιορίσει το ανώτατο όριο της ανήλικης νεότητας και λόγω της μη διευκρίνησης από τον συνταγματικό νομοθέτη για την εγγύηση που παρέχει η σχετική διάταξη στην ανήλικη ή ενήλικη νεότητα, είναι χρήσιμο για τις ανάγκες μιας ολοκληρωμένης παρουσίασης να αναφερθούμε και στο ανώτατο όριο της τελευταίας. Το ανώτατο όριο της «ενήλικης νεότητας», χωρίς ωστόσο το παρόν να υποστηρίζεται από νομική ρύθμιση, φτάνει έως το 27^{ο}, ή ακόμη το 30^{ό} έτος της ηλικία του ατόμου.[323]

3.1.2 Η μέριμνα της κυρίως παιδικής ηλικίας στον Αστικό Κώδικα

Το Αστικό Δίκαιο, θεμελιώδης κλάδος του Ιδιωτικού Δικαίου, είναι το σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν τις σχέσεις οι οποίες αναπτύσσονται μεταξύ των μελών (ιδιωτών) και της Πολιτείας.[324] Ο Αστικός Κώδικας περιλαμβάνει το σύνολο των κανόνων του Αστικού Δικαίου και διαιρείται: *α)* στις Γενικές Αρχές αλλά και στο *β)* Ενοχικό, *γ)* Εμπράγματο, *δ)* Οικογενειακό και *ε)* Κληρονομικό Δίκαιο. Η μέριμνα που παρέχει ο Αστικός Κώδικας στην ανηλικότητα, παρόλο που τα όρια της δεν καθορίζονται σε αυτόν επακριβώς, επιτελείται μέσα από διατάξεις οι οποίες προστατεύουν την προσωπικότητα αλλά και τα συμφέροντα κάθε ανήλικου προσώπου.

Η προστασία του Αστικού Κώδικα για κάθε φυσικό πρόσωπο υλοποιείται στις «Γενικές Αρχές» που αυτός εμπεριέχει και ειδικότερα στο τρίτο κεφάλαιο «Φυσικό πρόσωπο». Τα δικαιώματα κάθε ανηλίκου, όπως κάθε φυσικού προσώπου, κατά το ά. 36 ΑΚ άρχονται από της κυοφορίας αυτού ενώ κατά το ά. 35 ΑΚ «Το πρόσωπο αρχίζει να υπάρχει μόλις γεννηθεί ζωντανό και παύει με το θάνατό του». Ο τελών υπό γονική μέριμνα ανήλικος, ως φυσικό πρόσωπο για το οποίο ο Αστικός Κώδικας στις «Γενικές Αρχές» του μεριμνά, έχει ως κατοικία του, καθώς ορίζει το ά. 56 ΑΚ, την κατοικία των γονέων ή του γονέα που ασκεί τη γονική μέριμνα.

[323] Βλ. Πιτσελά 2008, 15.

[324] Βλ. Βαβούσκος 1984, 28.

Η δικαιοπρακτική ικανότητα, δηλαδή η δήλωση ιδιωτικής βούλησης με σκοπό τη παραγωγή έννομου αποτελέσματος με το οποίο αλλοιώνεται ή καταργείται δικαίωμα,[325] στο πλαίσιο του Αστικού Δικαίου, δεν αναγνωρίζεται στους ανηλίκους οι οποίοι, κατά το ά. 128 ΑΚ, όντες «ανίκανοι για δικαιοπραξία», δεν έχουν συμπληρώσει το δέκατο έτος της ηλικίας τους, αλλά και σε εκείνους τους ανηλίκους που βρίσκονται σε πλήρη στερητική δικαστική συμπαράσταση. Το ά. 129 § 1 ΑΚ «Περιορισμένα ικανοί», εκφράζοντας την προοδευτική αναβάθμιση του φυσικού προσώπου για τη δικαιοπρακτική ικανότητα με κριτήριο την ηλικιακή πρόοδο και τις συνακόλουθες ψυχοπνευματικές ικανότητες του φυσικού προσώπου, ορίζει ως περιορισμένα ικανούς για δικαιοπραξία τους ανηλίκους που συμπλήρωσαν το δέκατο έτος της ηλικίας τους με την προϋπόθεση της απόκτησης απλώς και μόνο έννομου οφέλους από την καταρτισθείσα δικαιοπραξία, κατά το ά. 134 ΑΚ «Ανήλικος που συμπλήρωσε το δέκατο έτος», δηλαδή μόνο αν βελτιώνεται η νομική θέση του ανήλικου,[326] και όχι της απόκτησης έννομων υποχρεώσεων από αυτή. Η απόλυτη ανικανότητα, αλλά και η περιορισμένη ικανότητα για κατάρτιση δικαιοπραξιών, όπως προβλέπεται στις άνω διατάξεις του Αστικού Κώδικα, αφορά ανηλίκους που διάγουν την περίοδο της παιδικής ηλικίας, χωρίς όμως να έχουν συμπληρώσει, στην περίπτωση του ά. 128 ΑΚ ηλικιακά το δέκατο έτος και, στην περίπτωση του ά. 129 § 1 ΑΚ που έχουν συμπληρώσει το δέκατο έτος της ηλικίας τους αλλά μη συμπληρώσαντες ηλικιακά το δέκατο τέταρτο έτος δεν τους αναγνωρίζεται η δικαιοπρακτική ικανότητα που παρέχει το ά. 123 ΑΚ. Διατάξεις του Αστικού Δικαίου που δεν θέτουν επιμέρους ηλικιακά όρια και συνεπώς αφορούν και τον ηλικιακό πληθυσμό της ομάδας μελέτης ορίζονται στο πέμπτο κεφάλαιο για τις «Δικαιοπραξίες» στις «Γενικές Αρχές» του Αστικού Κώδικα, στο ά. 130 ΑΚ «Δήλωση βούλησης από ανίκανο», στο ά. 133 ΑΚ «Δικαιοπραξίες του περιορισμένα ικανού», αλλά και στο ά. 137 ΑΚ «Ανήλικος που τελεί γάμο».

Το Ενοχικό Δίκαιο είναι το δίκαιο της «ενοχής», της έννομης δηλαδή σχέσης κατά την οποία υποχρεούται προς παροχή ένα πρόσωπο απέναντι σε ένα άλλο.[327]

[325] Βλ. *Ερμηνευτικόν Λεξικόν Νομικών Όρων* 1978, 53.

[326] Βλ. Παπαντωνίου 1983, 114.

[327] Βλ. Σταθόπουλος 1979, 1.

Η παρεχόμενη αστική προστασία επί προκλήσεως ζημίας από ανήλικο, εκπληρώνεται μέσα από την ηλικιακή τους διάκριση σε αυτούς που κατά το ά. 916 ΑΚ δεν έχουν συμπληρώσει το δέκατο έτος της ηλικίας τους και θεωρούνται ακαταλόγιστοι και σε αυτούς που κατά το ά. 917 ΑΚ έχουν συμπληρώσει το δέκατο αλλά όχι το δέκατο τέταρτο έτος της ηλικίας τους, οπότε και θεωρούνται ικανοί προς καταλογισμό, εκτός εάν ενήργησαν χωρίς διάκριση. Η ανικανότητα προς καταλογισμό, ως κριτήριο για την μη απόδοση της αδικοπρακτικής ευθύνης του ά. 915 ΑΚ, στηρίζεται στην πνευματική ανωριμότητα του φυσικού προσώπου· στην περίπτωση δε των ανηλίκων που ηλικιακά τελούν μεταξύ του δέκατου έτους (συμπληρωμένου) και του δέκατου τέταρτου μη συμπληρωμένου έτους, ο όρος «χωρίς διάκριση» δηλώνει την έλλειψη της ικανότητας στον ανήλικο να διακρίνει τον άδικο χαρακτήρα της πράξης του, αλλά όχι την ικανότητα του να διαμορφώνει τη βούλησή του ενεργώντας κατ' αντίληψη για το δίκαιο και το άδικο της πράξης του. «Ο νομοθέτης του ΑΚ δεν θέλησε να θεωρήσει τον ανήλικο σ' αυτήν την περίπτωση ακαταλόγιστο. Δικαιολογία προφανώς είναι, ότι τα κριτήρια όπως η δύναμη της βουλήσεως ή η δύναμη αντιστάσεως κλπ, που θα έπρεπε να εφαρμόζονται στην αντίθετη νομοθετική λύση, είναι αρκετά ασταθή και ρευστά. De lege ferenda, πάντως, ίσως η λύση του ΑΚ δεν είναι η καλύτερη, αφού συνεπάγεται μειωμένη προστασία των ανηλίκων».[328]

Το Οικογενειακό Δίκαιο περιλαμβάνει το σύνολο των κανόνων Δικαίου που ρυθμίζουν τις σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των συζύγων και των λοιπών μελών της οικογένειας έως και τις περιουσιακές σχέσεις αυτών.[329] Οι σχέσεις που ρυθμίζει το Οικογενειακό Δίκαιο –κατά βάση– είναι δημόσιας τάξης, ενώ τα οικογενειακά δικαιώματα που προβλέπει είναι απόλυτα, αμεταβίβαστα, αυστηρά προσωπικά αλλά και απαράγραπτα.[330] Η αντίληψη που πρυτανεύει στο οικογενειακό δίκαιο είναι παιδοκεντρική.[331] Ο νομοθέτης υλοποιεί την πρόθεσή του για διασφάλιση των δικαιωμάτων αλλά και γενικότερα των συνθηκών υγιούς ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού, μέσα από τις πολυάριθμες διατάξεις που

[328] Βλ. Σταθόπουλος 1979, 141.

[329] Βλ. Δημάκης [χ.χ], 13.

[330] Βλ. Βαβούσκος 1984, 270.

[331] Βλ. Πιτσελά 2008, 22.

προβλέπονται για το «Διαζύγιο» (ά. 1441 ΑΚ), τη «Διατροφή» (ά. 1465 ΑΚ έως 1484 ΑΚ), τις «Σχέσεις γονέων και τέκνων», την «Αναδοχή ανηλίκου», την «Υιοθεσία», την «Επιτροπεία ανηλίκου». Δεδομένου του πλήθους των διατάξεων που αφορούν ή θέτουν ως επίκεντρο της νομικής τους μέριμνας το ανήλικο τέκνο, θα αναφερθούμε, για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, μετά συντόμου αναλύσεως, σε αυτές που αφορούν στη γονική μέριμνα και κυριότερα στην κακή άσκηση και αφαίρεση αυτής, στην επιτροπεία, αλλά και στις σχετικές με την υιοθεσία και αναδοχή ανηλίκου διατάξεις ως μορφές παιδικής προστασίας για τις οποίες η αστική νομοθεσία μεριμνά.

Οι ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα για τη γονική μέριμνα αποτελούν εκ των σημαντικότερων που εμπεριέχονται στο Οικογενειακό Δίκαιο θεμελιώνοντας ουσιαστικά τις σχέσεις γονέων και τέκνων με την αρχή της προστασίας των συμφερόντων των τελευταίων. Με το ά. 1510 ΑΚ «Η μέριμνα για το ανήλικο τέκνο είναι καθημερινό καθήκον και δικαίωμα των γονέων (γονική μέριμνα), οι οποίοι την ασκούν από κοινού. Η γονική μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου, τη διοίκηση της περιουσίας και την εκπροσώπηση του τέκνου σε κάθε υπόθεση ή αδικοπραξία ή δίκη, που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του». Το ά. 1510 όπως ορίζεται παραπάνω αντικατέστησε με τον ν. 1329/1983 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 25/18.02.1983) το ά. 1500 ΑΚ «Πατρική εξουσία», του παλαιότερου Αστικού Κώδικα, όπου «Ο πατήρ ασκεί πατρικήν εξουσίαν επί του ανηλίκου του αναπληρούμενος εν περιπτώσει αδυναμίας αυτού περί ενάσκησιν υπό της μητρός».[332]

Η «πατρική εξουσία» αλλά η «γονική μέριμνα», αποτελούν ρυθμίσεις που ενέχουν την εξουσία των γονέων για επέμβαση στην προσωπικότητα και διαμόρφωση των προτύπων συμπεριφοράς των παιδιών τους. Ο ν. 1329/1983, με την απάλειψη του όρου «εξουσία», κατέλυσε την αλλοτινή παντοδυναμία του πατέρα και συζύγου επιμερίζοντάς την μεταξύ δύο φορέων και προσπάθησε σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις αλλά και βάσει των άρθρων του Συντάγματος να εισάγει στοιχεία αντιαυταρχικά στις μεταξύ των γονέων και τέκνων

[332] Βλ. Φουρκιώτης, [χ.χ.], 41.

σχέσεις αλλά και να καθιερώσει την αυτοτέλεια των τέκνων και κυριότερα της συζύγου.[333]

Κατευθυντήρια γραμμή για τη ρύθμιση της άσκησης της γονικής μέριμνας όταν οι γονείς του τέκνου διαφωνούν και προσφεύγουν στο δικαστήριο, αποτελεί, κατά το ά. 1511 ΑΚ, το συμφέρον του τέκνου. Η μέριμνα για τη διασφάλιση του συμφέροντος του τέκνου από το δικαστήριο υλοποιείται με την αναφορά του παρόντος άρθρου για απόφαση από το δικαστήριο που θα αποβλέπει στο συμφέρον του τέκνου και σύννομη με τις διατάξεις του νόμου και, σεβόμενη την ισότητα μεταξύ των γονέων, θα αποφασίζει σχετικά με την ανάθεση ή τον τρόπο άσκησης της γονικής μέριμνας. Η γνώμη του τέκνου, ανάλογα με την ωριμότητα αυτού, αποτελεί στοιχείο που ζητείται και συνεκτιμάται, εφόσον η απόφαση για τη γονική μέριμνα αφορά τα συμφέροντα του.

Η μέριμνα για την προστασία του τέκνου όταν ο πατέρας ή η μητέρα αυτού παραβαίνουν τα καθήκοντα της γονικής μέριμνας ή τα ασκούν καταχρηστικά ή δεν μπορούν να ανταποκριθούν σε αυτά, επιτελείται μέσα από τις διατάξεις του ά. 1532 ΑΚ «Συνέπειες κακής άσκησης». Η ολική ή μερική αφαίρεση της γονικής μέριμνας από τον έναν γονέα και η αποκλειστική ανάθεσή της στον άλλο, ή ακόμη η ολική ή μερική ανάθεση της επιμέλειας σε τρίτο, ή ο διορισμός επιτρόπου, όπως όλα αυτά προβλέπονται στο ά. 1532 ΑΚ, θέτουν το πλαίσιο προστασίας του ανηλίκου (έως το δέκατο όγδοο έτος συμπληρωμένο), όταν συντρέχουν λόγοι που προέρχονται αποκλειστικά από τον πατέρα ή τη μητέρα και εφόσον το ζητήσει ο άλλος γονέας ή συγγενικά πρόσωπα, ο Εισαγγελέας ή και αυτεπαγγέλτως το δικαστήριο. Οι λόγοι που δικαιολογούν την αφαίρεση της γονικής μέριμνας –εφόσον συντρέχουν οι άνω προϋποθέσεις– σχετίζονται, κατά το ά. 1532 § 3 ΑΚ, με τον επικείμενο άμεσο κίνδυνο της σωματικής ή της ψυχικής υγείας του τέκνου. Το δικαστήριο διατάσσει την αφαίρεση της γονικής μέριμνας του προσώπου του τέκνου και από τους δύο γονείς του και την αναθέτει σε τρίτο, όταν –σύμφωνα με το ά. 1533 § 1 ΑΚ– άλλα μέτρα προς αποτροπή του κινδύνου της ψυχοπνευματικής και σωματικής υγείας του τέκνου έμειναν αναποτελεσματικά ή ανεπαρκή. Στηριζόμενο υποχρεωτικά σε βεβαίωση κοινωνικής υπηρεσίας αναφορικά με το

[333] Βλ. Μάνεσης 1989, 22–25.

ήθος, τις βιοτικές συνθήκες και γενικότερα τη καταλληλότητα του τρίτου που θα αναλάβει την πραγματική φροντίδα ή την επιμέλεια του ανήλικου τέκνου, το δικαστήριο αποφασίζει την ανάθεσή της, καθώς ορίζει το ά. 1533 § 1 εδ. γ΄ ΑΚ «…σε κατάλληλη οικογένεια, κατά προτίμηση συγγενική (ανάδοχη οικογένεια) και, αν αυτό δεν είναι δυνατό, σε κατάλληλο ίδρυμα».

Η αφαίρεση της γονικής μέριμνας ως μέτρο που προβλέπεται από το Αστικό Δίκαιο μεριμνώντας για τη διασφάλιση του συμφέροντος του ανήλικου τέκνου πραγματώνεται παράλληλα με τις άνω διατάξεις και στο ά. 1535 ΑΚ «Αφαίρεση με αίτηση των γονέων», σύμφωνα με το οποίο την αίτηση για ανάθεση της γονικής μέριμνας υποβάλλουν οι ίδιοι οι γονείς, εάν συντρέχει σπουδαίος λόγος, υποδεικνύοντας το τρίτο πρόσωπο που θα αναλάβει την αφαιρούμενη άσκηση. Σπουδαίους λόγους οι οποίοι συνιστούν καταστάσεις κινδύνου για το παιδί και οφείλονται στους γονείς, αποτελούν η ύπαρξη κρίσης ή πιεστικών καταστάσεων στην οικογένεια (όπως η σοβαρή ασθένεια, η φυλάκιση ακόμη και η εγκατάλειψη του πατέρα, η ανικανότητα των γονέων κ.ά.). Από πλευράς του παιδιού, σημαντικούς λόγους συνιστούν οι ποικίλες καταστάσεις δυσπροσαρμοστικότητας του παιδιού (όπως η χρήση ναρκωτικών, η ροπή προς ασωτεία, η άρνηση παρακολούθησης της υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης κ.ά.).[334]

Προκειμένου για την πρακτική εφαρμογή των ρυθμίσεων που αφορούν την ανώμαλη άσκηση της γονικής μέριμνας και την ανάθεση της επιμέλειας σε τρίτο, χρησιμοποιούνται μεθοδεύσεις όπως αυτή της τοποθέτησης του ανήλικου τέκνου σε κατάλληλο ίδρυμα, αλλά και της πρακτικής των «ανάδοχων οικογενειών». Η πρώτη μεθόδευση, αναφέρεται σε κρατικούς, ημικρατικούς και ιδιωτικούς φορείς, που αναλαμβάνουν την επιμέλεια του ανηλίκου τόσο στο πλαίσιο της κλειστής ιδρυματικής περίθαλψης (όπως τα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας, οι Παιδοπόλεις) όσο και στα πλαίσια κοινωνικών οργανώσεων που αναλαμβάνουν την επιμέλεια του παιδιού αποφασίζοντας για την εκ νέου τοποθέτησή του σε περιβάλλον οικογενειακό. Η «αναδοχή» ως μεθόδευση με την οποία υλοποιούνται οι ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα για την επιμέλεια του ανήλικου τέκνου σε τρίτους,

[334] Βλ. Μάνεσης 1989, 58–59.

αποτελεί μια πρακτική κατά την οποία οικογένειες, ακόμη και μεμονωμένα άτομα, αναλαμβάνουν, στην περίπτωση που μας αφορά –κατόπιν δικαστικής απόφασης ή αίτησης των γονέων ή χωρίς τη θέληση των γονέων αλλά με την ανάμειξη κοινωνικών υπηρεσιών– την φροντίδα του παιδιού ασκώντας με δικαστική απόφαση, μερικώς ή ολικώς, τη λειτουργία της γονικής μέριμνας. Οι κοινωνικοί οργανισμοί (όπως το Κέντρο Βρεφών «η Μητέρα», Τμήματα Κοινωνικής Εργασίας των Δ/νσεων Κοινωνικής Πρόνοιας των Νομαρχιών κ.α.) αποτελούν από τους λιγοστούς μηχανισμούς αλλά και αναγκαίους για την υλοποίηση πρακτικών μεθοδεύσεων.[335]

Οι ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα για την αναδοχή προβλέπονται στο δέκατο πέμπτο κεφάλαιο του Οικογενειακού Δικαίου «Αναδοχή ανηλίκου». Αν και η αναδοχή του ανήλικου, ως μορφή παιδικής προστασίας που προβλέπεται από τις διατάξεις του Αστικού Δικαίου, θα αποτελέσει αντικείμενο ανάλυσης, ως αυτοτελής θεσμός, πλάι σε άλλους ιδρυματικούς και μη, φορείς προστασίας του παιδιού, για τις ανάγκες της παρούσας ενότητας είναι χρήσιμο να επισημανθεί η συμβολή του στη προστασία του παιδιού κατά τα πρότυπα των σύγχρονων κοινωνικών αντιλήψεων, όταν οι γεννήτορες αυτού αδυνατούν ή αυτοδικαίως εκπίπτουν από τη γονική μέριμνα, παρέχοντας αφενός προοπτικές επιστροφής του παιδιού στη βιολογική του οικογένεια όταν εκλείψουν οι λόγοι για τους οποίους αποφασίστηκε το μέτρο της αναδοχής, αφετέρου την προοπτική αποκατάστασης του παιδιού με την πράξη της υιοθεσίας του, λειτουργώντας ως μεταβατική περίοδος.

Ο Αστικός Κώδικας ακολουθώντας αρχαιότατη παράδοση αναγνωρίζει τον θεσμό της «υιοθεσίας».[336] Η υιοθεσία καθιερώνεται στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο του Οικογενειακού Δικαίου και διέπεται από την «αρχή της ανηλικότητας» του προσώπου που υιοθετείται με την εξαίρεση της περίπτωσης του ά. 1579 ΑΚ «Υιοθεσία ενηλίκου». Ο νομοθέτης, εκφράζοντας τη μέριμνά του για διασφάλιση του συμφέροντος του ανήλικου υιοθετημένου, περιέβαλε τον θεσμό με εγγυήσεις, ενδεικτικές των οποίων είναι αυτές που ορίζονται στο ά. 1544 ΑΚ «Διαφορά

[335] Βλ. Μάνεσης 1989, 59–63.

[336] Βλ. Βαβούσκος 1984, 298.

ηλικίας», στο ά. 1550 ΑΚ «Συναίνεση των γονέων ή του νόμιμου αντιπροσώπου», στο 1551 ΑΚ «Χρόνος συναίνεσης», στο 1552 ΑΚ «Δικαστική αναπλήρωση της συναίνεσης», στο ά. 1555 ΑΚ «Συναίνεση του ανηλίκου», στο ά. 1559 ΑΚ «Μυστικότητα της υιοθεσίας» κ.ά.

Η παρουσίαση των νομοθετικών ρυθμίσεων που αφορούν τη μέριμνα του Αστικού Δικαίου για τους ανηλίκους της κυρίως παιδικής ηλικίας και στις οποίες η τελευταία δεν καθορίζεται επακριβώς για το σύνολο των ανηλίκων, θα ολοκληρωθεί με τον θεσμό της «επιτροπείας», ο οποίος εμπεριέχεται στο δέκατο τέταρτο κεφάλαιο του Οικογενειακού Δικαίου «Επιτροπεία Ανηλίκου», ενώ η διαδικασία της ρυθμίζεται με τον ν. 2447/96, «Υιοθεσία, επιτροπεία και αναδοχή ανηλίκου, δικαστική συμπαράσταση, δικαστική επιμέλεια ξένων υποθέσεων και συναφείς ουσιαστικές, δικονομικές και μεταβατικές διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 278/30.12.96). Οι ανήλικοι τελούν υπό επιτροπεία, σύμφωνα με το ά. 1589 ΑΚ, όταν: *α)* κανένας γονέας δεν έχει ή δεν μπορεί να ασκήσει τη γονική μέριμνα· *β)* το δικαστήριο διορίζει επίτροπο εξαιτίας της παράβασης από τον πατέρα ή τη μητέρα, των καθηκόντων που επιβάλλει το λειτούργημα της γονικής μέριμνας (κατά το ά. 1532 ΑΚ) ή κατόπιν αφαίρεσης της γονικής μέριμνας με αίτηση των γονέων (κατά το ά. 1535 ΑΚ)· *γ)* το δικαστήριο αναθέσει την άσκηση της γονικής μέριμνας σε περιπτώσεις διαζυγίου ή ακύρωσης γάμου (κατά το ά. 1513 ΑΚ) ή διακοπής της συμβίωσης (κατά το ά. 1514 ΑΚ)· *δ)* συντρέχουν οι περιπτώσεις της αφαίρεσης αρμοδιοτήτων από τους φυσικούς γονείς (κατά το ά. 1660 ΑΚ), ή οι ανάδοχοι γονείς ζητήσουν από το δικαστήριο να διοριστούν συνεπίτροποι ή να ανατεθεί σ' αυτούς ολόκληρη η επιτροπεία (κατά το ά. 1661 ΑΚ). Η αστική μέριμνα που παρέχεται μέσα από τον θεσμό της επιτροπείας στο ανήλικο πρόσωπο, από την ανώμαλη άσκηση της γονικής μέριμνας και τις συνακόλουθες συνέπειες της, αποβλέπει στην προστασία των προσωπικών και περιουσιακών συμφερόντων του ανήλικου. Σε περίπτωση που η σωματική ή η πνευματική ανάπτυξη του ανηλίκου δεν προάγεται από τις φροντίδες του επιτρόπου, το δικαστήριο μπορεί, χωρίς αίτηση επιτρόπου, είτε αυτεπαγγέλτως είτε με αίτηση του αρμόδιου εισαγγελέα ή οποιουδήποτε άλλου έχει έννομο συμφέρον, καθώς ορίζει το ά. 1607 εδ. β΄ ΑΚ «…να εμπιστευτεί τη διαβίωση και την πραγματική φροντίδα του ανηλίκου σε οικογένεια ή σε ίδρυμα…».

3.1.2.1 Ιδρυματική μέριμνα

3.1.2.1.1 Ιδιωτική Ιδρυματική μέριμνα

α. Το χαμόγελο του παιδιού.

Ο Σύλλογος «Το Χαμόγελο του Παιδιού», είναι ένας σύλλογος εθελοντικός, μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1996 με σκοπό την «κατοχύρωση, προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων των παιδιών, που διαμένουν στον ελλαδικό χώρο, ανεξάρτητα από υπηκοότητα και καταγωγή».[337] «Το Χαμόγελο του Παιδιού», έχει εγγραφεί στα μητρώα των Μη Κυβερνητικών Οργανισμών του Υπουργείου Εσωτερικών με το α/α 251 ενώ με την ΓΠ: Π: (2)γ οικ.62583 Απόφαση του Υφυπουργού Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, έχει πιστοποιηθεί ως φορέας πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας φροντίδας.[338]

Η εθελοντική κοινωνική οργάνωση «Το Χαμόγελο του Παιδιού», όπως ορίζεται στο ά. 2 § 10 του Καταστατικού Λειτουργίας της, συνεργάζεται με κοινωνικούς, ασφαλιστικούς αλλά και επιστημονικούς οργανισμούς και οργανώσεις ακόμη και με την Αστυνομία και την Εισαγγελία Ανηλίκων προκειμένου να επιλυθούν και να προωθηθούν οποιαδήποτε προβλήματα σχετικά με παιδιά. Άλλοι από τους σημαντικότερους σκοπούς του Σωματείου, όπως αυτοί ορίζονται στο ά. 2 του Καταστατικού Λειτουργίας του, είναι:

- Η παροχή κάθε δυνατής βοήθειας και υποστήριξης, ηθικής, οικονομικής, ψυχολογικής στα άπορα παιδιά, παιδιά με ειδικές ανάγκες, παιδιά εθνικών ή θρησκευτικών μειονοτήτων.
- Η παροχή κάθε δυνατής βοήθειας σε παιδιά που έχουν σοβαρά προβλήματα υγείας και χρήζουν ιατρικής περίθαλψης σε Νοσοκομεία του Εσωτερικού ή του Εξωτερικού.
- Η ανάπτυξη του μορφωτικού, βιοτικού και πνευματικού επιπέδου των παιδιών.

[337] Βλ. Το Χαμόγελο του Παιδιού. 2004, 4.

[338] Βλ. *rainbow.upnet.gr/index/announcements/calendar/200711/.../hamogelo.pdf*

- Η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των παιδιών που χρήζουν κοινωνικής βοήθειας, που υφίστανται οιασδήποτε φύσεως κακοποίηση και εκμετάλλευση από τους γονείς τους και οιουσδήποτε τρίτους συγγενείς ή μη.
- Η αγορά ή μίσθωση ακινήτων για την ίδρυση κέντρων αποκατάστασης των παιδιών που έχουν οιασδήποτε φύσεως προβλήματα στέγασης, μόρφωσης, διατροφής, υγείας και διαβίωσης εν γένει.
- Η αγορά ή μίσθωση ακινήτων για την ίδρυση κέντρων αποκατάστασης ανήλικων παιδιών, ορφανών, εγκαταλελειμμένων από τους γονείς τους, παιδιών εισαχθέντων σε αναμορφωτήρια.
- Η δημιουργία χώρων φιλοξενίας ανήλικων παιδιών, ανεξαρτήτως ηλικίας και υπηκοότητας που χρήζουν βοήθειας ή που παραδίδονται προς φύλαξη στον Σύλλογο κατόπιν Εισαγγελικής παραγγελίας.

Σπίτια Φιλοξενίας του Συλλόγου, υπάρχουν στο Μοσχάτο, στα Μελίσσια, την Κέρκυρα, στο Μύτικα της Εύβοιας, στον Σχοινιά, στο Αίγιο, στο Περιστέρι, στον Καρέα, στην Κυλλήνη, στον Πύργο Ηλείας, στην Ν. Ηρακλείτσα Καβάλας, στη Βροχίτσα, στο Μαρούσι, στην Αρχαία Κόρινθο, στον Φοίνικα Καλαμαριάς, στην Επανομή Θεσσαλονίκης, το Αγρίνιο και τους Αμπελόκηπους.[339]

3.1.2.1.2 Δημόσια ιδρυματική μέριμνα

α. Κέντρο βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ»

Το Κέντρο Βρεφών «Η Μητέρα», αποτελεί έναν τους κύριους φορείς παιδικής προστασίας στην Ελλάδα. Το Κέντρο, αποτελεί Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.) που υπόκειται, σύμφωνα με τον ν. 3329/2005 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 81/04.04.2005), στον έλεγχο και την εποπτεία του Διοικητή της Γ΄ Δ.Υ.ΠΕ. Αττικής.[340]

[339] Βλ. http://www.hamogelo.gr/56.1/Ta-spitia-mas

[340] Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. 2005, 41.

Το «Μητέρα» αρχικά ονομάστηκε «Κέντρο Βοήθειας Βρεφών». Η λειτουργία του, ως Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου (Ν.Π.Ι.Δ.) καθορίστηκε με το Β.Δ. της 31.12.1952. Η μετονομασία του, σε Κέντρο Βρεφών «Η Μητέρα», την οποία διατηρεί έως τις μέρες μας, ορίστηκε με το Β.Δ. της 15.06.1956.[341]

Η φιλοσοφία που Κέντρου, στηρίζεται στην παραδοχή πως η καλύτερη πρόνοια για το παιδί, είναι η καλή οικογενειακή φροντίδα. Τα παιδιά έχουν το δικαίωμα διαβίωσης στο πλαίσιο ενός ομαλού οικογενειακού περιβάλλοντος. Πάγια επιλογή του Κέντρου, αποτελεί ο προσδιορισμός αρωγής στους φυσικούς γονείς ώστε να καταστούν ικανοί να αναλάβουν οι ίδιοι την φροντίδα ανατροφής του παιδιού τους. Το «Μητέρα», μέσα από το διεπιστημονικά συγκροτημένα προσωπικό του, ενεργοποιεί τους μηχανισμούς εξεύρεσης της καλύτερης εναλλακτικής λύσης για το παιδί, μόνο και εφ' όσον η φυσική οικογένεια εκφράζει δείγματα αδιαφορίας ή αδυνατεί να αντεπεξέλθει στις ανάγκες του γονεϊκού της ρόλου.[342]

Σκοπός του «Μητέρα», είναι η προστασία κάθε παιδιού που στερείται ομαλού οικογενειακού περιβάλλοντος καθώς και «η προσφορά εξειδικευμένων και εξατομικευμένων υπηρεσιών σε παιδιά και γονείς που βρίσκονται σε ειδικές ψυχοκοινωνικές συνθήκες».[343] Οι στόχοι του Κέντρου Βρεφών, όπως διατυπώνονται στο ά. 37 του ν. 2082/21.9.1992, είναι:

- Η ιδρυματική και εξωιδρυματική προστασία (i) των άγαμων μητέρων και των παιδιών τους, (ii) των κακοποιημένων/ παραμελημένων γονέων και των παιδιών (μονάδες κρίσης), (iii) των απροστάτευτων γονέων και παιδιών.
- Όλες οι διακρατικές υιοθεσίες και οι υιοθεσίες των υπ' αυτού προστατευόμενων παιδιών.
- Όλα τα συναφή προγράμματα ή δραστηριότητες που ήθελαν ανατεθεί σε αυτό από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

[341] http://www.kvmhtera.gr/index.php?detail_id=11

[342] Κέντρο Βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ». *Κρατικός φορέας παιδικής προστασίας* (Φυλλάδιο) Ε.Κ.Τ., Αθήνα χ.χ.

[343] Κέντρο Βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ». *Δεσμοί καρδιάς. Αν υπάρχει χώρος στην καρδιά μας υπάρχει και στο σπίτι μας* (Φυλλάδιο), Ίδρυμα Ι. Σ. Λάτση, Αθήνα χ.χ.

- Η μελέτη και εισήγηση, όταν τούτο ζητηθεί από το Υπουργείο, επί θεμάτων συναφών με τους σκοπούς του.

Στους ευρύτερους στόχους του Κέντρου, επίσης, περιλαμβάνονται:[344]

- Η εκπαίδευση και η έρευνα στους τομείς υγείας και ανάπτυξης του παιδιού και των ψυχοκοινωνικών προβλημάτων παιδιών και γονέων.
- Η εξέλιξη και διάδοση αρχών και μεθόδων για τη σωματική, ψυχολογική ανάπτυξη και κοινωνική ευημερία των παιδιών, καθώς και η προώθηση σχετικών νομοθετικών ρυθμίσεων.

Στόχος του Κέντρου Βρεφών «Η Μητέρα», οι υπηρεσίες του οποίου προσφέρονται δωρεάν,[345] είναι η διασφάλιση κατάλληλων συνθηκών διατροφής, υγείας αλλά και περιβάλλοντος που θα επιτρέψουν την απρόσκοπτη ψυχοκοινωνική, συναισθηματική και κοινωνική εξέλιξη των παιδιών. Οι προσπάθειες για την κατά το εφικτό συντομότερη παραμονή των βρεφών στο Κέντρο, επιτελούνται με την έγκαιρη αναζήτηση ανάδοχων και θετών οικογενειών που θα διασφαλίσουν στο παιδί ένα σταθερό και ασφαλές οικογενειακό περιβάλλον διαβίωσης.

Τα προγράμματα του «Μητέρα», προς υλοποίηση των σκοπών του, είναι τα ακόλουθα:

- Προστασία για παιδιά από νεογέννητα έως 6 ετών. Κάθε παιδί που έχει απομακρυνθεί από τους γονείς του, προσωρινά ή μόνιμα, από τις πρώτες ώρες της ζωής του και έως τα έξι του χρόνια, βρίσκει στέγη, φροντίδα και προστασία στο Κέντρο.
- Τμήμα προστασίας παραμελημένων/κακοποιημένων παιδιών και εξειδικευμένη βοήθεια στις οικογένειες τους από διεπιστημονική ομάδα.

[344] Κέντρο Βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ». ό.π

[345] Οι υπηρεσίες του «Μητέρα», προσφέρονται δωρεάν, πλην ελάχιστων περιπτώσεων που η οικονομική συμμετοχή των γονέων κρίνεται επιβεβλημένη. Οι υποψήφιοι θετοί γονείς πληρώνουν παράβολο για την κάλυψη εξόδων σχετικών με την δικαστική διεκπεραίωση της υιοθεσίας., Βλ. την 122/16.10.08 απόφαση της Επιτροπής Διοίκησης του «Μητέρα».

- Συμβουλευτικές/στηρικτικές/νομικές υπηρεσίες σε γονείς και οικογένειες που περνούν κρίση, με στόχο να παραμείνουν τα παιδιά κοντά τους, ή σε γονείς των οποίων τα παιδιά απομακρύνθηκαν προσωρινά, ώστε να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες για την επιστροφή τους.
- Φιλοξενία εγκύων ή λεχώνων. Εκτός από τη στέγη, τροφή και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, στις μέλλουσες μητέρες παρέχεται ατομική/ομαδική κοινωνική εργασία και συμβουλευτική από κοινωνικούς λειτουργούς και ψυχολόγους.
- Τμήμα αναδόχων οικογενειών.
- Τμήμα υιοθεσιών.
- Τμήμα συμβουλευτικής για θετές οικογένειες και υιοθετημένα άτομα που αναζητούν τις ρίζες τους.

Στο «Μητέρα», λειτουργεί Τμήμα Ερευνών που προάγει τόσο την απόκτηση νέων γνώσεων όσο και την εφαρμογή αποδοτικότερων μεθόδων προς υλοποίηση των σκοπών του Κέντρου.[346]

β. Παιδικά Χωριά SOS

Το Φιλανθρωπικό Σωματείο με την επωνυμία «Παιδικό Χωριό SOS Ελλάδος» είναι Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου (Ν.Π.Ι.Δ.) μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, *«ειδικώς ανεγνωρισμένον ως Φιλανθρωπικόν»* σύμφωνα με Ν.Δ. 1111/1972 *«Περί Φιλανθρωπικών Σωματίων»,* την υπ' αρ. 2501/1975 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Αθηνών, την υπ' αρ. 1276/12.5.77 απόφαση της Επιθεώρησης Κοινωνικών Υπηρεσιών Αττικής και Νήσων (Φ.Ε.Κ. Β' 512/01.06.1977). Το σωματείο τελεί υπό την εποπτεία του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

Ο σκοπός του Σωματείου όπως καθορίζεται στο ά. 2 του τροποποιημένου και κωδικοποιημένου από το αρχικό, καταστατικού λειτουργίας του, την 31.

[346] Κέντρο Βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ». ό.π

03.2008, είναι «η παροχή στέγης, προστασίας φροντίδας και οικογενειακού περιβάλλοντος, όπως επίσης εκπαίδευσης, μόρφωσης και πολιτιστικής ανάπτυξης στο πνεύμα του ανθρωπισμού και της Ελληνικής παράδοσης, σε παιδιά των οποίων την επιμέλεια αναλαμβάνει με δικαστική απόφαση και τα οποία στερούνται κατάλληλου οικογενειακού περιβάλλοντος και προστασίας από τη γέννηση τους και μετά και κυρίως παιδιά που: α) που έχουν χάσει τον ένα ή και τους δύο γονείς ή έχουν εγκαταλειφθεί από αυτούς, β) που οι γονείς τους είναι αποδεδειγμένα ανίκανοι για εργασία λόγω ασθένειας, γ) που έχουν προέρχονται από μονογονεϊκές οικογένειες, δ) που έχουν υποστεί από τους γονείς τους ή από άλλα πρόσωπα κακοποίηση (σωματική, σεξουαλική, συναισθηματική) ή παραμέληση και γενικά παιδιά των οποίων οι γονείς αδυνατούν μόνιμα να ανταποκριθούν στον γονεϊκό τους ρόλο». Το ά. 3 *«Μέσα άσκησης δραστηριοτήτων»* της ιδίας καταστατικής πράξης, προβλέπει στην § 1 την προς επίτευξη των σκοπών του Σωματείου, ίδρυση ανά την επικράτεια, *Παιδικών Χωριών SOS* σε κάθε σπίτι των οποίων θα διαμένει μια οικογένεια SOS, την ίδρυση *Στεγών Νέων SOS* όπου θα παρέχεται προστασία, στέγη και μόρφωση σε έφηβους και ενήλικα άτομα μέχρις της κοινωνικής ή επαγγελματικής τους αποκατάστασης, την ίδρυση *Κοινωνικών και Συμβουλευτικών Κέντρων Ημέρας* για παιδιά και οικογένειες με ψυχοκοινωνικές και ψυχοπαθολογικές ανάγκες, *Κέντρων Ημέρας* για παιδιά με νοητική υστέρηση ή ειδικές ανάγκες και τέλος, την ίδρυση *Ξενώνων, Κατασκηνωτικών, Συνεδριακών και Αθλητικών Κέντρων* προς υλοποίηση των προγραμμάτων που αυτό οργανώνει για τα παιδιά που προστατεύει. Το ά. 3 § 2 ορίζει τη συνεργασία και σύμπραξη του Σωματείου με νομικά πρόσωπα και οργανώσεις της Ελλάδος ή του εξωτερικού που επιδιώκουν όμοιους ή παρεμφερείς φιλανθρωπικούς σκοπούς καθώς και με δημοσίους ή ιδιωτικούς φορείς της χώρας μας. Κατά τη § 3 του ιδίου άρθρου, το Σωματείο, είναι μέλος της Διεθνούς Οργάνωσης των Παιδικών Χωριών SOS (SOS KINDERDORF INTERNATIONAL) που έχει την έδρα της στο Innbruck της Αυστρίας.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να αναφερθούμε στα κριτήρια που εμπεριέχονται στο «Παιδαγωγικό Πλαίσιο Λειτουργίας του Παιδικού Χωριού SOS» και τα οποία συναρτήσει των όσων ορίζονται το ά. 3 § 1 του καταστατικού λειτουργίας του Σωματείου, μας εξασφαλίζουν μια πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση

του παιδικού πληθυσμού για τον οποίο τα Παιδικά Χωριά SOS μεριμνούν. Πιο ειδικά στα Παιδικά Χωριά SOS γίνονται δεκτά:

α. Ορφανά και από τους δύο γονείς.

β. Ορφανά από τον έναν γονιό και όταν αποδεδειγμένα ο δεύτερος δεν είναι σε θέση να ανταποκριθεί στις ευθύνες του ρόλου του για σοβαρό κοινωνικό λόγο. Σοβαροί λόγοι θεωρούνται λόγοι υγείας, έλλειψη – απουσία σταθερού οικογενειακού περιβάλλοντος σε συνδυασμό με οικονομική αδυναμία.

γ. Όταν ένας ή και οι δύο από τους δύο γονιούς πάσχει/ουν από ανίατη ασθένεια και υπάρχει αδυναμία να ανταποκριθεί/ουν στον ρόλο του/ς γιατί συντρέχουν λόγοι όπως της περίπτωσης β.

δ. Παιδιά που μεγάλωσαν σε αντίξοες κοινωνικές συνθήκες, σε ακατάλληλο οικογενειακό περιβάλλον και βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο.

ε. Παιδιά εκτός γάμου που βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο.

στ. Παιδιά με καλή σωματική και ψυχική υγεία που δεν πάσχουν από: 1) χρόνια λοιμώδη μεταδοτικά νοσήματα η αναπηρία που καθιστά αδύνατη την ένταξη και παραμονή του παιδιού στην οικογένεια του Χωριού και δεν είναι σε θέση να αυτοεξυπηρετείται, 2) μεσογειακή μεταγγιζόμενη αναιμία, 3) χρόνιες βαριές νεφροπάθειες, 4) βαριές καρδιοπάθειες, 5) ζαχαρώδη διαβήτη, 6) παιδιά με νοητική στέρηση κάτω του οριακού, 7) παιδιά με σοβαρή ψυχιατρική διαταραχή.

ζ. Ηλικιακά να μην είναι άνω των 8 ετών και τουλάχιστον ένας εκ των δύο γονέων πρέπει να έχει την Ελληνική Ιθαγένεια.[347]

Η λειτουργία των Παιδικών Χωριών SOS Ελλάδος στηρίζεται στις τέσσερις βασικές αρχές της ιδέας και φιλοσοφίας που εμπνεύστηκε το 1949 ο ιδρυτής τους, ο Dr. Hermann Gmeiner (1919- 1986).[348] Οι τέσσερις παιδαγωγικές αρχές τις οποίες, για λόγους οικονομίας, σύντομα θα αναλύσουμε παρακάτω, είναι: η

[347] Παιδικά Χωριά SOS Ελλάδος. 2000, 11. Βλ. επίσης http://www.sos-villages.gr/content/future/paidagwgikh-leitoyrgia-amp-krithria-eisagwghs/51-paidagwgikh-leitoyria-amp-krithria-eisagwghs

[348] Βλ. Παιδικά Χωριά SOS Ελλάδος. *Παιδικό Χωριό SOS* (Φυλλάδιο). Πλαγιάρι Θεσσαλονίκης. χ.έ., χ.χ.

«Μητέρα, η «Αδελφική Σχέση», το «Σπίτι» και το «Παιδικό Χωριό». Η Μητέρα SOS, ανθρωποκεντρικό σημείο της ιδέας, αποτελεί το πρόσωπο το οποίο αναλαμβάνει, υποκαθιστώντας, τη φυσική μητέρα, τη κάλυψη των συναισθηματικών, των παιδαγωγικών αλλά και των πρακτικών αναγκών των παιδιών που τις έχουν ανατεθεί. Ακολουθώντας παιδαγωγικές μεθόδους και έχοντας εκπαιδευτεί στη «Σχολή Μητέρων», σε Θεωρητικά και Πρακτικά Μαθήματα και βιωματικές ομάδες, η Μητέρα SOS βοηθά τα παιδιά να αναπτύξουν τα ενδιαφέροντα, τις δεξιότητες τους, τις ηθικές τους αρχές, να διαμορφώσουν τις ικανότητες συμβίωσης τους, να κοινωνικοποιηθούν μέσα από ρόλους όπως του αυτών του αδελφού, του γείτονα, του μέλλοντα συζύγου, του πατέρα, της μητέρας. Το Παιδικό Χωριό SOS προκειμένου για την ισορροπημένη ανάπτυξη των παιδιών που μεγαλώνουν μακριά από τους γονείς τους, ευνοεί τη διαβίωση με τα φυσικά αδέλφια, αγοριών και κοριτσιών, ή άλλων παιδιών ώστε να αναπτυχθούν οι μεταξύ τους ανθρώπινες σχέσεις τόσο στους κόλπους ενός σπιτιού όπου διαμένουν, μαζί με την Μητέρα SOS, 5 έως 8 διαφορετικής ηλικίας παιδιά, όσο και στα πλαίσια της προέκτασης της οικογένειας SOS, δηλαδή του Παιδικού Χωρίου που αποτελείται από 10 έως 15 σπίτια και οικοδομείται πλησίον κατοικημένων περιοχών ώστε να επιτρέπει στους νεαρούς κατοίκους του τη συναλλαγή και συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της περιφέρειας.[349]

Το έργο των Παιδικών Χωριών SOS Ελλάδος στηρίζεται αποκλειστικά στις χορηγίες των δωρητών. Οι φίλοι που συμβάλλουν οικονομικά στην ανατροφή ενός παιδιού που μεγαλώνει σε οικογένεια των Παιδικών Χωριών SOS, ονομάζονται «ανάδοχοι».[350]

Τα Παιδικά Χωριά SOS που λειτουργούν στην Ελλάδα είναι: 1) το Παιδικό Χωριό SOS Πλαγιαρίου Θεσσαλονίκης, 2) το Παιδικό Χωριό SOS Θράκης, στην Αλεξανδρούπολη, 3) το Παιδικό Χωριό SOS Βάρης και 4) υπό δημιουργία τελεί το Παιδικό Χωριό SOS Ιωαννίνων. Για τη προστασία και επαγγελματική και κοινωνική αποκατάσταση εφήβων λειτουργούν: 1) η Στέγη Νέων στη Θεσσαλονίκη, 2) η Στέγη

[349] Βλ. Παιδαγωγικό πλαίσιο λειτουργίας Παιδικού Χωριού SOS. 2000, 1-15, Παιδικά Χωριά SOS. *Παιδικό Χωριό SOS Βάρης* (Φυλλάδιο). χ.έ., χ.χ.

[350] Παιδαγωγικό πλαίσιο λειτουργίας Παιδικού Χωριού SOS. 2000, 28. Βλ. ακόμη http://www.sos-villages.gr/content/help/52-gine-nonos-sta-paidika-xwria-sos

Νέων στο Π. Φάληρο. Η πρωτοβουλία των Παιδικών Χωριών SOS για πρόληψη της ψυχικής υγείας και παροχής υπηρεσιών ψυχοκοινωνικής στήριξης παιδιών και έως 16 ετών εφήβων αλλά και οικογενειών υλοποιείται στα Κέντρα Στήριξης Παιδιού και Οικογένειας·[351] τέτοια, λειτουργούν στην: 1) Αθήνα, 2) στην Καλαμάτα. Τέλος, για την άμεση προστασία παιδιών – θυμάτων κακοποίησης αλλά και παραμέλησης, ηλικίας 0 – 5 ετών, με δυνατότητα παραμονής έως 18 μήνες, λειτουργούν οι Ξενώνες SOS – Ελίζα.[352] Στη χώρα μας Ξενώνες των Παιδικών Χωριών SOS προς διασφάλιση σταθερού πλαισίου διαμονής στα παιδιά και παροχή ψυχοκοινωνικών και ψυχοθεραπευτικών υπηρεσιών στις οικογένειες τους υπάρχουν: 1) ο Ξενώνας SOS – ELIZA στη Θεσσαλονίκη, 2) ο Ξενώνα SOS – ELIZA στο Μαρούσι.

γ. Κέντρα Παιδικής Μέριμνας

Με τις διατάξεις του ν. 2851/1922 «Περί Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων απόρων μαθητών» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 114/15.07.1922), ιδρύθηκαν τα πρώτα Εθνικά Ορφανοτροφεία και Οικοτροφεία, τα οποία, με το Βασιλικό Διάταγμα 273/1973 «Περί μετατροπής των Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων σε Κέντρα Παιδικής Μερίμνης» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 81/07.04.1973), μετατράπηκαν σε «Κέντρα Παιδικής Μέριμνας». Ο Κανονισμός Λειτουργίας των Κέντρων Παιδικής Μέριμνας εγκρίθηκε με την απόφαση Γ2β/ΟΚ/8291/7.12.84. Τα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας, με τον ν. 3329/2005 «Εθνικό Σύστημα Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και λοιπές διατάξεις», μετατράπηκαν από Μονάδες Κοινωνικής Φροντίδας σε Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.), τα οποία διοικούνται από πενταμελή Διοικητικά Συμβούλια και υπόκεινται στον έλεγχο και την εποπτεία, τόσο του Διοικητή της οικείας Υγειονομικής Περιφέρειας (Δ.Υ.ΠΕ), όσο και του Σώματος Επιθεωρητών Υγείας και Πρόνοιας (Σ.Ε.Υ.Υ.Π.).

Για την εγγραφή παιδιού σε ένα Κέντρο Παιδικής Μέριμνας, αρμόδια υπηρεσία είναι η Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας της οικείας Νομαρχιακής

[351] Παιδικά Χωριά SOS Ελλάδος. *Κέντρο Στήριξης παιδιού & οικογένειας: Κάθε παιδί έχει δικαίωμα να μεγαλώσει με φροντίδα, σεβασμό και ασφάλεια* (Φυλλάδιο). χ.έ., χ.χ. Βλ. http://www.sos-villages.gr/content/actions/kentro-prolhpshs-gia-to-paidi-kai-thn-oikogeneia-toy

[352] Βλ. Παιδικά Χωριά SOS Ελλάδος. *Ξενώνες SOS Ελίζα* (Φυλλάδιο). χ.έ., χ.χ.

Αυτοδιοίκησης και η εισαγωγή σε αυτό γίνεται με αίτηση του γονέα ή του κηδεμόνα ή κατόπιν εισαγγελικής εντολής. Τα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας ως υπηρεσίες παροχής κλειστής φροντίδας, σύμφωνα με την ιδρυτική πράξη που προσδιορίζει τον σκοπό λειτουργίας τους στο ά. 1 της Γ2β/ΟΚ/8291/7.12.84, αναλαμβάνουν την περίθαλψη, τη μόρφωση και την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών που αποδεδειγμένα είναι απροστάτευτα και στερούνται της οικογενειακής φροντίδας.

Οι προϋποθέσεις προκειμένου ένα παιδί να εισαχθεί στο Κέντρο ορίζονται στο ά. 4 της Έγκρισης Κανονισμού Λειτουργίας των Κέντρων Παιδικής Μέριμνας και είναι οι ακόλουθες:

1. Στα Κέντρα Παιδικής Μερίμνης εισάγονται παιδιά δωρεάν, ηλικίας από 5½ ετών μέχρι 16 ετών, εφόσον διαπιστωθεί από προηγούμενη κοινωνική έρευνα ότι έχουν ανάγκη ιδρυματικής προστασίας.
2. Κατά την εισαγωγή προτιμούνται παιδιά ορφανά από δύο ή ένα γονέα, παιδιά αναπήρων πολέμου, παιδιά τυφλών ή κωφαλάλων ή γενικά αναπήρων ή φυματικών ή ψυχοπαθών ή φυλακισμένων για μεγάλο χρονικό διάστημα σε συνδυασμό με την οικονομική αδυναμία της οικογένειάς τους να τα αναθρέψουν, πολύτεκνων και άπορων οικογενειών, αγροτικών και ορεινών περιοχών.
3. Οι εισαγόμενοι πρέπει να είναι σωματικώς, ψυχικώς και πνευματικώς υγιείς και αρτιμελείς, ενώ απαγορεύεται απόλυτα η εισαγωγή παιδιών που πάσχουν από χρόνια ή μεταδοτικά νοσήματα.

Οι φροντίδες που προσφέρουν τα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας στα παιδιά που φιλοξενούνται σε αυτά προβλέπονται στο δεύτερο κεφάλαιο της σχετικής έγκρισης και διακρίνονται στο ά. 7 «Διαμονή παιδιών», στο ά. 8 «Διατροφή», στο ά. 9 «Ρουχισμός», στο ά. 10 «Άδειες εξόδου και απουσίες παιδιών». Αναφορικά με τις διαδικασίες που προάγουν την κοινωνικοποίηση των παιδιών, όπως αυτές διαφαίνονται στην Έγκριση Κανονισμού Λειτουργίας, είναι χρήσιμο να επικαλεστούμε τις διατάξεις του ά. 10, σύμφωνα με τις οποίες στα παιδιά που διαβιούν στα Κέντρα πρέπει να παρέχεται κάθε δυνατή ευκαιρία συνεχούς επαφής με τα συγγενικά και φιλικά τους πρόσωπα για την ανάπτυξη της κοινωνικότητάς τους και για τη δημιουργία νέων γνωριμιών μέσα και έξω από τον χώρο του

Κέντρου. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, τα Κέντρα Μέριμνας οφείλουν να ενθαρρύνουν τις επισκέψεις των οικείων προσώπων στον χώρο του Κέντρου και να χορηγούν άδειες εξόδου στα παιδιά, έτσι ώστε να διατηρηθούν οι επαφές με το οικογενειακό τους περιβάλλον. Περαιτέρω, για την προαγωγή της πνευματικής καλλιέργειας, ακόμη και της κοινωνικής προσαρμογής των παιδιών, κατά το ά. 19 «Πολιτιστικές-Μορφωτικές και Ψυχαγωγικές δραστηριότητες» της Γ2β/ΟΚ/8291/7.12.84, τα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας: *α)* δημιουργούν και οργανώνουν βιβλιοθήκες παιδαγωγικού, φιλολογικού, ψυχαγωγικού και εκπαιδευτικού περιεχομένου· *β)* οργανώνουν πολιτιστικές, ψυχαγωγικές και μορφωτικές εκδηλώσεις μέσα στον χώρο του Κέντρου αλλά και έξω από αυτόν· *γ)* οργανώνουν εκδρομές· *δ)* δημιουργούν αθλητικές εγκαταστάσεις μέσα στον χώρο του Κέντρου, τις οποίες μπορούν να χρησιμοποιήσουν και παιδιά της Κοινότητας και *ε)* οργανώνουν δραστηριότητες με καλλιτεχνικές ενασχολήσεις και καλλιέργεια της άμιλλας κτλ.

Το ά. 12 της Γ2β/ΟΚ/8291/7.12.84 προβλέπει την «Αγωγή και Εκπαίδευση» των παιδιών που φιλοξενούνται στα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας. Κατά το ά. 12 § 1 τα παιδιά οφείλουν να συμπληρώσουν την υποχρεωτική εκπαίδευση φοιτώντας σε δημόσια σχολεία εκτός του Κέντρου. Το Διοικητικό Συμβούλιο, μετά από σχετική εισήγηση της Διεύθυνσης, για την καλύτερη κοινωνική αποκατάσταση του παιδιού, κατά το ά. 12 § 2 της ίδιας Έγκρισης, είναι αρμόδιο να αποφασίσει –ανάλογα με την κλίση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό κάθε παιδιού– την ενδεδειγμένη εκπαίδευση για την καλύτερη κοινωνική αποκατάστασή του. Η εκπαίδευση των παιδιών δύναται να ενισχυθεί με την παρακολούθηση φροντιστηριακών μαθημάτων, το κόστος των οποίων αναλαμβάνει το Κέντρο (βλ. Πίνακα 1). Σύμφωνα με την § 3 του ίδιου άρθρου, όπως αυτή αντικαταστάθηκε με τη Γ2β/1990/11.05.1989 (Φ.Ε.Κ. Β΄ 360/15.05.1989) «Τα παιδιά που αποδεδειγμένα επιδεικνύουν έφεση για σπουδές, συνεχίζουν τη φοίτησή τους σε ανώτερες και ανώτατες κτλ. σχολές, παρατεινομένης της παραμονής τους στο Κέντρο, μέχρι να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους. Εφόσον το επιθυμούν, μπορούν κατά τη διάρκεια των σπουδών τους να διαμείνουν εκτός του Κέντρου. Στην περίπτωση αυτή, δεν διαγράφονται από τη δύναμή του και απολαμβάνουν την αναγκαία οικονομική και

ηθική συμπαράσταση. Το ύψος της οικονομικής ενίσχυσης καθορίζεται κάθε φορά κατά περίπτωση από το Διοικητικό Συμβούλιο».

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΗΜΕΡΗΣΙΑΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥΣ

Α/Α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ	ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			
7.			
8.			
9.			
10.			
11.			
12.			
13.			
14.			
15.			
16.			
17.			
18.			
19.			
20.			
21.			
22.			
23.			
24.			
25.			
26.			
27.			
28.			

Αδιάφορος, Μέτριος, Καλός, Πολύ καλός, Άριστος

Ο Καθηγητής

Πίνακας 1. Αξιολόγηση ημερήσιας προσπάθειας μαθητών στην προετοιμασία των σχολικών τους μαθημάτων.

Οι περιπτώσεις που διακόπτουν τη διαμονή ενός παιδιού σε ένα Κέντρο Παιδικής Μέριμνας, σύμφωνα με το ά. 25 της Έγκρισης Κανονισμού Λειτουργίας των Κέντρων, είναι:

- μετά τη συμπλήρωση του 18^{ου} έτους της ηλικίας ή και νωρίτερα, εφόσον το παιδί αποπεράτωσε τη βασική υποχρεωτική ή τεχνική του εκπαίδευση και

μπορεί, ύστερα από κοινωνική έρευνα, να επανέλθει στο οικογενειακό ή συγγενικό περιβάλλον ή να ζήσει με δικά του μέσα·

- μετά την ολοκλήρωση των σπουδών στις ανώτερες και ανώτατες σχολές·
- αν σημειώσει τόσες αδικαιολόγητες απουσίες στο σχολείο του, από τις οποίες να εξάγεται ασφαλώς το συμπέρασμα ότι υπάρχει παντελής έλλειψη ενδιαφέροντος και θέλησης για συνέχιση των σπουδών του·
- αν υποπέσει κατ' εξακολούθηση σε πειθαρχικά παραπτώματα, από εκείνα που προβλέπει το άρθρο 22 του Κανονισμού·
- όταν το ζητήσει ο γονέας ή κηδεμόνας του παιδιού·
- όταν εκλείψουν οι λόγοι που επέβαλαν την εισαγωγή του στο Κέντρο·
- σε περίπτωση μη προσαρμογής του παιδιού στο Κέντρο.

Στα παιδιά που φιλοξενούνται στα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας καταβάλλεται κατά το ά. 21 § 1 «Ειδικές Παροχές» χρηματικό ποσό, για την κάλυψη των καθημερινών τους αναγκών. Κατά την αποχώρηση του παιδιών από τα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας, για την ενίσχυση και «ομαλή και χωρίς προβληματισμούς ένταξή» τους στο κοινωνικό σύνολο, τους καταβάλλεται επίσης υπό προϋποθέσεις, κατά το ά. 21 § 3 της Έγκρισης, χρηματικό ποσό.

Τα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας που λειτουργούν στη χώρα μας, ανά Διοίκηση Υγειονομικής Περιφέρειας, είναι τα ακόλουθα:[353]

Δ.Υ.ΠΕ. Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης:

- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Δράμας.

Δ.Υ.ΠΕ. Κεντρικής Μακεδονίας:

- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων «Παπάφειο» Θεσσαλονίκης «Ο Μελιτεύς».

Δ.Υ.ΠΕ. Δυτικής Μακεδονίας:

- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Φλώρινας.

[353] Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης 2005, 52.

Δ.Υ.ΠΕ. Ηπείρου:

- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Θηλέων Ιωαννίνων.
- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Κόνιτσας.
- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Πωγωνιανής.
- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Φιλιατών.

Δ.Υ.ΠΕ. Στερεάς Ελλάδας:

- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Λαμίας.

Δ.Υ.ΠΕ. Δυτικής Ελλάδας:

- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Πατρών «Σκαγιοπούλειο».
- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Θηλέων Πατρών.

Δ.Υ.ΠΕ. Νοτίου Αιγαίου:

- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Θηλέων Ρόδου.

Δ.Υ.ΠΕ. Κρήτης:

- Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Θηλέων Ηρακλείου.
- Κέντρο Αποκατάστασης Παιδιών και Νέων Κρήτης.

δ. Παιδοπόλεις

Η μετακίνηση παιδιών κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου (1946–1949) δεν συνιστά ελληνική πρωτοτυπία· υπήρξε το αποτέλεσμα της παραδοχής πως τα παιδιά, τουλάχιστον, έπρεπε να απέχουν από τις πολεμικές συγκρούσεις. Στην Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ στα Βαλκάνια (UNSCOB), την 27η Φεβρουαρίου 1948, η πολιτική της μετακίνησης των παιδιών, σημείο αιχμής και τριβής μεταξύ των αντιμαχόμενων παρατάξεων της Κυβέρνησης της Αθήνας και της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης ή Κυβέρνησης του Βουνού, είχε ως αποτέλεσμα η πρώτη παράταξη να κατηγορεί την πολιτική της συγκέντρωσης και μεταφοράς παιδιών στις Ανατολικές χώρες που προωθούσε η δεύτερη ως «παιδομάζωμα», χαρακτηρίζοντας τις δικές της ενέργειες ως «παιδοφύλαγμα». Στην επιχείρηση «σωτηρία των παιδιών» πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισε τόσο η βασίλισσα Φρειδερίκη, η οποία έδρασε μέσω του ιδρυθέντος με Βασιλικό Διάταγμα την 10η

Ιουλίου 1947 «Εράνου "Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος" υπό την υψηλήν Προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης» γνωστού ως «Έρανος της Φρειδερίκης» ή απλώς Έρανος, όσο και το ΚΚΕ.[354]

Οι Παιδοπόλεις, ως μορφή «τεχνητής οικογένειας»[355] υπήρξαν μια από τις προβλεπόμενες δραστηριότητες του Εράνου. Σκοπό τους, κατά το ά. 2 του Κανονισμού Λειτουργίας των Παιδοπόλεων, όπως αυτός διατυπώνεται στα Πρακτικά της 34ης Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος», την 14η Ιουνίου 1948, αποτελούσε «…η παροχή προσωρινού ασύλου και η περίθαλψις των ορφανών, εγκαταλελειμμένων, απόρων ή δεομένων αμέσου βοηθείας παιδιών της υπαίθρου και των περιοχών εκείνων αίτινες κατέστησαν επισφαλείς λόγω των εν αυταίς διαδραμματιζομένων γεγονότων. Εν τη εννοία της λέξεως "περίθαλψις" περιλαμβάνεται η συντήρησις, ένδυσις, υπόδησις, υγειονολογική παρακολούθησις, ως και διαπαιδαγώγησις και ψυχαγωγία των εις τας Παιδοπόλεις ενδιαιτωμένων».

Στις Παιδοπόλεις, των οποίων οι δαπάνες ίδρυσης και συντήρησης βρίσκονταν κατά το ά. 1 του κανονισμού λειτουργίας «υπό την Υψηλήν προστασίαν» της βασίλισσας, η επιλογή των παιδιών γινόταν σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές, ακόμη και με τους εκάστοτε αντιπροσώπους της Κεντρικής Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου. Όπως οριζόταν στο ά. 3 του κανονισμού λειτουργίας αλλά και σε μεταγενέστερες εγκυκλίους,[356] τα παιδιά που γίνονταν

[354] Βλ. Βερβενιώτη 2009α, 213· Βερβενιώτη 2009β, 83-84.

[355] Βλ. Παπαζαχαρίου 1960, 137–140· Παπαζαχαρίου 1963, 167–177, 280–286.

[356] Εκτός από τις εγκυκλίους που συντάχθηκαν από προνοιακούς φορείς, οδηγίες σχετικές με περιπτώσεις εισαγωγής ανηλίκων στις Παιδοπόλεις της Βασιλικής Πρόνοιας, κυριότερα κατά την πρώιμη φάση της λειτουργίας τους, απαντώνται και σε έγγραφα προϊσταμένων αρχών, με αντικείμενο διαφορετικό –τουλάχιστον με τη στενή έννοια του όρου 'πρόνοια'– σε σύγκριση με φορείς του δημόσιου βίου. Ως προς τούτο ενδεικτική είναι η εγκύκλιος υπ' αριθ. 55/24.08.1957, με αριθμό πρωτοκόλλου 88224, που απεστάλη από τη Γενική Διεύθυνση Ποινικής Δικαιοσύνης (ειδικότερα τη Διεύθυνση Διευθύνσεως και Γενικής Επιθεωρήσεως – Τμήμα Ανηλίκων) προς τους Δικαστές Ανηλίκων, τις Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων, ακόμη και προς τις Διευθύνσεις Αναμορφωτικών Καταστημάτων, ώστε βάσει των οριζομένων σε αυτή να κρίνεται η αναγκαιότητα της εισαγωγής του ανηλίκου στην Παιδόπολη. Επίσης, στην κοινοποιημένη προς τους ίδιους ως άνω φορείς εγκύκλιο με αριθμό 40/12.12.1961, ο Γενικός Γραμματέας της Διεύθυνσης Ποινικών

δεκτά στις Παιδοπόλεις, ηλικίας από 6 έως 14 ετών, αμφοτέρων φύλων, ανήκαν στις εξής κατά σειρά προτίμησης κατηγορίες:

«1) Ορφανά πατρός και μητρός απομακρυνθέντα εκ των εστιών των, συνέπεια των εν τη υπαίθρω διαδραματιζομένων γεγονότων.

2) Ορφανά πατρός ή μητρός άπορα, απομακρυνθέντα εκ των εστιών των, συνέπεια των αυτών γεγονότων.

3) Παιδιά απόρων οικογενειών απομακρυνθεισών εκ των εστιών των, συνέπεια των αυτών γεγονότων.

Σωφρονιστικών Υποθέσεων, με εντολή του Υπουργού Δικαιοσύνης, παραθέτει με αριθμό πρωτοκόλλου 129054 και με μεγαλύτερη λεπτομέρεια ακόμη και από το σχετικό άρθρο του καταστατικού λειτουργίας των Παιδοπόλεων, τα απαραίτητα δικαιολογητικά προς «παραπομπή» των ανηλίκων σε αυτές: «1) Ηλικία 6–12 ετών· 2) Ορφανία αμφοτέρων των γονέων ή του ενός εξ αυτών εφ' όσον ο επιζών είναι ανάπηρος ή ανίκανος προς εργασίαν λόγω ανιάτου νόσου, ή κρατείται εις τάς φυλακάς ή είναι εξαφανισθείς ή ηθικώς ανάξιος. Εις απάσας τας ανωτέρω περιπτώσεις, δέον όπως ο ανήλικος στερήται συγγενούς ή προστάτου δυναμένου να αναλάβη την περίθαλψιν τούτου· 3) Απορία ανηλίκου· 4) Καλή υγεία· 5) Έγγραφος συγκατάθεσις γονέως ή κηδεμόνος διά την εισαγωγήν του ανηλίκου είς Παιδόπολιν· 6) Έκθεσις Επιμελητού Ανηλίκων ή Κοινωνικού Λειτουργού, περιέχουσα πληροφορίας περί της καταστάσεως του ανηλίκου και των συνθηκών επιβιώσεώς του και πρότασιν περί του ενδεδειγμένου της είς Παιδόπολιν εισαγωγής αυτού». Η εκτενής αναφορά των κριτηρίων στην παρούσα εγκύκλιο δείχνει καθαρά την πρόθεση της προϊσταμένης αρχής να μην επιτρέψει αφενός την τοποθέτηση στις Παιδοπόλεις ανηλίκων που δεν πληρούσαν τις προκαθορισμένες προϋποθέσεις περιθάλψεως και αφετέρου να δρομολογήσει τη διαδικασία επιβολής των προβλεπόμενων από τον νόμο συνεπειών στους γονείς που ασκούσαν πλημμελώς τη γονική μέριμνα. «Εξ άλλου εκ της μελέτης διαφόρων περιπτώσεων προέκυψεν ότι ενίοτε, γονείς, εν τη επιθυμία των όπως απαλλαγώσι της ευθύνης και του βάρους της ανατροφής των τέκνων των, εγκαταταλείπουσι ή εκθέτουσι ταύτα εις ηθικούς κινδύνους, εν πεποιθήσει ότι ή κρατική τις υπηρεσία ή η Βασιλική Πρόνοια θα αναλάβη την περίθαλψιν αυτών. Προς αποφυγήν ή μείωσιν τοιούτων κρουσμάτων, δέον όπως διαπιστούνται υπό των Επιμελητών Ανηλίκων ή Κοινωνικών Λειτουργών τοιαύται υστερόβουλοι ή και κακόβουλοι έτι παραλείψεις, τίθενται αύται υπ' όψει των κ.κ. Εισαγγελέων διά την άσκησιν ποινικής διώξεως των υπευθύνων γονέων, βάσει του άρθρου 360 του ΠΚ περί παραμελήσεως εποπτείας ανηλίκων».

4) Παιδιά απομακρυνθέντα, μερίμνη του Κράτους, εκ των επισφαλών περιοχών προς αποφυγήν της βιαίας μεταφοράς των εις γειτονικάς χώρας».

Το ημερήσιο πρόγραμμα των παιδιών, όπως αυτό καθοριζόταν στο ά. 9 του καταστατικού λειτουργίας των Παιδοπόλεων, προέβλεπε πλήθος δραστηριοτήτων, οι οποίες, προσαρμοσμένες στην ηλικία αλλά και το φύλο των παιδιών, μπορούσαν να τροποποιηθούν ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες, τις τοπικές συνθήκες, τις εποχές του έτους κτλ. Το αίτημα για υποχρεωτική εκπαίδευση εκπληρωνόταν, σύμφωνα με το ά. 21, με τη φοίτηση των παιδιών σε δημόσια σχολεία της περιφέρειας, όταν αυτό ήταν εφικτό, όπως και με την εντός της Παιδοπόλεως διδασκαλία από δημοδιδασκάλους, οπότε τα παιδιά με το πέρας της σχολικής χρονιάς προσέρχονταν προς εξέταση στα οικεία δημόσια σχολεία.

Οι Παιδοπόλεις υπήχθησαν αρχικά στη δικαιοδοσία του Βασιλικού Ιδρύματος Πρόνοιας ή Βασιλικής Πρόνοιας, όπως μετονομάστηκε το 1955 η Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος. Αργότερα, με την κατ᾽ ά. 2 του ν.δ. 572/1970 «Περί οργανώσεως, διαρθρώσεως, λειτουργίας, και αρμοδιοτήτων των πάσης κατηγορίας Νομικών Προσώπων, Οργανισμών και Επιτροπών, εν τη Διοικήσει των οποίων μετέχει ο Βασιλεύς ή μέλος της Βασιλικής Οικογενείας» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 125/02.06.1970), μετονομασία της ερανικής επιτροπής της Βασιλικής Πρόνοιας σε Εθνικό Οργανισμό Πρόνοιας (Ε.Ο.Π.), οι Παιδοπόλεις, ως Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου (Ν.Π.Ι.Δ.), τέθηκαν, σύμφωνα με το ά. 2 § 3 του ίδιου διατάγματος, υπό τον έλεγχο του Ε.Ο.Π. Ακολούθως, συνεπεία της κατάργησης με το ά. 7 «Συγχώνευση νομικών προσώπων» του ν. 2646/1998 «Ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄236/20.10.1998) του Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας ως αυτοτελούς νομικού προσώπου, οι Παιδοπόλεις εντάχθηκαν στον Εθνικό Οργανισμό Κοινωνικής Φροντίδας (Ε.Ο.Κ.Φ.). Με το ά. 1 «Περιφερειακή Συγκρότηση του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας» του ν. 3106/2003 «Αναδιοργάνωση του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 30/10.02.2003), οι Παιδοπόλεις μετατράπηκαν σε υπηρεσίες του Περιφερειακού Συστήματος Υγείας και Πρόνοιας και ειδικότερα, όπως το ίδιο το άρθρο ρυθμίζει, σε αποκεντρωμένες αλλά και ανεξάρτητες υπηρεσιακές μονάδες του ΠΕ.Σ.Υ.Π.,

διοικητικά και οικονομικά αυτοτελείς, επίσης αναφερόμενες και ως «Μονάδες Κοινωνικής Φροντίδας».

Σε ό,τι αφορά τη σύγχρονη νομική υπόσταση των Παιδοπόλεων, αυτές, βάσει των ισχυουσών διατάξεων του ά. 14 «Μονάδες Κοινωνικής Φροντίδας» του ν. 3329/2005 «Εθνικό Σύστημα Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και λοιπές διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 81/04.04.2005), μετατράπηκαν σε Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.) που υπόκεινται στον έλεγχο και στην εποπτεία του Διοικητή της οικείας Υγειονομικής Περιφέρειας. Όπως κάθε μονάδα κοινωνικής φροντίδας, έτσι και οι Παιδοπόλεις, καθώς ορίζει το ίδιο άρθρο, διέπονται από τις διατάξεις του ν. 3329/2005, έχουν τον δικό τους προϋπολογισμό, πρωτόκολλο, σφραγίδα, αρχείο και αριθμό φορολογικού μητρώου (Α.Φ.Μ.). Επιπλέον, η επιθεώρηση και ο έλεγχος για τη διαπίστωση της ποιότητας και της επάρκειας των εγκαταστάσεων, του εξοπλισμού και των προσφερομένων υπηρεσιών από τις Παιδοπόλεις επιτελείται από το Σώμα Επιθεωρητών Υπηρεσιών Υγείας και Πρόνοιας και ειδικότερα από τον Τομέα Ελέγχου Φορέων Πρόνοιας, όπως σχετικά ρυθμίζει το ά. 4 περ. α΄ του ν. 2920/2001 «Σώμα Επιθεωρητών Υπηρεσιών Υγείας και Πρόνοιας (Σ.Ε.Υ.Υ.Π.) και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 131/27.06.2001).

Στις μέρες μας, με εξαίρεση την απουσία του μεταπολεμικού σκηνικού (Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – Ελληνικός Εμφύλιος), οι λόγοι που υπαγορεύουν την τοποθέτηση ενός ανηλίκου στο περιβάλλον των Παιδοπόλεων, είναι, αν και με διαφοροποιήσεις τόσο στα τυπικά ζητήματα, όσο και στα ουσιαστικά, όμοιοι με όσους υφίσταντο και κατά το παρελθόν. Η δυσλειτουργία του οικογενειακού περιβάλλοντος αλλά και οι δυσμενείς κοινωνικοοικονομικές παράμετροι που διέπουν τη λειτουργία του αποτελούν τους κύριους λόγους για τους οποίους κινούνται οι διαδικασίες τοποθέτησης ενός ανηλίκου σε Παιδόπολη, είτε κατόπιν αίτησης των γονέων (ή του γονέα) του στο αρμόδιο τμήμα της Κοινωνικής Πρόνοιας των οικείων Νομαρχιών, είτε με δικαστική απόφαση κατόπιν αυτεπάγγελτης αίτησης του αρμόδιου εισαγγελέα.

Οι αριθμητικά λιγότερες μα και πληθυσμιακά αποδυναμωμένες –σε σχέση με όσα ίσχυαν κατά το απόγειο της λειτουργίας τους–[357] Παιδοπόλεις λειτουργούν στις κτιριακές εγκαταστάσεις που οικοδομήθηκαν αρχικά και προσομοιάζουν μάλλον προς τα ελβετικά πρότυπα και λιγότερο στα παλαιότερα ελληνικά.[358] Ο κανονισμός που διέπει τη λειτουργία τους, πέραν των πρακτικών μεταρρυθμίσεων που επήλθαν ώστε αυτός να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της σύγχρονης πραγματικότητας, δεν έχει επίσημα τροποποιηθεί.[359] Επ' αυτού, όπως επισημαίνεται από το Υπουργείο Υγείας για τον εκσυγχρονισμό λειτουργίας των Μονάδων Κοινωνικής Φροντίδας, προωθείται η έκδοση των Οργανισμών τους και η σύνταξη κανονισμού εσωτερικής λειτουργίας τους με στόχο τη βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών τους.[360]

Οι Παιδοπόλεις που λειτουργούν στη χώρα μας, ανά Διοίκηση Υγειονομικής Περιφέρειας, είναι οι ακόλουθες:[361]

Δ.Υ.ΠΕ. Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης:

- Παιδόπολη «Άγιος Γεώργιος» Καβάλας (φιλοξενούνται αγόρια και κορίτσια).

Δ.Υ.ΠΕ. Δυτικής Μακεδονίας:

- Παιδόπολη «Αγία Όλγα» Φλώρινας (φιλοξενούνται κορίτσια).

Δ.Υ.ΠΕ. Β΄Αττικής:

- Παιδόπολη «Άγιος Ανδρέας» Καλαμακίου (φιλοξενούνται αγόρια και κορίτσια).
- Παιδόπολη «Αγία Βαρβάρα» Ν. Σμύρνης (φιλοξενούνται κορίτσια).

Δ.Υ.ΠΕ. Κρήτης:

- Παιδόπολη Νεάπολης Λασιθίου (φιλοξενούνται αγόρια).

[357] Στοιχεία αναφορικά με τον αριθμό των Παιδοπόλεων της Βασιλικής Πρόνοιας αλλά και πλήθος των παιδιών που διαβιούσαν σε αυτές βλ. Δαυΐδ 1949, 34 & 42-90· Βερβενιώτη 2009, 214-225.

[358] Βλ. Παπαζαχαρίου 1963, 281-282.

[359] Αναλυτικότερα βλ. http://www.synigoros.gr/resources/docs/202018.pdf

[360] Η προώθηση αυτή πραγματοποιείται κατόπιν επικοινωνίας με το Υπουργείο Υγείας.

[361] Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης 2005, 52.

ΚΕΝΤΡΑ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ

3.1.2.2 Μη ιδρυματική μέριμνα

3.1.2.2.1 Η αναδοχή του ανηλίκου

Ο όρος *αναδοχή* ή *ανάδοχη φροντίδα* αναφέρεται στην «ανάληψη της φροντίδας ενός παιδιού άλλων γονιών από μια οικογένεια για λίγες μέρες, εβδομάδες, μήνες ή χρόνια, έναντι αμοιβής (επιδόματος)».[362] Ο θεσμός της ανάδοχης φροντίδας (foster care), ως εναλλακτική μορφή παιδικής προστασίας, απαντάται για πρώτη φορά στη Γαλλία του 18ου αιώνα σε μια εποχή που η οικονομικά συμφέρουσα λύση της αναδοχής κάλυπτε πρακτικά την ανεπάρκεια των ιδρυμάτων προς ικανοποίηση των αναγκών των πολυάριθμων απροστάτευτων παιδιών.[363]

Στην Ελλάδα, η επίσημη ανάδοχη φροντίδα ξεκίνησε από κοινωνικοπρονοιακούς φορείς από τα μέσα του 19ου αιώνα. Το Βρεφοκομείο Αθηνών το 1861 ανέθεσε 35 παιδιά σε ισάριθμες οικογένειες οι οποίες επιδοτούνταν μηνιαία, ενώ η συγγενική αναδοχή άρχισε να προωθείται από το ΠΙΚΠΑ το 1934. Μεταπολεμικά, προγράμματα αναδοχής προωθήθηκαν τόσο από τα δημοτικά βρεφοκομεία Αθηνών και Θεσσαλονίκης όσο και από το Κέντρο Βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ» το 1955, όπου και πρωτοχρησιμοποιήθηκε ο όρος *ανάδοχη οικογένεια*.[364]

Ο θεσμός της αναδοχής ανηλίκου εισήχθη στην ελληνική νομοθεσία με το ά. 9 του ν. 2082/1992 «Αναδιοργάνωση της Κοινωνικής Πρόνοιας και καθιέρωση νέων θεσμών Κοινωνικής Προστασίας» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 158/21.09.1992). Οι μεταρρυθμίσεις που επέφερε ο ν. 2447/1996 «Κύρωση ως Κώδικα του σχεδίου νόμου 'Υιοθεσία, επιτροπεία και αναδοχή ανηλίκου, δικαστική συμπαράσταση, δικαστική επιμέλεια ξένων υποθέσεων και συναφείς ουσιαστικές, δικονομικές και μεταβατικές διατάξεις'» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 278/30.12.1996) πρόσθεσαν στο Οικογενειακό Δίκαιο τις διατάξεις των ά. 1655 έως ά. 1665 ΑΚ που εμπεριέχονται στο δέκατο πέμπτο κεφάλαιο «Αναδοχή ανηλίκου».

[362] Σταυριανάκη & Τσαγκάρη 2001, 11.

[363] Βλ. Καραγεώργου 1992, 147.

[364] Βλ. Κουσίδου 1990, 10–11· βλ. επίσης Ζηλίδης 1990, 226-227.

Το ά. 9 § 1 του ν. 2082/1992, όπως αυτό τροποποιήθηκε με το ά. 65 του ν. 2447/1996 προβλέποντας την ανάθεση της πραγματικής φροντίδας ή και μέρος ή το σύνολο της επιμέλειας του ανήλικου προσώπου σε κατάλληλη οικογένεια, σύμφωνα με τους ορισμούς του Αστικού Κώδικα, ορίζει με δικαστική απόφαση και σε περίπτωση που συντρέχει λόγος, τη δυνατότητα του δικαστηρίου να απευθύνεται προς υπόδειξη κατάλληλης οικογένειας, μέσω της αρμόδιας Κοινωνικής Υπηρεσίας στο Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας (νυν Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης), εφόσον στο περιβάλλον του ανηλίκου δεν βρίσκεται πρόθυμη οικογένεια να αναλάβει αυτό το έργο. Η 'ανάδοχη οικογένεια' ως έννοια που νομοθετικά ρυθμίζεται στο ά. 9 § 4 του ν. 2082/1992 είναι «…κάθε οικογένεια που αποτελείται από συζύγους με ή χωρίς παιδιά και έχει αναγνωριστεί με απόφαση του Υπουργού Υγείας και Πρόνοιας ως κατάλληλη να αναλαμβάνει προσωρινά τη φροντίδα, ανατροφή, διαπαιδαγώγηση και προστασία των προσώπων που αναφέρονται στις προηγούμενες παραγράφους… Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, τα έργα της αναδοχής μπορούν να ανατεθούν και σε μεμονωμένα άτομα με ή χωρίς παιδιά».

Οι προϋποθέσεις που απαιτείται να εκπληρώνει η ανάδοχη οικογένεια καθορίζονται στο ά. 1 του Π.Δ. 86/2009 «Οργάνωση και λειτουργία του θεσμού της αναδοχής ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 114/16.07.1996). Επισημαίνοντας τη νομοθετική ρύθμιση του ά. 1 έδ. β΄ σύμφωνα με την οποία η συγγενική αναδοχή προτιμάται, θα αναφερθούμε στις προϋποθέσεις που σωρευτικά πρέπει να πληρούν οι ανάδοχοι γονείς προκειμένου να κριθούν κατάλληλοι, όπως αυτές προβλέπονται στο ά. 1 § 2 του Π.Δ. 86/2009 και οι οποίες είναι:

- Οι ανάδοχοι γονείς πληρούν τα όρια ηλικίας και έχουν διαφορά ηλικίας από τον αναδεχόμενο, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα από την εκάστοτε ισχύουσα νομοθεσία περί υιοθεσίας.[365]

[365] Τα όρια ηλικίας των ανάδοχων γονέων και η διαφορά ηλικίας με το αναδεχόμενο τέκνο, όμοια με αυτά που ισχύουν και μεταξύ του υιοθετούντος με τον ανήλικο υιοθετούμενο, αναφέρονται αναλυτικά στο κεφάλαιο της υιοθεσίας.

- Οι ανάδοχοι γονείς και οι συνοικούντες με αυτούς έχουν καλή ψυχική, διανοητική και σωματική υγεία, ιδίως μάλιστα δεν πάσχουν από χρόνια μεταδοτικά νοσήματα.
- Οι ανάδοχοι γονείς και οι συνοικούντες με αυτούς δεν έχουν καταδικαστεί τελεσίδικα ή δεν εκκρεμεί σε βάρους τους ποινική δίωξη για τα αδικήματα εκείνα που επισύρουν έκπτωση από τη γονική μέριμνα, σύμφωνα με το ά. 1537 του Αστικού Κώδικα, καθώς και για τα προβλεπόμενα από την εκάστοτε νομοθεσία περί ναρκωτικών και περί εμπορίας ανθρώπων και οργάνων.
- Οι ανάδοχοι γονείς έχουν αποδεδειγμένα τη δυνατότητα να καλύψουν τα βασικά έξοδα διατροφής, μόρφωσης και ιατρικής περίθαλψης του ανάδοχου τέκνου, διαθέτοντας επαρκείς προς τούτο οικονομικούς πόρους και καταβάλλοντας προσωπική φροντίδα.

Η σύσταση της αναδοχής είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί είτε κατόπιν σύμβασης των γονέων ή του γονέα ή του επιτρόπου του ανηλίκου με τους ανάδοχους γονείς, με τη λεγόμενη «συμβατική αναδοχή», είτε με απόφαση του «οικογενειακού» δικαστηρίου, με τη λεγόμενη «δικαστική αναδοχή».[366] Συστάσεις αναδοχής με σύμβαση των άνω φορέων διαφαίνονται στις αφιερωμένες για τους δυναμένους να τοποθετηθούν σε ανάδοχη οικογένεια ανηλίκους, διατάξεις του ά. 2 του Π.Δ. 86/2009. Ειδικότερα, οι ειδικές ρυθμίσεις που προβλέπει το εν λόγω άρθρο αναφέρονται στους ανηλίκους των οποίων: *α)* οι φυσικοί γονείς ή ο επίτροπος σύμφωνα με το ά. 1655 ΑΚ μα και τηρουμένων των λοιπών σχετικών αστικών διατάξεων καταρτίζουν με την ανάδοχη –κατά προτίμηση συγγενική– οικογένεια σχετική σύμβαση με γνώμονα το συμφέρον του ανήλικου παιδιού (ά. 2 § 1)· *β)* το νομικό πρόσωπο που ορίστηκε ως επίτροπός τους κατά το ά. 1600 ΑΚ, όπως αυτός κατά περίπτωση εκπροσωπείται νόμιμα, συνάπτει έγγραφη σύμβαση με τους ανάδοχους γονείς οι οποίοι και αναλαμβάνουν την πραγματική φροντίδα του ανήλικου τέκνου· στη σύμβαση αναφέρεται ότι οι ανάδοχοι γονείς έλαβαν γνώση τόσο των αστικών διατάξεων όσο και των διατάξεων που ορίζει το Π.Δ. 86/2009 και ότι αυτοί ανεπιφύλακτα αποδέχονται τους όρους, τις προϋποθέσεις

[366] Βλ. Γεωργιακάκη 2007, 13.

και δεσμεύσεις του (ά. 2 § 2) και *γ)* το συμφέρον επιβάλλει την ανάθεση με δικαστική απόφαση της πραγματικής τους φροντίδας σε τρίτους (ανάδοχους γονείς), ιδίως δε σε συγγενείς κατά το ά. 1 § 1 του Π.Δ. 86/2009 είτε γιατί οι φυσικοί γονείς αδυνατούν ή εμποδίζονται να ασκήσουν ικανοποιητικά, εν όλω ή εν μέρει, τη γονική μέριμνα, είτε γιατί ο επίτροπος αδυνατεί ή εμποδίζεται να ανταποκριθεί στα καθήκοντά του για τη διασφάλιση της υγιούς και σωματικής και πνευματικής ανάπτυξης του ανηλίκου (ά. 2 § 3). Ως διάταξη που θέτει το γενικότερο πλαίσιο εφαρμογής των νομοθετικών ρυθμίσεων για την αναδοχή, ανεξάρτητα εάν αυτή εμπεριέχεται στην τελευταία παράγραφο τη σχετική με την ανάθεση ανήλικου παιδιού σε ανάδοχη οικογένεια με δικαστική απόφαση, αποτελεί αυτή που ορίζει πως «η αναδοχή προκρίνεται ιδίως σε περιπτώσεις έκθετων, ορφανών ή εγκαταλελειμμένων και από τους δύο γονείς τους, ή προκειμένου εκτός γάμου μη αναγνωρισμένων τέκνων, από τη μητέρα τους, κακοποιημένων ή παραμελημένων από τους γονείς τους ή άλλους συνοικούντες, καθώς και ανηλίκων που διαβιούν σε ιδρύματα».

Το ά. 5 του Π.Δ. 86/2009 «Εποπτεία αναδοχής» καθορίζει την εποπτεία της αναδοχής ανηλίκου σύμφωνα με τον νόμο, καθώς και με τις ειδικότερες ρυθμίσεις του διατάγματος στο οποίο εμπεριέχεται. Η εποπτεία της αναδοχής ανατίθεται κατά περίπτωση: *α)* στις Μονάδες Κοινωνικής Φροντίδας, οι οποίες αποτελούν ανεξάρτητα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (Δ.Υ.ΠΕ) και του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης για εκείνους τους ανηλίκους που τελούν υπό την προστασία τους (ά. 5 § 1 περ. α΄)· *β)* στις Διευθύνσεις Κοινωνικής Πρόνοιας ή, κατά περίπτωση, στα Τμήματα Πρόνοιας των Νομαρχιακών Αυτοδιοικήσεων για ανήλικους στους οποίους ανατέθηκε η επιτροπεία τους, κατά το ά. 1600 ΑΚ, σε νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (ά. 5 § 1 περ. β΄)· *γ)* στα δημοτικά βρεφοκομεία για τους ανηλίκους που έχουν υπό την εποπτεία τους (ά. 5 § 1 περ. γ΄).

Όπως κάθε σχέση διαρκής, έτσι και η αναδοχή θα πρέπει να καταργείται με «καταγγελία».[367] Η άρση της αναδοχής υλοποιείται μέσα από τις διατάξεις των ά. 1662 και ά. 1663 ΑΚ. Το ά. 1662 ΑΚ με τίτλο «Άρση της αναδοχής» ορίζει, με

[367] Βλ. Γεωργιακάκη 2007, 29.

εξαίρεση τις περιπτώσεις που επιτρέπουν ή πρόκειται να επιτρέψουν εφαρμογή των ρυθμίσεων των ά. 1600 και 1661 ΑΚ, την ανάκληση της ανάθεσης της φροντίδας του προσώπου του ανηλίκου από τους ανάδοχους γονείς τόσο με το δικαίωμα των φυσικών γονέων ή του επιτρόπου να ανακαλέσουν την ανάθεση οποτεδήποτε κατά το ά. 1662 ΑΚ εδ. α΄, όσο και με τη δυνατότητα του δικαστηρίου, σε περίπτωση που με απόφαση του ιδίου έγινε η ανάθεση, να θέσει τέρμα σε αυτήν όταν το αυτό ζητείται από τους φυσικούς γονείς ή από τον επίτροπο του ανηλίκου, εφόσον διαπιστώσει το ίδιο το δικαστήριο πως εξέλιπαν οι λόγοι για τους οποίους αποφασίστηκε το μέτρο της αναδοχής του ανηλίκου (ά. 1662 έδ. β΄). Το ά. 1663 ΑΚ ρυθμίζει τη δυνατότητα του δικαστηρίου για αντικατάσταση της ανάδοχης οικογένειας με άλλη, συνεπώς την άρση της ανάθεσης της φροντίδας του ανηλίκου από την πρώτη, όταν, με αίτηση των φυσικών γονέων ή του επιτρόπου ή άλλων συγγενών του ανηλίκου, ακόμη και με αίτηση του εισαγγελέα ή αυτεπαγγέλτως, διαπιστώνει πως αυτή δεν είναι κατάλληλη να ανταποκριθεί στα καθήκοντά της.

Η αναδοχή αποτελεί έναν ιδιαιτέρως ευρύ μα και ευέλικτο θεσμό. Η ανάδοχη οικογένεια, στην περίπτωση των παιδιών, μέσα από την προσφορά αποκλειστικής και σταθερής φροντίδας, ακόμη και από την εμπειρία της καθημερινής ζωής, καλείται να εκπληρώσει τις γονεϊκές υποχρεώσεις της σε κρίση φυσικής οικογένειας.[368] Ο θεσμός της ανάδοχης φροντίδας προς ανταπόκριση των ιδιαιτέρων αναγκών μιας οικογένειας καθιστά εφικτή τη δυνατότητα επιλογής κατάλληλης φροντίδας μέσα από τα ακόλουθα είδη αναδοχής:[369]

- Βραχυπρόθεσμη ή Μεσοπρόθεσμη αναδοχή: Διαρκεί συνήθως μερικούς μήνες και προσφέρει σταθερό οικογενειακό περιβάλλον και φροντίδα στο παιδί εκείνο, του οποίου οι γονείς χρειάζονται ορισμένο χρόνο για να αντιμετωπίζουν πρακτικά ή προσωπικά τους προβλήματα. Επίσης, παρέχεται στο ίδιο το παιδί η δυνατότητα να αντιμετωπίσει δικές του προσωπικές ανάγκες. Η ανάδοχη φροντίδα αυτού του τύπου, ενδείκνυται

[368] Βλ. Μουρμούρη 2001, 127.

[369] Σταυριανάκη & Τσαγκάρη 2001, 13–15.

και για το παιδί που προορίζεται για υιοθεσία. Σε μερικές περιπτώσεις, η αναδοχή αρχίζει ως βραχυπρόθεσμη, αλλά εξελίσσεται σε μεσοπρόθεσμη ή και μακροπρόθεσμη.

- Μακροπρόθεσμη αναδοχή: Αφορά στο μεγαλύτερο σε ηλικία παιδί που δεν επιθυμεί να υιοθετηθεί, το παιδί που έχει ισχυρό συναισθηματικό δεσμό με τον φυσικό γονιό και που η υιοθεσία κλασικού τύπου θα καταστήσει αδύνατη την επικοινωνία και επαφή τους, καθώς και σε περιπτώσεις όπου η ανάδοχη οικογένεια προσφέρει την καλύτερη φροντίδα, αλλά δεν επιθυμεί να το υιοθετήσει. Αυτό το είδος αναδοχής διαρκεί συνήθως περισσότερο από δύο χρόνια ή μέχρι την ενηλικίωση του παιδιού.
- Ημερήσια αναδοχή ή αναδοχή ημέρας: Προβλέπεται, όταν οι φυσικοί γονείς εργάζονται και απαιτείται φροντίδα του παιδιού τις πρωινές και μεσημεριανές ώρες.
- Αναδοχή «Ανακούφισης»: Ο στόχος σε αυτήν την περίπτωση είναι η προσφορά ξεκούρασης και ανακούφισης σε ορισμένους γονείς, οι οποίοι είναι υπερβολικά πιεσμένοι από τη συνεχή φροντίδα ενός παιδιού με ή χωρίς νοητικές ή σωματικές ιδιαιτερότητες. Μπορεί να παρέχεται περιοδικά τα σαββατοκύριακα ή συνεχώς για μια εβδομάδα.
- Αναδοχή φιλοξενίας: Παρέχεται σε παιδιά που ζουν σε ίδρυμα, αποτελώντας ένα «διάλειμμα» τα σαββατοκύριακα ή μια ανάπαυλα την περίοδο των σχολικών/καλοκαιρινών διακοπών. Επίσης, εξυπηρετεί τα παιδιά τα οποία βρίσκονται σε ανάδοχη οικογένεια.
- Συγγενική αναδοχή: Αφορά στην ανάδοχη φιλοξενία παιδιού από μέλος ή μέλη του ευρύτερου συγγενικού του περιβάλλοντος (παππούς, γιαγιά, θείοι), όταν πληρούνται οι κατάλληλες προϋποθέσεις.
- Ιδιωτική αναδοχή: Αυτός ο τύπος διαφέρει από τη θεσμοθετημένη αναδοχή, δεδομένου ότι οι γονείς του παιδιού εντοπίζουν μόνοι τους την ανάδοχη οικογένεια, αλλά και πληρώνουν το συμφωνημένο επίδομα.

- Εγκλείουσα αναδοχή: Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει την ανάδοχη οικογένεια, η οποία διατηρεί επικοινωνία με τη φυσική οικογένεια του παιδιού.
- Αποκλείουσα αναδοχή: Αφορά στις περιπτώσεις παιδιών σε υψηλό κίνδυνο, για τα οποία η επικοινωνία με τη φυσική οικογένεια κρίνεται επιζήμια (π.χ. περιπτώσεις σοβαρής ενδοοικογενειακής κρίσης, γονείς που είναι εξαρτημένοι από ουσίες ή εκτίουν ποινή φυλάκισης για αξιόποινα αδικήματα).

Στο διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι βασικοί τύποι αναδοχής καθώς και οι προοπτικές εξέλιξης που αυτοί παρέχουν στο παιδί:

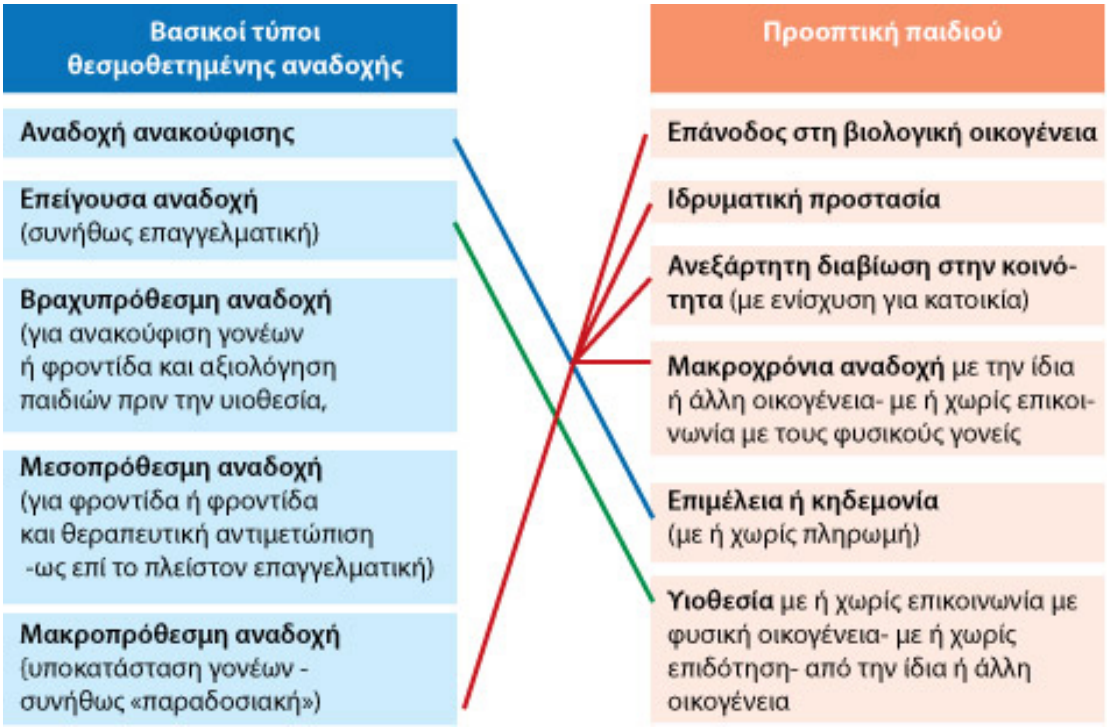

Πίνακας 1. Διάφοροι τύποι αναδοχής και πιθανές λύσεις προοπτικής του παιδιού.

Πηγή: Triseliotis & Κουσίδου 1989, 187. (Ο πίνακας στο πρωτότυπο εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

Η εικόνα της αναδοχής μοιάζει με ένα τρίγωνο ισοσκελές.[370] Όπως φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα, η φυσική και η ανάδοχη οικογένεια αποτελούν τους

[370] Βλ. Σίνδρου 2001, 115.

δύο εκ των τριών συντελεστών που εδράζουν στις δύο γωνίες του τριγώνου. Φέροντας σαφώς τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής αναγνώρισης, της οικονομικής αυτάρκειας και της ικανότητας ανάπτυξης σχέσεων επικοινωνίας αλλά και επίλυσης των συγκρούσεων με τα μέλη του οικογενειακού και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, η ανάδοχη οικογένεια αναλαμβάνει τη φροντίδα ανατροφής του παιδιού του οποίου η φυσική οικογένεια διέπεται από έκδηλα γνωρίσματα οριακών κοινωνικών και οικονομικών μεταβλητών. Την κορυφή του τριγώνου καταλαμβάνει ο τρίτος συντελεστής, το παιδί, που αποτελεί τον αποδέκτη της προστασίας που προσφέρει η ανάδοχη οικογένεια, ακόμη και του ενδιαφέροντος της φυσικής οικογένειας, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, οφείλει να αναλάβει όλες εκείνες τις επανορθωτικές ενέργειες ώστε να καταστεί δυνατή η επιστροφή του παιδιού σε αυτή.

Η ανάδοχη φροντίδα θα ήταν επίσης εφικτό να απεικονιστεί γραφικά και με ένα ισόπλευρο τρίγωνο.[371]

[371] Σίνδρου 2001, 116. Σχετικά με τη γραφική απεικόνιση της ανάδοχης φροντίδας, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη που θεωρεί ως ενδεικτικότερη της γραμμικής, αυτή της κυκλικής αποτύπωσης. Οι φορείς που εμπλέκονται σε αυτήν, δηλαδή το δικαστήριο, οι Κοινωνικοί Λειτουργοί, το παιδί, οι γεννήτορες, οι ανάδοχοι ή θετοί γονείς, θα αποτυπώνονταν με κύκλους που διατρέχοντας ο ένας τον άλλο, άλλοτε θα συνέπιπταν και άλλοτε θα απόκλιναν, μα συνεχώς θα συναντιόντουσαν, ακόμη και κάποιες στιγμές ο ένας μπορεί να εμπεριεχόταν στον άλλο, βλ. αναλυτικότερα στο Καλλινικάκη 2002, 195–196.

Η ανάδοχη φροντίδα

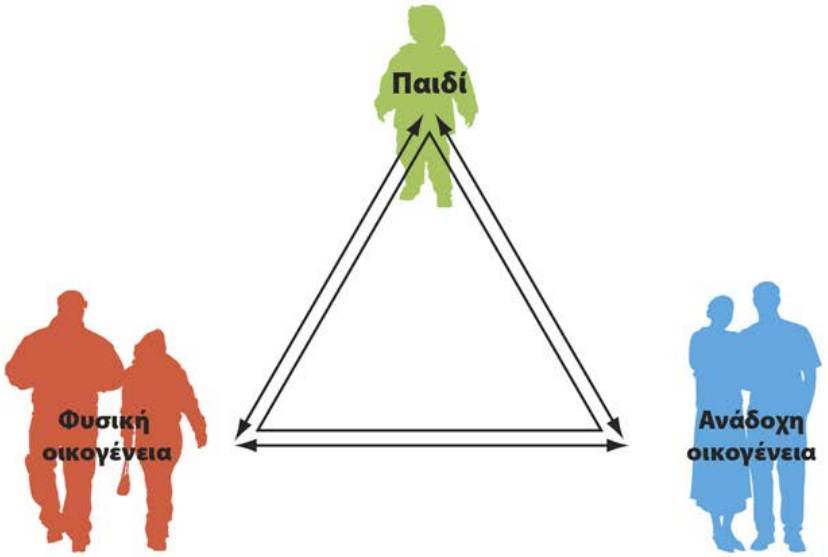

Χαρακτηριστικά φυσικής οικογένειας	Χαρακτηριστικά ανάδοχης οικογένειας
▸ Χαμηλή κοινωνική θέση ▸ Κοινωνικός αποκλεισμός	▸ Καλή κοινωνική θέση στην κοινότητα
▸ Ανεργία-υποαπασχόληση ▸ Ασταθές εισόδημα	▸ Απασχόληση ▸ Οικονομικό επίπεδο ικανό να συντηρεί τα μέλη
▸ Σοβαρό πρόβλημα υγείας / ψυχικής υγείας ή νοητική υστέρηση	▸ Υγιή μέλη
▸ Πιθανά προβλήματα με τις αρχές ▸ Αλκοολισμός ▸ Χρήση τοξικών ουσιών	▸ Τα μέλη είναι νομοταγείς πολίτες με ευαισθησία στις ψυχοκοινωνικές ανάγκες των παιδιών
▸ Κακές ενδοοικογενειακές σχέσεις ▸ Χαμηλή αυτοεκτίμηση	▸ Διευκόλυνση της επικοινωνίας των παιδιών με το φυσικό και συγγενικό περιβάλλον
▸ Παρορμητική συμπεριφορά	▸ Αυτοέλεγχος, ικανότητα για επίλυση συγκρούσεων

Η αναδοχή ανηλίκου αποτέλεσε αντικείμενο της «Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού», η οποία υπογράφτηκε στις 26η Ιανουαρίου 1990 στην Ν. Υόρκη, κυρώθηκε στη χώρα μας και έχει την οριζόμενη κατά το ά. 28 § 1 Σ ισχύ, με τον ν. 2101/1992 «Κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 192/02.12.1992). Η Σύμβαση, αναγνωρίζοντας κατά το ά. 20 § 1, το δικαίωμα για ειδική προστασία και βοήθεια από μέρους του Κράτους κάθε παιδιού που στερείται προσωρινά ή οριστικά το οικογενειακό του περιβάλλον ή

είναι αδύνατο να διαμείνει σε αυτό προς διασφάλιση του συμφέροντός του, προβλέπει εν προκειμένου, στο ά. 20 § 3, ως μορφή εναλλακτικής επιμέλειας αυτήν της τοποθέτησης του παιδιού σε μια οικογένεια. Για την επιλογή της παρούσας λύσης, όπως και κάθε άλλης από τις προβλεπόμενες (της KAFALAH του ισλαμικού δικαίου, της υιοθεσίας ή σε περίπτωση ανάγκης, της τοποθέτησης σε κατάλληλο ανά περίσταση ίδρυμα για παιδιά), η ίδια παράγραφος προτρέπει τα Συμβαλλόμενα Κράτη να λαμβάνουν δεόντως υπόψη τόσο την ανάγκη μιας συνέχειας στην εκπαίδευση όσο και την καταγωγή (εθνική, θρησκευτική, πολιτιστική, γλωσσολογική) του παιδιού. Αναφορές στην ανάδοχη φροντίδα απαντώνται ακόμη και τους Στοιχειώδεις Κανόνες για Απονομή Δικαιοσύνης σε Ανήλικους στους οποίους θα γίνει αναφορά, στο πλαίσιο της ποινικής μέριμνας για τους ανηλίκους, όταν το αναμορφωτικό μέτρο του ά. 122 § 1 περ. γ΄ ΑΚ «Ανάθεση της επιμέλειας του ανηλίκου σε ανάδοχη οικογένεια» επιβάλλεται στον ανήλικο είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη στο ακροατήριο είτε με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, από τον εισαγγελέα, πριν την έναρξη της ποινικής διαδικασίας.

Η μητέρα μοιάζει με πηγή σε βουνό που ποτίζει το δέντρο στις ρίζες του βουνού, εκείνη όμως που μεγαλώνει το παιδί μιας άλλης μητέρας μοιάζει με το νερό που γίνεται σύννεφο και διασχίζει μια μεγάλη απόσταση για να ποτίσει ένα μοναχικό δέντρο στην έρημο.

Ταλμούδ

3.1.2.2.2 Η υιοθεσία του ανηλίκου

Η υιοθεσία ανηλίκου αποτελεί μια μορφή παιδικής προστασίας που προκρίνεται σε περιπτώσεις παιδιών των οποίων η φυσική οικογένεια για ποικίλους λόγους δεν δύναται ή είναι ακατάλληλη να ανταποκριθεί στα γονεϊκά της καθήκοντα. Πρόκειται για την επίσημη πράξη αναγνώρισης ενός ξένου τέκνου ως δικό, για την οποία απαιτείται η συναίνεση αμφοτέρων των γονέων ή κατά περίπτωση, η συναίνεση του δικαστηρίου.

Η υιοθεσία αποτελεί ένα σύμπλεγμα νομικών πράξεων εκ του οποίου «δημιουργείται μεταξύ δύο προσώπων έννομη σχέση γονέα (πατέρας ή μητέρας) και τέκνου (γιου ή θυγατέρας)».[372] Ως θεσμός που απαντάται στο Οικογενειακό Δίκαιο από την αρχαιότητα,[373] η υιοθεσία αποτέλεσε τον μηχανισμό κάλυψης των θρησκευτικών, κοινωνικών, ακόμη και οικονομικών και ψυχολογικών αναγκών των θετών γονέων εφόσον μέσα από μια πράξη υιοθεσίας ήταν εφικτό να αναπληρωθούν όχι μόνο τα αισθήματα αποστέρησης ανατροφής ενός παιδιού από άτεκνα ζευγάρια, αλλά και να πληρωθούν αιτήματα απόκτησης κληρονόμων, σύναψης πολιτικών συμμαχιών μεταξύ οικογενειών, ακόμη και κοινωνικής καθιέρωσης των θετών γονέων και φροντίδας για τα γεράματά τους.[374]

[372] Σπυριδάκης, 2006, 1.

[373] Βλ. Φαναράς 2005, 19· Παρασκευόπουλου 1971, 8.

[374] Βλ. Κουσίδου 1988· για τα κίνητρα της υιοθεσίας βλ. επίσης Παρασκευόπουλου 1971, 23-32· Αλτάνης, Κατσαρού & Κουτσοκλένης 2001, 155.

Η «Πράξη της Μασαχουσέτης» (The Massachusetts Act of 1851), ως πρώτη διάταξη στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, σηματοδότησε μια νέα προσέγγιση τόσο στις τάσεις προστασίας της παιδικότητας όσο και σε έναν επαναπροσδιορισμό των στόχων που η υιοθεσία επιτελεί παρέχοντας ωστόσο ένα είδος «φτηνών εργατικών χεριών σε μια κατεξοχήν αγροτική οικονομία».[375]

Σε βραχύ σχετικά χρονικό διάστημα από το πέρας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, από τη δεκαετία του 1960 και κυρίως στις αρχές τις δεκαετίας του 1970, προοδευτικές αλλαγές στην έννοια της υιοθεσίας συνέτειναν στη ριζική αλλαγή του θεσμού θέτοντας ως επίκεντρο του αντικειμένου του, την κάλυψη των αναγκών του απροστάτευτου παιδιού και όχι των θετών γονέων. Οι αλλαγές που επήλθαν στην υιοθεσία ανήλικου τέκνου υπήρξαν ιδιαιτέρως σημαντικές, όχι μόνο στην οργάνωση και στη λειτουργία του θεσμού της υιοθεσίας, αλλά και στον προσδιορισμό της αξίας της παιδικής υπόστασης. Αναλυτικότερα, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των δυτικών κοινωνιών, η διαρκώς αυξανόμενη αποδέσμευση των ανύπαντρων μητέρων από τον κοινωνικό στιγματισμό και η επάρκεια άσκησης του γονεϊκού τους ρόλου, η αναβάθμιση εκ μέρους της Πολιτείας των παροχών και υπηρεσιών στις μη προνομιούχες οικογένειες και, κυριότερα, ο παραμερισμός των προκαταλήψεων π.χ. για «κακή» κληρονομικότητα και για το «ξένο» παιδί, αποτέλεσαν παραμέτρους που αφενός συνέβαλαν στην ανάσχεση στην απομάκρυνση του παιδιού από τους φυσικούς του γονείς και, αφετέρου, ευνόησαν την καθιέρωση του θεσμού της υιοθεσίας ως μια μορφή παιδικής προστασίας, επιβαλλόμενη από εξειδικευμένες κοινωνικές οργανώσεις.[376]

Η μέριμνα του Έλληνα νομοθέτη για την υιοθεσία ανηλίκου άρχισε ουσιαστικά με το ν.δ. 4532/1966 «Περί υιοθεσίας των μέχρις ηλικίας δέκα οκτώ ετών ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α’ 158/17.08.1966). Ως διάταξη που ενέχονταν στο νομοθέτημα και το περιεχόμενο της οποίας απαντάται με όμοιο, ή σχεδόν όμοιο τρόπο και σε μεταγενέστερα νομοθετικά κείμενα που διέπουν την υιοθεσία, αποτελεί αυτή του ά. 2 εδ. α΄ του ν.δ. 4532/1966 που ορίζει πως η υιοθεσία επιτρέπεται «οσάκις αυτή είναι προς το συμφέρον του υιοθετούμενου».

[375] Βλ. Κουσίδου 1996, 73.

[376] Βλ. Κουσίδου 1988, 60–61.

Περαιτέρω με το νομοθέτημα ρυθμίζονταν: *α)* οι προϋποθέσεις της υιοθεσίας (ά. 2 έως ά. 7)· *β)* η διαδικασία της (ά. 8 έως ά. 12)· *γ)* τα αποτελέσματά της (ά. 13) καθώς και *δ)* οι παρ' αλλοδαπών υιοθεσίες.

Οι ρυθμίσεις που αφορούσαν την υιοθεσία όπως αυτές υφίσταντο πριν από τη μεταρρύθμιση που επέφερε στο Οικογενειακό Δίκαιο ο ν. 2447/1996 «Κύρωση ως Κώδικα του σχεδίου νόμου 'Υιοθεσία, επιτροπεία και αναδοχή ανηλίκου, δικαστική συμπαράσταση, δικαστική επιμέλεια ξένων υποθέσεων και συναφείς ουσιαστικές, δικονομικές και μεταβατικές διατάξεις'» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 278/30.12.1996) εντοπίζονταν στις διατάξεις των ά. 1568 έως ά. 1588 ΑΚ όσο και του ν.δ. 610/1970 «Περί υιοθεσίας των μέχρις ηλικίας δέκα οκτώ ετών ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 171/21.08.1970) ακόμη και του ν. 1049/1980 «Περί κυρώσεως της υπογραφείσης εν Στρασβούργω την 24^{ην} Απριλίου 1967 υπό των Κρατών – Μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης Διεθνούς Συμβάσεως «περί υιοθεσίας Ανηλίκων'» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 114/09.05.1980). Ακόμη, όμοια με το θεσμό της αναδοχής, διατάξεις αφιερωμένες στην υιοθεσία, απαντώνται στην κυρωθείσα με ν. 2101/1992 «Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού. Αντιπροσωπευτική των σχετικών με την υιοθεσία διατάξεων που περιλαμβάνονται στην Σύμβαση αυτή και αναπόσπαστο –καθώς και οι λοιπές άλλωστε– μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου έως σήμερα, αποτελεί αυτή του ά. 21 περ. α΄, στην οποία προβλέπεται πως τα Συμβαλλόμενα Κράτη «Μεριμνούν ώστε η υιοθεσία ενός παιδιού να μην επιτρέπεται παρά μόνο από τις αρμόδιες αρχές, οι οποίες αποφαίνονται σύμφωνα με τον νόμο και με τις εφαρμοζόμενες διαδικασίες και επί τη βάσει όλων των αξιόπιστων σχετικών πληροφοριών, εάν η υιοθεσία είναι δυνατή ενόψει της κατάστασης του παιδιού σε σχέση με τον πατέρα και τη μητέρα του, του συγγενείς του και τους νόμιμους αντιπροσώπους του και εάν, τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα έδωσαν τη συναίνεσή τους για την υιοθεσία, έχοντας γνώση των πραγμάτων και μετά από την αναγκαία παροχή συμβουλών».

Το ά. 1 του ν. 2447/1996 προβλέποντας τη νέα ρύθμιση της υιοθεσίας κατήργησε τα αναφερόμενα στην υιοθεσία αστικά άρθρα 1568 έως 1588 στη θέση των οποίων, όπως και των ήδη κατηργημένων με το ά. 17 του ν. 1329/1983 αστικών άρθρων 1542 έως 1567, τέθηκε το νέο δέκατο τρίτο κεφάλαιο του Αστικού Κώδικα «Υιοθεσία» (Βιβλίο Δ΄: Οικογενειακό Δίκαιο). Στη σύγχρονη νομοθεσία ο

θεσμός της υιοθεσίας με κριτήριο την ηλικία του φυσικού προσώπου που υιοθετείται διακρίνεται σε δύο[377] επιμέρους κατηγορίες: *α)* στην υιοθεσία ανηλίκου που εκπληρώνεται μέσα από τις διατάξεις των ά. 1542 έως ά. 1578 ΑΚ και *β)* στην υιοθεσία ενηλίκου που ρυθμίζεται βάσει των διατάξεων των άρθρων 1579 έως 1588 ΑΚ.

Το τιτλοφορούμενο «Πότε επιτρέπεται υιοθεσία» ά. 1542 ΑΚ, με την εξαίρεση της περίπτωσης του ά. 1579 (του άρθρου δηλαδή που ρυθμίζει πότε επιτρέπεται η υιοθεσία ενηλίκου), επιτρέπει την πραγμάτωση της υιοθεσίας μόνο όταν αυτός που υιοθετείται είναι ανήλικος. Η διασφάλιση του συμφέροντος του ανηλίκου που υιοθετείται καθώς αυτή ορίζεται στο ά. 1542 ΑΚ φέρει εμφανή ομοιότητα με την προγενέστερη νομοθετική ρύθμιση του ά. 2 εδ. α΄ του ν.δ. 4532/1966. Το συμφέρον του ανηλίκου ως υπέρτατη μέριμνα στην οποία αποβλέπει η πράξη της υιοθεσίας του, θεσμοθετείται ρητά και προφανώς όχι σε τυχαία θέση, στο πρώτο άρθρο που διέπει την υιοθεσία στο ά. 1542 εδ. β΄ ΑΚ. Επιπλέον, άρθρα που αποβλέπουν στην προστασία των συμφερόντων του υιοθετούμενου ανηλίκου, χωρίς επιμέρους διακρίσεις των ορίων της ανηλικότητας, απαντώνται διάσπαρτα στον Αστικό Κώδικα όπως αυτά του ά. 1557 ΑΚ «Κοινωνική έρευνα» του ά. 1558 ΑΚ κ.ά.

Οι υιοθεσίες ανηλίκων εμπίπτουν διαδικαστικά σε τρεις ευρείες κατηγορίες: *α)* στις υιοθεσίες που αφορούν παιδιά που διαβιούν σε ιδρύματα ή τελούν υπό την προστασία κοινωνικών οργανώσεων· *β)* στις ιδιωτικές υιοθεσίες και *γ)* στις διακρατικές υιοθεσίες.

Οι υιοθεσίες που τελούνται μέσω του συστήματος παιδικής προστασίας αφορούν παιδιά που φιλοξενούνται σε αρμόδια κοινωνική οργάνωση. Οι υιοθεσίες αυτές θα μπορούσαν να ονομαστούν «κρατικές υιοθεσίες», μολονότι ο όρος δεν χρησιμοποιείται ούτε πρέπει να χρησιμοποιείται, όχι γιατί υπάγονται στον χώρο του δημόσιου τομέα, αλλά γιατί διενεργούνται με πρωτοβουλία υπηρεσίας ή οργάνωσης ελεγχομένης από το κράτος.[378] Η δυσαναλογία της προσφοράς παιδιών

[377] Παρά την παραπάνω διάκριση, ο θεσμός της υιοθεσίας ενηλίκων στο Σχέδιο Νόμου του 1995 στην ουσία καταργείται, διατηρούμενος μόνο στην εξαιρετική εκείνη περίπτωση που κάποιος υιοθετεί το παιδί του συζύγου του. Βλ. Κουκουγέρη-Μανωλεδάκη 1996, 33, σημ. 1.

[378] Βλ. Σπυριδάκης 2006, 113.

προς υιοθεσία από κοινωνικές οργανώσεις σε σχέση με τη ζήτηση, δηλαδή σε σχέση με τον αριθμό των αιτούντων να υιοθετήσουν, αλλά και η κατ' ανάγκη μακρά αναμονή που συνεπάγεται η επιλογή των υποψήφιων θετών γονέων, συνιστούν τις κύριες παραμέτρους σύναψης ιδιωτικών συμφωνιών.[379]

Οι διακρατικές υιοθεσίες αποτελούν τις υιοθεσίες εκείνες κατά τις οποίες, είτε αυτός που υιοθετεί είτε ο υιοθετούμενος έχει –ανεξαρτήτως ιθαγένειας– συνήθη διαμονή σε χώρα διαφορετική από αυτή του άλλου ατόμου με το οποίο δημιουργεί μέσω της υιοθεσίας έννομη σχέση. Οι διακρατικές υιοθεσίες διέπονται των ρυθμίσεων του τροποποιημένου –με τον ν. 2447/1996– ά. 24 ΑΚ, καθώς και των άρθρων 3 έως 6 του ίδιου νόμου. Το συμφέρον του παιδιού ως κύρια μέριμνα των ειδικών ρυθμίσεων για τις διακρατικές υιοθεσίες, εκπληρώνεται παράλληλα με τα παραπάνω και στο νομοθέτημα με αριθ. Π1α/Γ.Π.οικ.63501 «Τήρηση του Εθνικού Μητρώου Υιοθεσιών από το Εθνικό Συμβούλιο Κοινωνικής Φροντίδας (Φ.Ε.Κ. Β΄ 965/28.06.2004), όπως επίσης και με τον ν. 3765 «Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία των παιδιών και τη συνεργασία σχετικά με τη διακρατική υιοθεσία» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 101/01.07.2009).[380]

Οι υιοθεσίες του τελούνται χωρίς τη μεσολάβηση κοινωνικής υπηρεσίας ή οργάνωσης αλλά με απευθείας συνεννόηση των φυσικών γονέων ή επιτρόπων του ανηλίκου με τους υποψήφιους θετούς γονείς, αποτελούν τις λεγόμενες «ιδιωτικές υιοθεσίες». Το ά. 7 § 2 του ν. 2447/1996, όπως προβλέπει τη συγκεκριμένη περίπτωση για την υιοθεσία ανηλίκου, δίχως ωστόσο να γίνεται χρήση του σχετικού όρου σε επίπεδο ορολογίας, καθορίζει την προηγούμενη –ή σε εύλογο χρονικό διάστημα από την παράδοση του παιδιού– ανακοίνωση της σχετικής πρόθεσης των φυσικών γονέων ή επιτρόπων στην αρμόδια κοινωνική υπηρεσία. Περαιτέρω, όπως εκτενέστερα θα επισημανθεί στη σχετική για την «Κοινωνική

[379] «…Κατά την τελευταία δεκαετία υποβάλλονται κατ' έτος άνω των 300 – 400 αιτήσεων ενώ τα παιδιά που είναι ελεύθερα προς υιοθεσία ετησίως, δεν υπερβαίνουν τα 60-65». Τα στοιχεία προέρχονται από την Κοινωνική Υπηρεσία του Κέντρου Βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ» και αφορούν τη δεκαετία του 1990, όπως αναφέρονται στο Κουσίδου 1996, 84· επίσης βλ. Ρομπόκου-Καραγιάννη 2007, 54· Σταθόπουλος 2005, 339.

[380] Περισσότερα για τις διακρατικές υιοθεσίες βλ. Ελληνική Εταιρεία Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου. 1992· Παπασιώπη-Πασιά 2003· Παπασιώπη-Πασιά 2006, 45-66.

έρευνα» αναφορά στην εργασία αυτή, για τις ιδιωτικές υιοθεσίες, η ρύθμιση ως lex imperfecta δεν θεσπίζει την μη απαγόρευση παράδοσης του παιδιού πριν από τη διενέργεια επισταμένης κοινωνικής έρευνας, ούτε προβλέπει την επιβολή κυρώσεων στην περίπτωση που παραβιαστεί η υπαγορευμένη από τον νόμο πρωτύτερη ανακοίνωση της πρόθεσης των υποψήφιων θετών γονέων για την υιοθεσία.[381] Πάντως, η μη θέσπιση γενικής απαγόρευσης παράδοσης του παιδιού πριν από τη διενέργεια –ακόμη και ολοκλήρωση– της κοινωνικής έρευνας από διεπιστημονικά συγκροτημένες κοινωνικές υπηρεσίες, ελλοχεύει κινδύνους τόσο οικονομικών συναλλαγών και συνακόλουθης εμπορίας παιδιών, όσο και της πιθανής ανάθεσης του ανήλικου τέκνου σε ακατάλληλους θετούς γονείς.[382] Τέλος, οι ιδιωτικές υιοθεσίες οι οποίες και αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο μέρος επί του συνόλου των υιοθεσιών που τελούνται στην Ελλάδα, αφορούν ως επί το πλείστον νεογέννητα ή βρέφη.[383]

Προκειμένου να τελεστεί υιοθεσία ανηλίκου, ο νόμος ορίζει πλήθος προϋποθέσεων που αφορούν τόσο το υιοθετούμενο ανήλικο τέκνο όσο και τους υποψήφιους θετούς του γονείς. Οι όροι που αξιώνει ο νόμος από πλευράς του ανήλικου υιοθετούμενου έχουν ως ακολούθως:

1) Η ανηλικότητα, χωρίς επιμέρους ηλικιακά όρια, συνιστά την πρώτη προϋπόθεση που αιτεί ο νόμος ώστε να τελεστεί η υιοθεσία του ανηλίκου. Η προϋπόθεση αυτή διέπεται των ρυθμίσεων που προβλέπει το ά. 1542 εδ. α΄ ΑΚ όπως αυτές επισημάνθηκαν πιο πάνω.

2) Η διαφορά ηλικίας μεταξύ αυτού του υιοθετεί ανήλικο από το ίδιο το ανήλικο τέκνο αποτελεί έναν επιπρόσθετο όρο που θέτει ο νομοθέτης, προκειμένου να τελεστεί η υιοθεσία. Πρόκειται για έναν όρο που ρυθμίζεται στο αφιερωμένο στις ηλικιακές διαφορές ά. 1544 ΑΚ. Αναλυτικότερα, το άρθρο αυτό, έπειτα από την τροποποίηση που επέφερε το ά. 28 «Περί υιοθεσίας» του ν. 2721/1999 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 112/03.06.1999), ορίζει ότι αυτός που υιοθετεί ανήλικο πρέπει ηλικιακά να είναι μεγαλύτερος κατά δεκαοκτώ, αλλά όχι περισσότερο από

[381] Βλ. Σπυριδάκης 2006, 114.

[382] Βλ. Κουσίδου 2000, 45–46.

[383] Βλ. Κουσίδου 1996, 85.

πενήντα χρόνια. Περαιτέρω, το άρθρο κανονίζει ότι ο άνω ηλικιακός περιορισμός δεν ισχύει στις περιπτώσεις εκείνες των συζύγων που επιθυμούν να υιοθετήσουν το ανήλικο τέκνο που υιοθετείται ή έχει ήδη υιοθετηθεί από τον άλλο σύζυγο.

3) Η μη ύπαρξη άλλης υιοθεσίας του ανήλικου τέκνου ως δεσμευτική διάταξη στην υιοθεσία αυτού, ρυθμίζεται στο ά. 1545 ΑΚ «Υιοθεσία από περισσότερους». Στο παρόν άρθρο ορίζεται η απαγόρευση της ταυτόχρονης υιοθεσίας του ίδιου προσώπου από περισσότερους πλην της περίπτωσης που αυτοί είναι σύζυγοι. Επίσης, κατά την ίδια αστική διάταξη, δεν επιτρέπεται η εκ νέου σύσταση υιοθεσίας, καθόσον διαρκεί προγενέστερη, εκτός εάν πρόκειται για διαδοχική υιοθεσία του προσώπου του ανηλίκου από τον σύζυγο αυτού που υιοθέτησε πρώτος.

4) Η τέταρτη προϋπόθεση, την πλήρωση της οποίας αξιώνει ο νομοθέτης ώστε να τελεστεί η υιοθεσία, συνίσταται στη δήλωση της συναίνεσης του ανήλικου προσώπου που υιοθετείται. Η συναίνεση του ανηλίκου αποτελεί καθοριστικής σημασίας παράμετρο εφόσον πρωτίστως εκφράζεται η βούληση αυτού και, κατά δεύτερο λόγο, εφόσον ακόμη και η σχετική έλλειψή της προσδίδει στην πράξη της υιοθεσίας το χαρακτηριστικό της ελαττωματικότητας. Η δήλωση της συναίνεσης είναι μια προϋπόθεση η εφαρμογή της οποίας εξαρτάται από τις επιμέρους παραμέτρους της ηλικίας αλλά και της ενδεχόμενης ψυχολογικής ή διανοητικής διαταραχής του ανηλίκου που υιοθετείται. Το ά. 1555 εδ. α΄ ΑΚ προβλέπει την ενώπιον του δικαστηρίου αυτοπρόσωπη συναίνεση του ανηλίκου που έχει συμπληρώσει το 12^{ο} έτος της ηλικίας του, εκτός αν η βούληση αυτού είναι περιορισμένη εξαιτίας ψυχικής ή διανοητικής διαταραχής. Το ά. 1555 εδ. β΄ ΑΚ ορίζει την σε κάθε περίπτωση οφειλή του δικαστηρίου να ακούσει, αναλόγως της ωριμότητας, τη γνώμη του ανηλίκου που υιοθετείται. Η συναίνεση, όπως αυτή ρυθμίζεται στο ά. 800 § 2 ΚΠολΔ δηλώνεται σε ιδιαίτερο γραφείο (χωρίς δημοσιότητα) ενώπιον μέλους της σύνθεσης του δικαστηρίου που τελεί την υιοθεσία, γεγονός που επαληθεύει, συνενώσει των διατάξεων του ά. 1559 ΑΚ, τη μέριμνα του νομοθέτη προς διασφάλιση των συνθηκών μυστικότητας στην υιοθεσία.

5) Εκτός από τη συναίνεση του ανηλίκου, το νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τον θεσμό της υιοθεσίας του, προβλέπει και την κατά το ά. 1550 εδ. α΄ ΑΚ

συναίνεση των φυσικών του γονέων ή του νόμιμου αντιπροσώπου του. Η εν λόγω αστική διάταξη αξιώνει την ενώπιον του δικαστηρίου συναίνεση των γονέων του ή του ενός μόνο στην περίπτωση που ο δεύτερος έχει εκπέσει από τη γονική μέριμνα κατά το ά. 1537 ΑΚ, ή όντας σε στερητική δικαστική είναι αδύνατη η συναίνεση του. Η δε ρύθμιση της συναίνεσης των νόμιμων εκπροσώπων του ανηλίκου αναφέρεται στην περίπτωση που ο ανήλικος δεν έχει γονείς, οπότε ο επίτροπος αυτού, κατόπιν άδειας του εποπτικού συμβουλίου, δηλώνει τη συναίνεσή του ενώπιον του δικαστηρίου. Ως επεξηγηματική της προηγούμενης ρύθμισης, η διάταξη του ά. 1555 εδ. β΄ ΑΚ ορίζει ότι η συναίνεση του νόμιμου εκπροσώπου του ανηλίκου συνίσταται στην περίπτωση που ο τελευταίος προστατεύεται από έγκυρη, αρμόδια κοινωνική οργάνωση και ο συναινών αγνοεί (κατά το άρθρο «δεν γνωρίζει…») το πρόσωπο του υποψήφιου θετού γονέα. Σε ότι αφορά τους ανήλικους των οποίων οι φυσικοί γονείς βρίσκονται εν ζωή ενόσω αυτοί τελούν υπό την προστασία κοινωνικών οργανώσεων, η δικονομική διάταξη του ά. 800 § 2 ΚΠολΔ προβλέπει πως «…η συναίνεση των φυσικών γονέων για την τέλεση της υιοθεσίας μπορεί να δηλωθεί και ενώπιον δικαστηρίου ή δικαστή που έχουν λάβει σχετική εντολή». Ως συμπληρωματική των παραπάνω διατάξεων, αυτή του ά. 1552 ΑΚ με παράτιτλο «Δικαστική αναπλήρωση της συναίνεσης» υποδεικνύει την αναπλήρωση της δήλωσης συναινέσεως των φυσικών γονέων για την υιοθεσία του παιδιού τους με δικαστική απόφαση αν:

α) οι γονείς είναι άγνωστοι ή το τέκνο είναι έκθετο·

β) και οι δύο γονείς έχουν εκπέσει από τη γονική μέριμνα ή βρίσκονται σε καθεστώς στερητικής δικαστικής συμπαράστασης που τους αφαιρεί και την ικανότητα να συναινούν για την υιοθεσία του παιδιού τους·

γ) οι γονείς έχουν άγνωστη διαμονή·

δ) το τέκνο προστατεύεται από οργανωμένη κοινωνική οργάνωση, έχει αφαιρεθεί από τους γονείς η άσκηση της επιμέλειας σύμφωνα με τις διατάξεις των ΑΚ 1532, 1533 και αυτοί αρνούνται καταχρηστικά να συναινέσουν.

6) Καταληκτική των προϋποθέσεων για την τέλεση της υιοθεσίας ανηλίκων αποτελεί και αυτή που υπαγορεύει τη «Συναίνεση του συζύγου έγγαμου

υιοθετούμενου» όπως αυτή ίσχυε κατά το ά. 1573 ΑΚ του Οικογενειακού Δικαίου πριν από την τροποποίηση που επέφερε ο ν. 2447/1996 και εφαρμόζονταν και στην περίπτωση της υιοθεσίας έγγαμου ανηλίκου. Η αστική αυτή διάταξη δεν περιλαμβάνεται πλέον σε όσες διέπουν την υιοθεσία του ανηλίκου κατά το ισχύον νομοθετικό σύστημα, είτε ως παράλειψη οφειλόμενη σε αβλεψία[384] του αστικού συντάκτη, είτε γιατί ως ανήλικοι εννοούνται και οι έγγαμοι ανήλικοι.[385] Πρόκειται για μια διάταξη που προφανώς δεν αφορά τον ηλικιακό πληθυσμό της παρούσας μελέτης μας μιας και στην σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα οι περιπτώσεις των έγγαμων ανηλίκων που ηλικιακά διανύουν την περίοδο της κυρίως παιδικής τους ηλικίας αποτελούν εξαιρέσεις που απαντώνται –ενδεχομένως ίσως– σε πληθυσμιακές μειονότητες.

Οι όροι που αξιώνει ο νόμος από πλευράς αυτού που υιοθετεί ανήλικο τέκνο, έχουν ως ακολούθως:

1) Η ικανότητα για δικαιοπραξία αποτελεί τον όρο που προβλέπει το ά. 1543 ΑΚ. Ο νομοπαρασκευαστής του τελευταίου άρθρου, παρόλο που ορίζει ως προϋπόθεση την ικανότητα που αναγνωρίζει σε κάθε ενήλικο πρόσωπο το ά. 127 ΑΚ, θέτει επιμέρους ηλικιακούς περιορισμούς, γεγονός το οποίο καθιστά ικανούς για υιοθεσία ανηλίκου όχι όλους όσους έχουν δικαιοπρακτική ικανότητα, αλλά μόνο αυτούς που φέρουν την ικανότητα που θεσμοθετεί το ά. 127 ΑΚ και έχουν συμπληρώσει το τριακοστό και δεν έχουν υπερβεί το εξηκοστό έτος της ηλικίας τους.

2) Οι ηλικιακοί περιορισμοί που θέτουν οι διατάξεις του ά. 1543 ΑΚ ως όρια που προσδιορίζουν την κατώτερη και ανώτερη ηλικία του δυναμένου να υιοθετήσει ανήλικο τέκνο, αποτελούν τη δεύτερη προϋπόθεση που αιτεί ο νόμος προκειμένου να συντελεστεί η υιοθεσία. Αναφορικά με το κατώτερο ηλικιακό όριο, αξίζει να επισημανθεί η απουσία νομοθετικής ρύθμισης η οποία να υποδεικνύει εάν η συμπλήρωση αυτού είναι αναγκαία κατά τη διαδικασία υποβολής της αίτησης της υιοθεσίας ή όταν εκδικάζεται αυτή.

[384] Βλ. Σπυριδάκης 2006, 23.

[385] Βλ. Κουκουγέρη-Μανωλεδάκη 1996, 33, σημ. 1.

3) Η διαφορά ηλικίας μεταξύ αυτού που υιοθετεί και του ανήλικου υιοθετημένου συνιστά μια συνθήκη που καθιερώθηκε με όρια που ομοιάζουν των ηλικιακά συνηθέστερων μεταξύ φυσικών γονέων και τέκνων. Ο νομοθέτης προφανώς επιδιώκοντας τη διασφάλιση των συνθηκών για την ομαλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και γενικότερα για την ευημερία του παιδιού στους κόλπους μιας θετής οικογένειας, έθεσε εκείνα τα ηλικιακά όρια τα οποία αποκλείουν: *α)* την ελάχιστη διαφορά ηλικίας που προκύπτει όταν ο μεν ανήλικος άγει το ανώτερο όριο της ανηλικότητας του και ο δε υιοθετών μόλις έχει συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας του· *β)* τη μέγιστη δυνατή διαφορά ηλικίας, όταν ο μεν ανήλικος, όντας βρέφος, άγει το κατώτερο όριο της ανηλικότητας του και ο δε υιοθετών δεν έχει υπερβεί το εξηκοστό ηλικιακό του έτος. Όπως συμβαίνει με την εξαίρεση των περιπτώσεων των συζύγων που επιθυμούν να υιοθετήσουν το ανήλικο τέκνο που υιοθετείται ή έχει ήδη υιοθετηθεί από τον άλλο σύζυγο, έτσι και όταν οι ειδικές περιστάσεις το απαιτούν, είναι δέον να εξαιρούνται του γράμματος του νόμου μικρές ηλικιακές αποκλίσεις.

4) Επιπλέον από την προηγούμενη διάταξη αναφορικά με την ηλικία του έγγαμου που υιοθετεί, η μέριμνα του νομοθέτη, σαφώς για τη διασφάλιση ενός ομαλού οικογενειακού περιβάλλοντος για τον ανήλικο, καθιερώνει την περιοριστική διάταξη του ά. 1546 ΑΚ, στο οποίο ο έγγαμος δεν μπορεί να υιοθετήσει χωρίς τη συναίνεση του συζύγου του, η οποία συναίνεση και παρέχεται αυτοπροσώπως με δήλωση στο δικαστήριο ή ακόμη και με δήλωση ενώπιον συμβολαιογράφου σε περίπτωση που αυτός κατοικεί στην αλλοδαπή. Το δικαστήριο, σε περίπτωση που η παροχή της συναίνεσης είναι ανέφικτη για λόγους νομικούς ή πραγματικούς, δύναται κατά το ίδιο άρθρο, να επιτρέψει την υιοθεσία.

5) Η συναίνεση αυτού που υιοθετεί ανήλικο αποτελεί την πέμπτη συνθήκη που ορίζει ο νόμος προκειμένου να συντελεστεί η υιοθεσία. Το ά. 1549 ΑΚ προβλέπει την τέλεση υιοθεσίας με δικαστική απόφαση, τόσο κατόπιν αίτησης του υποψήφιου θετού γονέα, όσο και κατά το εδ. β΄ του παρόντος άρθρου, κατόπιν της συναίνεσης αυτού αυτοπροσώπως ενώπιον του δικαστηρίου. Η συναίνεση, όπως αυτή ρυθμίζεται στο ά. 800 § 2 ΚΠολΔ, δηλώνεται σε ιδιαίτερο γραφείο, χωρίς δημοσιότητα, ενώπιον μέλους της σύνθεσης του δικαστηρίου που τελεί την υιοθεσία, γεγονός που επαληθεύει –σε συνδυασμό με τις διατάξεις του ά. 1559

ΑΚ– τη μέριμνα του νομοθέτη για τη διασφάλιση των συνθηκών μυστικότητας στη υιοθεσία.

Η θεσμοθέτηση της μυστικότητας της υιοθεσίας υλοποιείται μέσα από τις διατάξεις του ομότιτλου αστικού άρθρου 1559. Το ά. 1559 έδ. α΄ ΑΚ ορίζει την ισχύουσα μυστικότητα της υιοθεσίας ακόμη και έναντι των φυσικών γονέων, στις περιπτώσεις δικαστικής αναπλήρωσης της συναίνεσής τους για την υιοθεσία του ανήλικου τέκνου τους κατά το ά. 1552 ΑΚ, καθώς και στην περίπτωση που προβλέπει το ά. 1550 έδ. β΄ ΑΚ, δηλαδή όταν ο ανήλικος τελεί υπό την προστασία αρμόδιας κοινωνικής υπηρεσίας ή οργάνωσης. Στο 1559 έδ. β΄ ΑΚ ο νομοθέτης αποδέχεται την κάμψη της μυστικότητας της υιοθεσίας του προς το συμφέρον του υιοθετουμένου, όταν αυτός ενηλικιωθεί μέσω της αναγνώρισης σε αυτόν του δικαιώματος για πλήρη πληροφόρηση από τους θετούς του γονείς μα και από κάθε αρμόδια αρχή των στοιχείων των φυσικών του γονέων. Περαιτέρω, το ά. 8 του ν. 2447/1996, ρυθμίζει την τήρηση, απόρρητου βιβλίου σε κάθε πρωτοδικείο, βιβλίο στο οποίο και καταχωρίζονται τα πραγματικά ονοματεπώνυμα των υιοθετουμένων και των θετών τους γονέων, η δικαστική απόφαση με την οποία τελέστηκε η υιοθεσία, όπως και όσα άλλα –κατά περίπτωση– απαραίτητα στοιχεία αφορούν την υιοθεσία. Επιπλέον, η μέριμνα για τη διασφάλιση συνθηκών μυστικότητας στην υιοθεσία, διευρυνόμενη πέρα από τους φυσικούς γονείς στα τρίτα πρόσωπα του εμπλέκονται σε αυτήν, ρυθμίζεται νομοθετικά στο ά. 9 του ν. 2447/1996. Εν ισχύ των όσων ορίζονται στην § 2 του ά. 1559 ΑΚ, το ά. 9 προβλέπει πως η τήρηση της εχεμύθειας ως προς τα πρόσωπα των θετών γονέων, του θετού τέκνου και των φυσικών γονέων του «…αποτελεί υπηρεσιακό καθήκον των δικαστών, των κοινωνικών υπηρεσιών ή οργανώσεων, καθώς και των όποιων άλλων υπαλλήλων αναμίχθηκαν στην υιοθεσία ή έλαβαν γνώση της τέλεσής της με την ευκαιρία της άσκησης των καθηκόντων τους».

Ουσιαστική σημασία για τη διασφάλιση της ευημερίας του ανήλικου τέκνου που υιοθετείται έχει και η προβλεπόμενη κατά τον νόμο διεξαγωγή επισταμένης κοινωνικής έρευνας. Η κοινωνική έρευνα ρυθμίζεται κυριότερα από το ά. 1557 ΑΚ ακόμη και από τα άρθρα 6, 7 του ν. 2447/1996. Το με παράτιτλο «Κοινωνική έρευνα» ά. 1557 ΑΚ, αποτελεί την κύρια εκείνη αστική διάταξη που αξιώνει τη διεξαγωγή επισταμένης κοινωνικής έρευνας από την αναγνωρισμένη για την

ειδίκευση της στις υιοθεσίες, κοινωνική υπηρεσία ή κοινωνική οργάνωση. Σκοπός της έρευνας αυτής είναι να ληφθεί η απόφαση για το αν η συγκεκριμένη υιοθεσία συμφέρει τον υιοθετούμενο, όταν κατατεθεί εμπρόθεσμα. Επιπλέον, με το ά. 6 § 1 του ν. 2447/1996 αναγνωρίζονται με προεδρικό διάταγμα, που εκδίδεται με πρόταση των Υπουργών Δικαιοσύνης και Υγείας και Πρόνοιας, τόσο οι υπηρεσίες και οι οργανώσεις που είναι εξειδικευμένες στις υιοθεσίες για τη διεξαγωγή –κατά το ά. 1557 ΑΚ της κοινωνικής έρευνας– καθώς και την πραγματοποίηση υιοθεσιών των ανηλίκων που τελούν υπό την προστασία τους στο εσωτερικό, όσο και εκείνες που αναγνωρίζονται ως εξειδικευμένες στις διακρατικές υιοθεσίες, για την εφαρμογή του ά. 4 του ίδιου νόμου και την πραγματοποίηση των διακρατικών υιοθεσιών των ανηλίκων που αυτές προστατεύουν. Αναφορικά με το περιεχόμενο των κοινωνικών ερευνών, ο συντάκτης του ά. 7 § 1 του ιδίου νόμου προβλέπει πως αυτό αφορά «…κάθε θέμα που μπορεί να έχει σημασία για την υιοθεσία και ιδίως την προσωπικότητα και την υγεία των ενδιαφερομένων, τα κίνητρα και την περιουσιακή κατάσταση του υποψήφιου θετού γονέα, την αμοιβαία ικανότητα προσαρμογής αυτού που υιοθετεί και εκείνου που υιοθετείται, καθώς και κάθε άλλο στοιχείο από το οποίο μπορεί να διαγνωσθεί αν η υιοθεσία θα αποβεί προς το συμφέρον του ανηλίκου».

Ολοκληρώνοντας όσον αφορά τις ρυθμίσεις για τη διενέργεια κοινωνικής έρευνας, καθώς αυτές αποτελούν έκφραση της μέριμνας τόσο με την στενή έννοια του όρου στο πλαίσιο του συγκεκριμένου νομοθετικού κειμένου, όσο και με την ευρεία έννοια εφόσον περιλαμβάνονται στο γενικότερο νομοθετικό πλαίσιο που προνοεί για τη διασφάλιση του συμφέροντος του ανηλίκου, θα γίνει αναφορά στη ρύθμιση του ά. 7 § 3 του ν. 2447/1996 η οποία αποκλίνοντας μερικώς από το παραπάνω πλαίσιο μέριμνας, ατυχώς, παρέχει τη δυνατότητα εκδίκασης της υιοθεσίας άνευ κοινωνικής έρευνας. Με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, το ά. 7 § 3 αν και αρχικώς ορίζει την αποκλειστική προθεσμία των έξι μηνών για την διεξαγωγή της κοινωνικής έρευνας, εν συνεχεία, παρέχει τη δυνατότητα, κατόπιν ειδικά αιτιολογημένης απόφασης του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, της παράτασης της προθεσμίας για επιπλέον τρεις μήνες και, τελικά, όταν άπρακτη παρέλθει και η τελευταία προθεσμία, ρυθμίζει τη δυνατότητα του δικαστηρίου να δικάσει χωρίς έκθεση. Οι ενστάσεις που εγείρονται για την προκείμενη ρύθμιση σχετίζονται, όχι

με την αναβολή εκδίκασης της υιοθεσίας που παρέχει η ρύθμιση, αλλά με το γεγονός ότι αυτή δεν αίρει τη δυνατότητα του δικαστηρίου να εκδικάσει την υιοθεσία λόγω απουσίας ρεαλιστικών στοιχείων για κάθε θέμα που αφορά τον ίδιο τον ανήλικο αλλά και τους υποψήφιους θετούς του γονείς κατά το ά. 7 του ν. 2447/1996. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και όσα επισημαίνονται σε σχετική βιβλιογραφική πηγή αναφορικά με την υποβάθμιση της σημασίας της κοινωνικής έρευνας ακόμη και της ενδεχόμενης «υστεροβουλίας» των θετών γονέων για αποφυγή –εάν έχουν λόγους να το πράξουν– της κοινωνικής έρευνας.[386]

Η M. McKay, όπως παρουσιάζει ο παρακάτω πίνακας, διακρίνει τέσσερα στάδια στην εξέλιξη της υιοθεσίας, από την αρχική εκδήλωση του ενδιαφέροντος για αυτή, έως τη νομική της τελείωση.

[386] «Με το δεδομένο ότι στις σχετικές νομοθεσίες των προηγμένων χωρών η έκθεση της Κοινωνικής υπηρεσίας αποτελεί ουσιαστικό και απαραίτητο στοιχείο για την απόφαση του δικαστηρίου, το ά. 7 παρ. 3 υποβαθμίζει τη σημασία της κοινωνικής έρευνας και κρίνεται «οπισθοδρομικό» συγκριτικά με τον προηγούμενο Νόμο Υιοθεσίας που θεωρούσε την αίτηση υιοθεσίας στο δικαστήριο ως «απαράδεκτη», εάν δε συνοδεύονταν από βεβαίωση του ότι έγινε επισταμένη κοινωνική έρευνα από εξειδικευμένους κοινωνικούς λειτουργούς αναγνωρισμένης υπηρεσίας… η καθυστέρηση στην ολοκλήρωση της έρευνας, εάν υπάρχει, οφείλεται στους θετούς γονείς, οι οποίοι μπορεί να μην συνεργάζονται για διάφορους δικούς τους λόγους, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η «υστεροβουλία» να εκπνεύσει το χρονικό όριο και να αποφύγουν την κοινωνική έρευνα, εάν έχουν λόγους να το πράξουν»· βλ. Κουσίδου 2000, 42.

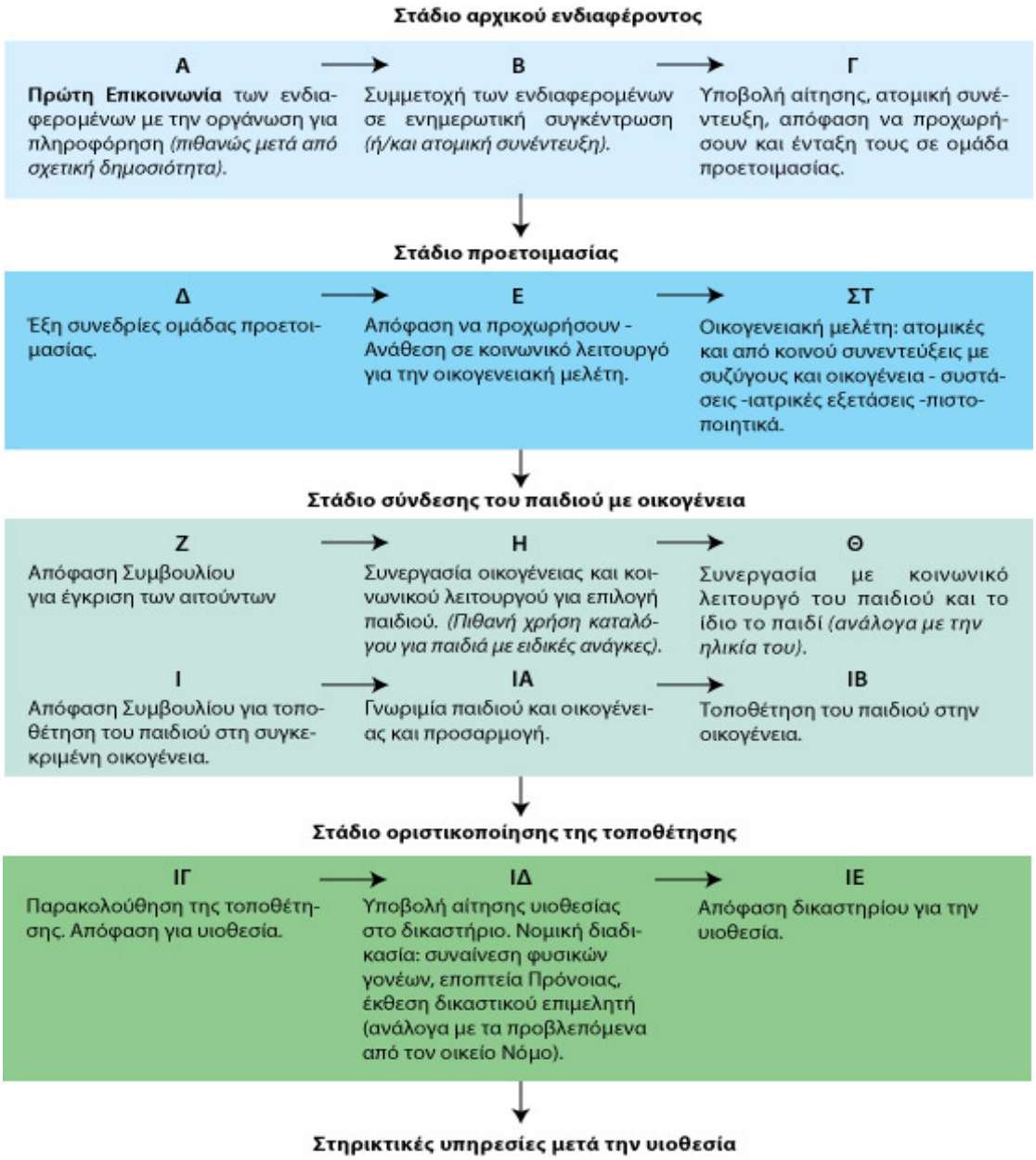

Πίνακας 1. Στάδια από την εκδήλωση αρχικού ενδιαφέροντος έως τη νομική τελείωση της υιοθεσίας.

Πηγή: Βλ. Triseliotis & Κουσίδου 1989, 98-99. (Ο πίνακας στην πηγή εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

Η κατάργηση της –δημιουργηθείσας με νομική πράξη– σχέσης με δικαστική απόφαση είτε συναινετική είτε ακόμη αυτοδίκαιη, όπως και κάθε άλλης σχέσης που απορρέει από την πρώτη (μεταξύ θετού γονέα και θετού τέκνου), συνιστούν τους τρεις εκείνους τρόπους με τους οποίους λύεται η υιοθεσία. Αν και από τους τρεις προβλεπόμενους τρόπους λύσης της πράξης υιοθεσίας μόνο ο πρώτος δύναται να έχει εφαρμογή στα άτομα που μας αφορούν ηλικιακά, εντούτοις,

θεωρήθηκε σκόπιμη μια συνοπτική παρουσίαση και των τριών, χάριν μιας ολοκληρωμένης εικόνας:

Α) Η λύση της υιοθεσίας με δικαστική απόφαση υλοποιείται σύμφωνα με όσα ορίζει το ά. 1571 ΑΚ, στο οποίο καταργείται η υιοθεσία εξαιτίας των συντρεχόντων περιπτώσεων του ά. 1532 ΑΚ ή του ά. 1537 ΑΚ από πλευράς του θετού γονέα, είτε από πλευράς του θετού τέκνου αυτό ισχύει στην περίπτωση που συντρέχει λόγος αποκλήρωσής του εξαιτίας μιας από τις περιπτώσεις 1, 2 και 3 του ά. 1840 ΑΚ «Λόγοι υπέρ του ανίοντος». Η απόφαση του δικαστηρίου καθώς ορίζει το ά. 1572 ΑΚ λαμβάνεται ύστερα από αγωγή του τέκνου που έχει συμπληρώσει το δωδέκατο (12^{ο}) έτος της ηλικίας του, ή όταν αυτό είναι ηλικιακά μικρότερο, από αγωγή του ειδικού επιτρόπου του, ή του θετού του γονέα, ή από τον εισαγγελέα αυτεπαγγέλτως.

Β) Η συναινετική λύση της υιοθεσίας –ως «σπουδαιότατη»–[387] κατά τη Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή, ρύθμιση, εκπληρώνεται βάσει των προβλεπόμενων διατάξεων του ά. 1573 ΑΚ. Η ενηλικίωση του υιοθετημένου τέκνου αλλά και η συναίνεση αυτού με τους θετούς γονείς για λύση της υιοθεσίας αποτελούν τις προϋποθέσεις που θέτει το πρώτο εδάφιο του εν λόγω άρθρου. Επίσης, το ά. 1773 εδ. β΄ ΑΚ καθορίζει την κατά τουλάχιστον ενός έτους διάρκεια της υιοθεσίας πριν από την κατάθεση της αίτησης για κατάργηση αυτής καθώς και την αυτοπρόσωπη δήλωση της συμφωνίας των δύο μερών σε συνεδριάσεις του δικαστηρίου οι οποίες απέχουν χρονικά τουλάχιστον έξι μήνες. Σε περίπτωση που παρέλθει χρονικό διάστημα τουλάχιστον δύο ετών μεταξύ των δύο συνεδριάσεων, η δήλωση της συμφωνίας δεν υφίσταται.

Γ) Η αυτοδίκαιη λύση της υιοθεσίας και η αναδρομική άρση της απορρεούσης από την υιοθεσία σχέσης, επέρχεται βάσει των διατάξεων του ά. 1576 ΑΚ. Πρόκειται για νομοθετική ρύθμιση που υπαγορεύει το ασυμβίβαστο μεταξύ της γονικής και συζυγικής σχέσης και ενεργοποιείται όταν ο θετός γονέας «κατά παράβαση του νόμου» τελέσει γάμο με το θετό τέκνο. Τα περιουσιακά δικαιώματα, ως η μόνη νομική αξίωση του θετού τέκνου, διατηρούνται όταν ο γάμος ακυρωθεί.

[387] Βλ. Σπυριδάκης 2006, 100.

Ως μορφή υποκατάστασης της φυσικής οικογένειας αλλά και ως μέτρο κοινωνικής προστασίας, ο θεσμός της υιοθεσίας στοχεύει στην απρόσκοπτη ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού, εξασφαλίζοντας την οριστική διαβίωσή του σε ένα περιβάλλον ασφαλές. Ο καθορισμός των συνθηκών υπό των οποίων δικαιολογείται μια υιοθεσία, παρά την απροθυμία συναίνεσης του φυσικού γονέα στην υιοθεσία του παιδιού του, θα συμβάλει αποφασιστικά στην ενεργοποίηση ασφαλιστικών δικλείδων προς διασφάλιση τόσο των γονέων όσο και των παιδιών.[388] Η ισορροπία μεταξύ των δικαιωμάτων των δυο τελευταίων μερών, έγκειται στη μη εύκολη αποστέρηση του παιδιού από τον γεννήτορά του, αλλά και στην παραδοχή ότι τα παιδιά δεν είναι κτήμα των γονιών τους. Όταν η φυσική οικογένεια αποτυχημένα ανταποκριθεί σε κάθε προσφερόμενη αρωγή, τότε ο κρατικός μηχανισμός οφείλει μέσα από τη χάραξη μιας πολιτικής καθώς και πρακτικών υιοθεσίας με δράσης παιδοκεντρικές, να υπερασπίσει το δικαίωμα του

388 Η επισήμανση αναφέρεται σε περιπτώσεις κατά τις οποίες, οι γονείς αφενός αδυνατούν ή απροθυμούν να δημιουργήσουν μια οικογενειακή εστία για το παιδί τους και, αφετέρου, αρνούνται ή αδιαφορούν να συναινέσουν στην υιοθεσία του. Η αναπλήρωση, ωστόσο, της γονικής συναίνεσης από το δικαστήριο κατά το ά. 1552 ΑΚ «Δικαστική αναπλήρωση της συναίνεσης» θέτει, όπως επισημαίνει ο καθηγητής John Triseliotis, σειρά θεμάτων αναφορικά με: *α)* τον ρόλο και την εξουσία των γονέων του κράτους, αντίστοιχα· *β)* τη φύση της γονικής φροντίδας· *γ)* τα σχετικά δικαιώματα των παιδιών και των γονέων· *δ)* τα κριτήρια και τις διαδικασίες που θα πρέπει να διέπουν αυτές τις καταστάσεις όταν συζητείται ο προγραμματισμός και η προοπτική ενός παιδιού. Βλ. Trisellotis 2000, 12. Στο θέμα της δικαστικής αναπλήρωσης της γονικής συναίνεσης, βαρύνουσας σημασίας θέση καταλαμβάνουν και οι προβληματισμοί του ίδιου του εφαρμοστή του δικαίου σε ανάλογη περίπτωση πλημμελούς άσκησης των γονικών καθηκόντων αλλά και έλλειψης συναίνεσης των φυσικών γονέων για την τέλεση της υιοθεσίας. «Ως δικαστήριο, κληθήκαμε να αποφασίσουμε εάν θα έπρεπε να απορρίψουμε την αίτηση, λόγω της έλλειψης συναίνεσης των φυσικών γονέων, ή να διατάξουμε την επανάληψη της συζήτησης ή να αναβάλουμε τη συζήτηση, προκειμένου να προσέλθουν οι φυσικοί γονείς και να παράσχουν τη συναίνεσή τους, δεδομένου ότι η αδιαφορία τους από μόνη της, έχει κριθεί από τη νομολογία, ότι δεν αρκεί για τον χαρακτηρισμό της άρνησης ως καταχρηστικής και την ως εκ τούτου αναπλήρωση της συναίνεσης, ή να προχωρήσουμε στην έρευνα και την εκτίμηση της άρνησής τους όσον αφορά την καταχρηστικότητα. Να εμμείνουμε, δηλαδή, στην παρουσία και τη συναίνεση των φυσικών γονέων, που σε μια πρώτη εκτίμηση, φαίνονταν ασφαλέστερη και συνεπέστερη δογματικά στο γράμμα της διάταξης του άρθρου 1550, ή να κάνουμε κάποια βήματα πέρα απ' αυτό». Βλ. Παπαβασιλείου 2006, 74.

παιδιού για μια νέα οικογένεια. Η επιλογή και προετοιμασία θετών οικογενειών ως επιστέγασμα της επιδίωξης για εύρεση «οικογενειών για παιδιά και όχι παιδιών για οικογένειες»[389] θα ενισχύσει την υιοθεσία όχι μόνο υγιών βρεφών αλλά και παιδιών που μακροχρόνια διαμένουν σε μονάδες κλειστής περίθαλψης· επίσης, παιδιών με σωματικές και νοητικές μειονεξίες, με συναισθηματικά τραύματα, με διαταραχές συμπεριφοράς, παιδιών που έχουν υποστεί κακοποίηση, παραμέληση, ακόμη και παιδιών και εφήβων με αποκλίνουσα και παραβατική συμπεριφορά.

Η προετοιμασία των μελών που εμπλέκονται στην υιοθεσία, κυριότερα όταν αυτή αναφέρεται σε παιδιά μεγάλης ηλικίας, προϋποθέτει την παροχή υψηλής ποιότητας διευρυνόμενων υπηρεσιών, όχι μόνο στο στάδιο των ψυχολογικών διεργασιών, αλλά και στην αποσαφήνιση των συνθηκών ζωής του παιδιού πριν από την ένταξή του στους κόλπους της θετής οικογένειας, ή μέσω της καταγραφής τους σε Βιβλία Ζωής[390] και Γενεογράμματα.[391] Οι υπηρεσίες στήριξης και συμβουλευτικών υπηρεσιών, καθώς και καθοδήγησης, χρήζει να έχουν μακρά διάρκεια, για την αποτελεσματική αντιμετώπιση ανακυπτόντων προβλημάτων μα σε περιπτώσεις αναζήτησης της ταυτότητας καταγωγής από το υιοθετημένο άτομο.

---

[389] Trisellotis 2000, 9.

[390] Το *Βιβλίο Ζωής* είναι μια αυτοβιογραφία, μια καταγραφή των γεγονότων της ζωής του παιδιού μέσα από φωτογραφίες, εικόνες και ντοκουμέντα που συντάσσεται από το παιδί με την αρωγή συνήθως κοινωνικού λειτουργού αλλά και ατόμων εμπιστοσύνης. Το *Βιβλίο* βοηθά το παιδί που μεγαλώνει μακριά από τη φυσική του οικογένεια να πληροφορηθεί για καταστάσεις της ζωή του αλλά και να αποκτήσει μια εικόνα για τα άτομα που το περιέβαλαν. Ως συνδετικός κρίκος της εικόνας του παρελθόντος με το παρόν, το *Βιβλίο της Ζωής*, πρέπει να ετοιμάζεται για κάθε παιδί που τελεί υπό τη κρατική προστασία ώστε, όχι μόνο να περιστέλλονται τα αισθήματα αβεβαιότητας του παιδιού αναφορικά με τις ρίζες καταγωγής του αλλά και μέσα από τα εναύσματα για συζήτηση που το δίνει το Βιβλίο, να εκφράζονται οι ελπίδες, ακόμη και να προετοιμάζεται το παιδί για την ένταξη του σε μια νέα οικογένεια· για περισσότερα όσον αφορά το *Βιβλίο Ζωής*, βλ. Triseliotis & Κουσίδου 1989, 133–147.

[391] Το γενεόγραμμα έχει ως κύριο στόχο «να εμπλέξει τα μέλη της οικογένειας να σχεδιάσουν το γενεαλογικό δέντρο και να εκφραστούν πάνω σε αυτό». Πλάι στην καταγραφή κάθε μέλους της οικογένειας, η σημείωση δύο γνωρισμάτων που το χαρακτηρίζουν όπως για παράδειγμα: *ευσυγκίνητος* ή *ήπιος*, βοηθά το παιδί να συνειδητοποιήσει τόσο την καταγωγή του όσο και να γνωρίσει κατά το εφικτό τους προγόνους του· βλ. Triseliotis & Κουσίδου 1989, 110–112.

«Σαν να ’χε βρει τον προορισμό του με ιεραποστολική αυταπάρνηση. Δεν μπορείς να φανταστείς τα πρόσωπα τους, της έλεγε. Κάτω απ’ αυτές τις άθλιες συνθήκες αυτά τα πρόσωπα δεν θα ‘πρεπε ποτέ να γελάνε, κι όμως γελάνε. Είναι παιδιά και γελάνε, αποξεχνιούνται και παίζουν και λένε αστεία»[392].

3.2 Μέριμνα στο δίκαιο αρωγής

3.2.1 Ιδρύματα Αγωγής

Η τοποθέτηση ανηλίκου σε Ίδρυμα Αγωγής δεν αποτελεί ένα νέο αναμορφωτικό μέτρο. Το αίτημα εκπαίδευσης των ηθικά εγκαταλελειμμένων και παραβατικών ανηλίκων εκφράστηκε περί τα μέσα του 19ου αιώνα, τόσο με την ίδρυση των Industrial και Reformatory Schools στην Αγγλία, όσο και των ιδρυμάτων του Mettray στην Indre – en – Loire στη Γαλλία.[393] Στην Ελλάδα, μέτρα για την εισαγωγή και παραμονή ανηλίκων σε δημόσιο ακόμη και ιδιωτικό ίδρυμα ή άσυλο προβλέπονται από τις αρχές του 20ού αιώνα από τον ν. 1682/ 1919 «Περί προστασίας των εις επαιτείαν, αλητείαν κλπ. εκδοτών ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α’ 14/ 22.01.1919).[394] Τα αναμορφωτικά καταστήματα στη χώρα μας εδραιώθηκαν με τον

[392] Μάρω Δούκα 2009, 99.

[393] Για τα Βιομηχανικά Σχολεία και Αναμορφωτήρια του 19ου αιώνα στην Αγγλία αλλά και τη Γαλλία βλ. Παναγιωτόπουλος 1998, 40-41.

[394] Ο ν. 1682/1919 θεσπίστηκε από την κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου. Για την κατανόηση του πνεύματος βάσει του οποίου θεσπίστηκε ο νόμος, σκόπιμη είναι η αναφορά των ά. 1 και ά. 2 του ν. 1681/1919 «Περί επαιτείας και αλητείας». Το ά. 1 περί αλητείας αναφέρει: «Όστις, εκ φυγοπονίας και στερούμενος μέσων συντηρήσεως, περιπλανάται εις την χώραν ή περιφέρεται συνεχώς εν τινί τόπω, χωρίς να έχη σταθερόν κατάλυμα, τιμωρείται δια φυλακίσεως μέχρις εξ μηνών». Το ά. 2 περί επαιτείας καθιστά σαφές πως: «Όστις εκ φυγοπονίας ή φιλοχρηματίας επαιτεί ή εξωθεί προς επαιτείαν ή παραλείπει να παρεμποδίση από ταύτης πρόσωπα τελούντα υπό την εξουσίαν αυτού ή εν σχέσει εξαρτήσεως προς αυτόν, τιμωρείται δια φυλακίσεως μέχρι τριών ετών». Τα τελευταία, σε συνδυασμό με μαρτυρίες ότι από το 1874 «στα ορφανοτροφεία γινόταν εισαγωγή «αλητοπαίδων» πολλές φορές βιαίως από την αστυνομία, όπως στο Ζάννειο Ορφανοτροφείο Πειραιώς, όπου περισυλλέγησαν από την αστυνομία 100 περίπου «αλητόπαιδες» ηλικίας 11–20 ετών, οι οποίοι τοποθετήθηκαν στα εργοστάσια και στα εργαστήρια με ημερομίσθιο», επιβεβαιώνουν μια πρώτη προληπτική παρέμβαση της ελληνικής πολιτείας για ανηλίκους στους οποίους είχε

α.ν. 2724/1940 «Περί οργανώσεως και λειτουργίας των αναμορφωτικών ιδρυμάτων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 449/21-27.12.1940), ενώ με το Π.Δ. 602/19.8.1976 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 220/19.08.1976), τα τελευταία μετονομάστηκαν σε Ιδρύματα Αγωγής.

Η τοποθέτηση του ανηλίκου σε κατάλληλο δημοτικό, κοινοτικό ή ιδιωτικό Ίδρυμα Αγωγής προβλέπεται, σύμφωνα με το ά. 1 του ν. 3189/2003 «Αναμόρφωση της ποινικής νομοθεσίας ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 243/21.10.2003), από το ά. 122 § 1 περ. ιβ΄ ΠΚ, ενώ οι λειτουργίες των Ιδρυμάτων Αγωγής υπάγονται στη Διεύθυνση Πρόληψης Εγκληματικότητας και Σωφρονιστικής Αγωγής Ανηλίκων του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.[395] Πρόκειται για το

διαγνωστεί η κατάσταση του ηθικού κινδύνου, με εμφανείς ωστόσο ατέλειες και αβελτηρίες, τόσο σε σημειολογικό νομοθετικό επίπεδο (ορισμός επαιτείας–αλητείας), όσο και σε επίπεδο εφαρμογής (χρήση βίας, χρησιμοποίηση ορφανοτροφείων, αναγκαστική εργασία) για την Επαιτεία και την Αλητεία· βλ. τη διδακτορική διατριβή του Μ. Μαυρή (1996). *Επαιτεία και αλητεία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: προσδιοριστικοί παράγοντες της κοινωνικής αντίδρασης.* Αθήνα: Πάντειο Παν/μιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, σ. 99.

[395] Η Διεύθυνση Πρόληψης Εγκληματικότητας και Σωφρονιστικής Αγωγής Ανηλίκων, σύμφωνα με το Π.Δ. 36/2000 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 29/17.02.2000) «Οργανισμός Υπουργείου Δικαιοσύνης», συγκροτείται από τις ακόλουθες οργανικές μονάδες: *α)* Το Τμήμα Πρόληψης της Εγκληματικότητας και Κοινωνικής Ένταξης Νέων και *β)* Το Τμήμα Συνθηκών Κράτησης, Εκπαίδευσης και Ειδικής Αγωγής Νέων. Οι αρμοδιότητες των Τμημάτων Πρόληψης της Εγκληματικότητας και Κοινωνικής Ένταξης Νέων όπως καθορίζονται από το ά. 11 § 3α του Π.Δ. 36/2000 και έχουν ως ακολούθως: 1) Η επεξεργασία και εφαρμογή μέτρων πρόληψης της εγκληματικότητας ανηλίκων· 2) η ανάπτυξη συνεργαστικών διοικητικών δράσεων με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης, κοινωνικής μέριμνας και προστασίας μειονεκτούντων ομάδων πληθυσμού, με σκοπό την ανώδυνη και δημιουργική ένταξη του παραβατικού ανηλίκου ή του εν γένει ευρισκόμενου σε ηθικό κίνδυνο· 3) η μελέτη, κωδικοποίηση και αξιοποίηση των στοιχείων που ανακύπτουν από την επεξεργασία των εκθέσεων της επιθεώρησης· 4) η συγκέντρωση και επεξεργασία στοιχείων για τις μορφές παραβατικής συμπεριφοράς των νέων και η εκπόνηση σχεδίων δράσης επαγγελματικής κατάρτισης, εκπαίδευσης και ψυχολογικής υποστήριξης των νέων που βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο· 5) η ανάπτυξη διατμηματικής οριζόντιας επικοινωνίας και συνεργασίας στο πλαίσιο της Διεύθυνσης για τη διακρίβωση της πραγματικής σχέσης των συνθηκών κράτησης των παραβατικών νέων με την αποτελεσματικότητα των εκάστοτε εφαρμοζομένων μέτρων περί αποτροπής της εμπλοκής αυτών σε νέες παράνομες δραστηριότητες· 6) η εκπόνηση των αναγκαίων διοικητικών δράσεων για τη θέση, παρακολούθηση και άρση της επιμέλειας των ανηλίκων που βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο· 7) η άσκηση των αναγκαίων διοικητικών δράσεων για τη θέση, παρακολούθηση και άρση της

μοναδικό στερητικό της ελευθερίας αναμορφωτικό μέτρο που προβλέπεται από τον ελληνικό ποινικό κώδικα ανηλίκων και επιβάλλεται από το Δικαστήριο Ανηλίκων μετά τη δίκη στο ακροατήριο ή στο πεδίο πρόληψης της παραβατικότητας ανηλίκων, με απόφαση του Δικαστή.[396]

Οι διατάξεις του ά. 17 του ν. 2298/1995 «Συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών – Επιτάχυνση διαδικασίας αναγκαστικής εκτέλεσης – Σχεδιασμός και εφαρμογή Σωφρονιστικής Πολιτικής και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 62/04.04.1995) με τις αντικαταστάσεις των §§ 1 έως 5 που επέφερε ο ν. 3860/2010 «Βελτιώσεις της ποινικής νομοθεσίας για τους ανήλικους δράστες, πρόληψη και αντιμετώπιση της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας των ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 111/12.07.2010), αποτελούν κανονιστικές της τοποθέτησης ανηλίκου σε Ίδρυμα Αγωγής. Η νέα διάταξη του ά. 17 § 1 του ν. 2298/1995 ορίζοντας την υπαγωγή των Ιδρυμάτων Αγωγής στο Υπουργείο Δικαιοσύνης Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ρυθμίζει ως αποστολή τους «…την αρωγή, την κοινωνική στήριξη, την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση ανηλίκων, οι οποίοι έχουν αναπτύξει παραβατική συμπεριφορά ή αντιμετωπίζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής». Το προσωπικό πεδίο εφαρμογής –με την ειδική ή στενή έννοια– του δικαίου πρόνοιας και αρωγής,[397] όπως αφορούσε ανηλίκους ηλικίας επτά (7) έως δεκαοκτώ (18) ετών, με τη νέα § 2 του ά. 17 ρυθμίζει το κατώτερο ηλικιακό όριο αυτών στα οχτώ (8) έως δεκαοχτώ (18) έτη, τόσο για την εφαρμογή του παρόντος άρθρου όσο και του ά. 18 του ν. 2298/1995.

Ο εγκλεισμός σε Ίδρυμα Αγωγής σύμφωνα με τις αντικατασταθείσες με τον ν.3860/2010 διατάξεις του ά. 17 § 4 του ν.2298/1995 πραγματοποιείται σε ανήλικους στους οποίους:

επιμέλειας των ανηλίκων που βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο· 8) η επιμέλεια της οργάνωσης και λειτουργίας των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων και η άσκηση εποπτείας επ' αυτών.

[396] Για την εισαγωγή ανηλίκου σε Ίδρυμα Αγωγής, μετά την κατάργηση από τον ν. 2298/1995 της λεγόμενης διοικητικής εισαγωγής, η οποία γίνεται με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης (στις μέρες μας Υπουργού Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων), αρμόδιος είναι ο Δικαστής Ανηλίκων.

[397] Βλ. Πιτσελά 2008, 29.

α) επιβλήθηκε το αναμορφωτικό μέτρο της τοποθέτησης σε κατάλληλο ίδρυμα αγωγής κατά το ά. 122 § 1 περ. ιβ΄ ΠΚ·

β) η τοποθέτηση επιβάλλεται ως περιοριστικός όρος κατά το ά. 282 ΚΠοινΔ.

Περαιτέρω για τον εγκλεισμό ανηλίκου σε Ίδρυμα Αγωγής, ο νομοθέτης του ν. 3860/2010, πρόσθεσε στις προϋπάρχουσες διατάξεις του ά. 17 § 5 του ν. 2298/1995 αυτές δηλαδή που αναφέρονταν στην εισαγωγή ανηλίκου σε Ίδρυμα Αγωγής όταν ο τελευταίος διαβιούσε σε κοινωνικό περιβάλλον ατόμων, την προϋπόθεση της ύπαρξης γνωμάτευσης του Επιμελητή Ανηλίκων, ότι δεν είναι εφικτή ή σκόπιμη η ένταξή του ανηλίκου σε προνοιακό ίδρυμα φιλοξενίας ανηλίκων. Για την εισαγωγή σε Ίδρυμα Αγωγής του ανηλίκου που εμπίπτει στην περίπτωση αυτή, ο νομοθέτης στο ίδιο άρθρο κρίνει αναγκαία την υποβολή αίτησης των προσώπων που έχουν τη γονική μέριμνα του ανηλίκου ή τη γραπτή συναίνεσή τους σε περίπτωση που οποιοσδήποτε τρίτος υπέβαλε την αίτηση. Αν η αίτηση υποβληθεί από τον Εισαγγελέα Ανηλίκων η συναίνεση των ασκούντων τη γονική μέριμνα δεν απαιτείται. Η αίτηση υποβάλλεται στις Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων ή στον Εισαγγελέα Πρωτοδικών στον εισαγγελέα πρωτοδικών ή στις αστυνομικές αρχές του τόπου κατοικίας του ανηλίκου και κατόπιν μεταβιβάζεται στον Δικαστή Ανηλίκων που αποφασίζει «λαμβάνοντας υπόψη την προσωπικότητα του ανηλίκου και τις κοινωνικές συνθήκες του περιβάλλοντός του, μετά από ακρόαση του ανηλίκου, εφόσον αυτή είναι εφικτή, συνεκτιμώντας και τη γνωμάτευση του Επιμελητή Ανηλίκων. Στην απόφαση προσδιορίζεται η μέγιστη διάρκεια του εγκλεισμού».

Η επιβολή της τοποθέτησης ανηλίκου σε Ίδρυμα Αγωγής προϋποθέτει την απόδειξη για τέλεση πράξης από τον ανήλικο, που η αντικειμενική της υπόσταση θα επέσυρε κακουργηματική ή πλημμεληματική ποινή σε ενήλικο παραβάτη, όχι όμως και ποινική ευθύνη (απουσία καταλογισμού) του ανήλικου δράστη.[398] Πράξη που τέλεσε ο ανήλικος και συνιστά πταίσμα, σύμφωνα με το ά. 128 ΠΚ, δεν επισύρει το αναμορφωτικό μέτρο της τοποθέτησης σε κατάλληλο δημοτικό, κοινοτικό ή ιδιωτικό Ίδρυμα Αγωγής, αλλά την εφαρμογή μόνο των

[398] Βλ. Πιτσελά 2008, 204.

αναμορφωτικών μέτρων του ά.122 περ. α΄, β΄, γ΄, δηλαδή της επίπληξης του ανηλίκου, της ανάθεσης της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς ή επιτρόπους του και της ανάθεσης της υπεύθυνης επιμέλειάς του σε ανάδοχη οικογένεια αντίστοιχα.

Σύμφωνα με το ά. 17 § 6 του ν. 2298/1995, από την εισαγωγή του ανηλίκου στο Ίδρυμα Αγωγής, το τελευταίο ασκεί τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη γονική μέριμνα, όπως αυτά καθορίζονται από το ά. 1510 ΑΚ.

Κατά την εισαγωγή του ανηλίκου στο Ίδρυμα Αγωγής, κατά το ά. 17 § 7 του ν. 2298/1995, «ερευνώνται από το προσωπικό του τελευταίου οι γραμματικές γνώσεις, οι δεξιότητες, οι κλίσεις και τα λοιπά στοιχεία της προσωπικότητάς του. Με βάση τα στοιχεία αυτά και τον εσωτερικό κανονισμό του Ιδρύματος Αγωγής καταρτίζεται το πρόγραμμα αγωγής του, το οποίο περιλαμβάνει την εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση, την πολιτιστική καλλιέργεια, τη φυσική αγωγή και τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Τα Ιδρύματα Αγωγής ή ιδιαίτερα τμήματα τους μπορούν να εξειδικεύονται ανάλογα με το είδος της εκπαίδευσης ή της επαγγελματικής κατάρτισης που παρέχουν».

Για κάθε εισερχόμενο ανήλικο σε Ίδρυμα Αγωγής καταρτίζεται δελτίο αγωγής, στο οποίο, σύμφωνα με το ά. 17 § 8 του ν. 2298/1995, καταχωρίζονται τα σχετικά με τις γραμματικές γνώσεις του ανήλικου, τις κλίσεις και τις σχέσεις του με την οικογένειά του, τους χαρακτηρισμούς της στάσης του απέναντι στο προσωπικό του ιδρύματος και τους συντρόφους του, αλλά και τις επιδόσεις του κατά την παρακολούθηση του προγράμματος του ιδρύματος (σημειώνεται πως τα παρεχόμενα μαθήματα στα Ιδρύματα Αγωγής είναι στοιχειώδους ή μέσης εκπαίδευσης και διεξάγονται σε δημόσια σχολεία κάθε περιοχής κατά το ά. 17 § 10 του ν. 2298/1995). Με τα προκύπτοντα από το δελτίο στοιχεία συντάσσεται έκθεση προόδου του ανηλίκου στο πλαίσιο αγωγής του στο αντίστοιχο Ίδρυμα, που υποβάλλεται στον δικαστή ανηλίκων κατά το πέρας του σχολικού έτους, ή όποτε αυτό ζητηθεί από τον τελευταίο.

Στους ανήλικους που έχουν εισαχθεί σε Ιδρύματα Αγωγής καθιερώνονται τρία είδη αδειών: η άδεια δοκιμασίας και η άδεια για λόγους υγείας, τις οποίες μπορεί να χορηγήσει ο Δικαστής Ανηλίκων, καθώς και η άδεια έκτακτης ανάγκης που μπορεί να χορηγήσει ο Διευθυντής του Ιδρύματος και, σε περίπτωση που

συντρέχει επιτακτική ανάγκη, ο Υπουργός Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Η άδεια δοκιμασίας μπορεί να χορηγηθεί σύμφωνα με το ά. 17 § 10 του ν. 2298/1995 από τον Δικαστή Ανηλίκων ύστερα από αιτιολογημένη γνώμη του Διευθυντή του Ιδρύματος. Πρόκειται για άδεια για την οποία δεν απαιτείται έκθεση της κοινωνικής υπηρεσίας και η οποία μπορεί να παραταθεί από τους έξι μήνες, που είναι η κανονική διάρκειά της, στους δώδεκα μήνες. Η τμηματική χορήγηση της άδειας είναι εφικτή. Η άδεια που χορηγείται για λόγους υγείας, οριζόμενη από το ίδιο άρθρο με την άδεια δοκιμασίας, αναφέρεται στην άδεια που χορηγείται κατόπιν αιτιολογημένης έκθεσης ιατρού του καταστήματος και αφορά την κατ' οίκον νοσηλεία του ανηλίκου. Τέλος, το ά. 17 § 11 του ν. 2298/1995 υπαγορεύει τη δυνατότητα χορήγησης, άδειας στον ανήλικο που έχει τοποθετηθεί σε Ίδρυμα Αγωγής διαρκείας έως είκοσι ημερών (20) για έκτακτες οικογενειακές ανάγκες, για την εξυπηρέτηση εκπαιδευτικών αναγκών, αναγκών της επαγγελματικής κατάρτισης και κατά τις περιόδους εορτών. Σε περιπτώσεις επιτακτικής ανάγκης, ο Υπουργός Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, κατόπιν πρότασης του Διευθυντή του Ιδρύματος, χορηγεί στον ανήλικο άδεια διαρκείας είκοσι (20) ημερών.

Η απόλυση των ανηλίκων που εισάγονται σε Ίδρυμα Αγωγής σύμφωνα με την § 4 του ά. 17 του ν. 2298/1995 (δηλαδή αυτών στους οποίους έχει επιβληθεί το αναμορφωτικό μέτρο της τοποθέτησης σε κατάλληλο Κατάστημα Αγωγής κατ' άρθρο 122 § 1δ του ΠΚ), χωρεί κατά τα προβλεπόμενα στον ΠΚ ή στον ΚΠΔ. Η απόλυση των ανηλίκων που εισάγονται κατά την § 5 του ά. 17 του ν. 2298/1995, δηλαδή αυτών που «διαβιώνουν σε κοινωνικό περιβάλλον ατόμων, τα οποία τελούν καθ' έξη ή κατ' επάγγελμα αξιόποινες πράξεις», διατάσσεται από τον Δικαστή Ανηλίκων, κατά το ά. 17 § 13 ν. 2298/1995, οποτεδήποτε ανακληθεί η αίτηση ή η συναίνεση των προσώπων που είχαν τη γονική μέριμνα του ανηλίκου κατά τον ΑΚ ή μετά την υποβολή έκθεσης της Διεύθυνσης του Ιδρύματος, εφόσον ο λόγος εισαγωγής τους έχει πάψει να υφίσταται ή εφόσον ο ανήλικος είναι πλέον έτοιμος να αντιμετωπίσει τις συνθήκες του ανοιχτού κοινωνικού περιβάλλοντος. Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με το ά. 125 § 1 ΠΚ, παύουν αυτοδικαίως τα αναμορφωτικά μέτρα που επέβαλε το δικαστήριο όταν ο ανήλικος συμπληρώσει το δέκατο όγδοο ($18^{ο}$) έτος της ηλικίας. Το δικαστήριο σύμφωνα με την τελευταία

παράγραφο μπορεί, με αιτιολογημένη απόφαση του, να παρατείνει τα μέτρα, το πολύ μέχρι τη συμπλήρωση του εικοστού πρώτου έτους της ηλικίας του ανηλίκου.

Η θεσμοθέτηση των Ιδρυμάτων Αγωγής είναι ένα γεγονός με χαρακτήρα κοινωνικό, πολιτικό, ακόμη και πολιτισμικό˙ ένα γεγονός που η διαχρονική του εξέλιξη υπήρξε αποτέλεσμα της ζύμωσης των επιστημονικών και πολιτικών τάσεων, των κοινωνικοοικονομικών συγκυριών, ακόμη και των παιδαγωγικών αντιλήψεων και προτύπων κοινωνικής πρόνοιας που έφερε το οργανωμένο κοινωνικό σύνολο σε διάφορες περιόδους της ιστορικής του συνέχειας. Η συμβολή της αναμορφωτικής προστασίας των ανηλίκων στη χώρα μας, κατά το παρελθόν, θεωρείτο ιδιαιτέρως σημαντική, εφόσον αποτελούσε, όχι μόνο τον τρόπο παρέμβασης σε επίπεδο πρόληψης αλλά και αντιμετώπισης της εγκληματικότητας των ανηλίκων, αλλά και επειδή συνέβαλε κατά τα ιδεολογικά δεδομένα της εποχής στην εκπλήρωση ενός καθορισμένου σκοπού· ο σκοπός αυτός ήταν η αυτάρκεια αλλά και η παραγωγικότητα των ανηλίκων ως πολιτών.[399]

Οι αλλαγές που επήλθαν στην πολιτισμική σκηνή του τόπου κατέδειξαν τις πολλαπλές αγκυλώσεις από τις οποίες ο ιστορικός θεσμός πάσχει. «Η μέριμνα δια την ίδρυσιν, κατάργησιν, οργάνωσιν και λειτουργίαν Ιδρυμάτων Αγωγής Ανηλίκων» κατά το ά. 13 του Π.Δ. 602/1976 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 220/19.08.1976), αν και αναμφίβολα σηματοδότησε, σε επίπεδο ορολογίας, μια κοινωνικά πιο ευαισθητοποιημένη προσέγγιση –αντιμετώπιση του προπαραβατικού και παραβατικού ανηλίκου έναντι του α.ν. 2724/1940– προσδίδοντας στον θεσμό χαρακτήρα όχι μόνο σωφρονιστικό αλλά και παιδαγωγικό,[400] δεν κατάφερε εκ των πραγμάτων να αποσοβήσει τη σύνδεση του θεσμού με τα παρεπόμενα της ιδρυματοποίησης με τη χρήση του όρου *ίδρυμα*.[401]

---

[399] Βλ. σχετικά Ιωαννίδη-Ψυχογυιού 2001, 132–136.

[400] Βλ. Ιωαννίδη-Ψυχογυιού 2001, 131.

[401] Παράλληλα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω αναφορικά με τη συνειρμική παραπομπή του όρου *ίδρυμα* σε φαινόμενα ιδρυματοποίησης, προβληματισμοί γεννιούνται και για τη μη μετονομασία του –εν ισχύ– ακόμη και στις μέρες μας όρου *αναμορφωτικά μέτρα*, με όρο που θα προσέδιδε στο θεσμό χαρακτήρα παιδαγωγικό περισσότερο παρά σωφρονιστικό. Επί παραδείγματι, ο όρος Αγωγικά μέτρα, όπως σωστά προτείνει η Ιωαννίδη-Ψυχογυιού θα άμβλυνε, κατά το εφικτό, τις δυσχέρειες του στιγματισμού που επισύρει στον ανήλικο η επιβολή των «αναμορφωτικών μέτρων»,

Με την «Κατάργηση των Ιδρυμάτων Αγωγής Ανηλίκων Θηλέων Παπάγου και Αρρένων Κορυδαλλού του Υπουργείου Δικαιοσύνης» (Π.Δ. 180/1997, Φ.Ε.Κ. Α΄ 152/17.07.1997), για την ανάγκη, της κατά το ά. 3 του ιδίου Π.Δ. αναδιοργάνωσης αλλά και του εκσυγχρονισμού του τρόπου λειτουργίας τους ώστε αυτά να ανταποκριθούν στους στόχους οι οποίοι επαναπροσδιορίζονται σύμφωνα με τις σύγχρονες επιστημονικές και κοινωνικές αντιλήψεις, και την παράλληλη απουσία λειτουργίας δημοτικών, ιδιωτικών και κοινοτικών ιδρυμάτων αγωγής ανηλίκων στη χώρα μας, το μοναδικό κρατικό Ίδρυμα Αγωγής που λειτουργεί στην Ελλάδα είναι αυτό που βρίσκεται στην Νέα Ιωνία Βόλου. Το Ίδρυμα Αγωγής Αρρένων Βόλου αποτελεί περιφερειακή υπηρεσία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Οι προβληματισμοί που γεννιούνται από τη σημαντική μείωση[402] των Ιδρυμάτων Αγωγής Ανηλίκων στην Ελλάδα αφορούν κυρίως το κατά πόσο ένα και μόνο Ίδρυμα μπορεί να αντεπεξέλθει στις ανάγκες επιβολής του αναμορφωτικού μέτρου της *τοποθέτησης ανηλίκου σε Ίδρυμα Αγωγής* μιας ολόκληρης χώρας. Τα προβλήματα υποδομής και στελέχωσης της ιδρυματικής αγωγής αφενός αποτελούν ανάσχεση στην ανάγκη αποκεντρωμένης κατανομής των Ιδρυμάτων στα κύρια γεωγραφικά διαμερίσματα[403] της χώρας και αφετέρου συμβάλλουν στην απροθυμία επιβολής από το δικαστήριο του μέτρου του εγκλεισμού, τόσο στην

σηματοδοτώντας το πέρασμα από την αναμόρφωση της προσωπικότητας του ανηλίκου στην ηθική του καλλιέργεια και διαπαιδαγώγηση. Για την ονομασία του θεσμού των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/Ιδρυμάτων Αγωγής βλ. αναλυτικότερα Ιωαννίδη-Ψυχογυιού 2001, 92-99 και ιδιαίτερα την υποσημείωση 29.

[402] Το ά. 26 του Π.Δ. 602/19.8.1976 όριζε τη λειτουργία των τεσσάρων ακόλουθων Ιδρυμάτων Αγωγής: 1) Αρρένων Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως με έδρα τον Κορυδαλλό· 2) Αρρένων Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως με έδρα τον Βόλο· 3) Αρρένων Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως με έδρα τον Κορυδαλλό· 4) Θηλέων Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως με έδρα την Πεύκη Αττικής. Πλην της καταργήσεως των Ιδρυμάτων Αγωγής Ανηλίκων Θηλέων Παπάγου και Αρρένων Κορυδαλλού με το Π.Δ. 180/1997, το Π.Δ. 945/1980 «Περί καταργήσεως της Κατωτέρας Επαγγελματικής Σχολής του Ιδρύματος Αγωγής Ανηλίκων Αρρένων Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως Κορυδαλλού», (Φ.Ε.Κ. Α΄ 239/14.10.1980), με το μοναδικό άρθρο που περιελάμβανε, κανόνισε την κατάργηση της εν λόγω σχολής του Κορυδαλλού ως μη πληρούσας τις προϋποθέσεις λειτουργίας της.

[403] Βλ. Πιτσελά 2008, 208.

περίπτωση που πληρούνται οι προϋποθέσεις από τον ανήλικο, όσο και στον «εξαναγκασμό»[404] της Δικαιοσύνης προς επιβολή μέτρων ποινικού σωφρονισμού στον ανήλικο.

Με μοναδικό εν λειτουργία Ίδρυμα Αγωγής Ανηλίκων αυτό στον Βόλο, το οποίο και φιλοξενεί[405] μόνο άρρενες ανηλίκους και ελλείψει ειδικών εγκαταστάσεων για τον πληθυσμό των ανήλικων κοριτσιών, οι τελευταίες εκτίουν το στερητικό για την ελευθερία τους επιβληθέν μέτρο στο κατάστημα γυναικών του Κορυδαλλού πλάι σε γυναίκες κρατούμενες διαφόρων κατηγοριών (μητέρες, εγκυμονούσες). Η αποφυγή αρνητικών επιρροών από ενήλικους δράστες, η αποτροπή δηλαδή του κινδύνου της «εγκληματογόνου μόλυνσης»[406] και η προστασία των ανηλίκων σε ένα ιδρυματικό περιβάλλον σίγουρα δεν προασπίζονται υπό τις υφιστάμενες συνθήκες. Το ισχύον καθεστώς εφαρμογής του εν λόγω μέτρου, προφανώς και αποτελεί καταστρατήγηση του Κανόνα 26.3 για τους σκοπούς της ιδρυματικής μεταχείρισης των Στοιχειωδών Κανόνων των Ηνωμένων Εθνών για την Απονομή Δικαιοσύνης σε Ανήλικους (1985), στους οποίους αναφέρεται ρητά ότι: «Ανήλικοι κρατούμενοι παραμένουν χωριστά από τους ενήλικους, σε χωριστό ίδρυμα ή σε χωριστό τμήμα ιδρύματος που στεγάζει επίσης και ενήλικους».[407]

Η απουσία θεσμοθετημένης μεταϊδρυματικής παρακολούθησης[408] των ανηλίκων στους οποίους επεβλήθη το αναμορφωτικό μέτρο του εγκλεισμού σε Ίδρυμα Αγωγής, ακόμη και η μη δημοσίευση στοιχείων της Στατιστικής της Δικαιοσύνης σχετικών με το μέτρο της ιδρυματικής αγωγής πριν το 1974,[409]

---

[404] Πιτσελά 2008, 209.

[405] Αναλυτικότερα Βλ. http://www.ministryofjustice.gr/site/el/ΣΩΦΡΟΝΙΣΤΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑ/Πρόληψηκαιαντιμετώπισητηςεγκληματικότητας.aspx.

[406] Βλ. Πιτσελά 2008, 209.

[407] Βλ. τη μετάφραση του Κανόνα 26.3 στο Πιτσελά 2003, 464.

[408] Σπινέλλη 1992, 121.

[409] Σημειώνεται πως σύμφωνα με τα πρώτα δημοσιευμένα στοιχεία της Στατιστικής της Δικαιοσύνης για το μέτρο της ιδρυματικής αγωγής ανηλίκων στη χώρα μας το 1974, σημαντικό είναι το ποσοστό ανηλίκων στους οποίους είχε μεν επιβληθεί το εν λόγω μέτρο, ήταν όμως απόντες από τα Ιδρύματα Αγωγής της εποχής. Βλ. Πιτσελά 2008, 209. Το πλήθος των απόντων ανηλίκων ακόμη και στις μέρες μας, ιδιαιτέρως αυτών που διαφεύγουν κυρίως μετά τη χορήγηση άδειας, αποτελεί σίγουρα μια

σίγουρα θέτουν τις βάσεις αμφισβήτησης των οργανωτικών συνθηκών της αναμορφωτικής δράσης. Ο φθίνων αριθμός[410] των ανηλίκων στους οποίους διαχρονικά επιβλήθηκε το μέτρο της ιδρυματικής αγωγής, η σχετική βιβλιογραφία,[411] ακόμη και τα πορίσματα των εμπειρικών μελετών,[412]

σοβαρή, επιπρόσθετη ένδειξη της αποτυχίας της ιδρυματικής, αναμορφωτικής αγωγής. Τα λόγια του νεαρού έγκλειστου, ηλικίας μόλις εννέα (9) ετών, αποκαλύπτουν γλαφυρά όχι μόνο την πρόθεση διαφυγής του από το Ίδρυμα, αλλά και το μέσο πραγμάτωσης της πρόθεσής του, μέσα από την τέλεση αξιόποινης πράξης, καθώς επίσης και τα αισθήματα της κοινωνικής του απομόνωσης. «…Ε, θέλω να βγω, γιατί ένα ολόκληρο μήνα εδώ μέσα, είναι χάλια. Τα ξέρεις τώρα [δείχνει τα παιδιά]. Είναι κλεισμένα εδώ δύο χρόνια. Εγώ δεν θα μπορούσα να αντέξω ούτε ένα χρόνο. Θα το σκάσω ένα βράδυ, με το έτσι θέλω, μ' αρχίδια, θα κλέψω ένα αυτοκίνητο και θα πάω ίσια την Αθήνα. Ο Λ. μ' αρέσει, γιατί μου δίνει τσιγάρα». Βλ. Παναγιωτόπουλος 1998, 179.

[410] Στην Ελλάδα, το μέτρο της εισαγωγής ανηλίκου σε Ίδρυμα Αγωγής, ως μέτρο προνοιακού χαρακτήρα, παρουσιάζει πορεία φθίνουσα. Ο φθίνων αριθμός των ανηλίκων που διαχρονικά εισήχθησαν σε Ιδρύματα Αγωγής, με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης, πριν ακόμη τη de jure κατάργηση αυτής της δυνατότητας διαταγής, οφείλεται στην αδυναμία του μέτρου της ιδρυματικής αγωγής να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στον ρόλο του κοινωνικοποιητικού φορέα. «Ο θεσμός της εισαγωγής σε ίδρυμα αγωγής στο πεδίο πρόληψης είχε ουσιαστικά ατονήσει, επειδή η ιδρυματική αγωγή είχε καταστεί διεθνώς αντικείμενο έντονης κριτικής κυρίως όσον αφορά την πλημμελή κοινωνικοποιητική της αποτελεσματικότητα»· βλ. Πιτσελά 2008, 27.

[411] «Η αναμορφωτική μεταχείριση στα ιδρύματα αγωγής έχει αξιολογηθεί ως απολύτως αποτυχημένη»· βλ. Πιτσελά 2008, 208· βλ. επίσης την κριτική στο Χαϊδου 1990, 36-42.

[412] Παρακάτω παρατίθενται αποσπάσματα από τρεις έρευνες που έλαβαν χώρα σε Ιδρύματα Αγωγής στην Ελλάδα. Τα πορίσματα των ερευνών, μολονότι διατυπώθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της τελευταίας 25ετίας, ομόφωνα εκφράζουν προβληματισμούς αναφορικά με την αποτελεσματικότητα του αναμορφωτικού μέτρου, δεδομένης της κοινωνικής προκατάληψης απέναντι στα παιδιά που τα Ιδρύματα Αγωγής φιλοξενούν, ακόμη και των φαινομένων ιδρυματοποίησης που συνεπάγεται η διαβίωση στα τελευταία. Η Λ. Μπεζέ στο *Ανήλικοι παραβάτες, Μελέτη 20 περιπτώσεων,* αποτιμώντας το μέτρο της τοποθέτησης ανηλίκου σε Ίδρυμα Αγωγής, θέτει μια σειρά από ερωτήματα που αναμφίβολα αφήνουν αιχμές, τόσο για την αποτελεσματικότητα του μέτρου όσο και για τη στάση εφησυχασμού τον οποίο το κοινωνικό σύνολο τηρεί απέναντι σε ένα μέτρο που προφανώς δεν ανταποκρίνεται στο έργο αναμόρφωσης και κοινωνικής επανένταξης των ανήλικων, στόχοι με τους οποίους επινοήθηκε. Η Μπεζέ χαρακτηριστικά αναφέρει: «…η λήψη του αναμορφωτικού μέτρου του εγκλεισμού στο Ίδρυμα Αγωγής έχει όντως σαν κύριο στόχο την αναμόρφωση του ανήλικου παραβάτη; ή μήπως εστιάζεται όχι στην προσπάθεια ανάπλασης του ανήλικου παραβάτη, αλλά στον εφησυχασμό του κοινωνικού

υποστηρίζουν σαφώς πως το αναμορφωτικό μέτρο του εγκλεισμού σε Ίδρυμα Αγωγής χωλαίνει.

Το έργο κοινωνικής στήριξης και αρωγής των Ιδρυμάτων Αγωγής στα άτομα της κύριας παιδικής ακόμη και της εφηβικής ηλικίας πριν από την τέλεση αλλά και για την αποτροπή τέλεσης νέων αξιόποινων πράξεων, πρέπει να αποτελεί ένα οικοδόμημα με βάσεις στέρεες εφόσον «η πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλίκων είναι ένα ουσιώδες τμήμα της πρόληψης της εγκληματικότητας στην κοινωνία».[413] Ο θεμέλιος λίθος του οικοδομήματος πρέπει να διέπεται από την

συνόλου; Μήπως με το μικρότερο κόστος σε μέσα, σε χρήματα και σε ανθρώπους δίνεται απλά η εντύπωση εκπλήρωσης του σκοπού προστασίας του παιδιού και του εφήβου;»· βλ. Μπεζέ 1985, 116. Η Ιωαννίδη-Ψυχογυιού (2001, 309) επισημαίνοντας τις δυσμενείς επιδράσεις του ιδρυματισμού στη διαδικασία δόμησης της εικόνας του Εγώ αλλά και της κοινωνικής ταυτότητας του ανηλίκου, παρατηρεί: «Ο στιγματισμός επέρχεται μέσα από τη διαμόρφωση της αυτοεικόνας του νεαρού ατόμου στον ρόλο του «εγκληματία» μέσα στην κοινωνική πρακτική. Ο υποβιβασμός και η απομόνωση «γδύνουν» τον ανήλικο από τον προηγούμενο κοινωνικό του ρόλο και του προσδιορίζουν μια καινούργια ταυτότητα εξαιτίας της ιδρυματικής του θέσης… Ο κοινωνικός στιγματισμός έχει καταστρεπτικά αποτελέσματα για τη μετέπειτα πορεία του ατόμου, και δη του νέου, διότι του αφαιρεί κάθε διάθεση βελτίωσης». Τέλος, ο Παναγιωτόπουλος (1998, 304-305) καυτηριάζοντας τη λειτουργία των Ιδρυμάτων Αγωγής, στην ευρύτερη σφαίρα των νομικών θεσμών στην οποία τα τελευταία ανήκουν, υποστηρίζει πως τα Ιδρύματα Αγωγής καταλυτικά συμβάλλουν στην παραγωγή και μόνιμη κατανομή μειονεξιών και στιγμάτων στον πληθυσμό των ανηλίκων που αυτά φιλοξενούν. Αδυνατώντας να αναγνωρίσουν τόσο το κοινωνικό περιβάλλον όσο και τις σχέσεις που το τελευταίο διατηρεί με το νόμο, τα Ιδρύματα Αγωγής και οι κοινωνικές υπηρεσίες – κατά τον Παναγιωτόπουλο– προλέγουν βάσει της θεματικής της αποπροσαρμοστικότητας και αντικοινωνικής συμπεριφοράς σε κάθε ανήλικο μια «περίπτωση» και σε κάθε συμπεριφορά, ένα «σύμπτωμα». Ο συγγραφέας-ερευνητής υποστηρίζει πως: «…τα ιδρύματα αγωγής αντιμετωπίζουν τα παιδιά λες και προέρχονται από άλλο κόσμο, απόκοσμο, για τον οποίο υπάρχει μεγάλη καχυποψία, απέναντι στον οποίο πρέπει να επιδεικνύεται προσοχή και να λαμβάνονται προφυλάξεις προφυλάσσοντας ταυτόχρονα και τα ίδια τα παιδιά… στα ιδρύματα αγωγής δεν ικανοποιούνται οι ελάχιστες αντικειμενικές συνθήκες κάτω από τις οποίες ασκείται η αναμορφωτική δράση, έτσι ώστε τα νεαρά άτομα να μπορούν να υιοθετήσουν, να εσωτερικεύσουν και να αναπαράγουν τα πρότυπα που θέλουν να διαδώσουν τα μέλη του προσωπικού των εν λόγω ιδρυμάτων».

[413] Κανόνας 1ος από τις «Θεμελιώδεις Αρχές των Ηνωμένων Εθνών για την Πρόληψη της Παραβατικότητας των Ανηλίκων» (Κατευθυντήριες Γραμμές του Ριαντ)· βλ. Πιτσελά 2003, 516.

ανάγκη αναγνώρισης και διαφύλαξης των δικαιωμάτων που υπαγορεύουν οι Διεθνείς Συμβάσεις για να καταστεί εφικτή η πνευματική και ηθική ευημερία των νεαρών ατόμων. Η αρχιτεκτονική του, με επιρροές από τα πρότυπα μέτρα «φιλοξενίας ή εγκλεισμού»[414] της επαρχίας του Quebec, οφείλει να διασφαλίζει συνθήκες ασφαλούς διαβίωσης, συναισθηματικής υποστήριξης, εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, ευημερίας της κοινωνικής και πολιτιστικής ταυτότητας των ανηλίκων.

Το Ίδρυμα Αγωγής μπορεί να διαδραματίσει και τον ρόλο του έσχατου φορέα κοινωνικοποίησης, ως έσχατο αναμορφωτικό μέσο, εφόσον προφανώς οι θεσμοθετημένοι φορείς κοινωνικοποίησης όπως η οικογένεια, το σχολείο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, είτε δεν αντεπεξήλθαν ικανοποιητικά στον ρόλο τους, είτε προπαρασκεύασαν (στην περίπτωση του οικογενειακού περιβάλλοντος) τις συνθήκες για να βρεθεί ο ανήλικος σε κατάσταση *ηθικού κινδύνου*. Η περίοδος έκτισης του αναμορφωτικού μέτρου, ως μέσου εκπλήρωσης του αιτήματος προαγωγής των κοινωνικών, ηθικών, παιδευτικών αναζητήσεων των ατόμων που βρίσκονται στην κυρίως παιδική και εφηβική ηλικία και τα οποία τοποθετήθηκαν σε Ιδρύματα Αγωγής, οφείλει να είναι ισότιμη με τη μύησή τους σε μια νέα κουλτούρα. Η ανάπτυξη των πνευματικών και ηθικών αντισωμάτων, εκπληρωμένη μέσα από μηχανισμούς αγωγής του νεαρού ατόμου, θα συνδράμει αποφασιστικά στην απόκτηση από τον ανήλικο κοινωνικής συνείδησης. Η επίγνωση της ύπαρξης γραπτών και άγραφων νόμων που διέπουν τη λειτουργία του οργανωμένου κοινωνικού συνόλου, την παρουσία των οποίων ο ανήλικος ίσως και να αγνοούσε πριν από την τοποθέτησή του στο Ίδρυμα Αγωγής, μπορεί να περιστείλει εκφράσεις προπαραβατικής, ακόμη και παραβατικής, συμπεριφοράς του.

[414] Με τη λήψη μέτρων προνοιακού και όχι κατασταλτικού χαρακτήρα, το Quebec αναγνωρίστηκε ως πρότυπο στην προστασία παιδιών ως θυμάτων αλλά και ως θυτών εγκληματικών πράξεων. Τα μέτρα «φιλοξενίας ή εγκλεισμού» (hebergement obligatoire) που προβλέπει η σχετική νομοθεσία του Quebec, ορίζονται από το δικαστήριο και ισοδυναμούν με την υποχρεωτική φιλοξενία του ανήλικου σε κατάλληλο ίδρυμα επανένταξης ή ανάδοχη οικογένεια. Το ίδρυμα είναι υποχρεωμένο να εξακολουθήσει τη φιλοξενία, ακόμη και όταν ο νέος συμπληρώσει τα δεκαοχτώ (18) του χρόνια, δεδομένης της συναίνεσης του νέου αλλά και της ανέφικτης επανόδου του στο οικογενειακό του περιβάλλον. Περισσότερα για το παρόν βλ. Μαγγανάς 1999, 293-312.

«Στέρηση της ελευθερίας σημαίνει κάθε μορφή κράτησης ή φυλάκισης ή η τοποθέτηση ενός ατόμου με διαταγή οποιασδήποτε δικαστικής, διοικητικής ή άλλης δημόσιας αρχής σε δημόσιο ή ιδιωτικό ιδρυματικό περιβάλλον, από το οποίο το άτομο δεν επιτρέπεται να απομακρυνθεί με τη θέληση του».[415] Η λήψη του αναμορφωτικού μέτρου του εγκλεισμού σε Ίδρυμα Αγωγής είναι λοιπόν ισότιμη με τη στέρηση της ελευθερίας. Λαμβάνοντας υπόψη τον παραπάνω Κανόνα, τον σκοπό των Ιδρυμάτων Αγωγής του παρόντος νόμου (δηλαδή «την αρωγή, την κοινωνική στήριξη, την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση ανηλίκων»), την αποτελεσματικότητα της καθημερινής πρακτικής του μέτρου, την ανάγκη για επικουρική[416] εφαρμογή του και για ύπαρξη τυπικών κριτήριων[417] που εξουσιοδοτούν τέτοιου είδους έσχατη παρέμβαση για την ελάχιστη αναγκαία περίοδο, αξίζει να σημειωθεί ότι το μέτρο μπορεί να υφίσταται μέχρι την αντικατάστασή του μόνο υπό τις προϋποθέσεις που θέτει η Σύσταση R (87) 20 της

[415] Κανόνας 11ος από το «Πεδίο Εφαρμογής των Κανόνων των Ηνωμένων Εθνών για την Προστασία Ανηλίκων Στερημένων της Ελευθερίας τους»· βλ. Πιτσελά 2003, 532.

[416] Η χρήση του μέτρου της ιδρυματικής αγωγής πρέπει να είναι επικουρική. Η απουσία οικογενειακού περιβάλλοντος ακόμη και η ακαταλληλότητα αυτού, όταν υπάρχει, αλλά και η σχετική έλλειψη υποδομών στον τομέα της ιδρυματικής αγωγής, ίσως αλλά όχι κατ' ανάγκη, να δικαιολογούν το γεγονός πως «κατά το έτος 1994, εκτός από τρεις ανηλίκους οι οποίοι είχαν κρατηθεί προηγουμένως σε ίδρυμα αγωγής, κανείς από τους λοιπούς 53 που εισήλθαν στα ιδρύματα αγωγής δεν είχε υποβληθεί προηγουμένως σε κάποια κύρωση του ποινικού δικαίου ανηλίκων»· βλ. Πιτσελά 2008, 212.

[417] Το ά. 46 των Κατευθυντηρίων Γραμμών του Ριαντ προβλέπει πως «Ο εγκλεισμός νεαρών ατόμων σε ιδρύματα είναι το έσχατο μέτρο και για την ελάχιστη αναγκαία περίοδο· το συμφέρον του νεαρού ατόμου είναι θέμα ύψιστης σπουδαιότητας. Τα κριτήρια που εξουσιοδοτούν τέτοιου είδους τυπική παρέμβαση είναι αυστηρώς καθορισμένα και περιορίζονται στις ακόλουθες περιστάσεις, κατά τις οποίες το παιδί ή το νεαρό άτομο: *α)* έχει υποστεί βλάβη που προκλήθηκε από τους γονείς ή κηδεμόνες· *β)* έχει κακοποιηθεί σεξουαλικά, σωματικά, σωματικά ή ψυχικά από τους γονείς ή κηδεμόνες· *γ)* έχει παραμεληθεί, εγκαταλειφθεί από τους γονείς ή κηδεμόνες· *δ)* απειλείται από σωματικό ή ηθικό κίνδυνο, οφειλόμενο στη συμπεριφορά των γονέων ή κηδεμόνων και *ε)* διατρέχει σοβαρό σωματικό ή ψυχικό κίνδυνο που έχει εκδηλωθεί στην ίδια του τη συμπεριφορά και ούτε οι γονείς, οι κηδεμόνες ή το ίδιο ούτε οι εξωιδρυματικές κοινοτικές υπηρεσίες μπορούν να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο με άλλα ηπιότερα μέσα εκτός από τον εγκλεισμό σε ίδρυμα». Βλ. Πιτσελά 2003, 524.

Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης για τις Κοινωνικές Αντιδράσεις στην παραβατικότητα Ανηλίκων που υιοθετήθηκε από την Επιτροπή Υπουργών στις 17 Σεπτεμβρίου 1987 κατά την 410η σύσκεψη των Εκπροσώπων των Υπουργών:[418]

- να ιδρυθούν μικρής δυναμικότητας ιδρύματα αγωγής ενταγμένα στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό περιβάλλον τους·
- να περιορίζεται όσο το δυνατό λιγότερο η προσωπική ελευθερία του ανήλικου και ο τρόπος με τον οποίο γίνεται τούτο να αποφασίζεται με δικαστικό έλεγχο·
- να βελτιωθούν, όπου είναι δυνατόν, οι σχέσεις του ανήλικου με την οικογένεια του: *α)* αποφεύγοντας την κράτηση σε τόπους που είναι πολύ απομακρυσμένοι ή δύσκολα προσιτοί· *β)* διατηρώντας επαφή ανάμεσα στον τόπο κράτησης και την οικογένεια.

3.3 Ποινική μέριμνα

3.3.1 Μέριμνα στον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας

3.3.1.1 Η μέριμνα του Ποινικού Δίκαιου για τους ανήλικους (θύματα και δράστες) της κυρίως παιδικής ηλικίας

Το Ουσιαστικό Ποινικό Δίκαιο διαμορφώθηκε προς εξαναγκασμό συμμόρφωσης των μελών της κοινωνίας στους πρωταρχικούς κανόνες του Δικαίου που προστατεύουν τα έννομα αγαθά του ατόμου ή του συνόλου. Μέσα από την *κοινωνική* λειτουργία του, το Ουσιαστικό Ποινικό Δίκαιο ασκεί αφενός τη βασική λειτουργία της προστασίας των έννομων αγαθών με την απειλή και επιβολή κυρώσεων και, αφετέρου, τη δευτερεύουσα λειτουργία της εξασφάλισης του ατόμου από την αυθαίρετη και καταπιεστική λειτουργία του ίδιου του Ποινικού Δικαίου.[419]

[418] Βλ. Πιτσελά ό.π., 841.

[419] Βλ. Μαγκάκης 1979, 33–38.

Η μέριμνα για την ανηλικότητα, ως αυτοτελές έννομο αγαθό,[420] αποτελεί αποστολή του Ουσιαστικού Ποινικού Δικαίου όπως αυτή επιτελείται μέσα από τη πρωταρχική, βασική λειτουργία του και αναδεικνύεται μέσα από πολλούς νόμους που εμπεριέχονται σε αυτόν. Για τον εντοπισμό ειδικών ποινικών νόμων που μεριμνούν για τη προστασία της κυρίως παιδικής ηλικίας, είναι χρήσιμο –αρχικά– να ανατρέξει κανείς σε ποινικούς νόμους που προστατεύουν τα έννομα αγαθά του ατόμου και κατόπιν, να αναζητήσουμε αυτούς που αποκλειστικά αναφέρονται στους ανήλικους της κυρίως παιδικής ηλικίας. Οι ποινές, όργανα μέσω των οποίων το Ποινικό Δίκαιο πραγματώνει την προστατευτική λειτουργία του, για τη σωματική ακεραιότητα του ανηλίκου της κυρίως παιδικής ηλικίας, την ελευθερία του, το ανεπηρέαστο της γενετήσιας ζωής του από εξωτερικές επεμβάσεις και προσβολές, αλλά και των οικογενειακών υποχρεώσεων των γονέων του, των περιουσιακών του δικαιωμάτων, αφορούν κάθε ανήλικο ανεξαρτήτως ηλικίας και ορίζονται αντίστοιχα στους παρακάτω ποινικούς νόμους:

- ά. 312 ΠΚ «Σωματική βλάβη ανηλίκων κλπ.» (Κεφάλαιο ΙΣΤ΄: «Σωματικές Βλάβες», Βιβλίο Β΄: Ειδικό μέρος)·
- ά. 323Α ΠΚ «Εμπορία ανθρώπων», ά. 324 ΠΚ «Αρπαγή ανηλίκων», ά. 328 ΠΚ «Εκούσια απαγωγή», ά. 329 ΠΚ, (Κεφάλαιο ΙΗ΄: «Εγκλήματα κατά της προσωπικής ελευθερίας», Βιβλίο Β': Ειδικό μέρος)·

[420] Τα αγαθά που τυποποιούνται από το Ποινικό Δίκαιο και αναγνωρίζονται ως έννομα αγαθά, αποτελούν αγαθά τα οποία εξαιτίας της ζωτικής τους σημασίας δημιουργούν συμφέρον σε αυτούς που τα έχουν ή ενσαρκώνουν το αντικείμενο ή την ιδιότητά τους. Τα έννομα αγαθά με βάση τη φύση του αγαθού μπορούν να ταξινομηθούν σε: *α)* αγαθά-αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου (θαλάσσιο περιβάλλον κ.α.)· *β)* αγαθά-φυσικές ιδιότητες (σωματική ακεραιότητα, υγεία, προσωπική ελευθερία, ανηλικότητα κ.α.)· *γ)* αγαθά-κοινωνικές ιδιότητες (γάμος, οικογένεια, τιμή, ιδιοκτησία, άσυλο κ.α.). Επίσης, τα έννομα αγαθά βάση του φορέα του έννομου αγαθού μπορούν να διακριθούν σε: *α)* ατομικά έννομα αγαθά (ανθρώπινη ζωή, σωματική ακεραιότητα, ανηλικότητα κ.α.)· *β)* κοινωνικά έννομα αγαθά (φυσικό περιβάλλον, τρόφιμα, μέσα συγκοινωνίας κ.α.)· *γ)* κρατικά έννομα αγαθά (εμβλήματα, εκτελεστικά όργανα, φυλακές, κ.α.). Βλ. Μανωλεδάκης 1992, 107 & 120-123· περαιτέρω βλ. Μανωλεδάκης 1973.

- ά. 337 ΠΚ «Προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας», ά. 338 ΠΚ «Κατάχρηση σε ασέλγεια», ά. 339 ΠΚ «Αποπλάνηση παιδιών», ά. 340 ΠΚ, ά. 342 ΠΚ «Κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια», ά. 345 ΠΚ «Αιμομιξία», ά. 347 ΠΚ «Ασέλγεια παρά φύση», ά. 348 ΠΚ «Διευκόλυνση ακολασίας άλλων», ά. 348Α ΠΚ «Πορνογραφία ανηλίκων», ά. 348Β ΠΚ «Προσέκλυση παιδιών για γενετήσιους λόγους», ά. 349 ΠΚ «Μαστροπεία», ά. 351 ΠΚ «Σωματεμπορία», ά. 351Α ΠΚ «Ασέλγεια με ανήλικο έναντι αμοιβής», ά. 352Α ΠΚ «Ψυχοδιαγνωστική εξέταση και θεραπεία του δράστη και του θύματος εγκλημάτων κατά της γενετήσιας ελευθερίας και της οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής», ά. 352Β ΠΚ «Προστασία της ιδιωτικής ζωής του ανήλικου θύματος», (Κεφάλαιο ΙΘ΄: «Εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας και εγκλήματα οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής», Βιβλίο Β': Ειδικό μέρος)·
- ά. 360 ΠΚ «Παραμέληση της εποπτείας ανηλίκου» (Κεφάλαιο Κ΄: «Εγκλήματα σχετικά με το γάμο και την οικογένεια», Βιβλίο Β΄: Ειδικό μέρος)·
- ά. 403 ΠΚ «Παραπλάνηση ανηλίκων σε χρέη», ά. 409 ΠΚ «Παραμέληση αποτροπής από επαιτεία ή αλητεία» (Κεφάλαιο ΚΔ΄: «Εγκλήματα κατά των περιουσιακών δικαιωμάτων», Βιβλίο Β΄: Ειδικό μέρος).

Η ποινή, στο πλαίσιο της κοινωνικής λειτουργίας του Ποινικού Δικαίου αλλά και των προληπτικών σκοπών της, προσδιορίζεται ως η «…βλάβη των αγαθών του τιμωρούμενου του, δηλαδή κακό που απειλείται από το νόμο ακριβώς ως κακό και που επιβάλλεται από τον ποινικό δικαστή ως έκφραση αποδοκιμασίας στο δράστη ορισμένης πράξης ως εκδήλωση ιδιαίτερης αποδοκιμασίας του από την έννομη τάξη».[421] Διατάξεις του Ουσιαστικού Ποινικού Δικαίου που εν προκειμένω μεριμνούν διαχρονικά για δράστες, οι οποίοι είναι ανήλικοι και τέλεσαν αξιόποινες αδικοπραξίες, συναντάμε σε πλήθος νομοθετικών κειμένων που θεσπίστηκαν στη χώρα μας. Τα όρια της ποινικής ανηλικότητας, του τρόπου μεταχείρισης των ανηλίκων δραστών, όπως θεσμοθετήθηκαν σε διάφορες ιστορικές περιόδους, παρουσιάζουν ουσιαστικές αποκλίσεις μεταξύ τους· τούτο οφείλεται στις

[421] Μαγκάκης 1979, 33–38· βλ. επίσης Σπυριδάκης 2008, 299.

σύγχρονες επιστημονικές[422] διαπιστώσεις περί της ανηλικότητας, ακόμη και στις μεταβληθείσες συνθήκες κοινωνικοοικονομικής, πολιτιστικής και πολιτικής ζωής στη χώρα μας.

Στην Ελλάδα, διάταξη που μεριμνά για την ποινική ευθύνη των παιδιών εμπεριέχεται στον πρώτο Ελληνικό Ποινικό Κώδικα, στο Απάνθισμα των Εγκληματικών που συντάχθηκε με εντολή της Β΄ Εθνικής Συνελεύσεως των Ελλήνων το 1824. Το γενικό και ανεξαίρετο ακαταλόγιστο για τον ανήλικο που δεν ξεπερνά το έβδομο ($7^{ο}$) έτος της ηλικίας του, ορίζεται με τη μοναδική διάταξη που αναφέρει πως «Ο μανικός, και ο έχων ηλικίαν κατωτέραν των επτά ετών, εάν φονεύσει να συγχωρείται».[423] Λόγω απουσίας άλλης διάταξης σχετικής με την ποινική ευθύνη των ανηλίκων και, δεδομένων των αισθημάτων της εποχής, η ποινική ανηλικότητα έπαυε στο έβδομο μη συμπληρωμένο έτος της ηλικίας του ανηλίκου.

Τα ηλικιακά όρια της ποινικής ανηλικότητας που εισήχθησαν με τον Ποινικό Κώδικα του 1950 διέκριναν τους ανήλικους σε τέσσερις κατηγορίες: *α)* στα νήπια, στα οποία άνηκαν οι ανήλικοι κάτω του έβδομου ($7^{ου}$) έτους, και θεωρούνταν για το ποινικό δίκαιο αδιάφορα, χωρίς να υπόκεινται σε προνοιακά μέτρα για προπαραβατικούς ανηλίκους αλλά μόνο στα μέτρα που προβλέπονταν από τις διατάξεις του αστικού κώδικα· *β)* στα παιδιά, δηλαδή στους ανήλικους που ηλικιακά διένυαν από το έβδομο ($7^{ο}$) έως και το δωδέκατο ($12^{ο}$) συμπληρωμένο έτος της ηλικίας τους και στα οποία επιβάλλονταν αναμορφωτικά και θεραπευτικά μέτρα μόνο εφόσον το Δικαστήριο Ανηλίκων το έκρινε αναγκαίο για τη διαπαιδαγώγηση και θεραπεία τους και *γ)* στους έφηβους, οι οποίου εντάσσονταν στις ηλικίες από το δωδέκατο ($12^{ο}$) έως το δέκατο έβδομο ($17^{ο}$) συμπληρωμένο έτος και για τους οποίους ο νομοθέτης δεν αρκούνταν μόνο στο τυπικό κριτήριο

[422] Οι διαπιστώσεις της σύγχρονης επιστήμης, αφετηρία που ποινικού μας κώδικα για την ποινική μεταχείριση ανηλίκων είναι ότι: α) ότι ο *ανήλικος* δεν είναι, ψυχικά και σωματικά, μικρογραφία του ενήλικου, αλλά συνιστά *ιδιόμορφη ανθρώπινη προσωπικότητα* με τις δικές της αντιδράσεις απέναντι στο περιβάλλον· *β)* ότι η *εγκληματικότητα* των ανηλίκων έχει, κατά κανόνα, ως κύριες αιτίες της είτε *κακούς κοινωνικούς όρους ζωής*, είτε *παθολογικές καταστάσεις· γ)* τέλος, ότι ο *ανήλικος* έχει προσωπικότητα *εύπλαστη* και γι' αυτό δεκτική *διαπαιδαγώγησης* και *αναμόρφωσης*: Ραπτόπουλος 1998, 287.

[423] Ληξουριώτης 1986, 179.

της ηλικίας τους προκειμένου για τη ποινική τους μεταχείρισή τους, αλλά και στο πραγματικό επίπεδο της ωριμότητας τους· *δ)* στους μετεφήβους ή νεαρούς ενήλικες, συμπληρωμένου του δέκατου όγδοου (18ου) έτους όχι όμως του εικοστού πρώτου (21ου) έτους της ηλικίας τους, για τους οποίους προβλέπονταν αντί των αναμορφωτικών ή των θεραπευτικών μέτρων και του ποινικού σωφρονισμού, η επιβολή ποινή ενηλίκων ελαττωμένης κατά το ά. 83 ΠΚ.[424]

Ο ν. 3189/2003 «Αναμόρφωση της ποινικής νομοθεσίας ανηλίκων και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 243/21.10.2003) αναμφίβολα υπήρξε ένα σημαντικό βήμα του νομοθέτη, προς εναρμόνιση της ελληνικής ποινικής νομοθεσίας με τις Αρχές της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, όσο και της εναρμόνισης του ορίου της λήξης της ποινικής ανηλικότητας με τη λήξη της αστικής ανηλικότητας.[425] Ο ν. 3189/2003 απάλειψε τη διάκριση μεταξύ «παιδιών» και «εφήβων» και αύξησε τα ηλικιακά όρια της ποινικής ανηλικότητας από το κατώτερο όριο του έβδομου (7ου) έτους στο όγδοο (8ο) έτος και, από το ανώτερο όριο του δέκατου έβδομου (17ου) έτους στο δέκατο όγδοο (18ο) έτος της ηλικίας. Πιο συγκεκριμένα, ως ανήλικοι, κατά το ά. 121 ΠΚ, νοούνται «αυτοί που κατά το χρόνο τέλεσης της πράξης, έχουν ηλικία μεταξύ 8ου και 18ου έτους, συμπληρωμένων».

Ο ν. 3860/2010 «Βελτιώσεις της ποινικής νομοθεσίας για τους ανήλικους δράστες, πρόληψη και αντιμετώπιση της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας των ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 111/12.7.2010), παρόλο που δεν επέφερε τροποποιήσεις στα όρια της απολύτου ποινικής ανευθυνότητας δηλαδή εν ισχύ παραμένουν οι διατάξεις του α. 126 § 1 ΠΚ όπως προέβλεπε ο ν. 3189/2003, σύμφωνα με το οποίο απολύτως ποινικώς ανεύθυνοι θεωρούνται οι ανήλικοι ηλικίας από το 8ο συμπληρωμένο έτος, έως το 13ο, έθεσε νέο ανώτατο ηλικιακό όριο του ανηλίκου προς επιβολή των αναμορφωτικών ή θεραπευτικών μέτρων όταν ο αυτός τελέσει αξιόποινη πράξη. Αναλυτικότερα, το νέο ά. 126 § 2 ορίζει πως «Σε ανήλικο που

[424] Βλ. Κουράκης 2004, 269–281· βλ. Παπαζαχαρίου 1963, 123.

[425] Η επισήμανση αφορά το καταληκτικό όριο των δεκαοκτώ (18) ετών συμπληρωμένων, το ανώτατο δηλαδή όριο της ποινικής ανηλικότητας που θέτει ο ν. 3189/2003. Ο εναρμονισμός του ορίου της ποινικής ενηλικότητας με το όριο της αστικής ενηλικότητας, κατά το 18ο συμπληρωμένο έτος, συμπίπτει με τα όρια της πλήρους ικανότητας για δικαιοπραξία (ά. 127 ΠΚ)· βλ. Πιτσελά 2008, 124· Κουράκης 2004, 280.

τέλεσε αξιόποινη πράξη χωρίς να έχει συμπληρώσει το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας του επιβάλλονται μόνο αναμορφωτικά ή θεραπευτικά μέτρα».

Έχοντας ολοκληρώσει την αναφορά μας στα ηλικιακά όρια των ποινικώς ανεύθυνων ανηλίκων στους οποίους περιλαμβάνεται και ένα μέρος του πληθυσμού των ανηλίκων που απασχολεί την παρούσα μελέτη, δηλαδή των ανηλίκων της κυρίως παιδικής ηλικίας, είναι χρήσιμο –έστω και με συντομία– να αναφερθούμε και στις άλλες ηλικιακές κατηγορίες των ανηλίκων πριν προχωρήσουμε στη μέριμνα της ποινικής νομοθεσίας όπως αυτή πραγματοποιείται μέσα από τα αναμορφωτικά και θεραπευτικά μέτρα που αυτή προβλέπει.

Τα ηλικιακά όρια των ανηλίκων που έπονται της κατηγορίας των απολύτως ποινικώς ανεύθυνων, ορίζονται στο κατώτερο όριο του δέκατου τρίτου (13^{ου}) συμπληρωμένου έτους και, στο ανώτερο όριο του δέκατου όγδοου (18^{ου}) συμπληρωμένου έτους. Οι ανήλικοι της κατηγορίας αυτής, μπορεί να είναι ποινικώς ανεύθυνοι κατά το ά. 126 § 3 ΠΚ, ή ποινικώς υπεύθυνοι κατά το ά. 127 §1 ΠΚ. Το τροποποιημένο με τον ν. 3860/2010, ά. 126 § 3 ΠΚ, ορίζει πως «Σε ανήλικο που τέλεσε αξιόποινη πράξη και έχει συμπληρώσει το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας του επιβάλλονται αναμορφωτικά ή θεραπευτικά, εάν δεν υπάρχει δεν υπάρχει περίπτωση να υποβληθεί ο ανήλικος σε ποινικό σωφρονισμό κατά το ά. 127 ΠΚ». Οι επικρίσεις για τη διάταξη του ά. 127 ΠΚ, όπως αναλύονται στην Αιτιολογική Έκθεση του ν. 3860/2010, συνέβαλαν στην επίσης τροποποίηση της.[426] Το νέο όριο της ποινικής υπευθυνότητας οριζόμενο στο κατώτερο όριο του

[426] «Το πρόβλημα επιτείνεται εξαιτίας των προϋποθέσεων των προβλέπει ο νόμος για την επιβολή του ποινικού σωφρονισμού στο ά. 127 ΠΚ… Η διάταξη αυτή έχει επικριθεί όχι μόνο γιατί συνδέει την επιβολή της ποινής με την αβέβαιη κρίση για την μελλοντική συμπεριφορά του ανηλίκου, αλλά και επειδή επιπλέον δε θέτει κανένα περιορισμό ως προς τη βαρύτητα της πράξης που έχει τελεστεί, επιτρέπει την επιβολή ποινή στερητικής της ελευθερίας ακόμα και σε ανηλίκους 13 ή 14 ετών, μολονότι τούτο βρίσκεται σε αντίθεση με διεθνείς τάσεις ως προς τα μέτρα που μπορούν να βοηθήσουν τους ανήλικους σε αυτές τις ηλικίες, και οδηγεί σε διακριτική μεταχείριση των ανηλίκων, αφού η καταδίκη συναρτάται με όλους τους όρους της ζωής τους και όχι με την πράξη που έχουν τελέσει, έτσι ώστε το μέτρο να επιβάλλεται τελικά κατά βάση σε όσους προέρχονται που δεν έχουν οικονομική δύναμη να στηρίξουν τα παιδιά τους». βλ. http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=EDGoAWfMKgM%3d&tabid=132

δέκατου πέμπτου (15ου) συμπληρωμένου έτους του ανηλίκου προβλέπει, κατόπιν απόφασης που θα περιέχει ειδική και εμπεριστατωμένη αιτιολογία για την ανεπάρκεια των αναμορφωτικών ή θεραπευτικών μέτρων αλλά και των συνθηκών τέλεσης της πράξης και της προσωπικότητας του ανηλίκου, τον περιορισμό του ανηλίκου σε ειδικό κατάστημα κράτησης νέων, όταν ο τελευταίος τελέσει πράξη που σε ενήλικο άτομο θα επέσυρε ποινή για πράξη κακουργηματικού χαρακτήρα και εμπεριέχει στοιχεία βίαιης ή στρεφόμενης κατά της ζωής ή ακεραιότητας ή κατ' επάγγελμα ή κατ' εξακολούθηση πράξης. Τέλος, οι ανήλικοι που έχουν συμπληρώσει το δέκατο όγδοο (18ο) έτος αλλά όχι το εικοστό πρώτο (21ο) έτος της ηλικίας τους αποτελούν κατά το ά. 133 ΠΚ τους «Νεαρούς Ανήλικες», οι οποίοι υπόκεινται στις διατάξεις των παραγράφων 2 και 3 του ά. 130 ΠΚ που ορίζουν, βάσει της τροποποιημένης με τον ν. 3860/2010, § 1 του ά. 130 ΠΚ,[427] τη μη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων ή την παραπομπή σε κατάστημα εργασίας και τη χωριστή κράτησή τους από άλλους ενήλικους κρατούμενους, αντίστοιχα.

Ανατρέχοντας σε βιβλιογραφικές πηγές του παρελθόντος, διαπιστώνουμε πως η ποινή –σε ποικίλες ιστορικές περιόδους– δεν αποτελούσε το μόνο μέσο καταπολέμησης της εγκληματικότητας. Για τις ανάγκες της παρούσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά μας τόσο στο περιεχόμενο των εγκληματοπροληπτικών μέτρων (επανορθωτικά, βελτιωτικά, εξασφαλιστικά μέτρα βελτίωσης και ασφαλιστικά μέτρα), τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από το κράτος εκτός από την ποινή για τη διατήρηση του κύρους του, αλλά και για τη διατήρηση της ασφάλειας και της υπεράσπισης των ζωτικών συμφερόντων της κοινωνίας,[428] καθώς επίσης στη θεωρία που έθετε ως μοναδικό σκοπό του Εγκληματολογικού Δικαίου την

[427] Η § 1 του ά. 130 με τον ν. 3860/2010 αντικαταστάθηκε ως εξής: «Η διάταξη του άρθρου 127 παρ. 1 εφαρμόζεται και για τους ανήλικους που τέλεσαν αξιόποινη πράξη μετά τη συμπλήρωση του δέκατου πέμπτου έτους της ηλικίας τους και εισάγονται σε δίκη μετά τη συμπλήρωση του δέκατου όγδοου έτους. Στην περίπτωση αυτή τα αναμορφωτικά μέτρα παύουν αυτοδικαίως όταν ο ανήλικος συμπληρώσει το εικοστό πέμπτο της ηλικίας του. Αν το δικαστήριο κρίνει ότι η επιβολή αναμορφωτικών ή θεραπευτικών μέτρων δεν είναι επαρκής και ότι ο περιορισμός σε ειδικό κατάστημα κράτησης νέων, μολονότι αναγκαίος δεν είναι πλέον σκόπιμος, μπορεί να επιβάλλει την ποινή που προβλέπεται για την πράξη που τελέστηκε, ελαττωμένη σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 83».

[428] Βλ. Καρανίκας 1933, 29.

καταπολέμηση των εγκλημάτων και όχι την ανταπόδοση των προξενούμενων κακών, επισημαίνοντας πως οι ποινές δεν εξυπηρετούσαν πάντα την καταπολέμηση του εγκλήματος. Μέτρα ποικίλα, όχι μόνο ποινικά αλλά και ασφαλιστικά, στο πεδίο της πρόληψης αλλά και της καταστολής του εγκλήματος –κατά την ίδια θεωρία– συνέθεταν τα μέτρα χάριν της πάλης εναντίον της εγκληματικότητας.[429]

Τα μέτρα ασφαλείας τα οποία αναφέρθηκαν πιο πάνω, διακρίνονται σε ποικίλες κατηγορίες (στερητικά της ελευθερίας, μέτρα κατά της περιουσίας, μέτρα βελτίωσης, αναμορφωτικά ή θεραπευτικά μέτρα, μέτρα αναπληρωματικά ή συμπληρωματικά της ποινής) βάσει κριτηρίων για τη συστηματική τους κατάταξη. Τα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις ειδικές διατάξεις για ανηλίκους στο όγδοο κεφάλαιο του Γενικού Μέρους του Ποινικού Κώδικα αποτελούν μέτρα ασφαλείας και μάλιστα αναπληρωματικά της ποινής.[430] Πλην της ρυθμίσεώς τους στο όγδοο κεφάλαιο, τα αναμορφωτικά μέτρα, τα οποία και αποτελούν έναν οιονεί κώδικα του ποινικού δικαίου ανηλίκων, δεν αναφέρονται στα μέτρα ασφαλείας και στις ποινές που ορίζονται στο τέταρτο κεφάλαιο του Ποινικού Κώδικα.[431]

Τα αναμορφωτικά μέτρα που ρυθμίζονται στο ά. 122 ΠΚ, όπως διαμορφώθηκαν με τον ν. 3189/2003 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 243/21.10.2003) «Αναμόρφωση της ποινικής νομοθεσίας ανηλίκων και άλλες διατάξεις», αποτελούν –σε σύγκριση με αυτά που προέβλεπε ο Ποινικός Κώδικας του 1950– ένα πλαίσιο ποινικής μέριμνας διευρυμένο σε αριθμό μέτρων, στο οποίο μετά τις τροποποιήσεις που επέφερε ο ν. 3860/2010 υπόκεινται οι ανήλικοι που κατά αμάχητο τεκμήριο του νόμου, κατά το ά. 126 § 1 ΠΚ, δεν έχουν ικανότητα για καταλογισμό, αλλά και οι ανήλικοι έως 15 ετών, εκτός εάν κατά το ά. 126 § 3 κρίνεται αναγκαίο να τους επιβληθεί ο ποινικός σωφρονισμός σύμφωνα με το ά. 127 § 1 ΠΚ.

Αναμορφωτικά μέτρα, σύμφωνα με το ά. 122 § 1 ΠΚ, είναι: *α)* η επίπληξη του ανηλίκου· *β)* η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς ή επιτρόπους του· *γ)* η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε

[429] Βλ. Παπαζαχαρίου 1959, 8–9.

[430] Βλ. Μαργαρίτη & Παρασκευόπουλος 1984, 71–80.

[431] Πιτσελά 2008, 170–171.

ανάδοχη οικογένεια· *δ)* η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή ιδρύματα ανηλίκων ή επιμελητές ανηλίκων· *ε)* η συνδιαλλαγή μεταξύ ανήλικου δράστη και θύματος για έκφραση συγνώμης και εν γένει για εξώδικη διευθέτηση των συνεπειών της πράξης· *στ)* η αποζημίωση του θύματος ή η κατ' άλλον τρόπο άρση ή μείωση των συνεπειών της πράξης από τον ανήλικο· *ζ)* η παροχή κοινωφελούς εργασίας από τον ανήλικο· *η)* η παρακολούθηση από τον ανήλικο κοινωνικών και ψυχολογικών προγραμμάτων σε κρατικούς, δημοτικούς, κοινοτικούς ή ιδιωτικούς φορείς· *θ)* η φοίτηση του ανηλίκου σε σχολές επαγγελματικής ή άλλης εκπαίδευσης ή κατάρτισης· *ι)* η παρακολούθηση από τον ανήλικο ειδικών προγραμμάτων κυκλοφοριακής αγωγής· *ια)* η ανάθεση της εντατικής επιμέλειας και επιτήρησης του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή επιμελητές ανηλίκων· *ιβ)* η τοποθέτηση του ανηλίκου σε κατάλληλο κρατικό, δημοτικό, κοινοτικό ή ιδιωτικό ίδρυμα αγωγής. Επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ανηλίκου ή τη διαπαιδαγώγησή του, χωρίς να αποσαφηνίζει περαιτέρω ο νομοθετικός συντάκτης του το επακριβές περιεχόμενο των παραπάνω υποχρεώσεων, αποτελούν τα πρόσθετα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπει το ά. 122 § 2 ΠΚ. Ολοκληρώνοντας όσον αφορά τις διατάξεις του ά. 122 ΠΚ, αναφέρουμε πως ο συνδυασμός δύο ή περισσότερων αναμορφωτικών μέτρων των περιπτώσεων α΄ έως ια΄, αν και σε εξαιρετικές περιπτώσεις, εκπληρώνεται με την § 2 του ιδίου άρθρου.

Το δικαστήριο, κατά το ά. 124 § 1 ΠΚ «Μεταβολή ή άρση των μέτρων», μπορεί να αντικαταστήσει τα επιβληθέντα αναμορφωτικά μέτρα με άλλα ή, κατά την ίδια παράγραφο, να τα άρει αν αυτά εκπλήρωσαν τον σκοπό για τον οποίο επιβλήθηκαν. Το ίδιο –κατά το ά. 124 § 2 ΠΚ– μπορεί να πράξει και για τα θεραπευτικά μέτρα σύμφωνα με το ά. 123 § 2 ΠΚ. Προκειμένου για την αντικατάσταση ή άρση των αναμορφωτικών ή θεραπευτικών μέτρων, η συνδρομή των προϋποθέσεων ελέγχεται από το δικαστήριο, καθώς ορίζει το ά. 124 § 4 ΠΚ, μετά την πάροδο ενός έτους από την επιβολή τους.

Η διάρκεια των αναμορφωτικών και θεραπευτικών μέτρων καθορίζεται από τις διατάξεις του ά. 125 ΠΚ. Τα αναμορφωτικά μέτρα, εκτός από την περίπτωση που το δικαστήριο αποφασίσει με ειδικά αιτιολογημένη απόφαση του να παρατείνει τα μέτρα το πολύ μέχρι της συμπλήρωσης του εικοστού πρώτου (21^{ου})

έτους της ηλικίας του ανήλικου κατά το ά. 125 § 1 ΠΚ, παύουν αυτοδικαίως –όταν ο ανήλικος σύμφωνα με το ά. 125 § 1 ΠΚ– συμπληρώσει το δέκατο όγδοο (18^{ο}) έτος της ηλικίας του. (Η νέα διάταξη του ά. 130 § 1 ΠΚ αναφερόμενη σε ανήλικους που τέλεσαν αξιόποινη πράξη μετά τη συμπλήρωση του δέκατου πέμπτου (15^{ου}) έτους της ηλικίας του και εισάγονται σε δίκη μετά τη συμπλήρωση του δέκατου όγδοού (18^{ου}) έτους της ηλικίας τους, ορίζει την αυτοδίκαιη παύση των αναμορφωτικών μέτρων με τη συμπλήρωση του εικοστού πέμπτου (25^{ου}) έτους της ηλικίας του υπαίτιου). Τα θεραπευτικά μέτρα επιτρέπεται να παραταθούν κατόπιν γνωμοδότησης κατά τις διατάξεις του ά. 125 § 2 ΠΚ και μετά το δέκατο όγδοο (18^{ου}) έτος της ηλικίας του ανηλίκου, το μέγιστο μέχρι το εικοστό πρώτο (21^{ου}) έτος του.

Το ά. 128 ΠΚ «Πταίσματα ανηλίκων», όταν η τελεσθείσα από τον ανήλικο πράξη συνιστά πταίσμα, υπαγορεύει την εφαρμογή των στοιχείων α΄, β΄ και ι΄της § 1 του ά. 122 ΠΚ, δηλαδή των αναμορφωτικών μέτρων της επίπληξης του ανηλίκου, της ανάθεσης της υπεύθυνης επιμέλειάς του στους γονείς ή επιτρόπους τους και, της παρακολούθησης από τον ανήλικο ειδικών προγραμμάτων κυκλοφοριακής αγωγής.

Τα αναμορφωτικά όπως και τα θεραπευτικά μέτρα δεν υπάγονται στην αρχή της ενοχής, παρά στην αρχή της αναλογικότητας σύμφωνα με την οποία ο περιορισμός των μέτρων επέρχεται συναρτήσει των προσωπικών συνθηκών ζωής και της βαρύτητας της τελεσθείσας πράξης του ανήλικου.[432] Η νομολογία, εξάλλου, των ποινικών μας δικαστηρίων, βασισμένη στον διοικητικό τους χαρακτήρα κατά τον οποίο ως καταδικαστική χαρακτηρίζει την απόφαση που αναγνωρίζει και ενοχή και επιβάλλει ποινή, αποδίδει ως αθωωτική την απόφαση που επιβάλλει αναμορφωτικά και θεραπευτικά μέτρα.[433]

Τα αναμορφωτικά μέτρα που εμπεριέχονται στον ν. 3189/2003 αποτελούν θεσμούς δοκιμασμένους στο εξωτερικό. Το ενδεχόμενο, ωστόσο, η εν λόγω νομοθεσία να μείνει «στα χαρτιά» (law in papers), παρά τις αξιέπαινες προθέσεις αυτών που την εκπόνησαν, σχετίζεται με την έλλειψη συντονιστικού μηχανισμού

[432] Πιτσελά 2008, 173–174.

[433] Βλ. Μαργαρίτης 1994, 102.

για όλα τα μέτρα που προβλέπονται αλλά και για τη συνακόλουθη αποσπασματική αντιμετώπιση των ανηλίκων, καθώς και για τη διασπάθιση μεγάλων πόρων. Η αναγνώριση μιας Κεντρικής Αρχής, κατά τα πρότυπα της Διεύθυνσης Προστασίας της Νεότητας στο Κεμπέκ του Καναδά, θα συνέβαλλε στη συγκέντρωση όλων των υποθέσεων που αφορούν τους ανήλικους (θύματα και θύτες) μέσω των περιφερειακών της γραφείων, αποφασίζοντας για αυτούς κατά περίπτωση, αλλά και κατευθύνοντας τους σε προγράμματα ή θεραπεία.[434] Για τους λόγους αυτούς επιτακτική προβάλλει η ανάγκη συστηματικής και συντονισμένης μέριμνας για τους ανηλίκους μέσα από υπηρεσίες περιφερειακά κατανεμημένες, των οποίων η διοικητική εμβέλεια θα άπτεται κυριότερα της πρόληψης μιας και «δια να ληφθή δε μέριμνα αγωγής των κοινωνικώς ασθενών ανηλίκων δεν είναι ανάγκη να εγκληματήσωσι, δεν είναι αναγκαίον να εκδηλωθή αυτή δι' οιασδήποτε αντικοινωνικής συμπεριφοράς…».[435] Ειδικότερα δε, στην περίπτωση των ανηλίκων της κυρίως παιδικής ηλικίας, η πρόληψη θα αποσοβήσει την εμφάνιση μορφών συμπεριφοράς όπως αυτής του ηθικού κινδύνου ακόμη και της λανθάνουσας παραβατικότητας που αποτελούν οιονεί μορφές παραβατικής συμπεριφοράς. Σε περίπτωση, ωστόσο, που η συμπεριφορά του ανηλίκου άπτεται του αντικειμένου της δικαιοσύνης, είναι χαρακτηριστικό πως τα Ηνωμένα Έθνη στις «Θεμελιώδεις προοπτικές» των Στοιχειωδών κανόνων για απονομή δικαιοσύνης σε ανηλίκους (Κανόνες Πεκίνου 1985), έχοντας υπόψη την ανάγκη για σταθερή βελτίωση των υπηρεσιών δικαιοσύνης των ανηλίκων αναφέρουν στον Κανόνα 1.6 την αναγκαιότητα τόσο της συνεχούς βελτίωσης του δικαίου ανηλίκων όσο και την ανάγκη ανάπτυξης μιας προοδευτικής κοινωνικής πολιτικής για ανήλικους. Αναλυτικότερα, ο Κανόνας ορίζει πως «Οι υπηρεσίες της δικαιοσύνης ανηλίκων αναπτύσσονται συστηματικά με σκοπό τη βελτίωση και διατήρηση της ικανότητας του προσωπικού, το οποίο ασχολείται σε αυτές τις υπηρεσίες, περιλαμβανομένων και των μεθόδων, των θεωρητικών προσεγγίσεων και των στάσεών του».[436]

[434] Βλ. Μαγγανάς 2004, 231–232.

[435] Καρανίκας 1949, 9.

[436] Βλ. τη μετάφραση και το ερμηνευτικό σχόλιο του Κανόνα στο Πιτσελά 2003, 440–441.

3.3.1.1.1 Μέριμνα του Ποινικού Δικαίου για τους ανήλικους δράστες

3.3.1.2.1 Αναμορφωτικά μέτρα

α. Η επίπληξη του ανηλίκου

Η επίπληξη του ανηλίκου αποτελεί το πρώτο από τα δώδεκα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπει το ά. 122 § 1 περ. α΄ ΠΚ. Το αναμορφωτικό μέτρο της επίπληξης, δηλαδή της επίσημης αποδοκιμασίας[437] της πράξης του ανηλίκου από το δικαστήριο, αποτελεί ένα αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο που επιβάλλεται είτε από τον εισαγγελέα πριν από την έναρξη της ποινικής διαδικασίας με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Το μέτρο της επίπληξης, μολονότι ρητά εφαρμόζεται στο δίκαιο ανηλίκων των περισσοτέρων χωρών,[438] δεν φέρει σε όλες τον ίδιο νομικό χαρακτήρα.[439] Στην Ελλάδα, η επιβολή του εν λόγω μέτρου απαγγέλλεται στον ανήλικο από τον Δικαστή Ανηλίκων. Η προφορική επιβολή της επίπληξης, μαρτυρά τον παιδαγωγικό της χαρακτήρα· πρόκειται για μέτρο στο οποίο υπερτερεί το παραινετικό στοιχείο, που συνδέεται με την έκκληση στην τιμή και καλή του θέληση του ανήλικου δράστη προς αποφυγή τέλεσης εκ νέου έκνομων πράξεων.[440]

Η επίπληξη του ανηλίκου αποτελεί διαχρονικά το πρώτο σε συχνότητα επιβληθέν αναμορφωτικό μέτρο.[441] Το Δικαστήριο Ανηλίκων επιπλήττει τον ανήλικο κυριότερα για παραβάσεις του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας (Κ.Ο.Κ.), για

---

[437] Κουράκης 2004, 282.

[438] Στο γερμανικό ποινικό δίκαιο ανηλίκων, χρησιμοποιείται ο όρος «προειδοποίηση» (verwarnung), στο αγγλικό, ο όρος της «προειδοποίηση της αστυνομίας» (police cautioning), στο γαλλικό, γίνεται αναφορά στην «προτροπή» (admonestation) κ.ά, βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1992, 107.

[439]Στο γερμανικό ποινικό δίκαιο ανηλίκων η επίπληξη ή προειδοποίηση (verwarnung) αποτελεί μέτρο σωφρονισμού του ανήλικου. Στο ελβετικό ποινικό δίκαιο η «επίπληξη» (verweis) αποτελεί ποινή· και στις δύο χώρες η επιβολή του μέτρου προϋποθέτει την ικανότητα καταλογισμού του δράστη. Βλ. Πιτσελά 2008, 182.

[440] Βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1987, 85· Πιτσελά 2008, 183.

[441] Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1992, 105.

προκληθείσες από τον ανήλικο σωματικές βλάβες αλλά και διαπραχθέντα αδικήματα κατά της ξένης ιδιοκτησίας.

Ο προσδιορισμός των δυσμενών συνεπειών της αντικοινωνικής συμπεριφοράς, η αμεσότητα και το αδάπανο της όλης διαδικασίας, αποτελούν χαρακτηριστικά του –πλέον ευχερέστερου στην εφαρμογή του– αναμορφωτικού μέτρου της επίπληξης. Η ήπια, ωστόσο, ακόμη και ακαθόριστη φύση της επίπληξης, ως τρωτά σημεία του μέτρου, δίνουν σε πλήθος ανηλίκων οι οποίοι υφίσταται την κύρωση της επίπληξης, την ευχάριστη εντύπωση της αθώωσής τους.[442] Το αναμορφωτικό μέτρο της επίπληξης του ανηλίκου, δηλαδή της συναίσθησης από τον ανήλικο του έκνομου χαρακτήρα της πράξης του για την αποφυγή τέλεσης άδικων πράξεων στο μέλλον οφείλει, για την αποδοτικότερη εφαρμογή του, να μην επιβάλλεται από τον Δικαστή ερήμην του ανηλίκου.

Σε κάθε περίπτωση ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί, κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ, να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ. Το μέτρο καθώς ορίζει το ά. 128 ΠΚ μπορεί να επιβληθεί και στην περίπτωση που η τελεσθείσα από τον ανήλικο πράξη συνιστά πταίσμα.

β. Η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς ή επιτρόπους του

Η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς ή επιτρόπους του αποτελεί το δεύτερο αναμορφωτικό μέτρο που προβλέπει το ά. 122 § 1 περ. β΄ ΠΚ Πρόκειται για ένα αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο που επιβάλλεται, είτε από τον εισαγγελέα πριν την έναρξη της ποινικής διαδικασίας με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

[442] Σπινέλλη & Τρωϊάνου ό.π., 109.

Για την ανάθεση της επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς ή επιτρόπους του, απαραίτητη προϋπόθεση προβάλλει η ύπαρξη ενός ομαλού οικογενειακού περιβάλλοντος, ικανού να ανταποκριθεί υπεύθυνα στην πλήρωση των βιολογικών αναγκών αλλά και στην προαγωγή της κοινωνικής και ηθικής ευημερίας του ανήλικου τέκνου.

Το εν λόγω μέτρο έχει ως συνέπεια την «επίταση»[443] της ευθύνης που υπαγορεύει ο ΑΚ. Αναλυτικότερα, το ά. 923 ΑΚ, «Ευθύνη εκείνου που εποπτεύει άλλον», ορίζει πως «Όποιος έχει την εποπτεία ανηλίκου ή ενηλίκου ο οποίος τελεί υπό δικαστική συμπαράσταση ευθύνεται για τη ζημία που τα πρόσωπα αυτά προξενούν παράνομα σε τρίτον, εκτός αν αποδείξει ότι άσκησε την προσήκουσα εποπτεία ή ότι η ζημία δεν μπορούσε να αποτραπεί…».

Οι προβληματισμοί που εγείρονται με την επιβολή του προκείμενου μέτρου, στενά συνδέονται με την εκ νέου ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε άτομα υπό την εποπτεία των οποίων ο ανήλικος προέβη στην τέλεση αξιόποινης πράξης. Το αντιφατικό στοιχείο του μέτρου, εν προκειμένου, έγκειται στην ανανέωση της εμπιστοσύνης που ο νομοθέτης επιδεικνύει έναντι των γονέων και επιτρόπων του ανηλίκου που τέλεσε έκνομη ενέργεια, ενόσω το ά. 360 ΠΚ «Παραμέληση της εποπτείας ανηλίκου», υποδεικνύει την ποινική ευθύνη των ασκούντων πλημμελή επιμέλεια του ανηλίκου. Το ά. 360 § 1 ΠΚ αναλυτικότερα ορίζει πως «Όποιος, ενώ έχει υποχρέωση εποπτείας ανηλίκου νεότερου από δεκαοκτώ ετών, παραλείπει να τον παρεμποδίσει από την τέλεση αξιόποινης πράξης ή από το να επιδίδεται στην πορνεία, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι ενός έτους, αν δεν συντρέχει περίπτωση να τιμωρηθεί αυστηρότερα με άλλη διάταξη».[444]

[443] Πιτσελά 2008, 185.

[444] Κατά την § 1 του ά. 360 ΠΚ, είναι αναγκαία η δόλια προαίρεση των ασκούντων την επιμέλεια του ανηλίκου. Ο δόλος αναφέρεται στη γνώση της ιδιότητας της επιμέλειας από τον δράστη, στη γνώση για την επικείμενη τέλεση από τον ανήλικο αξιόποινης πράξης ή για τάση του ανηλίκου για πορνεία, αλλά και στην ηθελημένη παρεμπόδιση της τέλεσης από τον ανήλικο αξιόποινης πράξης. Η παράλειψη εποπτείας ανηλίκου αποτελεί γνήσιο έγκλημα *παραλείψεως* των ασκούντων την εποπτεία. Βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1992, 326–327.

Το αναμορφωτικό μέτρο της ανάθεσης της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς ή επιτρόπους του, είναι ένα μέτρο που, εφόσον απέχει από τις πρακτικές της ιδρυματικής μεταχείρισης, επιτρέπει στον ανήλικο τη μη απομάκρυνσή του από το οικογενειακό του περιβάλλον. Η οικογένεια, φυσικό και βασικό στοιχείο της κοινωνίας, διαδραματίζει ρόλο εξέχουσας σημασίας στη φροντίδα του εξαρτημένου παιδιού.[445] Οι γονείς φέρουν το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση να μεριμνούν και να επιβλέπουν τα παιδιά τους, ενώ η καταφυγή στο μέτρο της απομάκρυνσης του ανηλίκου από την επιτήρηση των γονέων του, σύμφωνα με τους Στοιχειώδεις Κανόνες για την απονομή δικαιοσύνης σε ανήλικους (Κανόνες του Πεκίνου 1985), είναι το έσχατο εκείνο μέτρο που επιβάλλεται όταν τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης το υποδεικνύουν. «Κανένας ανήλικος δεν απομακρύνεται από τη γονική επιτήρηση και παρακολούθηση είτε μερικώς είτε παντελώς, εκτός αν οι συνθήκες της υπόθεσής του το καθιστούν αναγκαίο».[446] Οι συνθήκες που επικρατούν στο οικογενειακό περιβάλλον του ανηλίκου, αυτές δηλαδή που προσδιορίζουν την ικανότητα των γονέων ή επιτρόπων του ανηλίκου να ανταποκριθούν με υπευθυνότητα στο μέτρο της επιμέλειας, είναι εφικτό να διαγνωστούν από την Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων κατά το ά. 7 περ. δ΄ του Π.Δ. 49 της 04/24.01.1979. Η καθημερινή πρακτική, ωστόσο, όπως αυτή αποτυπώνεται στην σχετική βιβλιογραφία, δεν επαληθεύει, παρά τις προϋποθέσεις του νόμου, ούτε την έμπρακτη εφαρμογή της παρακολούθησης της εξέλιξης και άσκησης προστατευτικής επίβλεψης[447] στον ανήλικο ούτε και την εφαρμογή στην πράξη της διάταξης του ά. 360 ΠΚ[448]

Το προκείμενο μέτρο, το οποίο και επιβάλλεται συνήθως για παραβάσεις του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας (Κ.Ο.Κ.) και για παραβίαση διατάξεων του ΠΚ, πρέπει, για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή του, να επιβάλλεται με την παρουσία τόσο του ανηλίκου όσο και των γονέων ή επιτρόπων του. Η ανάγκη για την απευθείας πληροφόρηση της έγκλησης έγκειται στην συναίσθηση του

[445] Βλ. το ά. 10 § 1 του Διεθνούς Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα (16.12.1966) στο Πιτσελά 2003, 316.

[446] Βλ. τη μετάφραση της συνθήκης και το ερμηνευτικό σχόλιο στο Πιτσελά 2003, 458.

[447] Πιτσελά 2008, 186–187.

[448] Βλ. τη σημ. 23 στο Κουράκης 2004, 282· Πιτσελά 2008, 186.

αξιόποινου χαρακτήρα της πράξης που τέλεσε ο ανήλικος από τον ίδιο αλλά και από τα άτομα που ασκούν την επιμέλειά του. Η ενθάρρυνση, ακόμη και υποχρέωση των γονέων ή επιτρόπων για συμμετοχή σε προγράμματα συμβουλευτικής, ιατροπαιδαγωγικής και κοινωνικής πολιτικής, αλλά και σχολών γονέων, θα αποτελούσε σίγουρα ένα θετικό βήμα του νομοθέτη, ώστε οι ασκούντες την επιμέλεια να αντιληφθούν το βάρος της ευθύνης που συνεπάγεται το αναμορφωτικό μέτρο αλλά και γενικότερα η εποπτεία και επιμέλεια του ανήλικου τέκνου. Η αντίληψη της μομφής που εμπεριέχει για τον ανήλικο η κύρωση της υπεύθυνης επιμέλειάς του από τους γονείς ή επιτρόπους του, θα εξυπηρετούσε διπλά εάν εκλαμβανόταν ως μομφή και από τους τελευταίους, ώστε μέσα από διαδικασίες περισυλλογής και αυτοκριτικής να συνειδητοποιήσουν, όχι μόνο τα τυχόν λάθη στη διαδικασία διαπαιδαγώγησης και εν γένει ανατροφής του παιδιού τους, αλλά και να αντιληφθούν την ενδεχόμενη «ηθική»[449] παραμέληση του εξαρτημένου ανήλικου τέκνου τους, καθώς και να επωμισθούν το μερίδιο που πιθανώς τους αναλογεί.

Σε κάθε περίπτωση, ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ. Το μέτρο, καθώς ορίζει το ά. 128 ΠΚ μπορεί να επιβληθεί και στην περίπτωση που η τελεσθείσα από τον ανήλικο πράξη συνιστά πταίσμα.

γ. Η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε ανάδοχη οικογένεια

Η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε ανάδοχη οικογένεια προβλέπεται από το ά. 122 § 1 περ. γ΄ ΠΚ. Είναι ένα μέτρο που θεσπίστηκε ως αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό με τον ν. 3189/2003. Το παρόν μέτρο επιβάλλεται είτε από τον Εισαγγελέα πριν την έναρξη της ποινικής διαδικασίας με στόχο την

[449] Η ηθική παραμέληση του παιδιού αναφέρεται στην από το ίδιο καθημερινή βίωση καταστάσεων έντασης μεταξύ των γονέων του, στη μη άσκηση της επιτήρησή του από τους γονείς του, ακόμη στην παραμέληση που υφίσταται ένα παιδί όταν συνεχώς εγκαταλείπεται στην «παρέα» της τηλεόρασης: βλ. Μαγγανάς 2004, 169.

αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Ο θεσμός της αναδοχής ανηλίκου στην ελληνική νομοθεσία προβλέπεται στο οικογενειακό δίκαιο, από τα άρθρα 1655 – 1665 ΑΚ του ν. 2447/1996, καθώς και από το ά. 40 § 4 του ν. 2101/1992. Η τοποθέτηση του ανηλίκου σε ανάδοχη οικογένεια, μέτρο για την αποφυγή εγκλεισμού κατά τη μεγαλύτερη δυνατή ευχέρεια, αποτελεί και ένα από τα μέτρα που εμπεριέχει η μεγάλη ποικιλία των μέτρων διευθέτησης των Στοιχειωδών Κανόνων των Ηνωμένων Εθνών για απονομή δικαιοσύνης σε ανήλικους (Κανόνες Πεκίνου 1985). Η αναδοχή ανηλίκου, κατά τον κανόνα 18.1 των Κανόνων του Πεκίνου, αποτελεί, όπως και κάθε μέτρο διευθέτησης που εμπεριέχεται στον Κανόνα, ένα μέτρο στη διάθεση της αρμόδιας υπηρεσίας, που επιδεικνύει εμπιστοσύνη αλλά και εγκαλεί τις κοινοτικές δυνάμεις για την αποτελεσματική εφαρμογή των εναλλακτικών διευθετήσεων.[450]

Στην πράξη, η εφαρμογή της ανάθεσης της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε ανάδοχη οικογένεια, ως αυτόνομο αναμορφωτικό μέτρο, δυσχεραίνεται από την έλλειψη αναδόχων οικογενειών.[451]

Σε κάθε περίπτωση, ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ.

δ. Η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή ιδρύματα ανηλίκων ή επιμελητές ανηλίκων[452]

Το αναμορφωτικό μέτρο της ανάθεσης της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή ιδρύματα ανηλίκων ή επιμελητές ανηλίκων αποτελεί ένα αυτοτελές, κύριο αναμορφωτικό μέτρο που προβλέπεται από το ά. 122 § 1 περ. δ΄ ΠΚ. Το μέτρο αυτό επιβάλλεται, είτε από τον εισαγγελέα πριν από την

[450] Βλ. τη μετάφραση του Κανόνα και το ερμηνευτικό σχόλιο στο Πιτσελά 2003, 457-458.

[451] Πιτσελά 2008, 188.

[452] Για το έργο των Εταιριών Προστασίας Ανηλίκων και της Υπηρεσίας Επιμελητών εκτενής ανάλυση παρατίθεται στις ομώνυμες ενότητες.

έναρξη της ποινικής διαδικασίας με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Σε κάθε περίπτωση, ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ.

ε. Η συνδιαλλαγή μεταξύ ανήλικου δράστη και θύματος για έκφραση συγνώμης και εν γένει για εξώδικη διευθέτηση των συνεπειών της πράξης.

Η συνδιαλλαγή μεταξύ ανήλικου δράστη και θύματος για έκφραση συγνώμης και εν γένει για εξώδικη διευθέτηση των συνεπειών της πράξης, αποτελεί ένα αναμορφωτικό μέτρο που προβλέπεται στο ά. 122 § 1 περ. ε΄ ΠΚ. Ως αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο θεσπίστηκε για πρώτη φορά με τον ν. 3189/2003 και επιβάλλεται, είτε από τον Εισαγγελέα πριν από την έναρξη της ποινικής διαδικασίας με στόχο την ανάσχεση της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Η επίλυση ιδιωτικών διαφορών μέσα από την οικονομική ικανοποίηση του θύματος από το περιβάλλον του δράστη υπήρξε διαδεδομένη μορφή απονομής δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα. Στις ΗΠΑ, κατά τη δεκαετία του ’70, η ιδέα συνδιαλλαγής του θύματος με τον δράστη, βρήκε απήχηση στο πλαίσιο μιας ανθρωπινότερης και αποδοτικότερης κίνησης για απονομή δικαιοσύνης. Η ιδέα συνδιαλλαγής του θύματος με τον δράστη αναβίωσε στη Μ. Βρετανία και από τα μέσα της δεκαετίας του ’80 εφαρμόζεται και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.[453]

Η συνδιαλλαγή (reconciliation), θεσμός που έτυχε ευρείας διάδοσης, φέρει ποικίλες ονομασίες όπως «victim offender reconciliation» (συνδιαλλαγή θύτη–θύματος), «victim offender mediation» (διαμεσολάβηση μεταξύ θύτη–θύματος), «restoration» (αποκατάσταση) «restitution» (ανταπόδοση).[454] Η *συνδιαλλαγή* θεωρείται διαδικασία που περιλαμβάνει τη διαιτησία, τη μεσολάβηση και έχει

[453] Βλ. Λαμπροπούλου 1999, 188.

[454] Βλ. Αλεξιάδης 1996, 199.

αποτέλεσμα την αποζημίωση, την αποκατάσταση της βλάβης του θύματος, ακόμη και την συμφιλίωση μεταξύ δράστη και θύματος.[455]

Στην ελληνική ποινική νομοθεσία έχει επικρατήσει η χρήση του όρου *συνδιαλλαγή θύματος και δράστη*. Το μέτρο συνίσταται στην εξώδικη διευθέτηση της διαφοράς του δράστη με το θύμα και προσφέρει, αναφορικά με τη λειτουργία του μηχανισμού απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, πλήθος πλεονεκτημάτων, όπως είναι η ελάφρυνση του φόρτου των δικαστηρίων και συνεπώς η βελτίωση της απονομής δικαιοσύνης, η αποσυμφόρηση των καταστημάτων κράτησης, η ικανοποιητική αποκατάσταση της βλάβης την οποία το θύμα υπέστη, η αποφυγή στιγματισμού του θύτη, ακόμη και η συνειδητοποίηση από τον τελευταίο του αντικοινωνικού χαρακτήρα της πράξης που τέλεσε.

Στη Σύσταση No R (87)20 για τις «Κοινωνικές αντιδράσεις στην παραβατικότητα των ανηλίκων» η προώθηση και η ενθάρρυνση συγκριτικής έρευνας για την άσκηση πολιτικής στο πεδίο της παραβατικότητας των ανηλίκων εκπληρώνεται κατά την § 18 περ. ια΄ με τον προσδιορισμό έμφασης στη μελέτη «μέτρων και διαδικασιών συμφιλίωσης μεταξύ νεαρών δραστών και των θυμάτων τους».[456]

Σε κάθε περίπτωση, ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ.

στ. Η αποζημίωση του θύματος ή η κατά άλλον τρόπο άρση ή μείωση των συνεπειών της πράξης από τον ανήλικο

Η αποζημίωση του θύματος ή η κατ᾽ άλλον τρόπο άρση ή μείωση των συνεπειών της πράξης από τον ανήλικο προβλέπεται από το ά. 122 § 1 περ. στ΄ ΠΚ. Ως αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο θεσπίστηκε για πρώτη φορά με το ν. 3189/2003 και επιβάλλεται είτε από τον εισαγγελέα πριν από την έναρξη της

[455] Βλ. Κουράκης 2004, 284· Αλεξιάδης 1996, 199.

[456] Βλ. τη μετάφραση της Σύστασης στο Πιτσελά 2003, 843.

ποινικής διαδικασίας με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Η αποζημίωση του θύματος από τον ανήλικο αποτελεί ένα μέτρο εξώδικης διευθέτησης των συνεπειών της πράξης που ο τελευταίος τέλεσε. Η αποζημίωση για τη συναίσθηση από τον ανήλικο του αξιόποινου της πράξης του, ακόμη και για να μη γίνεται ο ίδιος εργαλείο αξιόποινων πράξεων που διέπραξαν τρίτοι, είναι σωστό να καταβάλλεται από τον ίδιο τον ανήλικο.[457] Η αποκατάσταση του κόστους που επέφερε η άδικου χαρακτήρα πράξη που τέλεσε ο ανήλικος, δύναται να επέλθει με χρήματα του ίδιου του ανηλίκου παρά την περιορισμένη δικαιοπρακτική του ικανότητα, όπως αυτή ορίζεται από τον νόμο ή με όρους που τάσσει ο νόμος σε ανηλίκους που συμπλήρωσαν το 14^{ο} έτος της ηλικίας τους. Επ' αυτού, το ά. 135 ΑΚ, ορίζει πως «Ο ανήλικος που έχει συμπληρώσει το δέκατο τέταρτο (14^{ο}) έτος της ηλικίας του μπορεί να διαθέτει ελεύθερα κάθε τι που κερδίζει από την προσωπική του εργασία ή που του δόθηκε για να το χρησιμοποιήσει ή να το διαθέσει ελεύθερα».

Στους Στοιχειώδεις Κανόνες των Ηνωμένων Εθνών για απονομή δικαιοσύνης σε ανηλίκους (Κανόνες Πεκίνου 1985), η ικανοποίηση του θύματος και η αποκατάσταση της ζημιάς, ως εναλλακτικό μέτρο της κύρωσης του εγκλεισμού, προβλέπεται στον Κανόνα 18. 1 περ. δ΄.[458]

Σε κάθε περίπτωση ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ.

ζ. Η παροχή κοινωφελούς εργασίας από τον ανήλικο

Το αναμορφωτικό μέτρο της παροχής κοινωφελούς εργασίας από τον ανήλικο προβλέπεται από το ά. 122 § 1 περ. ζ΄ ΠΚ. Ως αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο θεσπίστηκε για πρώτη φορά με τον ν. 3189/2003 και επιβάλλεται είτε από

[457] Βλ. Κουράκης 2004, 285.

[458] Βλ. τη μετάφραση του Κανόνα και το ερμηνευτικό σχόλιο στο Πιτσελά 2003, 457–458.

τον εισαγγελέα πριν από την έναρξη της ποινικής διαδικασίας με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Οι διατάξεις για παροχή κοινωφελούς εργασίας από ανήλικους δεν εφαρμόζονται συχνά.[459] Για την εφαρμογή, ωστόσο, του μέτρου, δεδομένης της συνταγματικής διάταξης του ά. 22 § 4 Σ «Οποιαδήποτε μορφή αναγκαστικής εργασίας απαγορεύεται», είναι αναγκαία η συναίνεση του ανηλίκου. Η Υ.Α. 130621/2003 «Εργασίες, έργα και δραστηριότητες στις οποίες απαγορεύεται να απασχολούνται ανήλικοι» (Φ.Ε.Κ. Β' 875/02.07.2003), μολονότι θεσπίστηκε για την ανάγκη προστασίας της ανηλικότητας στον τομέα της εργασίας και των κοινωνικών ασφαλίσεων, θέτει το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο είναι δυνατό, παρά την απουσία ρητής αναφοράς στην ελληνική ποινική νομοθεσία ανηλίκων, να λάβει χώρα και το αναμορφωτικό μέτρο της παροχής κοινωφελούς εργασίας από τον ανήλικο. Ο σκοπός — το πεδίο εφαρμογής της υπ' αριθμό 130621/2003 Υ.Α., όπως προβλέπεται στο ά. 1, έγκειται στον «…καθορισμό των εργασιών, των έργων και των δραστηριοτήτων που από τη φύση τους ή τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εκτελούνται είναι πιθανό να βλάψουν την υγεία, την ασφάλεια ή να προσβάλλουν την ηθική των νέων εργαζομένων…».

Ο ν. 1851/1989 «Κώδικας βασικών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 122/16.05.1989) στο ά. 61 «Τμηματική έκτιση της ποινής και εργασία σε κοινωνικούς φορείς» ορίζει πως οι κατάδικοι που έχουν καταδικαστεί σε έως δεκαοκτώ (18) μηνών ποινή στερητική της ελευθερίας, η οποία έχει μετατραπεί σε χρηματική, μπορούν να επιλέξουν αντί της μετατροπής, είτε την τμηματική έκτιση της ποινής είτε την εργασία σε φορείς κοινωφελείς. Στις νομοθετικές ρυθμίσεις του ά. 2 § 8 «Μετατροπή των περιοριστικών της ελευθερίας ποινών» του ν. 1941/1991 «Τροποποίηση διατάξεων του Ποινικού Κώδικα, του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 41/18.03.1991) η κοινωφελής εργασία ορίζεται ως μια εργασία που παρέχεται χωρίς αμοιβή σε υπηρεσίες του κράτους, σε οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, σε νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και σε μη κερδοσκοπικά κοινωφελή νομικά

[459] Βλ. Πιτσελά 2008, 199.

πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου. Η Υ.Α. 108842/1997 «Οργάνωση της παροχής κοινωφελούς εργασίας. Διαδικασία επιλογής, ανάθεση και επίβλεψη της σχετικής εργασίας» (Φ.Ε.Κ. Β΄ 1104/12.12.1997), παράλληλα με τον επισυναπτόμενο πίνακα των φορέων που συμμετέχουν στην εφαρμογή του θεσμού της κοινωφελούς εργασίας, στην § 2.2 περιλαμβάνει ρυθμίσεις που αφορούν τη διαδικασία ανάθεσης της κοινωφελούς εργασίας, τη δυνατότητα δηλαδή επίβλεψης –κατά το ά. 82 ΠΚ– του παρέχοντος κοινωφελή εργασία και την επικοινωνία του Εισαγγελέα ή του συμβουλίου πλημμελειοδικών με τον επιβλέποντα ή τον Εισαγγελέα του τόπου παροχής της κοινωφελούς εργασίας. Στην ίδια παράγραφο της υπουργικής απόφασης ορίζεται πως: «Η διαδικασία της ανάθεσης μπορεί να διευκολυνθεί μετά από προηγούμενη αίτηση του κατηγορουμένου μέσω του συνηγόρου του στον αντίστοιχο φορέα, ο οποίος θα βεβαιώνει ότι σε περίπτωση απόφασης μετατροπής της στερητικής ποινής της ελευθερίας σε κοινωφελή εργασία αποδέχεται να απασχολήσει ή να επιβλέψει τον καταδικασμένο σε κοινωφελή εργασία».

Η παροχή κοινωφελούς εργασίας αποτελεί έναν θεσμό που πρωτοεφαρμόστηκε σε ενήλικες στη Μ. Βρετανία στις αρχές της δεκαετίας του 1970.[460] Αποφάσεις για παροχή κοινωφελούς εργασίας σε ανήλικους εμπεριέχονται στον Κανόνα 18. 1 περ. γ΄, στους Στοιχειώδεις Κανόνες των Ηνωμένων Εθνών για απονομή δικαιοσύνης σε ανηλίκους (Κανόνες Πεκίνου, 1985)[461] καθώς και στην § 15 της Σύστασης (87) 20 του Συμβουλίου της Ευρώπης για τις «Κοινωνικές αντιδράσεις στην παραβατικότητα των ανηλίκων» όπου γίνεται αναφορά σε «…εργασία για την κοινότητα κατάλληλη για την ηλικία του ανηλίκου και τις ανάγκες διαπαιδαγώγησής του».[462]

Σε κάθε περίπτωση ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να

[460] Βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1992, 140.

[461] Βλ. τη μετάφραση και το ερμηνευτικό σχόλιο του Κανόνα στο Πιτσελά 2003, 458.

[462] Βλ. τη μετάφραση της Σύστασης στο Πιτσελά ό.π., 842.

επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ.

η. Η παρακολούθηση από τον ανήλικο κοινωνικών και ψυχολογικών προγραμμάτων σε κρατικούς, δημοτικούς, κοινοτικούς ή ιδιωτικούς φορείς

Το αναμορφωτικό μέτρο της παρακολούθησης κοινωνικών και ψυχολογικών προγραμμάτων σε κρατικούς, δημοτικούς, κοινοτικούς ή ιδιωτικούς φορείς**,** προβλέπεται από το ά. 122 § 1 περ. η΄ ΠΚ. Ως αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο θεσπίστηκε για πρώτη φορά με τον ν. 3189/2003 και επιβάλλεται, είτε από τον Εισαγγελέα πριν από την έναρξη της ποινικής διαδικασίας με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Η ανάγκη για έναν αναμορφωτικό προσανατολισμό της εργασίας για ανήλικους δράστες, στο πλαίσιο της μη ιδρυματικής τους μεταχείρισης, διατυπώνεται και στους Στοιχειώδεις Κανόνες των Ηνωμένων Εθνών για απονομή δικαιοσύνης σε ανηλίκους (Κανόνες Πεκίνου 1985). Ο Κανόνας 25 για την «Κινητοποίηση εθελοντών και άλλων κοινοτικών υπηρεσιών» αναδεικνύοντας τον πολύτιμο ρόλο που αποδεδειγμένα, παρά την ανεπαρκή τους αξιοποίηση επέδειξαν ειδικότερα οι εθελοντές και οι εθελοντικές τους υπηρεσίες, ορίζει πως «Εθελοντές, εθελοντικές οργανώσεις, τοπικοί οργανισμοί και άλλες κοινοτικές υπηρεσίες καλούνται να συμβάλλουν αποτελεσματικά στην αναμόρφωση του ανηλίκου στο περιβάλλον της κοινότητας και, όσο είναι δυνατό, στους κόλπους της οικογένειας».[463]

Η προσφορά κοινωνικών και ψυχολογικών προγραμμάτων στη χώρα μας από δημοτικούς, κοινοτικούς, ιδιωτικούς ακόμη τοπικούς φορείς, στο πλαίσιο της μη ιδρυματικής μεταχείρισης του ποινικού δικαίου ανηλίκων, είναι εμφανής, παρόλο που είναι ανεπαρκώς ανεπτυγμένη εξαιτίας οικονομικών κυρίως παραμέτρων. Τοπικά συμβούλια, σύλλογοι, μη κυβερνητικές οργανώσεις, δραστηριοποιούμενοι στην προστασία, στην ψυχοκοινωνική υγεία της νεότητας, στην πρόληψη του κοινωνικού αποκλεισμού και της παραβατικότητας, αναδεικνύουν την αξία του

[463] Βλ. τη μετάφραση και το ερμηνευτικό σχόλιο του Κανόνα, στο Πιτσελά 2003, 463.

[463] Πιτσελά 2008, 186–187.

εθελοντισμού αλλά και τις πολλαπλές δυνατότητες που αυτός μπορεί να προσφέρει στην ομαλή ανάπτυξη παιδιών και εφήβων. Για τις δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα σε επίπεδο τοπικής περιφέρειας (δημοτικής – κοινοτικής) ειδικός λόγος πρέπει να γίνει στα λεγόμενα «Τοπικά Συμβούλια Πρόληψης της Παραβατικότητας». Τα Συμβούλια τα οποία στοχεύουν στην κοινωνική κυρίως αντιμετώπιση της παραβατικότητας των ανηλίκων, προβλέπονται από το ά. 16 του ν. 2713/1999 «Υπηρεσία Εσωτερικών Υποθέσεων της Ελληνικής Αστυνομίας και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 89/30.04.1999). Κάθε Συμβούλιο από τα παραπάνω αποτελείται από επιστήμονες και λειτουργούς που διαθέτουν ειδικές γνώσεις στον τομέα της εγκληματικότητας και διαμένουν στην περιφέρεια του Δήμου ή της Κοινότητας. Έργο του Συμβουλίου καθώς ορίζει το ά. 16 § 3 του ίδιου νόμου είναι «…η κατάρτιση προγράμματος πρόληψης της εγκληματικότητας στη δημοτική ή κοινοτική περιφέρεια αρμοδιότητάς του, η διατύπωση γνώμης επί σχετικών ερωτημάτων του Δημάρχου ή Προέδρου της Κοινότητος ή των τοπικών κοινωνικών και επιστημονικών φορέων, η συνεργασία με τα αντίστοιχα Συμβούλια όμορων Δήμων ή Κοινοτήτων, η διοργάνωση ημερίδων, σεμιναρίων και άλλων συναφών εκδηλώσεων για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, η συνεχής, μέσω των τοπικών μέσων μαζικής επικοινωνίας, ενημέρωση των κατοίκων, καθώς και η εκδήλωση κάθε άλλης σχετικής δραστηριότητας…». Ειδικότερες δραστηριότητες τις οποίες μπορούν να αναπτύσσουν τα Τοπικά Συμβούλια είναι οι σχετικές με την οργάνωση δυνατοτήτων διαμεσολάβησης για την προσέγγιση δράστη και θύματος, η διαμόρφωση χώρων άθλησης, απασχόλησης, ψυχαγωγίας για παιδιά και νέους με προβλήματα απομόνωσης – μοναξιάς, η περιφρούρηση σχολικών χώρων, η οργάνωση μουσικών, θεατρικών και άλλων εκδηλώσεων σε συνεργασία με τους Δήμους κ.ά.[464]

Σε κάθε περίπτωση, ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να

[464] Βλ. αναλυτικότερα Κουράκης 2007, 156–157.

επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ.

θ. Η φοίτηση του ανηλίκου σε σχολές επαγγελματικής ή άλλης εκπαίδευσης ή κατάρτισης

Το μέτρο της φοίτησης του ανηλίκου σε σχολές επαγγελματικής ή άλλης εκπαίδευσης ή κατάρτισης προβλέπεται από το ά. 122 § 1 περ. θ΄ ΠΚ. Ως αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο θεσπίστηκε για πρώτη φορά με το ν. 3189/2003 και επιβάλλεται, είτε από τον Εισαγγελέα πριν από την έναρξη της ποινικής διαδικασίας με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Η βούληση της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης να συνεχίζουν οι στόχοι του ποινικού συστήματος να χαρακτηρίζονται από τη διαπαιδαγώγηση και τη κοινωνική ένταξη των παραβατικών ανηλίκων, καταδεικνύεται στη Σύσταση No R (87) 20 για τις «Κοινωνικές Αντιδράσεις στην Παραβατικότητα των Ανηλίκων». Η παροχή ειδικής βοήθειας αλλά και εισαγωγής ειδικευμένων προγραμμάτων –σε πειραματική βάση– στα σχολεία ή σε νεανικές ή αθλητικές οργανώσεις αποτελούν μέτρα που εμπεριέχονται στην Σύσταση, αποβλέποντας στην πρόληψη της δυσκοινωνικότητας και παραβατικότητας των ανηλίκων. Οι παρεμβάσεις που συνιστά η Σύσταση για τους ανήλικους παραβάτες, προτρέποντας μάλιστα τις κυβερνήσεις των κρατών–μελών, ακόμη και στην αναθεώρηση της νομοθεσίας και πρακτικής τους, αποτελούν μέτρα που στοχεύουν στη βαθμιαία εγκατάλειψη της προσφυγής του ανηλίκου σε κράτηση. Σε πνεύμα και επιδιώξεις ανάλογες με αυτές για τις οποίες θεσμοθετήθηκε η διάταξη του ά. 122 περ. θ΄ ΠΚ, η §4 της Σύστασης No R (87) 20 υπαγορεύει «με σκοπό τη βαθμιαία εγκατάλειψη της προσφυγής σε κράτηση και την αύξηση του αριθμού των εναλλακτικών μέτρων, την κατά προτίμηση χρησιμοποίηση εκείνων των μέτρων τα οποία επιτρέπουν μεγαλύτερες ευκαιρίες για κοινωνική ένταξη μέσω της διαπαιδαγώγησης, της επαγγελματικής εκπαίδευσης καθώς επίσης και μέσω της αξιοποίησης άλλων δραστηριοτήτων ή του ελεύθερου χρόνου».[465]

[465] Βλ. τη μετάφραση της Σύστασης στο Πιτσελά 2003, 839–843.

Σε κάθε περίπτωση, ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ.

ι. Η παρακολούθηση από τον ανήλικο ειδικών προγραμμάτων κυκλοφοριακής αγωγής

Το μέτρο της παρακολούθησης από τον ανήλικο ειδικών προγραμμάτων κυκλοφοριακής αγωγής προβλέπεται από το α. 122 § 1 περ. ι΄ ΠΚ. Ως αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο θεσπίστηκε για πρώτη φορά με τον ν. 3189/2003 και επιβάλλεται, είτε από τον Εισαγγελέα πριν από την έναρξη της ποινικής διαδικασίας με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Οι παραβιάσεις του ν. 2696/1999 «Κύρωση του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 57/23.03.1999) αποτελούν το συνηθέστερο αδίκημα που διαπράττουν οι ανήλικοι. Η παρακολούθηση ειδικών προγραμμάτων κυκλοφοριακής αγωγής, μέτρο που στοχεύει στη διαπαιδαγώγηση καθεαυτή του ανηλίκου σε θέματα ασφαλούς οδήγησης, συνεπώς στην ουσιαστική περιστολή των κυκλοφοριακών παραβάσεων, είναι σημαντικό να συνδυαστεί με μέτρα που αποφασιστικά θα αποτρέψουν τον ανήλικο από την εκ νέου τέλεση αδικημάτων του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας έως ότου ο τελευταίος αποδεδειγμένα αποκτήσει άδεια οδήγησης, πληρώντας τις ελάχιστες σωματικές και νοητικές ικανότητες και εφόσον έχει ανταπεξέλθει με επιτυχία στο θεωρητικό και πρακτικό τμήμα των εξετάσεων οδήγησης· τέτοια μέτρα μπορεί να είναι η αφαίρεση πινακίδων αριθμού κυκλοφορίας αλλά και κλειδιών του δίτροχου, τρίτροχου, τετράτροχου μηχανοκίνητου οχήματος του ανηλίκου σε περίπτωση που αυτός θελήσει να οδεύσει με τα άνω, χωρίς πινακίδες αριθμού κυκλοφορίας.

Η επιβολή του αναμορφωτικού μέτρου της παρακολούθησης ειδικών προγραμμάτων κυκλοφοριακής αγωγής από τον ανήλικο είναι εφικτό να συνδεθεί, πέρα από την εκμάθηση κανόνων ασφαλούς οδήγησης, με την αναμόρφωση της συμπεριφοράς του ανηλίκου ως κοινωνικού όντος, κατά τη διάρκεια τέλεσης της

παράβασης αλλά και μετά από την τέλεση αυτής. Η επισήμανση αναφέρεται σε αδικήματα του Κ.Ο.Κ., στα οποία ο ανήλικος προφανώς και ηθελημένα υπέπεσε, επιδεικνύοντας τόσο νομικά όσο και κοινωνικά ανάρμοστη συμπεριφορά· στα αδικήματα αυτά μπορεί να εμπίπτουν οι περιπτώσεις του ά. 3 Κ.Ο.Κ. «Μη συμμόρφωση με υποδείξεις τροχονόμου», του ά. 12 § 1 Κ.Ο.Κ. «Αντικανονική συμπεριφορά οδηγών προς τους χρήστες της οδού», του ά. 12 § 3, 4 και 7 Κ.Ο.Κ. «Ανάρμοστη συμπεριφορά οδηγών – απόρριψη αντικειμένων», του ά. 19 § 5 Κ.Ο.Κ. «Συναγωνισμός οδηγών στην ταχύτητα» κ.ά. Μια ακόμη νομοθετική διάταξη που είναι σημαντικό να αναφερθεί, διάταξη που ωστόσο δεν αναφέρεται σε περιπτώσεις ανηλίκων με αντικοινωνική συμπεριφορά, είναι αυτή του ά. 97 «Προστασία ανηλίκων» του Π.Δ. 141/1991 «Αρμοδιότητες οργάνων και υπηρεσιακές ενέργειες του προσωπικού του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης και θέματα οργάνωσης υπηρεσιών» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 58/30.04.1991) που ορίζει πως «Οι διευθυντές ή διοικητές των Υπηρεσιών της Ελληνικής Αστυνομίας, για πταισματικές παραβάσεις ανηλίκων που δεν θεωρούνται χαρακτηριστικές αντικοινωνικής συμπεριφοράς, πρέπει, αντί υποβολής μήνυσης, να απευθύνουν σ' αυτούς συστάσεις και νουθεσίες και να εφιστούν την προσοχή των οικείων τους για την επιμελέστερη άσκηση εποπτείας».

Σε κάθε περίπτωση ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ. Το μέτρο καθώς ορίζει το ά. 128 ΠΚ μπορεί να επιβληθεί και στην περίπτωση που η τελεσθείσα από τον ανήλικο πράξη συνιστά πταίσμα.

ια. Η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή ιδρύματα ανηλίκων ή επιμελητές ανηλίκων

Η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή ιδρύματα ανηλίκων ή επιμελητές ανηλίκων προβλέπεται από το ά. 122 § 1 περ. ια΄. Ως αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο θεσπίστηκε για πρώτη φορά με τον ν. 3189/2003 και επιβάλλεται, είτε από τον Εισαγγελέα πριν από την έναρξη της

ποινικής διαδικασίας με στόχο την αποχή της ποινικής δίωξης του ανηλίκου, είτε από το δικαστήριο μετά τη δίκη του ανηλίκου στο ακροατήριο.

Το προκείμενο μέτρο αποτελεί το βαρύτερο μη ιδρυματικό αναμορφωτικό μέτρο. Συνίσταται –λόγω της ανικανότητας είτε ακόμη της αναποτελεσματικότητας των γονέων ή επιτρόπων του ανηλίκου να ανταποκριθούν στον ρόλο που υποδεικνύουν οι διατάξεις του ΑΚ αλλά και του ά. 122 § 1 περ. β΄ΠΚ– στην επίταση της ευθύνης των προστατευτικών εταιρειών ή ιδρυμάτων ανηλίκων ή επιμελητών ανηλίκων, όπως υπαγορεύει το ά. 122 § 1 περ. δ΄ ΠΚ.

Σε κάθε περίπτωση ως πρόσθετο αναμορφωτικό μέτρο μπορεί –κατά το ά. 122 § 2 ΠΚ– να επιβληθούν στον ανήλικο επιπλέον υποχρεώσεις που αφορούν τον τρόπο ζωής του ή τη διαπαιδαγώγησή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να επιβληθούν δύο ή περισσότερα αναμορφωτικά μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως ια΄ του ά. 122 § 1 ΠΚ.

ιβ. Η τοποθέτηση του ανηλίκου σε κατάλληλο κρατικό, δημοτικό, κοινοτικό ή ιδιωτικό ίδρυμα αγωγής[466]

Το αναμορφωτικό μέτρο της τοποθέτησης του ανηλίκου σε κατάλληλο κρατικό, δημοτικό, κοινοτικό ή ιδιωτικό ίδρυμα αγωγής προβλέπεται από το ά. 122 § 1 περ. ιβ΄ ΠΚ. Είναι ένα αυτοτελές κύριο αναμορφωτικό μέτρο που μπορεί να επιβληθεί τόσο σε περιπτώσεις παραβατικών όσων και προπαραβατικών ανηλίκων. Το μέτρο αυτό είναι το βαρύτερο αναμορφωτικό μέτρο, το οποίο στερεί την ελευθερία του ανηλίκου.

3.3.2.2.2 Θεραπευτικά μέτρα

Τα θεραπευτικά μέτρα αναφέρονται σε περιπτώσεις ανηλίκων ηλικίας μεταξύ του συμπληρωμένου όγδοου και του δέκατου όγδοου έτους της ηλικίας τους, οι οποίοι τέλεσαν πράξη που θα χαρακτηριζόταν κακουργηματικού ή πλημμεληματικού χαρακτήρα, εάν τελούνταν από ενήλικο ποινικά υπεύθυνο άτομο. Τα προκείμενα μέτρα αναφέρονται σε ανηλίκους οι οποίοι, προφανώς, εξαιτίας οργανικής

[466] Για τον θεσμό των «Ιδρυμάτων Αγωγής» εκτενής ανάλυση παρατίθεται στην ομώνυμη ενότητα.

δυσλειτουργίας, ακόμη και διατάραξης των πνευματικών τους λειτουργιών, φέρουν το ακαταλόγιστο των πράξεών τους.

Το ά. 123 § 1 ΠΚ ορίζει πως τα θεραπευτικά μέτρα επιβάλλονται στον ανήλικο αν η κατάστασή του «…απαιτεί ιδιαίτερη μεταχείριση, ιδίως αν πάσχει από ψυχική ασθένεια ή τελεί σε νοσηρή διατάραξη των πνευματικών του λειτουργιών ή από οργανική νόσο ή κατάσταση που του δημιουργεί σοβαρή δυσλειτουργία ή του έχει γίνει έξη η χρήση οινοπνευματωδών ποτών ή ναρκωτικών ουσιών και δεν μπορεί να την αποβάλει με τις δικές του δυνάμεις ή εμφανίζει ανώμαλη εξέλιξη στην πνευματική και ηθική του ανάπτυξη…». Τα θεραπευτικά μέτρα που διατάσσει το δικαστήριο, συνίστανται σε:

α. ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς, στους επιτρόπους του ή στην ανάδοχη οικογένεια·

β. ανάθεση της επιμέλειας του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή σε επιμελητές ανηλίκων·

γ. παρακολούθηση συμβουλευτικού θεραπευτικού προγράμματος από τον ανήλικο·

δ. παραπομπή του ανηλίκου σε θεραπευτικό ή άλλο κατάστημα.

Τα μέτρα που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ ή β΄, σύμφωνα με το ά. 123 § 1 ΠΚ, μπορεί, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, να επιβληθούν σε συνδυασμό με το προβλεπόμενο μέτρο της περίπτωσης γ΄.

Προκειμένου για την επιβολή θεραπευτικών μέτρων στον ανήλικο, είναι αναγκαία η γνωμοδότηση ομάδας εμπειρογνωμόνων. Το ά. 123 § 2 ΠΚ ορίζει πως τα θεραπευτικά μέτρα που επιβάλλει το δικαστήριο ανηλίκων «…διατάσσονται ύστερα από προηγούμενη διάγνωση και γνωμοδότηση από εξειδικευμένη ομάδα ιατρών, ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών, οι οποίοι κατά περίπτωση υπάγονται σε Μονάδα του Υπουργείου Δικαιοσύνης ή σε ιατρικά κέντρα υγείας ή κρατικά νοσηλευτικά ιδρύματα». Η διάγνωση και η γνωμοδότηση από ομάδα πραγματογνωμόνων, παρόλο που αποσοβεί μεν το ενδεχόμενο αναίρεσης της δικαστικής απόφασης εξαιτίας εσφαλμένης εφαρμογής ή ερμηνείας ουσιαστικής ποινικής διάταξης, δεν αποτελεί, ωστόσο, υποχρέωση του δικαστηρίου, εφόσον οι εφαρμοστές των κανόνων δικαίου, σύμφωνα με το ά. 177 § 1 ΚΠοινΔ, κατευθυνόμενοι από τη φωνή της συνείδησής τους, αλλά και από την

απροσωπόληπτη κρίση που προκύπτει από συζητήσεις, μαρτυρίες, αποδείξεις, δεν πείθονται για την αναγκαιότητα θεραπευτικής αντιμετώπισης του ανηλίκου.[467]

Στην πράξη, η επιβολή μέτρων θεραπευτικού χαρακτήρα διατάσσεται σπάνια από το Δικαστήριο Ανηλίκων· η σποραδική εφαρμογή του εν λόγω μέτρου προφανώς δεν απεικονίζει τον πραγματικό αριθμό των ανηλίκων που χρήζουν εξειδικευμένης ιατρικής μεταχείρισης.[468] Η σχετική βιβλιογραφία υποδεικνύει ως παραμέτρους που συντελούν στην περιορισμένη καταφυγή του δικαστηρίου σε θεραπευτικά μέτρα, τόσο τη σχετική έλλειψη ειδικών ιδρυμάτων και την άρνηση φιλοξενίας των ανηλίκων παραβατών από τις διευθύνσεις των ειδικών σχολείων, όσο και τη δυσκολία από μέρους των επιμελητών για διάγνωση της ανάγκης για θεραπευτική μεταχείριση των ανηλίκων κατά την πρώτη φάση της διενεργηθείσας κοινωνικής έρευνας.[469]

Στις διατάξεις του ΠΚ δεν προσδιορίζεται επακριβώς η διάρκεια των θεραπευτικών μέτρων που επιβάλλονται στον ανήλικο από το δικαστήριο. Το ά. 124 § 2 ορίζει πως το δικαστήριο, όμοια με τα αναμορφωτικού χαρακτήρα μέτρα, μπορεί οποτεδήποτε κρίνει αναγκαίο, να αντικαταστήσει και τα θεραπευτικά μέτρα που επέβαλλε στον ανήλικο με άλλα μέτρα. Η αντικατάσταση αλλά και η άρση των θεραπευτικών μέτρων, όταν τα τελευταία εκπληρώσουν τον σκοπό τους, γνωμοδοτείται, σύμφωνα με το ά. 123 § 2 ΠΚ Το ά. 124 § 4 ΠΚ ορίζει πως «Η συνδρομή των προϋποθέσεων αντικατάστασης ή άρσης των αναμορφωτικών ή θεραπευτικών μέτρων ελέγχεται από το δικαστήριο το αργότερο μετά την πάροδο ενός έτους από την επιβολή τους».

[467] Βλ. Πιτσελά 2008, 217 (ιδίως τη σημ. 281).

[468] Βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1992, 123.

[469] Βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1992, 124· Πιτσελά 2008, 222· Κουράκης 2004, 289.

3.3.2 Μέριμνα στον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας

3.3.2.1 Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων

Η Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων αποτελεί τον κρίκο που συνδέει το δίκαιο αρωγής των ανηλίκων και το ποινικό δίκαιο για τους ανήλικους.[470] Ο θεσμός, προσομοιάζει στην πρακτική της «δοκιμασίας» (probation) που είχε το εφαλτήριο της εφαρμογής της σε χώρες αγγλοσαξονικές.[471] Με παραλλαγές στο περιεχόμενο, με εύρος στην επωνυμία, η «δοκιμασία», απαντάται στο δίκαιο ανηλίκων πολλών χωρών[472] αποτελώντας το σύστημα που αν και υπαγορεύει την υποχρεωτική θέση του ανηλίκου υπό επίβλεψη, δίνει στο δικαστήριο την ευχέρεια για αποφυγή επιβολής ποινής σε ανήλικο που πρωτοεισάγεται στο δικαστήριο.[473]

Η χώρα μας ακολούθησε τις νέες, για την εποχή, διεθνείς τάσεις αντιμετώπισης των ανηλίκων παραβατών, με σημαντική καθυστέρηση.[474] Ο ν. 5098/1931 «Περί δικαστηρίων ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 198/13.07.1931) αποτέλεσε μια πρώτη προσπάθεια του νομοθέτη για ικανοποίηση της ανάγκης για την ίδρυση «παιδικών δικαστηρίων» στην Ελλάδα. Η έναρξη της ισχύος του ν. 5098/1931 αναβλήθηκε αλλεπάλληλα, τέθηκε σε ισχύ και τελικά καταργήθηκε με τη δημοσίευση του α.ν. 2135/1939 «Περί εκδικάσεως των εγκλημάτων των ανηλίκων»

---

[470] Βλ. Πιτσελά 2006, 107.

[471] Το σύστημα της «δοκιμασίας» εφαρμόστηκε για πρώτη φορά, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, σε πολιτείες των Η.Π.Α. Το 1879, στην Αγγλία δια νόμου παρασχέθηκε η ευχέρεια στον δικαστή να μην επιβάλλει ποινή σε ανήλικο ηλικίας έως 16 ετών που προσήχθη στο δικαστήριο για πρώτη φορά, αλλά, να τον θέσει υπό την επίβλεψη μελών ιδιωτικών φιλανθρωπικών οργανώσεων. «Ο νόμος ούτος προκειμένου περί ανηλίκων ώριζεν ότι τίθεται υπό "επιμέλειαν – δοκιμασίαν" μόνον κατόπιν συναινέσεώς των. Δέον να επισημανθή το ότι ο νόμος παρείχε ευχέρειαν εις τον δικαστήν: α) να απαλλάξη τον κατηγορούμενον πάσης ποινικής διώξεως, είτε β) να απαλλάξη τούτον υπό όρους, είτε γ) να θέση τον ως άνω υπό όρους απολυόμενον υπό την επίβλεψιν Επιμελητού»· βλ. Τρωϊάνου-Λουλά 1999, 24-25.

[472] «Supervision order» (απόφαση επίβλεψης) στην Αγγλία, «Liberté Surveillé» (επιβλεπομένη ελευθερία) στην Γαλλία, «Σχέδιο Δοκιμασίας» στη Γερμανία, βλ. αναλυτικότερα στο Σπινέλλη & Τρωιάνου 1992, 111.

[473] Βλ. Σπινέλλη & Τρωιάνου ό.π., 396.

[474] Βλ. Τρωϊάνου &Λουλά 1999, 25-26.

(Φ.Ε.Κ. Α΄ 533/08.12.1939) χωρίς ποτέ να εφαρμοσθεί.[475] Η ίδρυση και συγκρότηση της «Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων» προβλέπεται από το ά. 1 του ν. 2793/1954 «Περί οργανώσεως παρά ταις υπηρεσίαις επιμελητών ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 52/29.03.1954). Η σύσταση Κλάδου υπαλλήλων Α΄ Κατηγορίας υπό τον τίτλο «Κλάδος Επιμελητών Ανηλίκων», προβλέπεται από τον α. 1 του ν. 378/1976 «Περί συστάσεως Κλάδου και τακτικών θέσεων Επιμελητών Ανηλίκων παρά τοις Δικαστηρίοις Ανηλίκων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 171/08.07.1976), ενώ με το Π.Δ. 49/1979 «Περί λειτουργίας Επιμελητών Ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 11/24.01.1979), προσδιορίζονται σαφώς η διάρθρωση, η οργάνωση αλλά και τα καθήκοντα της υπηρεσίας.

Οι Υπηρεσίες Επιμελητών Ανηλίκων κατά το ά. 2 § 4 στ. Β΄ περ. 8 του Π.Δ. 36/2000 «Οργανισμός Υπουργείου Δικαιοσύνης» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 29/17.02.2000) λειτουργούν ως περιφερειακές υπηρεσίες του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Το ά. 11 § 3 περ. α΄ του Π.Δ. 36/2000 ορίζει πως η επιμέλεια οργάνωσης και λειτουργίας των Υπηρεσιών Επιμελητών Ανηλίκων μα και η άσκηση εποπτείας επ' αυτών ανήκει στις αρμοδιότητες του Τμήματος Πρόληψης Εγκληματικότητας και Σωφρονιστικής Αγωγής Ανηλίκων του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Το ά. 23 του ίδιου διατάγματος, αναφορικά με τη διάρθρωση και τις αρμοδιότητες των Υπηρεσιών Επιμελητών Ανηλίκων Δικαστηρίων Ανηλίκων, προβλέπει τη συγκρότηση της Διεύθυνσης Επιμελητών Ανηλίκων Αθηνών από το Τμήμα Διοίκησης – Οικονομικού – Πρόληψης και από το Τμήμα Δικάσιμων – Καταστολής. Στην ελληνική επικράτεια, κατά το ίδιο άρθρο, Τμήματα Επιμελητών Ανηλίκων Δικαστηρίων Ανηλίκων, λειτουργούν στον Πειραιά, στη Θεσσαλονίκη, στην Πάτρα, στο Ηράκλειο, καθώς και σε πενήντα επτά (57) λοιπά Δικαστήρια Ανηλίκων της χώρας.

Το ά. 1 του Π.Δ. 49/1979 ορίζει πως «Αι εις τα Δικαστήρια Ανηλίκων συσταθείσαι Υπηρεσίαι Επιμελητών Ανηλίκων εδρεύουν εις τα κατά τόπους Πρωτοδικεία και εις ανεξάρτητα τμήματα ή γραφεία, όπου, κατά το δυνατόν στεγάζεται και το γραφείον του Δικαστή Ανηλίκων ως και η αίθουσα συνεδριάσεων

[475] Βλ. Σπινέλλη & Τρωιάνου 1992, 371.

του Δικαστηρίου Ανηλίκων». Τα καθήκοντα της Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων, όπως καθορίζονται από το ά. 7 του Π.Δ. 49/1979, έχουν ως ακολούθως:

α) Ενεργούν κοινωνικάς έρευνας επί υποθέσεων ανηλίκων.

β) Ασκούν την επιμέλειαν επί ανηλίκων.

γ) Ασκούν προστατευτικήν επίβλεψιν ανηλίκων τελούντων εν δοκιμαστική αδεία εκ των Ιδρυμάτων Αγωγής Ανηλίκων ή απολυθέντων υφ' όρον εκ Σωφρονιστικών Καταστημάτων.

δ) Παρακολουθούν τήν εξέλιξιν ανηλίκων επί των οποίων επιβλήθησαν τα αναμορφωτικά μέτρα της επιπλήξεως ή της θέσεως υπό την επιμέλειαν των γονέων των.

ε) Ενεργούν συνοδείας ανηλίκων εκτός έδρας προκειμένου να εμφανισθούν ενώπιον Δικαστηρίων ή να αποδοθούν εις τους γονείς τους ή να εισαχθούν εις ίδρυμα.

στ) Ενεργούν ελέγχον εις κινηματογράφους και εις κέντρα ψυχαγωγίας όπου συχνάζουν ανήλικοι.

ζ) Ενεργούν πάσαν ετέραν υπηρεσίαν ανατιθεμένην εις αυτούς από τον Προϊστάμενο της Υπηρεσίας ή τον Δικαστή Ανηλίκων ή το Υπουργείον Δικαιοσύνης και σχέσιν έχουσαν με την πρόληψιν ή καταστολήν της εγκληματικότητος ανηλίκων.

Η διενέργεια κοινωνικής έρευνας, η πρώτη από τις αρμοδιότητες των Επιμελητών Ανηλίκων όπως αυτές απαριθμούνται στο άνω άρθρο, τόσο στον τομέα της πρόληψης όσο και της καταστολής, αναφέρεται στη συλλογή στοιχείων από τον Επιμελητή, προς εξαγωγή ορθών συμπερασμάτων αναφορικά με την προσωπικότητα του ανηλίκου, των στοιχείων της ψυχολογικής,[476] προσωπικής,

[476] Το ά. 8 § 3 του Π.Δ. 49/1979, ορίζει πως «Οσάκις εκ της ερεύνης προκύπτει ανάγκη ψυχιατρικής και ψυχολογικής εξετάσεως του ανηλίκου ο αναλαβών την περίπτωσιν Επιμελητής, μεριμνά δια την πραγματοποίησιν της ενδεδειγμένης ιατρικής εξετάσεως. Το σχετικόν πόρισμα επισυνάπτεται εις την έκθεσιν». Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να επισημανθεί η σχετική έλλειψη στην Ελλάδα ψυχολόγων και ψυχιάτρων οι οποίοι να βρίσκονται στην άμεση διάθεση της Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων, ακόμη και να συστεγάζονται με αυτή, όπως και κρατικών σταθμών διαμονής, κρατικών κέντρων παρατήρησης, για περιπτώσεις ανηλίκων στις οποίες είναι αναγκαία η ουσιαστικότερη ψυχολογική και ψυχιατρική τους εξέταση και οι οποίοι, για λόγους ανικανότητας ακόμη και

ακόμη και οικογενειακής και κοινωνικής του ζωής. Πιο συγκεκριμένα, το ά. 8 § 1 του Π.Δ. 49/1979 ορίζει τη διενέργεια κοινωνικής έρευνας από τον Επιμελητή Ανηλίκων κατόπιν παραγγελίας του Δικαστού Ανηλίκων ή του Εισαγγελέως ή του Υπουργού Δικαιοσύνης. Η ίδια παράγραφος, υποδεικνύοντας τη διενέργεια της κοινωνικής έρευνας σε περιπτώσεις ανηλίκων για τους οποίους εκκρεμεί ποινική δίωξη ή για αυτούς των οποίων οι γονείς ή άλλη αρχή έχει υποβάλλει σχετική αίτηση, προβλέπει τη συλλογή στοιχείων που αφορούν τον τρόπο διαβίωσης του ανηλίκου, τη διαγωγή και προσωπικότητα του, μέσα από την απευθείας επικοινωνία του Επιμελητή τόσο με τον ίδιο τον ανήλικο, όσο και με τους οικείους τους, του δασκάλους και εργοδότες, μα και οποιουδήποτε άλλου προσώπου έχει σχέση με τον ανήλικο.

Η κοινωνική έκθεση που συντάσσει ο Επιμελητής είναι απόρρητη,[477] δεν ανακοινώνεται στο ακροατήριο και δεν επισυνάπτεται στην δικογραφία. Κατόπιν

έλλειψης οικογενειακού περιβάλλοντος, στερούνται στέγης. Λόγω απουσίας συνεργασίας της Υπηρεσίας με επιστήμονες ειδικούς στο θέμα της ψυχολογικής και ψυχιατρικής υγιεινής, η δικαστική απόφαση των θεραπευτικών μέτρων πραγματοποιείται σύμφωνα με το ά. 123 § 2 ΠΚ, «ύστερα από διάγνωση και γνωμοδότηση από εξειδικευμένη ομάδα ιατρών, ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών, οι οποίοι κατά περίπτωση υπάγονται σε Μονάδα του Υπουργείου Δικαιοσύνης ή σε ιατρικά κέντρα υγείας ή κρατικά νοσηλευτικά ιδρύματα». Οι προβληματισμοί που γεννιούνται από την ανάγκη παραπομπής έστω και των λιγοστών ανηλίκων σε δημόσια νοσηλευτικά κέντρα, σχετίζονται τόσο με την ικανότητα των δημοσίων ψυχιατρείων της χώρας να ανταποκριθούν στις ανάγκες θεραπευτικής αγωγής των ανηλίκων, όσο με το γεγονός, ότι πολλές από τις περιπτώσεις των ψυχικά ταραγμένων ανηλίκων αντιμετωπίζονται, στα πλαίσια του αναμορφωτικού μέτρου της επιμέλειας, από ψυχιατρικά και ιατροπαιδαγωγικά κέντρα, η προσφορά των οποίων περιορίζεται στη διάγνωση αλλά όχι στην αποθεραπεία του ανηλίκου. Βλ. Τρωϊάνου-Λουλά 1999, 73–74, 214–215.

[477] Οι εκθέσεις των Επιμελητών Ανηλίκων είναι απόρρητες. Οι Επιμελητές, κατά το ά. 15 του Π.Δ. 49/1979, οφείλουν να τηρούν απόλυτη εχεμύθεια αλλά και να διατηρούν κλίμα εμπιστοσύνης με τους ανήλικους. Το ά. 16 του ιδίου διατάγματος προβλέπει πως η μη τήρηση του απόρρητου των εκθέσεων και η έλλειψη κατά το ά. 15 κατάλληλης συμπεριφοράς κατά τη διεξαγωγή της υπηρεσίας τους, συνιστούν πειθαρχικά αδικήματα. Κατά την § 1 του ά. 371 ΠΚ «Παραβίαση επαγγελματικής εχεμύθειας», τα πρόσωπα και οι βοηθοί των προσώπων αυτών στα οποία, λόγω του επαγγέλματος ή της ιδιότητάς τους κάποιοι τους εμπιστεύονται ιδιωτικά απόρρητα, «…τιμωρούνται με χρηματική ποινή ή με φυλάκιση μέχρι ενός έτους αν φανερώσουν ιδιωτικά απόρρητα που τους τα εμπιστεύτηκαν ή τα έμαθαν λόγω του επαγγέλματος τους ή της ιδιότητας τους».

δε συνεργασίας του Επιμελητή με τον Προϊστάμενο της Υπηρεσίας προς ανταλλαγή απόψεων, όταν οι ανάγκες το απαιτούν, η έκθεση κοινοποιείται μόνο στο Δικαστή Ανηλίκων και στους εντεταλμένους με την επιμέλεια και προστασία του ανηλίκου. Η κοινωνική έρευνα στοχεύει στην ενίσχυση του έργου του Δικαστηρίου για την αντιμετώπιση της παραβατικότητας των ανηλίκων με μέτρα προσανατολισμένα στη πρόληψη και τη φροντίδα της κοινωνικής τους επανένταξης.

Οι εκθέσεις κοινωνικής έρευνας, αποτελούν απαραίτητο εργαλείο του Επιμελή προς παρουσίαση μιας ολοκληρωμένης και κυριότερα αντικειμενικής πρότασης στο Δικαστήριο Ανηλίκων. Οι εκθέσεις αλλά και οι προτάσεις του Επιμελητή Ανηλίκων, προς επιβολή της ενδεδειγμένης για τον ανήλικο κύρωσης, μολονότι όχι δεσμευτικές για τον Εισαγγελέα και τον Δικαστή Ανηλίκων, συνιστούν κορυφαία εκδήλωση[478] της συμβουλευτικής λειτουργίας της συγκεκριμένης Υπηρεσίας. Η συγκέντρωση υλικού, γεγονότων δηλαδή που αναδεικνύουν το υπόβαθρο της αντικοινωνικής και παραβατικής συμπεριφοράς του ανηλίκου, συντελείται μέσα από εμφορούμενες από πνεύμα εμπιστοσύνης και όχι κατήχησης, συζητήσεις/συνεντεύξεις των Επιμελητών με τον ανήλικο, που λαμβάνουν χώρα τόσο στην οικία του τελευταίου όσο και στα γραφεία της Υπηρεσίας.[479]

Κατά τους Στοιχειώδεις Κανόνες για την απονομή δικαιοσύνης σε ανήλικους (Πεκίνο 1985), οι εκθέσεις κοινωνικής έρευνας, αποτελούν ένα απαραίτητο βοήθημα στις περισσότερες τυπικές διαδικασίες που αφορούν τους ανηλίκους. Η κατάλληλη διερεύνηση του πρότερου βίου αλλά και των συνθηκών ζωής του ανηλίκου, ή ακόμη και οι όροι υπό τους οποίους τελέσθηκε το έγκλημα, διευκολύνει –κατά τον Κανόνα 16– την συνετή εκδίκαση της υπόθεσης του ανηλίκου από την αρμόδια αρχή. Προκειμένου για την ενημέρωση της αρμόδιας αρχής με πραγματικά περιστατικά, (όπως του κοινωνικού και οικογενειακού περιβάλλοντος, της σχολικής σταδιοδρομίας του ανηλίκου κ.ά), όπως αναφέρεται στο ερμηνευτικό σχόλιο του εν λόγω Κανόνα, μερικές δικαιοδοσίες χρησιμοποιούν ειδικές κοινωνικές οργανώσεις, ή ακόμη και προσωπικό που υπάγεται στο

[478] Πιτσελά 2008, 308.

[479] Βλ. αναλυτικότερα στο Σπινέλλη & Τρωιάνου 1992, 392–395.

δικαστήριο ή ακόμη διοικητική επιτροπή. Καταληπτικό ερμηνευτικό σχόλιο του Κανόνα 16, αποτελεί η αξίωση για διαθέσιμες, κατάλληλες κοινωνικές υπηρεσίες ώστε να παραδίδονται ποιοτικές εκθέσεις κοινωνικής έρευνας.[480]

Η άσκηση επιμέλειας του ανηλίκου από τον Επιμελητή Ανηλίκων ορίζεται από το ά. 9 § 1 του Π.Δ. 49/1979. «Εις περίπτωσιν θέσεως ανηλίκου υπό επιμέλειαν δυνάμει αποφάσεως Δικαστηρίου ή του Υπουργείου Δικαιοσύνης, ο Προϊστάμενος της Υπηρεσίας αναθέτει εις επιμελητήν την άσκησιν ταύτης, ούτος δε επικοινωνεί συστηματικώς μετά του ανηλίκου και των οικείων του, των διδασκάλων ή εργοδοτών του, ως και παντός έχοντος σχέσιν με αυτόν, καθοδηγεί και υποβοηθεί τον ανήλικον εις *την κοινωνική του διαβίωσιν καταβάλλων πάσαν δυνατήν προσπάθειαν διά την* ομαλήν εξέλιξην και κοινωνικήν του προσαρμογήν». Ο Επιμελητής ασκεί την επιμέλεια του ανηλίκου ακόμη και όταν ο ανήλικος αλλάζει τόπο κατοικίας, διαβιβάζοντας –κατά την § 2 του ίδιου άρθρου– στον συνάδελφο της περιφέρειας στην οποία ο ανήλικος εγκαταστάθηκε, κάθε στοιχείο απαραίτητο για την αποτελεσματική συνέχιση της επιμέλειας. Επίσης, καθώς ορίζει το ά. 9 § 3 του Π.Δ. 49/1979, ο Επιμελητής, τηρεί ατομικό δελτίο της εξελίξεως του ανηλίκου, συντάσσει έκθεση περί της εξελίξεώς του και προτείνει την παράταση, άρση ή μεταβολή του αναμορφωτικού μέτρου στον Προϊστάμενο της υπηρεσίας ο οποίος και ενημερώνει σχετικώς τον Δικαστή Ανηλίκων.

Η άσκηση επίβλεψης από την Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων κατά το ά. 10 § 1 του Π.Δ. 49/1979 ασκείται σε περιπτώσεις εξόδου του ανηλίκου από Ίδρυμα Αγωγής αλλά και από Σωφρονιστικό Κατάστημα. Η κοινωνική έρευνα που διενεργείται σε αυτή την περίπτωση, έπεται της κοινωνικής έρευνας που διενεργείται στο πλαίσιο επιβολής κύρωσης στον ανήλικο και συνιστάται στην συλλογή στοιχείων αναφορικά με το οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον του ανήλικου, ώστε να διαπιστωθούν οι συνθήκες που υφίστανται για την επιστροφή και την κοινωνική του επανένταξη. Κατά την § 3 του ίδιου άρθρου, ο Επιμελητής Ανηλίκων παρακολουθεί και ασκεί προστατευτική επίβλεψη σε ανηλίκους στους οποίους επιβλήθηκαν τα αναμορφωτικά μέτρα της επιπλήξεως και της επιμέλειας των γονέων κατά το ά. 122 ΠΚ, εάν αυτό χρειαστεί. Ο

[480] Βλ. τη μετάφραση και το ερμηνευτικό σχόλιο του κανόνα 16.1 στο Πιτσελά 2003, 455.

Επιμελητής ενημερώνει τους σχετικούς φακέλους για την εξέλιξη του ανηλίκου μετά την επιβολή των αναμορφωτικών μέτρων και, σε περίπτωση που η εξέλιξη του ανηλίκου κρίνεται δυσμενής, υποβάλλει στον Δικαστή Ανηλίκων σχετική πρόταση ώστε είτε να ληφθούν ενδεδειγμένα μέτρα, είτε, να μεταβληθούν τα ήδη επιβληθέντα.

Επιπροσθέτως των ειδικών νόμων που προέβλεπαν τη λειτουργία και καθόριζαν την οργάνωση της Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων, σημαντικές πληροφορίες με συναφές περιεχόμενο προς τα ρυθμιζόμενα ως άνω θέματα, απαντώνται και σε πλήθος εγκυκλίων όπως αυτές απεστάλησαν κυριότερα από το Υπουργείο Δικαιοσύνης προς φορείς που άμεσα δραστηριοποιούνταν, καθώς και στις μέρες μας άλλωστε, στον τομέα πρόληψης μα και καταστολής της παραβατικότητας των ανηλίκων. Μολονότι καθεμιά από τις εγκυκλίους αυτές θίγει μια πτυχή της οργάνωσης της Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων, ώστε το έργο για το οποίο αυτή συστάθηκε να καθίσταται αποτελεσματικότερο, εντούτοις, με δεσμευτικό συντελεστή τις ανάγκες της παρούσης, θα αναφερθούμε μόνο σε αυτή που αναδεικνύει τον θεσμοθετημένο βοηθητικό της ρόλο, δηλαδή στις υπηρεσίες των Δικαστηρίων Ανηλίκων. Η εγκύκλιος υπ' αριθμόν 73/19.11.1953, με αριθμό πρωτοκόλλου 134005 «Περί των βασικών αρχών λειτουργίας των Δικαστηρίων ανηλίκων και των δυνατοτήτων βελτιώσεως της παρ' ημίν πρακτικής» η οποία στάλθηκε από το Υπουργείο Δικαιοσύνης προς τους Δικαστές, τους Ανακριτές και τους Εισαγγελείς Ανηλίκων, ορίζει την σπουδαιότητα του έργου των Επιμελητών σε βαθμό μάλιστα που ο θεσμός των Δικαστηρίων Ανηλίκων να μη δύναται να αντεπεξέλθει δίχως τις βοηθητικές υπηρεσίες των Επιμελητών. Η άσκηση του μέτρου της επιμέλειας ή της επιμέλειας μετά την τοποθέτηση του ανηλίκου σε θετή οικογένεια, ή ακόμη της επιμέλειας μετά τη τοποθέτηση του ανηλίκου σε ίδρυμα ημιελεύθερης διαβίωσης, αλλά και η διενέργεια κοινωνικών ερευνών για τον σχηματισμό μιας πλήρους και ασφαλούς εικόνας για τον ανήλικο, αποτελούν τις δραστηριοποιήσεις που αντικατοπτρίζουν την σπουδαιότητα της Υπηρεσίας και αναδεικνύονται στο εν λόγω δημόσιο έγγραφο. Επίσης, ο συντάκτης της εγκυκλίου δεν παραλείπει να επισημάνει τα χαρακτηριστικά που οφείλει να φέρει ο Επιμελητής Ανηλίκων, όπως η κοινωνική κατανόηση, η ευγενής συμπεριφορά, το άψογο ήθος, η ανεπηρέαστη κρίση και επιμονή για την ανίχνευση των

πραγματικών καταστάσεων, μιας και στο όχι πάντα εύκολο έργο του, αυτός, έρχεται πολλές φορές σε επαφή «…με πρόσωπα δύσπιστα, ηθικώς εκπεσμένα ή εκ συμφέροντος αποκρύπτοντα την αληθείαν».

Το έργο που η Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων προσφέρει είναι αξιόλογο·[481] η αποτελεσματικότητα, ωστόσο, του θεσμού είναι δύσκολο να αποτιμηθεί απουσία ενός κριτηρίου κοινής αποδοχής για την επιτυχή διεκπεραίωση της.[482] Χαρακτηριστικά που διαχρονικά ταλανίζουν τη λειτουργία της Υπηρεσίας, όπως ο υπερβολικός φόρτος εργασίας,[483] η ανεπαρκής στελέχωσή της, όπως αυτή διαφαίνεται στις κενές οργανικές θέσεις,[484] αλλά και οι ανύπαρκτες εμπειρίες των νεαρών κρατουμένων με τους Επιμελητές Ανηλίκων, όπως αυτές αποτυπώθηκαν σε στοιχεία των ίδιων των κρατουμένων στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Ορέστης»,[485] σίγουρα εγκυμονούν κινδύνους για την έγκαιρη και την αποτελεσματική παρέμβαση της Υπηρεσίας, τόσο στο πεδίο της πρόληψης όσο και της καταστολής της παραβατικότητας των ανηλίκων.

Στην Υπηρεσία Ανηλίκων που διαδραματίζει τον σημαντικότερο ρόλο τόσο στην επιλογή όσο και στην ορθή εκτέλεση των επιβληθέντων κυρώσεων από το Δικαστήριο, η ανάθεση της υλοποίησης μέτρων που θα συμβάλλουν στην οργάνωση άλλων επιμέρους μέτρων αποτελεί conditio sine qua non για την κοινωνική ένταξη και επανένταξη του ανήλικου παραβάτη.[486] Η ενίσχυση της Υπηρεσίας με προσωπικό το οποίο –κατ' εφαρμογή των σύγχρονων παιδαγωγικών αντιλήψεων και αρχών της παιδοψυχολογίας– θα εκμαιεύει από τον ανήλικο στοιχεία που ευθύνονται για την παρέκκλισή του από την κοινωνική νόρμα, αλλά και η σύσταση ειδικών κοινωνικών υπηρεσιών για τη διενέργεια ποιοτικών

[481] Βλ. Ρομπόκου-Καραγιάννη 2007, 142.

[482] Πιτσελά 2008, 311.

[483] Πιτσελά ό.π., 189.

[484] Βλ. τα ποσοστά των μη καλυμμένων οργανικών θέσεων της Υπηρεσίας στο Πιτσελά 2006, 158.

[485] Στο ερευνητικό πρόγραμμα «Ορέστης», με τίτλο «Διερεύνηση αναγκών και μεθόδων επαγγελματικής κατάρτισης ανηλίκων παραβατών και ανηλίκων σε κίνδυνο», μόλις κάθε «πέμπτος κρατούμενος στην Ελλάδα δηλώνει ότι είχε επαφές με εκπροσώπους της υπηρεσίας επιμελητών ανηλίκων, και από αυτούς που είχαν επαφές μόνο κάθε τρίτος δηλώνει ότι αντιμετωπίστηκε με κατανόηση»· βλ. Πιτσελά 2006, 157–158.

[486] Κουράκης 2004, 284.

κοινωνικών ερευνών οι οποίες με ακρίβεια και σε βάθος χρόνου θα αποτυπώνουν την ψυχοκοινωνική υπόσταση του ανηλίκου σε κίνδυνο αλλά και του παραβατικού ανηλίκου, θα συνδράμουν στην αποδοτικότερη και προφανώς πιο έγκαιρη κινητοποίηση της Υπηρεσίας, καθώς και στη διατύπωση πιο έγκυρων κριτικών και συνεπώς πιο ασφαλών προτάσεων προς το συμφέρον του ανήλικου στο Δικαστήριο. Η δημιουργία συνθηκών που θα επιτρέπουν στην Υπηρεσία, τόσο στον τομέα της πρόληψης όσο και της καταστολής, να διαδραματίζει ρόλο άμεσου αποδέκτη των ανακυπτόντων προβλημάτων των ανηλίκων καθώς και η ενεργητικότερη αλλά συναισθηματικά αποστασιοποιημένη συμμετοχή στη δίκη του ανηλίκου, θα ενισχύσουν το έργο της αρωγής και πολύτιμης συνεργασίας που αυτή παρέχει στα δικαστήρια ανηλίκων πάντα με γνώμονα την ευημερία του ανήλικου τέκνου.

3.3.2.2 Δικαστήρια Ανηλίκων

Η ίδρυση Παιδικών Δικαστηρίων αποτέλεσε θέμα το οποίο απασχόλησε κατά το παρελθόν πλήθος κοινωνικών οργανώσεων επιφορτισμένων με την προστασία του παιδιού. Στη χώρα μας τη διαφώτιση του κοινού για το θέμα των –κατά την ορολογία της τότε εποχής– «παραστρατημένων παιδιών», ο αριθμός των οποίων είχε δραματικά αυξηθεί στα χρόνια που ακολούθησαν της Μικρασιατικής Καταστροφής, ανέλαβαν από το 1920 γυναικεία σωματεία που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή της πρωτεύουσας.[487] Η καθιέρωση, ωστόσο, και κυριότερα η εφαρμογή του θεσμού των Δικαστηρίων Ανηλίκων στην Ελλάδα καθυστέρησε υπερβολικά, εφόσον αντιμετωπίστηκε διαστρεβλωτικά ως έργο, στην ουσία στο περιθώριο του κυρίως έργου κοινωφελών συλλόγων κυριών όπως της «Μέριμνας Ανηλίκων» και της «Γενικής Εταιρείας Προστασίας της παιδικής και εφηβικής ηλικίας».[488]

Ο ν. 5098/1931 «Περί δικαστηρίων ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 198/13.07.1931) ασφαλώς υπήρξε μια σημαντική πρωτοβουλία του τότε νομοθέτη για τη θέσπιση ενός φορέα που θα απένειμε ποινική δικαιοσύνη αποκλειστικά σε ανηλίκους με

[487] Βλ. Παπαδημητρίου 1963, 30–31.
[488] Βλ. Ληξουριώτης 1986, 198.

διαδικασίες ως έναν βαθμό διαφορετικές των ισχυουσών στα λοιπά ποινικά δικαστήρια όπως του ά. 22 § 4 που προέβλεπε τη μη διενέργεια τακτικής ανάκρισης επί υποθέσεων των ανηλίκων, του ά. 24 § 1 περ. 1 & 2 σύμφωνα με το οποίο διερευνούνταν οι περιστάσεις υπό τις οποίες έλαβε χώρα η πράξη, αλλά και ο χαρακτήρας και η προηγούμενη διαγωγή του ανηλίκου, οι όροι ανατροφής και η υλική και ηθική κατάσταση του ανηλίκου, του ά. 29 στο οποίο οριζόταν ως απαράδεκτη η πολιτική αγωγή ενώπιον του Δικαστηρίου Ανηλίκων, ακόμη και του ά. 31 & 1 στο οποίο προβλεπόταν η, συνεδρίαση του Δικαστηρίου Ανηλίκου σε ορισμένη αίθουσα και κεκλεισμένων των θυρών. Περαιτέρω, θεσμοθετούνταν στο ά. 3 τα αναμορφωτικά μέτρα, στο ά. 9 τα σωφρονιστικά μέτρα καθώς και η επιβλεπόμενη ελευθερία του ανηλίκου στα άρθρα του κεφαλαίου IV «Περί ελευθερίας επιβλεπομένης και επιμελητών των ανηλίκων».

Οι διατάξεις του α.ν. 2135/1939 «Περί εκδικάσεως των εγκλημάτων των ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 533/8.12.1939) πραγμάτωσαν τη λειτουργία του πρώτου Δικαστηρίου Ανηλίκων στη χώρα μας, μιας και αυτές του ν. 5098/1931 δεν έτυχαν εφαρμογής. Η δικαιοδοσία των ειδικών Δικαστηρίων Ανηλίκων αφορούσε κατά το ά. 1 τους άγοντες ηλικία δέκα έως δεκαοκτώ ετών ανηλίκους και διευρύνονταν, τόσο στα τελεσθέντα από ανηλίκους πλημμελήματα, σύμφωνα με το ά. 5 § 1, όσο και στα διαπραχθέντα από ανηλίκους πταίσματα, καθώς προέβλεπε το ά. 5 § 2 του ίδιου νόμου. Το δε ά. 7 του α.ν. 2135/1939 όριζε πως «καθ' ην περίπτωσιν δικάζονται ανήλικοι ενώπιον του κακουργιοδικείου, του δικαστηρίου των συνέδρων μετέχουσιν, ει δυνατόν οι παρά Πρωτοδίκαις ή Εφέταις δικασταί ανηλίκων», δικονομική διάταξη που δε διακρίνεται ωστόσο για τον προνοιακό και κυριότερα τον παιδαγωγικό της χαρακτήρα, μαρτυρώντας τα τρωτά σημεία του θεσμού, όταν αυτός πρωτοσυστάθηκε, αφού επέτρεπε την εκδίκαση των υποθέσεων των ανηλίκων ενώπιον του κακουργιοδικείου.

Η νομοθετική μέριμνα για την καθιέρωση της «κεκλεισμένων των θυρών» συνεδρίασης των Δικαστηρίων Ανηλίκων υλοποιήθηκε μέσα από τις διατάξεις του ά. 1 του ν. 3315/1955 «Περί συμπληρώσεως των περί Δικαστηρίων ανηλίκων και μεταχειρίσεως ανηλίκων κειμένων διατάξεων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 203/01.08.1955). Ο νομοθετικός συντάκτης στο ά. 1 § 1 κανόνισε τη διασφάλιση συνθηκών μη στιγματισμού του ανηλίκου από την παρουσία κοινού κατά τη συνεδρίαση, καθώς

και συνθηκών ηθικής συμπαράστασής του με την παρουσία κατά τη συνεδρίαση, των διαδίκων,[489] των συνηγόρων και Επιμελητών Ανηλίκων, των γονέων ή κηδεμόνων του, ακόμη και αντιπροσώπων της οικείας Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων. Το ά. 1 § 2 του ίδιου νόμου, μεριμνώντας για το γενικότερο συμφέρον του ανηλίκου, παρείχε τη δυνατότητα στο Δικαστήριο Ανηλίκων να διατάξει την προσωρινή απομάκρυνση του ανηλίκου από το ακροατήριο. Το Δικαστήριο Ανηλίκων μπορούσε να πράξει τα όμοια, κατά την ίδια παράγραφο, και στην περίπτωση που η παρουσία του ανηλίκου αποτελούσε πρόσκομμα στην ειλικρινή κατάθεση του μάρτυρα ή του συνδικαζόμενου. Σε αυτή την περίπτωση στο ακροατήριο παρέμενε ο συνήγορος του ανηλίκου.

Η ειδική δικονομική μεταχείριση του ανήλικου παραβάτη, στον αναθεωρημένο με Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 συνταγματικό χάρτη της χώρας μας, θεσμοθετείται στο ά. 96 § 3 Σ, όπου κανονίζεται αφενός ο ορισμός των Δικαστηρίων Ανηλίκων από ειδικούς νόμους και αφετέρου η δυνατότητα της μη δημόσιας απαγγελίας των αποφάσεων αυτών. Ειδικές διατάξεις που αφορούν τα Δικαστήρια Ανηλίκων απαντούν στις τροποποιημένες διατάξεις, με τελευταίες αυτές που επέφερε ο ν. 3860/2010 «Βελτιώσεις της ποινικής νομοθεσίας για ανήλικους δράστες, πρόληψη και αντιμετώπιση της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας των ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 111/12.07.2010), στον κυρωθέντα με τον ν. 1493/1950 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 182/17.08.1950) Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, καθώς και στον Κώδικα Οργανισμού Δικαστηρίων και Κατάστασης Δικαστικών Λειτουργών που κυρώθηκε με τον ν. 1756/1998 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 35/16.9.1988). Η άσκηση της ποινικής δικαιοδοσίας των δικαστηρίων πραγματώνεται κατά το ά. 1 ΚΠοινΔ αλλά και στο ά. 1 περ. α΄ του Κώδικα Οργανισμού Δικαστηρίων και Κατάστασης

[489] Ο όρος *διάδικοι* όπως χρησιμοποιείται στο ά. 1 § 1 του ν. 3315/1955, χωρίς καμιά διάστιξη, επιτρέπει την ερμηνεία πως στη συνεδρίαση του Δικαστηρίου Ανηλίκων είναι καταρχήν επιτρεπτή η εισαγωγή της πολιτικής αγωγής, αφενός βάσει του άρθρου 93 § 2 εδ. α΄ του Συντάγματος, αφετέρου διότι καμιά διάταξη δεν το απαγορεύει ρητά. Ωστόσο, ερχόμενη η εισαγωγή της πολιτικής αγωγής σε αντίθεση τόσο με το γενικότερο πνεύμα ευαισθησίας του νομοθέτη προς τους κατηγορούμενους ανηλίκους όσο και με τα άρθρα 93 § 2 εδ. β΄, 94 § 2 και 96 § 3 του Συντάγματος (στενά ερμηνευμένα), κρίνεται ορθότερη η άποψη που θεωρεί απαγορευμένη την εισαγωγή της πολιτικής αγωγής στα Δικαστήρια Ανηλίκων. Βλ. Μαργαρίτης 1994, 83–85.

Δικαστικών Λειτουργών. Η συγκρότηση των Δικαστηρίων Ανηλίκων ρυθμίζεται νομοθετικά από το ά. 7 ΚΠοινΔ και από τις νέες διατάξεις του ά. 4 του Κώδικα Οργανισμού Δικαστηρίων και Κατάστασης Δικαστικών Λειτουργών στις οποίες προβλέπεται η συγκρότηση του μονομελούς δικαστηρίου ανηλίκων από έναν πρόεδρο πρωτοδικών σε κάθε πρωτοδικείο μαζί με έναν αναπληρωτή, πρόεδρο ή πρωτοδίκη, και έναν διετούς θητείας αναπληρωτή (περ. στ΄), η συγκρότηση του τριμελούς δικαστηρίου ανηλίκων από τον δικαστή ανηλίκων και δυο νεότερούς του, αν είναι δυνατόν, πρωτοδίκες (περ. ζ΄), η συγκρότηση του εφετείου από έναν εφέτη ή τον αναπληρωτή του και από άλλους δύο εφέτες ανηλίκων, αν είναι δυνατόν νεότερους από τον διευθύνοντα το δικαστήριο (περ. η΄).

Το ά. 113 ΚποινΔ, όπως διαμορφώθηκε με τον ν. 3860/2010 ορίζει τη εκδίκαση των αξιόποινων πράξεων των ανηλίκων από τα διακεκριμένα σε τρείς κατηγορίες δικαστήρια ανηλίκων. Οι διακρίσεις όπως αναφέρονται στις διατάξεις του ά. 113 § 1 ΚΠοινΔ είναι:

- Το μονομελές δικαστήριο ανηλίκων δικάζει: α) τις πράξεις που τελούνται από ανήλίκους εκτός από εκείνες που δικάζονται από το τριμελές δικαστήριο ανηλίκων, β) τα πταίσματα που τελούνται από ανηλίκους στην έδρα του πρωτοδικείου και γ) τις εφέσεις κατά των αποφάσεων του πταισματοδικείου για ανηλίκους. Το μονομελές δικαστήριο ανηλίκων επιβάλλει επίσης τα αναμορφωτικά ή θεραπευτικά μέτρα που ορίζονται από τον Ποινικό Κώδικα για ανηλίκους που δεν έχουν συμπληρώσει το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας τους.
- Το τριμελές δικαστήριο ανηλίκων δικάζει τις αξιόποινες πράξεις που τελούνται από ανηλίκους, για τις οποίες, αν τελούνταν από ενήλικα, απειλείται ισόβια κάθειρξη ή πρόσκαιρη με ανώτατο όριο τα είκοσι έτη.
- Το εφετείο ανηλίκων δικάζει τις εφέσεις κατά των αποφάσεων των μονομελών και τριμελών δικαστηρίων ανηλίκων που λειτουργούν στα πλημμελειοδικεία.

Η συλλογή αναγκαίων αποδεικτικών στοιχείων ώστε να βεβαιωθεί η τέλεση του εγκλήματος και να αποφασιστεί αν κάποιος πρέπει να εισαχθεί σε δίκη για

αυτό, αποτελεί κατά το ά. 239 § 1 ΚΠοινΔ, σκοπό της ανάκρισης. Κατά την ανάκριση, ο δικονομικός συντάκτης στο εδ. α΄ του ά. 239 § 2 προβλέπει την πραγμάτωση κάθε ενέργειας που θα βοηθούσε στην εξακρίβωση της αλήθειας, την εξέταση και βεβαίωση αυτεπαγγέλτως όχι μόνο της ενοχής, αλλά και της αθωότητας του κατηγορουμένου καθώς και κάθε στοιχείου που αφορά την προσωπικότητά του και επηρεάζει την επιμέτρηση της ποινής. Επιπλέον, στην περίπτωση του ανήλικου κατηγορούμενου, η δικονομική διάταξη του εδ. β΄ του ίδιου άρθρου, υποδεικνύει τη διενέργεια ειδικής έρευνας αναφορικά με την υγιεινή, την ηθική και τη διανοητική κατάσταση του ανηλίκου, ακόμη και για την προηγούμενη ζωή του, τις συνθήκες του οικογενειακού και γενικότερου περιβάλλοντός του. Το εδ. γ΄ του παρόντος δικονομικού άρθρου ορίζει πως η συλλογή των απαιτούμενων πληροφοριών μπορεί να ανατεθεί από αυτόν που ενεργεί την ανάκριση σε έναν από τους επιμελητές που υπηρετούν στην κατά τόπον αρμόδια εταιρεία προστασίας ανηλίκων.

Ο έλληνας νομοθέτης μεριμνώντας για την ειδική δικονομική μεταχείριση κάθε ανήλικου, ανεξαρτήτως ηλικίας, παραβάτη, θέσπιζε διατάξεις που αφορούν στις ειδικές γνώσεις που προτείνεται να έχει ο δικαστής ανηλίκων ως προς την αξιολόγησή του. Εγκύκλιος του Υπουργείου Δικαιοσύνης, πέρα από τη νομική κατάρτιση του Δικαστή Ανηλίκων, προέβλεπε από τη δεκαετία του 1950 κιόλας, τις επαρκείς γνώσεις αυτού στα αντικείμενα της παιδαγωγικής, της κοινωνιολογίας, της ψυχιατρικής, της ανθρωπολογίας, ακόμη και της παιδικής ψυχολογίας από την άποψη των θεμάτων του επαγγελματικού προσανατολισμού. Οι γνώσεις αυτές, όπως όριζε η σχετική εγκύκλιος, απαιτούνταν πρόδηλα ώστε ο Δικαστής να έχει την ικανότητα να εκτιμά τα συλλεγόμενα στοιχεία κάθε ανηλίκου και να σχηματίζει από αυτά, κατά το εφικτό, την ακριβέστερη εικόνα της ψυχοσύνθεσης του ανηλίκου ώστε «όπερ επιβαλλόμενον εφ' εκάστης συγκεκριμένης περιπτώσεως, θέλει θίξη την κεκρυμμένην χορδήν του ηθικού κόσμου του ανηλίκου».[490] Στη σύγχρονη νομοθεσία, το ά. 26 § 3 του Κώδικα Οργανισμού Δικαστηρίων και

[490] Αριθμός Εγκύκλιου 73/19.11.1953 «Περί των βασικών αρχών λειτουργίας των Δικαστηρίων ανηλίκων και των δυνατοτήτων βελτιώσεως της παρ' ημίν πρακτικής», με αριθμό πρωτοκόλλου 134005.

Κατάστασης Δικαστικών Λειτουργών, ρυθμίζοντας το διορισμό στη θέση του Δικαστή και του Εισαγγελέα Ανηλίκων, προβλέπει την αξιολόγηση της προηγούμενης συμμετοχής αυτού σε οργανωμένο –από την Εθνική Σχολή Δικαστών– ειδικό πρόγραμμα επιμόρφωσης, ή ακόμη της κατοχής διδακτορικού ή μεταπτυχιακού τίτλου σε ειδικό αντικείμενο. Επίσης, στο ά. 7 ΚΠοινΔ ορίζεται η προτίμηση για τους Πρωτοδίκες και τους Αναπληρωτές Πρωτοδίκες των Μονομελών Δικαστηρίων Ανηλίκων, οι οποίοι έχουν ειδικές γνώσεις, καθώς και γνώσης μιας από τις γλώσσες της αγγλικής, γαλλικής, γερμανικής ή ιταλικής.

Η αξίωση του νόμου για ειδικά εκπαιδευμένους και εξειδικευμένους Δικαστές Ανηλίκων στην πράξη αποτελεί κενό γράμμα του νόμου, εφόσον οι Δικαστές Ανηλίκων σπάνια έχουν βασικές γνώσεις παιδαγωγικής, ψυχολογίας, κοινωνιολογίας, εγκληματολογίας κλπ., εξαιτίας του διαφορετικού αντικειμένου των υποχρεωτικών μαθημάτων που κατά κανόνα διδάσκονται στις νομικές σχολές και στη Σχολή Δικαστών.[491] Εκτός από τις απαιτούμενες ειδικές γνώσεις των Δικαστών Ανηλίκων, σημαντικός είναι και ο ρόλος της νοοτροπίας αυτών. Η φυσική ικανότητα του Δικαστή Ανηλίκων να εννοεί την παιδική και εφηβική ψυχή αποτελεί μια ικανότητα που δεν διδάσκεται μα υπάρχει εκ φύσεως.[492] Εξάλλου, ο ρόλος του Δικαστή ως πατέρα αλλά και ως παιδαγωγού των δικαζομένων ανηλίκων υποστηρίχθηκε όταν ο θεσμός των Δικαστών Ανηλίκων ήταν ακόμη στα σπάργανα. Σε διάλεξη που έλαβε χώρα στη Σχολή Αξιωματικών της Χωροφυλακής, όπως αυτή εκδόθηκε το 1939 και ελαφρώς συμπληρώθηκε το 1958 αναφέρθηκε –μεταξύ άλλων– πως «είτα επί σκοπώ εξασφαλίσεως της ποθούμενης επιτυχίας ανετέθη η εφαρμογή των νέων ιδεών εις ειδικούς δικαστάς ανηλίκων, συγκεντρούντας και επιτροπικά καθήκοντα, κεκτημένους ειδικά προσόντα και ασκούντας το έργον αυτών υπό παιδαγωγικήν νοοτροπίαν και ουχί την αλλοίαν νοοτροπίαν της αυθεντίας και της αποστάσεως των λοιπών κοινών δικαστών. Διότι οι δικαστές ανηλίκων εμφανίζονται πλέον ως άλλοι πατέρες των δικαζόμενων νέων, ους θέλουσι να σώσωσι».[493]

[491] Βλ. Πιτσελά 2008, 266.

[492] Παπαζαχαρίου 1959, 138.

[493] Παπαζαχαρίου 1960, 18.

Την ανάγκη για επαγγελματική εξειδίκευση του προσωπικού που ασχολείται με υποθέσεις ανηλίκων προβάλλει ο Κανόνας 22 «Ανάγκη για επαγγελματισμό και επιμόρφωση» των Στοιχειωδών Κανόνων για απονομή δικαιοσύνης σε ανήλικους (Πεκίνο, 1985). Η επαγγελματική εκπαίδευση, η ενδοϋπηρεσιακή κατάρτιση, τα επιμορφωτικά μαθήματα καθώς και άλλες κατάλληλοι μέθοδοι αποτελούν τα χρησιμοποιούμενα εκείνα μέσα, όπως αυτά παρατίθενται στον Κανόνα 22.1, προκειμένου να καθιερωθεί και να διατηρηθεί η αναγκαία επαγγελματική ικανότητα του προσωπικού που χειρίζεται υποθέσεις ανηλίκων. Η δίκαιη εκπροσώπηση των γυναικών και των μειονοτήτων κατά τον Κανόνα 22.2 καθώς και η αποφυγή κάθε διάκρισης λόγω πολιτικών πεποιθήσεων, κοινωνικής καταγωγής, φύλου, θρησκείας, πολιτισμού κ.ά. κατά το ερμηνευτικό σχόλιο του Κανόνα, αποτελούν παραμέτρους για την επίτευξη της αμεροληψίας στην απονομή δικαιοσύνης σε ανήλικους.[494]

Η Σύσταση No R (87) 20 για τις «Κοινωνικές αντιδράσεις για την παραβατικότητα των ανηλίκων» υιοθετηθείσα από την Επιτροπή Υπουργών την 17.09.1987 στο τιτλοφορούμενο «Δίκες ανηλίκων» κεφάλαιο, προτρέπει τις κυβερνήσεις των κρατών – μελών για αναθεώρηση –αν είναι αναγκαίο– της νομοθεσίας και της πρακτικής τους ώστε να διασφαλιστούν συνθήκες ειδικής μεταχείρισης του ανηλίκου κατά την παραπομπή του σε δίκη. Η Επιτροπή Υπουργών υλοποιώντας την πεποίθησή της για ίδιες με των ενηλίκων, δικονομικές εγγυήσεις των ανηλίκων και αποβλέποντας στον παιδαγωγικό χαρακτήρα των ληπτέων μέτρων όπως της ταχείας δίκης του ανηλίκου (§ 4), της αποφυγής παραπομπής του ανηλίκου σε δικαστήρια ενηλίκων ενόσω υπάρχουν δικαστήρια ανηλίκων (§ 5), της αποφυγής υποβολής των ανηλίκων σε αστυνομική κράτηση (§ 6), της εμπιστευτικής και μόνο ανακοινώσεως σε δικαστικές και άλλες ισότιμες αρχές των καταχωρήσεων των αποφάσεων που αφορούν τους ανηλίκους στα αστυνομικά μητρώα (§ 10), συστήνει στη § 8 την ενίσχυση της νομικής θέσης του ανηλίκου τόσο κατά τη διάρκεια της δίκης του όσο και κατά τη διάρκεια της ανάκρισής του από την αστυνομία. Στην § 8 η Σύσταση ενθαρρύνει τα κράτη–μέλη προς αναγνώριση:

[494] Βλ. τη μετάφραση και το ερμηνευτικό σχόλιο του «Κανόνα 22» στο Πιτσελά 2003, 460–461.

- του τεκμηρίου αθωότητας·
- του δικαιώματος για συμπαράσταση νομικού συμβούλου, ο οποίος μπορεί, αν είναι αναγκαίο, να διορισθεί αυτεπαγγέλτως και να πληρωθεί από το κράτος·
- του δικαιώματος παρουσίας των γονέων ή άλλου νόμιμου εκπροσώπου, οι οποίοι θα πρέπει να ενημερώνονται από την έναρξη της διαδικασίας·
- του δικαιώματος των ανηλίκων να καλούν, να εξετάζουν και να αντικρούουν μάρτυρες·
- της δυνατότητας για ανηλίκους να ζητούν μια δεύτερη γνώμη των εμπειρογνωμόνων ή άλλο ισοδύναμο ανακριτικό μέτρο·
- του δικαιώματος των ανηλίκων να τύχουν ακρόασης και, αν είναι αναγκαίο, να εκφράζουν γνώμη για τα μέτρα που προορίζονται για αυτούς·
- του δικαιώματος για άσκηση ένδικου μέσου·
- του δικαιώματος να ζητήσουν επανεξέταση των μέτρων που διατάχθηκαν·
- του δικαιώματος των ανηλίκων για σεβασμό της ιδιωτικής τους ζωής.[495]

Τέλος, διατάξεις που αναγνωρίζουν τα δικαιώματα κάθε παιδιού κατά τη διάρκεια της ποινικής διαδικασίας, συναντάμε και στο νομικό κείμενο της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού που κυρώθηκε στη χώρα μας με τον ν. 2101/1992 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 192/02.12.1992). Το ά. 40 § 1 της Σύμβασης αναγνωρίζει σε κάθε παιδί ύποπτο, κατηγορούμενο ή καταδικασμένο για παράβαση, το δικαίωμα για μεταχείριση «…που να συνάδει με το αίσθημα της αξιοπρέπειας και της προσωπικής αξίας του, που να ενισχύει το σεβασμό του για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες των άλλων και που να λαμβάνει υπόψη την ηλικία του, καθώς και την ανάγκη για επανένταξη στην κοινωνία και την ανάληψη από το παιδί ενός εποικοδομητικού ρόλου στην κοινωνία». Στο ά. 40 § 2 περ. β΄ τα Συμβαλλόμενα Κράτη ρυθμίζουν το δικαίωμα κάθε ύποπτου ή κατηγορούμενου παιδιού στις εγγυήσεις της αθωότητας μέχρι της νόμιμης

[495] Βλ. τη μετάφραση της «Σύμβασης» στο Πιτσελά 2003, 838–843.

απόδειξης της ενοχής του (ά. 40 § 2, περ. β΄. i), της –χωρίς καθυστέρηση ή απευθείας– ενημέρωσης των εναντίων του κατηγοριών, ακόμη και της νομικής ή άλλης συμπαράστασης (ά. 40 § 2, περ. β'. ii), της –χωρίς καθυστέρηση– κρίσης της υπόθεσης του από αρμόδια, ανεξάρτητη και αμερόληπτη αρχή ή δικαστικό σώμα (ά. 40 § 2, περ. β΄. iii), της μη υποχρέωσής του να καταθέσει ως μάρτυρας (ά. 40 § 2, περ. β΄. iv), της προσφυγής του σε ένδικα μέσα εάν κριθεί ότι παρέβη το νόμο (ά. 40 § 2, περ. β΄. v), της δωρεάν βοήθειας διερμηνέα (ά. 40 § 2, περ. β΄. vi), της αντιμετώπισης της ιδιωτικής του ζωής, καθόλα τα στάδια της διαδικασίας, με απόλυτο σεβασμό (ά. 40 § 2, περ. β΄. vii).

3.3.2.3 Εισαγγελία Ανηλίκων

Η Εισαγγελία, καθώς ορίζει το ά. 24 § 1 του κυρωθέντα με τον ν. 1756/1998 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 35/16.09.1988) Κώδικα Οργανισμού Δικαστηρίων και Κατάστασης Δικαστικών Λειτουργών, αποτελεί δικαστική αρχή ανεξάρτητη από τα δικαστήρια και την εκτελεστική εξουσία. Η ενιαία και αδιαίρετη δράση της ρυθμίζεται νομικά στο ά. 24 § 2 του ίδιου Κώδικα και έχει αποστολή την τήρηση της νομιμότητας, την προστασία του πολίτη και τη διαφύλαξη των κανόνων της δημόσιας τάξης. Το ά. 25 § 4 περ. α΄ του Οργανισμού Δικαστηρίων ορίζει το δικαίωμα του εισαγγελέα πρωτοδικών να «…συνιστά σε όσους φιλονικούν να αποφύγουν την τέλεση αξιόποινων πράξεων και να επιδιώξουν την ειρηνική λύση της διαφοράς τους».

Η μέριμνα της Εισαγγελίας Ανηλίκων για την προστασία της παιδικής ηλικίας και γενικότερα της ανηλικότητας, αποτελεί εκ των σημαντικότερων που προβλέπει το Ποινικό Δικονομικό Δίκαιο της χώρας μας. Οι παρεμβάσεις της, διευρυνόμενες τόσο στο πεδίο της προληπτικής όσο και της κατασταλτικής πολιτικής, αφορούν αυτούς τους ανήλικους που εξαιτίας των δυσμενών συνθηκών του οικογενειακού τους περιβάλλοντος κινδυνεύουν, αλλά και εκείνους που εκδηλώνουν μορφές αντικοινωνικής καθώς και παραβατικής συμπεριφοράς. Ο Εισαγγελέας Ανηλίκων αποτελεί τον δημόσιο εκείνο λειτουργό, μέσα από τις παρεμβάσεις του οποίου αποκαθίσταται πάντα –με βάση το καθοριζόμενο νομικό σύστημα και τις πρακτικές διακριτικής ευχέρειας που αυτό του προσφέρει– η

ευημερία του ανήλικου τέκνου. Ο Εισαγγελέας Ανηλίκων, όπως προέβλεπε η υπ. αριθμ. 73/19.11.1953 εγκύκλιος του Υπουργείου Δικαιοσύνης «Περί των βασικών αρχών λειτουργίας των Δικαστηρίων ανηλίκων και των δυνατοτήτων βελτιώσεως της παρ' ημίν πρακτικής», με αριθμό πρωτοκόλλου 134005, «…χειριζόμενος τάς υποθέσεις των ανηλίκων, οφείλει να εμπνέεται από τα ιδίας ως ο Δικαστής αρχάς, αναλαμβάνων τον ρόλον του σωτήρος του παιδιού, το οποίον έφτασεν ενώπιόν του, έρμαιον των κοινωνικών ατελειών, της αδιαφορίας των κηδεμόνων του, της δυσμένειας του περιβάλλοντός του ή της εκμεταλλεύσεως εκ μέρους των μεγαλυτέρων του και να γίνει ουχί απλώς τιμωρός, αλλ' αναμορφωτής του, διότι τούτο είναι το καλώς εννοούμενον κοινωνικόν συμφέρον».

Οι προληπτικές παρεμβάσεις του εισαγγελέα ανηλίκων αναδεικνύονται στις διατάξεις του ά. 17 § 5 του ν. 2298/1995 «Συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών – Επιτάχυνση διαδικασίας αναγκαστικής εκτέλεσης – Σχεδιασμός και εφαρμογή Σωφρονιστικής Πολιτικής και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 62/04.04.1995), όπως αυτό αντικαταστάθηκε με το ν. 3860/2010. Ειδικότερα, η νέα παράγραφος προβλέπει τη δυνατότητα παρέμβασης του εισαγγελέα ανηλίκων για την τοποθέτηση ανηλίκου σε ίδρυμα αγωγής, όταν ο τελευταίος διαβιεί σε κοινωνικό περιβάλλον ατόμων τα οποία καθ' έξη ή κατ' επάγγελμα τελούν αξιόποινες πράξεις και δεν είναι εφικτή ή σκόπιμη η ένταξή του σε προνοιακό ίδρυμα φιλοξενίας ανηλίκων. Η συναίνεση των ασκούντων τη γονική μέριμνα, στην περίπτωση υποβολής της σχετικής αίτησης από τον εισαγγελέα ανηλίκων, δεν είναι απαραίτητη, ενώ ο Δικαστής Ανηλίκων στον οποίον και διαβιβάζεται η αίτηση, αποφασίζει λαμβάνοντας υπόψη «…την προσωπικότητα του ανηλίκου και τις κοινωνικές συνθήκες του περιβάλλοντός του, μετά από ακρόαση του ανηλίκου, εφόσον αυτό είναι εφικτό, συνεκτιμώντας και την απόφαση του Επιμελητή Ανηλίκων».

Ως φορέας άσκησης του επίσημου κοινωνικού ελέγχου ο εισαγγελέας ανηλίκων αποτελεί τη δικαστική εκείνη αρχή που αναπτύσσει παρεμβάσεις σε περιπτώσεις παραβατικών ανηλίκων τόσο στα πλαίσια της ποινικής τους δίωξης κατά το ά. 43 § 1 ΚΠοινΔ όσο και στα πλαίσια των δυνατοτήτων που παρέχει σε αυτόν ο νομοθέτης, ώστε να απόσχει της άσκησης της ποινικής δίωξης του ανηλίκου όπως προβλέπει το ά. 45 Α § 1 ΚΠοινΔ. Αναφορικά με την αποχή από την

ποινική δίωξη, όπως αυτή θεσμοθετήθηκε με το ά. 4 § 2 του ν. 3189/2003 «Αναμόρφωση της ποινικής νομοθεσίας ανηλίκων και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 243/21.10.2003), αποτελεί μια ρύθμιση που παρέχει στον Εισαγγελέα Ανηλίκων την ευχέρεια να παρακάμψει την άσκηση της τυπικής ποινικής δίωξης για πράξεις πταισματικού ή πλημμεληματικού χαρακτήρα που τελέσθηκαν από ανήλικο, αν κρίνει, ερευνώντας τις περιστάσεις υπό τις οποίες τελέστηκε η πράξη καθώς και την όλη προσωπικότητα του ανηλίκου, πως η άσκηση της ποινικής δίωξης δεν είναι αναγκαία ώστε να συγκρατηθεί ο ανήλικος από την εκ νέου τέλεση αξιόποινων πράξεων. Η αποχή από την ποινική δίωξη του ανηλίκου καθοριζόμενη από το α. 45 Α § 2 δύναται να επισύρει την επιβολή από τον Εισαγγελέα ενός ή περισσοτέρων αναμορφωτικών μέτρων (μη ιδρυματικών μέτρων) που προβλέπονται στις περιπτώσεις α΄ έως και ια΄ του ά. 122 ΠΚ καθώς και την καταβολή χρηματικού ποσού μέχρι 1.000 ευρώ σε μη κερδοσκοπικό ή κοινωφελές νομικό πρόσωπο. Η εν λόγω διάταξη, ορίζοντας την προθεσμία συμμόρφωσης του ανηλίκου με τα επιβληθέντα μέτρα και υποχρεώσεις, προβλέπει στην περίπτωση συμμόρφωσης του ανηλίκου την εφαρμογή των διατάξεων του ά. 43 § 2 ΚΠοινΔ (δηλαδή ο Εισαγγελέας Πλημμελειοδικών, μολονότι η μήνυση ή η αναφορά προφανώς και υπόκειται στην αρχή της νομιμότητας, την αρχειοθετεί και υποβάλλει στον Εισαγγελέα Εφετών αντίγραφό της, αναφέροντας τους λόγους της μη άσκησης της ποινικής δίωξης του ανηλίκου), ενώ στην αντίθεση περίπτωση, ο Εισαγγελέας κινεί την ποινική δίωξη του ανηλίκου κατά το ά. 43 § 1 ΚΠοινΔ. Περαιτέρω, για την εκτέλεση των αποφάσεων των δικαστηρίων, σύμφωνα με το ά. 549 § 5 ΚΠοινΔ, φροντίζει αυτεπαγγέλτως ο αρμόδιος Εισαγγελέας Ανηλίκων και, αν η απόφαση έχει εκδοθεί από το εφετείο ανηλίκων, ο Εισαγγελέας του δικαστηρίου αυτού, ο οποίος μπορεί να αναθέσει την εκτέλεση στον Εισαγγελέα Ανηλίκων. Κατά την ίδια δικονομική διάταξη, ο ίδιος Εισαγγελέας καθορίζεται ως ο επιβλέπων για την εφαρμογή των αναμορφωτικών και θεραπευτικών μέτρων, καθώς και για τον περιορισμό σε ειδικά καταστήματα κράτησης νέων.

Οι «Κατευθυντήριες Γραμμές για το Ρόλο των Εισαγγελέων» αποτελούν ένα διεθνές κείμενο που εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με την υπ. αριθ. 45/166 απόφασή της, την 18 Δεκεμβρίου 1990. Η αποστολή τους έγκειται στην αρωγή των Κρατών Μελών ώστε αυτά να εξασφαλίσουν και να

προωθήσουν κατά την ποινική διαδικασία την αποτελεσματικότητα, την αμεροληψία, αλλά και τη δικαιοσύνη των Εισαγγελέων. Οι Εισαγγελείς κατά την υπ' αριθμό 14 Κατευθυντήρια Γραμμή οφείλουν να μην αρχίζουν ή να μην συνεχίζουν τη δίωξη ή ακόμη να καταβάλλουν κάθε εφικτή προσπάθεια για παύση των διαδικασιών δίωξης, όταν κρίνεται αβάσιμη η κατηγορία κατά την αμερόληπτη ανάκριση. Οι Κατευθυντήριες Γραμμές υπ' αριθμό 18 & 19 για τα «Εναλλακτικά μέτρα στη δίωξη» δεν αποτελούν άλλο από προτροπές στα Κράτη Μέλη για ενθάρρυνση υιοθέτησης διαδικασιών παράκαμψης της τυπικής ποινικής διαδικασίας. Αναλυτικότερα, η Κατευθυντήρια Γραμμή υπ' αριθμό 18 προτρέπει τους Εισαγγελείς, σύμφωνα πάντα με το εθνικό δίκαιο κάθε Κράτους, αλλά και με απόλυτο σεβασμό των δικαιωμάτων του δράστη και του θύματος, να εξετάσουν με δέουσα προσοχή την αποχή από την ποινική δίωξη, με ή άνευ όρων, ή την εκτροπή των ποινικών υποθέσεων από το τυπικό σύστημα δικαιοσύνης. Επιπρόσθετα, η ανακούφιση των υπερφορτωμένων πινακίων των δικαστηρίων, ακόμη και η αποφυγή του στιγματισμού της κράτησης πριν τη δίκη, η παραπομπή σε δίκη και η καταδίκη, καθώς και οι πιθανές δυσμένειες που επιφέρουν τα αποτελέσματα της φυλάκισης, αποτελούν παραμέτρους που εμπεριέχονται στη συγκεκριμένη Κατευθυντήρια Γραμμή, προκειμένου τα Κράτη πλήρως να διευρύνουν τη δυνατότητα υιοθέτησης σχημάτων παράκαμψης της ποινικής διαδικασίας. Η υπ' αριθμ. 19 Κατευθυντήρια Γραμμή αναφερόμενη σε χώρες στις οποίες οι Εισαγγελείς έχουν τη διακριτή εξουσία για απόφαση δίωξης ή μη ενός ανηλίκου, ρυθμίζει την αφιέρωση ειδικής εξέτασης της φύσης και βαρύτητας του αδικήματος που τέλεσε ο ανήλικος, της προστασίας της κοινωνίας, αλλά και της προσωπικότητας και του περιβάλλοντος του ανηλίκου. Οι Εισαγγελείς προκειμένου να διαμορφώσουν την απόφαση τους «…πρέπει ιδιαίτερα να εξετάζουν διαθέσιμα εναλλακτικά μέτρα στη δίωξη σύμφωνα με συναφείς νόμους και διαδικασίες του δικαίου ανηλίκων, …πρέπει να καταβάλλουν τις καλύτερες δυνατές προσπάθειες ώστε να ασκούν δίωξη ενάντια σε ανήλικους μόνο στην έκταση που είναι απολύτως αναγκαία».[496]

[496] Βλ. τη μετάφραση των «Κατευθυντήριων Γραμμών για το Ρόλο των Εισαγγελέων», στο Πιτσελά 2003, 568–575.

Με αφορμή τη δυνατότητα που παρέχει ο νόμος –αναλόγως βέβαια της ποινικής της νομοθεσίας κάθε κράτους– στις εισαγγελικές αρχές για την παράκαμψη της τυπικής ποινικής διαδικασίας, θεωρούμε ωφέλιμη την αναφορά στο ρόλο που η τελευταία διαδραματίζει, ακόμη και την επισήμανση διεθνών κειμένων που προβλέπουν αυτήν ως μέτρο αντεγκληματικής πολιτικής και στα οποία κείμενα, τουλάχιστον σε μερικά εξ αυτών, γίνεται μνεία και στους Εισαγγελείς.

Η παράκαμψη της ποινικής διαδικασίας (diversion) αποτελεί μια κατεύθυνση προς εκσυγχρονισμό του μηχανισμού του ποινικού συστήματος. Πρόκειται για μια διαδικασία με την οποία δεν αποποινικοποιούνται οι κρινόμενες υποθέσεις παρά αποποινικοποιείται η διαδικασία.[497] Εφαρμοζόμενα κυριότερα σε νεαρούς παραβάτες τα προγράμματα της diversion, τα οποία και ενεργοποιούνται είτε από την εισαγγελική αρχή στο στάδιο διερεύνησης της υπόθεσης ή από το δικαστήριο κατά την εξέταση της υπόθεσης, ωστόσο, πριν από την κήρυξη της ενοχής, είτε από την αστυνομία κατά την σύλληψη, μεταθέτουν τη μεταχείριση του νεαρού δράστη στην κοινότητα μέσα από την συμμετοχή του σε προγράμματα εκπαιδευτικά ή υποστήριξης.[498] Προτροπές για παρέκκλιση της τυπικής διαδικασίας απαντούν σε κείμενα των Ηνωμένων Εθνών όπως στη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (Νέα Υόρκη 1989), στους Στοιχειώδεις Κανόνες για απονομή δικαιοσύνης σε ανήλικους (Πεκίνο 1985), αλλά και στη Σύσταση No R (87) 20 για τις «Κοινωνικές αντιδράσεις για την παραβατικότητα των ανηλίκων».

Η διάταξη του ά. 40 § 3 περ. β΄ της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, αν και με ορολογία μάλλον αόριστη όσο και γενικού περιεχομένου που παραπέμπει τον σχετικό αναγνώστη στην προαιρετική και όχι δεσμευτική, τουλάχιστον από πλευράς διεθνούς δικαίου, εφαρμογή της από τα συμβαλλόμενα κράτη, ακόμη και από τα κράτη που την έχουν ενσωματώσει στο εθνικό τους δίκαιο και, υποδεικνύει την εισαγωγή μέτρων προς πραγμάτωση της κατά παρέκκλιση διαδικασίας. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω διάταξη αναφέρεται σε παιδιά ύποπτα, κατηγορούμενα ή καταδικασμένα για παράβαση του ποινικού νόμου και ορίζει την

[497] Βλ. Αλεξιάδης 1989, 463–464.

[498] Λαμπροπούλου 1994, 123.

εισαγωγή μέτρων, εφόσον αυτό είναι «δυνατόν και ευκταίο», για την αντιμετώπισή τους, χωρίς ανάγκη προσφυγής στη δικαιοσύνη και με την προϋπόθεση βεβαίως της τήρησης του απόλυτου σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των νόμιμων εγγυήσεων. Το ά. 40 § 2 της ίδιας Σύμβασης, για την εξασφάλιση μιας κατάστασης που εγγυάται την ευημερία των παιδιών βάσει της κατάστασης αλλά και της παράβασης που τέλεσαν, παραθέτει σειρά εναλλακτικών μέτρων, πλην αυτού της επιμέλειας του παιδιού, όπως της καθοδήγησης και επιτήρησής του, της τοποθέτησής του σε οικογένεια, των προγραμμάτων γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης κ.ά.

Η «Αποχή από την τυπική διαδικασία» αποτελεί το αντικείμενο μέριμνας του Κανόνα 11 των Στοιχειωδών Κανόνων για απονομή δικαιοσύνης σε ανήλικους. Η εισαγγελία ως φορέας που εν προκειμένω άμεσα μας ενδιαφέρει, αλλά και η αστυνομία ή άλλα όργανα που ασχολούνται με υποθέσεις ανηλίκων, κατά τον Κανόνα 11.2, εξουσιοδοτούνται, δίχως να καταφεύγουν σε τυπικές διαδικασίες, να διευθετούν υποθέσεις ανήλικων δραστών. Η παραπομπή του ανηλίκου σε κατάλληλες κοινοτικές ή άλλες υπηρεσίες, κατά την αποχή από την τυπική διαδικασία, προϋποθέτει την, κατά τον Κανόνα 11.3, συναίνεση του ανηλίκου ή του γονέα ή του κηδεμόνα αυτού, ώστε η παροχή εργασίας σε κοινωφελείς σκοπούς να μην αντιβαίνει στη Σύμβαση για την Κατάργηση της Καταναγκαστικής Εργασίας. Επίσης, ο παρών Κανόνας υπογραμμίζει την ανάγκη μη ανεξέλεγκτης συναίνεσης του ανηλίκου (ως συναίνεση προερχόμενη από καθαρή απελπισία του ανήλικου), αλλά και την ανάγκη να λαμβάνεται μέριμνα ώστε κατά την αποχή της τυπικής διαδικασίας να ελαχιστοποιείται η πιθανότητα εξαναγκασμού και εκφοβισμού (όπως του αισθήματος πίεσης του ανηλίκου για συναίνεση σε προγράμματα, αποφυγή εμφάνισης στο δικαστήριο κ.ά.).[499]

Η Σύσταση No R (87) 20 για τις «Κοινωνικές αντιδράσεις για την παραβατικότητα των ανηλίκων» προς αποτροπή εισόδου των ανηλίκων στο σύστημα ποινική δικαιοσύνης, αλλά και της ταλαιπωρίας των επακόλουθων συνεπειών στη συμμετοχή των Επιτροπών ή Υπηρεσιών Προστασίας των Παιδιών,

[499] Βλ. τη μετάφραση και ερμηνευτικό σχόλιο του «Κανόνα 11» για την «Αποχή από την τυπική διαδικασία» στο Πιτσελά 2003, 449–451.

ενθαρρύνει τα κράτη–μέλη να αναπτύξουν την αποχή από την τυπική διαδικασία ή τη διαμεσολάβηση στο επίπεδο του δημόσιου κατήγορου (ή στο επίπεδο της αστυνομίας, σε όσες χώρες η αστυνομία ασκεί τα καθήκοντα του δημόσιου κατήγορου). Η § 3 που εμπεριέχεται στο κεφάλαιο για την «Αποχή από την τυπική διαδικασία – Διαμεσολάβηση» καθορίζει τη λήψη των αναγκαίων μέτρων ώστε μέσα από αυτές τις διαδικασίες να διασφαλίζεται η συναίνεση του ανηλίκου, ακόμη και η συνεργασία της οικογένειας του, αν αυτό είναι αναγκαίο, για τα μέτρα από τα οποία εξαρτάται η άτυπη διαδικασία, καθώς και η καταβολή της δέουσας προσοχής στα δικαιώματα και τα συμφέροντα του ανηλίκου καθώς και σε εκείνα του θύματος.[500]

3.3.2.4 Αστυνομία Ανηλίκων

Η Αστυνομία αποτελεί έναν θεσμοθετημένο φορέα άσκησης τυπικού κοινωνικού ελέγχου. Ως θεσμός που λειτουργεί σε κάθε σύγχρονο Κράτος, η Αστυνομία αξιολογεί, βάσει των προκαθορισμένων κριτηρίων που θέτουν οι γραπτοί κανόνες δικαίου, τη συμπεριφορά των πολιτών και επιβάλλει με καθορισμένα μέσα, όταν ο νόμος το ορίζει, προκαθορισμένες κυρώσεις. Οι κυρώσεις, συνέπειες του κολασμού μη αποδεκτών μορφών συμπεριφοράς, υλοποιούν κατά το ήμισυ το έργο της Αστυνομίας, μιας και αυτό συμπληρώνεται με τις προληπτικές της παρεμβάσεις σε κάθε τομέα της εθνικής και κοινωνικής ζωής.

Ο ν. 1481/1984 «Οργανισμός Υπουργείου Δημόσιας Τάξης» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 152/08.10.1984) με τον οποίο συγχωνεύτηκε η Χωροφυλακή και η Αστυνομία Πόλεων σε ένα ενιαίο αστυνομικό σώμα, αυτό της Ελληνικής Αστυνομίας, στο ά. 2 «Χαρακτήρας υπηρεσιών της Ελληνικής Αστυνομίας» ορίζει την Αστυνομία ως ένα ιδιαίτερο ένοπλο Σώμα η λειτουργία του οποίου στηρίζεται στους οργανικούς νόμους της ιδίας και χωρίς το προσωπικό της να υπόκειται στις διατάξεις που αφορούν τους άλλους δημόσιους πολιτικούς υπαλλήλους. Το ά. 4 «Κλάδος αστυνομικής τάξης», προβλέπει τις αρμοδιότητες του κλάδου (όπως η προστασία

[500] Βλ. τη μετάφραση του κεφαλαίου για την «Αποχή από την τυπική διαδικασία – Διαμεσολάβηση» στο Πιτσελά ό.π., 839–840.

των ατομικών ελευθεριών, η τήρηση της τάξης σε δημόσιους χώρους, η φροντίδα για την τήρηση των νόμων κ.ά.) προς εξασφάλιση της δημόσιας ειρήνης και ευταξίας καθώς και της απρόσκοπτης κοινωνικής διαβίωσης των πολιτών.

Στα πλαίσια του συστήματος δικαιοσύνης, η Αστυνομία αποτελεί έναν από τους πρώτους κρατικούς μηχανισμούς που ενεργοποιείται προκειμένου να προστατεύσει κάθε ανήλικο θύμα, ακόμα και να ασκήσει ως όργανο του επίσημου κοινωνικού ελέγχου τη λεγόμενη δικαιϊκή πρόληψη[501] σε ανήλικους που παρέβησαν τον ποινικό νόμο ή όντας σε κατάσταση ηθικής παρεκτροπής ελλοχεύει ο κίνδυνος να τελέσουν πράξεις αξιόποινου χαρακτήρα. Στη χώρα μας η προστασία της παιδικής ηλικίας αλλά και της νεότητας έγινε συνείδηση από το 1945 κιόλας, με την σύσταση του βοηθητικού γυναικείου σώματος στην Αστυνομία Πόλεων.[502] Την σύσταση ενός θεσμού ειδικά επιφορτισμένου με την πρόληψη και καταστολή της παραβατικότητας των ανηλίκων προέβλεψε το ά. 8 § 6 του Π.Δ. 95/1987 «Αναδιάρθρωση, σύσταση, οργάνωση και λειτουργία Υπηρεσιών Γενικής Αστυνομικής Δ/νσης Αττικής και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 56/27.04.1987) με την ίδρυση του 3ου Τμήματος Ανηλίκων στην Υποδιεύθυνση Ασφάλειας της Διεύθυνσης Αττικής. Οι διατάξεις του εν λόγω άρθρου, εκπληρώνοντας την ανάγκη για ειδική μεταχείριση των ανηλίκων παραβατών, ορίζουν τη μη ασφάλιση των ανηλίκων με χειροπέδες κατά τη μεταγωγή τους, την πολιτική περιβολή, εφόσον αυτό είναι δυνατό, των συνοδών τους, καθώς και την κράτηση των ανηλίκων σε ιδιαίτερο κρατητήριο. Επίσης, προβλέπεται η κατά προτίμηση σύσταση του Τμήματος με προσωπικό ειδικό σε γνώσεις και εμπειρία. Η αποστολή του 3ου Τμήματος Ανηλίκων συνίσταται στη:

- μεταχείριση (κράτηση, μεταγωγή κλπ.) των ποινικών παραβατών ανηλίκων κατά τη διάρκεια παραμονής τους σε Αστυνομικές Υπηρεσίες, σε συνεργασία με τις δικαστικές αρχές ανηλίκων·
- συνεργασία με τους συναρμόδιους φορείς, για την πρόληψη και καταστολή της εγκληματικότητας ανηλίκων·

[501] Βλ. Κουράκης 2004, 364.

[502] Βλ. Σπινέλλη & Τρωϊάνου 1987, 82.

- μελέτη των κοινωνικών αιτιών των εγκλημάτων που διαπράττονται από τους ανήλικους·
- επεξεργασία στατιστικών στοιχείων της εγκληματικότητας των ανηλίκων.

Η μέριμνα της Ελληνικής Αστυνομίας για την ανηλικότητα είναι εμφανής και στις διατάξεις του Π.Δ. 141/1991 «Αρμοδιότητες οργάνων και υπηρεσιακές ενέργειες του προσωπικού του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης και θέματα οργάνωσης Υπηρεσιών» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 58/30.04.1991). Στο ά. 97, όπου και ορίζεται το πλαίσιο των δραστηριοτήτων του προσωπικού της Ελληνικής Αστυνομίας για την προστασία των ανηλίκων, είναι εφικτό να διακρίνει κανείς δύο πολιτικές: την προληπτική πολιτική για ανήλικους που όντας εκτεθειμένοι σε κινδύνους παρουσιάζουν αυξημένη την προδιάθεση να παραβούν τον νόμο και την κατασταλτική πλην όμως προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες ανάγκες της ανηλικότητας, πολιτική, που αναφέρεται σε ανηλίκους που προφανώς υπέπεσαν στους κινδύνους που εκτέθηκαν, τέλεσαν αξιόποινη πράξη και τελούν υπό την κράτηση της Αστυνομίας. Η Ελληνική Αστυνομία προς πραγμάτωση της φροντίδας και προστασίας των ανηλίκων συνεργάζεται με λειτουργούς της δικαιοσύνης (δικαστές, επιμελητές ανηλίκων κ.λ.π.). Παράλληλα με τα παραπάνω, η περ. ι΄ του ά. 97, ως διάταξη που ιδιαιτέρως μεριμνά για τους ανηλίκους της κυρίως παιδικής ακόμη και εφηβικής ηλικίας, ορίζει την παροχή από την Ελληνική Αστυνομία κάθε δυνατής συνδρομής που της ζητείται από τις διευθύνσεις των σχολείων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Με το ά. 6 του Π.Δ. 378/1995 «Αναδιάρθρωση Δ/νσης Ασφάλειας Αττικής κλπ. διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 210/10.10.1995) συστάθηκε η Υποδιεύθυνση Προστασίας Ανηλίκων. Η Υποδιεύθυνση εσωτερικά διαρθρώνεται σε δύο τμήματα: το Τμήμα Προστασίας Ανηλίκων και το Τμήμα Ειδικής Μεταχείρισης Ανηλίκων. Το πρώτο είναι αρμόδιο για τη μελέτη των κοινωνικών αιτιών των εγκλημάτων που διαπράττουν οι ανήλικοι και επιχειρεί την πρόληψη αλλά και την καταστολή της εγκληματικότητας των ανηλίκων ακόμη και την επεξεργασία των σχετικών στατιστικών στοιχείων μέσα από τη συνεργασία του με συναρμόδιους φορείς. Επίσης, το ίδιο τμήμα προς αναζήτηση ανηλίκων που εξαφανίσθηκαν, συνεργάζεται με το Τμήμα Αναζητήσεων. Το Τμήμα Ειδικής Μεταχείρισης Ανηλίκων σε συνεργασία με τις δικαστικές αρχές ανηλίκων αλλά και με την συνδρομή των

λοιπών αστυνομικών υπηρεσιών, είναι επιφορτισμένο με θέματα που άπτονται της ποινικής μεταχείρισης των ανηλίκων, καθ' όσον αυτοί παραμένουν στις Υπηρεσίες της Αστυνομίας.

Το θεσμικό πλαίσιο των ενεργειών και συμπεριφορών του αστυνομικού υπαλλήλου προβλέπεται στο Π.Δ. 254/2004 «Κώδικας δεοντολογίας του αστυνομικού» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 238/3.12.2004). Ο Κώδικας ως μέσο που στοχεύει στην ανάπτυξη της Ελληνικής Αστυνομίας, ακόμη και στην καθιέρωση, κατά το ά. 6, του αστυνομικού υπαλλήλου σε «δημόσιο λειτουργό», εμπεριέχει πλήθος διατάξεων μερικές εκ των οποίων εκφράζουν τη βούληση του νομοθέτη ώστε ο αστυνομικός υπάλληλος μέσα από την συμπεριφορά του, την εξυπηρέτηση ακόμη που παρέχει στους πολίτες, να μεριμνά ειδικώς και για τους ανηλίκους. Πιο συγκεκριμένα, το ά. 3 «Συμπεριφορά κατά τη σύλληψη και κράτηση πολιτών», στην περ. ζ΄, αναφέρει τη μέριμνα του αστυνομικού για την, κατά το δυνατόν, αποφυγή συγχρωτισμού του ανηλίκου με ενήλικους κρατούμενους. Περαιτέρω, ο νομοθετικός συντάκτης, αφιερώνοντας κατά το πλείστον, την § 4 του ά. 5 του ίδιου Κώδικα στους ανήλικους, ορίζει την επίδειξη από μέρους του αστυνομικού ιδιαίτερης φροντίδας στα παιδιά. Στην ίδια παράγραφο όπου και αναδιπλώνεται το κοινωνικό και ανθρωπιστικό προφίλ που οφείλει να επιδεικνύει ο αστυνομικός, προβλέπεται η έναντι των ανηλίκων συμπεριφορά αυτού «…με κατανόηση και ανθρωπιά, φροντίζοντας για την προστασία τους από φθοροποιές επιδράσεις και κινδύνους στους οποίους είναι δυνατόν να εκτεθούν. Με ιδιαίτερη ευαισθησία οφείλει να μεταχειρίζεται τους ανήλικους που παρουσιάζουν παραβατική συμπεριφορά καθώς και ανήλικους και τις γυναίκες που είναι πρόσφυγες ή θύματα σωματικής, ψυχολογικής ή σεξουαλικής βίας ή εκμετάλλευσης».

Στο έργο προστασίας της παιδικής ηλικίας και γενικότερα της νεότητας από την αστυνομία σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν δύο παράμετροι: *α)* η συνδρομή του κοινού και *β)* η συμπεριφορά των αστυνομικών υπαλλήλων. Μορφές συμπεριφοράς που αντιβαίνουν στις πρότυπες και εν προκειμένω αφορούν ανήλικα θύματα ή ανήλικους δράστες χρήζουν από μέρους του κοινού της έγκαιρης και έγκυρης μα και συνάμα, προς αποφυγή στιγματισμού του ανηλίκου, διακριτικής ενημέρωσης της αστυνομίας ώστε η παρέμβασή της να λαμβάνει χώρα στο πρώιμο στάδιο της εκδήλωσής τους. Η ανάπτυξη εξάλλου σχέσεων

εμπιστοσύνης μεταξύ κοινού και αστυνομίας, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές για την εγκληματικότητα, αυξάνει τον αριθμό των καταγγελθέντων αδικημάτων.[503] Σε ό,τι αφορά την συμπεριφορά των αστυνομικών υπαλλήλων το προφίλ των οποίων άλλαξε τα τελευταία χρόνια καθιστώντας τους επαγγελματίες που δεν δικαιολογούν τη βίαιη αναμέτρηση με τον εγκληματία ως επαγγελματικό τους πλεονέκτημα,[504] στην περίπτωση των ανηλίκων δραστών, οφείλει να είναι ετερώνυμη της διαπόμπευσης, της κακομεταχείρισης, της υπερβολικής αυστηρότητας, μορφών συμπεριφοράς δηλαδή που τραυματίζουν ψυχικά και εξωθούν στην αντικοινωνικότητα.[505]

Η ειδική μεταχείριση των ανηλίκων από τις αστυνομικές υπηρεσίες αποτέλεσε αντικείμενο για οποίο κατ' επανάληψη διεθνείς οργανισμοί μερίμνησαν. Δεδομένου του πλήθους των διεθνών κειμένων που αιτούνται τη διασφάλιση της ευημερίας του ανήλικου κατά την επαφή του με τις αστυνομικές αρχές, επιλεκτικά θα περιοριστούμε στο πνεύμα ενός Κανόνα και μιας Σύστασης όπως προβλέπονται στους Στοιχειώδεις Κανόνες για απονομή δικαιοσύνης σε ανηλίκους καθώς και στη Σύσταση No. R (88), αντίστοιχα.

Την ανάγκη εξειδικευμένης επιμόρφωσης των αξιωματούχων της αστυνομίας προκειμένου να εκπληρώσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα καθήκοντα τους, υπογραμμίζει ο Κανόνας 12 «Εξειδίκευση της αστυνομίας» των Στοιχειωδών Κανόνων για απονομή δικαιοσύνης σε ανηλίκους (Πεκίνο 1985). Ως πρώτο σημείο επαφής με το σύστημα απονομής δικαιοσύνης σε ανήλικους, η αστυνομία είναι απαραίτητο να δημιουργήσει εξειδικευμένες αστυνομικές μονάδες σε μεγάλες πόλεις, όπου ο αριθμός των ανηλίκων δραστών παρουσίασε ανάλογη αύξηση με την ανάπτυξη των πόλεων, συμβάλλοντας όχι μόνο στην εφαρμογή των αρχών της απονομής δικαιοσύνης ανηλίκων μα και στην πρόληψη και τον έλεγχο της εγκληματικότητας αυτών, ακόμη και στην μεταχείριση τους. Αναλυτικότερα ο Κανόνας 12 ορίζει πως «Προκειμένου να εκπληρώσουν κατά το καλύτερο δυνατόν τρόπο τα καθήκοντά τους, οι αστυνομικοί υπάλληλοι που συχνά

[503] Βλ. Μαγγανάς 2004, 626.

[504] Βλ. Μαγγανάς 1999, 71.

[505] Μητρόπουλος 1996, 128.

ή αποκλειστικά ασχολούνται με ανήλικους ή που είναι κατά πρώτον λόγο απασχολημένοι με την πρόληψη της εγκληματικότητας των ανηλίκων, διδάσκονται και εκπαιδεύονται ειδικά. Σε μεγάλες πόλεις θα πρέπει να δημιουργηθούν γι' αυτόν τον σκοπό ειδικές αστυνομικές μονάδες».[506]

Σημαντικές αναφορές για την αστυνομία συναντάμε και στη Σύσταση No. R (88) 6 για τις Κοινωνικές Αντιδράσεις στην παραβατικότητα των ανηλίκων που κατάγονται από οικογένειες μεταναστών. Η Επιτροπή Υπουργών έχοντας υπόψη την πολυπολιτισμική και πολυφυλετική φύση των σύγχρονων ευρωπαϊκών χωρών και λαμβάνοντας υπόψη ποικίλες παραμέτρους όπως της ανάγκης για μείωση των υπαρχουσών διαφορών μεταξύ των υπηκόων και αλλοδαπών στην κοινωνική ζωή της χώρας παραμονής, της ανάγκης για λήψη μέτρων κοινωνικής ένταξης νέων ατόμων με δυσκολία, της ανάγκης για πρόληψη της παραβατικής συμπεριφοράς νεαρών ατόμων που κατάγονται από οικογένειες μεταναστών μέσα από ειδικές ρυθμίσεις που θα διασφαλίζουν την κοινωνική τους ένταξη, συνιστά στις κυβερνήσεις των κρατών μελών τη λήψη μέτρων και πρακτικών προς αποφυγή κάθε διακριτικής μεταχείρισης νεαρών ατόμων που κατάγονται από οικογένειες μεταναστών, αλλά και της κοινωνικής ένταξης της νέας γενιάς καθώς και της βοήθειας αυτών που εκδήλωσαν παραβατική συμπεριφορά. Η ενότητα της εν λόγω Σύμβασης που αφορά την αστυνομία, στις §§ 7, 8, 9 που εμπεριέχει, ορίζει αντιστοίχως την ανάγκη:

- να διασφαλιστεί ότι οι αστυνομικές υπηρεσίες, οι οποίες συχνά αποτελούν το πρώτο σημείο επαφής για τα νεαρά άτομα που βρίσκονται σε δυσκολίες, υιοθετούν μία χωρίς διακρίσεις στάση κατά τη διάρκεια αυτών των επαφών, λαμβάνοντας υπόψη το πολιτιστικό περιβάλλον στο οποίο ζουν τα εν λόγω νεαρά άτομα·

- να διασφαλιστεί, κατά συνέπεια, ότι σε εκείνα τα τμήματα της αστυνομικής δύναμης που είναι αρμόδια για τους ανηλίκους, να υπάρχουν αρκετοί αστυνομικοί υπάλληλοι ειδικά εκπαιδευμένοι κυρίως στις πολιτισμικές αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς των διαφόρων εθνοτικών ομάδων με τις οποίες έρχονται σε επαφή, περιλαμβανομένων, αν είναι δυνατόν, αστυνομικών υπαλλήλων που

[506] Βλ. τη μετάφραση και το ερμηνευτικό σχόλιο του «Κανόνα» στο Πιτσελά 2003, 451.

κατάγονται από μετανάστες, και ότι όλοι αυτοί οι υπάλληλοι να μπορούν, αν είναι δυνατόν, να προσφεύγουν σε διερμηνείς·

- να διασφαλιστεί ότι τα εν λόγω τμήματα καθιερώνουν δεσμούς με ενώσεις που μεριμνούν γι' αυτά τα νεαρά άτομα, ιδιαίτερα για να είναι σε θέση να προσφέρουν σε αυτά κατάλληλη συμπαράσταση και καθοδήγηση.[507]

3.3.2.5 Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων

Η ιδρυτική πράξη των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων κανονίστηκε νομοθετικά με το ά. 12 του α.ν. 2724/1940 «Περί οργανώσεως και λειτουργίας αναμορφωτικών καταστημάτων ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 449/27.12.1940). Η υποβοήθηση του έργου των Δικαστηρίων Ανηλίκων, ως σκοπός των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων, όπως αυτός καθοριζόταν στο ά. 12 § 2 του ιδίου νόμου, επιτελούνταν:

α) Διά της διενέργειας κοινωνικής και ψυχοβιολογικής ερεύνης περί των αιτιών της αντικοινωνικής συμπεριφοράς των αδικοπραγούντων ανηλίκων.

β) Διά της παροχής δικαστικής συνδρομής εις τους κατηγορούμενους ανηλίκους.

γ) Διά της παροχής προστασίας και επιβλέψεως των απαλλασσόμένων πάσης ποινής ή τυχόντων αναστολής εκτελέσεως της επιβληθείσης ποινής ανηλίκων.

δ) Διά της διενέργειας κοινωνικής και ψυχοβιολογικής ερεύνης περί εισαγωγής εις τα Αναμορφωτικά Καταστήματα των εν ηθικώ κίνδύνω διατελούντων ανηλίκων.

Με το κ.δ. της 03.07.1943 «Περί οργανώσεως και λειτουργίας Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 239/31.07.1943), προς πραγμάτωση του σκοπού που όριζαν για τις εν λόγω Εταιρείες οι διατάξεις του α.ν. 2724/1940, αυτές συντεθήκαν σε τέσσερα τμήματα: Τμήμα Α΄. «Κοινωνικών ερευνών και δικαστηριακής βοήθειας» (ά. 2), Τμήμα Β΄. «Τοποθετήσεως και αποκαταστάσεως» (ά. 3), Τμήμα Γ΄. «Επιβλέψεως» (ά. 4), Τμήμα Δ΄. «Καθοδηγήσεως και

[507] Βλ. τη μετάφραση της «Σύμβασης» στο Πιτσελά 2003, 844–848.

προπαγάνδας» (ά. 6). Το ά. 10 του κ.δ. αναφερόμενο στην εκπλήρωση του προορισμού των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων, προέβλεπε την συνεργασία τους με όλες εν τη περιφέρεια λειτουργούσες φιλανθρωπικές οργανώσεις και δημόσια ή ιδιωτικά ιδρύματα των οποίων αιτούσε την συνδρομή. Επίσης, στο ίδιο άρθρο, ο νομοθέτης όριζε την υποχρέωση των κατά τόπους δικαστών, αστυνομικών, εκπαιδευτικών, δημοτικών ή κοινοτικών και λοιπών αρχών, να παρέχουν την συνδρομή τους στο έργο των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων. Ως διάταξη που προμήνυε την ανάγκη συστάσεως, σαφώς με εμφανείς διαφορές ως προς την τελική τους συγκρότηση, Στεγών Ανηλίκων, για τις οποίες λόγος θα γίνει παρακάτω, το προκείμενο κ.δ. στο ά. 11 § 1 προέβλεπε την ίδρυση σταθμών, όταν εξασφαλίζονταν οι αναγκαίοι πόροι, για τη διαμονή των ανηλίκων μέχρι της τοποθέτησή τους σε εργασία ή της αποστολής τους στον τόπο της εγκαταστάσεώς τους.

Οι Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων ως θεσμός του ποινικού δικονομικού δικαίου αποτέλεσαν αντικείμενο μέριμνας περισσοτέρων του ενός νομοθετικών συντακτών. Τούτο επαληθεύεται από τις αλλαγές που διαχρονικά επήλθαν στις διατάξεις που καθορίζουν τον σκοπό, τις «κατηγορίες» των ανηλίκων στις οποίες απευθύνεται η παρεχόμενη υλική και κοινωνική αρωγή των συγκεκριμένων εταιρειών, καθώς και του τρόπου δια του οποίου θεσπίζονται οι κανονισμοί λειτουργίας τους. Έτσι, οι διατάξεις του ά. 18 § 2 έως 5 του ν. 2298/1995 αντικαταστάθηκαν με αυτές που όρισε ο ν. 2331/1995 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 173/24.08.1995), ενώ με τις αλλαγές που επέφερε ο ν. 3860/2010, αντικαταστάθηκε εκ νέου ολόκληρο το ά. 18 του ν. 2298/1995.

Σύμφωνα με το νέο ά. 18 § 1 του ν. 2298/1995 οι Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου που εδρεύουν στην έδρα κάθε πρωτοδικείου και τελούν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.[508] Ως κύριος σκοπός τους, όπως αυτός ορίζεται στη νέα διάταξη του ά. 18 § 2, αποτελεί η ενεργός συμβολή τους στην

[508] Πιο συγκεκριμένα, η εποπτεία τους υπάγεται κατά το ά. 11 § 3 περ. α΄ του Π.Δ. 36/2000 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 29/17.02.2000) στις αρμοδιότητες του Τμήματος Πρόληψης Εγκληματικότητας και Κοινωνικής Ένταξης Νέων της Διεύθυνσης Πρόληψης Εγκληματικότητας και Σωφρονιστικής Αγωγής του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

πρόληψη της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας των ανηλίκων. Για την εκπλήρωση του σκοπού αυτού, οι Εταιρείες «…παρέχουν υλική, κοινωνική και ψυχολογική στήριξη στους ανήλικους και στις οικογένειες τους, επαγγελματική κατάρτιση, εκπαίδευση, πολιτιστική καλλιέργεια, ψυχαγωγία και στέγη. Μπορούν επίσης να διοργανώνουν επιστημονικές ημερίδες ή συνέδρια και να συμμετέχουν σε έρευνες ή προγράμματα για την αντιμετώπιση της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας των ανηλίκων». Η προαναφερθείσα υποστήριξη, σύμφωνα πάντα με την ίδια παράγραφο, απευθύνεται σε ανήλικους:

α) κατά των οποίων εκκρεμεί δίωξη για αξιόποινη πράξη·

β) στους οποίους έχουν επιβληθεί αναμορφωτικά ή θεραπευτικά μέτρα (άρθρα 122 και 123 ΠΚ) ή ποινή στερητική της ελευθερίας·

γ) οι οποίοι έχουν απολυθεί από ίδρυμα αγωγής ανηλίκων, θεραπευτικό κατάστημα ή ειδικό κατάστημα κράτησης νέων·

δ) οι οποίοι εμπίπτουν στη διάταξη του ά. 17 § 5 του ν. 2298/1995, όπως αυτή αντικαταστάθηκε με τον ν. 3860/2010, δηλαδή σε εκείνους τους ανήλικους οι οποίοι διαβιώνουν σε κοινωνικό περιβάλλον ατόμων τα οποία τελούν καθ' έξη ή κατ' επάγγελμα αξιόποινες πράξεις, αλλά η εισαγωγή τους σε ίδρυμα αγωγής δεν είναι αναγκαία.

Κάθε Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων διοικείται καθώς ορίζει το αντικατασταθέν με τον ν. 3860/2010, ά. 18 § 3, από επταμελές συμβούλιο, η συμμετοχή στο οποίο είναι τιμητική και άμισθη. Τα μέλη που το συνθέτουν κατά το ίδιο εδάφιο, αποτελούν άτομα που διακρίνονται για την ειδική τους μόρφωση αλλά και την κοινωνική τους ευαισθησία. Το Διοικητικό Συμβούλιο μπορεί επίσης σύμφωνα με τη διάταξη του ά. 18 § 8 να συγκροτήσει ομάδες κατάλληλων προσώπων, τα οποία προς εκπλήρωση των σκοπών της Εταιρείας και ιδίως της υποβοήθησης της εκπαίδευσης ή κατάρτισης, αλλά και της οργάνωσης πολιτιστικών ή ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων καθώς και παροχής νομικής βοήθειας, προσφέρουν εθελοντική συνδρομή στην Εταιρεία.[509] Η περιουσία των

[509] Χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής της εν λόγω διάταξης αποτελεί η συγκρότηση της Μη Κερδοσκοπικής Οργάνωσης με την επωνυμία «Σύλλογος Φίλων – Εθελοντών Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων Θεσσαλονίκης». Ο Σύλλογος, ο οποίος και αποτελεί το μοναδικό ανάλογο φορέα στην Ελλάδα, στηρίζει –σε συνεργασία με την Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων Θεσσαλονίκης– παιδιά

Εταιρειών, παράμετρος που ουσιαστικά προσδιορίζει τη δυνατότητα των παρεμβάσεών τους στις παρεχόμενες υπηρεσίες, είναι των ίδιων των Εταιρειών και προέρχεται κατά το ά. 18 § 10 από επιχορηγήσεις του Υπουργείο Δικαιοσύνης Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ή άλλους φορείς, ακόμη από ιδιώτες (δωρεές, εισφορές, κληροδοτήματα), ή έσοδα από δραστηριότητες και εκδηλώσεις που ασκούν οι ίδιες στα πλαίσια της λειτουργίας τους.

Ένας νέος φορέας που θεσμοθετήθηκε με τις διατάξεις του ά. 12 του ν. 3860/2010 και σχετίζεται με το έργο που επιτελούν οι Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων, είναι αυτός με την επωνυμία «Κεντρικό Επιστημονικό Συμβούλιο για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας ανηλίκων» (Κ.Ε.Σ.Α.Θ.Ε.Α.). Το Συμβούλιο, υλοποιώντας τις διατάξεις της § 3 του προηγούμενου άρθρου, συντονίζει και οργανώνει δράσεις καθώς επίσης εισηγείται και γνωμοδοτεί στον αρμόδιο Υπουργό για θέματα ομώνυμα αυτών που αναφέρονται στην επωνυμία του. Οι διατάξεις που κανονίζουν τις αρμοδιότητες του Συλλόγου, δύο από τις οποίες αφορούν άμεσα τις Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μιας και αφενός διευρύνουν τη μέριμνα του Συλλόγου σε θέματα θυματοποίησης αλλά και εγκληματικότητας ανηλίκων ανεξαρτήτως επιμέρους ηλικιακών ορίων, συνεπώς και τον ηλικιακό πληθυσμό που μας αφορά και, αφετέρου, προϋποθέτουν τη συνεργασία του Συλλόγου με κοινωνικούς και επιστημονικούς φορείς, ακόμη και θεσμοθετημένα όργανα, οι δράσεις των οποίων απευθύνονται σε ανήλικους όπως του Υπουργείου Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων. Οι προβλεπόμενες αρμοδιότητες του Συλλόγου βάσει του ά. 12 § 3 του ν. 3860/2010, είναι οι ακόλουθες:

α) παρακολουθεί το έργο των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων πανελλαδικά·

β) συνεργάζεται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο με οργανισμούς και υπηρεσίες, Ανώτατα Εκπαιδευτικά ιδρύματα, ερευνητικά και εκπαιδευτικά κέντρα,

---

ηλικίας από 12 έως 18 ετών. Οι παροχές του Συλλόγου προς τους ανηλίκους συνίστανται στη νομική στήριξη, στην υγειονομική συμπαράσταση, στη δυνατότητα εκπαίδευσης, οικονομικής στήριξης, ακόμη και στη δημιουργία προϋποθέσεων για την κοινωνική και εργασιακή τους ένταξη. Βλ. Σύλλογος Φίλων – Εθελοντών Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων Θεσσαλονίκης στη διεύθυνση http://www.sfe-epath.com/sfeepathnew/index.php/2015-06-06-14-29-32/2015-06-22-06-30-33

κοινωνικούς, επιστημονικούς και παραγωγικούς φορείς, δημόσιους ή ιδιωτικούς, καθώς επίσης με μη κυβερνητικές οργανώσεις που ασχολούνται με την πρόληψη και αντιμετώπιση της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας των ανηλίκων, οργανώνοντας ενιαίο δίκτυο·

γ) συγκεντρώνει και επεξεργάζεται σε συνεργασία με άλλους φορείς που δραστηριοποιούνται στο χώρο, καταγγελίες για κακοποίηση ή εγκατάλειψη ανηλίκων·

δ) μελετά θέματα θυματοποίησης και εγκληματικότητας των ανηλίκων και εισηγείται για την πρόληψη και αντιμετώπισή τους·

ε) οργανώνει την εφαρμογή νέων θεραπευτικών ή αναμορφωτικών μέτρων, μέσω των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων·

στ) οργανώνει τον εθελοντισμό με πεδίο αναφοράς τη στήριξη των ανηλίκων και υλοποιεί δράσεις ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης·

ζ) διαμορφώνει και συντονίζει μηχανισμούς ανίχνευσης της κακοποίησης των παιδιών σε συνεργασία με τις υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων και τους συλλόγους γονέων·

η) τηρεί στατιστικά στοιχεία σε πανελλαδικό επίπεδο·

θ) εισηγείται στον Υπουργό Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων την πολιτική για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της θυματοποίησης και εγκληματικότητας των ανηλίκων και διατυπώνει προτάσεις για τη βελτίωση της λειτουργίας των ιδρυμάτων αγωγής και των ειδικών Καταστημάτων Κράτησης Νέων·

ι) υποβάλλει στον Υπουργό Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ετήσια έκθεση για το έργο του. Η έκθεση αυτή υποβάλλεται από τον Υπουργό στον Πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων.

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες εκφράσεις της μέριμνας των Εταιριών Προστασίας Ανηλίκων είναι αυτή που επιτελείται μέσα από τις Στέγες Ανηλίκων που λειτουργούν υπό την ευθύνη τους. Το ά. 2 του Π.Δ. 270/1991 «Οργανισμός της Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 100/01.07.1991) κανονίζοντας τις αρμοδιότητες του Γραφείου Κοινωνικής Υπηρεσίας και φιλοξενίας ανηλίκων της Εταιρίας ρυθμίζει μεταξύ άλλων και «Τη μέριμνα και παροχή φιλοξενίας, διατροφής, εκπαίδευσης και επαγγελματικής και κοινωνικής προσαρμογής και

αποκατάστασης των ανηλίκων που στερούνται κατάλληλου οικογενειακού περιβάλλοντος». Οι Στέγες Ανηλίκων που λειτουργούν οι Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων είναι επτά (7) τον αριθμό και, είναι οι ακόλουθες:[510]

1. Αθηνών στον Περισσό Αττικής, που φιλοξενεί αγόρια.
2. Πειραιά, που φιλοξενεί αγόρια και κορίτσια.
3. Ηρακλείου Κρήτης, που φιλοξενεί αγόρια.
4. Βόλου, που φιλοξενεί αγόρια και κορίτσια.
5. Κοζάνης, που φιλοξενεί αγόρια και κορίτσια.
6. Καρδίτσας, που φιλοξενεί αγόρια και κορίτσια.
7. Αλεξανδρούπολης, που φιλοξενεί αγόρια και κορίτσια.

Δυσχέρειες των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων στην τέλεση του έργου τους, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της λειτουργίας τους, αναδεικνύονται σε πληθώρα εγκυκλίων του Υπουργείου Δικαιοσύνης καθώς αυτές αποστέλλονταν σε δημόσιους φορείς του τόπου καθώς και φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, ακόμη και εκπαιδευτικούς φορείς, ώστε οι τελευταίοι να συνδράμουν στο έργο των Εταιρειών. Χαρακτηριστικές ως προς αυτό αποτελούν, τόσο η εγκύκλιος υπ' αριθμό 30 με αρ.πρωτ. 38302/08.04.1953, που στάλθηκε από το άνω Υπουργείο προς τη Δ/νση Κοινωνικών Ασφαλίσεων του Υπουργείου Εργασίας, όσο και αυτής με αριθ. πρωτ. 12500/10.02.1954 που στάλθηκε προς τη Δ/νση Τοπικής Αυτοδιοίκησης του Υπουργείου Εσωτερικών. Η πρώτη, αναφέροντας τη «…δυσχερεστάτη άλλως τε εξ' άλλων γνωστών λόγων, προσπάθεια των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων, προς εξεύρεσιν εργασίας δια τους κατά τ' ανωτέρω ανηλίκους…» ζητούσε τη συνδρομή της Δ/νσης στην Κυβερνητική προσπάθεια περιστολής της παιδικής εγκληματικότητας, η στάθμη της οποίας επέβαλλε ταχεία και συστηματική αντιμετώπιση, μέσω της επαγγελματικής αποκατάστασης των ανηλίκων μιας και αυτή, όπως η οικονομική ενίσχυση των ανηλίκων από τη δική τους εργασία, κρίνονταν αναγκαία για την κοινωνική αναπροσαρμογή και αποτροπή μελλοντικής εκδήλωσης αντικοινωνικής συμπεριφοράς των ανηλίκων. Η δεύτερη εγκύκλιος, κατ' ουσία έκκληση προς στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, παρακαλεί τα

[510] Βλ. αναλυτικότερα http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket =vSz6qIc2q-A%3D&tabid=145

θερμώς μιας «οικονομικά μέσα των Εταιρειών τούτων είναι πενιχρά, εφ' όσον η Κρατική προς αυτάς επιχορήγησις δεν είναι πάντοτε ευχερής, η δε συνδρομή της κοινωνίας, εις τάς πλείστας των περιφερειών, είναι περιωρισμένη» για τη σύσταση παρά των Δήμων σταθερής οικονομικής ενίσχυσης, ανάλογα με τις δυνάμεις τους, με την εγγραφή στον ετήσιο προϋπολογισμό κάθε Δήμου ειδικού κονδυλίου προς εξυπηρέτηση του σκοπού των Εταιρειών Προστασίας Ανηλίκων.

Στις μέρες μας η πραγματικότητα διαψεύδει, παρά τη νομοθετική πρόβλεψη, τη λειτουργία Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων στην έδρα κάθε Πρωτοδικείου,[511] μιας και ο θεσμός παραμένει ουσιαστικά ανενεργός σε πλήθος εδρών, ενώ σε μια σειρά άλλων δεν υφίσταται καν. Η σχετική βιβλιογραφία επισημαίνει πως οι Εταιρείες κατ' ουσίαν έχουν κάποια παρουσία μόνο στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη[512], καθώς και πως η παραβατικότητα των ανηλίκων αντιμετωπίζεται από αυτές, όπως και από άλλους φορείς κρατικής παρεμβάσεως, με φθίνουσα πορεία, γεγονός που προβάλλει την ανάγκη αναδιαρθρώσεως τους για την αναστολή της[513]. Η επίκληση της άμισθης αρωγής θεσμικών φορέων και πολιτών προς εκπλήρωση των σκοπών της Εταιρείας, ως έκφραση κινητοποίησης και ενεργούς συμμετοχής στο έργο προαγωγής της ψυχοκοινωνικής υπόστασης και υλικής στήριξης ανηλίκων, είναι σημαντική μα όχι επαρκής. Το εθελοντικό έργο που προσφέρουν τα μέλη κάθε Εταιρείας επιζητεί την οικονομική στήριξη της Πολιτείας καθώς και τη διεπιστημονική στελέχωση των Εταιρειών τόσο για τη βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών όσο και για τη θεσμοθέτηση νέων προτύπων ποιότητας στις δομές της φιλοξενίας που οι τελευταίες παρέχουν μέσα από τις Στέγες Ανηλίκων.

[511] Βλ. http://www.ministryofjustice.gr/site/el/ΣΩΦΡΟΝΙΣΤΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑ/Πρόληψηκαιαντιμετώπισητηςεγκληματικότητας.aspx

[512] Βλ. Κουράκης 2004, 306.

[513] Βλ. Τρωϊάνου-Λουλά 1999, 247.

Κεφάλαιο 4: Παράγοντες ανασταλτικοί της κοινωνικοποίησης

«Ο Τζάμπο είχε ένα μωρό ντυμένο στα πράσινα,
το τύλιξε σε χαρτί και το 'στειλε στη βασίλισσα.
Η βασίλισσα δεν το συμπάθησε γιατί ήταν πολύ παχύ,το
'κοψε κομματάκια και το 'δωσε στη γάτα.
Η γάτα δεν το συμπάθησε γιατί ήταν πολύ αδύνατο, το
'κοψε κομματάκια και το 'δωσε στο βασιλιά.
Ο βασιλιάς δεν το συμπάθησε γιατί ήταν πολύ αργό, το
πέταξε έξω από το παράθυρο και το 'δωσε στο κοράκι».[514]

4.1 Γονεϊκή αποστέρηση

Η ποιότητα της σχέσης μεταξύ γονέα και παιδιού καθορίζει σε σημαντικό βαθμό την ομαλή ανάπτυξη του τελευταίου από την περίοδο της πρώιμης κιόλας βρεφικής του ηλικίας. Η ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού συντελούμενη παράλληλα με βιολογικές διαδικασίες στα ποικίλα στάδια ανάπτυξής του, αποτελεί τη διεργασία οργάνωσης του ψυχισμού του μέσω της δυαδικής σχέσης που αναπτύσσει τόσο με τη μητέρα του –κυρίως κατά τον πρώτο χρόνο ζωής του– όσο και με τους δύο γονείς του κατά τα επόμενα χρόνια. Οι γονείς, πρωταρχικά πρότυπα του παιδιού στη διαδικασία μίμησης και ταύτισης συμπεριφορών, λειτουργούν ως μοντέλα που καθοδηγούν τη συμπεριφορά του ατόμου όχι μόνο κατά την περίοδο της παιδικότητάς του αλλά και σε όλη την πορεία της ενήλικης ζωής του. Η απουσία ή η ύπαρξη μιας λειτουργικά διαταραγμένης σχέσης ανάμεσα στο παιδί και τους γονείς του, αποτέλεσμα

[514] Πρόκειται για ποίημα που γράφτηκε από έναν εντεκάχρονο παραβατικό νέο κατά τη διάρκεια θεραπείας του από την παιδοψυχίατρο Y. Porrer. Οι στίχοι του δεν εκφράζουν άλλο από τα αισθήματα εγκατάλειψης και απόρριψης που ένιωθε το παιδί, όταν από ηλικίας δεκαπέντε μηνών αναζητούσε σε διάφορα πρόσωπα το υποκατάστατο της αποθανούσας μητέρας του πρότυπο. Bowlby 1995, 33.

ακούσιας ή εκούσιας επιλογής των γονέων, όπως συμβαίνει και στις περιπτώσεις παιδιών που λόγω ποικίλων κοινωνικοοικονομικών μεταβλητών διάγουν σε κέντρα κλειστής προστασίας, συμβάλλει στη διάπλαση προσωπικοτήτων που συχνά διέπονται από συναισθήματα ανασφάλειας, άγχους και φόβου. Ειδικότερα στην περίπτωση που η από αρχής ανυπαρξία ή η ύστερη, ωστόσο στα πρώτα αναπτυξιακά στάδια του παιδιού, κατάρρευση του πρωτογενούς δεσμού γονέα–παιδιού, οφείλεται στην εγκατάλειψή του από τον έναν ή και τους δύο γεννήτορές του, το παιδί, έναντι των αισθημάτων ασφάλειας, εμπιστοσύνης, συναισθηματικής πληρότητας που διασφαλίζει μια ισορροπημένη συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη, βιώνει τα αισθήματα της απόρριψης, της έλλειψης εμπιστοσύνης, της αμφιθυμίας, του θυμού κ.ά.

Ουσιαστική είναι η συμβολή της επιστήμης της ψυχολογίας στην ανάδειξη της σημαντικότητας της σχέσης διεπίδρασης μεταξύ παιδιού και γονέων, όπως αυτή θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τις επιπτώσεις που επισύρει στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού η διακοπή της σχέσης αυτής, εξαιτίας της φυσικής απομάκρυνσής του από το οικογενειακό περιβάλλον και ενσωμάτωσής του στο δυναμικό ενός κέντρου παιδικής προστασίας. Πριν από την παράθεση διαπιστώσεων αναφορικά με τη διαδικασία προσκόλλησης αλλά και αποκόλλησης του παιδιού από τους γονείς του, είναι σημαντικό να επισημάνουμε πως η φιλοξενία καθεαυτή ενός παιδιού στους κόλπους ενός κλειστού τύπου κέντρου προστασίας, σαφώς και δεν αποσκοπεί στην κακόβουλη διακοπή του δεσμού των δύο μερών· η απομάκρυνση του παιδιού από την οικογενειακή εστία προκρίνεται σε περιπτώσεις εγκατάλειψης του τέκνου, κατά τις οποίες ο δεσμός δεν υφίσταται, επίσης περιπτώσεις παράβασης από μέρους των γονέων των καθηκόντων που τους επιβάλλει το λειτούργημα της επιμέλειας του τέκνου τους, κατά τις οποίες ο δεσμός κρίνεται επιζήμιος για το παιδί, ακόμη και περιπτώσεις κοινωνικοοικονομικής έκπτωσης της οικογένειας, καθώς αυτή γίνεται αιτία δημιουργίας ενός ανασφαλούς δεσμού, εφόσον οι γονείς καθίστανται αδύναμοι ή ανίκανοι να ανταποκριθούν στις αναπτυξιακές (βιολογικές, συναισθηματικές, κοινωνικές) ανάγκες του παιδιού τους. Η παύση λοιπόν ή διατάραξη του δεσμού του ανήλικου τέκνου με τους γονείς του και η ένταξή του σε ένα κέντρο προστασίας, αποτελεί προϊόν της στάσης και των επιλογών όπως και των

αστάθμητων και μη παραγόντων που προσδιορίζουν τις συνθήκες ζωής των γονέων του. Η διαβίωση στους κόλπους ενός περιβάλλοντος όπου φιλοξενούνται παιδιά που κατάγονται από «ασθενείς» οικογένειες, λειτουργεί ως επιβαρυντικός παράγοντας της κατάστασης που διαμόρφωσαν οι τελευταίες, ακόμη και ως άλλος επιβραδυντικός παράγοντας της συναισθηματικής και κοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού, όπως εκτενέστερα θα επισημανθεί παρακάτω αλλά και στις ενότητες που έπονται.

Η σχέση που δημιουργεί το βρέφος με τη μητέρα του ή άλλο πρόσωπο που αναλαμβάνει τη φροντίδα του, αποτελεί μια σχέση, έναν *δεσμό* όπως ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε από τους αναπτυξιακούς ψυχολόγους από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, που χαρακτηρίζεται από αλληλεξάρτηση, έντονα και αμοιβαία συναισθήματα και συναισθηματική σύνδεση.[515] Η προσκόλληση, η ανάγκη για σύναψη της σχέσης αυτής, της στενής επαφής με τη μητέρα ή άλλο βασικό φροντιστή, είναι έμφυτη στον άνθρωπο, κατά τον γνωστό άγγλο ψυχίατρο J. Bowlby. Η προσκόλληση προκαλείται από ποικίλα είδη συμπεριφοράς, που μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο κύριες κατηγορίες: *α)* τη *σηματοδοτούσα συμπεριφορά* (signalling behavior), το αποτέλεσμα της οποίας είναι το να φέρει τη μητέρα στο παιδί (όπως είναι το κλάμα, το χαμόγελο) και *β)* τη *συμπεριφορά προσέγγισης* (approach behavior), το αποτέλεσμα της οποίας είναι το να φέρει το παιδί στη μητέρα (όπως είναι η παρακολούθηση με το βλέμμα, το πιπίλισμα).[516]

Την αλληλεπίδραση βρέφους και μητέρας μελέτησε και η εξελικτική ψυχολόγος και συνεργάτιδα του Bowlby M. Ainsworth, σε έρευνες που διεξήγαγε στην Ουγκάντα[517] και τη Βαλτιμόρη. Η *Συνθήκη του Ξένου* (the *Strange Situation*), πείραμα που επινόησε η ίδια και οι συνεργάτες της, έχει γίνει ευρέως αποδεκτή ως η βάση για την αξιολόγηση της προσκόλλησης μωρού και μητέρας. Πρόκειται για μια εικοσάλεπτη νατουραλιστική διαδικασία που λαμβάνει χώρα σε οχτώ επεισόδια, σε ένα δωμάτιο στο οποίο έχουν τοποθετηθεί τρεις καρέκλες· η μια τους, αυτή που προορίζεται για το παιδί, βρίσκεται στο ένα άκρο του δωματίου και

[515] Craig & Baucum 2007, 368.

[516] Bowlby 1982, 244.

[517] Ainsworth 1967.

είναι γεμάτη όπως και περιβάλλεται από παιχνίδια, η δεύτερη, κοντά στο άλλο άκρο της πρώτης, είναι αυτή της μητέρας και η τρίτη, στο αντίθετο άκρο, κοντά στην πόρτα, είναι για το τρίτο, το ξένο άτομο. Το μωρό, το οποίο έχει τοποθετεί εντός του τριγώνου που σχηματίζουν οι τρεις καρέκλες αφήνεται ελεύθερο να μετακινηθεί όπου επιθυμεί. Κατά το «Επεισόδιο 1», η μητέρα με τη συνοδεία ενός παρατηρητή κουβαλά το μωρό στο δωμάτιο και ο παρατηρητής αποχωρεί. Στο «Επεισόδιο 2», διάρκειας τριών λεπτών, η μητέρα τοποθετεί κάτω το μωρό σε μια καθορισμένη θέση και μετά κάθεται ήσυχα στην καρέκλα της, συμμετέχοντας μόνο αν το μωρό αναζητήσει την προσοχή της. Στο «Επεισόδιο 3», ένας ξένος εισέρχεται, κάθεται ήσυχα για ένα λεπτό, συνομιλεί με τη μητέρα για ένα λεπτό και στη συνέχεια πλησιάζει σταδιακά το μωρό, δείχνοντάς του ένα παιχνίδι. Στο τέλος του τρίτου λεπτού η μητέρα αποχωρεί από το δωμάτιο διακριτικά. Στο «Επεισόδιο 4», αν το μωρό ασχολείται με χαρά με το παιχνίδι, ο ξένος είναι αμέτοχος. Αν είναι αδιάφορο, προσπαθεί να στρέψει την προσοχή του στο παιχνίδι. Αν είναι στεναχωρημένο, προσπαθεί να του αποσπάσει την προσοχή ή να το παρηγορήσει. Αν το μωρό δεν μπορεί να παρηγορηθεί το επεισόδιο διακόπτεται — αλλιώς διαρκεί τρία λεπτά. Στο «Επεισόδιο 5», η μητέρα εισέρχεται, σταματά στην πόρτα ώστε να δώσει στο μωρό τη δυνατότητα για μια αυθόρμητη ανταπόκρισή του απέναντί της και ο ξένος αποχωρεί διακριτικά. Μόλις το μωρό ασχοληθεί ξανά με τα παιχνίδια του, η μητέρα φεύγει ξανά, σταματώντας πρώτα για να πει «αντίο». Κατά το διάρκειας τριών λεπτών «Επεισόδιο 6», το μωρό μένει μόνο, εκτός αν είναι τόσο συντετριμμένο που το επεισόδιο διακόπτεται. Στο «Επεισόδιο 7», ο ξένος εισέρχεται στο δωμάτιο για τρία λεπτά εκτός αν το άγχος του μωρού είναι μεγάλο και ζητηθεί διακοπή του επεισοδίου. Στο «Επεισόδιο 8», η μητέρα επιστρέφει, ο ξένος φεύγει και αφού η επανένωση παρατηρηθεί, η διαδικασία τερματίζεται.[518] Τρία είναι τα κύρια πρότυπα δεσμού που διέκρινε η Ainsworth. Το «Μοτίβο Α» (Pattern A), κατά το οποίο τα μωρά είχαν την τάση για εξερεύνηση σε όλα τα επεισόδια, χωρίς να έχουν αναστατωθεί από τους αποχωρισμούς από τη μητέρα και αποφεύγοντας την επανασύνδεση μαζί της. Τα μωρά του «Μοτίβου Γ» (Pattern C), που είχαν την τάση να είναι επιφυλακτικά στον ξένο, ήταν έντονα

[518] Ainsworth 1985, 54.

αναστατωμένα από τους αποχωρισμούς και αμφίθυμα στη μητέρα τους όταν επέστρεφε, θέλοντας να είναι κοντά όμως ήταν και θυμωμένα με τις μητέρες τους, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να τα καταπραϋνουν. Τα μωρά του «Μοτίβου Β», (Pattern B), που από τη μια μεριά ήταν έτοιμα προς εξερεύνηση όταν η μητέρα ήταν παρούσα, λιγότερο όταν ήταν απούσα και πρόθυμα να προσπαθήσουν να είναι κοντά στη μητέρα στα επεισόδια επανένωσης ή τουλάχιστον να αρχίσουν μια θετική αλληλεπίδραση μαζί της όλο το διάστημα, μη δείχνοντας ούτε την αποφυγή ούτε την οργισμένη αντίδραση που φαίνεται στις δύο άλλες ομάδες.[519]

Η πρώτη διαπροσωπική σχέση που αναπτύσσει το βρέφος, αυτή με τη μητέρα του, αποτελεί μια σχέση από την ποιότητα της οποίας εξαρτάται η ανάπτυξη των δυαδικών σχέσεων του ατόμου καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.[520] Η ποιότητα της φροντίδας του βρέφους επηρεάζεται από παράγοντες όπως η ψυχική υγεία των γονέων του, οι μεταξύ των γονέων σχέσεις, αλλά και από ψυχοπιεστικούς παράγοντες του περιβάλλοντος. Ποιοτικές διαφοροποιήσεις μπορεί να παρατηρηθούν και στις μεταξύ των δυάδων μητέρας–βρέφους και πατέρα–βρέφους σχέσεις· σε αντίθεση με τη δυνατότητα σταθεροποίησης του ψυχισμού του βρέφους που παρέχουν οι μητέρες, οι πατέρες όντες πιο ενεργητικοί, το διεγείρουν και το ξεσηκώνουν μέσα από το παιχνίδι.[521]

Ο τρόπος που αλληλεπιδρά ο πατέρας με το παιδί, μολονότι διαφορετικός από αυτόν της μητέρας, φέρει τη δική του βαρύνουσα σημασία στην ανάπτυξη του τελευταίου. Αν και παραδοσιακά ο πατέρας εκτελεί καθήκοντα εκτός του οικογενειακού συστήματος,[522] η ενεργός συμμετοχή του όχι μόνο στην πλήρωση κάθε άμεσης ανάγκης του παιδιού αλλά στην ανεξαρτητοποίησή του από το

[519] Ainsworth ό.π., 771

[520] Γεώργας 1995, 269 .

[521] Τσιαντής 2000, 226–227.

[522] Από τις πρώιμες κιόλας οικογενειακές δομές, όταν οι άνθρωποι ήταν κυνηγοί και συλλέκτες, οι πατέρες εκτελούσαν τελετουργικού ρόλου καθήκοντα εκτός του οικογενειακού συστήματος όπως το κυνήγι, η άμυνα, η φυλετική διακυβέρνηση. Οι μητέρες με τη σειρά τους εκτελούσαν αρμοδιότητες πιο άμεσες στο οικογενειακό κέντρο όπως η συγκέντρωση τροφής, η φροντίδα των παιδιών, η φροντίδα του σπιτιού. βλ. Lamb 1997, 74. Για τον ρόλο του πατέρα και της μητέρας στην ελληνική κοινωνία βλ. επίσης Σούρας 2006, 49–54.

«αδιαίρετο»[523] με τη μητέρα, μπορεί να συντελέσει στη διαμόρφωση ενός ισχυρού δεσμού μαζί του, ικανού ακόμη και να ισοσκελίζει την «υπεροχή» της μητέρας, όπως αυτή ενυπάρχει από το βιολογικό δέσιμο που αναπτύχθηκε μεταξύ του παιδιού και αυτής κατά τη διάρκεια της κύησης. Αντίθετα με τη συνδρομή του πατέρα στην ομαλή ρύθμιση των διαδικασιών φυσιολογικής, σωματοψυχικής και γνωστικής ανάπτυξης του παιδιού όταν άμεσα και ποιοτικά συναλλάσσεται μαζί του σε κάθε αναπτυξιακή του φάση, η αρνητική αλληλεπίδρασή του με το παιδί ή η μη εμπλοκή του στην ανατροφή του ή ακόμη η απουσία του, μπορεί να αποτελέσει ανάσχεση σε καθέναν από τους παραπάνω τύπους ανάπτυξης του παιδιού. Ακόμη και στην περίπτωση που η μητέρα ικανοποιητικά ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του γονεϊκού της ρόλου ή τρίτο πρόσωπο επάξια εκπληρώσει τις υποχρεώσεις που αντιστοιχούν στο πρόσωπο του πατέρα, δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο εκδήλωσης από μέρους του παιδιού συμπεριφοριστικών, συναισθηματικών και γνωστικών προβλημάτων που σχετίζονται με το πρότυπο μιας αδιάφορης πατρικής φιγούρας ή ενός απόντα πατέρα.

Τα παιδιά ενός απόντα πατέρα βιώνουν την ανασφάλεια. Αποφεύγουν την ανταπόκριση σε ερωτήσεις που αναφέρονται στο πρόσωπο του πατέρα τους και συχνά –εκμεταλλευόμενα την απουσία του– ενεργούν αυθόρμητα και ιδιόμορφα· ωριμάζουν γρήγορα, αναλαμβάνουν ρόλους που δεν τους αρμόζουν, ασχολούνται με πράγματα που δεν είναι της ηλικίας τους, ακόμη και παρεκτρέπονται χωρίς ενεργοποιημένους τους αμυντικούς τους μηχανισμούς.[524] Η στέρηση του πατέρα επισύρει ακόμη και αρνητικές συνέπειες στη διαμόρφωση των ηθικών μηχανισμών του υπερ-εγώ του παιδιού. Η δυσαρέσκεια των νεαρών αγοριών ακόμη και η εγκληματική τους συμπεριφορά εξηγείται από την μεγαλύτερη –έναντι των κοριτσιών– ανάγκη τους, να ταυτιστούν με τον πατέρα τους ο οποίος εκπροσωπεί τους κοινωνικούς κανόνες. Αναφορικά με την επίδραση της πατρικής στέρησης στις διανοητικές ικανότητες του παιδιού, όπως επιβεβαιώνουν ερευνητικά

[523] Όπως μας διδάσκει η ψυχανάλυση, ο πατέρας είναι εκείνος που βοηθά το παιδί να ξεφύγει από το «αδιαίρετο» με τη μητέρα. Ο πατέρας ακόμη βοηθά το παιδί να αποκτήσει την ανεξαρτησία του, να γνωρίσει τον εαυτό του και των έξω κόσμο, να ενσωματωθεί στο φύλο του. Βλ. Καππάτου 1999, 45-46.

[524] Σούρας 2006, 97–98.

συμπεράσματα, αυτή είναι αρνητική και είναι εμφανής από τις επιδόσεις των παιδιών στα διαγωνίσματα, από τους βαθμούς τους, τις πτυχιακές εξετάσεις τους και την επαγγελματική τους επιτυχία. Οι αρνητικές επιδράσεις του χωρισμού των γονέων είναι καταλυτικότερες από αυτές που επιφέρει ο θάνατος του πατέρα.[525]

Η επαγγελματική αποτυχία προφανώς και δεν αποτελεί τη μοναδική αρνητική επενέργεια στην ενήλικη ζωή του ατόμου που αποστερήθηκε πρώιμα το πατρικό πρότυπο. Ο νευρολόγος-ψυχίατρος H. Petri αναφερόμενος σε περιπτώσεις ασθενών του που μεγάλωσαν δίχως τον πατέρα τους, παρατήρησε πως εκτός των ψυχικών και ψυχοσωματικών διαταραχών για τις οποίες αυτοί αναγκάστηκαν να αρχίσουν τη θεραπεία, παρουσίαζαν δυσκολίες στη σύναψη συντροφικών σχέσεων και, ειδικότερα, παρά τις όποιες διαφορές ανά περίπτωση, επέλεγαν να συνάψουν σχέση με άτομα που δεν ταίριαζαν. Ο ψυχίατρος υποστήριξε πως οι σχέσεις που είχαν οι άντρες ασθενείς του με τις γυναίκες, παρουσίαζαν μεταξύ τους μεγάλες ομοιότητες και μάλιστα χαρακτηρίζονταν από *Δονζουανισμό* ή το «σύνδρομο του *Καζανόβα*». Ο Δον Ζουάν και ο Τζιάκομο Καζανόβα αποτελούν δύο μορφές οι οποίες, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική ερμηνεία του Petri, δυσκολεύονταν να συνάψουν συντροφικές σχέσεις με γυναίκες, παρά την ευκολία τους να συνάψουν ερωτικές σχέσεις μαζί τους, εξαιτίας της στέρησης του πατέρα τους κατά την παιδική τους ηλικία. Οι άντρες ασθενείς του ψυχιάτρου παρουσίαζαν δυσκολία στη σύναψη σταθερών σχέσεων με μια γυναίκα λόγω των διαταραγμένων σχέσεων που διατηρούσαν με τις μητέρες τους από την παιδική τους ηλικία. Τα προβλήματα στις σχέσεις οφείλονταν τόσο στην ιδιοσυγκρασία των μητέρων τους όσο και στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν αυτές μετά την απώλεια των αντρών τους. Διαφορετική εικόνα από αυτή των αντρών παρουσίαζαν οι γυναίκες ασθενείς του ψυχιάτρου. Αν και τα δείγματα των γυναικών δεν ήταν αντιπροσωπευτικά, μια συνδυασμένη με ψυχοθεραπευτικές εμπειρίες γενική εικόνα τους είναι αυτή που περιγράφει όχι γυναίκες που άλλαζαν συχνά ερωτικούς συντρόφους, παρά γυναίκες οι περισσότερες των οποίων δεν είχαν παιδιά, που ζούσαν μόνες έπειτα από τον χωρισμό του σύντομου σε διάρκεια γάμου τους, ακόμη και ομοφυλόφιλες. Ευπαθείς στις ψυχοσωματικές ασθένειες οι γυναίκες αυτές αφενός –στο σύνολό

[525] Petri 2003, 200 & 197–198.

τους– έτρεφαν αισθήματα μίσους προς τις μητέρες τους και είχαν έπειτα από χρόνιες προστριβές διακόψει κάθε σχέση μαζί τους και, αφετέρου, με ομοιότητες ως προς τις αντιδράσεις τους στο πρόσωπο του πατέρα, βίωναν χρόνιες φοβίες και αναζητούσαν με λαχτάρα το πρότυπο του.[526]

Οι συνέπειες της γονεϊκής αποστέρησης συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας κατάστασης που επιφέρει εμπλοκή στις διεργασίες φυσιολογικής ωριμότητας και κοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού. Η δεινότητα των επιδράσεων που επισύρει η διακοπή της σχέσης αλληλεπίδρασης του παιδιού με τους γονείς του, κυριότερα με τη μητέρα του, πιστεύουμε πως καθορίζεται από δύο μεταβλητές: *α)* του χρόνου που προσδιορίζει την ηλικία του παιδιού την κρίσιμη στιγμή της διακοπής του δεσμού καθώς και τη διάρκεια που έχει αυτή η διακοπή και *β)* της ποιότητας στην κάλυψη κάθε ανάγκης του παιδιού από το πρόσωπο που αναλαμβάνει τη φροντίδα ανατροφής του. Στη μεν πρώτη περίπτωση ο χρόνος λειτουργεί ως παράγων που αναλόγως της διάρκειάς του ενεργεί άλλοτε –τρόπον τινά– προς όφελος του παιδιού, όταν η σχέση στοργής λείψει σε περίοδο κατά την οποία αυτό έχει διέλθει τα πρώτα αναπτυξιακά του στάδια και άλλοτε επιζήμια στην περίπτωση που αυτός μετρά μια παρατεταμένη σε διάρκεια στέρηση της γονεϊκής φροντίδας. Στη δε δεύτερη περίπτωση, η ποιότητα στην κάλυψη των βιολογικών και συναισθηματικών αναγκών του παιδιού διαδραματίζει ρόλο ουσιαστικό στην ανάπτυξή του ακόμη και κατά την εποχή μετά τον χωρισμό, μιας και οι παρασχόμενες μορφές φροντίδας από υποκατάστατα γονεϊκά πρόσωπα ή από προνοιακού χαρακτήρα φορείς, είναι εφικτό είτε να καταπραΰνουν τα ψυχικά τραύματα που προκάλεσε η διακοπή της συνδιαλλαγής του παιδιού με τους γονείς του, είτε να προκαλέσουν νέα εξαιτίας της ανεπάρκειάς τους στην ικανοποίηση των αναγκών του παιδιού, με έμφαση στη μη ανταπόκρισή τους στο συναισθηματικό[527] του αίτημα.

---

[526] Petri 2003, 168–174.

[527] «Μωρά σε βρεφοκομεία, που τα χώρισαν βίαια από τις μητέρες τους, χωρίς επαφές με τους γονείς τους που εξαφανίστηκαν ξαφνικά, μωρά αριθμημένα, τα οποία τα παίρνουν στα χέρια τους απότομα και εσπευσμένα άγνωστοι, με άσπρες φόρμες εργασίας και των οποίων η επαφή είναι τόσο ρυτιδιασμένη όσο και τα χέρια τους. (Θα θυμάμαι για πάντα εκείνο το άτομο, ντυμένο στα άσπρα, που κατέβαινε τις σκάλες, κρατώντας σε κάθε χέρι, και με το κεφάλι κάτω, ένα μωρό που

Για τα χρόνια της ζωής του στο χωριό, ο Ρεμί, στο βραβευμένο από τη Γαλλική Ακαδημία έργο του E. Malot, *Χωρίς Οικογένεια* (*Sans Famille*), αναφέρει: «Είμαι ένα παιδί που το βρήκαν παρατημένο. Μέχρι τα οχτώ μου χρόνια πίστευα πως είχα

ούρλιαζε, και έπειτα και τα δύο μωρά, ενώ συνέχιζαν να ουρλιάζουν, τα έλουζαν με απαράδεκτο τρόπο). Μωρά που τα περιόριζαν στο κρεβάτι χωρίς παιχνίδια, δεμένα μ' ένα κορσέ που επέτρεπε παρ' όλ' αυτά να κινηθούν, να σηκωθούν και να κάτσουν, βρέφη που βρίσκονταν στους πρώτους μήνες να τρέφονται μόνα τους από ένα κρεμασμένο μπιμπερό, ή άλλα μπουκωμένα με τροφή στα γόνατα ενός ατόμου που με το ένα χέρι τα μπουκώνει με τροφή και με το άλλο χέρι τους κρατάει τα μπράτσα δεμένα σφιχτά: μωρά τοποθετημένα τη μια μέρα σε κάποιο χώρο και τη άλλη σ' ένα άλλο χώρο, με άλλα παιδιά κι άλλους ενήλικες, σε άλλα κρεβάτια, ανάλογα με τις εισαγωγές και τα εξιτήρια. Σε ηλικία από 1 έως 3 χρόνων έχουν επισκεφτεί παραπάνω από 10 χώρους, και με νοσηλείες στο ενδιάμεσο. Και ξαφνικά, από την μια μέρα στην άλλη, ύστερα από απόφαση της διοίκησης και χωρίς κανείς να τα ειδοποιήσει ή να τους μιλήσει γι' αυτό τα πάνε σε κέντρο υποδοχής όπου μένουν πιθανόν μια μέρα, ίσως κάποιες εβδομάδες, καμιά φορά για μήνες, προτού να φύγουν με τη συνοδεία αγνώστων σε κάποια μακρινή επαρχία». Οι παραπάνω εικόνες αποτελούν την έκθεση μιας πραγματικότητας που βίωσε η M. David εργαζόμενη σε βρεφοκομεία της δεκαετίας του 1950. Οι πρακτικές φροντίδας που εφαρμόζονταν, όπως περιγράφηκαν στο παραπάνω απόσπασμα, ακόμη και οι σοβαρές ελλείψεις που παρουσίαζαν οι χώροι αυτοί, αποτέλεσαν μια πραγματικότητα που χαρακτήριζε την πλειοψηφία των βρεφοκομείων της εποχής ανεξάρτητα εάν αυτά είχαν προνοιακό ή υγειονομικό χαρακτήρα. Αν και οι συμπεριφορές παραλογισμού στον τρόπο μεταχείρισης των βρεφών εξαφανίστηκαν, γεγονός που έκανε την David να τάσσεται κατά της κατάργησης ή του περιορισμού των ιδρυμάτων για μικρά παιδιά, η ίδια δεν παρέλειψε να επισημάνει την ύπαρξη κάποιων προβλημάτων που δυσχεραίνουν την πορεία της εξέλιξής τους. Τα προβλήματα των πολύ μικρών παιδιών αλλά και των γονέων τους αγγίζοντας τα ευαίσθητα σημεία της πρώτης παιδικής ηλικίας ακόμη και των πιο έμπειρων επαγγελματιών, προκαλούν αντιδράσεις στην αφομοίωση και χρησιμοποίηση των γνώσεών τους. Οι επιθετικές και καταθλιπτικές κινήσεις που προκαλούν τα προβλήματα αυτά, αποτελούν πηγή συγκρούσεων που οδηγούν είτε σε κρίσεις καταστροφικές, όταν η αδιαφορία και η φυγή από τα προβλήματα εδραιωθεί με την άρνηση τους και την υιοθέτηση αυθαίρετων μέτρων, είτε σε σωτήριες ανακατατάξεις. Βλ. Delion 2005, 14–15 & 19. Την αδυναμία ανταπόκρισης των φορέων αυτών στο συναισθηματικό αίτημα των παιδιών που προστατεύουν, επισήμανε και ο J. Hadfield. Ο Hadfield, επικαλούμενος την επαγγελματική εμπειρία του στο ορφανοτροφείο του Leytonstone, επισημαίνει πως τα παιδιά εκεί χάρη τις φροντίδες που τους παρέχονταν, μπορούσαν όταν μεγάλωναν, να γίνονταν χρήσιμα και υγιή μέλη της κοινωνίας. Η φροντίδα πολλών παιδιών από τις υποκατάστατες μητέρες, τους αποστερούσε ωστόσο την προσωπική αγάπη. Από τα παιδιά αυτά έλειπε και εξακολουθούσε να λείπει ακόμη και όταν μεγάλωναν, κάτι από τη χαρά της ζωής. Βλ. Hadfield 1979, 343–344.

κι εγώ μητέρα, όπως όλα τα παιδιά, γιατί κάθε βράδυ που πλάγιαζα, μια γυναίκα κοντά μου, με νανούριζε γλυκά, και κάθε φορά που χτυπούσα και έκλαιγα, εκείνη μ' έσφιγγε στην αγκαλιά της, μέχρι να σταματήσουν τα δάκρυά μου. Όταν πάλι έβοσκα την αγελάδα μας στα λιβάδια και έπινε ξαφνικά κάποια μπόρα, εκείνη έτρεχε με βρει και να με προστατέψει με την πλατιά μάλλινη φούστα της, που τη μάζευε προσεκτικά πάνω απ' το κεφάλι μου, για να μην κρυώσω…».[528] Η ανταπόκριση των υποκατάστατων γονεϊκών προσώπων στην κάλυψη των συναισθηματικών και βιολογιών αναγκών του παιδιού δεν προσεγγίζει πάντα, καθώς άλλωστε συμβαίνει και με πολλά φυσικά γονεϊκά πρόσωπα, το πρότυπο της «Μάνα Μπαρμερίνα». Το ίδιο συμβαίνει και με τη φροντίδα που προσφέρουν προνοιακού τύπου φορείς σε παιδιά που τη στερούνται λόγω της αδυναμίας ή της ανικανότητας των οικογενειών τους να τους την παράσχουν. Ο αφορισμός των ελλείψεων, των παραλείψεων και εσφαλμένων τακτικών στο έργο προστασίας ανήλικων τέκνων από νομικά, μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα πρόσωπα, όπως στις τελευταίες αφιερώνονται οι ενότητες που ακολουθούν, σαφώς και δεν αποτελεί πανάκεια για την αντιμετώπιση και επίλυσή τους. Η επισήμανσή τους τόσο από εμάς όσο και από τους εργαζόμενους, αλλά και από τα παιδιά που είχαν τη διάθεση ή το θάρρος να μιλήσουν για αυτές στις ποιοτικές έρευνες που πραγματοποιήσαμε κατόπιν έγγραφων αδειών που μας παραχωρήθηκαν, συνιστά πράξη που αντιμάχεται στην αποσιώπηση, συνεπώς και στη συνενοχή για τις βλαβερές επενέργειες που οι ελλείψεις και οι παραλήψεις αυτές συνεπάγονται.

> «Μετά, μόνο με το φανελάκι, παίρναμε την οδοντόβουρτσα και την πετσέτα μας στο χέρι και κατεβαίναμε κάτω στους νιπτήρες. Μπροστά στην πόρτα στεκόταν πάντα ένας ομαδάρχης που μας έβαζε στο χέρι μιάν άσπρη σκόνη, για να πλύνουμε τα δόντια μας – όπως είχα δει, τη μέρα που έφευγα από το χωριό, να κάνουν οι στρατιώτες που τους είχαν φέρει να πιάσουν τους αντάρτες. Εγώ την πρώτη μέρα δεν ήξερα και την έφαγα αυτή τη σκόνη, και τα άλλα παιδιά με δείχνανε και γελούσαν. Ανεβαίναμε πάλι γρήγορα, από τη μαρμάρινη σκάλα, στους θαλάμους μας να ντυθούμε και να στρώσουμε τα κρεβάτια μας. Αυτό ήταν απ' όλες η πιο δύσκολη δουλειά. Το επάνω σεντόνι έπρεπε να βγαίνει λίγο έξω από την κουβέρτα, και μετά να περνάνε μαζί κάτω από στρώμα. Όταν ήμασταν έτοιμοι, στεκόμασταν όρθιοι

[528] Malot 1987, 7 .

μπροστά στα κρεβάτια μας και περνούσαν οι ομαδάρχες μας για την πρωινή επιθεώρηση. Μερικά κρεβάτια τα χαλούσαν κι έπρεπε τα παιδιά να τα ξανακάνουν, αν οι κουβέρτες δεν ήταν καλά τεντωμένες και οι γραμμές τους δεν ήταν κομμένες με το μαχαίρι. Εξέταζαν το ντύσιμο μας, αν οι γιακάδες μας ήταν καλά στρωμένοι κι ήμασταν κουμπωμένοι, αν τα παπούτσια μας ήταν βαμμένα, αν είχαμε κομμένα τα νύχια μας· κι όταν τελειώναμε απ' όλα αυτά, μιά μιά ομάδα κατέβαινε στην αυλή να πάρει το πρωινό της. Περνούσαμε με τη σειρά μας μπροστά από ένα μεγάλο καζάνι και με μια κουτάλα μας έβαζαν πότε γάλα σκόνη και πότε τσάι. Από μια μεγάλη λαμαρίνα μας έδιναν πότε μια φέτα βούτυρο και μαρμελάδα, πότε μια φέτα και ελιές.

Αμέσως μετά, κάθε ομάδα πήγαινε στη θέση της στο χώρο της συγκέντρωσης. Εκεί πάντα ήταν η αρχηγός, η υπαρχηγός, οι κοινοτάρχες, οι ομαδάρχες, οι βοηθοί τους κι εμείς οι «τρόφιμοι», όπως μας έλεγαν, και δεν μου άρεσε, γιατί νόμιζα ότι μας περνούσαν για νηστικούς κι έπρεπε συνέχεια να μας ταΐζουν. Η σάλπιγγα βαρούσε «προσοχή» και τέσσερα παιδιά, κρατώντας τη σημαία από τις άκρες της, έρχονταν με βήμα κάτω από τον ιστό της – όλες τις λέξεις εδώ τις μαθαίναμε απευθείας σε μια γλώσσα που δεν τη μιλούσαμε ούτε στα χωριά μας ούτε και μεταξύ μας. Εκεί, αφού ένας από τους σημαιοφόρους έδενε το σκοινί στις δύο θηλιές της, κάποιος φώναζε «έπαρσις της σημαίας» και όλοι μαζί, παιδιά και μεγάλοι, αρχίζαμε να ψάλλουμε τον Εθνικό Ύμνο – κι έτσι πολύ γρήγορα γνωρίσαμε και «όψη που με βιά μετρά τη γη» και την «κόψη του σπαθιού την τρομερή». Εγώ δεν μπορούσα να καταλάβω εκεί που έλεγε «απ' τα κόκαλα βγαλμένη» και δεν μου άρεσαν αυτά τα λόγια, αλλά φαίνεται ότι και στους άλλους δεν άρεσαν, γιατί τα έψαλλαν όλοι με πιο σιγανή φωνή…».[529]

[529] Ατζακάς 2009, 45-47.

4.2 Ιδρυματοποίηση

Η εγγραφή ενός υγιούς παιδιού σε ένα «ίδρυμα», αποτελεί το σύμπτωμα μιας κοινωνικά ασθενούς οικογένειας. Η αλλοίωση ή και η απώλεια των λειτουργικών ιδιοτήτων της, εκφυλισμός ένεκα του οποίου προκρίνεται ή επιβάλλεται η απομάκρυνση των τέκνων της, οφείλεται συχνότερα, σε παράγοντες φυσικούς, ηθικούς, οικονομικούς. Η ανάθεση της ανατροφής των ανήλικων γόνων της οικογένειας σε ένα ίδρυμα, σαφώς και δεν αποτελεί το γιατρικό για την ίαση της νοσογόνου ή της νοσηρής κατάστασής της. Το περιβάλλον του ιδρύματος είναι ένας σταθμός προσωρινής ανακούφισης των παιδιών από τις συνθήκες που υπαγόρεψαν την απομάκρυνσή τους από την οικογενειακή εστία· η παραμονή τους, βέβαια, σε αυτό για διάστημα που υπερβαίνει το εκτιμώμενο και αναγκαίο ανά περίπτωση, ελλοχεύει έναν μείζονος σημασίας κίνδυνο, τη μόλυνση –σαν από άλλη ενδονοσοκομειακή λοίμωξη– της ψυχοσωματικής τους υγείας και της κοινωνικής τους ζωής.

Ο όρος *ίδρυμα*, παράγωγο του οποίου αποτελεί και αυτός του *ιδρυματισμού*, έτσι όπως αποκαλείται η *μόλυνση* περί ης ο λόγος, χρησιμοποιείται για να περιγράψει αφενός τη φύση, τον μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα του νομικού προσώπου που παρέχει υπηρεσίες φροντίδας (institution) και, αφετέρου, συχνότερα στην καθομιλουμένη, τις στεγαστικές δομές στις οποίες οι υπηρεσίες φροντίδας προσφέρονται (établissement).[530] Πρόκειται αναμφίβολα για έναν αρνητικά φορτισμένο όρο μιας και στη συνείδηση ενός μεγάλου τμήματος της κοινής γνώμης έχει εμπεδωθεί (συνεκδοχικά) ως ένας χώρος αποκομμένος από τις λειτουργίες που διέπουν την κοινωνία, ένας χώρος που διατηρεί εξουσία ακόμη και επιβάλλει φυσιολογικούς περιορισμούς επί του πληθυσμού των ατόμων που «εισάγονται» σε αυτόν. Στη διαμόρφωση της παραπάνω άποψης συμβάλλει και η ευπάθεια ή η απόκλιση από τα παραδεδεγμένα και εκπεφρασμένα των κοινωνικών ομάδων που λαμβάνουν τις υπηρεσίες συγκεκριμένων τύπων ιδρυμάτων. Στις

[530] Για τη διάκριση ανάμεσα στο θεσμό (institution) και το ίδρυμα (établissement), βλ. Tosquelles 1982.

ευάλωτες κοινωνικές ομάδες μπορούμε ενδεικτικά να εντάξουμε τους χρήζοντες νοσηλείας, περίθαλψης, προστασίας, οικονομικής υποστήριξης ενώ στις αποκλίνουσες, «τοποθετούνται» κατά έναν ακόμη διφορούμενο όρο, οι χρήζοντες ειδικού τύπου θεραπείας (όπως αποτοξίνωσης), επανακοινωνικοποίησης, σωφρονισμού.

Τα τελευταία χρόνια γίνεται μια προσπάθεια αντικατάστασης του όρου *ίδρυμα*, κυριότερα όταν πρόκειται για την περιγραφή των κτιριακών εγκαταστάσεων στις οποίες φιλοξενούνται παιδιά από οικογένειες σε κρίση, με άλλους, μη «παρεξηγημένους» και δόκιμους παιδαγωγικά όρους. Η χρήση του στην παρούσα μελέτη σαφέστατα και δεν αποσκοπεί στην αναίρεση ή απαξίωση της εν λόγω προσπάθειας, πολύ περισσότερο στον εκ νέου στιγματισμό των διαβιούντων σε αυτά. Η χρήση του εδώ είναι εσκεμμένη και στοχεύει στην ανάδειξη όλων εκείνων των φαινομένων που διαχρονικά συνδέθηκαν τόσο με αυτό που καλούμε «ίδρυμα», «ιδρυματική προστασία», όσο και με αυτό που έχει καθιερωθεί να ονομάζεται «ιδρυματοποίηση». Οι όροι «κέντρο προστασίας», «κέντρο φροντίδας», «στέγη φιλοξενίας» άλλωστε, έχουμε την πεποίθηση πως εξωραΐζουν λεκτικά την ποιότητα των υπηρεσιών που δύνανται και, εν τέλει, παρέχουν τα εν λόγω ιδρύματα· η μετάβαση από μια ιδρυματικού τύπου προστασία σε άλλες αναβαθμισμένες μορφές φροντίδας είναι και αυτή που θα επιτρέψει, δικαιωματικά πλέον, την αναφορά τους με όρους ανάλογους των προηγμένων ποιοτικά υπηρεσιών τους.

Τα λεχθέντα για την ιδρυματική προστασία είναι πολλά, αναμφίβολα περισσότερα από όσα έχουν επιτευχθεί στην πράξη όσον αφορά την προαγωγή των προσφερομένων υπηρεσιών τους. Το περιεχόμενο της «ιδρυματικής προστασίας» ή «ιδρυματικής φροντίδας» ορίζεται ποικιλοτρόπως, καθώς ποικιλόμορφο είναι και το πλήθος των ομάδων που χρήζουν ή αιτούνται αυτής.[531] Ένας ορισμός, πάντως, που συνοψίζει τα γενικά χαρακτηριστικά της, αναφέρει πως η ιδρυματική φροντίδα σημαίνει «την παροχή φροντίδας σε «παραδοσιακά» μακράς διαμονής ιδρύματα, σε εγκαταστάσεις στις οποίες οι κάτοικοι έχουν ελάχιστα, ενδεχομένως, τον έλεγχο της ζωής τους και των καθημερινών τους

[531] Βλ. τις πέντε ομάδες ολοπαγών ιδρυμάτων που διέκρινε ο Goffman, στο Goffman 1994, 24.

αποφάσεων. Ενώ αυτές οι εγκαταστάσεις στεγάζουν συχνά μεγάλο αριθμό ατόμων, το μέγεθος του κτιρίου είναι ένας μόνο από τους παράγοντες που δημιουργούν μια κουλτούρα ιδρυματοποίησης. Άλλοι περιλαμβάνουν τη δυσκαμψία της ρουτίνας, όπως των σταθερών χρονοδιαγραμμάτων για την αφύπνιση, το φαγητό και τη δραστηριότητα, ανεξάρτητα από τις προσωπικές προτιμήσεις ή ανάγκες των ατόμων».[532]

Οι ανάγκες των ευάλωτων παιδιών ή των παιδιών που διατρέχουν τον κίνδυνο άμεσης βλάβης από το οικογενειακό τους περιβάλλον, είναι πολλές όταν προωθηθεί η λύση της ένταξής τους σε ένα ίδρυμα. Η φύση των αναγκών των παιδιών αυτών, των ομολογουμένως πολυάριθμων ανά την Ευρώπη και τον κόσμο,[533] σχετίζεται με την ιδιαιτερότητα της ηλικίας τους (βρέφη, μικρά παιδιά, έφηβοι), με τους ειδικότερους λόγους[534] για τους οποίους προκρίθηκε ή επιβλήθηκε η απομάκρυνσή τους από το οικογενειακό τους περιβάλλον και φυσικά με τις επιπτώσεις που επιφέρει στην ανάπτυξή τους ο *ιδρυματισμός* τους.

Ο *ιδρυματισμός* αναφέρεται «στο σύνολο των σωματικών και ψυχικών διαταραχών, που οφείλονται σε μια παρατεταμένη παραμονή και ελλιπή περίθαλψη σε ίδρυμα ή νοσοκομείο».[535] Τις συνέπειες του ιδρυματισμού σε βρέφη

[532] United Nations Human Rights 2010, 5.

[533] Η Unicef εκτιμά πως σε παγκόσμιο επίπεδο ο συνολικός αριθμός των παιδιών σε ιδρύματα ανέρχεται σε 2.2 εκατομμύρια. Ακόμη, έρευνα που διεξήχθη το 2003 από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ), έδειξε πως μόνο τα παιδιά ηλικίας κάτω των τριών ετών, που διήγαγαν σε στεγαστικές δομές σε τριάντα τρεις ευρωπαϊκές χώρες (εκτός των ρωσόφωνων), ανέρχονταν στις 23.099 χιλιάδες. Βλ. Browne 2009, 3 & 5.

[534] «Τα παιδιά μπορούν να τοποθετηθούν σε ιδρύματα, κατοικίες υγείας ή κοινωνικής φροντίδας, για ένα ευρύ φάσμα λόγων: 1) βιολογική ορφάνια, 2) χωρισμός και παραμέληση που οφείλεται στη φτώχεια, στιγματισμός ή το να είναι ανεπιθύμητο το παιδί, 3) ανικανότητα των γονέων για φροντίδα λόγω ασθένειας, κατάχρησης αλκοόλ ή ναρκωτικών, 4) η απομάκρυνση από τη γονική μέριμνα στο πλαίσιο διαδικασιών για την προστασία του παιδιού σε απάντηση στην κατάχρηση, την παραμέληση ή εκμετάλλευση, 5) αναπηρία ή ασθένεια που απαιτεί εξειδικευμένη φροντίδα ή εκπαίδευση, 6) διαταραχή επικοινωνίας και προβλήματα συμπεριφοράς που απαιτούν ειδικό σχολείο ή ένα ασφαλές περιβάλλον, 7) καταδίκη για αδίκημα που απαιτεί σωφρονισμό ή κράτηση, 8) μετανάστες ή αιτούντες άσυλο σε κέντρο κράτησης ή διαμετακόμισης». Mulheir et. al. 2007, 15. Βλ. επίσης Δημητρίου 1992, 16.

[535] Πιάνος 2000, 131. Βλ. επίσης O' Toole 2013, 856.

μελέτησε από τα μέσα κιόλας της δεκαετίας του ’40 ο R. Spitz. Ο γνωστός ψυχαναλυτής, υποστήριζε πως η απουσία συναισθηματικής συναλλαγής του παιδιού με τη μητέρα ή με τα υποκατάστατα πρότυπά της έχει ένα σημαντικό και σε ακραίες περιπτώσεις, επικίνδυνο μειονέκτημα για την ανάπτυξη του, σε κάθε τομέα της προσωπικότητάς του.[536] Τα αποτελέσματα που προέκυψαν κατά την ομαδοποίηση από τον Spitz βρεφών που εγκαταλελειμμένα από τις μητέρες τους διαβιούσαν σε ιδρύματα και βρεφών σε παιδικούς σταθμούς, που αν και στερούνταν της πατρικής στοργής καθώς οι μητέρες τους υπήρξαν άγαμες, απολάμβαναν τη μητρική φροντίδα, προσδιόριζαν την ύπαρξη σωματικής, συναισθηματικής και διανοητικής καθυστέρησης στον πληθυσμό της πρώτης έναντι της δεύτερης ομάδας βρεφών.[537]

Τη συμπεριφορά υγιών παιδιών, ηλικίας δύο και τριών ετών, τα οποία αποστερήθηκαν το μητρικό πρόσωπο και τα υποκατάστατα πρότυπά του, ακόμη και αν έλαβαν φροντίδα από άγνωστα πρόσωπα ένεκεν της τοποθέτησής τους για περιορισμένο διάστημα σε άγνωστο περιβάλλον, αυτό της πτέρυγας ενός νοσοκομείου ή ενός οικοτροφείου νηπίων, μελέτησε ο J. Bowlby. Η αναμενόμενη κατά τον μελετητή συμπεριφορά ενός παιδιού που είχε μια επαρκώς ασφαλή σχέση με τη μητέρα του, χωρίς προηγούμενους αποχωρισμούς, διέρχεται από τρεις φάσεις κατά τη διάρκεια των οποίων το παιδί παραφέρεται με καταστροφικά, συχνά βίαια, επεισόδια. Οι φάσεις αυτές που είναι παραλλαγές βασικών σταδίων πένθους και καθεμιά τους είναι ανάλογη με την κυριαρχική στάση που είχε το παιδί με την μητέρα του, ακόμη και αν εναλλάσσονται μεταξύ τους οι δύο πρώτες, είναι: *α)* της διαμαρτυρίας κατά τη διάρκεια της οποίας το παιδί αρχικώς μέσα από δάκρυα και θυμό απαιτεί τη μητέρα του και κατόπιν, αν και ησυχάζει, διατηρεί τις ελπίδες για την επιστροφή της· *β)* της απόγνωσης που επέρχεται όταν οι ελπίδες για την επιστροφή της μητέρας σβήσουν και *γ)* της αποδέσμευσης, κατά την οποία το παιδί είτε δείχνει αδιάφορο για τη μητέρα του είτε δεν την αναγνωρίζει. Ειδικότερα για την τελευταία, αυτή της συναισθηματικής αποδέσμευσης, ο Bowlby υποστήριξε πως είναι μια δύσκολη φάση, καθώς η συμπεριφορά του παιδιού

[536] Spitz 1955, 454.

[537] Spitz 1945, 53–74.

επηρεάζεται από πολλές μεταβλητές όπως αυτές των επισκέψεων που δέχεται το παιδί αλλά και της φροντίδας που λαμβάνει. Οι επαναλαμβανόμενοι αποχωρισμοί ή η αποστέρηση της μητέρας για διάστημα που υπερβαίνει τους έξι μήνες, εγκυμονούν τον κίνδυνο η μέχρι πρότινος προχωρημένη αποδέσμευση να λάβει τον χαρακτήρα της μόνιμης και το παιδί να απολέσει οριστικά την αγάπη του για τους γονείς του. Η πρόωρη εμφάνιση της αποδέσμευσης, η οποία οφείλεται στη συντετμημένη κλίμακα του χρόνου στα παιδιά, ακόμη και στις διαδικασίες αποδέσμευσης που αναπτύσσονται πρόωρα όταν συμπέσουν κατά την παιδική ηλικία με την επιθυμία και τον θυμό για το χαμένο πρόσωπο, διαφοροποιεί τη διαδικασία του πένθους ανάμεσα στα μικρά παιδιά και στα μεγαλύτερα, καθώς και στους ενήλικες.[538]

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο σημείο αυτό της ενότητάς μας έχει η παρουσίαση μιας ποιοτικής έρευνας που διενεργήθηκε από τους D. Quinton και M. Rutter και είχε ως στόχο της την αναζήτηση των προστατευτικών παραγόντων που τροποποιούν ή αμβλύνουν τις αρνητικές επιπτώσεις που επισύρει η βίωση παρατεταμένων περιόδων ιδρυματικής περίθαλψης. Η έρευνα συνίστατο στην παρακολούθηση της πορείας 94 κοριτσιών που είχαν εισαχθεί σε ιδρυματική περίθαλψη κατά την ηλικία των 7 έως 12 ετών, δηλαδή μέχρι την πρώτη ενηλικίωσή τους. Όπως επεσήμαναν οι ερευνητές, οι εμπειρίες κατά την παιδική ηλικία των ατόμων που έλαβαν την ειδική φροντίδα της ιδρυματικής περίθαλψης για τουλάχιστον 4 χρόνια, όχι τόσο γιατί παρουσίαζαν κάποιου τύπου διαταρακτική συμπεριφορά παρά γιατί οι οικογένειές τους αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες ανατροφής τους, ήταν ένα κράμα που συνίσταντο τόσο στη σοβαρή διχόνοια και δυσαρμονία που είχαν με τις δικές τους οικογένειες όσο και στην πολυπρόσωπη φροντίδα του ιδρύματος. Οι εμπειρίες των κοριτσιών από πλευράς γονεϊκής μέριμνας, αν και σχετίστηκαν στενά –όπως θα δούμε παρακάτω– με τη λειτουργικότητά τους κατά τα πρώτα χρόνια της ενήλικης ζωής τους, δεν επιβεβαίωσαν, σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, την υπόθεση που θα ήθελε τις εμπειρίες αυτές να επιδρούν κατά την πρώιμη παιδική ηλικία στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους· τα στατιστικά στοιχεία που εξήχθησαν προσδιόρισαν

[538] Bowlby 1995, 80–84.

συσχετισμούς μεταξύ της ασυνεπούς γονεϊκής μέριμνας κατά τη νηπιακή ηλικία και της ίδιας κατά το τέλος της εφηβείας όταν ολοκληρώθηκε η περίοδος παραμονής στο Ίδρυμα.

Από τα κορίτσια λοιπόν που ως απόρροια της ασυνεπούς γονεϊκής μέριμνας τοποθετήθηκαν σε Ίδρυμα πριν από την ηλικία των 2 ετών, το 69% δεν γύρισε ποτέ σε κάποιο οικογενειακό περιβάλλον. Ωστόσο, και η επιστροφή σε οικογενειακό περιβάλλον στο οποίο επέστρεψε το 41% των κοριτσιών τα οποία βίωσαν την κακή γονεϊκή μέριμνα και εισήχθησαν στο Ίδρυμα μετά την ηλικία των 2 ετών, δεν απέδωσε προς όφελός τους. Λόγω της αποδιοργανωμένης κατάστασης που εξακολουθούσε να υφίσταται στις οικογένειές τους, τα κορίτσια αυτά ήταν πιθανό να έχουν μια εγκυμοσύνη κατά τη διάρκεια της εφηβείας τους, καθώς και τα μισά από αυτά να παρουσιάσουν στη follow-up μελέτη, μια «φτωχή» κοινωνική λειτουργία. Εκτός από την πρόωρη εγκυμοσύνη, σχεδόν σε διπλάσιο αριθμό από την αντίστοιχη της ομάδας ελέγχου (αυτή περιλάμβανε 51 ομήλικες γυναίκες που αποτέλεσαν ένα τυχαίο δείγμα πληθυσμού και ήταν άτομα που έζησαν στην ίδια περιοχή μαζί με τις οικογένειές τους, χωρίς να βιώσουν ποτέ την περίθαλψη), η φτωχή κοινωνική έκβαση του πληθυσμού της ομάδας μελέτης, ήταν εμφανής στις σοβαρές αποτυχίες που παρουσίασε στην άσκηση του γονεϊκού ρόλου. Τα ποσοστά της τάξης του 18% και 35% όπως προέκυψαν από την έρευνα, αναφέρονται στο σύνολο των γυναικών της ομάδας μελέτης που δεν είχαν στη δική τους φροντίδα τα παιδιά τους και αντίστοιχα σε αυτές που είχαν βιώσει για ένα τουλάχιστον παιδί τους την προσωρινή ή μόνιμη διακοπή της γονεϊκής μέριμνας. Κάποια ακόμη ευρήματα με τα οποία επιλέξαμε να ολοκληρώσουμε την εκτενή αναφορά μας στην εν λόγω έρευνα, είναι τα προσδιοριζόμενα ως συμπεριφεριολογική διαταραχή και παραπτωματικότητα κατά την παιδική ηλικία, ακόμη και εγκληματικότητα και διαταραχή της προσωπικότητας κατά την ενήλικη ζωή των ατόμων της ομάδας μελέτης.[539]

[539] Rutter 1998, 11–18 & 48.

Μέσοι όροι και σημαντικότητα του στατιστικού ελέγχου			
	Ίδρυμα	Οικογένεια	Σημαντικότητα
Επισκέψεις σε σπίτια φίλων Επισκέψεις φίλων στο σπίτι του (ή στο ίδρυμα) (N=41)	1	6	P<0.001
Κοινωνική-Περιβαλλοντική παροχή ερεθισμάτων (social - environmental stimulation) (N =38)	9	12	P<0.001
Αντικοινωνική συμπεριφορά (N=40)	4	1	P<0.001
Ανησυχίες/Στεναχώριες (N =36)	6	1	P<0.001
Φοβίες (N=41)	5	4	P=0.016
Μελαγχολία (N=40)	7	1	P<0.001

Πίνακας 1. Σύγκριση της συμπεριφοράς των παιδιών που ζούσαν στα ιδρύματα με εκείνων που ζούσαν με τις οικογένειές τους. Συνεντεύξεις με τα παιδιά.

Πηγή: Βορριά 1998, 91. (Ο πίνακας στο πρωτότυπο εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

Κατηγορίες συμπεριφοράς	Μέσοι όροι εμφάνισης της συγκεκριμένης συμπεριφοράς και σημαντικότητα του στατιστικού ελέγχου					
	Αγόρια		Κορίτσια		Σύνολο	
	Ίδρυμα (N=21)	Σχολείο (N=21)	Ίδρυμα (N=20)	Σχολείο (N=20)	Ίδρυμα (N=41)	Σχολείο (N=41)
Απασχολείται με ανατιθέμενη εργασία	170	151	181	191	175	171
	Μ.Σ.		Μ.Σ.		Μ.Σ.	
Απασχολείται με μη ανατιθέμενη εργασία	5	19	3	18	4	19
	P<0.001		P<0.001		P<0.001	
Ασχολείται με μη παραγωγική δραστηριότητα	13	62	15	42	14	52
	P<0.001		P<0.001		P<0.001	
Παθητικό	30	51	25	38	27	45
	P<0.001		P<0.001		P<0.001	
Απαντά σε ερωτήσεις - Λέει μάθημα	16	12	26	24	21	18
	Μ.Σ.		Μ.Σ.		Μ.Σ.	
Παίζει με αντικείμενα	7	15	8	11	7	13
	P=0.008		P=0.019		P<0.001	
Αλληλεπίδραση με άλλα παιδιά - Παίζει	32	45	29	30	31	37
	Μ.Σ.		Μ.Σ.		Μ.Σ.	
Συνεργάζεται με άλλα παιδιά	28	17	40	20	34	19
	P=0.007		P=0.002		P<0.001	
Αλληλεπίδραση με το δάσκαλο	72	8	51	7	62	7
	P<0.001		P<0.001		P<0.001	

Μ.Σ.: Μη στατιστικά σημαντική διαφορά

Πίνακας 2. Σύγκριση της συμπεριφοράς των παιδιών που ζούσαν στα ιδρύματα, στο σχολείο και στο ίδρυμα. Παρατηρήσεις στη σχολική τάξη.

Πηγή: Βορριά 1998, 98. (Ο πίνακας στο πρωτότυπο εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

Κατηγορίες συμπεριφοράς	Μέσοι όροι εμφάνισης της συγκεκριμένης συμπεριφοράς και σημαντικότητα του στατιστικού ελέγχου					
	Αγόρια		Κορίτσια		Σύνολο	
	Ίδρυμα (N=21)	Σχολείο (N=21)	Ίδρυμα (N=20)	Σχολείο (N=20)	Ίδρυμα (N=41)	Σχολείο (N=41)
Μόνο του	0.2	0.6	0.2	0.6	0.2	0.6
	Μ.Σ.		Μ.Σ.		Μ.Σ.	
Παίζει με άλλα παιδιά σε απόσταση	1.6	0.8	1.8	1	1.7	0.9
	P=0.01		Μ.Σ.		P=0.01	
Παίζει με άλλα παιδιά κοντά	1	0.7	0.9	1.1	0.8	1.1
	Μ.Σ.		Μ.Σ.		Μ.Σ.	
Επιθετική συμπεριφορά	0.4	0.5	0.05	0.1	0.2	0.3
	P=0.03		Μ.Σ.		Μ.Σ.	

Μ.Σ.: Μη στατιστικά σημαντική διαφορά

Πίνακας 3. Σύγκριση της συμπεριφοράς των παιδιών που ζούσαν στα ιδρύματα, στο σχολείο και στο ίδρυμα. Παρατηρήσεις στο διάλειμμα.

Πηγή: Βορριά, 1998, 99. (Ο πίνακας στο πρωτότυπο εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

Η παραμονή ενός παιδιού σε ένα κέντρο κλειστής προστασίας γίνεται συνώνυμη του ιδρυματισμού του όταν το τελευταίο αποτύχει στον ρόλο του τροφοδότη πληροφοριών του παιδιού με τη φυσική του οικογένεια. Για τον «διαμεσολαβητικό» ρόλο του ιδρύματος με τις φυσικές οικογένειες των παιδιών, όπως δοθείσης ευκαιρίας οφείλουμε να επισημάνουμε πως η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών που διάγουν στα κέντρα αυτά έχουν τουλάχιστον έναν εν ζωή γονέα, οπότε λανθασμένα καλούνται «ορφανοτροφεία»,[540] έχουν διατυπωθεί πολλές και συχνά αντικρουόμενες απόψεις. Από όσες τάσσονται υπέρ της ανάληψης πρωτοβουλίας ή ευθύνης των ιδρυμάτων για διατήρηση της επικοινωνίας του παιδιού με τους γεννήτορές του, ξεχωρίζουν αυτές που θέτουν επιχειρήματα ψυχολογικού κυρίως περιεχομένου, όσες δηλαδή υποστηρίζουν πως η επικοινωνία του παιδιού με τη φυσική του οικογένεια θα περιστείλει τα αισθήματα εγκατάλειψης, συνεπώς τον φόβο και το άγχος του παιδιού, καθιστώντας ομαλότερη τη διαδικασία προσαρμογής και κοινωνικοποίησής του στο περιβάλλον φιλοξενίας του. Από τις απόψεις που αντιτάσσονται της

[540] Βλ. Browne 2009, 2 & 21.

διατήρησης της επικοινωνίας, άξιες μνείας είναι όσες επικαλούνται δικαστικές αποφάσεις που περιορίζουν το δικαίωμα επικοινωνίας του γονέα με το τέκνο όταν το επιβάλλει το συμφέρον του τελευταίου ή όταν υπάρχει σοβαρός λόγος. Υπάρχουν βέβαια και οι απόψεις που αποδίδουν τις δυσχέρειες στην επικοινωνία του παιδιού με τους γονείς του στην απροθυμία των γονέων: «οι φυσικοί γονείς δε γνωρίζουν ή δε θέλουν να έχουν υποχρεώσεις μετά την εισαγωγή του παιδιού τους στο ίδρυμα· έτσι, θεωρούν την επικοινωνία με το παιδί αγγαρεία και είναι λυπηρό να προσπαθούν τα στελέχη των ιδρυμάτων να τους ευαισθητοποιήσουν για την αναγκαιότητα της επικοινωνίας… να μη ξέρει το παιδί τον τρόπο επικοινωνίας με τους φυσικούς του γονείς… να εκλιπαρεί τα στελέχη να επικοινωνήσει με την οικογένειά του και να ακούει ψέμματα από τους γονείς και πολλές φορές και από το στέλεχος για να μην το πληγώσει ή να μειώσει την επιθετική συμπεριφορά του…».[541]

Στον *ιδρυματισμό* –την «ψυχοσωματική παθολογία»[542] κατά τον Kreisler– των παιδιών που εγγράφονται στο ανθρώπινο δυναμικό ενός κέντρου κλειστής προστασίας, συμβάλλουν, επιπρόσθετα της γονεϊκής αποστέρησης, πλήθος άλλων παραγόντων. Η απουσία ή η ελλιπής ενημέρωση του παιδιού αναφορικά με την αναγκαιότητα και τον χρόνο παραμονής του στο νέο περιβάλλον φιλοξενίας του, αποτελεί γεγονός που εντείνει τα αισθήματα φόβου ή ανησυχίας του, ακόμη και δυσχεραίνει την εκεί προσαρμογή του· αποτελεί «σημαντικό παράγοντα για το «σπάσιμο» του ιδρυματισμού, κάθε παιδί που φεύγει από το οικογενειακό περιβάλλον να γνωρίζει τους λόγους για τους οποίους φεύγει, εάν και πότε θα επιστρέψει και γιατί».[543] Η προετοιμασία και η έγκαιρη πληροφόρησή του αναφορικά με τον φορέα που θα αναλάβει τη φροντίδα ανατροφής του μπορεί να

[541] Παναγοπούλου 1992, 91.

[542] Όμοια με τον Spitz, που χρησιμοποίησε τον όρο του *ιδρυματισμού* ή της *αυτοκλιτικής κατάθλιψης* για να εκφράσει τον ψυχικό πόνο του παιδιού που αποστερείται της μητρικής φροντίδας, ο Kreisler, χρησιμοποίησε τον όρο της *ψυχοσωματικής παθολογίας*. Βλ. Kreisler [1987] 2005, 23.

[543] Βασιλιάς, Γεωργούδη & Σταυριανάκη 1996, 45.

συνδυαστεί και με την προηγούμενη ξενάγησή του στους χώρους που τελικά θα φιλοξενηθεί.[544]

Η συμβίωση με άτομα που φέρουν κοινά γνωρίσματα, όπως συμβαίνει μεταξύ των παιδιών που φιλοξενούνται σε κέντρα παιδικής προστασίας, φαινομενικά προλειαίνει το έδαφος για την εξοικείωσή τους στον χώρο αυτών. Η ηλικία, κριτήριο βάσει του οποίου πρέπει να διαχωρίζονται[545] τα παιδιά, το φύλο τους, η κοινωνικοοικονομική υπόσταση των οικογενειών τους, η εμπειρία της γονεϊκής τους αποστέρησης, οι χαρές και τα προβλήματα που μοιράζονται κάτω από την ίδια στέγη, αποτελούν στοιχεία που μπορούν, τόσο να συσφίξουν όσο και να διαταράξουν τις μεταξύ τους σχέσεις. Η συμβίωση σε χώρους που συχνά στερούνται της κατάλληλης υλικοτεχνικής υποδομής,[546] η απουσία προσωπικού χώρου (πολλά κρεβάτια σε έναν κοιτώνα)[547] όπως και η ρουτίνα της

[544] «Ὁ Κοινωνικός Λειτουργός πρέπει νὰ μπορῆ νὰ χρησιμοποιῆ καὶ τὶς τρεῖς μεθόδους κοινωνικῆς ἐργασίας… πρῶτον, ἡ προετοιμασία οἰκογένειας καὶ παιδιοῦ γιὰ τὴν εισαγωγή του, δεύτερον ἡ πρώτη του ἐπαφὴ μὲ τὸ ἵδρυμα καὶ ἡ βοήθεια στὴν προσαρμογή του μέσα σὲ αὐτό, τρίτον ἡ συμπαράσταση γιὰ νὰ ἀνταπεξέλθη στὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζει, βοήθεια στὶς σχέσεις του μὲ τὰ ἄλλα παιδιὰ καὶ τὸ προσωπικό, τέταρτον ἡ ἐποπτεία καὶ βοήθεια στοὺς ὁμαδάρχες γιὰ νὰ τὰ βγάλουν πέρα ὅσο γίνεται καλλίτερα στὴν δουλειά τους μὲ τὰ παιδιὰ, ποὺ εἶναι καὶ ἡ πιὸ σημαντική, πέμπτον, ἡ συνεργασία μὲ ὅλο τὸ προσωπικό γιὰ τὴν σωστὴ ἑρμηνεία συμπεριφορᾶς τοῦ παιδιοῦ καὶ τὴν συνεπῆ ἀντιμετώπιση ἀπὸ ὅλους τοῦ δύσκολου παιδιοῦ ἢ τῆς προβληματικῆς συμπεριφορᾶς». Βλ. Συμβούλιο Επιμόρφωσης στην Κοινωνική Εργασία 1977, 105.

[545] Το ά. 4 § 1 της Έγκρισης Κανονισμού Λειτουργίας των Κέντρων Παιδικής Μερίμνης, στο οποίο και αναφερθήκαμε σε προηγούμενη ενότητα, καθορίζει πως «Στα Κέντρα Παιδικής Μερίμνης εισάγονται παιδιά δωρεάν, ηλικίας από 5½ ετών μέχρι 16 ετών, εφόσον διαπιστωθεί από προηγούμενη κοινωνική έρευνα ότι έχουν ανάγκη ιδρυματικής προστασίας». Ο συγχρωτισμός, ωστόσο, παιδιών με μεγάλη ηλικιακή απόκλιση, όπως σωστά επισημαίνει σχετική βιβλιογραφική πηγή, όχι μόνο δεν είναι λειτουργικός αλλά συχνά είναι και επιζήμιος. Βλ. σχετικά Βασιλιάς, Γεωργούδη & Σταυριανάκη 1996, 43.

[546] Οι παραδοσιακές μονάδες παιδικής προστασίας στη χώρα μας στεγάζονται κατά κύριο λόγο, σε διατηρητέα κτίσματα που ανοικοδομήθηκαν στις αρχές του περασμένου αιώνα. Πρόκειται αναμφίβολα για χώρους που στερούνται της αναγκαίας για τα δεδομένα της εποχής, υλικοτεχνικής υποδομής.

[547] Η βελτίωση της ποιότητας των συνθηκών διαβίωσης και φροντίδας των παιδιών που διέμεναν στο Ζάννειο Ίδρυμα Παιδικής Προστασίας και Αρωγής, πραγματοποιήθηκε μέσω της βελτίωσης της υλικοτεχνικής υποδομής του ιδρύματος. Πριν από την επίτευξη της αλλαγής αυτής, οι μεγάλοι

καθημερινότητας στα εν λόγω περιβάλλοντα, ευθύνονται για την ανάπτυξη εντάσεων, αισθημάτων εγκλωβισμού, φυγής, κ.ά.

Στην αποσόβηση ή εκτόνωση καταστάσεων που επαπειλούν την αρμονική συμβίωση των παιδιών καθώς και την εύρυθμη λειτουργία των μονάδων προστασίας, καθοριστικός είναι και ο ρόλος των ατόμων που εργάζονται σε αυτές. Οι σχέσεις που αναπτύσσουν τα παιδιά με τα άτομα που συνθέτουν το επιστημονικό και βοηθητικό προσωπικό των μονάδων, καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις συναισθηματικές και βιολογικές ανάγκες των παιδιών. Αν και στο δύσκολο έργο της πλήρωσης των αναγκών αυτών το προσωπικό των μονάδων προστασίας ανταποκρίνεται τις περισσότερες φορές με βαθιά ανεπτυγμένο το αίσθημα της ευθύνης, η υπηρεσιακή μορφή της παρουσίας τους υπενθυμίζει στα παιδιά την ιδιαιτερότητα του περιβάλλοντος στο οποίο διάγουν τη ζωή τους. Η προσμονή, άλλωστε, της υπηρεσιακής επίλυσης των αναγκών τους, οδηγεί όπως σε κάθε άτομο που διαβιεί σε ανάλογα περιβάλλοντα, στην εξουδετέρωση των ψυχικών μηχανισμών της άμυνας και της αντίδρασής του.[548]

Η έλλειψη προσωπικού αποτελεί γεγονός που δυσχεραίνει τη λειτουργία των μονάδων παιδικής προστασίας της χώρας μας. Η αριθμητική ανεπάρκειά τους έναντι του φόρτου καθηκόντων και του υψηλού βαθμού ευθύνης των καθηκόντων αυτών, οδηγεί στην εξάντλησή τους και την υποβάθμιση των υπηρεσιών που προσφέρουν. Όμως δεν είναι μόνο η ανεπάρκεια σε αριθμό και το συνακόλουθο – σε κάποιο βαθμό– «σύνδρομο εργασιακής εξουθένωσης» (burn out)[549] που παρακωλύει την από μέρους των εργαζομένων συνεπή και ποιοτική εκπλήρωση

κοιτώνες του ιδρύματος φιλοξενούσαν έως και 30 κρεβάτια ο καθένας. Βλ. Καλή 1992, 64· για την έλλειψη δομών φροντίδας επίσης βλ. Δαμά, Ελευθεροτυπία 07.11.2006.

[548] «Η ρουτίνα της ιδρυματικής ζωής δεν αφήνει περιθώρια για ατομική πρωτοβουλία. Δεν έχει σημασία αν πεινάει ο τρόφιμος την ώρα που σερβίρεται το φαγητό, ούτε αν του αρέσει, ούτε αν χόρτασε, ούτε και αν αυτό ακολουθεί μια ομοιόμορφη εναλλαγή για χρόνια. Έτσι οδηγείται ο τρόφιμος στην απάθεια, αφού δεν μπορεί ν' αλλάξει τίποτα, αλλά και δεν χρειάζεται να κάνει τίποτε για την κάλυψη των αναγκών του». βλ. Μαρκοπούλου 2006, 145.

[549] Το σύνδρομο της «εργασιακής εξουθένωσης» (burn out) είναι αποτέλεσμα χρόνιου στρες στον εργασιακό χώρο. Το σύνδρομο που χαρακτηρίζεται από εξάντληση και αποπροσωποποίηση (αρνητισμό, κυνισμό), απαντάται κυρίως σε επαγγέλματα φροντίδας, κοινωνικά επαγγέλματα όπως κοινωνικοί λειτουργοί, νοσηλευτές, γιατροί κ.ά.· βλ. Maslach & Jackson 1981, 99–113.

των υποχρεώσεών τους. Την ποιότητα των υπηρεσιών και την ορθολογική οργάνωση και λειτουργία των ιδρυμάτων και των μονάδων παιδικής προστασίας καθορίζει και η σύνθεσή τους σε επαγγελματικά καταρτισμένο και εξειδικευμένο για τις ανάγκες της παιδικής ηλικίας προσωπικό. Προβλήματα που έχουν δει το φως της δημοσιότητας και σχετίζονται με λανθασμένες πρακτικές στον τρόπο προσέγγισης των παιδιών, με δυσχέρειες στην κατανόηση των συναισθημάτων που βιώνουν τα παιδιά από τον αποχωρισμό των γονέων τους (θυμός, οργή, απόγνωση, εγκατάλειψη, μοναξιά), με την αδυναμία διαχείρισης και επίλυσης των καθημερινών προβλημάτων τους, θα είχαν –τουλάχιστον στην πλειοψηφία τους– αποφευχθεί υπό τη μέριμνα εξειδικευμένων επαγγελματιών.[550] Τις σοβαρότατες ελλείψεις στο επιστημονικό προσωπικό των δημοσίων ιδρυμάτων καθώς και την έλλειψη συστήματος πιστοποίησης, προδιαγραφών και ελέγχου ποιότητας τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, αποκάλυψαν και οι επισκέψεις που πραγματοποίησε ο Συνήγορος του Παιδιού σε ιδρύματα και μονάδες παιδικής προστασίας σε όλη τη χώρα. Οι ελλείψεις, όπως επισημαίνεται σε ετήσια έκθεσή του ο Συνήγορος, είχαν ως αποτέλεσμα να παρατηρούνται αυθαιρεσίες και συστημική παραμέληση των ανηλίκων που φιλοξενούνταν στα ιδρύματα και τις μονάδες αυτές.[551]

Οι αυθαιρεσίες των εργαζομένων σε βάρος των ανηλίκων όπως και η συστημική παραμέληση των τελευταίων, μορφή κακοποίησης που θα μας απασχολήσει καθώς άλλες στην ενότητα που έπεται, αποτελούν φαινόμενα που ταλανίζουν τη λειτουργία των ιδρυμάτων και μονάδων προστασίας και θέτουν σε κίνδυνο τη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών που έχουν υπό τη μέριμνά τους. Την ψυχοκοινωνική υγεία των παιδιών επαπειλεί και η εικόνα που διατηρεί ή κατασκευάζει για τον εαυτό του και αντίστοιχα προωθεί προς το εσωτερικό και εξωτερικό του ο εκάστοτε φορέας προστασίας. Η εικόνα του «ορφανοτροφείου» ή

[550] Η αμφιθυμική στάση των εργαζομένων σε Κέντρο Παιδικής Μέριμνας τη χώρας μας, όπως αυτή οφείλονταν στην αδυναμία κατανόησης των συμπεριφορών και συναισθημάτων των παιδιών, εκδηλώνονταν με «εκδραμάτιση» με τη χρήση σωματικής και λεκτικής βίας. Φωνές και ξυλοδαρμοί υπήρχαν τόσο από μέρους των εργαζομένων προς τα παιδιά όσο και μεταξύ των παιδιών. Βλ. αναλυτικότερα στο Βασιλιάς, Γεωργούδη & Σταυριανάκη 1996, 46–47.

[551] Βλ. Συνήγορος του Πολίτη 2004α, 185· Συνήγορος του Πολίτη 2004β, 201.

του «ιδρύματος», με την αρνητικά φορτισμένη έννοια που άνω περιγράψαμε, στο οποίο «εισάγονται» «τρόφιμοι», συνεπιδρά στον ιδρυματισμό και στον στιγματισμό των παιδιών που διαμένουν σε αυτό.[552]

Το στίγμα είναι ένα ισχυρό κοινωνικό φαινόμενο, μια κοινωνική κατασκευή που περιλαμβάνει δύο –τουλάχιστον– βασικές συνιστώσες, αυτές της αναγνώρισης της διαφοράς που βασίζεται σε κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό και της συνακόλουθης υποτίμησης του προσώπου που το φέρει.[553] Στον στιγματισμό των παιδιών που διαβιούν σε μονάδες προστασίας, περαιτέρω των προκαταλήψεων που τροφοδοτεί η κατάσταση ή ο υψηλός κίνδυνος κοινωνικού αποκλεισμού των οικογενειών τους, αλλά και της εικόνας που φέρει ο χώρος φιλοξενίας τους, συντελεί και το καθεστώς απομόνωσης από το κοινωνικό περιβάλλον που συχνά επιβάλλει η διοίκηση των μονάδων προστασίας. Η νοοτροπία αυτή της διοίκησης, όπως εκφράζεται ακόμη και με ακραίες[554] εκδηλώσεις περιορισμού των ατόμων που τελούν υπό τη προστασία τους καθώς και με μια απόμακρη στάση της ίδιας της διοίκησης έναντι των μελών της ευρύτερης κοινότητας, πιστεύουμε πως

[552] Παρακάτω παρατίθεται ένας κατάλογος με όρους-κλειδιά που χρησιμοποιούσαν οι εργαζόμενοι σε επαρχιακό Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων. Προφανώς όχι σκόπιμα, οι εργαζόμενοι με την καθημερινή χρήση της συγκεκριμένης ορολογίας υπενθύμιζαν στα παιδιά τον ιδρυματικό τρόπο διαβίωσής τους. Οι όροι είναι οι εξής: ««Ίδρυμα» – «Ορφανοτροφείο». Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, το Κέντρο αποκαλείτο με αυτές τι λέξεις από τους εργαζομένους τα παιδιά, αλλά και από τους κατοίκους της περιοχής. Οι μέσα και οι έξω». Λέξεις που παραπέμπουν στον εγκλεισμό και στην περιθωριοποίηση. Τις χρησιμοποιούν τόσο οι εργαζόμενοι όσο και οι κάτοικοι της περιοχής. Η «εισαγωγή». Όρος που αφορά στη νέα έγγραφή ή φιλοξενία παιδιών. Ο «τρόφιμος». Αφορά τα φιλοξενούμενα παιδιά και παραπέμπει στους τρόφιμους των φυλακών. Όρος που χρησιμοποιούσαν ορισμένοι από τους εργαζόμενους. Ο «υπάλληλος» ή το «προσωπικό». Όπως αποκαλούνται μεταξύ τους οι εργαζόμενοι. Οι «πάνω» και οι «κάτω». Αφορά το διαχωρισμό του ειδικού από το βοηθητικό προσωπικό με βάση τη χωροταξική διάταξη του Κέντρου». Βλ. Βασιλιάς, Γεωργούδη & Σταυριανάκη 1996, 47.

[553] Dovidio et al. 2003, 3. Για τον ορισμό του όρου *στίγμα* βλ. ακόμη Goffman 2001, 66.

[554] Όπως αναφέρει σχετική βιβλιογραφική πηγή, υπήρχαν έως της έκδοσής της ιδρύματα από τα οποία τα παιδιά δεν έβγαιναν ποτέ ή πήγαιναν ομαδικά για κούρεμα. Το σχολείο, σε ένα μεγάλο ποσοστό (37,5%) των ορφανοτροφείων της εκκλησίας και ιδιωτικής πρωτοβουλίας βρίσκονταν εντός του ιδρύματος γεγονός που έκανε την απομόνωση των παιδιών από την κοινωνική ζωή της κοινότητας, ολοκληρωτική. Βλ. Παναγοπούλου–Μαράτου, Γεώργας, Λαμπίρη & Δοξιάδης 1998, 67.

στηρίζεται στην πεποίθηση της περιφρούρησης «των του οίκου της».[555] Η πρόσβαση ατόμων «δεν είναι πάντα εύκολη και επιθυμητή από τη διοίκηση. Τα ιδρύματα αυτά διατηρούν τον κλειστό τους χαρακτήρα, χαρακτηριζόμενα και ως *κλειστά* ως προς τη ροή της επικοινωνίας με το εξωτερικό – ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον και κατά συνέπεια θεωρούνται πιο επιρρεπή στην εμφάνιση φαινομένων κακοποίησης ή παραμέλησης στο εσωτερικό τους».[556]

Η ιδρυματική φροντίδα αναμφίβολα είναι επιζήμια για όλους τους τομείς της παιδικής ανάπτυξης. Η αποκατάσταση των επιβλαβών συνεπειών της, καθώς δεν είναι όλες τους μη αναστρέψιμες, υπαγορεύει την ανάπτυξη μιας στρατηγικής και ενός σχεδίου δράσης για την αποϊδρυματοποίηση των παιδιών που λαμβάνουν αυτό το είδος φροντίδας. Η προώθηση μέτρων που στοχεύουν στην υποστήριξη των οικογενειών που εξ αδυναμίας ανέθεσαν τη φροντίδα ανατροφής και επιμέλειας των ανήλικων τέκνων τους σε μια μονάδα κλειστής προστασίας είναι ένα πρώτο, καθοριστικής σημασίας βήμα, για την επιστροφή τους στο περιβάλλον τους. Η μέριμνα για την κοινωνική, οικονομική, ψυχολογική υποστήριξη των οικογενειών αυτών είναι σωστό να έχει προληπτικό χαρακτήρα, να προλαμβάνει τη διάσπαση της οικογένειας. Όμως και στην περίπτωση που η αρωγή προσφερθεί αργότερα, στο πλαίσιο μετάβασης του παιδιού από την ιδρυματική στην οικογενειακή φροντίδα, αυτή θα πρέπει να είναι μεθοδική, να προετοιμαστεί με μεγάλη προσοχή από καταρτισμένο επιστημονικό προσωπικό και να πληροί τα κριτήρια υψηλής ηθικής, κοινωνικής, οικονομικής ποιότητας.

Η αποϊδρυματοποίηση, βεβαίως, είναι μια διαδικασία που δεν συνίσταται απλώς στην απομάκρυνση των παιδιών από τα ιδρύματα. Η αποϊδρυματοποίηση «μάλλον είναι μια συστηματική, με πολιτικό προσανατολισμό αλλαγή που οδηγεί σε σημαντικά λιγότερη εξάρτηση από την ιδρυματική φροντίδα και μια αύξηση των υπηρεσιών που αποσκοπούν στη διατήρηση των παιδιών μέσα στις οικογένειες και

[555] Μια ακόμη άποψη είναι αυτή που θέλει την απομόνωση που επιβάλλει η διοίκηση στους τρόφιμους των κέντρων κοινωνικής προστασίας όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, ως δικαιολογία άλλοτε για την ειδική κατάσταση αυτών που ζουν στο ίδρυμα και άλλοτε για την παρεμπόδιση της αναμόρφωσης, της θεραπείας ή προστασίας που παρέχονται σε αυτό, από την επαφή με ξένα με τη θεραπευτική αγωγή των τροφίμων άτομα στην κοινότητα. Βλ. Μαρκοπούλου 2006, 147.

[556] Παπούλη 2006, 120–121.

τις κοινότητές τους».[557] Η διατήρηση των παιδιών εντός του οικογενειακού περιβάλλοντός τους είναι επιβλαβής όταν οι ενέργειες ή οι παραλείψεις του θέτουν σε σοβαρό κίνδυνο την ανάπτυξη, ή ακόμη και την επιβίωσή τους. Για τα παιδιά λοιπόν που ζουν σε ιδρυματικό περιβάλλον και είναι απαγορευτική η επιστροφή στο επιβλαβές περιβάλλον της οικογένειάς τους προκρίνεται η μετάβαση από τη ιδρυματική φροντίδα που λαμβάνουν, σε εναλλακτικές μορφές φροντίδας σε επίπεδο οικογένειας, όπως είναι η ανάδοχη φροντίδα, ή σε οικογενειακού τύπου φροντίδα, σε συνθήκες δηλαδή που προσεγγίζουν το περιβάλλον μιας αυτόνομης οικογένειας μακριά ωστόσο από το οικιακό περιβάλλον των παιδιών και γονικών μορφών που παρέχουν τη φροντίδα. Η ανάπτυξη υπηρεσιών σε επίπεδο τοπικής κοινότητας, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι τελευταίες μορφές φροντίδας, είναι καθοριστικής σημασίας για την αποϊδρυματοποίηση των παιδιών αυτών, μιας και τους δίνει τη δυνατότητα διαβίωσης και χρήσης συμβατικών υπηρεσιών όπως της εκπαίδευσης, της περίθαλψης, της αναψυχής κ.ά.[558]

[557] Mulheir et. al. 2007, 34· βλ. επίσης Unicef 2010, 52.

[558] Αναλυτικότερα βλ. τις *Κοινές Ευρωπαϊκές Κατευθυντήριες Γραμμές για τη Μετάβαση από την Ιδρυματική Φροντίδα στη Φροντίδα σε Επίπεδο Τοπικής Κοινότητας* στη διεύθυνση http://deinstitutionalisationguide.eu/wp-content/uploads/2013/04/Common-European-Guidelines_Greek-version_EDITED.pdf

«Μάταν μόχθος ἔρρει τέκνων,
ἆρα μάταν γένος φίλιον ἔτεκες, ὦ
κυανεᾶν λιποῦσα Συμπληγάδων
πετρᾶν ἀξενωτάταν ἐσβολάν.
δειλαία, τί σοι φρενῶν βαρὺς
χόλος προσπίτνει καὶ δυσμενὴς
φόνος ἀμείβεται;
χαλεπὰ γὰρ βροτοῖς ὁμογενῆ μιά-
σματ' ἐπὶ γαῖαν αὐτοφόνταις ξυνῳ-
δὰ θεόθεν πίτνοντ΄ ἐπὶ δόμοις ἄχη». [559]

4.3 Κακοποίηση

Το πλήθος των θυμάτων της κακοποίησης, με τις διαφοροποιήσεις που αυτό παρουσιάζει ως προς την ηλικία, το γένος, τα φυλετικά χαρακτηριστικά, την εθνική ταυτότητα, ακόμη και ως προς την ποικιλία των τραυμάτων που φέρουν τα θύματα, αποτελούν στοιχεία ευκόλως αναγνωρίσιμα για κάθε παρατηρητή του φαινομένου. Βεβαίως, μέσα από έναν ενδελεχή έλεγχο των ερευνητικών δεδομένων, προκύπτουν στοιχεία που υπερβαίνουν την εμβέλεια και την ποικιλομορφία, ακόμη και τη διαχρονικότητα, όπως για παράδειγμα αυτά των κινήτρων του εκάστοτε θύτη, της μειονεκτικής φυσικής, ψυχολογικής, κοινωνικής υπόστασης του θύματος, των αιτιολογικών παραγόντων για τους οποίους η κακοποίηση συχνά δεν καταγγέλλεται. Τα παιδιά, ηλικιακή κατηγορία που εκπροσωπείται με υψηλά ποσοστά στους δείκτες της κακοποίησης, καθότι μη ολοκληρωμένα ψυχοσωματικά, υφίστανται ευκολότερα και ταυτόχρονα με δυσκολία αντιδρούν σε μορφές κακοποίησης, κυριότερα όταν αυτές προέρχονται από περιβάλλοντα που φέρουν την ευθύνη της ανατροφής τους, όπως η

[559] «Μάταια πήγαν οι πόνοι της γέννας σου και μάταια γέννησες αγαπημένη φύτρα, εσύ που άφησες πίσω σου το αφιλόξενο πέρασμα των Συμπληγάδων, των βράχων που ρίχνουν τη μπλε σκιά τους! Δύστυχη, γιατί η βαριά σκασίλα πλακώνει το νου σου και το θανατερό μίσος διώχνει την αγάπη από την ψυχή σου; Βαριά για τους θνητούς τα μιάσματα από αίμα συγγενικό που ποτίζει το χώμα. Γιατί οι θεοί στέλνουν στενοχώριες στο σπιτικό αυτού που σκοτώνει για να τον τιμωρήσουν…»: Ευριπίδης *Μήδεια*, 6ο χορικό, στίχοι 1261–1270.

.

οικογένεια, καθώς και από άλλους θεσμοθετημένους για τη προστασία της παιδικής ηλικίας θεσμούς, στους οποίους εκτενώς θα αναφερθούμε παρακάτω.

Μια συμπεριφορά προκειμένου να θεωρηθεί πως συνιστά κακοποίηση πρέπει οι πράξεις που τη συνθέτουν να επισύρουν στον αποδέκτη, στη συγκεκριμένη περίπτωση στο παιδί, τη σκόπιμη δημιουργία βλάβης, σωματικής ή ψυχικής. Τα σωματικά και ψυχικά τραύματα, όπως αυτά αποτελούν τους άξονες επί των οποίων θεμελιώθηκαν οι δύο ευρείες μορφές που μπορεί να λάβει το φαινόμενο της κακοποίησης, οι οποίες μορφές θα λέγαμε πως επιμερίζονται σε άλλες ειδικότερες, προσφέρθηκαν προς διατύπωση ορισμών για το εν λόγω φαινόμενο, από πλήθος επιστημόνων. Αν και η κατασκευή ορισμών βάσει των σωματικών και των ψυχικών βλαβών που ευρέθησαν στο θύμα εξυπηρετεί την ανάδειξη των στόχων που επέλεξε να πλήξει ο δράστης, ακόμη και των μέσων που αυτός χρησιμοποίησε, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η οποιαδήποτε πράξη που τελείται και συνιστά κακοποίηση ή δεν τελείται και συνεπάγεται το ίδιο, όπως η μη διασφάλιση συνθηκών υγιούς και ασφαλούς διαβίωσης, οπότε και αναφερόμαστε σε παραμέληση, φθείρει την εν γένει ψυχοσωματική υπόσταση του θύματος. Ο ισχυρισμός που μόλις παραθέσαμε θεμελιώνεται από τα ψυχικά τραύματα τα οποία προκύπτουν έπειτα από κάθε σωματική κακοποίηση ταλανίζοντας ακόμη και δια βίου τη ψυχική υγεία του θύματος, καθώς και από τις σωματικές ασθένειες που δεν ανακύπτουν από οργανικά ή παθολογικά αίτια, αλλά από ψυχογενή· ψυχοσωματικά συμπτώματα, παρεπόμενα μιας μακράς ψυχολογικής κακοποίησης κατά την περίοδο της παιδικής ηλικίας μπορεί να εμφανιστούν με τη μορφή πονοκεφάλων, στομαχόπονων, ιλίγγων, σωματικής καθυστέρησης, απώλειας βάρους, πόνων στα άκρα, νυχτερινής ενούρησης κ.ά.

Ξεκινώντας από τα σωματικά τραύματα που όταν προκληθούν από πρόθεση σε ένα παιδί το καθιστούν «σωματικά κακοποιημένο», επισημαίνουμε ότι η ποικιλία τους και ο βαθμός της σοβαρότητάς τους, το εύρος των χρησιμοποιούμενων ή εν δυνάμει προς χρήση –για τη πρόκληση βλαβών– μέσων, δυσχεραίνουν τη διατύπωση ενός λειτουργικού ορισμού για το τι αποτελεί «σωματική κακοποίηση». Επίσης το περιεχόμενο της σωματικής βίας επί του

παιδιού, η οποία εμφανώς συνδέεται με την ανάπτυξη των δομών εξουσίας,[560] καθώς και άλλων μορφών κακοποίησης, φαίνεται να περιπλέκεται λίγο όταν μεμονωμένα περιστατικά που ενέχουν το στοιχείο της βίας ή κάποιο ψήγμα αυτής (χαστούκι, τράβηγμα αυτιού) δεν εκλαμβάνονται ως κακοποίηση ή σε άλλη περίπτωση όταν μορφές συμπεριφοράς που κατ' επανάληψη τελούνται και προκαλούν βλάβες εκτιμούνται από τους έχοντες τη φροντίδα ανατροφής ακόμη και από τα ίδια τα ανήλικα θύματα ως μέσα-μέτρα αγωγής, διαπαιδαγώγησης[561] και επιβολής πειθαρχίας. Μια συνοπτική παρουσίαση των μέσων και των βλαβών που τις προξενούν, παρουσίαση που πιστεύουμε πως συμβάλλει, αφενός στην προσέγγιση του συγκεκριμένου είδους της κακοποίησης και, αφετέρου, στην κατανόηση ορισμών που διατυπώθηκαν για αυτήν, περιλαμβάνει την αναφορά στον ξυλοδαρμό, ο οποίος κατέχει την πρώτη θέση στην άσκηση σωματικής βίας,[562] αλλά και –όπως προκύπτει από τους λόγους παραπομπής παιδιών στο Τμήμα Κακοποίησης-Παραμέλησης (ΚαΠα) του Ινστιτούτου Υγείας του Παιδιού–[563] σε κακώσεις (κατάγματα, αιμορραγίες στον εγκέφαλο, κρανιοεγκεφαλικές κακώσεις, ανοιχτά τραύματα, μώλωπες, μελανιές), εγκαύματα (από τσιγάρο, σίδερο, καυτά υγρά), κλπ.

Πάντως, πριν προχωρήσουμε στη διερεύνηση των πράξεων που επισύρουν την ψυχική βλάβη στην υγεία του ανήλικου θύματος, παραθέτουμε έναντι ορισμού της «σωματικής κακοποίησης» έναν κανόνα δικαίου, ο οποίος αν και δεν τιτλοφορείται με τους ίδιους παρά με συγγενικούς της σωματικής κακοποίησης όρους, εντούτοις στη θεωρητική του τοποθέτηση ενέχει την πρόβλεψη του ιδιώνυμου εγκλήματος της σωματικής βλάβης. Η επικουρικού χαρακτήρα διάταξη του ά. 312 περ. α΄ ΠΚ «Σωματική βλάβη ανηλίκων κλπ.», όπως εφαρμόζεται όταν δεν συντρέχει περίπτωση βαρύτερης αξιόποινης πράξης, επισύρει την επιβολή της κύριας ποινής της φυλάκισης, για διάστημα τουλάχιστον μηνών, όταν: «…α) όποιος με συνεχή σκληρή συμπεριφορά προξενεί σωματική κάκωση ή βλάβη της υγείας σε πρόσωπο που δεν συμπλήρωσε ακόμη το δέκατο έβδομο έτος της ηλικίας του ή

[560] Βλ. Δημητρίου 2003, 185.

[561] Για τη βία ως μέσο διαπαιδαγώγησης, βλ. Σταυριανάκη 2000, 59 & 189–194.

[562] Πιάνος 2000, 127.

[563] Βλ. Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού. *Κακοποίηση παραμέληση παιδιών*.

που δεν μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του και ο δράστης τον έχει στην επιμέλεια ή στην προστασία του ή ανήκει στο σπίτι του δράστη ή έχει μαζί του σχέση εργασίας ή υπηρεσίας ή που το έχει αφήσει στην εξουσία το υπόχρεος για την επιμέλειά του· β) όποιος με κακόβουλη παραμέληση των υποχρεώσεών του προς τα προαναφερόμενα πρόσωπα γίνεται αιτία να πάθουν σωματική κάκωση ή βλάβη της υγείας τους».

Τα τραύματα που εγγράφονται στην ενδοψυχική λειτουργία του παιδιού έπειτα από τη σωματική αλλά και τη ψυχολογική-συναισθηματική κακοποίησή του, παρόλο που αναγνωρίζονται αλλά και αποδεικνύονται δυσκολότερα από όσα προξενούν βλάβη των ιστών ή οργάνων, συγκαταλέγονται στις εξίσου επίπονες για το θύμα συνέπειες. Ειδικότερα για τις τραυματικές εμπειρίες που βιώνει ένα παιδί θύμα της ψυχολογικής – συναισθηματικής κακοποίησης, αυτές είναι εφικτό να προέρχονται από ποικιλία επιζήμιων συμπεριφορών που ενσυνείδητα ασκούν πρόσωπα του στενού οικογενειακού και κοινωνικού του περίγυρου με σκοπό να το εξουσιάσουν ή να θίξουν την αξιοπρέπειά του ή, σε συνδυασμό των δύο τελευταίων, να πλήξουν την αυτοεικόνά του προς όφελος ή προς ικανοποίηση των ίδιων. Η ‘ψυχολογική κακοποίηση’, η οποία έναντι της ‘σωματικής’ αποτελεί έννοια πιο αφηρημένη,[564] αναφέρεται ακόμη και συσσωρευτικά σε μορφές όπως η ‘λεκτική βία’, ο ‘εκφοβισμός’, ακόμη και σε άλλες ειδικότερες, όπως αυτές που διέκριναν οι G. J. Craig και D. Baucum και είναι οι εξής: η απόρριψη, η άρνηση συναισθηματικής ανταπόκρισης, ο υποβιβασμός, η τρομοκρατία, η απομόνωση και η εγκατάλειψη.[565] Τα επακόλουθα της ψυχολογικής-συναισθηματικής κακοποίησης, ψυχικά συμπτώματα που κλιμακώνονται με ρυθμούς ανάλογους του βαθμού σοβαρότητας και συχνότητας επανάληψης της κακοποίησης, εκδηλώνονται με συμπεριφορές απομόνωσης, έλλειψης εμπιστοσύνης, καχυποψίας, επιθετικότητας, αυτοτιμωρησίας, ανησυχίας, φόβου, κατάθλιψης, μειωμένου αισθήματος αυτοεκτίμησης κ.ά.

Έχοντας ευσύνοπτα παραθέσει το περιεχόμενο των δύο διευρυμένων μορφών που μπορεί να λάβει το φαινόμενο της κακοποίησης, θα επεκταθούμε

[564] Ammerman & Hersen 1990, 26.

[565] Craig & Baucum 2007, 548.

ομοίως στην έκθεση των σημαντικότερων στοιχείων που τεκμηριώνουν το περιεχόμενο δύο υπομορφών στις οποίες –μεταξύ άλλων– αυτό διακρίνεται, της παραμέλησης και της σεξουαλικής κακοποίησης. Στην εγχώρια και διεθνή βιβλιογραφία, οπωσδήποτε οι τρόποι διάκρισης της παιδικής κακοποίησης δεν συμπίπτουν πάντα με αυτόν που ακολουθείται στην εργασία αυτή, παρά παρουσιάζουν μια ποικιλία αντίστοιχη του πλήθους των ποικίλων θεωρητικών προσεγγίσεων που διαχρονικά προκρίθηκαν.

Ο όρος *σύνδρομο του κακοποιημένου παιδιού*, ο οποίος και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά ως τίτλος σε εργασίες που δημοσιεύτηκαν το 1962, επιλέχθηκε από τον Dr. C. H. Kempe. Ο συναισθηματικά φορτισμένος όρος επιλέχθηκε σκόπιμα, ώστε να ενδυναμωθεί η δημόσια αγανάκτηση και η προσοχή των επαγγελματιών, καθώς πολλές περιπτώσεις κακοποίησης είχαν λανθασμένα διαγνωστεί ως ατυχήματα με μοιραίες συνέπειες.[566] Ο Kempe περιέγραψε με τον B. D. Schmitt οκτώ μορφές κακοποίησης/παραμέλησης. Από τις μορφές αυτές, οι αναφερόμενες στην προβληματική της παραμέλησης είναι αυτή της παραμέλησης ιατρικής φροντίδας, της παραμέλησης ασφάλειας, αλλά και αυτής που ενέχει άλλες μορφές παραμέλησης, όπως της εγκατάλειψης των παιδιών, των κακών συνθηκών υγιεινής, ένδυσης, κατοικίας κ.ά.[567] Η παραμέληση ενός ανηλίκου, γενικά, αναφέρεται στην παράλειψη της φροντίδας του (φυσικής και ψυχολογικής)[568] από πρόσωπα που είναι υποχρεωμένα να τη προσφέρουν. Τον κατάλογο των υποχρεώσεων που όταν δεν πληρωθούν θέτουν σε κίνδυνο την ψυχοσωματική υπόσταση του προσώπου το οποίο χρήζει προστασίας εξαιτίας της ανηλικότητας που άγει ή για άλλους λόγους, συνθέτουν απεριόριστες μορφές συμπεριφοράς, που καλύπτουν σχεδόν κάθε πτυχή του κοινωνικού βίου. Στοιχείο που θεωρητικά περιορίζει το πλήθος των μορφών συμπεριφοράς που δύνανται να συντελέσουν στην παραμέληση του ανηλίκου, αποτελεί –όπως διαπιστώνουμε από

[566] Jones, Pickett, Oates & Barbor 1987, 45–46.

[567] Οι λοιπές περιγραφείσες μορφές, προς χάρη μιας πληρέστερης παρουσίασης, είναι αυτές της σωματικής, της σεξουαλικής, της συναισθηματικής κακοποίησης και αυτές της προμελετημένης δηλητηρίασης και της αποστέρησης τροφής· βλ. Αγάθωνος 1987, 347–350.

[568] Για τον διαχωρισμό της παραμέλησης σε φυσική και ψυχολογική, βλ. Ammerman & Hersen 1990), 26.

ποινική διάταξη του εθνικού μας δικαίου– η πρόθεση για παραμέληση της φροντίδας του από τον φέροντα την υποχρέωση να την παράσχει. Η έννοια της 'από πρόθεση' ή 'ηθελημένης' παραμέλησης όπως θα χρησιμοποιούνταν στην καθομιλουμένη, αποδίδεται από τον νομοθέτη του ά. 312 περ. β΄ ΠΚ, με τον όρο της *κακόβουλης*[569] παραμέλησης των υποχρεώσεων που επισύρει ποινική δίωξη σε όποιον προκαλεί λόγω αυτής σωματικές κακώσεις ή βλάβες στην υγεία των προσώπων της περ. α΄ του ίδιου άρθρου, (τα οποία έχουμε ήδη αναφέρει στη σχετική για τις σωματικές βλάβες παράγραφο). Περαιτέρω διατάξεις που ενοχοποιούν την παραμέληση ενός ανηλίκου είναι αυτές του ά. 360 ΠΚ «Παραμέληση εποπτείας ανηλίκου» και του ά. 409 ΠΚ «Παραμέληση αποτροπής από επαιτεία ή αλητεία». Μια τελευταία διάταξη που περιλαμβάνει στον τίτλο της τον όρο *παραμέληση* αποτελεί αυτή του ά. 422 ΠΚ «Παραμέληση πρόληψης βλάβης από δηλητηρίαση»· η διάταξη αυτή αξιώνει τη κύρωση της έως δύο μηνών κράτησης ή της επιβολής προστίμου σε όποιον γνωρίζει και παραλείπει να προλάβει τον κίνδυνο δηλητηρίασης που μπορεί να προκύψει από τη χρήση κάποιου αντικειμένου σε ανθρώπους ή ζώα.

Η σεξουαλική κακοποίηση παρουσιάσει δυσκολίες στον προσδιορισμό της. Η δυσκολία αυτή αποτελεί εν μέρει το αποτέλεσμα των κοινωνικών συμπεριφορών που αφορούν τη σεξουαλικότητα και εν μέρει οφείλεται στο γεγονός πως στη σεξουαλική κακοποίηση μπορεί να εμπλέκονται μέλη της οικογένειας ή οικεία προς

[569] Η παραμέληση που πρέπει να χαρακτηρίζεται ως *κακόβουλη* όταν πρόκειται για το αδίκημα της *σωματικής κακοποίησης*, δεν έχει στις περισσότερες περιπτώσεις τον χαρακτήρα της κακής πρόθεσης παρά της ελαφρότητας ή της αδυναμίας ή ανικανότητας πρόβλεψης/αντίληψης του κινδύνου. Η πρόληψη της παραμέλησης είναι προτιμητέα από την καταστολή της. Οι δε νομοθετικές ρυθμίσεις πρέπει να προβλέπουν ως αδίκημα όχι μόνο την παραμέληση που είναι *κακόβουλη*, αλλά και αυτή που πραγματοποιείται λόγω βαριάς αμέλειας και, επιπλέον, οι εν λόγω ρυθμίσεις θα πρέπει να συνοδεύονται από σύνολο μέτρων όπως αυτά που προβλέπει η νομοθεσία του Κεμπέκ στον Καναδά· βλ. Μαγγανάς 2004, 175–177, για τη νομοθεσία των ανηλίκων στο Κεμπέκ και ειδικότερα για τα μέτρα που λαμβάνει ο Διευθυντής Προστασίας της Νεότητας (ΔΠΝ). Ακόμη, όσον αφορά το ά. 38 στο οποίο και ορίζεται πότε η ασφάλεια και προστασία του παιδιού διατρέχουν κίνδυνο ακόμη και τα επείγοντα μέτρα σε περίπτωση καταγγελίας μιας περίπτωσης όπου ένα παιδί κινδυνεύει, βλ. Μαγγανάς 1999, 298–300.

την οικογένεια πρόσωπα, όπως επίσης οφείλεται και στην έλλειψη συναίνεσης αναφορικά με τις πράξεις που είναι σεξουαλικά καταχρηστικές.[570] Σεξουαλικά καταχρηστικές πράξεις ή με άλλα λόγια πράξεις σεξουαλικού περιεχομένου που αντιβαίνουν τους ηθικούς και νομικούς κανόνες και προκαλούν βλάβη σε τρίτο πρόσωπο όπως σε ένα παιδί, μπορούμε να αντλήσουμε από τον ν. 2101/1992 «Κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 192/02.12.1002) αλλά και από τον ν. 3727/2008 «Κύρωση και εφαρμογή της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των παιδιών κατά της γενετήσιας εκμετάλλευσης και κακοποίησης, μέτρα για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και αποσυμφόρησης των καταστημάτων κράτησης και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α΄ 257/18.12.2008).

Πιο συγκεκριμένα, το ά. 34 του ν. 2101/1992, μολονότι αναδεικνύει μορφές παιδικής σεξουαλικής εκμετάλλευσης και σεξουαλικής βίας, αυτές που θα παρατεθούν πιο κάτω, με την ατυχή προς εμάς χρήση του όρου *παράνομη σεξουαλική δραστηριότητα*, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο θεσμοθέτησης *νόμιμων σεξουαλικά δραστηριοτήτων*· οι τρεις περιπτώσεις που προβλέπονται στις διατάξεις του ά. 34 αξιώνουν τη λήψη μέτρων προς εμπόδιση της παρακίνησης ή του εξαναγκασμού των παιδιών σε παράνομη σεξουαλική δραστηριότητα (περ. α΄), της εκμετάλλευσης των παιδιών για πορνεία ή άλλες παράνομες σεξουαλικές δραστηριότητες (περ. β΄), της εκμετάλλευσης των παιδιών για την παραγωγή θεαμάτων ή υλικού πορνογραφικού χαρακτήρα (περ. γ΄). Σχετικά με το δεύτερο νομοθετικό κείμενο, αυτό του ν. 3727/2008, το ά. 18 «Γενετήσια κακοποίηση», αξιώνει από κάθε κράτος μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης, τη λήψη απαιτούμενων νομοθετικών ή άλλων μέτρων ώστε να θεσμοθετούνται ως ποινικά αδικήματα, όταν σκόπιμα τελεστούν, οι πράξεις που αφορούν: «α) τη διενέργεια γενετήσιων πράξεων με παιδί το οποίο, σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις της εθνικής νομοθεσίας, δεν έχει φτάσει στη νόμιμη ηλικία για γενετήσιες πράξεις, β) τη διενέργεια γενετήσιων πράξεων με παιδί, όταν: γίνεται χρήση καταναγκασμού, βίας ή απειλών, ή γίνεται κατάχρηση αναγνωρισμένης θέσης εμπιστοσύνης, εξουσίας ή επιρροής επάνω στο παιδί, ακόμη και εντός της οικογένειας, ή γίνεται

[570] Ammerman & Hersen 1990, 27.

κατάχρηση μιας ιδιαίτερα ευάλωτης κατάστασης του παιδιού, κυρίως λόγω διανοητικής ή σωματικής αναπηρίας ή κατάστασης εξάρτησης». Ο όρος *γενετήσια εκμετάλλευση και κακοποίηση*, κατά το ά. 3 της Σύμβασης, συμπεριλαμβάνει συμπεριφορές που, επιπλέον του ά. 18, αναφέρονται στο ά. 19 «Αδικήματα που αφορούν την παιδική πορνεία», στο ά. 20 «Αδικήματα που αφορούν την παιδική πορνογραφία», στο ά. 21 «Αδικήματα που αφορούν τη συμμετοχή ενός παιδιού σε πορνογραφικές παραστάσεις», στο ά. 22 «Διαφθορά παιδιών» και ά. 23 «Άγρα παιδιών για γενετήσιους λόγους». Περαιτέρω για την προσβάλλουσα, σύμφωνα με το ά. 337 ΠΚ του εννόμου αγαθού της γενετήσιας αξιοπρέπειας, σεξουαλική κακοποίηση, αναφέρουμε πως αυτή αποτελεί μια μορφή κακοποίησης που μπορεί να προκαλέσει στα ανήλικα και όχι μόνο θύματά της συνδυασμό ψυχικών και σωματικών βλαβών.

Στις ψυχικές βλάβες περιλαμβάνεται το σύνδρομο τραυματικής διαταραχής μετά από άγχος[571] (με συμπτώματα όπως αυτά των κρίσεων πανικού και ανησυχίας, της ευερεθιστικότητας, της επιθετικότητας, των αυτοκαταστροφικών σκέψεων και πράξεων), ενώ στις σωματικές βλάβες συγκαταλέγονται τα τραύματα σε ολόκληρο το σώμα και ειδικότερα στα γεννητικά όργανα, η κύηση όπως ως βλάβη θα μπορούσε να θεωρηθεί όταν ανεπιθύμητα προκύψει από έναν βιασμό, διαταραχές στη σεξουαλική συμπεριφορά κατά την ενηλικίωση κ.ά. Η παιδική σεξουαλική κακοποίηση η οποία επιπρόσθετα των παραπάνω βλαβών μπορεί να συντελέσει στην κοινωνική απόσυρση του θύματος, συχνά δεν γίνεται αντιληπτή λόγω του εξαναγκασμού σε σιωπή[572] που ασκεί τόσο ο δράστης όσο και τα αισθήματα ντροπής ή ενοχής[573] που βιώνει το θύμα. Συγχρόνως, τα τραύματα της

[571] Βλ. Ελληνική Εταιρεία Μελέτης & Πρόληψης της Σεξουαλικής Κακοποίησης 2006, 17.

[572] Βλ. Dunaigre 2000, 167–173.

[573] Η συμμετοχή ενός παιδιού σε μια απαγορευμένη σεξουαλική πράξη, όπως παρατηρεί η Judith Lewis Herman, καθηγήτρια του Παν/μιου του Harvard, ενισχύει την αίσθηση κακότητας που έχει για τον εαυτό του το κακοποιημένο παιδί. Η αίσθηση κακότητας αποτελεί ένα σταθερό κομμάτι της προσωπικότητας του παιδιού ακόμη και όταν η κακοποίηση έχει σταματήσει. Το παιδί, σύμφωνα με την ίδια, στην περίπτωση που νιώσει ικανοποίηση, διέγερση από τη πράξη ή κερδίσει την εύνοια του θύτη ακόμη και προνόμια από τη σεξουαλική σχέση, έχει την αντίληψη πως προκάλεσε την κακοποίηση ή πως τα προνόμια αυτά αποτελούν αμαρτήματα που αποδεικνύουν την κακότητά του. Βλ. Herman 1996, 165.

συγκεκριμένης κακοποίησης δεν συνιστούν διαρκείς φυσικές αποδείξεις,[574] ούτε είναι εμφανή[575] όπως άλλα σωματικά τραύματα. Ωστόσο, ακόμη και όταν απουσιάζει ή αρθεί κάθε φυσικός ή νοητός εξαναγκασμός ή όταν ακολουθώντας την πορεία των ενδείξεων (φυσικών και της συμπεριφοράς)[576] τρίτα πρόσωπα συμβάλλουν στην παραδοχή από το θύμα της σεξουαλικής κακοποίησης που υπέστη, δεν λείπουν, και αυτό αφορά το κοινωνικό προφίλ του θύματος, οι φόβοι αλλά το υπαρκτό, αναλόγως του κοινωνικού περιβάλλοντος, ενδεχόμενο στιγματισμού του. Το *στίγμα* ως κοινωνική κατασκευή επισύρει σε όποιον το φέρει, μειωτικούς χαρακτηρισμούς οι οποίοι το διαχωρίζουν από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας· αποδίδεται συχνά στα θύματα σεξουαλικής κακοποίησης, συμβάλλοντας στον κοινωνικό αποκλεισμό τους με συνέπειες επιζήμιες τόσο στην ψυχοσύνθεση των ίδιων των θυμάτων, όσο και στη λειτουργία της κοινωνίας.

[574] Στην περίπτωση της παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης, σύμφωνα με την J. Freud, είτε πρόκειται για παρενόχληση είτε για διείσδυση, συνήθως, δεν αφήνει διαρκείς φυσικές αποδείξεις, μήτε είναι εξηγήσιμη ή κατανοήσιμη στο παιδί. Για τον δε δράστη, είναι συχνό αυτός να μην αναγνωρίζει την κακοποίηση παρά λέει πως δε συνέβη ή δεν ήταν αυτό που φάνηκε να είναι. Βλ. Freud 1997, 3–4.

[575] Στην Ελλάδα, τα παιδιά των οποίων τα τραύματα δεν ήταν σοβαρά, αλλά ούτε οι πληγές και οι ενδείξεις της σεξουαλικής τους κακοποίησης ήταν εμφανείς, δεν λάμβαναν, βάσει των συμπερασμάτων διερευνητικής – συγκριτικής μελέτης που διεξήχθη στη χώρα μας, την αναγκαία προστασία. Αν και το παιδί-θύμα αιμομιξίας πολύ σπάνια παρουσιάζει σωματικά συμπτώματα, οι ερωτηθέντες από διάφορες ειδικότητες επαγγελματίες, σε πέντε γεωγραφικές περιοχές της (Αθήνα, Δυτική, Βόρεια, Νότια Ελλάδα και τα νησιά), αποκάλυψαν πως ακόμη και σε περιπτώσεις παιδιών με εμφανή και σοβαρά σημάδια κακοποίησης, ήταν εμφανής, τόσο η απουσία γενικών και εξειδικευμένων υπηρεσιών χειρισμού των περιστατικών κακοποίησης, όσο η έλλειψη συντονισμού κατά τον χειρισμό τους. Επίσης, οι ερωτηθέντες επισήμαναν την ανάγκη για περισσότερη έμφαση στην παρέμβαση των φορέων της αστυνομίας και των δικαστηρίων. Βλ. αναλυτικότερα Ζαφείρης & Μουζακίτης 1990, 87 & 119-138.

[576] Στις φυσικές ενδείξεις συγκαταλέγονται οι μώλωπες στα οπίσθια, στους εσωτερικούς μηρούς ή τα γεννητικά όργανα, η εσωτερική αιμορραγία των γεννητικών οργάνων, τα γενετικά υγρά κ.ά. Ενδείξεις στη συμπεριφορά θεωρούνται –μεταξύ άλλων– οι οποιεσδήποτε διαφορές στη συμπεριφορά (απώλεια όρεξης, εφιάλτες, αϋπνία), ο φόβος ή το έντονο αίσθημα εγκατάλειψης ή παραμέλησης, οι ασυνήθιστες γνώσεις ή συμπεριφορά ασυμβίβαστη προς την ηλικία και ανάπτυξη, η επιθετική ή «ενοχλητική» συμπεριφορά, εγκληματικότητα ή φυγή κ.ά.· βλ. Μαγγανάς 1996, 161.

Η εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας, εξαρτώμενη σε σημαντικό βαθμό από τη σωματική και ψυχική υπόσταση των μελών της, καθώς και από τις μεταξύ τους αναπτυχθείσες σχέσεις, προφανώς και βάλλεται στην περίπτωση που φαινόμενα κακοποίησης/παραμέλησης αναπτύσσονται ή υποθάλπονται στους κόλπους της. Οι άμεσες συνέπειες της κακοποίησης, με όσα ψυχικά και σωματικά συμπτώματα περιγράφτηκαν, δυσχεραίνουν τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των θυμάτων, κυριότερα των παιδιών, με αποτέλεσμα είτε τη διάπλαση ατόμων που παθητικά αποδέχονται λογής επιρροές, είτε τη συγκρότηση προσωπικοτήτων που ενεργά απορρίπτουν το παραδεδεγμένο σύστημα αξιών. Ένα μικρό απόσπασμα στο οποίο διατυπώνεται σχεδόν ο ίδιος προβληματισμός–παρατήρηση αποτελεί και αυτό που παρατίθεται στο έργο «Η ανάπτυξη του ανθρώπου» των G. J. Craig και D. Baucum· «τα παιδιά που έχουν υποστεί κακοποίηση παγιδεύονται σε κατεστραμμένες σχέσεις και δεν κοινωνικοποιούνται με θετικό και υποστηρικτικό τρόπο. Μπορεί να μάθουν να είναι ανυπάκουα, χειριστικά και να εκδηλώνουν διάφορες προβληματικές συμπεριφορές προκειμένου να αποφύγουν την κακοποίηση. Μπορεί να μάθουν να εκμεταλλεύονται, να υποβιβάζουν ή να τρομοκρατούν».[577] Ωστόσο και σε βάθος χρόνου η ψυχοπαθολογία των ατόμων που ως παιδιά κακοποιήθηκαν, με προεξέχοντα τα συμπτώματα της κατάθλιψης, των διαταραχών άγχους και πανικού, της αναβίωσης του τραυματικού γεγονότος, του θυμού όπως αυτός μπορεί να αποτελέσει αιτία εκδήλωσης βίαιων συμπεριφορών ακόμη και χρήσης ναρκωτικών ουσιών και αλκοόλ, διαγράφει την πορεία μιας επιβαρυμένης με συναισθηματικό φορτίο[578] ενήλικης ζωής, η οποία συνήθως δεν εγγυάται την αρμονική συνύπαρξη με τα άλλα μέλη της κοινότητας, ούτε διασφαλίζει τη συνοχή της κοινωνίας, όταν πρόκειται για εκδηλώσεις οργής. Με ανοιχτό λοιπόν το ενδεχόμενο –σε κάποιες περιπτώσεις– η ψυχοπαθολογία των θυμάτων να παρουσιάσει ομοιότητες με την αντίστοιχη των δραστών της κακοποίησης, προοιωνίζοντας έναν φαύλο κύκλο, τόσο ως προς τη συχνότητα ανταπόδοσης[579]

[577] Craig & Baucum 2007, 549.

[578] Βλ. Miller 1998, 159.

[579] Ο ψυχίατρος και ψυχοθεραπευτής Δ. Σούρας, αναφερόμενος στην αναγνώριση, ανταπόδοση και διαιώνιση της βίας από όποιον την υφίστανται σε κάθε μορφή της, αναφέρει: «…η αποτύπωση καταστάσεων βίας λειτουργεί και μεταφέρεται μέσα από το DNA μας και υποβοηθάται από το

φαινομένων βίας, όσο και ως προς τον αήθη τρόπο συμπεριφοράς, ο προβληματισμός που προκύπτει δεν είναι άλλος από τον εξής: η κακοποίηση και παραμέληση των ατόμων συντελούν στη διαμόρφωση μιας ηθικά εκφυλισμένης κοινωνίας ή μια ηθικά εκφυλισμένη κοινωνία συντελεί στην εκδήλωση φαινόμενων κακοποίησης–παραμέλησης; Αν και με την κατάλληλη επιχειρηματολογία καθεμιά από τις δύο εκδοχές θα μπορούσε να αποτελέσει τεκμήριο επεξήγησης του φαινομένου, το σημείο εκκίνησης στην ανάπτυξη κάθε θεωρητικής προσέγγισης, φαίνεται να ορίζει την κατεύθυνση προς την επιλογή της μιας ή της άλλης εκδοχής.

Οι απόψεις που επισήμανε ο M. Harold ως επικρατούσες για τη βασική αρχή παθολογίας της κακοποίησης είναι δύο· κατά την πρώτη, η βαθύτερη παθολογία είναι ενσωματωμένη στις κοινωνικές αξίες και τα κοινωνικά συστήματα, ενώ κατά τη δεύτερη, αυτή πρέπει να αναζητηθεί στις προσωπικότητες και εμπειρίες ζωής των κακοποιημένων ενηλίκων. Ο ίδιος, πάντως, υποστήριξε πως η κακοποίηση αλλά και η παραμέληση διαμορφώνουν την ανάπτυξη των παιδιών με τρόπους βλαβερούς και κακόβουλους.[580] Στην ανάδειξη ορισμένων μορφών συμπεριφοράς που συνιστούν απόρροια του *βλαβερού* τρόπου ανάπτυξης των ατόμων που ως παιδιά κακοποιήθηκαν, κατά την ορολογία που χρησιμοποίησε ο M. Harold, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία που δίνονται από την επιτροπή για την πρόληψη της κακοποίησης που εδρεύει στο Σικάγο,[581] όπως αυτά προσδιορίζουν μια μη ικανοποιητική εξέλιξη της ενήλικης ζωής των ατόμων αυτών.

οικογενειακό και εξωτερικό περιβάλλον. Διάφορες στιγμές συναισθηματικής φόρτισης και πίεσης, που παίζουν τον ρόλο των εκλυτικών παραγόντων, αποτελούν την αρχή εμφάνισης βίαιων ενδείξεων και καταλήξεων… Ο βίαιος παππούς, λοιπόν δημιουργεί τον βίαιο πατέρα που θα δημιουργήσει τον βίαιο γιο που θα δημιουργήσει έναν από τους προπομπούς της κοινωνικής βίας…». Σούρας 2007, 63–64.

[580] Harold 1978, 416.

[581] Τα στοιχεία αναφέρουν πως: «1) Το 90% στις φυλακές του Κάνσας είχε κακοποιηθεί σοβαρά κατά την παιδική του ηλικία. 2) Περισσότερα από το 60% των ανηλίκων σε αναμορφωτήριο της Ν. Υόρκης είχαν επίσης σαν παιδιά, κακοποιηθεί. 3) Στο 80 - 90% από τις ιερόδουλες της Ν. Υόρκης υπήρχε η προϊστορία της σεξουαλικής κακοποίησης στην παιδική ηλικία. 4) Πάνω από 60% των ατόμων με κοινωνική αλητεία είχε επίσης υποστεί κακοποίηση ή παραμέληση στην παιδική ηλικία»: βλ. Πιάνος 2000, 128.

Η παιδική κακοποίηση–παραμέληση στα όρια του οικογενειακού περιβάλλοντος αποτελεί ένα φαινόμενο που έτυχε, τα τελευταία 60 χρόνια, διεξοδικής ανάλυσης ανά τον κόσμο. Σε αναντιστοιχία με το ενδιαφέρον που επιδείχθηκε για το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας και τα ανήλικα θύματά της, όπως αυτό αποκαλύφθηκε από τις πολυάριθμες διεξαχθείσες έρευνες, το θέμα της κακοποίησης–παραμέλησης παιδιών σε κέντρα κλειστής περίθαλψης (είτε πρόκειται για κακοποίηση και παραμέληση ανηλίκων από ενήλικα άτομα, είτε για κακοποίηση ανήλικων από ομήλικούς τους), εμφανίζεται *παραμελημένο* εφόσον η εκδήλωση επίσημου ενδιαφέροντος για διενέργεια ερευνών στο θέμα αυτό, τόσο σε εθνικό όσο και διεθνές επίπεδο, είναι περιορισμένη. Η αριθμητική απόκλιση που παρουσιάζουν οι πραγματοποιηθείσες στα δύο άνω περιβάλλοντα έρευνες, απόκλιση η οποία στις μέρες μας μετριάζει, εκτιμούμε πως οφείλεται στην έλλειψη εμπεριστατωμένων στοιχείων[582] για φαινόμενα κακοποίησης που έλαβαν χώρα σε κέντρα κλειστής περίθαλψης και κυριότερα σε παράγοντες που άπτονται της δυσκολίας και πολυπλοκότητας για την εξασφάλιση της σχετικής άδειας εισόδου σε αυτά, με σκοπό τη διενέργεια έρευνας. Επίσης, δεν πρέπει να παραλειφθεί η αναφορά σε παράγοντες που συχνά καθορίζουν τον βαθμό προσβασιμότητας στο πεδίο μελέτης, εν προκειμένω στους χώρους που συστάθηκαν για τη φροντίδα απροστάτευτων –με προβλήματα υγείας και μη– παιδιών, όπως οι συνθήκες της οικονομικής και πολιτικής ζωής της κάθε χώρας, το εκπαιδευτικό της σύστημα και ο βαθμός ανάπτυξης του τομέα έρευνας, ακόμη και το επίπεδο των κοινωνικών και προνοιακών υπηρεσιών που κάθε χώρα προσφέρει. Μια τελευταία παράμετρος που αυτοτελώς προσφέρεται ως θέμα κοινωνιολογικής ανάλυσης, αποτελεί η στάση του κοινωνικού συνόλου απέναντι σε έρευνες που ενδεχομένως να καταλήξουν σε συμπεράσματα που θίγουν το προφίλ της ευαισθητοποιημένης σε θέματα παιδικής προστασίας, κοινωνίας. Ειδικότερα σε

[582] Η έλλειψη εμπεριστατωμένων στοιχείων αποτελεί, σύμφωνα με τον K. Hosie, ένα αρχικό πρόβλημα στη μελέτη της βίας στα οικοτροφεία (home schools). Το πρόβλημα αυτό δεν οφείλεται στην απόκρυψη υλικού, ούτε στο γεγονός πως αυτό θεωρείται αναξιόπιστο. Αν και τα περιστατικά βίας καταγράφονται εκτενώς σε διασκέψεις ή στα αρχεία των παιδιών, είναι δύσκολο να διακριθούν ακριβείς λεπτομέρειες εξαιτίας της μη καταγραφής τους με απώτερο σκοπό την έρευνα. Βλ. Hosie 1980, 81.

παλαιότερες εποχές, ανεξάρτητα από τα αισθήματα συμπάθειας που αναμφισβήτητα έτρεφαν τα μέλη του κοινωνικού συνόλου προς τα απροστάτευτα παιδιά, οι κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις ήσαν τέτοιες ώστε να θεωρείται ακόμη και ταμπού η άσκηση κριτικής, ελέγχου[583] ή αμφισβήτησης ενός θεσμού, στους κόλπους του οποίου διαβιούσαν παιδιά των οποίων οι οικογένειες ήταν ανίκανες ή ακατάλληλες να αναλάβουν τη φροντίδα ανατροφής τους.

Φως στη κατάσταση που υπέβοσκε σε κάποια ιδρύματα δίνουν τόσο η έκθεση του Curtis το 1946, στην οποία και αποκαλύπτονταν η ζοφερή εικόνα των ιδρυμάτων για παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, το σκάνδαλο του Pindown στο Leicestershire στη Μ. Βρετανία για την έκθεση παιδιών σε σεξουαλική και σωματική κακοποίηση, όσο και οι αντίξοες συνθήκες διαβίωσης παιδιών στα ορφανοτροφεία της Ρουμανίας, που γνωστοποιήθηκαν από τον έντυπο τύπο και την τηλεόραση.[584] Ειδικότερα για την κατάσταση που επικρατούσε στο Pindown όπως αυτή απεικονίζεται σε σχετική βιβλιογραφική πηγή, απομονώσαμε και παραθέτουμε το αναφερόμενο στην περίπτωση ενός κοριτσιού που διαβιούσε εκεί, απόσπασμα· «…η Σοφία είπε στους ερευνητές ότι την έβαλαν αρχικά στο Pindown επειδή έφευγε συνεχώς από το σπίτι της… Ήταν σε ένα δωμάτιο του Pindown. Έπρεπε να κτυπάει την πόρτα όταν ήθελε να πάει τουαλέτα. Πολλές φορές περνούσαν «αιώνες» μέχρι να έρθουν να την ανοίξουν. Το δωμάτιο είχε μόνο ένα κρεβάτι, ένα τραπέζι και μια καρέκλα… Δεν της επιτρεπόταν να βγει από το δωμάτιο παρά για να πάει τουαλέτα ή να κάνει μπάνιο…».[585]

Εικόνες ντροπής που έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980 προκαλούσαν την κατακραυγή της κοινής γνώμης στην Ελλάδα και το εξωτερικό, αποτελούν και αυτές που εμφάνιζε το Κρατικό Ψυχιατρείο της Λέρου στο οποίο οδηγούνταν παιδιά, έφηβοι και νεαροί ενήλικοι με ήπια ή σοβαρή νοητική υστέρηση και σύνοδες σωματικές, συναισθηματικές και κοινωνικές αναπηρίες.[586] Μέσα σε

[583] Η από δωρεές ιδιωτών σύσταση αρκετών ιδρυμάτων «φιλοξενίας» παιδιών στη χώρα μας, συντέλεσε ώστε αυτά να θεωρούνται πραγματικά ευεργετήματα και οι πολύ λίγοι άνθρωποι να τολμούν να τα ελέγξουν. Βλ. Μαγγανάς 2006, 191.

[584] Triseliotis 1993, 172.

[585] Fitzgerald 1994, 216.

[586] Εταιρεία ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου 2002, 6–7.

παλιές εγκαταστάσεις στρατιωτικού τύπου, το μάλλον εγκαταλειμμένο στην όψη κτίριο, φιλοξενούσε ασθενείς αρκετοί εκ των οποίων είχαν περάσει ολόκληρη τη ζωή τους σε ένα κρεβάτι καθώς ο στερούμενος από ανελκυστήρες και ράμπες χώρος περίθαλψής τους, δεν επέτρεπε, ένεκα των προβλημάτων κίνησης που παρουσίαζαν οι ασθενείς ακόμη και της αγκύλωσής τους από την ακινησία, τη μετακίνησή τους στην αυλή του κτιρίου με τις αναπηρικές τους πολυθρόνες. Οι θεωρητικά πολύ λίγοι λουτήρες και τουαλέτες που χτίστηκαν με καθυστέρηση, εξαιτίας της μη εκπαίδευσης χρήσης τους από τους ασθενείς, πρακτικά δεν χρησιμοποιούνταν, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι, οι μεγαλύτεροι των οποίων περιφέρονταν υποτυπωδώς ντυμένοι ή γυμνοί, να ουρούν και να αφοδεύουν κυρίως στο πάτωμα. Οι ασθενείς που δεν είχαν προσωπικά αντικείμενα, μήτε σχεδόν κανένα παιχνίδι οι μικρότεροι, λάμβαναν πρωτόγονου τύπου περίθαλψη και δεν αντιμετωπίζονταν τόσο από το προσωπικό όσο και τους άλλους ασθενείς που αναλάμβαναν τη φροντίδας τους, ως άτομα ξεχωριστά.[587] Στο Κρατικό Ψυχιατρείο της Λέρου και λιγότερο γνωστό άσυλο του Π.Ι.Κ.Π.Α. Λέρου, επί συνόλου 914 ατόμων που συνολικά εισήχθησαν τη περίοδο 1961 – 1991, τα 510 πέθαναν κατά τη διάρκεια της ασυλικής περίθαλψής τους.[588]

Η παραμέληση των ασθενών του Π.Ι.Κ.Π.Α. Λέρου όπως αυτή αναδεικνύεται από τους όρους εξαθλίωσης που υφίσταντο οι διάγοντες σε αυτό, έως των αλλαγών που επήλθαν μέχρι το 1995, αποτελεί ένα δείγμα, σίγουρα από τα γνωστότερα εξαιτίας της δημοσιότητας που έλαβε, της παθογένειας που επί μακρόν έφερε το σύστημα της ψυχιατρικής περίθαλψης, ακόμη και της ανεπάρκειας του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας της χώρας μας. Αν και η περίπτωση της Λέρου συνέβαλλε καταλυτικά στη έγκριση από την Ευρωπαϊκή Ένωση του Κανονισμού 815/84 για τη ψυχική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα, δεν μπορούμε να υποστηρίζουμε, τουλάχιστον βάσει περιστατικών που είδαν το φως της δημοσιότητας, πως οι ασθενείς της Λέρου υπήρξαν οι τελευταίοι που βίωσαν συνθήκες τόσο παραμέλησης της φροντίδας τους όσο και ιδρυματικής κακοποίησης. Ο Χ. Ασημόπουλος, στο έργο του με τίτλο «Η καθημερινή ζωή στο

[587] Εταιρεία ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου 1995, 173–174.

[588] Εταιρεία ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου 2002, 31–32.

ψυχιατρείο: μορφές ιδρυματισμού και ιδρυματικής κακοποίησης», αναφέρει –μεταξύ άλλων– πως συνήθεις μορφές κακοποίησης των ασθενών στο δημόσιο ψυχιατρείο που διεξήγαγε την έρευνά του, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης, αποτελούν τόσο η σωματική όσο και η συναισθηματική κακοποίηση. Αναλυτικότερα, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας-ερευνητής αναφέρει: «Συνήθεις μορφές σωματικής κακοποίησης των ασθενών στη πτέρυγα είναι η φυσική βία, η καθήλωση για περισσότερο χρόνο από όσο είναι αναγκαία, καθώς και η χορήγηση φαρμάκων με κριτήριο όχι τις θεραπευτικές τους ανάγκες αλλά την ησυχία της πτέρυγας. Συνήθεις μορφές συναισθηματικής κακοποίησης των ασθενών είναι η επιβολή ταπεινωτικών τιμωριών, η υβριστική συμπεριφορά και οι προσβλητικοί αστεϊσμοί».[589]

Εγκαταλείποντας τον χώρο των δημόσιων ψυχιατρείων, ωστόσο, με σημείο αναφοράς μας τους χώρους περίθαλψης παιδιών με αναπηρία, θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας σε ένα θεσμοθετημένο για τη παροχή υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας πρόσωπο, αυτό του Κέντρου Περίθαλψης Παίδων Λεχαινών Ηλείας (ΚΕ.ΠΕ.Π). Το σχετικά πρόσφατο της υπόθεσης, αλλά και ο κατακλυσμός του έντυπου και ηλεκτρονικού τύπου με λογής καταγγελίες για τις συνθήκες λειτουργίας στο Κέντρο, υπήρξαν οι λόγοι για τους οποίους κρίθηκε σκόπιμο να αντληθούν πληροφορίες για το εν λόγω θέμα, μόνο από την ανεξάρτητη, συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή του Συνηγόρου του Παιδιού. Ο Συνήγορος, όπως επανειλημμένα επισκέφτηκε το ΚΕ.ΠΕ.Π. Λεχαινών, προς διερεύνηση των αναφορών σχετικά με τις συνθήκες λειτουργίας του και την ανεπαρκή φροντίδα των παιδιών με σοβαρές αναπηρίες που φιλοξενούνταν σε αυτό, διαπίστωσε πως η έλλειψη κατάλληλου και επαρκούς προσωπικού του Κέντρου είχε ως αποτέλεσμα τον εγκλεισμό κάποιων παιδιών σε κρεβάτια-κουβούκλια, την καθήλωση σε ιμάντες ακόμη και την καταστολή και την παρακολούθηση των παιδιών με ηλεκτρονικά μέσα έναντι της φυσικής, ανθρώπινης παρουσίας.[590] Στο πόρισμα που εκπόνησε η ίδια Αρχή, τον Μάρτιο του 2011, διαπιστώθηκαν και άλλα θεσμικά και

[589] Ασημόπουλος 2009, 220.

[590] Βλ. το πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτη για τις «συνθήκες λειτουργίας της Μονάδας της Κοινωνικής Φροντίδας παιδιών με αναπηρίες 'Κέντρο Περίθαλψης Παιδιών Λεχαινών'» στη διεύθυνση http://www.synigoros.gr/resources/9062_1_apantisi-ypoyrgeioy-ygeias--2.pdf

πραγματικά προβλήματα μερικά από τα οποία είναι αυτά της ανεπάρκειας ισχύοντος νομικού πλαισίου και της έλλειψης θεσμικών προδιαγραφών, εφόσον η λειτουργία της Μονάδας Κοινωνικής Φροντίδας, δεν λάμβανε υπόψη την υποχρέωση για πραγμάτωση όλων των δικαιωμάτων των παιδιών για παροχή ολόπλευρης και κατάλληλης φροντίδας, σοβαρών ελλείψεων στην εκπαίδευση, ψυχαγωγίας και κοινωνικοποίησης των παιδιών, έλλειψης επιστημονικής εποπτείας και επιστημονικών πρωτοκόλλων.[591]

Ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των όσων ως άνω παραθέσαμε αλλά και αυτών που έπονται, αυτή τη φορά για παιδιά δίχως προβλήματα υγείας, που τελούν υπό τη προστασία μονάδων κοινωνικής φροντίδας, θα αποτελέσουν κάποιες χρονικά προγενέστερες της παραπάνω παραγράφου, διαπιστώσεις του Συνηγόρου του Παιδιού. Οι επισκέψεις που πραγματοποίησε σε 10 δημόσια κέντρα παιδικής προστασίας και 15 ιδιωτικά ιδρύματα και ξενώνες φιλοξενίας ανηλίκων ο Κύκλος Δικαιωμάτων του Παιδιού, κατά το πρώτο 18μηνο της λειτουργίας του, όπως αναφέρεται στην Ετήσια Έκθεση του έτους 2004, αποκάλυψαν την ύπαρξη δύο σημαντικών αδυναμιών του προνοιακού συστήματος της χώρας μας, παρά τις κάποιες καλές πρακτικές και τη ποιοτική αναβάθμιση του χώρου των κέντρων. Οι αδυναμίες που είχαν ως αποτέλεσμα να παρατηρούνται αυθαιρεσίες καθώς και συστημική παραμέληση των ανηλίκων που φιλοξενούνταν στα κέντρα αυτά, συνίσταντο τόσο στην ανεπαρκή άσκηση καθηκόντων από μέρους του επιστημονικού προσωπικού ποσοτικά και ποιοτικά, όσο και στην έλλειψη εφαρμογής ενός αξιόπιστου συστήματος πιστοποίησης προδιαγραφών.[592]

> «Η ομαδάρχισσα μας, η δεσποινίς Θεοδώρα, δεν κουραζότανε κάθε πρωί, μετά την επιθεώρηση, να μας λέει πώς, αν δεν συμμορφωθούμε, "θα μιλήσει η αγία ράβδος και τότε να δούμε ποιος θα γελάσει τελευταίος". Την άκουγα και δεν μπορούσα να καταλάβω τι ήταν αυτή η "αγία ράβδος" και πως θα γινόταν να μιλήσει.
>
> Μια φορά δεν κρατήθηκα και ρώτησα το παιδί που κοιμόταν στο επάνω κρεβάτι από το δικό μου. Αυτός ήταν ένα κεφάλι ψηλότερος από μένα και πήγαινε στην Έκτη τάξη… τον έλεγαν Νίκο… και στο ένα χέρι του έλειπαν τα τέσσερα δάχτυλα. Ο Νίκος,

[591] Βλ. http://www.synigoros.gr/resources/kepek_porisma_tel--2.pdf.

[592] Βλ. Ετήσια Έκθεση Συνηγόρου του Πολίτη 2004, 185.

που από τις πρώτες μέρες με φρόντιζε και με προστάτευε, γέλασε. «Μη ρωτάς, καλύτερα. Κοίτα καλύτερα να μην τη δοκιμάσεις κι εσύ», είπε.

Αργά – γρήγορα όμως η αγία ράβδος θα έκανε το θαύμα της και θα μιλούσε στο θάλαμο της ομάδας *Βίτσι*».[593]

Στις μέρες μας, τα παιδιά που διαβιούν σε κέντρα κλειστής περίθαλψης απολαμβάνουν σαφώς αναβαθμισμένες μορφές φροντίδας από αυτές που παρέχονταν στην ομάδα *Βίτσι*. Οι εικόνες κακοποίησης καθώς γλαφυρά περιγράφηκαν από τον συγγραφέα του έργου *Θολός βυθός* Γ. Ατζακά, άλλοτε φιλοξενούμενο στις μετεμφυλιακές Παιδοπόλεις, πιστεύουμε πως αποτελούν προϊόντα μιας αντιπαιδαγωγικής πολιτικής που θεμελιώνονταν από τη δύναμη του εξαναγκασμού, ακόμη και αντανακλάσεις της ανοχής που επεδείκνυε το κοινωνικό σύνολο σε μορφές κακοποίησης. Η ανοχή αυτή με τη σειρά της, συνδέεται στενά, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, με τις κοινωνικές αντιλήψεις για την αποφυγή άσκησης κριτικής ή αμφισβήτησης του θεσμού, με τα πολλαπλά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα που ταλάνιζαν τη λειτουργία της μετεμφυλιακής κοινωνίας, καθώς και με την επακόλουθη των τελευταίων προβλημάτων, αδυναμία πρόσβασης των πολιτών στο σύστημα εκπαίδευσης. Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου που ακολούθησε, συνέβαλε ουσιαστικά στη μείωση του αριθμού των παιδιών που λόγω οικονομικών δυσχερειών φιλοξενούνται σε κέντρα παιδικής προστασίας. Η άνοδος αυτή ακόμη, καθιστώντας εφικτή την πρόσβαση για τη συντριπτική πλειοψηφία που ελληνικού πληθυσμού στην εκπαίδευση, συνεισέφερε στην άμβλυνση των διαστάσεων του φαινομένου της κακοποίησης, μέσω της επιστημονικής κατάρτισης του προσωπικού των εν λόγω κέντρων, ακόμη και της κινητοποίησης της κοινής γνώμης προς ανάδειξη και αξίωση για αντίστοιχη από τον νόμο κύρωση των μορφών συμπεριφοράς που συνιστούν κακοποίηση. Η αναφορά μας στην «άμβλυνση» και δυστυχώς όχι στην «εξάλειψη» μορφών κακοποίησης, οι οποίες λαμβάνουν χώρα σε θεσμοθετημένα για την παροχή φροντίδας σε απροστάτευτα παιδιά, κέντρα, οπωσδήποτε δεν έχει την πρόθεση να αφορίσει το έργο που συνολικά αυτά επιτελούν μήτε να περιγράψει μια γενικευμένη κατάσταση. Ο στόχος που θέτουμε από τη παρουσίαση των

[593] Ατζακάς 2009, 106.

περιστατικών παιδικής κακοποίησης, περιστατικών που καταγράφηκαν από βιβλιογραφικές και ηλεκτρονικές πηγές, είναι τριπλός και έγκειται στην ανάγκη: α) ανάδειξης της ύπαρξής τους ώστε αυτά να παύσουν, όπου υφίστανται· β) σύστασης ανεξάρτητων, θεσμικά κατοχυρωμένων από την εθνική νομοθεσία ελεγκτικών μηχανισμών, ώστε να προλαμβάνονται ή να τιμωρούνται φαινόμενα που εκφυλίζουν τις προνοιακού χαρακτήρα παρεχόμενες υπηρεσίες και γ) υποστήριξης των κοινωνικοοικονομικά ασθενών οικογενειών ώστε να φέρουν οι ίδιες την ευθύνη ανατροφής του τέκνου τους ή προώθησης άλλων «οικογενειακοκεντρικών» μορφών φροντίδας, στην περίπτωση που υπάρχουν λόγοι που επιβάλλουν την απομάκρυνση του παιδιού από το οικογενειακό του περιβάλλον.

Τον Φεβρουάριο του 1991, Νομαρχία επαρχιακής πόλης εγγράφως προσκάλεσε σε συνεργασία τη Διεύθυνση Οικογενειακών Σχέσεων του Ινστιτούτου Υγείας του Παιδιού προς παρέμβαση σε Κέντρο Παιδικής Μέριμνας, στο οποίο διαπιστώθηκαν φαινόμενα σεξουαλικής κακοποίησης μεταξύ των αρρένων παιδιών που διαβιούσαν σε αυτό. Η ομάδα που συστάθηκε και επισκέφτηκε το Κέντρο, το οποίο λειτουργούσε βάσει κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικών πιέσεων, αδυναμιών οργάνωσης, έλλειψης συντονισμού και συνεργασίας, εντόπισε σοβαρά στοιχεία συστημικής κακοποίησης (systems' abuse) που παραβίαζαν βασικά δικαιώματα των παιδιών. Οι εκδηλώσεις βίας μεταξύ των παιδιών ακόμη και μεταξύ παιδιών και εργαζομένων, τα φαινόμενα σεξουαλικής παρενόχλησης, όπως αναφέρεται στο σύντομο ιστορικό της υπόθεσης, υπήρξαν το αποτέλεσμα της ανάπτυξης δυναμικών και ραγδαία αυξημένων παρορμητικών τάσεων που προηγούμενα είχαν δημιουργηθεί από τη ψυχοσυναισθηματική κατάσταση του ανθρώπινου δυναμικού που ζούσε και εργαζόταν εκεί. Η δε ψυχοσυναισθηματική κατάσταση, καθορίστηκε από έναν συνδυασμό φαινομένων όπως η ιδρυματική κακοποίηση–παραμέληση, η σωματική–σεξουαλική– συναισθηματική κακοποίηση. Για το περιστατικό που έλαβε χώρα στο εν λόγω επαρχιακό, κλειστού τύπου κέντρο παιδικής φροντίδας, ο τότε Διευθυντής, κατηγορηθείς πως δεν ενήργησε

προληπτικά και προστατευτικά, απαλλάχθηκε των καθηκόντων του και η περίπτωση πήρε τον δρόμο της δικαιοσύνης.[594]

Η απόδοση ευθυνών στα πρόσωπα που εμπλέκονται ή αποκλειστικά ευθύνονται για την κακοποίηση/παραμέληση απροστάτευτων ανηλίκων στους χώρους φιλοξενίας τους, αποτελεί ένα θέμα που, αν και άπτεται των αρμοδιοτήτων της δικαιοσύνης, συχνά δεν φτάνει μέχρι εκεί. Επίσης, δεν λείπουν και οι περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες η δικαιοσύνη, λόγω ανεπάρκειας αποδεικτικών στοιχείων, αποφαίνεται υπέρ της απαλλαγής των κατηγοριών του φερόμενου ως δράστη ή κάθε άλλου προσώπου, υπεύθυνου για τη διοίκηση του κέντρου στο οποίο διαπιστώθηκαν φαινόμενα κακοποίησης.

Αναφερόμενος στο θέμα της κακοποίησης παιδιών σε ιδρύματα, ο Καθηγητής Α. Μαγγανάς, αναφέρει πως πληροφορίες αποδεικνύουν πως η Ελλάδα βρίσκεται πολύ πίσω στο θέμα αυτό. Το σχετικό μάλιστα περιστατικό που ο ίδιος αναφέρει, όπως αυτό καταγγέλθηκε από ψυχολόγο και ΕΔΕ, αφορά μια μεταταχθείσα νοσοκόμα, υποτιθέμενη δράστη, που πληροφορούμενη τα ονόματα όσων κατέθεσαν εναντίον της, τους υπέβαλε μήνυση για δυσφήμιση.[595] Παλαιότερη αναφορά στο θέμα της κακοποίησης παιδιών σε κέντρα κλειστής περίθαλψης, μας πληροφορεί για πέντε περιπτώσεις παιδιών με ιατρικά και κοινωνικά προβλήματα, που παραπέμφθηκαν, κατά τη διάρκεια τεσσάρων ετών, σε ομάδα του Ινστιτούτου Υγείας του Παιδιού. Για την κατάληξη των δύο παιδιών, λόγω της βαρύτητας των κακώσεων που έφεραν, οι υπεύθυνοι του ιδρύματος στη μια περίπτωση απαλλάχθηκαν των κατηγοριών τους από το δικαστήριο λόγω ελλείψεως αποδεικτικών στοιχείων, ενώ στη άλλη, η δίκη τους εκκρεμούσε έως της έκδοσης της σχετικής βιβλιογραφικής πηγής. Περαιτέρω, η μελέτη των περιστατικών και συνθηκών κακοποίησης, προσδιόρισε πως ο υπεύθυνος για την κακοποίηση υπάλληλος, έφερε τα τυπικά χαρακτηριστικά των γονέων που κακοποιούν, ενώ η σχετιζόμενη με τη συμπεριφορά του με ειδικές ανάγκες παιδιού οξεία κρίση, υπήρξε μόνο η αφορμή της κακοποίησής του.[596]

[594] Σταυριανάκη 1996, 267–268.

[595] Μαγγανάς 2006, 191.

[596] Βλ. Αγάθωνος 1987, 370–371.

Αφορμές για την άσκηση σωματικής αλλά και ψυχολογικής βίας σε ένα παιδί που μπορεί να δοθούν από τη συμπεριφορά του, ενσυνείδητη ή μη, σαφώς και δεν αιτιολογούν κανενός είδους κακοποίηση, από οποιαδήποτε κατεύθυνση κι αν αυτή προέρχεται. Μορφές συμπεριφοράς που οφείλονται στο νεαρό της ηλικίας, στην κατάσταση της υγείας του παιδιού, στα ψυχοκοινωνικά προβλήματα της οικογένειας από την οποία αυτό κατάγεται, υπήρξαν, κάποιες φορές, οι προφάσεις για την επιβολή ακραίων μέτρων συμμόρφωσης και επιβολής πειθαρχίας. Το στοιχείο της ακρότητας, μάλιστα, ως προς την επιλογή του μέτρου συμμόρφωσης, λειτουργεί και ως μέσο για την ανάδειξη στοιχείων παθολογίας, όχι μόνο στη λειτουργία των κέντρων προστασίας–περίθαλψης στα οποία αναπτύχθηκαν μορφές κακοποίησης, αλλά και στην ψυχική υπόσταση όσων εργάζονταν σε αυτά και, με πράξεις ή παραλήψεις τους συνέβαλαν ή συντέλεσαν εξολοκλήρου στην κακοποίηση–παραμέληση παιδιών. Σκηνές ψυχολογικής βίας, μιας και σε αυτήν τη κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε τους εξευτελισμούς αλλά και τις συνθήκες απομόνωσης στις οποίες υπεβλήθησαν παιδιά, όπως ασκήθηκαν με αφορμή μια μη αποδεκτή, κατά των πρότυπα των υπεύθυνων φροντίδας τους συμπεριφορά, αποτελούν αυτές που ακολούθως παρατίθενται.

Το γεγονός πως συχνά έβρεχε το κρεβάτι του τα βράδια, υπήρξε ο λόγος για ένα αγόρι, να διαταχθεί κάποιο βράδυ από έναν μοναχό να γδυθεί και μαζέψει τα λιγοστά προσωπικά του πράγματα από το ίδρυμα που διαβιούσε. Το αγόρι, υποχρεώθηκε να αποχαιρετίσει τα υπόλοιπα παιδιά που ζούσαν στον ίδιο θάλαμο, σφίγγοντας τους το χέρι και κατόπιν, κρατώντας τη βαλίτσα του, να διασχίσει το ίδρυμα έως της κεντρικής της πύλης. Έως της επιστροφής του στο ίδρυμα, το παιδί, παρέμεινε γυμνό στη πύλη, μιαν αρκετά ψυχρή βραδιά, για τουλάχιστον μια ώρα.[597]

Τις καταστάσεις που βίωσε ως παιδί κατά τη παραμονή του σε ένα ίδρυμα, περιέγραψε ένας άλλοτε φιλοξενούμενος σε αυτό νέος, σε ομιλία του στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Η συναισθηματική φόρτιση του νέου καθώς ανασύρει τα αποθηκευμένα στη μνήμη του αρνητικά βιώματα, ευχερώς διακρίνονται στον κάθε αναγνώστη της απομαγνητοφωνημένης ομιλίας, από την ορολογία που αυτός

[597] Βλ. Μαγγανάς 2006, 193.

χρησιμοποιεί για την απόδοσή τους. Σχετικά με τις υπηρεσίες που προσέφερε το προσωπικό του ιδρύματος, ο άλλοτε υποθαλπόμενος, κάνει λόγο για εκμετάλλευση των παιδιών από το νοσηλευτικό προσωπικό, ακόμη και άλλες μορφές συμπεριφοράς που έθεταν σε κίνδυνο την ψυχική και την σωματική ακεραιότητα των παιδιών· ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει: «έχω δει νοσοκόμους εκεί πέρα να παίρνουν ναρκωτικά. Έχω δει νοσοκόμους να βιάζουν παιδάκια. Έχω δει νοσοκόμους να βάζουν χάπια στα γάλατα και να τα πίνουν. Έχω δει νοσοκόμες να κάνουν έρωτα μπροστά στα πιτσιρίκια…».[598] Από την ομιλία – μαρτυρία του νέου, σημαντικά στοιχεία αναφορικά με τη λειτουργία του χώρου φιλοξενίας του και τις πολιτικές επιβολής που ασκούνταν στον εκεί παιδικό πληθυσμό, είναι όσα περιγράφουν τις εφαρμοσθείσες πρακτικές απομόνωσης. Η περιέργεια για τη ζωή στον έξω κόσμο, περιέργεια που κίνησε τον άλλοτε επτάχρονο ομιλητή, να πηδήξει το παράθυρο του ιδρύματος, στάθηκε κατά τον ίδιο, η αιτία της απομόνωσής του σε ένα «τουνελάκι», πλάι σε ένα άρρωστο μωρό που παρουσίαζε εμφανώς, όπως προκύπτει από τη περιγραφή του όλου σκηνικού, τα συμπτώματα από την παραμέληση της ιατρικής και όχι μόνο, φροντίδας του.[599]

> «Η γριά μαμή τον τύλιξε σε πάνες παλιές και μπαλωμένες και τον εγκατέλειψε πάνω σ' ένα λερωμένο στρωματάκι να κλάψει με την ησυχία του. Κι αλήθεια, το μωρό βάλθηκε να κλαίει μ' όλη τη δύναμη των μικροσκοπικών του πνευμόνων. Λες και ήξερε ότι μπροστά του ανοίγονταν μια ζωή δύσκολη και σκληρή. Ένας δρόμος γεμάτος βάσανα κι εμπόδια… Ο μικρός μεγάλωνε μαζί με άλλα ορφανά που ζούσανε στο ίδιο σπίτι. Το φαγητό τους ήτανε λιγοστό. Και οι τιμωρίες, μπόλικες. Την ημέρα που ο Όλιβερ έκλεινε τα εννιά του χρόνια, ήταν κλεισμένος, μαζί με δύο από τους φίλους του, στο κελάρι με τα κάρβουνα. Κι αυτό, γιατί είχαν τολμήσει να παραπονεθούν ότι πεινούσαν!».[600]

[598] Βλ. Μαγγανάς 2004, 308–309.

[599] Βλ. αναλυτικότερα την ομιλία στο Μαγγανάς 2004, 309.

[600] Charles Dickens, *Όλιβερ Τουίστ* (2001, 9-11).

Στον επίλογο της ενότητας αυτής, ακόμη και της τριλογίας «Γονεϊκή αποστέρηση», «Ιδρυματοποίηση», «Κακοποίηση», όπως έτσι επιλέξαμε να δομήσουμε το 4^{ο} κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, η αναφορά στον Όλιβερ Τουίστ, ήρωα του ομώνυμου κλασικού μυθιστορήματος του Ch. Dickens, είναι συμβολική· ο ήρωας, πριν από την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση που του όρισε ο συγγραφικός του γεννήτορας, διήλθε καθεμιά των «τραγωδιών» της άνω τριλογίας. Στην παγκόσμια ιστορία της διαβίωσης απροστάτευτων παιδιών σε «ιδρύματα», όρος που σκοπίμως εδώ χρησιμοποιείται καθότι σε παλαιότερες εποχές, άλλοι όροι, παιδαγωγικά δόκιμοι, συχνά θα εξωράιζαν τη λειτουργία και τις υπηρεσίες που τα ίδια προσέφεραν, εικόνες ανάλογες με τις παραπάνω δεν αποτελούν απλώς το γλαφυρό προοίμιο ενός μυθιστορήματος με κατάληξη ευτυχή.

Οι παιδικές υπάρξεις που διαβίωσαν σε ανάλογα ιδρυματικά περιβάλλοντα και υπό καθεστώς αβεβαιότητας, αισθημάτων εγκατάλειψης, γονεϊκής αποστέρησης, παραμέλησης, κακοποίησης, καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους, κατάφεραν και άνοιξαν, εν παύση ούριου ανέμου, τα φτερά τους, αποτελούν τους μικρούς ήρωες της πραγματικής ζωής· μιας ζωής που σε μερικούς, ως αντιστάθμισμα των όσων πρόωρα υπέφεραν, όρισε για συντρόφους τους τη λήθη για να ξεχάσουν την δεινή πραγματικότητα του χθες, τη σοφία, για να αποφύγουν τα λάθη εκείνων που λάβωσαν τα χρόνια της ανέμελης παιδικότητάς τους και την υπομονή, ώστε με δύναμη ψυχής να οικοδομήσουν εκ νέου στα χαλάσματα του παρελθόντος. Σε άλλους, ωστόσο, δεν υπήρξε εξίσου ανταποδοτική και όρισε το πλάγιασμα στην αγκαλιά της μοιρολατρίας, της μνησικακίας, αλλά και της ανυπομονησίας. Η μοιρολατρία τους απέσυρε από την κοινωνική πραγματικότητα, τους έκανε θεατές στο δράμα της δικής τους ζωής, ανήμπορους να συντελέσουν στην ανάσχεση των δυσχερειών που τους κληροδότησε το παρελθόν. Η μνησικακία, ζωντάνεψε τις μνήμες τους, ξύπνησε μέσα τους τον θυμό και αξίωσε την ανταπόδοση της σκληρότητας που επί χρόνια εισέπρατταν. Η ανυπομονησία, θόλωσε τη ορθή τους κρίση και βάλθηκαν να κατακτήσουν όσα τα προηγούμενα χρόνια στερήθηκαν, με κάθε μέσο, θεμιτό και μη…

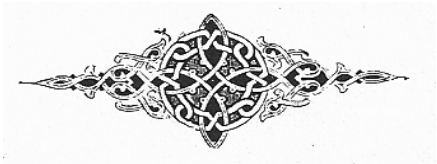

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Ιχνογράφημα

«Είχα σκεφτεί τότε πολύ για τις περιπέτειες της ζούγκλας και κατάφερα να αποτελειώσω με ένα χρωματιστό μολύβι την πρώτη μου ζωγραφιά…
Έδειξα το αριστούργημά μου στους μεγάλους και τους ρώτησα, αν η ζωγραφιά μου τους προκαλεί φόβο...
Εκείνοι με ρώτησαν: Γιατί να φοβηθούμε ένα καπέλο»; Αλλά η ζωγραφιά μου δεν έδειχνε κανένα καπέλο. Έδειχνε πως ένας πελώριος βόας χώνευε έναν ελέφαντα. Τότε ζωγράφισα τα εντόσθια του βόα για να γίνει σαφές στους μεγάλους. Αυτοί πάντα χρειάζονται ένα σωρό εξηγήσεις…
Οι μεγάλοι με συμβούλευσαν να αφήσω κατά μέρος τις ζωγραφιές με τα φίδια και αντί να σχεδιάζω τα μέσα και τα έξω του βόα να ενδιαφερθώ καλύτερα για γεωγραφία, αριθμητική και γραμματική…».[601]

5.1 Ιχνογράφημα

Η αναπαράσταση με γραμμές, με ή χωρίς χρώμα, της πραγματικής ή της φανταστικής εικόνας ενός προσώπου, ενός πράγματος, ενός γεγονότος, αποτελεί αγαπημένη δραστηριότητα κάθε παιδιού. Οι παιδικές ζωγραφιές, τα παιδικά σχέδια, έχουν τη δική τους ιδιότυπη αισθητική· τούτο οφείλεται στην ποιότητα των «ιχνών» τους, στην ποικιλία των χρωμάτων τους, στη θεματική τους.

Τα *ιχνογραφήματα* των παιδιών, όπως ο όρος αυτός χρησιμοποιείται κυριότερα από την επιστήμη της ψυχολογίας[602] για την περιγραφή των εν λόγω έργων, έχουν και συμβολικό περιεχόμενο. Ο συμβολισμός τους απορρέει, καθώς άλλωστε συμβαίνει με κάθε εικαστικό έργο, από την απεικονιστική τους υπόσταση· το σύμβολο που χρησιμοποιείται για να παραστήσει, ή κατά σύμβαση θεωρείται ότι παριστάνει μιαν αφημένη έννοια, είναι κυρίως εικόνα. Η εικόνα, βέβαια, με την έννοια της 'ζωγραφικής παράστασης', παρουσιάζει τους δικούς της συμβολισμούς. Ένας τέτοιος συμβολισμός προκύπτει όταν η ζωγραφιά απεικονίσει τον ίδιο της τον δημιουργό. Τη δυνατότητα αυτή, την παρουσίαση, δηλαδή, της ηλικιακής

[601] De Saint-Exupery, A. [χ.χ], 8.

[602] Για το ενδιαφέρον των ψυχολόγων προς τα ιχνογραφήματα βλ. Μπέλλας 1986, 9.

ταυτότητας του ατόμου που τα φιλοτέχνησε με τρόπο αλληγορικό, προσφέρουν ευχερώς τα ιχνογραφήματα των παιδιών. Η αυθεντικότητα, η πηγαία έκφραση, ο αυθορμητισμός, η αθωότητα των μικρών καλλιτεχνών αποτελούν στοιχεία που επιδρούν αφενός στην επιλογή του ζωγραφικού θέματος και, αφετέρου, στη διάκρισή του από τα συνήθη των ενηλίκων. Όμως και η απόδοση του έργου συντείνει, συνειρμικά τουλάχιστον, στην αποκάλυψη της ιδιαίτερης ηλικιακής περιόδου που άγει ο δημιουργός του· η γραφική ή εικαστική απόδοση μιας μορφής, της εικόνας ενός πράγματος ή ενός γεγονός από ένα παιδί, καθορίζεται από την αναδυόμενη ικανότητά του να ιχνογραφήσει τα προϊόντα της νόησης και της φαντασίας, ακόμη και από τη συν τω καιρώ εξελισσόμενη δεξιότητά του να διαχειριστεί τα υλικά γραφής και ζωγραφικής.

Συμβολικά νοήματα, ωστόσο, προσφέρονται και στην περίπτωση που διαχωρίζουμε τις παραστάσεις που σχεδιάζουν τα παιδιά από τη μεγάλη οικογένεια των έργων τέχνης. Τα ιχνογραφήματα, άλλωστε, παραστάσεις που ενσαρκώνουν το πνεύμα της εποχής, την κουλτούρα της κοινωνίας, που εκφράζουν τις σκέψεις, τις εμπειρίες, τα συναισθήματα των δημιουργών τους, φέρνουν στο νου μας τα εικονογραφικά συστήματα μιας άλλης οικογένειας, της οικογένειας των συστημάτων γραφής. Ένα *μέλος* της οικογένειας αυτής, μέλος με το οποίο εκτιμούμε πως συνδέονται με δεσμούς και με νόμους ομοιότητας τα ιχνογραφήματα, είναι τα εικονογράμματα–εικονογραφήματα. Τα εικονογράμματα ανήκουν στην κατηγορία των μη φωνολογικών συστημάτων γραφής, των συστημάτων δηλαδή στα οποία απουσιάζει η αντιστοιχία γραφικών συμβόλων και φθόγγων· πρόκειται για αναπαραστάσεις που σε πρώιμα συστήματα γραφής χρησιμοποιήθηκαν για την απόδοση εννοιών του φυσικού–αισθητού κόσμου, όπως πρόσωπα, ζώα, αντικείμενα.

Η ανάγκη αναπαράστασης νοηματικά αφηρημένων εννοιών εκπληρώθηκε με την εξέλιξη των εικονογραμμάτων, τα ιδεογράμματα. Ένα πρώτο γνώρισμα των ιδεογραμμάτων, από όσα θεωρούμε πως χαρακτηρίζουν και τα ιχνογραφήματα, ακόμη και προοδευτικά, θα αναδείξουν μια άλλη πτυχή της συμβολισμού τους, η οποία σχετίζεται με τον τρόπο που μεταφέρουν τη σκέψη ή τον λόγο. Ο τρόπος με τον οποίο μεταδίδεται η σκέψη στα εικονογραφικά συστήματα, με άλλα λόγια το μέσο για την επικοινωνία τυπικών ή άτυπων μηνυμάτων, είναι ο γραπτός λόγος· τα

εν λόγω συστήματα χρησιμοποιούν τα ιδεογράμματα για την απόδοση εννοιών απομακρυσμένων από τη μορφή, το μέγεθος, τις ιδιότητες των υλικών πραγμάτων και των έμψυχων όντων. Η οργάνωση του νοηματικού τους περιεχομένου αποτελεί ένα δεύτερο, άξιο προς επισήμανση γνώρισμά τους. Στη συστηματική προετοιμασία των μηνυμάτων που εκφράζουν και εν συνεχεία διακινούν οι ιδεογραφικές παραστάσεις, καθοριστική είναι και πάλι η διαδικασία της παραγωγής τους. Η καταχώρηση πληροφοριών μέσω γραπτών συμβόλων και γραφημάτων επιτρέπει την καλύτερη οργάνωση, την απερίσπαστη από κάθε είδους παρεμβολή –που ευνοεί η προφορική συνομιλία– προετοιμασία του νοηματικού περιεχομένου των πληροφοριών. Η ιδιαίτερη σχέση που διατηρούν οι γραπτές ή και εγχάρακτες κατά τα πρώιμα συστήματα γραφής παραστάσεις απέναντι στον χώρο και τον χρόνο, είναι το τρίτο στοιχείο που πρέπει να επισημάνουμε. Το χωροχρονικό πλαίσιο παραγωγής των ιδεογραφικών και γενικότερα των εικονιστικών παραστάσεων καθορίζεται, κατά κύριο λόγο, από τον «καλλιτεχνικό συντάκτη» τους.

Περαιτέρω του χρονικού περιθωρίου, του διευρυμένου και ευέλικτου στον *γράφοντα* έναντι του *ομιλούντα* τα μηνύματα, σημαντική είναι η δυνατότητα επιλογής του χώρου που συνήθως προσφέρει το πλαίσιο αυτό. Το περιβάλλον στο οποίο συντελείται η συγγραφή, το *καλλιτεχνικό εργαστήρι* (atelier) σε όρους των καλών ή διακοσμητικών τεχνών, τις περισσότερες φορές είναι προσαρμοσμένο στις ιδιαίτερες ανάγκες του δημιουργού· το γεγονός αυτό επιτρέπει την εξοικείωσή του με τον χώρο, την απερίσπαστη, ένεκα της μη συνδιαλλαγής του με άλλα άτομα, προσήλωσής του στο έργο, της απόκρυψης των συνθηκών και σταδίων δημιουργίας του νοηματικού περιεχομένου (των παύσεων στη ροή της σκέψης, των δυσχερειών στην εικαστική απόδοση, της αναθεώρησης και ανακατασκευής του γραφήματος, κ.ά.). Τέλος, το ευέλικτο –χρονικά και τοπικά– πλαίσιο, αυτό που κατά τη διαδικασία παραγωγής συμβάλλει στην ποιοτικότερη παράσταση των συμβόλων, συντελεί ως κορνίζα, αυτή τη φορά που περιβάλει τα ίδια, στην ανάγνωσή τους από ανθρώπους που απέχουν χρονικά και τοπικά. Η κορνίζα-πλαίσιο που περιβάλλει, συγκρατεί αλλά και προφυλάσσει μια ζωγραφική παράσταση από τη φθορά του χρόνου, γίνεται το μέσο, το όχημα με το οποίο

ταξιδεύουν στο χώρο και στο χρόνο οι σκέψεις του, με ή χωρίς την παρουσία του δημιουργού.

Η παρουσίαση των βασικών γνωρισμάτων των ιδεογραφημάτων και ο σαφής παραλληλισμός τους με τα ιχνογραφήματα, είχε στόχο την ανάδειξη του συμβολισμού των τελευταίων· τα ιχνογραφήματα δύνανται να αποτελέσουν αλλά και να χρησιμοποιηθούν ως σύμβολα των δημιουργών τους. Τα ιχνογραφήματα δηλώνουν δια των αναπαραστάσεών τους τις έννοιες που περιγράφουν τα γραφικά σύμβολα ενός κειμένου.[603] Η δυσκολία στην ανάγνωση, στην αποκρυπτογράφησή τους οφείλεται στο ιδιότυπο των συμβόλων τους, ενώ το δυσνόητο ή δυσερμήνευτο περιεχόμενό τους, στο οποίο και οφείλουν ένα μέρος της γοητείας τους, έγκειται στην παράσταση εννοιών συχνά συγκεχυμένων, ακόμη και άλλων, γενικότερων ή και ανώτερων που δεν αντιστοιχούν σε κανένα αντικείμενο που εμπειρικού κόσμου.

Η έναρξη της ιχνογραφικής δραστηριότητας ξεκινά από τη στιγμή που το παιδί είναι σε θέση να κρατήσει στα δάχτυλά του όργανο που αφήνει γραμμικά ίχνη. Το στάδιο του «ορνιθοσκαλίσματος», από τα αρχικά της δραστηριότητας αυτής, χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο γραμμών, στην αρχή προς όλες τις κατευθύνσεις και μερικές φορές κυκλικών. Κατά την ηλικία των τριών ετών, κάνει την εμφάνισή της η αναπαράσταση του «ανθρωπάκου», μιας ανθρώπινης φιγούρας στην οποία ο άνθρωπος αναπαρίσταται με δυσανάλογα τα μέρη του. Από την ηλικία αυτή, πάντως, έως το δωδέκατο έτος, το παιδί προσπαθεί να υποτάξει το σχέδιό του σε συμβατικούς τρόπους έκφρασης, που επιδοκιμάζονται από το περιβάλλον του. Η αλλαγή της οπτικής του γωνίας, ώστε να παρουσιαστούν ποικίλες λεπτομέρειες του αντικειμένου που αναπαρίσταται, η «διαφάνεια» των αντικειμένων, καθώς αυτή επιτρέπει να διακρίνονται τα αντικείμενα ενός σπιτιού πίσω από τους τοίχους του, ακόμη και η έλλειψη προοπτικής, η έλλειψη μεθόδου κατά τη ζωγραφική αναπαράσταση ενός σχεδίου, συνιστούν γενικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης της ιχνογραφικής δραστηριότητας του παιδιού.[604]

[603] Βλ. Goodman 1976, 5.

[604] Βλ. αναλυτικότερα στο Μπέλλας 1986, 10–12. Για την εξέλιξη του σχεδίου αναλόγως των φάσεων ανάπτυξης του παιδιού επίσης βλ. Crotti & Magni 2003, 74–77· Καρέλλα 1991, 14–21· Glyn & Silk 1997, 62.

Το προφίλ της κοινωνικής και συναισθηματικής ωριμότητας του παιδιού, καθώς δύναται να σκιαγραφηθεί από την ποιότητα[605] των ιχνών και από το θεματικό περιεχόμενο των σχεδίων που αποτυπώνει, συνηθέστερα πάνω σε χαρτί, αποτελεί μια ιδιαιτέρως σημαντική εργασία. Η επίδραση του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση της κοινωνικής και συναισθηματικής του εικόνας, της εικόνας που συνθέτει το σύνολο των αξιών και των μορφών συμπεριφοράς του, των ικανοτήτων και δεξιοτήτων του, του συγκινησιακού τόνου και των αισθημάτων του απέναντι στα γεγονότα και τις συνθήκες της ζωής, είναι καθοριστική. Τα ερεθίσματα που παρέχει η οικογένεια από τα πρώτα χρόνια ζωής του παιδιού και, λίγο αργότερα, ο φυσικός κόσμος, η σχολική πραγματικότητα, καθώς ακόμη και το σύνολο των προσώπων που συνθέτουν τον κοινωνικό και φιλικό του περίγυρο, είναι και αυτά που καθορίζουν θεματικά και χρωματίζουν συγκινησιακά το έργο, τον καμβά της ιχνογραφικής δραστηριότητάς του.

Η αναπαράσταση των προσώπων της οικογένειας συνιστά ενέργεια που συνεισφέρει στην κατανόηση των στοιχείων που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στην ανάπτυξη του παιδιού. Το «τεστ της οικογένειας»,[606] αυτό το είδος μη λεκτικής επικοινωνίας «…επιτρέπει να κατανοήσουμε πάμπολλες πληροφορίες γύρω από την προσωπικότητα, τον συναισθηματικό κόσμο και τον τρόπο αντίδρασης του παιδιού. Ακόμη κι αν δεν του ζητηθεί, κατά την πραγματοποίηση του τεστ το παιδί σχεδιάζει πάντα την οικογένειά του και μας διηγείται με αυτόν τον τρόπο τα προβλήματά του, τις αγωνίες του, τις στεναχώριες του, τους φόβους του να

[605] Τα συμπεράσματα για την ποιότητα των γραμμικών ιχνών είναι πολλά και συγκεντρώθηκαν συνήθως από εμπειρικές και κλινικές παρατηρήσεις. Πρόκειται, ωστόσο, για αντιφατικά ακόμη και ανεπιβεβαίωτα συμπεράσματα. Μερικά από αυτά αναφέρουν πως τα υποκείμενα που ζωγραφίζουν καθαρές και ομαλές γραμμές είναι και αυτά στα οποία υπερισχύουν οι λογικές από τις συναισθηματικές τους ικανότητες, πως οι κάθετες γραμμές επικρατούν στα σχέδια ατομοκεντρικών ατόμων, πως οι πατημένες και έντονες γραμμές φανερώνουν ζωτικότητα κ.ά.· πιο αναλυτικά βλ. Μπέλλας 1986, 52–53.

[606] Η θεωρία για το σχέδιο της οικογένειας ξεκίνησε το 1937, από την Trude Traube. Ο τρόπος εξέτασης του σχεδίου βέβαια τροποποιήθηκε κατά το πέρας του χρόνου. Μια τεχνικής μορφής τροποποίηση είναι αυτή που έκανε ο L. Corman, σύμφωνα με την οποία, η εντολή που δίδεται στο παιδί δεν είναι «σχεδίασέ μου την οικογένειά σου» όπως έδιδε παλαιότερα ο M. Porot αλλά, «φαντάσου μια οικογένεια και σχεδίασέ την». Βλ. Καρέλλα 1991, 23.

αντιμετωπίσει την πραγματικότητα, τον φόβο του να μεγαλώσει ή, αντίθετα, τη χαρά, τη γαλήνη και την αγάπη για τη ζωή».[607]

Η τεχνική του τεστ της οικογένειας (μέθοδος Corman), είναι απλή. Το ενδιαφέρον τόσο για τον τρόπο με τον οποίο γίνεται το σχέδιο, όσο και για το τελικό αποτέλεσμά του, υπαγορεύει, μεταξύ άλλων, τη φυσική παρουσία του προσώπου που παραγγέλλει στο παιδί το σχέδιο της οικογένειας (πραγματικής ή φανταστικής), την ενθάρρυνση του τελευταίου και την παροχή προς αυτό τυχόν διευκρινίσεων, τη λεπτομερή καταγραφή των στοιχείων που σχετίζονται με τη σειρά, τον χρόνο που ανάλωσε και τη φροντίδα που επέδειξε το παιδί για την αναπαράσταση εκάστου προσώπου της οικογένειας. Το επίπεδο των γραμμών (το ζωγραφικό επίπεδο), το επίπεδο των καθαρών κατασκευών και το επίπεδο του περιεχομένου, είναι τα τρία επίπεδα ερμηνείας του σχεδίου.[608] Η θέση που θα λάβει το παιδί στο οικογενειακό πορτραίτο που το ίδιο σχεδιάζει, όπως η διάσταση του *εαυτού* του χαρτί, αναδεικνύουν την ανάγκη του για προτεραιότητα έναντι των άλλων μελών (σημάδι εγωκεντρισμού όταν τοποθετείται στην πρώτη θέση) ή αντίστοιχα την αυτοεκτίμησή του (χαμηλή όταν είναι μικρή η διάσταση). Η άρνηση του παιδιού να σχεδιάσει την οικογένειά του αποτελεί σημάδι της ελλιπούς συναισθηματικής συμμετοχής του στην οικογενειακή ζωή και της απουσίας διαλόγου μεταξύ των μελών της οικογένειας, όπως είναι και η σχεδίαση μιας ομάδας ζώων αντί ανθρώπων, γεγονός που φανερώνει κάποιο πόνο που αναστέλλει την αυθόρμητη συναισθητική έκφραση του παιδιού καθώς και την αίσθησή του πως δεν είναι μέλος της οικογένειάς του· οι περιπτώσεις αυτές κέρδισαν με την ιδιαιτερότητά τους την προσοχής μας.[609]

Το περιεχόμενο του ιχνογραφήματος περαιτέρω των οικογενειακών προσώπων και καταστάσεων,[610] επηρεάζεται και από τα άτομα που συνθέτουν τον

[607] Crotti & Magni 2003, 149.

[608] Καρέλλα 1991, 34–35 & 38.

[609] Για τις περιπτώσεις αυτές, βλ. Crotti & Magni 2003, 160–161.

[610] Το οικογενειακό περιβάλλον καθορίζει και την πλαστικότητα των παιδικών σχεδίων. Από παρατηρήσεις έχει διαπιστωθεί πως τα σχέδια των παιδιών με γονείς καλλιτέχνες εμφανίζουν μεγαλύτερη πλαστικότητα έναντι των σχεδίων ομηλίκων τους. Αντίθετα, τα σχέδια των παιδιών που

κοινωνικό περίγυρο του παιδιού, από τις τάσεις της εποχής, τα τεκταινόμενα της καθημερινότητας και, φυσικά, από την ίδια τη φύση, στοιχεία της οποίας όπως ο ήλιος, οι καρποί στα δέντρα, τα ζώα, τα σπίτια, χαρακτηρίζονται για τη μεγάλη εκφραστική και προβολική τους ισχύ. Το θεματικό περιεχόμενο των σχεδίων, για την απόδοση του οποίου τα παιδιά εκτός από το κοινό ξύλινο μολύβι χρησιμοποιούν παστέλ, μαρκαδόρους, νερομπογιές σε χρώματα[611] και αποχρώσεις των προτιμήσεών τους, φέρεται επίσης να διαμορφώνεται σε κάποιο βαθμό και από φύλο του παιδιού: τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας που διεξήχθη σε νηπιαγωγείο, έδειξαν πως τα κορίτσια διάλεξαν να απεικονίσουν χαρούμενα μικρά κορίτσια και χαριτωμένα μικρά ζώα, ενώ τα αγόρια εκρήξεις, μάχες κ.ά.[612]

Τα παιδικά σχέδια αποτελούν ένα σπουδαίο εργαλείο στα χέρια αυτών που έχουν τη διάθεση και την επιστημονική γνώση και εμπειρία να τα αναλύσουν. Από τη μελέτη τους, η οποία έχει προαχθεί από την πλατύτερη ανάπτυξη των επιστημών της ψυχολογίας, της παιδαγωγικής, της αισθητικής αγωγής, προκύπτουν χρήσιμα στοιχεία αναφορικά με τη βιολογική, την κοινωνική και την συναισθηματική υπόσταση του υποκειμένου που τα σχεδίασε. Τα στοιχεία, ωστόσο, που προκύπτουν κάθε φορά, καθορίζονται –σε κάποιο βαθμό– από την προσωπική άποψη, την εικόνα που σχηματίζει και αντίστοιχα ερμηνεύει ο

μεγάλωσαν μέσα σε ιδρύματα, χωρίς τη φροντίδα των γονέων τους, είναι χαρακτηριστικά πιο φτωχά σε σύγκριση με αυτά των άλλων παιδιών· βλ. Μπέλλας 1986, 13.

[611] Το ρόλο των χρωμάτων στη ζωή των ατόμων κάθε ηλικίας μελέτησαν οι εκπρόσωποι της νεότερης κυρίως ψυχολογίας. Από τις έρευνές τους προέκυψαν συμπεράσματα, κατά περίπτωση περισσότερο ή λιγότερο έγκυρα, αναφορικά με τις επιδράσεις των χρωμάτων στην ανθρώπινη ψυχολογία, τα ερεθίσματα και τις συγκινησιακές αντιδράσεις που προκαλούν, τις χρωματικές προτιμήσεις των ατόμων, τόσο κατά τη διαδικασία κατασκευής των ιχνογραφημάτων, όσο και στη ζωή τους γενικότερα. Από τις εν λόγω έρευνες, ιδιαιτέρως γνωστή είναι αυτή του M. Lüscher, το λεγόμενο «χρωμοτέστ» (color test), καθώς και του M. Pfister το «τεστ των πυραμίδων» (colored pyramid test). Βλ. αντίστοιχα Lüscher 1971· Basavanna 2000, 70. Ειδικότεροι συσχετισμοί των χρωμάτων με συναισθήματα, καταστάσεις ακόμη και στοιχεία του φυσικού κόσμου, σύμφωνα με την ψυχολογία των χρωμάτων, είναι αυτοί που θέλουν το κόκκινο να συνδέεται με τη σεξουαλικότητα και την επιθετικότητα, με το πάθος και τη βία, το μπλε με την εξουσία, το κίτρινο με τη ζεστασιά, την υγεία και την αισιοδοξία, το πράσινο με το περιβάλλον, την καθαρότητα και τη φυσικότητα. Βλ. Arntson 2011, 137–138.

[612] Anning & Ring 2004, 9.

ενήλικος[613] παρατηρητής τους. Το ενδεχόμενο παραπλάνησής του, λοιπόν, είναι υπαρκτό και υπαγορεύει καθώς επαπειλεί την ορθότητα των συμπερασμάτων που εξάγονται, τη διερεύνηση των συνθηκών «παραγωγής» του ιχνογραφήματος.

Η αμοιβαία συμπάθεια και η εμπιστοσύνη στη σχέση των δύο μερών, του δημιουργού και του παρατηρητή ή ερευνητή του ιχνογραφήματος, συνθήκες οι οποίες δημιουργούνται υπό το κατάλληλο παιδαγωγικό και ψυχολογικό κλίμα, επιτρέπουν την ουσιαστική επικοινωνία τους· αυτή φέρνει στο φως –ακριβέστερα στη διάθεση του ερευνητή– στοιχεία που διευκολύνουν την ερμηνεία και την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων από το ιχνογράφημα.[614] Το ίδιο θα λέγαμε πως ισχύει και στην περίπτωση που ακολουθήσουμε την αντίστροφη πρακτική – όταν δηλαδή μια ζωγραφική παράσταση χρησιμοποιηθεί από τον

[613] Τα παιδικά σχέδια, μολονότι δεν ανάγονται στις παραγωγές των ενηλίκων, συνδέονται με αυτές με έναν στενό δεσμό που καθορίζει όλη τη γένεσή τους. Η ανάγνωσή τους, αν και γίνεται από όργανα διαμορφωμένα από ενήλικους, πρέπει να βασίζεται στο ουσιαστικό περιεχόμενο τους· οι παιδικές μέθοδοι δεν πρέπει υποβαθμίζονται θεωρούμενες ως «παιδισμοί». Βλ. De Meredieu 1981, 15.

[614] Οι επεξηγήσεις του παιδιού έχουν μεγάλη σημασία για την ερμηνεία του ιχνογραφήματός του. Ειδικότεροι λόγοι που επισημαίνουν την αξία των σχολίων του, είναι οι ακόλουθοι (Μπέλλας 2000, 118): «α) Γιατί τα σχόλια καθαυτά έχουν μια καθαρά δική τους εκφραστική αξία, ιδιαίτερα σημαντική, που ο ερευνητής δεν θα πρέπει να αφήσει να του διαφύγει. Ο ερευνητής μέσα από τα σχόλια του παιδιού θα μπορέσει να βρει πολλά στοιχεία από εκείνα που χρειάζονται για να συμπληρώσει τις παρατηρήσεις που θα πάρει από το ιχνογράφημα. Δεν πρέπει να παραληφθεί ότι η ερμηνεία των στοιχείων του σχεδίου είναι πάντοτε μια δύσκολη διαδικασία και μπορεί να αποβεί πολύ λίγο αποδοτική αν δεν συμπληρωθεί, τελικά, και από άλλες κατευθύνσεις. β) Γιατί τα ιχνογραφήματα του παιδιού πολλές φορές είναι ακατανόητα από τον ενήλικο, τουλάχιστον ως προς τον προσδιορισμό του θέματος και την ταύτιση των αντικειμένων και των σκηνών που αναπαρασταίνονται μέσα σ’ αυτά. Κι όμως, χωρίς αυτή την πρώτη γνώση του θέματος η ερμηνεία δεν μπορεί να προχωρήσει σε όσο βάθος χρειάζεται. γ) Γιατί τούτο αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τη χορήγηση ορισμένων σχετικών τεστ. δ) Γιατί αποτελεί αναγκαία συνθήκη στις περιπτώσεις που ο ερευνητής και το παιδί ανήκουν σε διαφορετικές πολιτισμικές κοινότητες». Για την ανάγκη επικοινωνίας μεταξύ του παρατηρητή ή ερευνητή και του δημιουργού, βλ. ακόμη Fleck-Banget 2007, 57–59· Malchiodi 1998, 48–49· Μπέλλας 1986, 29.

δημιουργό της ως μέσο για την πληρέστερη απόδοση ή και επεξήγηση των όσων παραθέτει λεκτικά στον ερευνητή.

Τα παιδικά σχέδια που παρατίθενται μεταξύ των συνεντεύξεων της μελέτης αυτής, εκχωρήθηκαν εκούσια, καθώς άλλωστε και οι συνεντεύξεις εν μέσω των οποίων τα σχέδια αυτά παρεμβάλλονται, από ανήλικους που φιλοξενούνταν κατά τη διάρκεια της έρευνας σε Κέντρα Παιδικής Μέριμνας της χώρας μας. Η συλλογή τους δεν είχε στόχο την ανάλυση — την ανατομή των περιεχομένων τους βάσει της σχηματικής ερμηνείας συμβόλων· το θεματικό τους περιεχόμενο, βέβαια, η ποιότητα των ιχνών τους, το χρώμα, το μέγεθος και η διάταξη τους στο χαρτί, στοιχεία που όπως επισημάναμε βοηθούν στην αξιολόγηση των παιδικών σχεδίων, προφανώς και δεν μας άφησαν αδιάφορους. Η συλλογή και η επισύναψή τους αποσκοπεί στη γλαφυρότερη παρουσίαση και στην πληρέστερη κατανόηση από τον αναγνώστη της παρούσας εργασίας, των όσων εξιστορούν τα παιδιά στις συνεντεύξεις που μας παραχώρησαν.

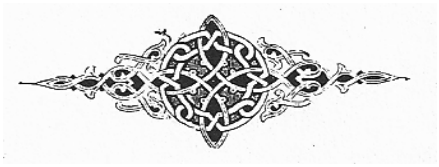

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Κοινωνική έρευνα

«Η έρευνα δημιουργεί νέα γνώση».

Neil Armstrong

6.1 Μεθοδολογία της κοινωνικής έρευνας

Αντικείμενο της κοινωνιολογίας συνιστά η μελέτη των σχέσεων του ατόμου με τις κοινωνικές ομάδες, η μελέτη των δράσεων των τελευταίων και των μεταξύ τους σχέσεων, των κοινωνικών διαδικασιών και μετασχηματισμών των κοινωνιών, όπως επίσης και των κοινωνικών φαινομένων. Δια του συνόλου των διαδικασιών της, των μεθόδων, των τεχνικών και των ενεργειών της, η κοινωνική έρευνα αποτελεί το εργαλείο για την προσέγγιση, τη διερεύνηση και την ανάλυση θεμάτων που εμπίπτουν στο αντικείμενο μελέτης της κοινωνιολογίας και γενικότερα των κοινωνικών επιστημών. Η κοινωνική έρευνα ειδικότερα, αυτή που συχνότερα αποδίδεται στην αγγλική γλώσσα με τους όρους «social research» ή ακόμη «social survey»,[615] είναι μια «μέθοδος κοινωνιολογικής έρευνας που σκοπό έχει να μελετήσει την υποκειμενική διάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, αντλώντας πληροφορίες από εκείνους που τη βιώνουν στη συγκεκριμένη της μορφή. Η κοινωνική έρευνα διεξάγεται με σκοπό τη συστηματική και συνολική διερεύνηση των προβλημάτων που απασχολούν μια κοινότητα ή μια κατηγορία πληθυσμού και την πρόταση λύσεων».[616] Οι λόγοι για τους οποίους ειδικότερα διεξάγεται μια κοινωνική έρευνα, μπορούν να συνοψιστούν: [617]

[615] Ο όρος "social survey" που κατά κανόνα αποδίδεται ως «κοινωνική έρευνα», δημιουργεί προδήλως εύκολη σύγχυση, όπως ορθά επισημαίνει ο A. Giddens, όσον αφορά τη σχέση του όρου είδους «κοινωνική έρευνα» με τον όρο γένους «κοινωνιολογική έρευνα». Ο ίδιος, ως λύση για τη σύγχυση που προκύπτει από το γεγονός πως η «κοινωνική έρευνα» αποτελεί μια από τις πολλές μεθόδους που χρησιμοποιεί η κοινωνιολογική έρευνα, προτείνει έναν ξεχωριστό όρο, αυτόν της «κοινωνικής επισκόπησης»· ο όρος αυτός περιγράφει μια μέθοδο στο πλαίσιο της οποίας κατά κανόνα γίνεται χρήση ερωτηματολογίων. Βλ. αναλυτικότερα στο Giddens 2009,697.

[616] Τσαούσης 1989, 143. Βλ. περισσότερους ορισμούς στο Miller & Brewer 2003, 1-2· Bryman 2012, 4.

[617] Hennink, Hutter & Bailey 2011, 10.

- στην κατανόηση της συμπεριφοράς, των πεποιθήσεων, των απόψεων και των συναισθημάτων από την προοπτική μελέτης των ίδιων των συμμετεχόντων (αυτό ονομάζεται Verstehen)
- στην κατανόηση και εξήγηση των απόψεων και συμπεριφορών των ανθρώπων
- στη διαδικασία κατανόησης, όπως το πώς οι άνθρωποι λαμβάνουν αποφάσεις, ή διαπραγματεύονται μια δουλειά, ή διαχειρίζονται μια επιχείρηση
- στην αποκάλυψη του νοήματος που δίνουν οι άνθρωποι στις εμπειρίες τους
- στην κατανόηση των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ανθρώπων και των κανόνων και των αξιών που μοιράζονται μεταξύ τους
- στην αναγνώριση του κοινωνικού, πολιτιστικού, οικονομικού ή φυσικού περιεχομένου στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι δραστηριότητες
- στο να δώσει φωνή στα ζητήματα ενός συγκεκριμένου πληθυσμού μελέτης
- στο να προσδώσει βάθος, λεπτομέρεια, απόχρωση και περιεχόμενο στα θέματα που ερευνά
- στη λεπτομερή εξέταση ευαίσθητων θεμάτων όπως η σεξουαλικότητα, η βία, οι προσωπικές σχέσεις
- στη μελέτη πολύπλοκων ζητημάτων, όπως η εμπορία λευκής σαρκός ή η χρήση ναρκωτικών, που ενδέχεται να είναι υπερβολικά πολύπλοκα ή κρυμμένα για να διαλευκανθούν εύκολα από την ποσοτική έρευνα.

Χάρη στο ειδικό αντικείμενό τους και τις ειδικές μεθόδους έρευνας, τόσο η κοινωνιολογία όσο και οι κοινωνικές επιστήμες διεκδικούν την αναγνώρισή τους ως αυτοτελείς επιστήμες. Η αυτοτέλεια της κοινωνιολογίας –οντολογικά και μεθοδολογικά– επιβάλλει στον ερευνητή το χρέος της αποφυγής μονιστικών συμπερασμάτων, συμπερασμάτων δηλαδή που προκύπτουν από θεωρίες που ερμηνεύουν τα κοινωνικά φαινόμενα με την αναγωγή τους σε έναν μόνο παράγοντα, και της έρευνας «τῶν μερικωτέρων συμπερασμάτων στὸ φῶς τῆς

γενικῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς, στῆν ὁποία ὑπόκεινται τὰ μερικώτερα φαινόμενα ποὺ ἐρευνήθηκαν».[618]

Για τη διεξαγωγή μιας κοινωνικής έρευνας χρησιμοποιούνται ποιοτικές, ποσοτικές ή ακόμη και μεικτές (ποιοτικοποσοτικές) μέθοδοι, ακολουθώντας καθεμιά τους διαφορετικές λογικές στην ερευνητική διαδικασία. Κριτήριο για την επιλογή της κατά περίπτωση «ενδεδειγμένης» μεθόδου αποτελεί ο τύπος, ο σχεδιασμός και η στοχοθεσία που έχει κάθε φορά η ίδια η έρευνα· η αποκάλυψη, λόγου χάρη, γενικών κανονικοτήτων ή τάσεων που διέπουν τα κοινωνικά φαινόμενα και η μελέτη και παρουσίασή τους εκ των έσω, όπως αυτά βιώνονται από τα υποκείμενα της ερευνητικής διαδικασίας, αποτελούν στόχους που καθορίζουν και συνάμα διαχωρίζουν, αντίστοιχα, τις ποσοτικές από τις ποιοτικές προσεγγίσεις.[619]

Η ποσοτική προσέγγιση, με τη χρήση στατιστικών μετρήσεων, μαθηματικών μοντέλων και αριθμητικών δεδομένων, βρίσκει κατά κύριο λόγο την εφαρμογή της σε δειγματοληπτικές έρευνες (στατιστικές έρευνες που γίνονται στη βάση δειγμάτων),[620] ακόμη σε πειραματικές (που στοχεύουν στον έλεγχο υποθέσεων) και σε δευτερογενείς έρευνες (έρευνες τα δεδομένα των οποίων συλλέγονται από υπάρχοντα στοιχεία που τηρούν στατιστικές υπηρεσίες, ερευνητικά κέντρα, δημόσιοι ή και ιδιωτικοί φορείς), σε αναλύσεις περιεχομένων (αναλύσεις που μετατρέπουν το δευτερογενές υλικό ποιοτικής φύσης σε μορφή ποσοτικών δεδομένων).[621] Συγκριτικά με την ποσοτική, η ποιοτική προσέγγιση, αξιοποιεί περισσότερο ευέλικτες μεθόδους στην παραγωγή δεδομένων· η επιγραμματική παρουσίαση των μεθόδων αυτών, μεθόδων οι οποίες συνήθως εμπλέκουν τον ερευνητή σε στενές επικοινωνιακές σχέσεις με τους συμμετέχοντες στην έρευνα, συνοψίζονται στα ποικίλα είδη της παρατήρησης (ο ερευνητής ως πλήρως συμμετέχων [The complete participant], ο συμμετέχων ως παρατηρητής [The participant as observer], παρατηρητής ως συμμετέχων [The observer as

[618] Καββαδίας 1978, 27.

[619] Οι βασικές διαφορές μεταξύ ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

[620] Βλ. Καλαματιανού 1999, 609.

[621] Βλ. Κυριαζή 2000, 283.

participant], πλήρως παρατηρητής [The complete observer]),[622] στα είδη της συνέντευξης (όπως η ελεύθερη, η ποιοτική, η τυποποιημένη, η τηλεφωνική κ.ά.), των βιογραφικών αφηγήσεων (όπου ο συνεντευξιαζόμενος εξιστορεί απροσχεδίαστα στον ερευνητή πτυχές ή το σύνολο της ζωής και της δράσης του), της συλλογής και της ανάλυσης τεκμηρίων (στοιχείων επί των οποίων μπορεί να στηριχθεί ένας ισχυρισμός).

Η ποιοτική κοινωνική έρευνα, μέθοδος η οποία επιλέχθηκε στο παρόν ερευνητικό εγχείρημα, στοχεύει στην εις βάθος διερεύνηση και κατανόηση των σχέσεων και των γεγονότων που παρατηρούνται εντός του κοινωνικού συνόλου, ως αποτέλεσμα της κοινωνικής διαντίδρασης των μελών του. Κατά το είδος της έρευνας αυτής, στη χρήση της οποίας διατηρούν μακρά παράδοση η ψυχολογία και οι κοινωνικές επιστήμες,[623] ο ποιοτικός ερευνητής αναπτύσσει πολυσχιδή δράση: το πολυμερές έργο του εμφαίνεται από τη φύση και το πλήθος των επιλογών καθώς και επιμέρους πρακτικών που καλείται να ακολουθήσει προκειμένου για την πραγμάτευση και τελικά για την ολοκλήρωση της έρευνας.

Ένας ορισμός που θα μας συστήσει με τα βασικά χαρακτηριστικά της ποιοτικής έρευνας είναι ο ακόλουθος: «Η ποιοτική έρευνα, είναι μια οριοθετημένη δραστηριότητα (situated activity) που τοποθετεί τον ερευνητή στον κόσμο. Η ποιοτική έρευνα αποτελείται από ένα σύνολο ερμηνευτικών, υλικών πρακτικών που καθιστούν ορατό τον κόσμο. Οι πρακτικές αυτές μετασχηματίζουν τον κόσμο. Μετατρέπουν τον κόσμο σε μια σειρά από αναπαραστάσεις, συμπεριλαμβανομένων των σημειώσεων πεδίου, των συνεντεύξεων, των συζητήσεων, των φωτογραφιών, των ηχογραφήσεων, και των σημειωμάτων προς τον εαυτό. Σε αυτό το επίπεδο, η ποιοτική έρευνα περιλαμβάνει μια ερμηνευτική, νατουραλιστική προσέγγιση στον κόσμο. Αυτό σημαίνει ότι οι ποιοτικοί ερευνητές μελετούν τα πράγματα στο φυσικό τους πλαίσιο, επιχειρώντας να δώσουν νόημα ή να ερμηνεύσουν τα φαινόμενα με όρους νοημάτων που οι άνθρωποι δίνουν σε αυτά».[624]

---

[622] Gold 1958, 217–223.

[623] Μια σύντομη ιστορία της ποιοτικής έρευνας παρατίθεται στο Flick 2009, 17.

[624] Denzin, Lincoln 2011, 3.

	Ποιοτική έρευνα	Ποσοτική έρευνα
Αντικειμενικότητα	Να αποκτήσει μια λεπτομερή κατανόηση των βαθύτερων αιτιών, των πεποιθήσεων και των κινήτρων.	Να ποσοτικοποιήσει τα δεδομένα και να επεκτείνει τα αποτελέσματα στον ευρύτερο πληθυσμό
Σκοπός	Να καταλάβει το γιατί; Πώς; Ποια είναι η διαδικασία; Ποιές είναι οι επιρροές ή τα περιεχόμενα;	Να μετρήσει, να υπολογίσει, να ποσοτικοποιήσει ένα πρόβλημα. Πόσο; Πόσο συχνά; Σε ποια αναλογία; Οι σχέσεις στα δεδομένα
Δεδομένα	Τα δεδομένα είναι λέξεις (που ονομάζονται δεδομένα κειμένου)	Τα δεδομένα είναι αριθμοί ή αριθμητικά δεδομένα
Πληθυσμός μελέτης	Μικρός αριθμός συμμετεχόντων ή ερωτηθέντων, που επιλέγονται σκόπιμα (μη τυχαία). Αναφέρονται ως συμμετέχοντες ή συνεντευξιαζόμενοι.	Μεγάλο μέγεθος δείγματος από αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις
Μέθοδοι συλλογής δεδομένων	Συνεντεύξεις σε βάθος, παρατήρηση, ομαδικές συζητήσεις	Έρευνες πληθυσμού, δημοσκοπήσεις, συνεντεύξεις εξόδου *(exit interviews)*
Ανάλυση	Η ανάλυση είναι ερμηνευτική	Η ανάλυση είναι στατιστική
Αποτέλεσμα	Να αναπτύξει μια αρχική κατανόηση, για να προσδιορίσει και να εξηγήσει τη συμπεριφορά, τις πεποιθήσεις ή τις δράσεις	Να προσδιορίσει την επικράτηση, τους μέσους όρους και τα πρότυπα των δεδομένων. Να γενικευτεί σε έναν ευρύτερο πληθυσμό

Πίνακας 1. Βασικές διαφορές μεταξύ ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας.

Πηγή: Hennink, Hutter & Bailey 2011, 16. (Ο πίνακας στο πρωτότυπο εμφανίζεται ασπρόμαυρος).

6.2 Ηθική και δεοντολογία στην κοινωνική έρευνα – προβλήματα κατά τη διεξαγωγή της

Η ελευθερία της έρευνας κατοχυρώνεται συνταγματικά στο ά. 16 § 1 Σ.[625] Η απουσία σχετικού όρου, ρήτρας για τη τήρηση των νόμων του Κράτους (όπως στο ά. 14 § 1 Σ) κατά την ερευνητική διαδικασία, δεν απαλλάσσει κατά το προφανές, από το καθήκον της τήρησής τους. Ο ερευνητής, ο έχων την ελευθερία επιλογής του αντικειμένου και της μεθόδου της έρευνάς του οφείλει, τόσο να σέβεται τους περιορισμούς που επιβάλλει η προστασία του δημοσίου συμφέροντος, όσο και να μην εφαρμόζει μεθόδους που είτε συνιστούν αξιόποινες πράξεις είτε αντίκεινται προς τα χρηστά ήθη.

Το περιεχόμενο της έννοιας «χρηστά ήθη», είναι ρευστό και μεταβάλλεται αντικειμενικά από τις ιδεολογικές απόψεις, τις αντιλήψεις περί κοινωνικής ηθικής που επικρατούν σε μια κοινωνία, σε μια ορισμένη χρονικά περίοδο και για συγκεκριμένες περιστάσεις. Προκειμένου μια συμπεριφορά (στην περίπτωσή μας αυτή που αναπτύσσει ο ερευνητής κατά τη διεξαγωγή μιας κοινωνικής έρευνας) να κριθεί πως έχει αντικειμενική αντίθεση προς τα χρηστά ήθη, πως αντιβαίνει τις ιδέες του κατά γενική αντίληψη «χρηστῶς και ἐμφρόνως» σκεπτόμενου ανθρώπου, «συνεκτιμώνται τα κίνητρα, ο σκοπός του υποκειμένου της συμπεριφοράς, το είδος των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξη του σκοπού, έστω και θεμιτού και όλες οι λοιπές περιστάσεις πραγματώσεως της συμπεριφοράς, θετικής ή αρνητικής».[626]

Το ηθικό υπόβαθρο των κινήτρων και γενικότερα του σκοπού μιας πράξης, αποτιμάται διαφορετικά ανά εποχή, πολιτισμό και κοινωνία. Ο πλουραλισμός των κανόνων ηθικής, όπως οι τελευταίοι ανταποκρίνονται στις κρατούσες κάθε φορά αντιλήψεις για το καλό και το κακό, δυσχεραίνει το έργο μιας υπερχρονικής και

[625] Το ά. 16 § 1 Σ καθορίζει πως: «Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες· η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα».

[626] ΟλΑ.Π. 398/1975, NoB, 1164.

οικουμενικής αξιολόγησης των κινήτρων και συνακόλουθα των πράξεων καθώς και των μορφών συμπεριφοράς των ανθρώπων. Για τη διαμόρφωση, ωστόσο, μιας σφαιρικής θεώρησης του θέματος τούτου, είναι σημαντική η παράθεση δύο μετριοπαθών εκτιμούμε, απόψεων. Η μεν πρώτη, είναι αυτή που θέλει την ηθική να καθορίζεται από κάποιες σταθερές·[627] η δε δεύτερη, η προσωπική μας αυτή τη φορά θέση, αναφέρεται στην ύπαρξη θεμελιωδών αξιών και αρχών οι οποίες, ούσες προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε κοινωνίας, ωστόσο με ομοειδές ως προς το πνεύμα των ηθικών και πνευματικών τους κανόνων περιεχόμενο, ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων-μελών της κοινωνίας.

Η ανάγνωση θεμελιωδών αξιών στις κρατούσες ανά κοινωνία ηθικές θεωρήσεις, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εφαλτήριο για την ανάπτυξη κοινωνιολογικού και φιλοσοφικού περιεχομένου στοχασμών. Η ανάγνωσή τους, ακόμη, μας δίνει και τη ξεχωριστή ευκαιρία της μνείας της συνταγματικής διάταξης που κατοχυρώνει την αξία του ανθρώπου — ενός θεμελιώδους δικαιώματος που προβλέπεται στο ά. 2 § 1 Σ[628] και επί του οποίου εδράζονται και αναπτύσσονται όλα τα επιμέρους δικαιώματα. Μπορούμε ακόμη να μνημονεύσουμε και την αρχή της «ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας» κατά το ά. 5 § 1 Σ,[629] η οποία, όπως και η αρχή της «αξίας του ανθρώπου», κατέχει έναν σπουδαίο ρόλο στο συνταγματικό σύστημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων ιεραρχικά και λειτουργικά. Η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων βέβαια, αυτών που εκτιμούμε πως απαντώνται σε κάθε επαρκή αντίληψη ηθικής συμπεριφοράς, απαγορεύεται να

[627] «Η ηθική διέπεται από ορισμένες σταθερές, έχει κάποιον ενιαίο πυρήνα, οριοθετείται από κοινούς άξονες που συνιστούν οικουμενικές ηθικές αρχές παράλληλα με τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες. Η συνάρτησή της με την ορθολογικότητα, το αίτημα της καθολικότητας και της αμεροληψίας, το ενδιαφέρον για τον άλλον, η προώθηση της κοινωνικής αρμονίας με επιβολή αυτοπεριορισμών και καταδίκη αντικοινωνικών πράξεων και η περιχαράκωση του «ευ ζην», μιας ζωής που να έχει νόημα, αποτελούν σταθερές της ηθικής πράξης». Βλ. Δραγώνα-Μονάχου 1995, 51.

[628] Το ά. 2 § 1 Σ ορίζει: «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας».

[629] Σύμφωνα με το ά. 5 § 1 Σ: «Καθένας έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική ζωής της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».

είναι καταχρηστική, κατά το ά. 25 § 3 Σ. Η ατομική ύπαρξη και η πλήρης ανάπτυξης της προσωπικότητας, ανάπτυξη που κατά μια εκλαϊκευμένη ανάλυση επιτρέπει την άσκηση ενεργειών για την πραγμάτωση σκοπών, όπως αυτός της διεξαγωγής μιας κοινωνικής έρευνας, οφείλει να εναρμονίζεται με τις επιταγές της κοινωνικής συνύπαρξης. Τα κίνητρα για την άσκηση του συνταγματικά θεμελιωμένου δικαιώματος της έρευνας, της συστηματικής αναζήτησης και της εξακρίβωσης της αλήθειας, είναι δέον να εκπορεύονται από την επιθυμία του ερευνητή να προάγει το δημόσιο κοινωνικό συμφέρον μέσα από τα επιστημονικά πορίσματα που θα συναγάγει· ο ερευνητής οφείλει να κάνει χρήση του δικαιώματος που προβλέπει ο καταστατικός χάρτης της χώρας, αποβλέποντας κατά το ά. 25 § 2 Σ, στην «πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη».

Η αντίληψη πως τα κριτήρια αξιολόγησης μιας πράξης συγκλίνουν στο περιεχόμενο θεμελιωδών αξιών, σαφέστατα και δεν χαίρει καθολικής αποδοχής. Η ενδεχόμενη απόρριψή της με το επιχείρημα πως ακολουθεί την πεπατημένη, δηλαδή τον σύντομο και ακοπίαστο τρόπο για τη εξαγωγή συμπερασμάτων, επίσης με το επιχείρημα ότι η έκλυση ή η εκτροπή των καθιερωμένων αξιών τη συνιστά άποψη παρωχημένη, πως εντέλει αποτελεί μια εσφαλμένη ή ψευδή προσέγγιση, μπορεί να χρησιμοποιηθεί εποικοδομητικά· ο λόγος έχει να κάνει με την αναφορά μας στο πλαίσιο αρχών στο οποίο οφείλουν αυτή τη φορά να εντάσσονται τα μέσα των οποίων μετέρχεται ο ενεργών μια πράξη — εν προκειμένω αυτός που πραγματοποιεί μια κοινωνική έρευνα.

Ένα πλαίσιο αρχών, η εφαρμογή των οποίων συνεισφέρει στην αποδεκτή και ηθικά ορθή συμπεριφορά ενός συνόλου ατόμων, όπως είναι τα μέλη ενός επαγγελματικού συνόλου, αποτελεί και ο κώδικας επαγγελματικής δεοντολογίας τους. Στους κώδικες που εγκρίνουν τα διοικητικά συμβούλια των επαγγελματικών συλλόγων διατυπώνονται, επιπροσθέτως των γενικών αρχών και κανόνων που πρέπει να διέπουν τη συμπεριφορά των μελών τους, οι κατευθυντήριες γραμμές για την ορθολογική άσκηση του επαγγέλματός τους, ακόμη και οι στόχοι για την προαγωγή του. Στους στόχους για την αναβάθμιση του επαγγέλματος και των προσφερομένων υπηρεσιών του, περιλαμβάνονται, όταν φυσικά το αντικείμενο της εργασίας προσφέρεται, οι αρχές που οφείλουν τα μέλη του να τηρούν, κατά την ερευνητική τους δραστηριότητα. Ο Κώδικας Δεοντολογίας του Συλλόγου

Ελλήνων Κοινωνιολόγων, το περιεχόμενο του οποίου μας αφορά άμεσα, τοποθετεί την προώθηση της κοινωνιολογικής έρευνας στους βασικούς στόχους του Συλλόγου. Ενδεικτικοί κανόνες που εμπεριέχονται στον Κώδικα και αφορούν τη διεξαγωγή κοινωνιολογικών ερευνών, οι οποίοι είναι εναρμονισμένοι με τους αντίστοιχους κώδικες της διεθνούς κοινότητας, ακόμη και προσαρμοσμένοι στις ειδικές συνθήκες άσκησης του κοινωνιολογικού επαγγέλματος στη χώρα μας, είναι οι ακόλουθοι: [630]

- Οι κοινωνιολόγοι είναι υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούν και να παρουσιάζουν επιστημονικά έγκυρες μεθόδους και τεχνικές για τη συγκέντρωση, την επεξεργασία και την ανάλυση των κοινωνικών δεδομένων. Όταν προχωρούν σε ερευνητικές καινοτομίες, οφείλουν να αιτιολογήσουν επιστημονικά και πρακτικά τις πρωτοβουλίες τους.
- Η πρόσβαση στα προσωπικά δεδομένα των υποκειμένων στις κοινωνιολογικές έρευνες επιτρέπεται μόνο για τους σκοπούς της ακαδημαϊκής έρευνας. Τα στοιχεία αυτά είναι απόρρητα, γίνονται γνωστά μόνο στους αντίστοιχους ερωτώμενους και στις κοινωνιολογικές έρευνες αναλύονται ανώνυμα. Για την κατοχύρωση της ανωνυμίας χρησιμοποιούνται ειδικοί κωδικοί και ελέγχεται η φύλαξη τους. Αν οι ερωτώμενοι επιθυμούν να αναφερθούν ονομαστικά, οι ερευνητές αποφασίζουν για τη δημοσιοποίηση με βάση την αρχή της ισοτιμίας απέναντί τους.
- Δεν επιτρέπεται να υποστούν οι ερωτώμενοι ή μέλη της ερευνητικής ομάδας υλική ή ηθική βλάβη για τις ανάγκες της έρευνας. Τα μέλη μιας ερευνητικής ομάδας δεν παραβιάζουν χωρίς συγκατάθεση την ιδιωτική ζωή των πολιτών. Σέβονται τις πολιτιστικές ή προσωπικές ιδιαιτερότητες των υποκειμένων της έρευνας και δεν εκμεταλλεύονται την ενδεχόμενη άγνοια ή αδυναμία τους. Δεν επιτρέπεται να δίνουν παραπλανητικές πληροφορίες στους ερωτώμενους για τους σκοπούς της έρευνας.

[630] Βλ. ολόκληρο τον Κώδικα Επαγγελματικής Δεοντολογίας Κοινωνιολόγων στη διεύθυνση http://www.sek-sociology.gr/index.php/epaggelma/kodikas-deontologias

Η τήρηση από τους ερευνητές τόσο των νομοθετικών διατάξεων που αναφέρονται στα ερευνητικά αντικείμενα και στις αρχές ορθής πρακτικής στην έρευνα, όσο και της επαγγελματικής δεοντολογίας του κλάδου τους, προβλέπονται στους κώδικες δεοντολογίας της έρευνας που θεσπίζονται από τα γραφείο διασύνδεσης και εγκρίνονται από τις συγκλήτους των εκάστοτε πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Ο κώδικας δεοντολογίας της έρευνας συνίσταται από ένα σύνολο αρχών σχετικών με την ηθικά ορθή συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνικής ομάδας, όπως είναι τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας και, στην περίπτωση που ειδικότερα μας ενδιαφέρει, οι ερευνητές. Πρόκειται για ένα κωδικοποιημένο σύνολο αρχών, αξιών ή κανόνων, που κατευθύνει τον ερευνητή δίχως εξαναγκασμό (δίχως ποινικές κυρώσεις) αλλά μέσω της ευαισθητοποίησης του συνόλου στο οποίο απευθύνεται, προς τις αρχές της επιστήμης, της έρευνας, στις αξίες της κοινωνίας. Οι κώδικες δεοντολογίας της έρευνας περιλαμβάνουν κανόνες που αναφέρονται, περισσότερο ή λιγότερο κάθε φορά αναλυτικά, στις βασικές αρχές της ερευνητικής δραστηριότητας. Μερικές από τις βασικές αυτές αρχές, αρχές που προβλέπονται σχεδόν απαρέγκλιτα σε κάθε κώδικα δεοντολογίας της έρευνας, είναι:

- Ο σεβασμός που οφείλουν να δείχνουν οι ερευνητές στην επιστημονική αλήθεια, την ακαδημαϊκή ελευθερία, την αξία του ανθρώπου και του περιβάλλοντος.
- Η δέσμευση των ερευνητών από τις γενικά αναγνωρισμένες αρχές προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ισότητας, των ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων, των παιδιών, της δημόσιας υγείας και ασφάλειας, της πνευματικής ιδιοκτησίας και των προσωπικών δεδομένων.
- Το καθήκον τήρησης από τους ερευνητές των κανόνων εχεμύθειας, ανωνυμίας και προστασίας των ατομικών τους δεδομένων.
- Η υποχρέωση των ερευνητών να ενημερώνουν επαρκώς και με ευκρίνεια τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Η υποχρέωση ενημέρωσης υφίσταται και προς τα άτομα που δεν συμμετέχουν στην έρευνα, ωστόσο επηρεάζονται άμεσα από τη διενέργεια αυτής.

Η συνοπτική, ειλικρινής και ευκρινής ενημέρωση των ατόμων που πρόκειται να εμπλακούν άμεσα ή και έμμεσα στην έρευνα, αποτελεί βασική υποχρέωση των ερευνητών. Η κατανόηση του αντικειμένου της έρευνας από τους τελευταίους, καθώς και των γενικότερων στόχων που τίθενται από την πραγμάτωσή της, συντελεί στη λήψη μιας συνειδητής απόφασης, θετικής ή αρνητικής, για τη στάση που θα τηρήσουν έναντι αυτής. Η κατανόηση του αντικείμενου της έρευνας και της χρησιμότητας των συμπερασμάτων που θα προκύψουν από αυτή, καθορίζεται καταρχήν από την ικανότητα του ερευνητή να μεταδώσει –στο μέτρο που προσήκει– τις πληροφορίες προς τα άτομα που αδειοδοτούν ή γνωμοδοτούν για τη διεξαγωγή της έρευνας, προς τον πληθυσμό των εν δυνάμει συμμετεχόντων σε αυτή και, τέλος, προς το σύνολο των ατόμων που θα δεχθούν δευτερογενώς, καθώς περιβάλλουν τα υποψήφια ερευνητικά υποκείμενα (γονείς, δάσκαλοι, φιλικό περιβάλλον), τις επιδράσεις από τη διεξαγωγή της έρευνας. Η κατανόηση του αντικείμενου της έρευνας και των εφαρμογών που ενδεχομένως θα τύχουν τα πορίσματά της, προσδιορίζεται σε δεύτερη φάση από τη διάθεση και κυριότερα από την αντικειμενική ικανότητα των ατόμων που καλούνται να εμπλακούν στην έρευνα, να κατανοήσουν και εν συνεχεία να δεχτούν τις επιδράσεις αυτής· η ηλικία, η ψυχοπνευματική ωριμότητά τους, το μορφωτικό επίπεδο και οι κοινωνικές τους εμπειρίες, αποτελούν παραμέτρους που καθορίζουν, τόσο τη στάση τους (ανταπόκριση ή απόρριψη του ερευνητικού εγχειρήματος), όσο και τον βαθμό συνειδητής υιοθέτησής της.

Τα παιδιά ως ερευνητικά υποκείμενα πληρούν σε γενικές γραμμές το σύνολο των χαρακτηριστικών στοιχείων που καθιστούν ένα άτομο ανίκανο ή αδύναμο να συναινέσει συνειδητά για τη συμμετοχή του σε μια έρευνα και όσα ενδεχομένως συνεπάγεται αυτή. Στην αδυναμία ή την ανικανότητα συνειδητής συναίνεσής τους, αναλόγως βέβαια του ειδικότερου ηλικιακού τους σταδίου, συντελεί ένα σύνολο παραγόντων μεταξύ των οποίων είναι και η ανολοκλήρωτη ψυχοπνευματική τους ανάπτυξη, η απουσία ή ο περιορισμένος βαθμός γνώσεων, δεξιοτήτων, κοινωνικών εμπειριών.

Τα δεοντολογικά προβλήματα που παρουσιάζονται σε έναν ερευνητή σε περιπτώσεις ίδιες ή ανάλογες με αυτή που προδιαγράψαμε –σε ερευνητικά

εγχειρήματα όπως το δικό μας– φαίνεται να ξεπερνώνται σε πρώτη φάση,[631] από την ενημέρωση και την έγκριση διεξαγωγής της ερευνητικής διαδικασίας από τα πρόσωπα που ασκούν τη γονική μέριμνα, από αυτούς στους οποίους θα ανατεθεί δικαστικά η επιμέλεια του ανηλίκου, των επιτρόπων του κτλ. Η συναίνεσή τους, ασφαλώς, δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να θεωρείται μήτε εύκολη, μήτε δεδομένη υπόθεση –πολύ περισσότερο σε περιπτώσεις όπως τη δική μας– όπου ήταν αναγκαία η αποδοχή του εν λόγω αιτήματος από ένα σύνολο προσώπων που ενεργούσαν για λογαριασμό περισσοτέρων του ενός φορέων. Η μεν έγκαιρη ανταπόκριση και έγκριση, των αιτημάτων μας για τη διενέργεια κοινωνικών ερευνών σε Κέντρα Παιδικής Προστασίας, από τη Διοίκηση της 4ης Υγειονομικής Περιφέρειας Μακεδονίας & Θράκης,[632] κατόπιν εξέτασης των αναγκαίων δικαιολογητικών που κατατέθηκαν, γεννούσε αισθήματα αισιοδοξίας καθώς προλείαινε το έδαφος για το πέρασμα στη δεύτερη φάση της ερευνητικής μας προσπάθειας. Η δε δύσπιστη στάση, κατανοητή ως κάποιο βαθμό, ενίοτε και οι τάσεις απαξίωσης της όλης διαδικασίας από κάποια μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου ενός Κέντρου Παιδικής Προστασίας, απειλούσαν το ερευνητικό μας εγχείρημα με ματαίωση ήδη εν τη γενέσει του.

Η συνεργασία μας με τα παιδιά που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα συμμετοχής στην έρευνά μας, υπήρξε αρμονική. Προσπάθειες προσέγγισής μας σε κοινωνικό

[631] Οι Cohen και Manion υποστηρίζουν πως η επιδίωξη συνειδητής συναίνεσης σε σχέση με μικρά παιδιά εμπεριέχει δυο στάδια. «Καταρχήν, οι ερευνητές ενημερώνουν και ζητούν άδεια από τους ενήλικους που είναι υπεύθυνοι για τα μελλοντικά υποκείμενα της έρευνας και, στη συνέχεια, προσεγγίζουν τα ίδια τα παιδιά. Οι ενήλικοι μπορεί, π.χ., να είναι γονείς, δάσκαλοι, επιμελητές ή ψυχίατροι, επικεφαλής οργανώσεων νέων ή προπονητές ομάδων, ανάλογα με το πλαίσιο της έρευνας. Ο στόχος της έρευνας θα εξηγηθεί, θα απαντηθούν ερωτήσεις και θα ζητηθεί άδεια για το επόμενο στάδιο. Αντιρρήσεις για οποιονδήποτε λόγο θα γίνουν σεβαστές. Η εξασφάλιση της έγκρισης από τους συγγενείς μπορεί να είναι δυσκολότερη από τους συγγενείς απ' ό,τι από τα ίδια τα παιδιά, αλλά σε μία περίοδο αυξανόμενης ευαισθητοποίησης για την ευημερία των παιδιών, είναι απαραίτητο οι ερευνητές να εξασφαλίσουν αυτήν την έγκριση». Cohen, L. & L. Manion 1994, 479.

[632] Τμήμα Έρευνας και Ανάπτυξης – Διεύθυνση Προγραμματισμού και Ανάπτυξης Πολιτικών Παροχής Υπηρεσιών Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης – Διοίκηση της 4ης Υγειονομικής Περιφέρειας Μακεδονίας & Θράκης– Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

επίπεδο πραγματοποιήθηκαν και από παιδιά που είχαν αρνηθεί να λάβουν μέρος σε αυτή έπειτα από την καταρχήν ενημέρωσή τους για τα χαρακτηριστικά της έρευνας, η οποία επρόκειτο να διεξαχθεί παρουσία προσώπου διοικητικά-παιδαγωγικά υπεύθυνου στον χώρο. Το ενδιαφέρον που επέδειξε –τολμούμε να πούμε– η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών που φιλοξενούνταν στα κέντρα προστασίας που επισκεφτήκαμε, έχουμε την εκτίμηση πως σχετιζόταν με την παρουσία ενός νέου προσώπου, ενός νέου «μέλους», (όπως πολλά από τα παιδιά θεωρούσαν) στην κλειστή κοινότητα που συγκροτούσαν τα ίδια μαζί με τους εκεί εργαζομένους. Η εν λόγω προσέγγιση, η οποία επικράτησε σε συνδυασμό με την –κατά τις ικανότητές μας– εφικτή και δεοντολογικά επιτρεπτή εναρμόνιση της συμπεριφοράς μας απέναντι τους, εκφράστηκε ποικιλοτρόπως: εκφάνσεις του ενδιαφέροντος που επέδειξαν προς το πρόσωπό μας αποτελούν η προσήλωση του βλέμματος τους στο πρόσωπό μας, η παρουσία τους γύρω από τον χώρο στον οποίο διενεργούνταν η ερευνητική διαδικασία ή γύρω από τα σημεία όπου τύγχανε να βρισκόμαστε για τα διαλείμματα μας, το πρόθυμο και κυρίως αυτόβουλο ενδιαφέρον τους για το αντικείμενο της έρευνας και σε κάποιες περιπτώσεις για την επεξήγηση των λόγων ή των φόβων που καθόρισαν την άρνηση συμμετοχής τους σε αυτή, η προθυμοποίησή τους για την ξενάγησή μας στους χώρους φιλοξενίας τους κ.ά.

Η συνέντευξη αποτελεί μια συνθήκη που κατά κανόνα δημιουργεί αισθήματα αμηχανίας, άγχους, ακόμη και πίεσης στον κάθε ερωτώμενο και δη σε αυτόν που άγει την παιδική και εφηβική του ηλικία. Ο τύπος της ημιδομημένης συνέντευξης που επιλέξαμε για την συλλογή ερευνητικών δεδομένων, προσέδωσε στην έρευνά μας έναν ευέλικτο χαρακτήρα, την αναγκαία προς εμάς ευχέρεια αφενός να κατευθύνουμε, μέσα από ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων, τον κάθε συνεντευξιαζόμενο και, αφετέρου, να του δώσουμε την ευκαιρία να εκφραστεί ελεύθερα και να αποκαλύψει κατά βούληση τις απόψεις, τις εμπειρίες καθώς και τα συναισθήματά του.

Η συλλογή πληροφοριών δια του συγκεκριμένου είδους συνεντεύξεων ελλοχεύει προς τον ερευνητή, ιδιαίτερα τον αρχάριο, τους κινδύνους της απόκλισης από τα χρονικά όρια της συνέντευξης, της παρέκβασης από τους θεματικούς άξονες της έρευνας, της μεταβολής της διάθεσης του ερωτώμενου

(ανάδυση αναμνήσεων και συναισθημάτων) από την αναφορά του σε θέματα τα οποία εκμυστηρεύτηκε στον ερευνητή ένεκα του κλίματος εμπιστοσύνης που δημιουργεί η τεχνική της συνέντευξης. Συναφής με το χώρο, παρά με τον καθεαυτό τύπο της ερευνητικής μεθόδου, είναι και ο κίνδυνος διακοπής της ροής της συνέντευξης από τα ερεθίσματα που παρουσιάζει στο υποκείμενο της έρευνας το περιβάλλον διενέργειάς της· οι εξωτερικοί, υπαίθριοι χώροι εντός των κέντρων προστασίας, χώροι οι οποίοι θεωρήσαμε πως προκρίνονταν λόγω της φυσικότητάς τους υπό τις κατάλληλες καιρικές συνθήκες, εν γένει λόγω της άνεσης που προσέφεραν για τη διεξαγωγή των συζητήσεων-συνεντεύξεων, λειτούργησαν τόσο αγχολυτικά όσο και μερικές φορές αποτρεπτικά της προσοχής που επιθυμούσαμε να επιδείξουν οι συμμετέχοντες στη διαδικασία.

Η πραγματοποίηση μιας κοινωνικής έρευνας περαιτέρω της παραγωγής γνώσης και της εισήγησης προτάσεων για την επίλυση σύγχρονων κοινωνικών θεμάτων συνιστά και μια εμπειρία ζωής για όποιον τη διενεργεί. Η περάτωσή της, με όλες τις δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε, δυσκολίες στενά συνυφασμένες με το ευαίσθητο της ηλικίας της πλειοψηφίας των μετεχόντων στην έρευνα όπως και των κοινωνικών ζητημάτων που θίχτηκαν στην τελευταία, πιστεύουμε πως συντελέστηκε στο πνεύμα που υπαγορεύουν οι αρχές ορθής πρακτικής στην έρευνα. Ειδικότερες αρχές που εφαρμόσαμε και αφορούν την ερευνητική συνεργασία μας με τα παιδιά, είναι:

- Η πλήρης ενημέρωση και γραπτή συναίνεση των γονέων ή επιτρόπων κάθε παιδιού.
- Η εύληπτη ενημέρωση του παιδιού για τα χαρακτηριστικά της έρευνας, ώστε να έχει την ευχέρεια να αποφασίσει το ίδιο αν όντως επιθυμεί να λάβει μέρος ή όχι σε αυτή.
- Ο σεβασμός της επιθυμίας του παιδιού, είτε να μη συμμετάσχει στην έρευνα, είτε να διακόψει τη συμμετοχή του εν μέσω αυτής.
- Η απαρέγκλιτη τήρηση της αρχής της προστασίας των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων κάθε παιδιού-συμμετέχοντα στην έρευνα.

- Η τήρηση στάση πλήρους εχεμύθειας σε ευαίσθητης φύσεως, προσωπικές ή απόρρητες πληροφορίες, που αφορούν τα παιδιά, ή τις οποίες τα παιδιά εμπιστεύτηκαν κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Γενικότερα η αποχή από ενέργειες εκμετάλλευσης πληροφοριών (διαρροή ή δημοσίευση εμπιστευτικών πληροφοριών) ή προϊόντων της έρευνας προς ίδιον όφελος.
- Η διεξαγωγή της έρευνας με σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια κάθε παιδιού χωρίς καμία απολύτως διάκριση ως προς τη φυλή, το φύλο, τη γλώσσα, την εθνική και κοινωνική του καταγωγή, τις πεποιθήσεις του.
- Η μέριμνα για τον εκμηδενισμό του ενδεχόμενου έκθεσης των παιδιών που συμμετέχουν στην έρευνα, σε κάθε λογής κίνδυνο ή βλάβη (ηθική, ψυχολογική, υλική).
- Ο έγκαιρος εντοπισμός στοιχείων της ερευνητικής διαδικασίας που μπορεί να βλάψουν τα υποκείμενα της έρευνας και η βελτιστοποίηση ή η απάλειψή τους, ή ακόμη και ο επανασχεδιασμός του πλάνου της ίδιας της ερευνητικής διαδικασίας.
- Η ενημέρωση των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα με τρόπο καταληπτό, για τα γενικότερα ευρήματά της και η διευκρίνιση και επίλυση τυχόν παρεξηγήσεων που μπορεί να προέκυψαν κατά τη διάρκειά της.
- Ο προσδιορισμός ιδιαίτερης προσοχής στην παρουσίαση των ερευνητικών ευρημάτων, καθώς αυτά μπορεί να επηρεάσουν αρνητικά την ψυχοκοινωνική υπόσταση των συμμετεχόντων — η παρουσίασή τους πρέπει να γίνεται με τρόπο που συνάδει με τα επιστημονικά πρότυπα.

6.3 Συνέντευξη

Η συνέντευξη αποτελεί ένα από τα βασικά εργαλεία και ίσως την πιο διαδεδομένη μέθοδο άντλησης ποιοτικού υλικού στις κοινωνικές επιστήμες. Πρόκειται για «μια τεχνική που έχει σκοπό να οργανώσει μια σχέση προφορικής επικοινωνίας ανάμεσα σε δύο πρόσωπα, τον συνεντευκτή και τον ερωτώμενο, έτσι ώστε να

επιτρέψει στον πρώτο τη συλλογή ορισμένων πληροφοριών από το δεύτερο πάνω σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο».[633]

Τα πλεονέκτημα που παρουσιάζει η συγκεκριμένη μέθοδος, τα οποία συνηγορούν στην ευρεία χρήση της είναι αρκετά και μεταξύ αυτών είναι η εμβάθυνση και η απόκτηση μιας ρεαλιστικής εικόνας[634] για το υπό έρευνα κοινωνικό φαινόμενο, η ευελιξία της ως μεθόδου, το χαμηλό της κόστος, ο μικρότερος βαθμός στατικής μεροληψίας, η μεγαλύτερη αξιοπιστία των αποτελεσμάτων λόγω της δυνατότητας που παρέχεται στον ερευνητή να διευκρινίσει ή και να επαναδιατυπώσει μη κατανοητές προς τους συνεντευξιαζόμενους ερωτήσεις. Παρόλο που καθένα από τα τελευταία έχει τη δική του ιδιαίτερη αξία και συμβολή στη διαδικασία συλλογής πληροφοριών και δεδομένων, καθώς και την ερμηνεία τους, ξεχωριστή μνεία θεωρούμε πως αρμόζει στη ρεαλιστική εικόνα που επιτρέπεται να σχηματίσει ο ερευνητής πάντα με τη χρήση της εν λόγω μεθόδου επί του κοινωνικού φαινομένου που μελετά. Η κατανόηση και αποτύπωση της πραγματικής διάστασης ενός κοινωνικού γεγονότος, μιας κατάστασης, έγκειται στην αποκάλυψη μέσω της ελεύθερης και ανοιχτής επικοινωνίας μεταξύ του ερευνητή και του ερωτώμενου, όχι μόνο λεπτομερών στοιχείων του υπό έρευνα αντικειμένου, αλλά και των αντιλήψεων, των εμπειριών, των στάσεων, των αναπαραστάσεων και των συναισθημάτων του ερευνητικού υποκειμένου. Οι ερωτήσεις με τις οποίες ο ερευνητής μπορεί να συγκεντρώσει λεπτομερή στοιχεία για πολλαπλές πτυχές των υπό έρευνα περιπτώσεων διακρίνονται κατά τον M. Patton, σε έξι είδη:[635]

- Ερωτήσεις εμπειρίας και συμπεριφορών (experience and behavior questions) που απαντούν στο τι κάνουν ή έκαναν οι ερωτώμενοι, με λίγα λόγια διευκρινίζουν τις συμπεριφορές, τις δράσεις, τις δραστηριότητές τους.
- Ερωτήσεις γνωμών και αξιών (opinions and values questions), οι απαντήσεις στις οποίες μας λένε τι σκέφτονται οι άνθρωποι για κάποια εμπειρία ή για κάποιο

[633] Φίλιας 1997, 129.

[634] «Πραγματικά, σε ένα νεοεμφανιζόμενο πεδίο κοινωνικού ενδιαφέροντος, ένα πρόγραμμα συνεντεύξεων μπορεί ν' αποτελεί το μοναδικό τρόπο, που θα μας επιτρέψει να σχηματίσουμε μια πρώτη ρεαλιστική εικόνα για την άποψη που έχει το κοινό γι' αυτό». Howard & Sharp 2000, 216.

[635] Patton 2002, 348-351.

θέμα. Μας λένε για τους στόχους των ανθρώπων, τις προθέσεις, τις επιθυμίες και τις προσδοκίες τους.

- Ερωτήσεις συναισθημάτων (feeling questions).
- Ερωτήσεις γνώσεων (knowledge questions), οι οποίες ρωτούν σχετικά με τα πραγματικά στοιχεία του ερωτώμενου.
- Ερωτήσεις για αισθητηριακά δεδομένα (sensory questions), που ρωτούν για τα αποτελέσματα αισθητηριακής πρόσληψης του ερωτώμενου (το τι έχει δει, ακούσει, αγγίξει, γευτεί και μυρίσει ο ερωτώμενος).
- Ερωτήσεις υπόβαθρου/δημογραφικές ερωτήσεις (background/demographic questions), οι οποίες βοηθούν στην αποσαφήνιση της πλαισίωσης του ερωτώμενου από άλλα άτομα.

Για την «εκμαίευση» πληροφοριών που βοηθούν στην πολύπλευρη προσέγγιση ενός κοινωνικού θέματος είναι σημαντικό να διαθέτει ο ερευνητής, αν όχι πλούσιες, τουλάχιστον επαρκώς ανεπτυγμένες επικοινωνιακές δεξιότητες. Η επαρκής επικοινωνία του ερευνητή με τον συνεντευξιαζόμενο προϋποθέτει μεταξύ άλλων την προσεκτική ακρόασή του, την ικανότητα ουσιαστικής κατανόησής του, την αναζήτηση και αναγνώριση των προβλημάτων και αναγκών του, την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ανταλλάσσονται στο πλαίσιο της επικοινωνιακής διαδικασίας οι απόψεις, οι εμπειρίες, τα συναισθήματά του. Για την αντιμετώπιση προβλημάτων ή εμποδίων που δημιουργούνται κατά την προφορική επικοινωνία από την αδυναμία του δέκτη να αντιληφθεί πλήρως το περιεχόμενο το μηνυμάτων του πομπού, λόγω του ανολοκλήρωτου της ψυχοπνευματικής του ανάπτυξης, του άγχους για τη διαδικασία της συνέντευξης, της συναισθηματικής φόρτισης από την ενθύμηση δυσάρεστων γεγονότων, της σύγχυσης από την ασάφεια ή και την πληθώρα των πληροφοριών που έχουν οι ερωτήσεις, των εξωγενών παραγόντων που επισυμβαίνουν κατά τη διαδικασία επικοινωνίας και αποσπούν την προσοχή του, είναι αναγκαίο να ληφθούν συγκεκριμένα μέτρα.

Η δημιουργία κατάλληλου κλίματος αποτελεί προεξέχουσας σημασίας ενέργεια για την αποτελεσματική διεξαγωγή της συνέντευξης.[636] Κατά τη διαμόρφωσή του σε όλες τις εκφάνσεις (υλικές και άυλες), πρέπει να λαμβάνονται σαφώς υπόψη τόσο οι κανόνες ηθικής και ερευνητικής δεοντολογίας όσο και οι ιδιαιτερότητες (ηλικία, προσωπικότητα) του ερευνώμενου πληθυσμού. Αναφορικά με την υλική διάσταση του κλίματος, δηλαδή τον χώρο, έχουμε την εκτίμηση πως αυτή δεν πρέπει να περιορίζεται στο σκηνικό μιας κλειστής αίθουσας όπου ο ερευνητής ντυμένος σύμφωνα με τις επιταγές ενός συγκεκριμένου (αυστηρού) ενδυματολογικού κώδικα και όντας καθισμένος σε ένα γραφείο, θέτει ερωτήσεις στον συνεντευξιαζόμενο. Κατά τη συνεργασία μας με παιδιά, με προσωπικότητες που συνδύαζαν αρμονικά την απλότητα, τον αυθορμητισμό, την τρυφερότητα και τη ζωηράδα, επιλέξαμε χώρους λιτούς ακόμη και φυσικούς και ενδυμασία ευπρεπή και απλοϊκή. Δίχως «περιβολές» υπήρξαν και οι όψεις της συμπεριφοράς μας: πρόθεσή μας ήταν να εκφράσουμε τα αισθήματα τόσο της εκτίμησης απέναντι στα πρόσωπα που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στο ερευνητικό μας εγχείρημα, όσο και του σεβασμού αυτών που για τους δικούς λόγους το αρνήθηκαν. Σχετικά με το ύφος μας καταβάλαμε κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε και ο λόγος μας να διακρίνεται από συνέπεια καθόλη τη διάρκεια των συνεντεύξεων, να έχει καθαρή εκφορά, να είναι απλός και συγκεκριμένος, να περιλαμβάνει όρους κατάλληλους και κατανοητούς.

Άρρηκτα συνδεδεμένη με την επικοινωνιακή δεξιότητα του ερευνητή είναι η επίλυση και άλλων προβλημάτων που μπορεί να προκύψουν κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης: τέτοια προβλήματα, την εμπειρία των οποίων είχαμε άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό, είναι όσα προκύπτουν από την αμηχανία, το άγχος που αμφότεροι –ερευνητής και ερωτώμενος– βιώσαμε, η απόσπαση της προσοχής του τελευταίου από τα επισυμβαίνοντα στο χώρο

[636] «…για τη θετική διεξαγωγή της συνέντευξης θεωρείται καίριας σημασίας η δημιουργία φιλικού και άνετου κλίματος που θα συμβάλλει στην άμεση και ειλικρινέστερη ανταπόκριση των ερωτώμενων, ακόμη και σε ερωτήσεις πολύ προσωπικού χαρακτήρα. Ο συνεντευκτής θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικός όσον αφορά τη διατύπωση των ερωτώμενων και τον τρόπο που αντιδρά στις απαντήσεις των ερωτώμενων, και δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να γνωστοποιεί τις δικές απόψεις». Κυριαζή 2000, 124.

διεξαγωγής της έρευνας, η –μέσω της εκούσιας εξιστόρησης του συνεντευξιαζόμενου– αποκάλυψη πληροφοριών με περιεχόμενο που είτε ήταν ξένο προς τις αναζητήσεις μας, είτε επαπειλούσε με εκτροχιασμό της συνέντευξης από τις προδιαγεγραμμένες χρονικά και κυρίως θεματολογικά συντεταγμένες της. Η έγκαιρη λήψη πρωτοβουλιών στην πρώτη περίπτωση συνίσταντο στην παρότρυνση του ερωτώμενου να ανταποκριθεί δίχως άγχος στην ερευνητική διαδικασία, στη δεύτερη στον επανακαθορισμό του χώρου διεξαγωγής της συνέντευξης ή, όταν αυτό δεν ήταν εφικτό, στη χρήση των ερεθισμάτων που παρείχε το περιβάλλον για την τροφοδότηση της συζήτησης και, στην τρίτη, στη συνέχιση ή επανεκκίνηση της έρευνας βάσει των προκαθορισμένων στόχων της.

Η συνέντευξη, μέθοδος συλλογής ποιοτικού υλικού στις κοινωνικές επιστήμες, δύναται, ανάλογα με τα κριτήρια που χρησιμοποιούμε κάθε φορά, να διακριθεί σε ποικίλες μορφές ή ποικίλα είδη. Μια διάκρισή της, βάσει του βαθμού τυποποίησής της από τον ερευνητή, είναι σε δομημένη συνέντευξη (structured interview), σε ημι-δομημένη συνέντευξη (semi-structured interview), την οποία επιλέξαμε και εφαρμόσαμε στην έρευνά μας και, τέλος, σε μη-δομημένη συνέντευξη (unstructured interview). Μια άλλη διάκριση που εκτιμούμε πως θα δώσει στον αναγνώστη μας μια πιο ευρεία εικόνα των μορφών που μπορεί να λάβει η συνέντευξη (βλ. Σχήμα 1.), γίνεται βάσει των παραγόντων που παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση της· οι παράγοντες που παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση της συνέντευξης είναι δύο, «από τη μια μεριά ο βαθμός ελευθερίας που θ’ αφήσει στο συνεντευκτή η μορφή της συνέντευξης κι’ απ’ την άλλη μεριά το που τοποθετείται η πληροφορία που αποκτήθηκε».[637]

[637] Φίλιας 1997, 130. Για τις διάφορες μορφές συνέντευξης, βλ. ακόμη Κωνσταντοπούλου 1985, 92-98.

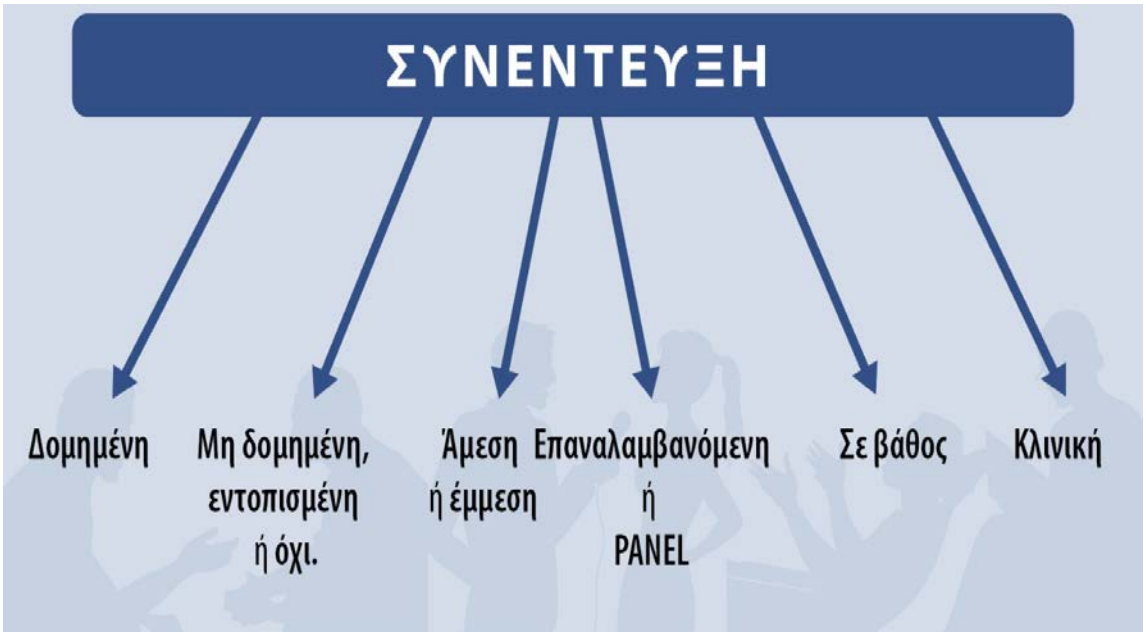

Σχήμα. 1. Οι διάφορες μορφές συνεντεύξεως.

6.4 Ομαδικά εστιασμένη συνέντευξη (focus group interview)

Η ομαδικά εστιασμένη συνέντευξη, μέθοδος ομαδικής συνέντευξης που συνίσταται στην άντληση ποιοτικού υλικού από ένα περιορισμένο αριθμητικά σύνολο συμμετεχόντων στην έρευνα, αποτέλεσε μια μέθοδο που επιλέξαμε να εφαρμόσουμε συμπληρωματικά με την ατομική συνέντευξη.[638] Ένας ορισμός της ομαδικά εστιασμένης συνέντευξης που αναφέρεται και ως μέθοδος των «ομάδων επικέντρωσης»[639] ή ακόμη, κατά τη διεθνή βιβλιογραφία, «the focus group interview», αναφέρει ειδικότερα πως πρόκειται για «μια μέθοδο συλλογής δεδομένων μέσω μια ομαδικής συνέντευξης για ένα θέμα που έχει επιλεγεί από

[638] Η μέθοδος και η χρήση των ομαδικά εστιασμένων συνεντεύξεων ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1920. Υπάρχουν βέβαια και βιβλιογραφικές πηγές που τοποθετούν τις πρώτες ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις στη δεκαετία του 1940. Η σύγχρονη χρήση της στην ακαδημαϊκή κοινωνική έρευνα ανεπτύχθη από τη χρήση της στην εμπορική έρευνα αγοράς. Βλ. Kvale 2007, 72˙ Bloor, Frankland, Thomas & Robson 2000, vi˙ Πουλόπουλος & Τσιμπουκλή 1995, 158-164.

[639] Τσουρβάκας 1997.

τον ερευνητή. Μια ομάδα εστίασης συνήθως αποτελείται από μια μαγνητοφωνημένη συζήτηση μεταξύ έξι έως οκτώ συμμετεχόντων που ερωτώνται από έναν συντονιστή».[640]

Η χρήση της εν λόγω μεθόδου στη δική μας περίπτωση προκρίθηκε εν μέσω της ερευνητικής διαδικασίας· η εφαρμογή της αφενός άμβλυνε τις αδυναμίες της ατομικής συνέντευξης στην έρευνά μας και, αφετέρου, ενίσχυσε τα ερευνητικά μας ευρήματα. Εκ των ουσιαστικότερων προβλημάτων που αντιμετωπίσαμε επί της εφαρμογής της μεθόδου της ατομικής συνέντευξης και το οποίο αντιμετωπίστηκε μέσω της ομαδικά εστιασμένης ήταν οι δισταγμοί ακόμη και η απροθυμία ενός αξιοσημείωτου αριθμού εν δυνάμει συμμετεχόντων να αποκαλύψει στο πλαίσιο ατομικών συνεντεύξεων πληροφορίες, εμπειρίες και συναισθήματα από την παραμονή του στους χώρους κλειστής φιλοξενίας των κέντρων προστασίας. Η προοπτική μιας ομαδικής συζήτησης στην οποία θα εκθέτονταν οι αναπαραστάσεις της καθημερινότητας, πριν και κατά τη διάρκεια παραμονής στο κέντρο προστασίας, ενθάρρυνε τη συντριπτική πλειοψηφία των αναποφάσιστων, ή αυτών που αρνήθηκαν να μας παραχωρήσουν μια ατομική συνέντευξη. Το αίτημα απόκρυψης των προσωπικών δεδομένων πάντως, αίτημα που εκφράστηκε επανειλημμένως, σχεδόν απαρεγκλίτως από όλα τα παιδιά, πιστεύουμε πως υπήρξε και ο σοβαρότερος λόγος ή καλύτερα ο φόβος, που καθόρισε την άρνηση συμμετοχής τους στην έρευνα.

Κριτήριο για τη σύνθεση των ομάδων (κριτήριο εστίασης) υπήρξε η ηλικία και οι καλές διαπροσωπικές σχέσεις –όπου τουλάχιστον αυτό διαφαίνονταν ή έγινε γνωστό– των ατόμων που συναίνεσαν να συμμετάσχουν σε μια ομαδικά εστιασμένη συνέντευξη. Η επιλογή της ηλικίας ως κριτήριο για την ομαδοποίηση των παιδιών έγινε με βάση την προσδοκώμενη –ανά στάδιο ανάπτυξης– ωρίμανσή τους και των εμπειριών κοινωνικοποίησής τους. Η ομαδοποίησή τους ανά πρόσωπα με σχέσεις συντροφικότητας,[641] με σχέσεις που θεμελιώνονται με βάση

[640] Jupp 2006, 121. Για περισσότερους ορισμούς βλ. επίσης Alasuutari, Bickman & Brannen 2008, 358.

[641] Μολονότι οι ομάδες εστίασης λειτουργούν με μεγαλύτερη επιτυχία όταν απαρτίζονται από άτομα που δε γνωρίζονται μεταξύ τους, στη δική μας περίπτωση, το κριτήριο της φιλίας, κρίθηκε σημαντικό· περαιτέρω της ενθάρρυνσης συμμετοχής των ατόμων που δίσταζαν ή αρνούνταν

ακόμη και προωθούν τον αμοιβαίο σεβασμό, την εμπιστοσύνη, την ελευθερία έκφρασης, την ανοικτή και ειλικρινή επικοινωνία, την αλληλεγγύη και την αλληλοϋποστήριξη, εκτιμήθηκε πως θα συνέβαλλε στην ανάπτυξη μιας δυναμικής στην ομάδα, όπως και συνέβη.

Η εφαρμογή της ομαδικά εστιασμένης συνέντευξης, επιπρόσθετα με την ενθάρρυνση συμμετοχής των ατόμων που για τον έναν ή τον άλλο λόγο δήλωναν αναποφάσιστοι ή αρνητικοί στο να μετέχουν ως μόνα ερευνητικά υποκείμενα σε μια κατά πρόσωπο συνέντευξη μαζί μας, απέφερε και άλλα πλεονεκτήματα: η σύνθεση ολιγοπρόσωπων ομάδων, ώστε να ελαχιστοποιούνται οι δυνάμεις εντροπίας που θα ευνοούσε η υπεράριθμη σύνθεσή τους και να διασφαλίζεται η συνεκτικότητά τους, συνέβαλε στην αποτελεσματικότητα της ομάδας. Η δυνατότητα που παρείχαμε στους συμμετέχοντες να απαντούν σε θεματολογικά επιλεγμένες, ωστόσο μη αυστηρά καθορισμένες ερωτήσεις, ακόμη και σε αυτές που προέκυπταν και διατυπώνονταν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, της προσέδωσε τη φυσικότητα μιας γόνιμης συζήτησης· αποφορτισμένοι από το άγχος της συνέντευξης, καθώς η τελευταία συχνά ταυτίζεται στη συνείδηση των περισσοτέρων ατόμων με μια δοκιμασία ή μια πράξη αξιολόγησης, οι ερωτώμενοι μέσα από μια διαδικασία αλληλεπίδρασης,[642] προσέγγισαν ουσιαστικά και κυρίως πολύπλευρα όσα ερωτήματα τους τέθηκαν.

Στον εποικοδομητικό διάλογο, στην ειλικρινή προσέγγιση ακόμη και θεμάτων ταμπού, συνέτεινε και το προφίλ των εμπειριών των συμμετεχόντων στην ομαδικά εστιασμένη συνέντευξη: η εμπειρία της απομάκρυνσής τους από το οικογενειακό τους περιβάλλον και η κοινή και επί ίσοις όροις διαβίωσή τους σε κέντρα κλειστής προστασίας επέτρεψε τόσο τη διεξαγωγή μιας ανοιχτής συζήτησης μαζί μας όσο και τη μεταξύ τους συνδιαλλαγή. Λοιπά οφέλη που προσφέρει αυτή η μέθοδος και κρίνονται ως μείζονος ή ελάσσονος σημασίας, αναλόγως των ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών της κάθε έρευνας, των συνθηκών πραγμάτωσής της, των στόχων

λάβουν να μέρος σε μια ατομική συνέντευξη, ανεδείχθησαν όψεις της κοινωνικοποίησής τους, του βαθμού αλληλεπίδρασής τους, των κοινών εμπειριών και προσδοκιών τους.

[642] «Οι ομάδες εστίασης είναι τεχνητά δημιουργημένες φέρνοντας κοντά ένα μέρος του πληθυσμού για να συζητήσει ένα δοθέν θέμα ή ζήτημα. Η αλληλεπίδραση των ατόμων αυτών θα έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή δεδομένων και αποτελεσμάτων». Cohen & Manion, 1994, 485.

και των προτεραιοτήτων που θέτουν οι εκάστοτε ερευνητές, είναι η εξοικονόμηση του χρόνου (πολλές συνεντεύξεις ταυτόχρονα), το χαμηλό κόστος, η ευελιξία, τα γρήγορα αποτελέσματα.[643]

Κατά την εφαρμογή της συγκεκριμένης μεθόδου υποβόσκουν για τον ερευνητή και συνακόλουθα για την εξέλιξη της έρευνας και δυσάρεστες όψεις της όλης διαδικασίας. Η διατήρηση του ελέγχου διεξαγωγής της συνέντευξης, υπήρξε εν των βασικότερων μελημάτων μας, καθώς η απώλειά της θα ήταν συνώνυμη του εκτροχιασμού της έρευνας από την επιθυμητή προς εμάς πορεία, από την κατεύθυνση συλλογής ερευνητικών δεδομένων. Τη δυνατότητα του ερευνητή να συντονίσει τη συνέντευξη–συζήτηση κάνοντας ερωτήσεις, δίνοντας τον λόγο, θέτοντας τα όρια ή τους κανόνες για τη διεξαγωγή της, ανακεφαλαιώνοντας ή και αποκαθιστώντας τυχόν παρανοήσεις και παρεξηγήσεις, επαπειλούν παράγοντες που σχετίζονται με την ικανότητα του ερευνητή να διευθύνει μια ομαδική συνέντευξη, να διαχειριστεί τις δυσκολίες που προκύπτουν από το πλήθος των συμμετεχόντων σε αυτή, να ισορροπήσει μεταξύ του κλίματος οικειότητας που ο ίδιος τις περισσότερες φορές καλλιέργησε προκειμένου να προσεγγίσει και να ενθαρρύνει τους δυνάμενους να συμμετέχουν στην έρευνα και της τυπικής διαδικασίας που οφείλει να ακολουθήσει, ώστε να καταλήξει ορθώς στην εξαγωγή επιστημονικών πορισμάτων.

Η μέθοδος της ομαδικά εστιασμένης συνέντευξης συνιστά επί της εφαρμογής της μια χρονοβόρα διαδικασία, καθώς και πολύπλοκη, ενώ με μεγαλύτερη υποκειμενικότητα έναντι άλλων μεθόδων είναι και η ανάλυση των ποιοτικών της δεδομένων. Ο κίνδυνος της υποκειμενικής αξιολόγησης των ευρημάτων της έρευνας εγκυμονείται κατά τη δική μας εμπειρία από παράγοντες που σχετίζονται τόσο με τον ίδιο τον ερευνητή όσο και με τη φύση της μεθόδου. Οι προσωπικές αντιλήψεις, οι πεποιθήσεις, τα βιώματα, ακόμη και οι προκαλύψεις του άμεσα εμπλεκομένου στη διαδικασία ερευνητή, είναι πιθανό να επηρεάσουν την έρευνα σε κάθε στάδιό της. Την αντικειμενικότητα της έρευνας, ωστόσο, δε διασφαλίζει μόνο ο αυτοέλεγχος και η τήρηση από τον συντονιστή των κανόνων ηθικής και

[643] Για τα πλεονεκτήματα της ομαδικά εστιασμένης συνέντευξης βλ. Cargan 2007, 110· Babbie 2008, 339· Bryman 2015, 518.

ερευνητικής δεοντολογίας. Η ελλιπής θωράκιση της έρευνας με στοιχεία ορθά και ακατάρριπτα συχνά οφείλεται και στη μη παράθεση τους από τους ερωτώμενους προς τον ερευνητή. Η μη επισήμανση καίριων για τη διαμόρφωση των πορισμάτων της έρευνας στοιχείων έγκειται στην αποσιώπησή τους από φόβο, ντροπή, έλλειψη εμπιστοσύνης προς κάθε παρευρισκόμενο στη συζήτηση-συνέντευξη άτομο. Επιπλέον, αδυναμίες που παρουσιάζει επί του πρακτέου η μέθοδος αυτή και είναι συνυφασμένες με την ομαδική της υπόσταση, οι οποίες περιορίζουν την πλήρη αποτύπωση του υπό έρευνα κοινωνικού φαινόμενου, είναι ο περιορισμένος αριθμός των ερωτήσεων που μπορεί αντικειμενικά να θέσει ο ερευνητής ανά συνεντευξιαζόμενο, η αγελαία σκέψη που χαρακτηρίζει τις μικρές και ιδίως τις «παρεΐστικες» ομάδες και τα συμπτώματα αυτής, δηλαδή η απαξίωση εντός της ομάδας κάθε διαφορετικής από την κυρίαρχη άποψη, η αποφυγή αναγνώρισης και ενθάρρυνσης διαφορετικών απόψεων και στάσεων, ο φόβος της αμφισβήτησης ενόψει της έκφρασης αμφιβολιών για τις συνήθεις πρακτικές κ.ά.

6.5 Ημι-δομημένη συνέντευξη (semi-structured interview)

Η ημι-δομημένη συνέντευξη είναι μια μορφή συνέντευξης που χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων τις οποίες ο ερευνητής μπορεί να τις θέσει στον ερωτώμενο, δίχως προκαθορισμένη σειρά. Η ημι-δομημένη συνέντευξη, προκρίνεται σε πολιτικές κυρίως έρευνες λόγω της ευελιξίας που προσφέρει όχι μόνο η προσθαφαίρεση[644] ερωτήσεων και θεμάτων για συζήτηση, αλλά και οι διευκρινιστικές ερωτήσεις που μπορεί να γίνουν σε αυτήν. Το γεγονός πως η ημι-δομημένη συνέντευξη δε συνιστά μια αυστηρά τυποποιημένη ή κατευθυνόμενη συνέντευξη, μια συνέντευξη δηλαδή που ακολουθεί ένα αυστηρό πρωτόκολλο ερωτήσεων (στη σειρά και τη διατύπωσή τους), δίνει στο υποκείμενο αρκετή

[644] Η ημι-δομημένη συνέντευξη είναι «μια συνέντευξη στην οποία το θέμα αποφασίζεται εκ των προτέρων, αλλά αυτός που παίρνει τη συνέντευξη έχει μερικά περιθώρια να αποφασίσει ποια ερώτηση να ρωτήσει και τι είδους απάντηση να χρησιμοποιήσει». Bailey 2008, 520.

πρωτοβουλία στη διατύπωση των απαντήσεών του, στην ελεύθερη έκφραση των απόψεων, των στάσεων ακόμη και των συναισθημάτων του.

Οι ερωτήσεις που αποτέλεσαν τους κύριους θεματικούς άξονες των ημι-δομημένων συνεντεύξεων που διεξαγάγαμε, διακρίνονται σε δυο μεγάλες κατηγορίες – σε αυτές που απευθύνθηκαν στο διοικητικό και επιστημονικό προσωπικό των κέντρων παιδικής προστασίας και σε αυτές που τέθηκαν στους διάγοντες στα κέντρα αυτά. Οι ερωτήσεις μας, όπως απαντήθηκαν εκουσίως από τους συμμετέχοντες στην έρευνα ακόμη και προσαρμόστηκαν κατά την πορεία της κάθε συνέντευξης στις ικανότητες του εκάστοτε συνεντευξιαζόμενου να τις απαντήσει, παρατίθενται ευθύς.

6.6 Δομή και περιεχόμενο της ημι-δομημένης συνέντευξης

α. Ερωτήσεις προς στους διάγοντες στα κέντρα παιδικής προστασίας

Προσωπικός τομέας

- *Πόσο χρονών είσαι*;
- *Έχεις άλλα αδέρφια;*
- *Πόσο καιρό φιλοξενείσαι εδώ;*
- *Θα ήθελες να μου πεις πως ήρθες εδώ;*
- *Νωρίτερα είχες φιλοξενηθεί σε άλλο Κέντρο;*
- *Εδώ πως περνάς;*
- *Έχεις φίλους;*
- *Όταν πρωτοήλθες πως ήταν; είχες προβλήματα εγκλιματισμού;*
- *Τί σου αρέσει / δε αρέσει πιο πολύ εδώ;*
- *Έχουμε πάρει ποτέ κάτι που δεν ήταν δικό μας;*

Εκπαιδευτικός τομέας

- *Στο σχολείο τι τάξη πας;*
- *Είσαι καλός/ή μαθητής/ήτρια;*

- *Με τους συμμαθητές σου στο σχολείο, πώς τα πας;*
- *Τί θα ήθελες να γίνεις όταν μεγαλώσεις;*

Κοινωνικός τομέας

- *Στον ελεύθερό σου χρόνο σου με τι ασχολείσαι;*
- *Πώς είναι οι σχέσεις σου με τους ανθρώπους που εργάζονται εδώ;*
- *Το Κέντρο λειτουργεί καλά;*
- *Τί προτείνεις για την καλύτερη λειτουργία του Κέντρου;*

β. Ερωτήσεις προς το διοικητικό και επιστημονικό προσωπικό των κέντρων παιδικής προστασίας

Εκπαιδευτικός τομέας

- *Τί εκπαίδευση λαμβάνουν τα παιδιά;*
- *Ποιές είναι οι σχολικές τους επιδόσεις;*

Έμψυχο επιστημονικό προσωπικό - Υλικοτεχνικός τομέας

- *Υπάρχει η κατάλληλη υλικοτεχνική υποδομή στο Κέντρο;*
- *Υπάρχει επάρκεια εξειδικευμένου προσωπικού;*
- *Το προσωπικό είναι επαρκές για να καλύψει τις ανάγκες του Κέντρου Προστασίας;*
- *Έτυχε κάποια φορά κατά τη διάρκεια τόσων χρόνων υπηρεσίας να αισθανθείτε κουρασμένος-η;*
- *Το Κέντρο λειτουργεί καλά;*
- *Πώς μπορεί να βελτιωθεί η λειτουργία του Κέντρου;*
- *Θα μπορούσαν να προωθηθούν άλλες μορφές μέριμνας για τα απροστάτευτα παιδιά;*
- *Μπορεί η Παιδόπολη/το Κέντρο Παιδικής Μέριμνας ως φορέας παιδικής προστασίας, να υποκαταστήσει το οικογενειακό περιβάλλον;*

Ψυχοκοινωνικός τομέας

- *Ποιό το έργο του ψυχολόγου στο Κέντρο*;
- *Τα παιδιά εμπιστεύονται τον ψυχολόγο;*
- *Ποιός ο ρόλος του διευθυντή σε ένα κέντρο παιδικής προστασίας;*
- *Πόσο δύσκολη είναι η διαδικασία της εδώ προσαρμογής τους;*
- *Έχει επιπτώσεις στη ψυχική υγεία ενός παιδιού η μακρά παραμονή του στο Κέντρο;*
- *Η μακρά παραμονή τους συντελεί στην ιδρυματοποίησή τους;*
- *Η δυσμενής ψυχολογική κατάσταση των παιδιών επισύρει διαταραχές και στην σωματική τους ανάπτυξη;*
- *Τα παιδιά αναζητούν στο πρόσωπό σας, το μητρικό/πατρικό πρότυπο;*
- *Υπήρξαν παιδιά με τάσεις φυγής;*
- *Υπήρξαν εκδηλώσεις αποκλίνουσας ή παραβατικής συμπεριφοράς στον πληθυσμό των φιλοξενουμένων παιδιών;*
- *Χρησιμοποιήθηκε ποτέ η βία ως μέσο πειθαρχίας;*
- *Στο Κέντρο λαμβάνουν χώρα κοινωνικές εκδηλώσεις;*
- *Μετά την αποφοίτησή τους τα παιδιά επιδιώκουν τη διατήρηση επικοινωνίας με το Κέντρο;*
- *Ποιά είναι τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα παιδιά που ζουν σε ένα Κέντρο Παιδικής Προστασίας;*
- *Ποιά η στάση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στα παιδιά αυτά;*

6.7 Συνεντεύξεις

α. Συνεντεύξεις με τους διάγοντες στα κέντρα παιδικής προστασίας

1η Συνέντευξη

- Κυρία ξέρετε; Η μαμά μου είχε μια καραμπίνα…
- *Και τι την ήθελε την καραμπίνα;*
- Ε… τότε η μαμά μου ήθελε να σκοτώσει τον μπαμπά μου… και ο μπαμπάς μου έφευγε μέσα στο δάσος, όμως μετά ο μπαμπάς μου έπιασε τη μαμά και την έδειρε και την πήρε την καραμπίνα…
- *Έχεις δει και άλλα επικίνδυνα πράγματα εκτός από την καραμπίνα;*
- Αμέ… έχω δει και αεροβόλο όταν ήμουν στην Αθήνα με το μπαμπά μου και εκεί υπήρχαν και κάποιοι άλλοι που ήταν κακοί και το κουβαλάνε μαζί τους για να σκοτώνουν ανθρώπους και να τους παίρνουν τα όργανα…
- *Εσύ που τα ξέρεις όλα αυτά;*
- Επειδή ήρθαν στο σχολείο και έκλεψαν κάτι παιδιά και εγώ τα είδα και μου είπαν παιδί μου, έλα σοκολατάκι, όμως εγώ έφυγα και μετά μου είπαν θέλεις καραμέλες, έλα θα σου δώσουμε 1000 € και εγώ τους είπα «τι να με κλέψετε θέλετε», και εκείνοι έλεγαν «όχι παιδί μου, όχι παιδί μου…».
- *Ανέφερες σε κάποιον το περιστατικό;*
- Ναι, το είπα στη μαμά μου… και εκείνη μου είπε να προσέχω γιατί πολλά παιδιά κλέψανε από το σχολείο μου. Το ένα το παιδάκι το έλεγαν Γιώργο… πολύ έκλαψε η μαμά του Γιώργου. Μετά το Γιώργο έκλεψαν το Βασίλη και τον Κώστα…
- *Εσένα πάντως δε σε πείραξαν;*
- Ναι, γιατί εγώ ευτυχώς έχω ένα φίλο που μου έμαθε πώς να φεύγω από σπίτια άμα με κυνηγάνε…
- *Γιατί σε κυνήγησαν ποτέ και έπρεπε να μάθεις πώς να ξεφύγεις;*
- Ναι, με κυνήγησαν… είχαν ένα μαύρο αμάξι με μαύρα τζάμια για να μην φαίνονται… αλήτες είναι όλοι αυτοί…
- *Πες μου τι έγινε μετά;*

- Μετά εγώ πήγα στο σπίτι και μαζί με τη μαμά και τον μπαμπά πήγαμε στην αστυνομία και τους είπα και για το μαύρο αμάξι και εκείνοι το βρήκαν και είχε μέσα ακόμη και χρυσά ρολόγια και μου είπαν «μπράβο παιδί μου…».
- *Είσαι καλό παιδί εσύ… δεν κάνεις κακά πράγματα…*
- Ε…, μια φορά έκλεψα λεφτά από το Βαγγέλη…
- *Και σε κατάλαβαν;*
- Ε… ο Βαγγέλης με κατάλαβε και μου είπε «δώσε μου πίσω τα λεφτά» και με ρώτησε γιατί του τα πήρα… ε… και εγώ του είπα ότι «ήθελα να του τα κάνω χοντρά…» (γελάει….).

2η Συνέντευξη

- *Πόσο καιρό μένεις εδώ;*
- Τέσσερα χρόνια…
- *Θα ήθελες να μου πεις πως ήρθες εδώ;*
- …Ήμασταν οχτώ αδέλφια και δεν μπορούσε να μας φροντίσει η μαμά μας και μας μοίρασε σε Παιδοπόλεις.
- *Ο μπαμπάς;*
- Αααα… δεν με νοιάζει για τον πατέρα μου! Για τον πατέρα μου μην με ρωτάτε…να μην τον δω καλά είναι…
- *Τα αδέλφια σου τα βλέπεις;*
- Όχι…
- *Πότε τα είδες τελευταία φορά;*
- Δεν ξέρω… δεν θυμάμαι… τελευταία φορά νομίζω ήταν πριν δυο χρόνια… ααα όχι πέρσι τα Χριστούγεννα.
- *Όταν πρωτοήλθες εδώ πως σου φάνηκε; Φαντάζομαι ήτανε δύσκολα, έτσι δεν είναι;*
- Τσουτ… Χάλια… Δεν μου άρεσε που ήτανε Παιδόπολη και ήμασταν χωρίς μαμάδες… για τον μπαμπά δεν με νοιάζει… για την μαμά με νοιάζει.
- *Στο σχολείο τι τάξη πας;*
- Έχτη…
- *Με τα παιδάκια στο σχολείο πώς τα πας; Έχεις φίλους;*

- Ε… καλά…
- *Γιατί «ε… καλά...», δεν ακούγεσαι ευχαριστημένη…*
- Καλά… άμα δεν κοροϊδεύουν…
- *Κοροϊδεύουν;*
- Ου… μόνο μια φορά…
- *Γιατί να σε κοροϊδεύουν… μια χαρά όμορφο κοριτσάκι είσαι… τί σου λένε…*
- Ότι είμαι από Παιδόπολη, ότι είμαι ορφανή και τέτοια…
- *Δε πρέπει να στενοχωριέσαι… δεν είναι αλήθεια… δεν είσαι ορφανή…*
- Εεε, θα γίνω...
- Γιατί θα γίνεις;
- Άμα πεθάνει και η μαμά δεν θα μείνω ορφανή…;
- *Γιατί ο μπαμπάς πέθανε;*
- Ο μπαμπάς ζει… αλλά δεν τον μετράω αυτόν…
- *Τί δεν σου αρέσει εδώ…*
- Τα πάντα δεν μ' αρέσουν εδώ…
- *Δηλαδή;*
- Τα πάντα… έτσι όπως καθόμαστε εδώ σαν τα κοιμισμένα… εδώ μέσα…
- *Τί έχει έξω και δεν το έχει εδώ;*
- Ναι… έξω έχουν όλοι τα σπίτια τους… την οικογένεια τους… και εμείς σαν τα ορφανά καθόμαστε εδώ πέρα… ορφανά είμαστε… τι είμαστε…
- *Όχι… δεν είσαι ορφανή… μπορεί οι σχέσεις σου με τον μπαμπά σου να μην είναι καλές αλλά ο μπαμπάς ζει… εξάλλου ζει και η μαμά…*
- Μόνο που είναι έξω… τι να το κάνω… τόσα λίγα… (γελάει ειρωνικά)
- *Πες μου κάτι που γίνεται εδώ στο Κέντρο και σου αρέσει….*
- Τίποτα…
- *Τίποτα, τίποτα;*
- Τσουτ… Το μόνο που μου αρέσει είναι το σχολείο…
- *Είσαι καλή μαθήτρια;*
- Δεν ξέρω…
- *Δε ξέρεις ε; Εγώ νομίζω ότι το ξέρεις… είμαι σίγουρη πως όχι απλά είσαι καλή… πως είσαι πολύ καλή μαθήτρια… σωστά;*
- Δεν ξέρω…

- *Μου είπες πως δεν σου αρέσει εδώ… θα ήθελες να μου πεις πώς τα πας με τους ανθρώπους που εργάζονται εδώ;*
- Μαλώνουμε συχνά… μερικές φορές…
- *Γιατί;*
- Γιατί κάνουμε βλακείες…
- *Μόνο φωνάζουν;*
- Ε… τι να δίνουν και ξύλο; Όχι, σε αυτό να μας συμπεριφέρονται πολύ καλά…
- *Γιατί φωνάζουν…*
- Κάνουμε χαζά…
- *Πες μου ένα «χαζό» που έχεις κάνει…*
- Είχα σκαρφαλώσει στην ταράτσα…
- *Άλλο… τι μπορεί να έχει κάνει ένα κοριτσάκι σαν και εσένα…*
- Έβριζα… Έβριζα και χτυπούσα…
- *Χτυπούσες…; Ποιόν;*
- Παιδιά… όσους μπορούσα...

Ο δάσκαλος
η μαμά

3η Συνέντευξη

- *Α!!! Τι καλή που είναι; Είναι τέλεια… είναι σα χριστουγεννιάτικη κάρτα… έχει και χιονάκια…*
- Ναι… μην την σκίσεις όμως…
- *Όχι βέβαια…! Τι ζωγράφισες;*
- Ζωγράφισα τα Χριστούγεννα… Αυτή εδώ είμαι εγώ… με βλέπεις… να αυτή η μικρούλα…
- *Ναι! Στις σκάλες… γιατί κάθεσαι μόνη… που είσαι;*
- Είμαι εκεί… στην μεγάλη πόρτα…
- *Και ο Αϊ – Βασίλης… Τι ζήτησες να σου φέρει; Για να δω καλύτερα… η Barbie είναι, σωστά;*
- Όχι! Έχω πολλές… τώρα μια κυρία είπε θα μου πάρει και το σπίτι της… Η μαμά μου είναι…
- *Θα πας τα Χριστούγεννα να τη δεις;*

- Όχι… η κυρία που θα μου πάρει το σπίτι της Barbie… θα με πάρει τα Χριστούγεννα στο σπίτι της.

4η Συνέντευξη

- *Σου αρέσει εδώ;*
- Ε…, καλά είναι… καλά είναι… μόνο που μου λείπει ο μπαμπάς μου…
- *Σου λείπει πολύ ε; Πρέπει να τον αγαπάς πολύ.*
- Η μαμά μου πέθανε… την λέγανε Ελένη... την βλέπω σε φωτογραφίες… της μοιάζω λέει ο μπαμπάς μου... με προσέχει πολύ ο μπαμπάς μου και με αγαπάει... και εγώ τον αγαπάω!
- *Τον βλέπεις συχνά τον μπαμπά σου;*
- Ναι… πηγαίνω τις διακοπές. Καλά ε; Περνάμε τέλεια…
- *Αδέλφια έχεις;*
- Όχι… Εσύ δουλεύεις εδώ;
- Ωχ… κοίτα αυτό το σκυλί, καλά ε; Έτσι και σε δαγκάσει αυτό…
- *Σε δάγκωσε ποτέ σκυλί;*
- Μπα, είμαι σίφουνας εγώ… μας κυνηγούσαν μια φορά με τον μπαμπά μου…αλλά εμείς… τζζζζζζ γίναμε καπνός! (γελάει περήφανος).
- *Ήταν άγρια ε;*
- Ο μπαμπάς λέει πως ήταν εκπαιδευμένα! Την άλλη φορά θα έχουμε σπρέι…
- *Καλά, δεν είναι ανάγκη να κουβαλάς σπρέι… Καλύτερα να αποφεύγεις να περνάς από εκεί.*
- Όχι… δεν είναι έτσι… Εμείς έχουμε σοβαρή δουλειά εκεί!
- *Τι δουλειά;*
- Προσπαθούσαμε να βάλουμε μπρος ένα σαράβαλο σε μια μάντρα…
- *Πού έγινε αυτό; Πότε;*
- Δεν ξέρεις εσύ από τέτοια… Αυτά, είναι για άντρες…!
- *Δεν φοβάσαι;*

- Γιατί να φοβάμαι… είμαι μεγάλος… κοίτα… κοίτα σου λέω… κοίτα το μπράτσο μου… είναι πιο μεγάλο από το δικό σου… να κάνε έτσι να τα μετρήσουμε…
- *Για πες μου… τι κάνεις εσύ στην μάντρα…*
- Δεν με πιστεύεις έτσι… Αλήθεια σου λέω εγώ τσίλιες κρατάω… άμα θες μπορώ να σου δείξω πως να κλέψουμε ένα αμάξι...ο μπαμπάς μου, μου έμαθε… εσύ έχεις αυτοκίνητο; Πώς έρχεσαι εδώ…;
- *Όχι δεν σε πιστεύω, είσαι πολύ μικρός για τέτοια πράγματα…*
- Εύκολο είναι σου λέω ακόμη και εσύ που είσαι κορίτσι μπορείς να το κάνεις…
- *Πώς, δείξε μου…*
- Παίρνεις έναν λοστό, τον βάζεις ανάμεσα στο τζάμι και στο πλαστικό… κατάλαβες; Εύκολο είναι… ακόμα δεν το κάνω γρήγορα αλλά θα μάθω… (γελάει).
- *Και ο μπαμπάς σου…;*
- Ο μπαμπάς μου διαλέγει αμάξια…
- *Δηλαδή;*
- Κάπως παλιά να είναι γιατί ανοίγουν πιο εύκολα…
- *Και εσύ;*
- Άμα δω κάτι σφυρίζω…
- *Και μετά…;*
- Όταν το ανοίξει τρέχω γρήγορα… μπαίνω στο αμάξι και σβουμμμμμ... φύγαμε! Καμιά φορά βρίσκουμε λεφτά, αν είμαστε τυχεροί…
- *Μετά, το αμάξι τι το κάνετε;*
- Βγάζουμε τα κασετόφωνα και τα πουλάμε… το αμάξι το πάμε σε ένα σκοτεινό μέρος, εκεί το παίρνουν, το κάνουν κομματάκια και τα πουλάνε…
- *Καλά, δεν φοβάσαι;*
- Λίγο… αλλά εντάξει... έχω τον μπαμπά μου… Δώρα, εσύ έχεις μπαμπά;
- *Ναι, έχω!*
- Μαμά; Η δική σου η μαμά ζει;
- *Ναι, είναι όλοι καλά!*
- Πώς τους λένε…; Αδέλφια έχεις;

- *Για πες μου, ο μπαμπάς, όταν πάτε σε εκείνο το μέρος, το σκοτεινό, τι κάνει…*
- Μιλάνε με τον μπαμπά μου κάτι άνθρωποι… αλλά δεν ξέρω τι λένε... όποτε πάω εκεί μου δίνουν και μια σοκολάτα…
- *Δηλαδή είναι καλοί άνθρωποι…*
- Ναι ! ! !
- *Τι άλλο σου δίνουν…*
- Τίποτα… σοκολάτες μου δίνουν και ’γώ όλο λερώνω την μπλούζα μου και με μαλώνει ο μπαμπάς μου…
- *Στο σχολείο πώς τα πας;*
- Αααα! Είμαι πολύ καλός μαθητής! Μου αρέσουν τα γράμματα.
- *Και τι δουλειά θα ήθελες να κάνεις όταν μεγαλώσεις;*
- Ακόμα δεν ξέρω τι θέλω να γίνω… μπορεί να γίνω δάσκαλος… ή πυροσβέστης…θα δω…
- *Στον ελεύθερο χρόνο σου με τι κάνεις;*
- Βλέπω πολλά παιδικά… μου αρέσει ο Shrek, οι Transformers, η εποχή των παγετώνων και… αλλά... μην το πεις πουθενά… έχω και φίλη.... ξέρεις γκόμενα...χιχιχι.... Εσύ έχεις αγόρι; Μαρία την λένε... μελαχρινή είναι και όμορφη... πιο όμορφη από σένα… (γελάει)… με θέλουν και άλλες αλλά εγώ δεν τις δίνω σημασία… το παίζω δύσκολος (γελάει)....
- *Που τη γνώρισες τη Μαρία;*
- Η Μαρία μένει δίπλα στο σπίτι μας... τα καλοκαίρια έχει ωραία θάλασσα… με την Μαρία ψαρεύουμε και πιάνουμε μεγάλα ψάρια και τα τρώμε… ωραία είναι… Εσύ ψαρεύεις;

5η Συνέντευξη

- Εεεε… καλά είναι… ήρθα με εισαγγελέα εδώ μέσα… επειδή πέθανε η μαμά μου και ο μπαμπάς μου δεν μπορούσε να μας κοιτάξει…
- *Ήρθες μόνος εδώ ή έχεις και αδελφάκια;*
- Τα αδέλφια μου… είναι σε άλλο ίδρυμα…

- *Περνάς καλά εδώ;*
- Ναι καλά… κάνω παρέα με τα άλλα παιδιά, το καλοκαίρι πάμε κατασκήνωση… τώρα συνήθισα… στην αρχή λίγο δυσκολεύτηκα…
- *Ξέρεις τι σκέφτομαι… τώρα που εσύ συνήθισες… μεγάλωσες κιόλας, τι πιστεύεις πως πρέπει να γίνει καλύτερο εδώ, να βελτιωθεί δηλαδή, ώστε το επόμενο παιδάκι που θα έρθει και θα είναι φοβισμένο, να νιώσει καλύτερα, πιο άνετα…*
- Εεεμ… τι θέλω να αλλάξει δηλαδή…
- *Ναι…*
- Που χτυπάνε…
- *Σε χτυπήσανε;*
- Μμμμ!
- *Και;*
- Τι και… πόνεσα…
- *Το είπες κάπου, παραπονέθηκες;*
- Όχι…
- Γιατί σε χτυπήσανε;
- Μαλώνει ένας, χτυπάνε και τον άλλον… Εεε, αυτό δεν είναι δίκαιο… και η μαμά με χτυπούσε πολλές φορές…
- *Για την μαμά όμως δεν άκουσα πριν κάποιο παράπονο…*
- Αυτοί είναι ξένοι… και με λόγια καταλαβαίνουμε… δεν είμαστε χαζά…
- *Όποτε τι πιστεύεις πως πρέπει να γίνει…*
- Να φύγουν όσοι δεν είναι καλοί… αλλά και όσα παιδιά δεν είναι καλά… όπως ο Κ…
- *Που πήγε αυτός;*
- Στον Βόλο… κατάλαβες που…
- *Τι θα ήθελες να γίνεις όταν μεγαλώσεις;*
- Μμμ… θα ήθελα να γίνω εισαγγελέας…
- *Ουμμμ… ωραία…! πώς και έτσι… ξέρεις τα περισσότερα παιδιά που μιλήσανε μαζί μου, θέλανε να γίνουν αστυνομικοί, πυροσβέστες, δάσκαλοι…*
- Θέλω να γίνω σαν εκείνο τον κύριο που με έφερε εδώ… καλά ε, τον κυνηγούσε ο παππούς μου με τις πέτρες αυτόν όταν ήρθε να με πάρει…
- *Ναι ε; Και αυτός φοβήθηκε; Τι έκανε;*

- Αυτός ήταν σαν τον Batman… Αυτός μου είπε «μεγάλε μην φοβάσαι» και με έβαλε σε ένα περιπολικό!

6η Συνέντευξη

- *Πόσο χρονών είσαι*;
- Έντεκα…
- *Και πόσο καιρό είσαι εδώ;*
- Ένα χρόνο… ήρθα γιατί δεν είχαμε λεφτά και είχε πρόβλημα η μαμά μου, εγχείρηση έπρεπε να κάνει και έτσι δεν μπορούσε να με ταΐσει μετά.
- *Έχεις και άλλα αδερφάκια;*
- Ναι, δύο. Είναι σε άλλο ίδρυμα…
- *Πώς ήταν στην αρχή όταν ήρθες εδώ και δεν ήσουν με τη μαμά, τον μπαμπά και τα αδέρφιά σου; Ήταν δύσκολα;*
- Ε, λίγο γιατί ο μπαμπάς μου πριν από είκοσι μέρες πέθανε και δεν ήταν και κανονικός μπαμπάς μου…
- *Που είναι ο κανονικός ο μπαμπάς σου;*
- Από τη Κ… κάτω.
- *Δηλαδή η μαμά με το μπαμπά χώρισαν και έτσι η μαμά πήρε άλλο μπαμπά;*
- Ναι. Πήρε άλλο μπαμπά και μετά πήρε το μπαμπά γιατί μόνος του δεν μπορεί να μένει όλο.
- *Τι σου αρέσει πιο πολύ εδώ μέσα;*
- Τι μου αρέσει; Αχ…
- *Πες μου τότε τι δεν σου αρέσει εδώ μέσα.*
- Δε μ' αρέσει να με χτυπάνε.
- *Με τους υπαλλήλους εδώ μέσα πώς τα πάς;*
- Μια χαρά … κάποια μέρα όμως μας βαράνε, καλό μας κάνουνε.
- *Δηλαδή πιστεύεις πως έχουν δίκαιο;*
- Καμιά φορά…
- *Τί είναι αυτό που φοράς; Σκουλαρίκι; Καλά τόσο μικρούλης και φοράς σκουλαρίκι;*

- Μ’ αρέσει γιατί θέλω να με κοιτάνε οι κοπέλες και θέλω να γίνω πιο όμορφος…
- *Είσαι ευχαριστημένος με τη συμπεριφορά των υπαλλήλων;*
- Εντάξει είμαι … καμιά φορά όμως φεύγουμε χωρίς άδεια… (χα, χα, χα…)
- *Είναι σωστό να φεύγεις έτσι χωρίς άδεια;*
- Ε… καμιά φορά. Είναι πολύ βαρετό να κάθεσαι εδώ μέσα όλη την ώρα… και όλο να κάθεσαι και όλο να κάθεσαι και ούτε μια βολτίτσα να μην πηγαίνεις…
- *Και όταν φεύγεις που πηγαίνεις;*
- Ε… όπου με πάει το μυαλό μου…
- *Ναι βρε αγόρι μου, αλλά είναι σωστό να φεύγεις έτσι απλά χωρίς να ζητήσεις πρώτα άδεια;*
- Ε… από τη μια έχουμε και εμείς δίκιο όμως, γιατί αντί να μας πάρει ένας υπάλληλος να μας πάει μια βόλτα είμαστε κλεισμένοι εδώ μέσα συνέχεια και είναι πολύ βαρετό αυτό το πράγμα κυρία σας λέω… μόλις τους λέμε κάτι όλο ΟΧΙ, ΟΧΙ, ΟΧΙ είναι όλοι τους…
- *Έχεις καπνίσει καμιά φορά;*
- Μόνο μια γιατί μου έδωσε αυτός (δείχνει το φίλο του και γελάει)…
- *Έτυχε κάποια φορά να πάρεις κάτι από κάποιον, κάτι που όμως δεν ήταν δικό σου;*
- Ναι…
- *Τι έχεις πάρει;*
- Ε… να, από τα περίπτερα που έχουν κάτι παιχνίδια, ε, να… από εκείνα μόνο πάω και βγάζω τα λεφτά. Εμείς Δώρα έχουμε ένα μαγαζί και όταν η μαμά μου δεν μου δίνει λεφτά όταν τη ζητάω, πάω τότε εγώ κρυφά, κρυφά και βγάζω από κάτω τα λεφτά.
- *Τι να τα κάνεις εσύ τόσα λεφτά μικρό παιδί;*
- Πάω ακόμη και Τουρκία γιατί είναι πολύ κοντά από το σπίτι μου… μια φορά με το ποδήλατο παραλίγο να με χτυπήσει ένα αυτοκίνητο αλλά ευτυχώς πρόλαβα και έστριψα.
- *Από το σχολείο έχεις φύγει ή μόνο από το Κέντρο;*
- Εγώ ναι, ναι, βέβαια… Έφυγα γιατί δε μου άρεζε εκεί μέσα επειδή όλη την ώρα λένε φύγε από εδώ και φύγε από εκεί…
- *Και που πήγες;*
- *Πήγα Κ…*

7η Συνέντευξη

- *Ξέρεις τι μου είπε ο Ανδρέας…; Αν μια μέρα κλειδωθεί η πόρτα μας μπορεί να έρθει να μας ανοίξει…*
- *Μπορείς να το κανείς αυτό; Πως θα μ' ανοίξεις; Να, έλα να κλειδώσουμε την πόρτα και να πετάξουμε το κλειδί… Πως θα μου ανοίξεις…;*
- *Όχι με τα εργαλεία τους θα έρθει! Εμείς δεν έχουμε εργαλεία!*
- Μπορώ και έτσι…! να τραβήξω έτσι μια δυνατά στο χερούλι και…
- *Όχι, όχι, εσύ τι μου είπες… θα πάρεις εργαλεία, από πού μου είπες…*
- Εργαλεία, κλειδί, κατσαβίδι…
- *Από πού θα τα πάρεις…, ποιός έχει τέτοια εργαλεία…;*
- Ο μπαμπάς μου!!!
- *Ο μπαμπάς σου και ο …;*
- Ο θείος και ο παππούς μου!
- *Α! έχουν εργαλεία και ανοίγουν τις πόρτες ε;*
- Ναι. (απαντά με νεύμα).
- *Δηλαδή πώς τις ανοίγουν ρε Ανδρέα; Βάζουν τα εργαλεία μέσα και τις ανοίγουν τις πόρτες;*
- Να εδώ… έλα να σου δείξω κάτι… είναι το κλειδί… Έλα λίγο…
- *Ναι, ναι βλέπω…*
- *Βλέπω…*
- Όχι δε βλέπεις, έλα μαζί μου να δεις τι κάνω!
- *Ναι, πες μου…*
- Έλα να δεις και εσύ! Έχει αυτό το σίδερο, για να βάλεις εδώ μέσα και ανοίγει. Για να βάλεις εδώ και να κάνεις μια έτσι και ανοίγει…
- *Και ο μπαμπάς σου το έχει κάνει αυτό;*
- Ναι!
- …Άκου, άκου τι είπε ο Ανδρέας. Ο μπαμπάς του πήρε αυτοκίνητο με του Ανδρέα τα λεφτά… Καλά ο Ανδρέας τώρα μια στάλα παιδί από πού έχει λεφτά να πάρει… Πού τα βρήκες τα λεφτά…

- Κλέβω!!!
- Όπου να' ναι σκαρφαλώνω και φεύγω… μπορώ να κατεβώ από εκεί κάτω, να σκαρφαλώσω…
- *Δηλαδή εσύ τώρα μπορείς το βράδυ να ρθεις και να μας κλέψεις;*
- Μπορώ, έχω και στις τσέπες μου εκείνα που βάζουν στα πόδια και σκαρφαλώνεις.
- *Τι βάζουν στα πόδια;*
- Είναι κάτι σίδερα… τα βάζεις και σκαρφαλώνεις.
- *Ας το καλό… α! και εμείς κλείνουμε την πόρτα μας…, δηλαδή και από το παράθυρο μπορούν να 'ρθουν να ανοίξουν και να…*
- Και βέβαια! Ειδικό κλειδί έχει!
- *Και εμείς όμως τα λεφτά μας…*
- Από ΄κει… ειδικά… από 'κει… από πίσω…
- *Αφού έχει σίδερο, σίδερο έχει στο παράθυρο…*
- Σίδερο; Άντε να πάρουμε το ειδικό κλειδί και θα σου πω εγώ…
- *Τι θα γίνει, θα κόψετε το σίδερο;*
- Δε ξες τι κάνουνε. Έχουν και ένα μηχάνημα σαν μαχαίρι εδώ και κόβει όλα… δεν ακούγεται άμα βάλεις την ψιλή φωνή! Έχουνε ειδικά κλειδιά…
- *Ναι, αλλά εμείς τα λεφτά μας θα τα έχουμε καλά κρυμμένα!*
- Νομίζεις, δε μπορούμε να τα… εμείς όλα τα σπάζουμε εδώ μέσα…
- *Και εσύ; … έχετε μπει σε τέτοιο σπίτι μαζί με τον μπαμπά σου;*
- Ναι!
- *Και η μαμά σου τι έλεγε για αυτό;*
- Άμα, με χτυπήσει η μαμά μου.. ξύλο που θα φάει από τον μπαμπά μου…

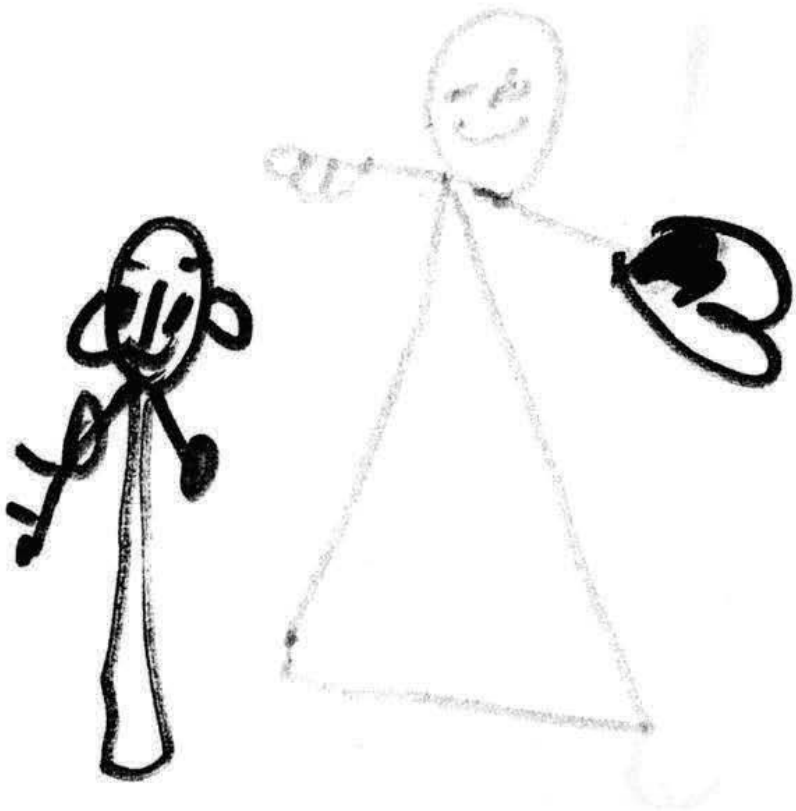

8η Συνέντευξη

- *Πόσο καιρό φιλοξενείσαι στο Κέντρο;*
- Πέντε χρόνια.
- *Τι έγινε και ήρθες εδώ;*
- Βρίσκομαι στο ίδρυμα γιατί έχω έναν μαλάκα, αλκοολικό γέρο και μια μάνα που δεν του πήγαινε κόντρα. Βασικά η μάνα μου με έστειλε εδώ για να πάω σχολείο με την ησυχία μου… ξέρεις, για να’ χω την ηρεμία μου… να μπορώ να διαβάζω…

- *Θα ήθελες να μου μιλήσεις για τη σχέση σου με τον πατέρα σου;*
- Είχα πρόβλημα με τον μαλάκα… και η μάνα μου έχει... έρχονταν από το καφενείο και ξεσπούσε πότε σε μένα και πότε στην μάνα μου… η μάνα μου τον άντεξε για λίγο καιρό ακόμα και μετά σηκώθηκε και έφυγε. Να ψοφήσει ο πούστης…
- *Εδώ είναι καλύτερα φαντάζομαι… τουλάχιστον έχεις την ηρεμία σου, έτσι;*
- Καλά είναι… έχω το φαγητό μου, έχω το χαρτζιλίκι μου, τους φίλους μου…
- *Προσαρμόστηκες εύκολα εδώ;*
- Ε… στην αρχή ήταν δύσκολα… Εκείνο τον καιρό και εγώ είχα τις μαύρες μου…
- Καλύτερα εδώ από το να με δέρνει ο μαλάκας.
- *Πώς τα πας στο σχολείο;*
- Εντάξει… θα ήθελα να περάσω στο πανεπιστήμιο… ξέρεις, φοιτητική ζωή και έτσι… μου αρέσουν οι υπολογιστές οπότε μάλλον θα ήθελα να πάω εκεί. Αν δεν είχα χάσει και μερικές χρονιές γιατί είμαι και λίγο τεμπέλης με το διάβασμα αλλά εντάξει, κάτι θα κάνω. Θα προσπαθήσω και ότι βγει…
- *Βαριέσαι έτσι;*
- Ε… λίγο… με το ζόρι διαβάζω… το μυαλό μου είναι στην γύρα και χαλαρά…. με γκαζώνουν καμιά φορά και οι καθηγητές... τα γνωστά, κάτσε διάβασε και τέτοια…
- *Με τη μαμά σου έχεις σχέσεις*;
- Όχι όπως παλιά… ξαναπαντρεύτηκε έκανε ένα μωρό και πνίγεται… έχω καιρό να της μιλήσω.

9η Συνέντευξη

- *Τι ηλικία έχετε;*
- Δεκαοκτώ και δεκαεπτά…
- *Εγγραφήκατε μαζί;*
- Ναι…
- *Νωρίτερα είχατε φιλοξενηθεί σε άλλο Κέντρο…*
- Ναι, περάσαμε από το…

- Πολύ παλιά…
- Ήμασταν Α΄, Β΄ δημοτικού…
- *Πώς… εάν ήσασταν στο δημοτικό…*
- Ήμασταν πρώτα με τους γονείς μας, μετά μπήκαμε εκεί… μετά ξανά με τους γονείς μας και μετά ήρθαμε εδώ όταν ήμουν στην Ε΄ δημοτικού εγώ και Δ΄, ο αδελφός μου…
- *Θα θέλατε να μου πείτε τι έγινε και ήρθατε εδώ;*
- Πώς ήρθαμε εδώ… είναι λίγο πολύπλοκο να σου εξηγήσουμε… υπήρχε ένα πρόβλημα με τον πατέρα που δούλευε βράδυ σε καράβι και έπρεπε να μένουμε με κάποιον να μας φροντίζει… κάποιον που θα μας πρόσεχε τα βράδια… μετά εμείς χάσαμε την επαφή με τον πατέρα μας….
- *Η μητέρα σας;*
- Η μητέρα μας δεν ήταν εδώ, ήταν στην χώρα της…
- *Οι σχέσεις των γονιών σας ήταν καλές;*
- Μαλώνανε… ξύλο!
- Μετά εμείς χάσαμε την επαφή με τον πατέρα μας και αυτή η γυναίκα που μας πρόσεχε μας έβαλε μέσα…
- *Με τον πατέρα σας έχετε σχέσεις;*
- Τώρα έχουμε… τώρα όμως… έχει ένα χρόνο που βρήκαμε τα ίχνη του…
- *Εδώ πως περνάτε;*
- Τα συνηθισμένα… έχουμε σχολείο έτσι; Θα ξεκινήσουμε κατά τις εφτά θα πάμε στο σχολείο, θα γυρίσουμε… μέχρι κάποια ηλικία στο γυμνάσιο, είχαμε διάβασμα με τις καθηγήτριες… μετά μια-δύο ώρες φαγητό και μετά έξω.
- *Εσένα πως που φαίνεται εδώ;*
- Καλά είναι… βασικά πιστεύω πως εάν δεν ήμουν εδώ δε θα ήμουν αυτός που είμαι τώρα… εδώ μέσα κοινωνικοποιήθηκα… βρήκα παρέες, φίλους… ενώ παλαιότερα που ήμουν στο σπίτι δεν ήμουν τόσο ανοιχτός.
- Θα ήμασταν τελείως διαφορετικοί… καμιά σχέση…
- *Τι αλλαγές επήλθαν;*
- Εμείς περάσαμε… όταν σκέφτομαι την ζωή μου… περάσαμε τρία στάδια… ήτανε το πρώτο στάδιο που μέναμε με τους γονείς μας στην Χ…, το δεύτερο στάδιο που μέναμε στην Κ… με εκείνη την γυναίκα, και το τρίτο που ήρθαμε εδώ πέρα…

βλέπω πως έχω αλλάξει…. τελείως διαφορετικά πράγματα… κατάλαβες…; εκεί ήμασταν τελείως τσογλάνια… ήμασταν όλοι μέρα μόνοι…. κανένας δεν μας πρόσεχε…

- *Είχαμε ακόμη και παραβατική συμπεριφορά….*
- Κοίτα…, είναι πως το βλέπεις… εμείς, το κάναμε για να παίζουμε… κατάλαβες;
- Μπαίναμε σε κάτι φορτηγά που ήταν παρκαρισμένα τα ανοίγαμε και κάναμε ότι οδηγούσαμε…
- Ένα σπίτι που ήτανε απέναντι, το νομίζαμε για εγκαταλελειμμένο… βρήκαμε τρόπο, το ανοίξαμε… τελικά έμενε κάποιος εκεί μέσα και… το ανοίξαμε…
- *Οι δύο σας;*
- Ήμασταν τρία – τέσσερα άτομα…
- Σου λέμε για τότε έτσι…
- *Ναι, εννοείται…*
- Ήθελα να οδηγήσω το αμάξι, κατάλαβες; δεν το έκλεβα… το άνοιγα… αλλά σκέφτομαι πως άμα αυτό εδώ εγώ το συνέχιζα και έμενα εκεί πέρα και ήξερα πώς να ανοίγω το αμάξι, στο τέλος, τι; δεν θα άνοιγα ένα αμάξι έτσι για να το…
- *Όταν πρωτοήλθατε ήταν δύσκολα; είχατε προβλήματα εγκλιματισμού;*
- Τι προβλήματα…; Μες την τρελή χαρά ήμασταν…
- Εγώ θυμάμαι τα παιδιά που φωνάζανε… «Να οι καινούργιοι…».
- Βασικά για εμάς ήτανε ιδιαίτερη η κατάσταση γιατί εκεί που μέναμε δεν ήταν το καλύτερο μας… για παιδιά…
- Εδώ ήταν πιο… μέναμε κλεισμένοι μέσα στο σπίτι… μέσα στο σπίτι για χρόνια… δύο χρόνια δεν μας αφήνανε να παίξουμε έξω…
- Δεν μας αφήνανε και από την άλλη φοβόμασταν να το ρωτήσουμε κιόλας…
- Στο τέλος ξέρεις μαλώναμε μεταξύ μας για το ποιός θα πάει να ρωτήσει…
- *Είναι καλό πάντως που είστε και οι δύο μαζί.*
- Εγώ πάντως… ε, από την μέρα που θυμάμαι τον εαυτό μου… πάντα υπήρχαν άτομα δίπλα μου που συμπάθησα αλλά πάντοτε δίπλα μου ήτανε ο αδελφός μου.
- *Πώς είναι σχέσεις σας με τους ανθρώπους που εργάζονται εδώ;*
- Βασικά είναι με τη διάθεση που έχει αυτός… εμείς έχουμε διάθεση για όλους… αλλά υπάρχουν κάποιοι που δεν είναι από τη φύση τους να κάνουν τέτοιες

σχέσεις παραπάνω… είναι στο τυπικό… το τυπικό δεν είναι κακό αλλά ούτε και το καλό… υπάρχουν άλλοι που σε θεωρούν φίλο τους… μιλάνε μαζί σου, βγαίνουμε έξω σε ταβέρνες, καθόμαστε… κατάλαβες…

- *Τι προτείνετε για την καλύτερη λειτουργία του Κέντρου;*
- Καλύτερες εγκαταστάσεις, καλύτερες σχέσεις με τους υπαλλήλους, γιατί είπαμε υπάρχουν κάποιοι, θέλουν κάποιοι… να γίνουν ακόμη καλύτερα… κάποιο κονδύλιο παραπάνω…
- Ξέρεις ποιό είναι το μεγαλύτερο πρόβλημα εδώ μέσα; Το χρηματικό. Αυτό φέρνει αλυσιδωτά προβλήματα… κατάλαβες:
- Παίρνουμε 90 € τον μήνα, αυτοί που είναι πάνω από δεκαπέντε έτσι; Υπάρχουν μήνες που κάτι θα θέλεις να πάρεις, στις δεκαπέντε μέρες έχουν φύγει όλα… τι κάνεις; το θέμα είναι ότι να πας έξω θα σε κεράσει μια φορά η γκόμενα, μια φορά μια φίλη, μετά αρχίζεις και αγχώνεσαι ξες… είσαι το ορφανό που δεν έχει λεφτά… νιώθεις ότι είσαι μόνος σου… χωρίς να το προκαλείς…
- *Είπες «όρφανο»… νιώθετε πως κουβαλάτε αυτό το στίγμα;*
- Έτσι είναι… είναι το στίγμα του ότι μένεις εδώ πέρα…
- Εγώ όταν ήμουν μικρός θυμάμαι που πάντα λέγαμε να μη λέμε ότι πάμε στο ίδρυμα… λέγαμε ότι πάμε «επάνω» για μην ακούγετε, γενικά…ήτανε σαν ντροπή… τώρα πιστεύω, αισθάνομαι περήφανος…
- Εγώ το φωνάζω «κολέγιο»… έτσι το λέω… οι ταξιτζήδες μου το έχουν πει… «Ξέρεις ποιο είναι το κολέγιο; Το παλιό ορφανοτροφείο!»… «Orfan», ξέρεις…
- *Φίλους έχουμε εδώ;*
- Φίλους… δεν είναι φίλοι… αδέλφια είναι όλοι…!
- *Τι σχέδια έχετε για το μέλλον; Θα θέλατε να κάνετε οικογένειες;*
- Φυσικά! Έχω σκεφτεί πολύ για αυτό τι θέμα θα ήθελα να είμαι ο καλύτερος πατέρας… το βλέπω σαν… επειδή εγώ ποτέ δεν είχα πατέρα, μητέρα μόνο αδελφό είχα, θέλω να νιώσει το παιδί μου ότι έχει πατέρα, όχι αυτό που νιώθω εγώ…
- Εγώ φοβάμαι πολύ για τη δική μου οικογένεια… δεν ξέρω… φοβάμαι για τον εαυτό μου… δεν ξέρω… μερικές φορές βλέπω παιδιά από έξω… και λέω μακάρι θεέ μου το παιδί μου να μην γίνει έτσι… να έχεις οικογένεια και να είσαι έτσι…να έχεις τους γονείς σου και να μην γουστάρεις… να θέλεις να φύγεις…

- *Τι είναι αυτό που κάνει ένα παιδί να θέλει να φύγει από το σπίτι;*
- Και εμείς όταν ήμασταν μικροί το είχαμε σκάσει… Ήταν ένα άτομο που νοίκιαζε την σοφίτα και πλήρωνε το νοίκι. Μια φορά που πλήρωσε το νοίκι είδα που βάλανε τα λεφτά και τα πήρα… ποτέ δεν είχαμε λεφτά… θυμάμαι πήραμε γαριδάκια… πήγα τότε και πήρα για 4000 δρχ. γαριδάκια… πήγα στο σχολείο με την τσάντα με τα γαριδάκια… τα είδε η δασκάλα και πήρε τηλέφωνο… τότε εγώ φοβήθηκα… πήγα και κάθισα σε ένα πάρκο και έλεγα πως δε θα ξαναπάω πίσω…
- *Με το σχολείο πως τα πάτε; Στον τοίχο βλέπω αριστεία…*
- Καλά… παλιά που ήμουνα κλεισμένος στο σπίτι, έπρεπε να κάνουμε κάτι να περάσει η ώρα. Το ίδρυμα για όποιον θέλει, μπορεί να δώσει πάρα πολλά… εγώ ήθελα και πήγα… Ήθελα να γίνω πρώτος μαθητής, ok; … εδώ μου δόθηκε υπεραρκετή βοήθεια…
- *Καταλαβαίνω… ενδεχομένως στο σπίτι σας να μην είχατε αυτήν την βοήθεια.*
- Α, καλά… εννοείται!
- *Εκτός από τη βοήθεια υπάρχει ασφάλεια, φαγητό, στέγη… αλήθεια δεν είναι;*
- Εννοείται. Στέγη και φαγητό είναι μια χαρά… τόσα δεν είχαμε στο σπίτι μας…

10η Συνέντευξη

- *Φαντάζομαι πως ο καθένας σας έχει μια μικρή ιστορία να μου διηγηθεί, σωστά;*
- Εγώ πριν έρθω εδώ ήμουνα σε άλλο ίδρυμα… φυσικά δεν ήταν δικιά μου η απόφαση να έρθω εδώ πέρα… απλά δεν το επιτρέψανε οι συνθήκες να κάνω κάτι το διαφορετικό… οικογενειακές, οικονομικές συνθήκες δεν μου επιτρέψανε να κάνω κάτι διαφορετικό…
- Εγώ έμενα σε ένα χωριό, μετά για ένα χρονικό διάστημα πήγαμε να μείνουμε εκεί που σου είπα πριν… ξεχάσαμε το ρεύμα ανοιχτό και με στείλανε να το κλείσω και να το πληρώσω… μετά δεν γύρισα… πήρε φωτιά το σπίτι… μετά αλητείες το ένα το άλλο… μετά σταμάτησα το σχολείο και ήρθα εδώ…
- Πάνω κάτω τα ίδια πιστεύω… δεν είναι ότι δεν έχουμε γονείς… απλά έναν από τους δύο (γονείς), σίγουρα τον έχουμε μακριά… ή δεν τον έχουμε καθόλου… εγώ ας πούμε είχα μόνο την μάνα μου… που είναι άρρωστη… από τον πρώτο

χρόνο που ήρθα και ήμουνα εδώ είχα μπει στο κλίμα… στο ότι ξέρω γιατί έρχομαι… ότι όλα θα είναι για το καλό μου… με αυτήν την έννοια… ίσα, ίσα έτσι βοηθάω και την οικογένεια μου έτσι…

- Δεν χρειάζεται να λέμε πολλά, πολλά… από τα μεγαλύτερα παράπονα που έχει το κάθε παιδί που ζει εδώ πέρα δεν είναι ότι κάτι του λείπει… ξέρουμε ότι υπάρχουν όρια… ξέρουμε ποια λεφτά δίνει το κράτος για τις ανάγκες του ιδρύματος… ξέρουμε πως ο διευθυντής μας τρέχει να προλάβει από εδώ και από κει… ένα από αυτά που με πειράζει είναι εδώ και χρόνια, αλλά εγώ δεν μπορώ να το αλλάξω εγώ… πρέπει να το αλλάξει η τοπική κοινωνία, είναι ότι το λένε ορφανοτροφείο ακόμα… δηλαδή «Α…! τα παιδιά από το ορφανοτροφείο», δηλαδή να μπαίνεις στο ταξί και τους λες στο Κέντρο Μέριμνας και να σου λένε «α! στο ορφανοτροφείο…».
- *Και στο σχολείο είχατε ανάλογα προβλήματα;*
- Να σου πω… είμαστε μια ομάδα οι πιο μεγάλοι, είμαστε γύρω στα δεκαπέντε άτομα που μετά από την ηλικία των δεκαπέντε – δεκαέξι… και επειδή μεγαλώσαμε στο Κέντρο, έχουμε άλλη νοοτροπία πλέον… έχουμε επιλέξει τους φίλους μας που δεν το βλέπουν έτσι…
- Αυτά τα ζήσαμε έντονα στο δημοτικό…
- Εκεί είχαμε όλοι πρόβλημα… «Α… αυτός είναι από εκεί… δε θα τον κάνουμε παρέα…».
- Πλέον και να υπάρχουν τέτοιες κουβέντες πισώπλατα, δε δίνουμε σημασία…
- Τότε ήταν και η ηλικία τέτοια… έλεγες γιατί ρε πούστη μου να με κάνουν έτσι, τι φταίω… γιατί να γίνεται αυτό εναντίον μου… περνάω τόσα που περνάω και αυτό… και όλοι με έχουνε δακτυλοδεικτούμενο… «Ο… αυτός…»… χωρίς να φταίω…
- Βγάζουν εύκολα συμπεράσματα…
- *Τί συμπεράσματα;*
- Ορφανοτροφείο ίσον ίδρυμα ίσον για το παιδί ότι είναι αλήτης, κοπρόσκυλο.. ότι δεν είναι καλό παιδί… μια ζωή ακούω το ίδιο πράγμα… χωρίς να δίνουμε το δικαίωμα πως κάνουμε κάτι, πως δημιουργούμε καταστάσεις… στην τελική εμείς έτσι είμαστε… είμαστε μεταξύ μας καλά, δεν θέλουμε άλλον από έξω… σε όσους αρέσουμε όπως είμαστε…

- *Άλλα προβλήματα αντιμετωπίζετε;*
- Υπάρχει έλλειψη προσωπικού εδώ… έχουμε ψυχολόγο. Θα μπορούσε να υπάρχει και κοινωνική λειτουργός, παιδοψυχολόγος…
- *Οι σχέσεις σας με αυτούς που εργάζονται εδώ;*
- Με τους περισσότερους μια χαρά…
- Κάποιες φορές, κάποιες διαφωνίες είναι μέσα στο πρόγραμμα…
- Αυτοί που μαλώνουν εδώ και δεν καταλαβαίνουν είναι τα παιδιά…
- Βέβαια ξέρουμε και για άλλα Κέντρα… τα καλοκαίρια που πηγαίναμε σε κατασκηνώσεις, υπήρχαν παιδιά και από άλλα ιδρύματα… προσωπικά εγώ σαν ομαδάρχης σε θάλαμο με παιδιά από άλλο ίδρυμα, τα παιδιά αυτά δεν έχουν καμιά σχέση με τα παιδιά μας… οι δικοί μας είναι δυο επίπεδα πιο φρόνιμοι…. σαν παιδιά είναι πιο ζωηροί… εννοείται.
- *Πότε λέμε ένα παιδί «ζωηρό»;*
- Να του μιλάς και να μην καταλαβαίνει… να του μιλάς και να κάνει το δικό του, να χειροτερεύει…
- *Η συμπεριφορά αυτή μπορεί να περιλαμβάνει και παραβατικότητα…;*
- Εννοείται… υπήρχαν άτομα εδώ μέσα που κλέβανε και πιο χοντρά πράγματα… ειδικά μέχρι να προσαρμοστούν στο ίδρυμα…
- Τα περισσότερα παιδιά που κλέβουν από εδώ, πιστεύω πριν έρθουν είχαν αυτήν την τάση…
- Κάποια παιδιά που είναι ζωηρά και ζήσανε κάπως στο σπίτι τους, κατευθείαν μπαίνουν στο κόλπο…
- Εγώ πιστεύω πως κανένα παιδί δεν έχει την πρόθεση να κλέψει… ίσως παρασύρονται… βλέπουν τους γύρω που έχουν τόσο πράγματα και λένε «εγώ γιατί να το έχω…».
- *Το Κέντρο λειτουργεί καλά;*
- Μια χαρά είναι… δεν χρειάζεται να γίνει τίποτα!
- Το θέμα είναι πως δεν ξέρουμε πώς είναι τα καλύτερα…
- Να σου πω… το υπουργείο να στείλει περισσότερα λεφτά… έστω κατά ένα 30€ να μεγαλώσει το χαρτζιλίκι των παιδιών…

- Και όχι μόνο τα λεφτά… να υπάρχει ηθική υποστήριξη… όχι μόνο για τα μικρά παιδιά αλλά και αυτούς που είναι μεγαλύτεροι… κάποιος να σου μιλήσει, να σε συμβουλέψει…
- Να μπαίνουν υπάλληλοι που να έχουν σχέσεις με τα παιδιά… να μπορούν τα κουμαντάρουν τα παιδιά… θέλει χαρακτήρα… Άλλοι δεν έχουν τις γνώσεις…πολλοί δεν μας καταλαβαίνουν… αλλά πως… δεν ζήσαν αυτά που ζήσαμε εμείς…
- Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα είναι έχουμε είναι το ότι με τα χρόνια που περνάνε και μεγαλώνεις θέλουν να σε σουτάρουν για να φέρουν άλλο παιδί…κατάλαβες…
- Με κάποιους δεν μιλάμε καθόλου… Ούτε που μας ξέρουν…
- *Πως γίνεται αυτό; Δουλεύουν εδώ και δεν σας ξέρουν;*
- …Ναι… έρχονται στο συμβούλιο κάποιοι… πληρώνονται και φεύγουν…
- Δεν μιλάνε ποτέ με τα παιδιά…
- Μπαααααα… με καμία… μιλάνε μεταξύ τους… κι αν σου μιλήσουν είναι για να σε μαλώσουν… «Γιατί έκανες αυτό… γιατί εκείνο… θα σε διώξω από το ίδρυμα…».
- *Θα ήθελες να τους πεις κάτι…*
- Να κάτσουν να μιλήσουν με τα παιδιά… μόνο αυτό!
- Πάντως άσχετα με όλα τα προβλήματα το καλό με εδώ είναι πως αν ήμασταν έξω θα ήμασταν χειρότεροι…
- Μαθαίνεις να ζεις με άλλα άτομα… ας πούμε εγώ όταν πάω σπίτι μου θέλω να δω και τον κάποιον… εδώ μέσα… μου λείπουν… έχω μάθει να ζω με τα παιδιά…κοιμάμαι μόνος και δε μπορώ… θέλω να κοιμούνται και άλλοι μαζί μου στο δωμάτιο…
- Θέλεις να ζεις μαζί με τους άλλους… Είναι πάρα πολύ ωραίο…
- *Τι φαντάζεστε πως θα σας είχε συμβεί εάν δεν είχατε φιλοξενηθεί από το Κέντρο…*
- Θα είχαμε μεγαλύτερα ζόρια…
- Της φυλακής τα σίδερα… και αν όχι εκεί… σε εκείνον το δρόμο…

11η Συνέντευξη

- *Πώς τα περνάς εδώ;*
- Δεν είναι και τόσο καλά… είναι πολλά πράγματα που με μας αρέσουν… Τα περισσότερα παιδιά που λένε καλά πράγματα είναι γιατί φοβούνται…
- *Τι φοβούνται;*
- Να μην τα διώξουνε… Τα λεφτά που μας δίνουνε είναι πολύ λίγα… δεν μας φτάνουμε ούτε μέχρι το περίπτερο…
- *Κάτι άλλο εκτός από λεφτά;*
- Εεεε εντάξει… καμιά φορά όμως άμα κάνουμε βλακείες μέχρι και ξύλο πέφτει…
- *Γιατί όμως να συμπεριφέρονται έτσι…*
- Δεν ξέρω… μπορεί και αυτοί να έχουν προβλήματα στα σπίτια τους..
- *Ήταν καλύτερα που ήρθες εδώ;*
- Κατά κάποιο τρόπο ναι… κατά κάποιο όχι… ήταν κακό γιατί δεν το διάλεξα εγώ…

12η Συνέντευξη

- *Έχουμε πάρει ποτέ κάτι που δεν ήταν δικό μας;*
- Ναι, εγώ πάρει… πολλές φορές…
- Και εγώ κυρία πήρα παιχνίδια, τσίχλες, σοκολάτες από περίπτερα…, μια φορά πήρα και λεφτά…
- *Και τι τα έκανες…*
- Πήρα ένα mp4…
- Ναι… πες την αλήθεια τι πήρες… μια κάποτο…
- Πήρα διάφορα πράγματα… (γελάνε).
- *Κατάλαβα τι πήρες…*
- Όχι, όχι… γιατί την λέτε ψέματα…
- Πες το ρε… Δώρα, …προφυλακτικά πήρε… (γελάνε και σκουντιούνται…).
- Είμαστε άντρες…
- Ψέματα λες…
- Πήρε προφυλακτικά και μετά πήγε σε μια…
- *Έχεις πάει…*

- Όχι… ψέματα λένε…
- *Δεν είναι κακό αγάπη μου… απλά τώρα είσαι πολύ μικρός… έτσι δεν είναι…*
- Ναι… άλλα όταν μεγαλώσουμε θα πάμε ε;
- *Τότε ναι… τώρα όμως είστε παιδάκια...*
- Να σου πω εγώ τι έκανα… μια φορά εγώ πήγα στο……. (Αναφέρεται σε γνωστό πολυκατάστημα) μπήκα με κάτι παλιά παπούτσια και βγήκα…
- Να πω…
- *Ναι, φυσικά…*
- Μια φορά πήγα με αυτόν τον βλάκα… μπήκαμε σε ένα super market…
- *Και…*
- Εεε, εγώ κάθισα έξω και περίμενα και βγαίνει αυτός ο βλάκας με μια υπάλληλο… εκεί μέσα τον πιάσανε… «Και μην το ξανακάνεις…» και τέτοια του έλεγε…
- Ένα ταφ είχα κλέψει…
- Και του λέω: «ρε μαλάκα το ταφ τι θα το κάνεις… ρε μαλάκα…» (έντονα γέλια).
- *Πες μου πως έβγαλες το ταφ από την μπρίζα…*
- Όχι… όχι τα πουλούσανε…
- Είχα μπει μέσα, είχα πάρει κάποια πράγματα… βρήκα έξω μετά… και κάποιος είχε μείνει μέσα…
- *Και…*
- Πήγα να τον βρω…. φεύγοντας βλέπω ένα ταφ… και λέω… πρέπει να σου χρειάζεται αυτό εδώ πέρα… το παίρνω και αυτό… (έντονα γέλια)
- Καλέ ε; πολύ γέλιο… τον μαλάκα πήρε το ταφ…

***β*. Συνεντεύξεις με το διοικητικό και το επιστημονικό προσωπικό των κέντρων παιδικής προστασίας**

1η Συνέντευξη

- Η παιδόπολις, ήταν και εξακολουθεί να είναι ίδρυμα κοριτσιών… μετά τον πόλεμο φιλοξενούσε παιδιά των οποίων οι οικογένειες είχαν βασικά, οικονομικό πρόβλημα… λειτουργούσε ως οικοτροφείο τότε… τα τελευταία χρόνια όμως οι εισαγωγές των παιδιών στο ίδρυμα αυτό, είναι με εισαγγελική παρέμβαση, που σημαίνει ότι τα παιδιά προέρχονται από κακοποίηση, παραμέληση, εγκατάλειψη, με σοβαρούς ηθικούς κινδύνους… όταν λέμε εισαγγελική εντολή εννοούμε ότι αφαιρέθηκε η γονική μέριμνα από τους γονείς, που είναι πάρα πολύ σοβαρό, σημαίνει ότι είναι ακατάλληλοι για παίξουν το γονεϊκό ρόλο και δίνεται σε εμάς. Έτσι λοιπόν, τα παιδιά εδώ, έρχονται με σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα, εφόσον προέρχονται από σοβαρά πολυπροβληματικό περιβάλλον. Οι ηλικίες των παιδιών που δεχόμαστε είναι από 6,5-7 ετών και πάνω, από σχολική ηλικία και μετά μέχρι την ενηλικίωσή τους και καμιά φορά παραμένουν και εφόσον έχουν ενηλικιωθεί, εάν δεν έχουν ταχτοποιηθεί… δεν ανοίγουμε την πόρτα μας να πούμε βγείτε έξω γιατί τώρα γίνατε 18 χρονών και ενηλικιωθήκατε… εδώ είναι το σπίτι τους. Είμαστε ένα ίδρυμα οικογενειακού τύπου, δηλαδή το κάθε σπίτι έχει έναν ορισμένο αριθμό παιδιών, εγώ είμαι εδώ 14 χρόνια, από το Ιούνιο του ‘96… πάνω από 12 παιδιά δεν επιτρέπω να είναι σε κάθε σπίτι για να μπορεί να ελέγχεται ο χώρος και να είναι μια μικρή οικογένεια όλα τα παιδιά. Δεχόμαστε και αγοράκια, όταν είναι αδέλφια, μέχρι 12 ετών, από τα 12 όταν μπαίνουν πια στην εφηβεία τους μεταστεγάζονται στο γειτονικό Κέντρο Παιδικής Μέριμνας Αρρένων και αυτό το φροντίζουμε για είναι κοντά και να μπορούνε να έρχονται τα Σαββατοκύριακα και να υπάρχει επαφή των αδελφών μεταξύ τους, να μη σπάσει αυτό το δέσιμο, γιατί μορφή οικογένειας αποτελούν τα παιδιά από την ώρα που έρχονται στο ίδρυμα και είναι αδέλφια… μεταξύ έχουν τη δική τους οικογένεια… δε σπάνε οι οικογενειακοί δεσμοί, δε σπάνε τελείως, έχουνε την υποστήριξη ο ένας του άλλου και το δέσιμο των αδελφών, την οποία καλλιεργούμε και είναι φυσικό να

την καλλιεργούμε. Δεχόμαστε παιδιά λοιπόν από πρώτη δημοτικού εδώ, γιατί για μικρότερα παιδιά είναι άλλα ιδρύματα γιατί θα πρέπει και η σύνθεση του προσωπικού να είναι διαφορετική, να είναι βρεφονηπιοκόμοι εάν είναι 3 και 4 ετών τα παιδιά… ακόμη και η διατροφή και όλη η δομή πρέπει να είναι διαφορετική.

- *Πόσα παιδιά φιλοξενεί σήμερα η Παιδόπολη;*
- Σήμερα έχουμε 4 οικήματα που θα μπορούσαμε να φιλοξενήσουμε παιδιά, δηλαδή γύρω στα 56 παιδιά… αλλά από το 2003 μέχρι σήμερα, με τη σταδιακή μείωση του προσωπικού λόγω συνταξιοδότησης, έχουν συνταξιοδοτηθεί 25 άτομα και στη θέση τους δεν έχει έρθει κανένας… που σημαίνει ότι έχει αποδυναμωθεί τόσο πολύ η Παιδόπολις πλέον, που δε μπορεί να λειτουργήσει. Μείναμε 5 άτομα μόνιμο προσωπικό – σήμερα είμαστε με 5 άτομα μόνιμο προσωπικό, εγώ είμαι η κοινωνική λειτουργός, δεν υπάρχει άλλη κοινωνική λειτουργός, ούτε ψυχολόγος, ούτε νοσηλεύτρια, τίποτα δεν υπάρχει… ευτυχώς που είμαι κοινωνική λειτουργός και έχω τη διεύθυνση του ιδρύματος και κάνω όλες τις δουλειές, δηλαδή, μπορώ και κινώ και το προνοιακό κομμάτι γιατί είναι στην ειδικότητά μου, έχει φύγει και η κοινωνική λειτουργός με μετάταξη στο νοσοκομείο και το ίδρυμα έμεινε χωρίς κοινωνική λειτουργό και εγώ αυτή τη στιγμή 31/12 που συμπλήρωσα τα συντάξιμα μου χρόνια για να φύγω στη σύνταξη, όμως παραμένω για λόγους ευαισθησίας έως ότου φέρουν αντικαταστάτη και αυτή την τραγικότητα δεν την έχω ζήσει ποτέ στη ζωή μου να μην υπάρχει αντικαταστάτης για να παραδόσεις το ίδρυμα και τους φακέλους του ιδρύματος… αυτή είναι μια τραγικότητα του σύγχρονου κοινωνικού κράτους της Ελλάδας… που είναι ντροπή! Είναι διαλυμένο! Το κράτος πρόνοιας της Ελλάδος, όχι ώρα μηδέν – κάτω από το μηδέν είναι, είναι διαλυμένο και το λέω καταγγέλλοντάς το, δεν έχω που να παραδώσω και κάνω υπομονή μήπως μέχρι τον Μάρτιο βρουν κάποιον και έρχομαι μόνο 2 μέρες την εβδομάδα το πολύ 3 και τις υπόλοιπες παίρνω την άδειά μου, γιατί πρέπει και εγώ να πάρω την άδειά μου και να φύγω για να τελειώσω τις δουλειές γραφείου, να συντονίσω το έργο… μέχρι τώρα είχαμε και τα Stage, φύγανε και αυτά…

- *Οι εργαζόμενοι που έχουν απομείνει θεωρείτε πως έχουν την επάρκεια της κατάρτισης για να ασχολούνται με παιδιά;*
- Το προσωπικό που ασχολείται με τα παιδιά και το οποίο ονομάζουμε «ομαδάρχισσες» και τώρα με το καινούργιο τίτλο λέγονται «κοινωνικοί φροντιστές», δεν είχαν καμία ιδιαίτερη κατάρτιση, ήταν απόφοιτες του εξατάξιου γυμνασίου-λυκείου αν θα λέγαμε, βέβαια εδώ περνούσαν από διάφορα σεμινάρια και είχαν ευαισθητοποιηθεί στο αντικείμενό τους… αλλά όμως για μένα δε μπορεί να έχεις στους χώρους αυτούς προσωπικό που να είναι 35 χρόνια στο ίδιο πόστο, δεν είναι δυνατόν, δηλαδή αν εγώ σας έλεγα πως οι άνθρωποι αυτοί κάνουν άριστα τη δουλειά τους, εσείς θα έπρεπε να βάλετε ένα ερωτηματικό… τόσο άριστος μπορεί να είναι ένας άνθρωπος που για 35 χρόνια ξεψειρίζει παιδιά και δεν έχει φθαρεί και δεν έχει ιδρυματοποιηθεί… ήδη και εγώ που είμαι 14 χρόνια εδώ, θεωρώ ότι έχω ιδρυματοποιηθεί και εγώ η ίδια, παρόλο που νομίζω πως δε μπόρεσε το σύστημα να με βάλει εκεί, γιατί έχω πολλά άλλα ενδιαφέροντα και το φρόντισα αυτό το πράγμα να μη γίνει… παρόλο που ορισμένες φορές πιάνω τον εαυτό μου ιδρυματοποιημένο.
- *Ποιές εκδηλώσεις χαρακτηρίζουν ένα ιδρυματοποιημένο άτομο;*
- Όταν λέμε ιδρυματοποιημένο εννοούμε πως κάποια πράγματα που ένα μάτι θα τα έβλεπε διαφορετικά αν ήταν φρέσκο στη δουλειά, εμείς τα βλέπουμε σαν φυσιολογικά πως έτσι πρέπει να είναι, ενώ δε θα έπρεπε να είναι έτσι ή είσαι πια κουρασμένος στο να αντιμετωπίζεις – εντελώς μηχανικά αντιμετωπίζεις τα προβλήματα των παιδιών… όχι ότι δεν τα αντιμετωπίζεις, τα αντιμετωπίζεις αλλά όμως δεν είναι αυτή η φρεσκάδα, είσαι κουρασμένος, που θα έχει ένας άνθρωπος που είναι νέος… Παρόλα αυτά όμως με τα Stage που είχαμε νέους ανθρώπους, εισέπραξα πολύ μεγάλη απογοήτευση… στον χρόνο επάνω τα κορίτσια αυτά παρόλα που ήταν 25-27 χρονών και ήταν και πτυχιούχοι, είχαν σηκώσει τα χέρια ψηλά… στον χρόνο επάνω, ήταν 18μηνες οι συμβάσεις τους, μου λέγανε πως νιώθανε πολύ κουρασμένες και δε μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τα παιδιά… και μου είχε κάνει πάρα πολύ εντύπωση για έναν νέο άνθρωπο 25 χρονών που είναι φρέσκος, που είναι γεμάτος ενέργεια υποτίθεται… οι παλαιότεροι κάνανε καλύτερα τη δουλειά τους από τους νέους.
- *Τι ήταν αυτό που τους δυσκόλευε;*

- Νομίζω ότι έφταιγε πρώτον που δεν ήταν εκπαιδευμένα τα άτομα αυτά, δηλαδή, ήταν φιλόλογος ή δεν είχε ειδίκευση – ήταν απλώς του λυκείου και με το χαρτί του βουλευτού ήρθε με τα Stage εδώ να δουλέψει για 18 μήνες… δεν είχαν εξειδίκευση τα κορίτσια αυτά για το συγκεκριμένο αντικείμενο… άρα αυτό ήταν ένα μεγάλο πρόβλημα. Δεν είχαμε τη δυνατότητα να τους εκπαιδεύσουμε εμείς εδώ, να περάσουνε από σεμινάρια και τέτοια, και προσπαθούσαν από μόνοι τους, μόνο με κουβέντες μαζί μου να σταθούν μέσα στην ομάδα… δε μπορούσαν να δουλέψουν τη δυναμική της ομαδικής δουλειάς και ζωής… οπότε είχαν και αυτά τα κορίτσια πρόβλημα…
- *Οπότε το πρόβλημα οφείλονταν στην έλλειψη εξειδίκευσης…*
- Και εκπαίδευσης… να τους περάσεις από ειδικά σεμινάρια ακόμη και αντικείμενο του ψυχολόγου και κοινωνικού λειτουργού, πτυχίο να έχει κάποιος, εάν δεν περάσει από ειδικά σεμινάρια για το πως αντιμετωπίζεται ένα παιδί σε ένα ίδρυμα, και δεν έχουν, έχουν κάποιες γνώσεις, αλλά δεν έχουν εκπαιδευτεί ειδικά για το αντικείμενο αυτό, δεν έχουν ιδιαίτερη εκπαίδευση, χρειάζονται να γίνονται σεμινάρια και θα έλεγα όχι μόνο μια φορά αλλά ανά διετία το πολύ τριετία να φρεσκάρονται οι μέθοδοι αντιμετώπισης των παιδιών, η θεωρία, να γίνεται διάλογος… όταν ήμασταν ο Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας αυτό γινότανε κάθε τριετία, το προσωπικό περνούσε από σεμινάρια και αυτό ήταν πάρα πολύ θετικό… από 2003 και μετά που ενταχθήκαμε στις ΔΥ.ΠΕ όλα αυτά σταματήσανε και γι’ αυτό και μιλάω για διάλυση του κράτους πρόνοιας. Παρόλα αυτά όμως το προσωπικό που δουλεύει πολλά χρόνια εδώ ήταν εκπαιδευμένο, είχε την πείρα και αντιμετωπίσει τα περιστατικά παρόλη την κούρασή του, αυτό που λέμε το επαγγελματικό burn out, και είναι, λογικό να υπάρχει στους ανθρώπους των νοσοκομείων, των γηροκομείων, των ιδρυμάτων κλειστής περίθαλψης, είναι λογικό να υπάρχει… στο εξωτερικό ανά πενταετία γίνεται ανανέωση ή τουλάχιστον δίνει την ευκαιρία στο προσωπικό που θέλει, να ανανεωθεί… τέλος πάντων για την Ελλάδα όλα αυτά είναι ψιλά γράμματα…
- *Τί δυσκολίες αντιμετωπίζει κάποιος που εργάζεται εδώ;*
- Η πρόκληση και οι δυσκολίες είναι καθημερινές, δηλαδή τα παιδιά θα έχουν την επιθετικότητά τους, μια επιθετική συμπεριφορά των παιδιών που δε μιλάω για τραγικότητες… πολλές φορές κρίση μπορεί να έχουν και να πρέπει να κάνεις

παρέμβαση στην κρίση, στην επιθετική αυτή συμπεριφορά και για να το κάνεις αυτό όμως σημαίνει πως πρέπει να έχεις και γνώσεις και ψυχικές αντοχές, δηλαδή και γνώσεις να έχεις αν η παραμονή σε έναν τέτοιο χώρο είναι μακροχρόνια είσαι πάρα πολύ κουρασμένος για να μπορέσεις, και μπορεί να το αφήσεις να περάσει έτσι το γεγονός… ε, γι' αυτό και λέμε πως χρειάζεται ανανέωση αν όχι να αλλάξει αντικείμενο εργασίας κανείς, αλλά να περάσει από κάποια σεμινάρια, να τον συμπαρασταθείς, να περάσει και από ψυχοθεραπεία το ίδιο το προσωπικό για να μπορεί να στηριχθεί και να αντιμετωπίσει τα προβλήματα… γιατί εδώ έχεις να κάνεις με ψυχολογικά προβλήματα σε καθημερινή βάση.

- *Έχετε υπόψη σας κάποιες περιπτώσεις που ενδεχομένως το προσωπικό που εργαζόταν εδώ δεν είχε την κατάλληλη συμπεριφορά απέναντι στα παιδιά;*
- Εεε, μερικές φορές, ναι, δεν έχει την κατάλληλη συμπεριφορά, δηλαδή ε, μπορεί το παιδί να έχει μια συμπεριφορά επιθετική και εσύ να το βάλεις τις φωνές αντί να το ακούσεις και να είσαι ήρεμος… να μην είσαι τόσο ψύχραιμος, να μην μπορείς να είσαι τόσο ψύχραιμος και να είναι εντελώς ανθρώπινο, να μην είναι αυτή η συμπεριφορά σωστή, εκείνη την ώρα θα πρέπει να καθίσεις, να είσαι εσύ νηφάλιος να το ακούσεις το παιδί, να ακούσεις την έκρηξή του, να ακούσεις την επιθετικότητά του, να μπορέσεις να αντέξεις όλο αυτό, την οργή του, τις στριγκλιές του, τις φωνές του, την κρίση του, αυτά δεν είναι εύκολες ιστορίες, είναι πολύ εύκολο να τα λέμε στη θεωρία αλλά η πράξη διαφέρει πάρα πολύ.
- *Έχετε υπόψη σας περιστατικά χρήσης βίας, ως μέσο πειθαρχίας;*
- Εεε, σωματική βία δε χρησιμοποιείται στο χώρο μας, παλαιότερα το να δώσεις ένα χαστούκι, κι αυτό είναι σωματική βία, αυτό γίνεται… μπορεί να γίνει και σήμερα κάποια στιγμή… να το πιάσεις από το αυτί το παιδί και να συμβεί κάποια στιγμή. Δε λέμε πως είμαστε άγγελοι όλοι… ακόμη και σε εμένα έχει συμβεί με αγόρια που είχαμε εδώ, για απειθαρχία και αυτά, έχει συμβεί, χωρίς όμως να θεωρείται σωματική βία και βαρβαρότητα… για όνομα του Θεού… όχι δε χρησιμοποιούμε σωματική βία, κακοποίηση αυτού του είδους, ούτε λεκτική, ούτε λεκτική εεε, αυτό που μπορεί να συμβεί είναι την ώρα της κρίσης να μην είσαι τόσο νηφάλιος για το ακούσεις και το πείσεις το παιδί να μην ωρύεται, να

μην το πάρεις για να κουβεντιάσεις πιο πολύ και να το ακούσεις πιο πολύ ή ακόμη να έχει δουλευτεί κατά τέτοιο τρόπο που να μην φτάσει στην κρίση το παιδί… αλλά αυτό για να δουλευτεί δε θα δουλευτεί από την ομαδάρχισσα θα δουλευτεί από μια ψυχιατρική ομάδα, από την ψυχολόγο, την κοινωνική λειτουργό και τον παιδοψυχίατρο… όταν αυτές οι δομές δεν υπάρχουν γιατί πράγμα μιλάμε τότε και από ποιόν μπορούμε να το περιμένουμε… σίγουρα όχι από την ομαδάρχισσα γιατί δεν είναι η δουλειά της αυτή, η δουλειά της είναι να φροντίζει τα παιδιά για τη σωματική τους καθαριότητα, για τη μελέτη τους, για το φαγητό τους, για άλλα πράγματα, τα δωμάτιά τους… το ντύσιμό τους, δεν είναι για να κάνει ψυχοθεραπεία… αυτό είναι για άλλες ειδικότητες… λοιπόν, όταν αυτές όμως δεν υπάρχουν γιατί πράγμα μιλάμε για το ίδρυμα… τι προσφέρει το ίδρυμα τότε… ένα πιάτο φαγητό και ένα κρεβάτι μόνο; αυτό είναι; δεν είναι αυτό! Εδώ μέσα θα έπρεπε να δουλεύουν ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί και ένας παιδοψυχίατρος τουλάχιστον να υπάρχει – να συντονίζει το έργο.

- *Πόσα παιδιά φιλοξενούνται σήμερα στους χώρους της Παιδόπολης;*
- Φιλοξενούνται σήμερα 17 παιδιά τα περισσότερα με εισαγγελική εντολή που σημαίνει ότι έχει αφαιρεθεί η γονική μέριμνα… άρα την ευθύνη για την πορεία του παιδιού την έχουμε εμείς… το ίδρυμα μας όπως σας είπα είναι οικογενειακού τύπου που σημαίνει πως εδώ είναι όπως το σπίτι τους και έχουνε πολλές εξωιδρυματικές δραστηριότητες, φοιτούν έξω σε σχολεία τα παιδιά όπως όλα τα παιδιά του κόσμου, εδώ είναι απλώς το σπίτι τους και συμμετέχουν σε όλες τις δραστηριότητες για να μπορούμε να εντάξουμε όσο το δυνατόν καλύτερα στο κοινωνικό σύνολο τα παιδιά… και πράγματι το έχουμε πετύχει άριστα γιατί είναι άριστα κοινωνικοποιημένα τα παιδιά μας, αυτό είναι εμφανέστατο και στα σχολεία και παντού… συμμετέχουν δηλαδή σε ομάδες ποδοσφαίρου, στο ωδείο, στα κολυμβητήρια, στο τένις, όπου θέλουν τα παιδιά, όπου θέλουν… έχουν εξόδους, σε όλες τις εκδηλώσεις των σχολείων τους, εκδρομές κλπ, παντού… δηλαδή δεν υπάρχει κανένας αποκλεισμός.
- *Ποιά η στάση της τοπικής κοινωνίας;*
- Η τοπική κοινωνία έχει αγκαλιάσει το ίδρυμα από το ’47 μέχρι τώρα άριστα, αποδέχονται τα παιδιά, στα σχολεία είναι αποδεκτά, πρώτα – πρώτα είναι

ντυμένοι με (…) (γνωστή μάρκα ρούχων), ντυμένα σαν λόρδοι πηγαίνουν στα σχολεία, μελετημένα τα παιδιά γιατί το απόγευμα γίνεται μελέτη, φροντισμένα, να είναι ωραία ντυμένα, πάρα πολύ ωραία… δε μπορούμε να μιλήσουμε για κοινωνικό αποκλεισμό. Ίσα–ίσα τα παιδιά έχουν άριστη ένταξη στο κοινωνικό σύνολο, η τοπική κοινωνία έχει αποδεχτεί τα παιδιά και το ίδρυμα, το αγαπάει, το φροντίζει, έχουμε πολλές δωρεές, πολλές προσκλήσεις, συμμετοχή όλων, όσων χρειαζόμαστε, πάντα και ότι ώρα τους ζητήσουμε. Άριστη δηλαδή η αποδοχή του ιδρύματος στην τοπική κοινωνία, κανένα πρόβλημα.

- *Τί εκπαίδευση λαμβάνουν τα παιδιά;*
- Τα παιδιά είναι ενταγμένα στο σχολείο, εδώ κάνουν την μελέτη τους 3–5 με τις ομαδάρχισσες και με εκπαιδευτικούς, παλαιότερα προσλαμβάναμε και εκπαιδευτικούς εδώ, πηγαίνουν διαβασμένα στο σχολείο…
- *Οι σχολικές τους επιδόσεις είναι καλές;*
- Καλές είναι… ναι. Σε άλλους καλύτερες, σε άλλους μέτριες…
- *Το λέω αυτό γιατί τα παιδιά από τις τόσες εναλλαγές του περιβάλλοντος ίσως επηρεάστηκαν… ίσως και να μη λάμβαναν εκπαίδευση προ της εδώ φιλοξενίας τους…*
- Τα παιδιά που έχουμε εδώ συνήθως έχουν έρθει από μικρή ηλικία, δηλαδή 7–8, το πολύ 10, έχουν έρθει στο ίδρυμα. Τώρα όταν είναι τσιγγανόπουλα εκεί έχουμε κάποιο πρόβλημα, διότι μέχρι τότε δεν είχαν καμία εκπαίδευση… παρόλα αυτά όμως, μέσα σε ένα χρόνο περίπου, και για αυτά τα παιδιά η ένταξή τους γίνεται σταδιακά ομαλότατη και πάρα πολύ καλή. Ακόμη τα παιδιά τα στέλνουμε στα φροντιστήρια έξω αν χρειαστεί, δηλαδή δεν έχουμε κανένα πρόβλημα… έχουμε μεγάλο ενδιαφέρον από τους εκπαιδευτικούς των γυμνασίων και των δημοτικών, δηλαδή τα παιδιά μας τα προσέχουν ιδιαίτερα και αυτό είναι πάρα πολύ συγκινητικό και τους ευχαριστούμε πάντα τους δασκάλους και τους καθηγητές... πάρα πολύ καλή συνεργασία.
- *Ποιά η ψυχολογική κατάσταση ενός παιδιού τις πρώτες μέρες φιλοξενίας του στην Παιδόπολη;*
- Κανένα παιδί δε θέλει να έρθει στο ίδρυμα, μα κανένα παιδί… όλα τα παιδιά θέλουν να ζουν με την οικογένειά τους, οποία κι αν είναι αυτή… γι’ αυτό και πάντα όταν πρόκειται να εισαχθεί ένα παιδί στο ίδρυμα και καταλαβαίνω ότι η

παραμονή του θα είναι μακροχρόνια, ματώνει η καρδιά μου. Προσωπικά προσπαθώ να εξαντληθούν όλα τα περιθώρια συγγενικής αναδοχής, δηλαδή αν υπάρχει γιαγιά, παππούς, θείος, θεία, νονά, που να θέλει να αναλάβει το παιδί σαν ανάδοχη οικογένεια πριν έρθει στο ίδρυμα, αυτό ζητώ να εξαντληθεί…. γιατί σίγουρα η ιδρυματική περίθαλψη δεν είναι ότι καλύτερο για ένα παιδί. Το ίδρυμα δε μπορεί να αντικαταστήσει την οικογένεια και δε μπορεί να την αντικαταστήσει για ένα πολύ σοβαρό λόγο: στην οικογένεια αναπτύσσονται οι διαπροσωπικές σχέσεις με ένα άτομο, εδώ αλλάζουν τα άτομα και ένα παιδί έχει ανάγκη από τη διαπροσωπική σχέση της μάνας και του πατέρα, της γιαγιάς και του παππού… δεν μπορεί να αλλάζουν τα πρόσωπα τόσο πολύ όπως σε μια Παιδόπολη… άλλη ομαδάρχισσα το πρωί, άλλη το απόγευμα, άλλη το Σαββατοκύριακο… όσο συντονισμένο κι αν είναι το έργο, ο καθένας μεταφέρει τις δικές του απόψεις στην αγωγή του παιδιού… και λοιπόν αυτό δεν είναι ότι καλύτερο… άλλα θα πει ο πρωινός, άλλα ο απογευματινός, διχάζεις το παιδί και του δημιουργείς περισσότερη συναισθηματική ανασφάλεια… που αυτήν θέλουμε να παλέψουμε, θέλουμε την ανασφάλεια των παιδιών να παλέψουμε, θέλουμε συναισθηματικά ασφαλή παιδιά για να πορευτούν καλύτερα στη ζωή τους μεθαύριο, σαν ενήλικοι. Επομένως, το ίδρυμα, δε μπορεί να αντικαταστήσει την οικογένεια. Βέβαια όταν η οικογένεια είναι στην εξαθλίωση και την αποσύνθεση που είναι, γιατί έρχεται με εισαγγελική εντολή το παιδί, σαφώς το ίδρυμα είναι η καλύτερη λύση για το παιδί αυτό γιατί προέρχεται από σοβαρή παραμέληση, αλλά σίγουρα δεν είναι η καλύτερη λύση, μακάρι να είχε στηριχθεί η οικογένεια, να υπήρχαν τέτοιες δομές που να στηρίξουν τη φυσική οικογένεια κατά τέτοιο τρόπο που το παιδάκι να μπορέσει να παραμείνει στην οικογένειά του και να μη βρεθεί στο ίδρυμα – ειδικά όταν το ίδρυμα είναι μακροχρόνιο. Για εμένα το ίδρυμα θα έπρεπε να είναι ένα κέντρο υποδοχής παιδιών, ακόμη και για αυτά που προέρχονται από τόσο δύσκολα οικογενειακά περιβάλλοντα, και να είχε αναπτυχθεί το πρόγραμμα αναδόχων οικογενειών και να μπορεί το ίδρυμα σαν κέντρο υποδοχής να έχει και τις οικογένειες τις ανάδοχες και να μπορεί να εντάξει σύντομα, μέσα σε ένα μήνα, το παιδί σε μια οικογένεια και να μην παραμείνει στο ίδρυμα. Εμείς σε αυτό το ίδρυμα, αυτό το προσπαθούμε πάρα πολύ και το έχουμε πετύχει σε κάποιες περιπτώσεις αλλά

όχι σε όλες γιατί δυσκολευόμαστε να βρούμε τις ανάλογες ανάδοχες οικογένειες, γιατί και το παιδί θα πρέπει να δεθεί με την οικογένεια αυτή όπως και η οικογένεια με το παιδί, όπου όμως τα καταφέραμε είχαμε άριστα αποτελέσματα… και η αναδοχή ήταν πάντα με στόχο την υιοθεσία και αυτό έχει γίνει, με άριστα αποτελέσματα. Αυτό το λέω με πολύ περηφάνια γιατί το δουλέψαμε πάρα πολύ όλα αυτά τα χρόνια και είχε αποτέλεσμα… μακάρι τα ιδρύματα να φτάσουν στο σημείο που να είναι κέντρα υποδοχής και όχι μακροχρόνιας παραμονής των παιδιών στο ίδρυμα – δεν είναι ότι καλύτερο για το παιδί, όσο καλό κι αν είναι το ίδρυμα, κι όσο κι αν προσπαθούμε, διότι, ποτέ η πολιτεία δε θα καταφέρει, έτσι πιστεύω από την πείρα στα 35 χρόνια, να στελεχώσει κατά τέτοιο τρόπο το ίδρυμα, που να υπάρχει πράγματι η οικογενειακή δομή. Φαντάζεστε τώρα ένα παιδάκι που έρχεται 6 χρονών εδώ και θα πρέπει να φύγει στα 20 του χρόνια; Και να πρέπει να είναι σ' όλη του τη ζωή μέσα σε ένα ίδρυμα; Δεν θα ήταν καλύτερα να ήταν σε μια οικογένεια; Σαφώς!

- *Υπάρχει προσφορά ανάδοχων οικογενειών;*
- Υπάρχει αλλά όχι τόσο μεγάλος αριθμός όπως το εξωτερικό… υπάρχει γιατί το έχουμε δουλέψει, γι' αυτό υπάρχει, το συζητάμε, το κάνουμε… έχουμε πρώτα – πρώτα αναπτύξει το πρόγραμμα φιλοξενιών –Σαββατοκύριακα και γιορτές– να μην μένουν τα παιδιά συνέχεια στο ίδρυμα, να έχουν μια οικογένεια συμμαθητών τους, φίλων κλπ, που να πάνε να φιλοξενηθούν, να ξεφύγουν από το ίδρυμα… αυτό το επιδιώκουμε και το πετύχαμε πάρα πολύ ωραία γι' αυτό και τα Χριστούγεννα δε λειτουργούσε το ίδρυμα, τα παιδιά ήταν όλα σε οικογένειες, το ίδρυμα ήταν κλειστό τα Χριστούγεννα. Το έχουμε καταφέρει, υπάρχουν οικογένειες, αλλά και γι' αυτό χρειάζεται να είναι ένας κοινωνικός λειτουργός που να το δουλεύει το πρόγραμμα… είναι ένα ειδικό πρόγραμμα που πρέπει κάποιος να το δουλέψει συστηματικά… δε μπορεί να είναι ένας διευθυντής που να κάνει τον κοινωνικό λειτουργό για όλες τις δουλειές… δε προλαβαίνει, όσο φιλότιμο και να έχει, δεν γίνεται, δεν είμαι superman… superwoman, δε γίνεται αυτό πώς να το κάνουμε, παρόλα αυτά λόγω πείρας μπορώ και να το δουλεύω και επειδή πολλά χρόνια είμαι εδώ, έχω ένα δίκτυο

ανθρώπων που συνεργάζομαι και μπορώ να κινήσω κάποια νήματα, να πετύχω κάποια πράγματα.

- Για να επανέλθω στη ψυχολογική κατάσταση των παιδιών όταν πρωτοέρχονται… το πρώτο καιρό, σαφώς θέλει να είναι με την οικογένειά του, τον πρώτο καιρό είμαστε πολύ δίπλα στο παιδί, κάνουμε πολλές συζητήσεις, προσπαθούμε όπου υπάρχει η δυνατότητα να έχουμε επικοινωνία με την μαμά του, με τον μπαμπά του, του εξηγούμε για ποιον λόγο είναι εδώ το παιδί, πρέπει να είναι ενημερωμένο, να ξέρει για πόσο διάστημα θα είναι εδώ…
- *Ακόμη και αν είναι άσχημα τα όσα έχετε να του πείτε;*
- Ε, τα λέμε με έναν ωραίο τρόπο, πως πρέπει να είσαι εδώ γιατί υπήρχαν δυσκολίες στην οικογένεια, η μαμά και ο μπαμπάς σε φέρανε εδώ γιατί σε αγαπάνε, δε μπορούσανε να έχουνε τη φροντίδα σου γιατί έχουν και αυτοί τα προβλήματά τους, όταν επιλύσουν τα προβλήματά τους πάλι θα είσαι στην οικογένεια, θα έρχονται να σε βλέπουν, θα τους τηλεφωνείς, θα μιλάτε… ε, όσο μπορεί να τα καταλάβει ένα παιδί, και σιγά–σιγά βέβαια αρχίζει και προσαρμόζεται… το αγκαλιάζουμε πάρα πολύ τον πρώτο καιρό βέβαια που είναι περίοδος προσαρμογής και τα καταφέρνουμε και σε αυτό μπορώ να πω πάρα πολύ ωραία, γιατί και το προσωπικό εδώ το παλιό, είναι πολλά χρόνια και ξέρει τις μεθόδους και τον τρόπο, με παιχνίδια, με εξόδους, με αυτά…, το σχολείο σιγά–σιγά, ε, γίνεται η προσαρμογή του και με πολύ διάλογο και με πολύ συζήτηση, αυτό είναι και το μυστικό… να μπορείς να συζητάς και να εξηγείς στο παιδί ακόμη και την κατάστασή του, την οποία αποδέχεται και την ξέρει… και ξέρει για το πρόβλημά του και μιλάει για το πρόβλημά του… και είναι πολύ ωραίο αυτό που μιλάει για το πρόβλημά του.
- *Υπήρξαν παιδιά με τάσεις φυγής;*
- Τάσεις φυγής είχαμε κατά διαστήματα στην εφηβεία, αλλά και τι τάσεις φυγής… όλο και κάποιον γνωρίζω και να θέλω να φύγω με τον «αγαπητικό της βοσκοπούλας» που λέω και εγώ και γελάνε… με τον φίλο μας να πάμε… κάποιες φορές υπήρξε και αυτό αλλά φυγή από τα μικρότερα παιδιά όχι, προσαρμόζονται εδώ… είναι και οικογενειακό το περιβάλλον και αρχίζουν και νιώθουν ασφάλεια, σιγουριά… ε, βλέπουν την διαφορά και μόνα τους ότι περνάνε εδώ πολύ ωραία, ότι δεν υπάρχει βία, υπάρχει ο καλός τρόπος, αυτό το

αναγνωρίζουν τα παιδιά όσο μικρά κι αν είναι… εδώ η Γιωργίτσα που είναι 6,5 χρονών το έχει αναγνωρίσει και είναι ήρεμη, και ο Δημήτρης που είναι και αυτός στα 7 το έχει καταλάβει μέσα σε ένα μήνα και ήδη νιώθει σιγουριά εδώ… γιατί η συμπεριφορά και ο τρόπος είναι… μια αγκαλίτσα, τρυφερότητα, αγάπη, στοργή, όλα αυτά τα δέχονται τα παιδιά απ' όλους μας, ιδίως τα μικρά που τα λατρεύουμε, τα πιο μικρά παιδάκια δεν υπάρχει περίπτωση, μια αγκαλίτσα είμαστε… ε, δεν έχουμε τάσεις φυγής, τάσεις φυγής από την εφηβεία είχαμε κατά διαστήματα από κάποιες, μιλάω για παλαιότερα, όχι τώρα τα τελευταία χρόνια που είχαν βρει κάποιον φεύγανε και τις ψάχναμε με την αστυνομία και τις βρίσκαμε να τις φέρουμε πίσω…

- *Ποιά ήταν η αντίδρασή σας σε τέτοιες περιπτώσεις;*
- Όταν κάποιο παιδί φύγει, μιλάω για έφηβο, μικρό παιδί δε φεύγει ποτέ, τότε αν σε 24 ώρες δεν εμφανιστεί πηγαίνουμε και κάνουμε δήλωση εξαφάνισης στην αστυνομία και τότε παρεμβαίνει και ο εισαγγελέας και μέσω αστυνομίας ψάχνουμε και τα βρίσκουμε τα παιδιά και επιστρέφουν πίσω. Αυτό μας επιβάλλει ο νόμος γιατί έχουμε την εισαγγελική εντολή αλλά και να μην την είχαμε αυτό έπρεπε να κάνουμε… πολλές φορές το κάνουμε και νωρίτερα, το κάνουμε και άμεσα, αν μέχρι τις 10–11 η ώρα δεν έχουν έρθει, ειδοποιούμε την αστυνομία, λέμε πως είναι περίπου το παιδί και ψάχνουν γύρω–γύρω, κάτω στην πόλη, στις καφετέριες κλπ, να τις εντοπίσουν τις κοπελιές μας που είναι με τους φίλους τους και ξεχνούνε να έρθουν. Η αντίδρασή μας σε ένα παιδί που έχει αργήσει, σε μια έφηβο κυρίως, είναι άμεση, αμέσως η ομαδάρχισσα θα ενημερώσει και στο σπίτι και το διευθυντή ότι είναι 10 η ώρα και δεν φάνηκε… είναι άμεση η κινητοποίησή μας για την εξεύρεση του παιδιού και τον εντοπισμό, να δούμε με ποια φίλη ήταν, που πήγαν, τι κάνανε… άμεση… γιατί οι κίνδυνοι έξω είναι πάρα πολύ μεγάλοι, υπάρχουν οι συμμορίες των Αλβανών και των Ρώσων που τα κορίτσια μας είναι όμορφα και τα θέλουν για να διοχετεύσουν στις σπείρες και στις πορνείες και στα ναρκωτικά. Είναι άμεση η αντίδρασή μας… δεν υπάρχει περίπτωση αν δεν εμφανιστεί ένα παιδί, αμέσως να μην κινητοποιηθούμε όλοι… πρώτα–πρώτα εγώ, εμείς ψάχνουμε στις καφετέριες που συχνάζουν πρώτα, πριν ειδοποιήσουμε την αστυνομία και αν σε

24 ώρες δεν εμφανιστεί, τότε γίνεται επίσημη καταγγελία, γιατί αυτό λέει ο νόμος!

- *Υπήρξαν παιδιά με παραβατική συμπεριφορά;*
- Επειδή τα παιδάκια μας εδώ έρχονται σε μικρή ηλικία, από 7 έως 10 ετών όπως σας λέω, ε, τι παραβατική; Να κλέψουν και να κάνουν; Όχι!
- *Επαιτεία;*
- Παλαιότερα trafficking είχαμε, ναι. Ένα διάστημα μας φέρνανε παιδιά από trafficking… οι συμμορίες των Αλβανών που είχανε, είχαμε δεχθεί τέτοια παιδιά. Τώρα όχι όμως, δεν έχουμε, έχει σταματήσει αυτό.
- *Οι προτάσεις σας για την καλύτερη λειτουργία της Παιδόπολης;*
- Για μένα η στελέχωση με εξειδικευμένο προσωπικό… σας είπα από την αρχή ότι αυτή τη στιγμή ήμαστε σε δραματική κατάσταση, δεν υπάρχει εξειδικευμένο προσωπικό, μα δεν υπάρχει προσωπικό καν… δεν υπάρχει τίποτα… 5 άτομα μόνιμο προσωπικό, είναι δυνατόν… δυο μόνιμες ομαδάρχισσες μένουν από τον άλλο μήνα, φεύγει η τρίτη στην σύνταξη, και φεύγω και εγώ στην σύνταξη, ούτε διευθυντής δεν υπάρχει και δε βρήκαν ποιος θα έρθει για διευθυντής, δε έχω που να παραδώσω, δεν υπάρχει κοινωνική λειτουργός, δεν υπάρχει ψυχολόγος, δεν υπάρχει νοσηλεύτρια, ειδικοί παιδαγωγοί δεν υπάρχουν… με τα Stage προσπαθήσαμε μα τα Stage δεν είναι λύση, έστω προσωρινή μπορεί να είναι, μα δεν είναι η πρέπουσα λύση. Το υπουργείο λοιπόν θα πρέπει να δει με μεγάλη σοβαρότητα τη στελέχωση των ιδρυμάτων αυτών και είναι ντροπή για μια πολιτισμένη κοινωνία να μη μπορεί να θρέψει και να μεγαλώσει 1000 παιδιά, πόσα είναι σε όλη την Ελλάδα, και να μην έχει σωστές δομές ιδρυματικής περίθαλψης, είναι ντροπή, θα έπρεπε όλοι τους να ντρέπονται… απαράδεκτα τα πράγματα… η ιδρυματική περίθαλψη πρέπει να γίνει από την αρχή… είναι όλη σε δραματική κατάσταση. Απαράδεκτη κατάσταση. Στον 21^{ο} αιώνα τα ιδρύματα δε μπορεί να είναι στελεχωμένα… βασικά δεν είναι στελεχωμένα.. πήγατε και αλλού… και εκεί δεν έχουνε προσωπικό και έχουνε και τόσα παιδιά, αγόρια στοιβαγμένα, εφήβους, 7 παιδιά στο ίδιο δωμάτιο... ανθρώπινες αποθήκες έτσι τα χαρακτηρίζω, τουλάχιστον εμείς εδώ δεν είμαστε ακόμη, αλλά τώρα που τα στοιβάξαμε όλα μαζί… 17 παιδιά σε ένα σπίτι τα έχουμε στοιβάξει διότι δε μπορούμε να λειτουργήσουμε δεύτερο σπίτι, δεν

έχουμε προσωπικό και δεν μπορούμε να κάνουμε καμία μα καμία εισαγωγή, καμία εισαγωγή, και τα δύο που κάναμε τώρα τελευταία, εάν ήξερα ότι θα αργήσουν και τα 8μηνα να έρθουν τόσο, ούτε αυτά δε θα δεχόμουνα, ούτε αυτά δε θα δεχόμουνα, ε, δε μπορεί, δεν έχουμε προσωπικό τελείωσε, κάτω από το μηδέν είμαστε, όχι ώρα μηδέν, κάτω από μηδέν…

2η Συνέντευξη

- *Πόσο καιρό εργάζεστε εδώ;*
- Είμαι εδώ σε αυτό το χώρο από το ’83…
- *Μιλήστε μου για τις διαδικασίες προσαρμογής των παιδιών στο περιβάλλον της Παιδόπολης.*
- Λοιπόν τα μικρά και όταν λέω μικρά εννοώ από νήπιο και πάνω, έχουν δυσκολία να προσαρμοστούν διότι είναι μακριά από τη μαμά τους οπότε έχουμε τουλάχιστον τον πρώτο μήνα κλάματα, γκρίνιες, στεναχώριες, ολιγοφαγίες… μετά όμως μπαίνουν στο κλίμα… εγκλιματίζονται… τα βοηθάμε… δεν τα αφήνουμε, τα παίζουμε παραπάνω… στην αρχή είναι λίγο η δυσκολία… μέχρι να ξεφύγουν από την ποδιά της μαμάς τους και μετά συνέρχονται… βλέπουν και τα άλλα τα παιδάκια εδώ και αρχίζουν να παίζουν και τελειώνει κάπως έτσι για τα μικρά πάντα, γιατί ακριβώς είναι μικρά και δεν κρατάνε μέσα τους αναμνήσεις... Εδώ βρίσκουν παιχνίδι, φαγητό, κόσμο που τα αγαπάει… όταν είναι μικρά τα παιδιά νιώθουν αυτό που τους λείπει, αυτό που τα γεμίζει γιατί έχουν υπάρξει στιγμές που μας αποκαλούν «μαμά» και λένε: «Μαμά ήρθες;», «Μαμά, μαμά» γιατί το νιώθουν, το νιώθουν… Ενώ όταν μεγαλώσουν είναι προσποιητό το να σε φωνάζουν «μαμά» και δεν το δέχεσαι ούτε και εσύ και τότε κάθεσαι εκεί μαζί τους και τους λες και τους εξηγείς ότι: «Παιδάκια μου δεν είμαι εγώ ή μαμά σας, εσείς έχετε μαμά…».
- *Αναζητούν δηλαδή το μητρικό πρότυπο.*
- Ναι… Συζητούσα προχθές με ένα παιδάκι και μου λέει: «Κυρία να σε ρωτήσω κάτι; Γιατί ενώ η μητέρα μου έχει και άλλα παιδιά έστειλε μόνο εμένα στο ίδρυμα και τα άλλα τα έχει κρατήσει;». Βέβαια προσπάθησα να της εξηγήσω,

ακριβώς επειδή είναι μεγαλούτσικο κοριτσάκι και όταν είναι μεγάλα προσπαθείς να τους πεις την αλήθεια για να ξέρουν τι γίνετε, βέβαια λίγο «χτενισμένη» γιατί η αλήθεια είναι πάντα πικρή και πονάει και για παράδειγμα, της είπα πως «είσαι ένα παιδάκι που γεννήθηκες όχι από αυτόν εδώ τον μπαμπά και εσένα περισσότερο σε στείλανε εδώ για να μην στεναχωριέσαι εκεί και επειδή έχεις και εκεί και άλλα αδερφάκια, θεώρησε σωστό η μαμά σου να σε στείλει εδώ για μη σου κακοφαίνεται που ο άλλος ο μπαμπάς σου, θα αγαπάει, κακά τα ψέματα, τα δικά του τα παιδάκια και έτσι δεν θα πονάς ούτε εσύ, ούτε και η μανούλα σου…».

- *Υπήρξατε μητρικό πρότυπο για αυτά τα παιδιά;*
- Θέλω να πιστεύω πως ναι. Πολλές φορές μου λένε «Αχ βρε κυρία, τι καλά να είχαμε εσένα μαμά».
- *Υπήρξαν παιδιά με τάσεις φυγής;*
- Ναι, πολλά παιδιά, ακόμη και τα μικρά, παρασυρόμενα από τα μεγαλύτερα και ιδιαίτερα όταν είναι δύο – τρία αδερφάκια εύκολα παρασύρονται από το πιο ζωηρό ή το πιο μεγάλο που αρνείται να προσαρμοστεί και να μείνει εδώ. Δεν είναι λίγες οι φορές που βγήκαμε στους δρόμους και αρχίσαμε να ψάχνουμε και να οργώνουμε όλη την πόλη και μετά να κάνουμε καταγγελίες για εξαφάνιση και πάμε λέγοντας...
- *Έτυχε κάποια παιδιά να κουβαλούν κάποιες κακές συνήθειες από το οικογενειακό τους περιβάλλον;*
- Ναι, πολλές και κυρίως τα παιδιά που δεν είχαν οικογενειακό περιβάλλον όχι μόνο σαν οικογένεια αλλά και σαν στήσιμο σπιτιού, δηλαδή, το να ζουν σε ένα σπίτι και να μην τα έχει μάθει η μαμά τους τίποτα απολύτως… όπως να κοιμούνται κάτω στο πάτωμα ή να πέφτουν από τις καρέκλες και να χτυπιούνται εάν δεν τους γίνει ένα χατίρι και πολλά τέτοια κατάλοιπα από το σπίτι τους...
- *Υπήρξαν εκδηλώσεις παραβατικής συμπεριφοράς στον πληθυσμό των φιλοξενουμένων παιδιών;*
- Κάποια στιγμή είχαμε μια κοπέλα που είχε τάσεις να δέρνει όχι μόνο τα παιδιά αλλά δεν δίσταζε να επιτεθεί ακόμη και σε εμάς και όλα αυτά γιατί αυτές τις σκηνές έβλεπε το παιδί στο σπίτι και μ’ αυτό τον τρόπο έτσι προσπαθούσε να ξεσπάσει…

- *Φαινομένων ιδρυματοποίησης;*
- Ναι, τα παιδιά ιδρυματοποιούνται και δεν θέλουν να γυρίσουν πίσω στο σπίτι… και το επιδιώκουμε ακόμη και με μεγάλες φασαρίες να πηγαίνουν τα παιδιά κάποιες στιγμές πίσω στους γονείς τους για να μη χάνουν τελείως επαφή… βέβαια αφού έχουμε κάνει και την έρευνα μας και ξέρουμε ότι υπάρχει για αυτά ένα σπίτι και θα είναι καλά. Τα Χριστούγεννα για παράδειγμα, να έχουν επαφή με τους γονείς τους να πηγαίνουν και να τα βλέπουν και έτσι να ξεφεύγουν από αυτό εδώ το περιβάλλον και να έχουν άλλες παραστάσεις. «Δεν θέλουμε να πάμε» λένε τα παιδιά, γιατί εκεί για παράδειγμα δεν τρώμε καλά… τους λέμε ότι δεν πειράζει γιατί όλοι δεν τρώμε πάντα καλά, έτσι δεν είναι, λοιπόν… και είναι πάρα πολλά τα παιδιά που δεν θέλουν και δεν πηγαίνουν τελικά στο σπίτι τους ακόμη και όταν τελικά αποφοιτήσουν από εδώ κάποια στιγμή.
- *Έτυχε κάποια ενώ έχουν αποφοιτήσει, σε κάποια δύσκολη τους στιγμή τους να γυρίσουν πίσω;*
- Ναι, βέβαια. Προτιμούν εκείνη την ώρα αντί να πάνε στην οικογένεια τους να έρθουν εδώ… ακριβώς γιατί μεγάλωσαν εδώ μαζί μας και από εδώ πήραν ότι μπόρεσαν να πάρουν, όσα φτερά μπορέσαμε να τους δώσουμε για να μπορέσουν να πετάξουν.
- *Τί τύχη έχουν συνήθως αυτά τα παιδιά;*
- Κοίτα κάποια παντρεύτηκαν γιατί το βλέπουν σαν εναλλακτική να πιαστούν και να γαντζωθούν από κάπου… κάποια άλλα παιδιά που είχαν πολύ κακές εμπειρίες από τα σπίτια τους και δεν πήραν αυτά που τους δώσαμε εμείς, γιατί είναι και θέμα χαρακτήρα όπως επίσης σημαντικό ρόλο παίζει και η ηλικία που θα έρθουν εδώ εάν για παράδειγμα έρθει 14–15 χρονών καταλαβαίνεις ότι έχει ήδη διαμορφώσει το χαρακτήρα του, οπότε δεν μπορείς να κάνεις τίποτα με αυτό, αυτά λοιπόν τα παιδιά έχουν χαράξει μόνα τους πορεία και πολλά από αυτά έχουν καταλήξει στους δρόμους. Είναι πάρα πολύ άσχημο αυτό γιατί έχουν μπλέξει με ναρκωτικά, με κακές παρέες. Άλλα πάλι δουλεύουν σε bar ή σε οίκους ανοχής…
- *Υπάρχουν άλλοι παράγοντες, εκτός από τις κακές εμπειρίες και τη μεγάλη ηλικία ένταξης του παιδιού στο περιβάλλον του Κέντρου, που δυσχεραίνουν το έργο σας;*

- Παρόλο που οι υποδομές υπάρχουν, θεωρώ πως η έλλειψη χρημάτων είναι ένα πρόβλημα, όμως πάλι μπορώ να πω ότι ίσως τελικά δεν είναι ούτε τα χρήματα γιατί πραγματικά τα παιδιά δεν τα λείπει τίποτα εδώ μέσα. Νομίζω τελικά ότι αυτό που πραγματικά στερούμαστε είναι η έλλειψη προσωπικού. Εγώ για παράδειγμα κάνω όλες τις δουλειές και αυτές της κοινωνικού λειτουργού και αυτές της ψυχολόγου ή της μαμάς και της δασκάλας, της νοσοκόμας και ότι άλλο μπορείς να φανταστείς γιατί απλά έχω όλη την καλή διάθεση. Όμως όλες αυτές τις ειδικότητες είναι δυνατόν να τις προσφέρω όλες;
- *Έτυχε κάποια φορά κατά τη διάρκεια τόσων χρόνων υπηρεσίας να αισθανθείτε κουρασμένη;*
- Βεβαίως και αισθάνομαι… όλοι αυτοί που ασχολούνται με τα παιδιά και ιδιαίτερα εμείς γιατί υπάρχουν κάποιες ιδιαιτερότητες σε αυτά τα παιδιά, δε θα έπρεπε να μας αφήνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα μαζί τους… δηλαδή να φέρνουν νέο κόσμο που θα έχει περισσότερη διάθεση και εμείς να είμαστε εδώ όχι στο περιθώριο, αλλά να κάνουμε κάποια άλλη δουλειά. Ας με βάλουν στο γραφείο να κάνω γραφική δουλειά γιατί και τα ίδια τα παιδιά έχουν πολλές απαιτήσεις, βαριούνται και ύστερα βλέπεις ότι θέλουν και πιο νέο κόσμο. Για να γίνω πιο σαφής αυτό εδώ το σπιτάκι έχει εμένα και μια άλλη συνάδερφο γι' αυτό και δεν αλλάζουμε σπιτάκια. Ανήκω σε αυτό εδώ το σπίτι με αυτά εδώ τα παιδιά, λέω ότι εγώ είμαι η μαμά τους και δεν θα έρθει η «γειτόνισσα» , η άλλη συνάδερφος, να τα φροντίσει.
- *Μπορεί η Παιδόπολη ως φορέας παιδικής προστασίας, να υποκαταστήσει το οικογενειακό περιβάλλον;*
- Κακά τα ψέματα όχι. Ένα ίδρυμα είναι απρόσωπο και εγώ όπως σου είπα αγαπάω τα παιδιά, δεν έχω δικά μου και έχω δώσει όλη μου την αγάπη, θα αρχίσω να κλαίω τώρα… ε… εγώ είμαι αυτή που λέω ότι το καλύτερο ίδρυμα είναι η χειρότερη οικογένεια. Προτιμώ δηλαδή τα παιδιά να βρίσκονται μέσα στην οικογένεια αφού ορισμένα από τα προβλήματα μπορούν να τα ξεπεράσουν και μέσα από αυτήν. Αυτές οι οικογένειες δηλαδή, εάν είχαν λίγη οικονομική βοήθεια από το κράτος… γιατί εδώ που βρίσκονται αυτά τα παιδιά στοιχίζουν περισσότερο από ότι σε μια οικογένεια. Εδώ στοιχίζει 3000 ευρώ κάθε παιδί στο σπίτι θα στοιχίσει 500 ευρώ. Στείλτε το στη μάνα του… γιατί

πρέπει να είναι στο ίδρυμα το παιδί που στο κάτω–κάτω εγώ δουλεύω αλλά δεν παύει να είμαι υπάλληλος και μόλις θα φύγω από εδώ θα έχω ξεχάσει το πρόβλημα του παιδιού… πηγαίνω στο σπίτι μου και θα ξαναθυμηθώ το πρόβλημά του την επόμενη που θα ξαναπάω στη δουλειά… γιατί το αφήνω εδώ. Ανήκει εδώ…

- *Θα μπορούσαν να προωθηθούν άλλες μορφές μέριμνας για τα απροστάτευτα παιδιά;*
- Νομίζω πως μόνο η υιοθεσία. Θέλει πολύ μεγάλη έρευνα πάνω σε αυτό γιατί στο παρελθόν είχαμε τόσο υιοθεσίες όσο και αναδοχές που όμως απέτυχαν. Πριν από πολλά χρόνια όταν ήταν ο Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας είχε προγραμματίσει το Υπουργείο να κάνει ορισμένα σεμινάρια με θέμα την αναδοχή για να μπουν οι οικογένειες μέσα σε αυτό το νόημα και να αρχίσουν να φεύγουν παιδιά. Εγώ τα παρακολουθούσα γιατί ήθελα να δω τις αντιδράσεις τους… γιατί πρέπει να πω ότι το σεμινάριο ήταν και επιδοτούμενο και τελικά οι περισσότερες οικογένειες πήγαιναν μόνο για τα χρήματα. Αρχικά πήραν παιδάκια μόνο για να δικαιολογήσουν τα χρήματα και αφού πήραν τα χρήματα ούτε ασχολήθηκαν ξανά με τα παιδιά… όσο για τις υιοθεσίες που είχαμε στο παρελθόν και απέτυχαν ίσως φταίξαμε και εμείς γιατί δεν το ψάξαμε τελικά όσο έπρεπε… δεν το είχαμε δει τόσο βαθιά όσο θα έπρεπε και τα παιδιά γύρισαν πίσω.
- *Γιατί απέτυχαν;*
- …Λέμε σε αυτές τις οικογένειες ότι θα παίρνουν το παιδί αρχικά κάθε Σαββατοκύριακο, θα κάνουν μια δοκιμή για να δουν εάν μπορούν, γιατί αυτά τα παιδιά έχουν κάποιες ιδιαιτερότητες… αυτό δεν είναι παιδί σου, δεν είναι αίμα σου, δεν είναι και ζωάκι… είναι άνθρωπος! Θα σου πει και κάτι και θα σε πληγώσει και δεν θα το ανεχθούν… θα πρέπει να κάνουν δοκιμές με τον εαυτό τους κι αν τα καταφέρουν τότε να το πάρουν το παιδί.
- *Τί είδους ιδιαιτερότητες μπορεί να παρουσιάσουν ζώντας με μια ανάδοχη – θετή οικογένεια;*
- Επειδή τους λείπει η οικογένεια μόλις πάνε σε ένα σπίτι και λίγο συνηθίσουν αρχίσουν να είναι απαιτητικά ή ζητάνε πάρα πολλά πράγματα και έχουν τρομερές απαιτήσεις και οι οικογένειες μας λένε ότι δεν το πήραν το παιδί για

να έχει τόσο τρομερές απαιτήσεις και εμείς τι να του πούμε του παιδιού ότι θα πας εκεί και δεν θα ζητάς. Υποτίθεται ότι θα το πάρουν το παιδί και θα το πλάσουν και θα το κάνουν όπως θέλουν και ύστερα είναι παιδιά που δεν θέλουν να καταλάβουν ορισμένα πράγματα και θυμώνουν και σηκώνονται και φεύγουν και φωνάζουν και δημιουργούν προβλήματα. Κλείνοντας θα ήθελα να πω ότι… δεν είναι επειδή κουράστηκα αλλά βλέπω ότι αυτό το ίδρυμα δεν λειτουργεί σωστά και είναι προτιμότερο εάν δεν είναι σωστό το ίδρυμα, να μην υπάρχει…

3η Συνέντευξη

- *Θα θέλατε να μου μιλήσετε για το έργο του ψυχολόγου σε ένα Κέντρο Μέριμνας*;
- Η δουλειά του ψυχολόγου σε ένα ίδρυμα μέριμνας και ιδιαίτερα σε ένα ίδρυμα όπου δεν υπήρχε ποτέ στο παρελθόν άλλος ψυχολόγος, ούτε και κοινωνικός λειτουργός, είναι ιδιαίτερα δύσκολη – θα έλεγα και πολυεπίπεδη. Καταρχήν, έχουμε έλλειψη προσωπικού οπότε η δουλειά του ψυχολόγου δεν είναι μόνο απλά ως επαγγελματία ψυχολόγου είναι και δουλειά υπαλλήλου υπηρεσίας, δηλαδή εκτός από τη δουλειά του ψυχολόγου, πολλές φορές αναγκάζομαι να καταγράφω ποιοι φεύγουνε, ποιοι έρχονται, να βοηθήσω στην κουζίνα την ώρα που τρώνε τα παιδιά και αρκετές άλλες δουλειές που δεν άπτονται του αντικειμένου μου. Αλλά δυστυχώς όταν δεν υπάρχουν άτομα, δεν μπορείς να πεις ότι εγώ είμαι ψυχολόγος και να κάνεις μόνο τη δουλειά σου και να αφήνεις τους άλλους να τρέχουν, άσε που δεν σε αφήνουν κιόλας. Θα υπάρξουν ορισμένα άτομα που θα σου πουν κάνε αυτό, κάνε εκείνο… Μου αρέσει να βοηθάω, ότι μπορώ, όσο μπορώ.
- *Τα παιδιά εμπιστεύονται το ψυχολόγο;*
- Τα παιδιά επειδή δεν είχαν προηγούμενη επαφή με ψυχολόγο στο χώρο του ιδρύματος μέχρι τώρα, η αλήθεια είναι ότι στην αρχή ήταν αρκετά διστακτικά... δεν ήθελαν καν να ’ρθουν να μου μιλήσουν, είχαν τις αμφιβολίες τους, είχαν τις καχυποψίες τους. Πέρασε αρκετός καιρός μέχρι να αρχίσουν να με

εμπιστεύονται… και πάλι δεν ξέρω αν το έχω κατορθώσει, αν το ’χω πετύχει με όλα τα παιδιά ή αν το έχουν πετύχει αυτά. Πιστεύω ότι στο μεγαλύτερο μέρος των παιδιών το έχω κατορθώσει.

- *Ποιά είναι τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα παιδιά που ζουν σε ένα Κέντρο Παιδικής Προστασίας;*
- Τα μεγαλύτερα, για το τι θα κάνουν κυρίως όταν φύγουν από εδώ… ενώ οι μικρότερες ηλικίες, κοιτάνε πως θα περάσουν καλύτερα το χρόνο τους. Τα μεγαλύτερα παιδιά, αισθάνονται αβεβαιότητα, ανασφάλεια, φόβο.
- *Έχει επιπτώσεις στη ψυχική υγεία ενός παιδιού η μακρά παραμονή του στο Κέντρο;*
- Ασφαλώς και έχει…. ασφαλώς και μάλιστα για αρκετούς λόγους. Ο ένας λόγος είναι ότι η ψυχική υγεία για να χτιστεί πρέπει να υπάρχει… Υπάρχουν κάποιοι άλλοι παράγοντες που πρέπει να υφίστανται και οι όποιοι έχουν ήδη διαμορφώσει την προσωπικότητα του παιδιού έως τώρα. Στη δική μας περίπτωση μάλλον προς το χειρότερο, γιατί για να φτάσει στο βαθμό να έρθει το παιδί στο ίδρυμα σημαίνει ότι κάτι δεν πήγαινε καλά στην οικογένεια του… Τα παιδιά έρχονται εδώ είτε με εισαγγελική εντολή, είτε γιατί είναι ακατάλληλο το περιβάλλον που διαμένουν. Λίγα είναι τα άτομα που έρχονται επειδή πεθαίνει κάποιος από τους δύο γονείς και δεν μπορεί ο άλλος να τους φροντίσει. Οι περισσότερες περιπτώσεις που έχουμε εδώ, είναι από μη κατάλληλο οικογενειακό περιβάλλον. Λογικό είναι ένα παιδί που μεγαλώνει σε ένα ίδρυμα κάποια χρόνια και τα περισσότερα παιδιά που έχουμε εδώ, βρίσκονται ήδη αρκετά χρόνια, να έχουν κάποια προβλήματα... Τους λείπει το περιβάλλον το οικογενειακό, τους λείπουν οι ανέσεις που μπορεί να είχαν στο σπίτι τους… τους κακοφαίνεται που μεγαλώνουν σε ίδρυμα… Νομίζουν ότι οι άλλοι τους βλέπουν κάπως, ότι τους λυπούνται, ότι τους θεωρούν άτομα δεύτερης κατηγορίας, ότι δεν τους θεωρούν ισάξιους και ισότιμους.
- *Τα ίδια επιδιώκουν να τα λυπούνται;*
- Πολλές φορές λένε ότι δεν τους αρέσει ο οίκτος αυτός που δείχνουνε οι άνθρωποι έξω, άλλα έχω καταλάβει ότι κάποιες φορές όταν θέλουν να πετύχουν το σκοπό τους και τον στόχο τους, το χρησιμοποιούν και οι ίδιοι… δηλαδή, λένε επίτηδες… ότι είναι παιδιά από ορφανοτροφείο, στοχεύοντας στην

συναισθηματική και ευνοϊκή μεταχείριση των άλλων απέναντι τους, παρόλο που όταν συζητάμε, μου λένε ότι … «ε, εντάξει, τι δηλαδή να με λυπούνται επειδή είμαι παιδί από το ορφανοτροφείο… να μου βάλουν καλύτερο βαθμό επειδή είμαι το καλύτερο παιδί του ορφανοτροφείου… όχι δεν το θέλω….». Υπάρχουν δηλαδή τέτοιες περιπτώσεις που ενώ από την μια λένε τέτοια, από την άλλη, όταν υπάρχει ευνοϊκή μεταχείριση, δεν την αρνούνται.

- *Αναφορικά με τα γονεϊκά τους πρότυπα;*
- Τα γονεϊκά πρότυπα των περισσοτέρων παιδιών εδώ μέσα είναι πολύ άσχημα και δυστυχώς τα κουβαλάνε και εδώ. Οι προσπάθειες που κάνουμε για να αποβάλλουμε, να αποσιωπήσουμε, να κρύψουμε αυτά τα άσχημα γονεϊκά πρότυπα, είναι πολύ μεγάλες… όμως είναι εκεί πάντοτε και θα τους ακολουθούν…, βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις, πιστεύω ότι κάποια πρόσωπα μέσα στο ίδρυμα, πρόσωπα κύρους, πρόσωπα με κάποια αξιοπρέπεια αποτελούν πρότυπα για τα περισσότερα παιδιά εδώ μέσα… Για παράδειγμα το πρόσωπο του διευθυντή. Για πολλά παιδιά εδώ μέσα, αποτελεί πρότυπο και επειδή είναι και αρσενικό πρότυπο ταυτίζουν διευθυντή ως τον πατέρα τους ή ως τον πατέρα που θα ήθελαν να είναι αυτοί αργότερα.
- *Στο πρόσωπο της ψυχολόγου είναι εφικτό κάποιο παιδί, να αναζητήσει το οικείο πρόσωπο – πρότυπο της μητέρας;*
- Επειδή τα παιδιά εδώ είναι αγόρια, υπάρχει κάποια σύγχυση ρόλων και έτσι θα μπορούσαν ένα γυναικείο πρότυπο να το συνδέσουν με το πρότυπο της μητέρας. Πολλές φορές έχω καταλάβει ότι θα ’θελαν τα παιδιά αυτά, να έχουν κάτι ανάλογο με εμένα για μητέρα τους. Κάποιο πρότυπο, το πρότυπο το δικό μου ως μητέρα. Χαρακτηριστικά μάλιστα, κάποια στιγμή βγαίνοντας από το γραφείο μου, ένα παιδί είπε «θα ήθελα πολύ να σας είχα μητέρα…», πράγμα το οποίο με συγκίνησε ιδιαίτερα, χωρίς να ξέρω ακριβώς τι ήταν η δική του μητέρα… Πιστεύω, θέλω να πιστεύω, ότι αποτελούμε πρότυπα για αυτά τα παιδιά, ένα καλό πρότυπο… προσπαθώ πάντοτε όταν είμαι μαζί τους να τους δείχνω πράγματα, να τους περνάω θετικά μηνύματα… είναι πάρα πολύ σημαντικό, επειδή δεν είχαν πρότυπα αυτά τα παιδιά, κάποια μάλιστα καθόλου, κάποια άλλα λανθασμένα… δεν προσπαθώ να τους πω «αυτό θα κάνεις», αλλά με τη δική μου συμπεριφορά να τους δείξω τι θα πρέπει να κάνουν και αυτοί.

- *Υπήρξαν περιπτώσεις παιδιών με αποκλίνουσα συμπεριφορά;*
- Υπήρξαν και θεωρώ ότι θα υπάρχουν πάντα σε τέτοιου είδους ιδρύματα. Αποκλίνουσα και σε κάποιο βαθμό παραβατική συμπεριφορά υπήρχε και θα υπάρχει φαντάζομαι… Δεν μπορούμε αυτό το πράγμα να το ανακόψουμε εμείς ότι και να κάνουμε… Να σου αναφέρω τις τάσεις φυγής που έχουμε… ήδη πολλές φορές έχουν φύγει ορισμένα παιδιά και τα ψάχναμε…, θέλανε να φύγουν και να πάνε στις οικογένειες τους, μόνοι τους… χωρίς να πουν τίποτα σε κανένα…, χωρίς να ξέρει κανείς τίποτα…, κάποιο παιδί ήταν στη θάλασσα σηκώθηκε και έφυγε, κάποιο άλλο πήρε το τραίνο μόνο του να φύγει, να πάει στη μητέρα του, κάποιο άλλο έκανε auto stop. Μετά, έχουμε τις τάσεις φυγής και από το σχολείο, φεύγουν από το σχολείο, δηλαδή, αδικαιολόγητες απουσίες, προκειμένου να κάνουν τις κοπάνες τους να πάνε σε ένα internet café να περάσουν το χρόνο τους. Πολλά από τα παιδιά μας, βλέποντας φυσικά και επηρεασμένα από τον κοινωνικό περίγυρο, καθώς και από τα περισσότερα παιδιά της ηλικίας τους, κάνουν *piercing…,* παιδιά κυρίως μεγαλύτερων ηλικιών έχουν κάνει τρύπες στα αυτιά, στη κοιλιά, στη μύτη κάποια άλλα έχουν ξυρίσει ένα μέρος από τα φρύδια τους… θεωρώ πως έχουμε τόσο σοβαρά προβλήματα εδώ μέσα που δεν θα κολλούσα σε ένα σκουλαρίκι στο αυτί ή στη μύτη ή οπουδήποτε αλλού αρκεί να το κάνουνε συνειδητοποιημένα, να το κάνουνε γιατί ξέρουν για ποιό λόγο το κάνουν και όχι γιατί το έκανε ο Α και ο Β. Είναι τόσο σοβαρά τα προβλήματα που έχουμε να ασχοληθούμε εδώ, με τις προσωπικότητες τους, με τα ίδια τα παιδιά, με τις ανασφάλειες τους, με την αβεβαιότητα που αισθάνονται που το θεωρώ… εντάξει σημαντικό μεν αλλά τα βάζω σε δεύτερη μοίρα. Μετά, πολλά από τα παιδιά μας καπνίζουνε και άντε εάν καπνίζουνε από τα δεκαοκτώ και μετά είναι ενήλικα άτομα και μπορούν να κάνουν ότι θέλουν, αλλά δυστυχώς το κάπνισμα το συναντάμε σε μικρότερες ηλικίες, ακόμη και στο δημοτικό, κρυφά βέβαια, ξέρουμε ότι κάποια άτομα μπορεί και να καπνίζουν… Ευτυχώς δεν έχουμε χρήση αλκοόλ στις μικρές ηλικίες.
- *Είπατε πως σε κάποιο βαθμό, κάποια παρουσίασαν και παραβατική συμπεριφορά…*

- Ναι, από κάποια παιδιά ναι... Είχαμε παραβατικές συμπεριφορές… κάποιες περιπτώσεις μικροκλοπών βέβαια… κυριότερα από τα παιδιά του δημοτικού κάποιο κινητό ή πράγματα που θα ήθελαν και δεν έχουν. Τα μεγάλα παιδιά έχουν τα χρήματα τους και μπορούν να κάνουν κάποιες οικονομίες και να πάρουν ότι επιθυμούν… ενώ τα μικρότερα δεν μπορούν και εντάξει σε αυτή την ηλικία είναι λίγο δύσκολο να έχεις κινητό…
- *Επαιτεία, υπάρχει;*
- Επαιτεία ναι…! Δυστυχώς υπάρχει από κάποια παιδιά… Όταν μεγαλώνουν τα παιδιά όπως είπαμε παραπάνω, σε ένα περιβάλλον στο όποιο οι ίδιοι οι γονείς τους, τους ωθούν στην επαιτεία, δεν μπορούμε εμείς εδώ, όσο και να τους μαλώσουμε, όσο και να προσπαθούμε να τους αποδείξουμε ότι αυτό το πράγμα δεν είναι καλό για τους ίδιους τους πρώτα από όλα… δυστυχώς, τα παιδιά το κάνουν και θα συνεχίζουν να το κάνουν, γιατί φεύγοντας από εδώ και πηγαίνοντας στα σπίτια τους για ολιγοήμερη παραμονή… (πρέπει να προσθέσω ότι στόχος μας εδώ δεν είναι να έχουμε τα παιδιά απομονωμένα από το οικογενειακό τους περιβάλλον όποιο και αν είναι αυτό, όσο άσχημο και αν είναι το περιβάλλον τους, είναι η οικογένεια τους και κάποια στιγμή που θα φύγουν από εδώ θα πάνε πάλι στην οικογένεια τους… και έτσι προσπαθούμε να διατηρούμε τους δεσμούς σε ένα επίπεδο και να μην χάνονται τελείως οι δεσμοί με την οικογένεια), οπότε όταν τα παιδιά πάνε για τις διακοπές παράδειγμα των Χριστουγέννων στην οικογένεια τους, θα τους ωθήσει η ίδια η οικογένεια στην επαιτεία… δεν μπορεί μετά το παιδί ερχόμενο εδώ να σταματήσει τελείως μια τέτοια συνήθεια…, κάποια στιγμή θα το κάνει όταν θα χρειαστεί χρήματα… Οπότε το αντιμετωπίζουμε και αυτό.
- *Υπάρχουν παιδιά οι γονείς των οποίων είχαν ή έχουν εγκληματική συμπεριφορά ή βρίσκονται σε κάποιο σωφρονιστικό κατάστημα;*
- Ναι. Έχουμε περιπτώσεις παιδιών που οι πατέρες κυρίως ήταν σε σωφρονιστικά καταστήματα. Επίσης τα αδέρφια από πολλά από τα παιδιά μας, μπορεί να ήταν ή να είναι ακόμη σε σωφρονιστικά καταστήματα ή οι μητέρες τους να κάνανε χρήση...
- *Γι’ αυτό άλλωστε βρίσκονται εδώ με εισαγγελική παραγγελία...*

- Ναι, ναι. Ακόμη όσον αφορά την παραβατική συμπεριφορά είχαμε κάποιες καταστροφές κάποιον αντικειμένων ή φθορές σε κάποια άλλα, ακόμη και σε αυτοκίνητα υπαλλήλων μερικές φορές. Ευτυχώς όλα αυτά είχαν πολύ μικρή έκταση και θεωρώ πως τα παιδιά θελαν κάτι να μας δείξουν. Βέβαια ακόμη και παιδιά που ζουν με τις οικογένειες τους φτάνουν στο σημείο να κάνουν κάτι τέτοιο, ίσως θεωρούν ότι με αυτό τον τρόπο διασκεδάζουν ή ότι με αυτό τον τρόπο θα τους προσέξουνε.
- *Μπορεί το Κέντρο να υποκαταστήσει το οικογενειακό περιβάλλον;*
- Ο κόσμος συνηθίζει να λέει ότι οι χειρότεροι γονείς είναι καλύτεροι από το τελευταίο ίδρυμα… Δεν ξέρω… από τότε που ήρθα εδώ πέρα, το σκέφτομαι… Τελικά τι ισχύει… ναι…, ότι … είναι καλό να μεγαλώνεις με τους γονείς σου στο δικό σου σπίτι, με τη δική σου οικογένεια, με τα αδέρφια σου…, ναι, σίγουρα είναι ότι καλύτερο. Το θέμα όμως είναι το κατά πόσον τα παιδιά που έρχονται εδώ, σε εμάς, έχουν μεγαλώσει σε τέτοιο περιβάλλον. Συνήθως τα παιδιά που έρχονται εδώ, προέρχονται από γονείς οι όποιοι είναι αδιάφοροι, που δεν έχουν την ικανότητα, ακόμη και τις δυνάμεις να τα μεγαλώσουν…
- *Τα παιδιά αυτά έχουν βιώσει την απόρριψη, έτσι δεν είναι;*
- Απόρριψη στο έπακρο. Η απόρριψη είναι κάτι το οποίο συνδέεται και με αυτό που βγάζουν πολλά από τα παιδιά στην συμπεριφορά τους… κυριότερα στο γεγονός ότι δεν έχουν αυτοπεποίθηση. Ένα παιδί που από πολύ μικρή ηλικία έχει βιώσει την απόρριψη, που αισθάνεται πως οι γονείς του δεν το θέλουν, ή ότι δεν μπορούν να το ζήσουν και το πηγαίνουν σε ένα ίδρυμα, το παιδί αυτό δεν μπορεί να σκεφτεί κάτι άλλο από το ότι ήτανε βάρος στην οικογένεια του… και δεν μπορεί να το δει ότι δεν μπορούν να το μεγαλώσουν επειδή δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα… ότι δεν το θέλανε, οπότε αυτόματα αυτό συνδέεται στο μυαλό του παιδιού ως απόρριψη, και αυτό το βγάζουν σε πολλούς τομείς της ζωής τους και φαντάζομαι ότι μέχρι πολύ μεγάλη ηλικία, και με πολύ μεγάλη προσπάθεια θα βγάλουν από μέσα τους αυτή την απόρριψη.
- *Πιστεύουν στις ανθρώπινες σχέσεις;*
- Κάποιοι, ναι. Κάποιοι όχι. Υπάρχει πολύ σοβαρή αμφισβήτηση…
- *Συνοψίζοντας, τι θα λέγαμε πως κυριότερα αποστερείται ένα παιδί που διαβιεί σε ένα Κέντρο;*

- Δεν θα μιλήσω μόνο ως ψυχολόγος, αλλά σαν υπάλληλος εδώ…, σαν άνθρωπος… έτσι όπως με έχουν δει τα παιδιά εδώ. Τελικά αυτό που τους λείπει πάρα πολύ, είναι η αγάπη. Ήταν τον πρώτο καιρό που ήμουν εδώ, όταν σε μια Χριστουγεννιάτική γιορτή, προσπάθησα πάρα πολύ να τους προσεγγίσω…, κάποιες στιγμές κάναμε συζητήσεις στα δωμάτια τους… πράγμα το οποίο από τους συναδέλφους μου, πολλές φορές παρεξηγήθηκε… και έφτασε σε σημείο να κατηγορηθώ ακόμη… ότι ή ψυχολόγος πηγαίνει στα δωμάτια των παιδιών και δεν είναι έξω… για να δει ποιός είναι έξω και ποιός φεύγει σαν υπάλληλος… φτάσανε μέχρι τον διευθυντή γι' αυτό ακριβώς… που δεν ήμουν έξω να κάνω τον αστυνόμο… Δεν με ενδιαφέρει όμως γιατί δεν μπορούν να καταλάβουν ποιός είναι ο ρόλος μου εμένα, μιας και αυτοί με βλέπουν σαν μια υπάλληλο που θα τους απαλλάξει από ορισμένες βάρδιες. Θεωρώ πως αυτό που έχω να πετύχω όταν ένα παιδί με γνωρίσει, με εμπιστευτεί, και μου ανοίξει την καρδιά του, είναι πάρα πολύ σημαντικό, και όχι εγώ, το κέρδος δεν είναι προσωπικό, να κερδίσω εγώ για να μπορέσω να δώσω σε αυτό το παιδί μετά… Ναι, μπορεί ένα ίδρυμα να είναι καλό, να έχει αρκετά καλά στοιχεία, καλά πρότυπα, αλλά, παρόλα αυτά, θεωρώ ότι σε αυτά τα παιδιά κάτι λείπει, και νομίζω ότι αυτό το κάτι, είναι η αγάπη. Αυτό που ξεκίνησα να πω νωρίτερα, ήταν σχετικά με μια εκδήλωση που είχε γίνει τα Χριστούγεννα… πάντα έψαχνα τρόπους να μπω στα δωμάτια των παιδιών αλλά δεν ήθελα να το κάνω σαν υπάλληλος… ήθελα απλά την παρουσία μου να τη δεχτούν ευχάριστα…, όταν κάποια στιγμή με δύο ακόμα συναδέλφους πήγαμε σε κάποια από τα δωμάτια των παιδιών και καθίσαμε εκεί ανοίχτηκαν τα παιδιά περισσότερο, τότε αισθάνθηκα ότι είχα έρθει πιο κοντά με τα παιδιά… και όταν ένα παιδί σηκώθηκε και μ' αγκάλιασε και με έσφιξε και τον έσφιξα και εγώ, και μου είπε μετά, «*…κυρία, τέτοια αγκαλιά δεν μου έχει κάνει ούτε η οικογένεια μου…».* Εκείνη τη στιγμή έκλαιγε εκείνος και ήθελα να κλάψω και εγώ μαζί του… και ενδεχομένως να το έκανα κιόλας… και κατάλαβα ότι τελικά αυτό που τους λείπει περισσότερο είναι και αυτό που δεν κοστίζει καθόλου. Ήταν… ένα μάθημα ζωής για εμένα.

4η Συνέντευξη

- *Ποιες είναι οι σχολικές επιδόσεις των παιδιών;*
- Γενικά, τα παιδιά έχουν χαμηλές επιδόσεις…
- *Που οφείλετε αυτό;*
- Σε διαφόρους λόγους π.χ. δεν υπάρχει από εμάς καταρχήν η κατάλληλη υποστήριξη. Σκέψου ότι εάν σε μια οικογένεια έχεις 2 παιδιά τα διαβάζεις 2–3 ώρες, αν έχεις τώρα 12 παιδιά δεν μπορείς να αφιερώσεις τόσο χρόνο για κάθε ένα, μολονότι τα παιδιά έχουν την κατάλληλη νοημοσύνη να ασχοληθούν με το σχολείο και να τα πάνε καλύτερα.
- *Στις χαμηλές τους σχολικές τους επιδόσεις συνέβαλε και το περιβάλλον που μεγάλωσαν πριν εγγραφούν στο Κέντρο;*
- Αυτός είναι ένας άλλος λόγος, γιατί τα παιδιά από μικρά δεν είχαν το κίνητρο. Τα περισσότερα από αυτά θεωρούν ακόμη και το γυμνάσιο, σχολείο πολυτελείας και δεν θέλουν να το τελειώσουν καν. Το σχολείο για ορισμένα από τα παιδιά δεν θεωρείται αξία.
- *Υπάρχει επάρκεια εξειδικευμένου προσωπικού;*
- Πιστεύω ότι υπάρχει έλλειψη προσωπικού ως προς μια άποψη, δεν μπορούμε να είμαστε 12 παιδιά σε μια αίθουσα και να διαβάζουμε. Συνήθως ένα παιδί για να διαβάσει θέλει την ησυχία του, δεν θέλει άλλα παιδιά να του τραβάνε την προσοχή. Εδώ μέσα όμως έχουμε την φασαρία των άλλων των παιδιών…υπάρχουν λόγοι δηλαδή που δύσκολα υπερβαίνονται για μένα.
- *Υπάρχει η κατάλληλη υλικοτεχνική υποδομή;*
- Όχι και αυτό το βλέπεις κυρίως στα δωμάτια. Το ιδανικό για ένα δωμάτιο είναι να έχει δυο κρεβάτια ενώ εδώ υπάρχουν εφτά…. Είναι πολύ δύσκολο γιατί τα παιδιά είναι διαφορετικών ηλικιών και μετά κάποιος μπορεί να ξενυχτήσει ή να γυρίσει αργά ή να καθίσουν στο κρεβάτι τους και να συζητούν και έτσι τα μικρά ενοχλούνται. Επίσης αισθάνονται ότι δεν έχουν τον δικό τους προσωπικό χώρο… αυτή η ντουλάπα είναι δική μου, αυτό το ράφι είναι δικό μου και έτσι δεν αισθάνονται την ευθύνη να το φροντίσουν.
- *Μου έκανε εντύπωση πάντως το γεγονός πως σε ένα επτάκλινο δωμάτιο υπάρχει μόνο μια μικρή δίφυλλη ντουλάπα.*

- Τα ρούχα όλων είναι μαζί… γενικά τα ρούχα, είναι κοινά.
- *Αυτό προφανώς και ενοχλεί τα παιδιά…*
- Τους πειράζει, ναι, σίγουρα τους ενοχλεί… όταν μπαίνει ένα καινούργιο παιχνίδι εδώ μέσα, μαλώνουν… και αυτό γιατί πιστεύω ότι τα παιδιά θέλουν να έχουν την αίσθηση ότι κάτι τους ανήκει. Τους λείπει η αίσθηση του προσωπικού χώρου και της ιδιοκτησίας.
- *Το ίδιο συμβαίνει και με την τηλεόραση; Ενδεχομένως κάποιος να θέλει να δει κάτι διαφορετικό από τους άλλους.*
- Ε! βέβαια τους ενοχλεί. Εδώ 2 άτομα βλέπουν τηλεόραση και διαφωνούν. Ο καθένας λογικά θέλει να παρακολουθήσει το δικό του πρόγραμμα.
- *Τί συναισθήματα γεννιούνται από αυτήν την έλλειψη;*
- Σίγουρα μειονεκτικότητας.
- *Άλλα δυσάρεστα συναισθήματα που προκαλεί η εδώ διαβίωσή τους… για παράδειγμα απόρριψη;*
- Πιστεύω πως ελάχιστα παιδιά δεν έχουν βιώσει την απόρριψη. Να φανταστείς ότι δε βλέπω πολλές μάνες να έρχονται να τα επισκέπτονται ή έστω να τα παίρνουν τηλέφωνο.
- *Αυτό σίγουρα έχει επιδράσεις και στη μετέπειτα ζωή τους…*
- Καταρχήν τους δημιουργούνται αισθήματα κατωτερότητας και συχνά αναρωτιούνται γιατί να μην έχω εγώ τη μαμά μου και κάποιο άλλο παιδί να την έχει. Δεν μπορούν να κάνουν σχέσεις με την ίδια ευκολία που θα κάνει ένα άλλο άτομο που έχει δεχτεί αγάπη στη ζωή του. Δεν αισθάνονται στήριξη γιατί σε όποια ηλικία και να βρισκόμαστε οι γονείς μας είναι πάντα το στήριγμά μας.
- *Η μακρά διαβίωση ενός παιδιού σε ένα κλειστού τύπου κέντρο προστασίας συντελεί στον κοινωνικό αποκλεισμό ή ακόμη και στο στιγματισμό του από τα μέλη της ευρύτερης κοινωνίας;*
- Ναι και αυτό το βλέπω ακόμη και κάθε φορά που θα βγούμε έξω βόλτα και βλέπουν ότι είμαστε από το Κέντρο. Αισθάνεσαι όλα τα βλέμματα επάνω σου… και ξέρεις, καμιά φορά γινόμαστε και εμείς άδικοι, ξέρεις το δικό σου το παιδί… ότι και να κάνει παραπάνω από το κανονικό, δεν θα το δεις αρνητικά, δεν θα σε πειράξει, ενώ το παιδί από το ίδρυμα ότι και να κάνει, θα σκεφτείς ότι αυτό το παιδί αντιδρά με αυτό τον τρόπο, σίγουρα, γιατί έχει ψυχολογικά προβλήματα…

- *Ποιά είναι η ψυχολογική τους κατάσταση;*
- Το παιδί δεν έχει αναπτύξει το προσωπικό του στοιχείο, έχει μάθει να ζει σε ομάδα… δεν έχει μάθει να κάνει αυτό που θέλει, δεν έχει τα δικά του πράγματα, το δικό του δωμάτιο, την δική του προσωπική ζωή, τις δικές του προτιμήσεις… αυτά τα απλά πράγματα, ένα παιδί δεν μπορεί να τα έχει εδώ μέσα…
- *Η δυσμενής ψυχολογική κατάσταση επισύρει διαταραχές και στην σωματική τους ανάπτυξη, σωστά;*
- Υπάρχουν περιστατικά όπως αυτό της νυχτερινής και όχι μόνο, ενούρησης, της εγκόπρισης, της κατάθλιψης, υπήρξαν παιδιά με ψυχώσεις ή ακόμη και με νευρώσεις.
- *Υπήρξαν παιδιά που εκδήλωσαν αποκλίνουσα ή και παραβατική συμπεριφορά;*
- Ναι. Υπήρξαν κρούσματα μικροκλοπών μεταξύ των παιδιών και αυτό γίνεται συνέχεια, συνέχεια όμως, όπως πολύ πιο σπάνια πρέπει να πω ότι γίνονται και κλοπές σε καταστήματα έξω. Είναι αρκετά επιθετικά μεταξύ τους, όσον αφορά τόσο τη σωματική όσο και τη λεκτική βία.
- *Υπήρξαν παιδιά με τάσεις φυγής;*
- Τέτοια περιστατικά παρουσιάζονται κυρίως όταν τα παιδιά επιστρέφουν μετά από μια μακρά παραμονή στο οικογενειακό τους περιβάλλον, παραδείγματος χάρη μετά τις καλοκαιρινές τους διακοπές… τότε, είναι πιο έντονη η επιθυμία τους να γυρίσουν πίσω στο σπίτι τους.
- *Χρησιμοποιήθηκε ποτέ η βία ως μέσο πειθαρχίας;*
- Ναι, έχει χρησιμοποιηθεί… και από παιδί σε παιδί, δηλαδή από τους μεγαλύτερους στους μικρότερους, όμως και από υπάλληλο σε παιδί… ναι… Μπορεί δηλαδή να είναι από ένα χαστούκι ή ένα τράβηγμα, μέχρι έναν λεκτικό καβγά… Θεωρώ πολύ άσχημο το να επικαλεστεί κάποιος το οικογενειακό περιβάλλον των παιδιών. Το να πει υπάλληλος σε παιδί, χωρίς σαφώς να αναλογιστεί το πώς αισθάνεται το παιδί εκείνη την ώρα, κάτι προσβλητικό για τη μάνα του… Γιατί ξέρεις μπορεί να γνωρίζουν ή να έχουν βιώσει την οικογενειακή απόρριψη, ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν θέλουν να ακούν άσχημα πράγματα για την οικογένεια τους. Και αυτού του είδους ο εξευτελισμός αλλιώς ακούγεται στα αυτιά ενός μεγάλου και αλλιώς σε ένα μικρό παιδί.

- *Επεβλήθησαν κυρώσεις σε αυτούς τους εργαζομένους;*
- Όχι, όχι…
- *Τί ωθεί έναν υπάλληλο να χρησιμοποιήσει τη βία ως μέσο πειθαρχίας;*
- Πρώτα από όλα γιατί είναι απαίδευτος και έπειτα γιατί υπάρχει πάρα πολύ μεγάλη έλλειψη υποστήριξης. Όταν ένας υπάλληλος και μάλιστα γυναίκα πρέπει να επιμεληθεί τόσα παιδιά, θα χρησιμοποιήσει τον κακό τον τρόπο γιατί ο κακός ο τρόπος είναι ο εύκολος. Ενώ εάν υπήρχαν και άλλοι υπάλληλοι μέσα στη βάρδια δε θα κυριαρχούσε ο άσχημος ο τρόπος, όσο απαίδευτοι και εάν είναι. Και το λέω και για εμένα… εάν με αφήσουνε μόνη στη βάρδια με 50 παιδιά, θα ασκήσω βία, θα σπάσουν τα νεύρα μου και εάν αυτό γίνεται επί 20 χρόνια, τότε σίγουρα θα φτάσεις στο σημείο να ασκήσεις βία είτε λεκτική, είτε σωματική… γιαυτό πιστεύω ότι πρέπει οι υπάλληλοι να υποστηρίζονται.
- *Τί προτείνεται για τη λύση των προβλημάτων αυτών;*
- Καταρχήν το ίδρυμα από μόνο του δεν είναι πανάκεια. Είναι η αναγκαστική λύση. Το ιδανικό θα ήταν να τεθεί σε λειτουργία η διαδικασία της απόασυλοποιήσης… Να υπάρχουν οργανωμένες κατοικίες όπου θα μπορούσε να διαμένει ένας μικρός αριθμός παιδιών… να δέχονται την ψυχολογική συμπαράσταση κρατικών υπαλλήλων που θα μπορούσαν να τους στηρίζουν και έτσι θα είχαν την αίσθηση ότι ζουν μέσα σε ένα σπίτι και η ένταξή τους στην κοινωνία θα ήταν ομαλότερη. Ακόμη θα μπορούσαν να επέλθουν αλλαγές και στον υπάρχον χώρο, περιορίζοντας τον αριθμό των παιδιών που διαμένουν σε κάθε ένα και δημιουργώντας πιο ζεστούς και πιο προσωπικούς χώρους. Περισσότερο και καλύτερα εκπαιδευμένο προσωπικό, από την καθαρίστρια έως τον ανώτερο υπάλληλο, θα διευκόλυνε την ομαλή λειτουργία του ιδρύματος. Επίσης θα μπορούσαν να δοθούν μεγαλύτερα κονδύλια στα ιδρύματα για να διευκολυνθεί και η ζωή των παιδιών. Τα λεφτά θεωρώ ότι είναι από τις κυριότερες προτεραιότητες και εδώ μέσα δεν υπάρχουν αρκετά χρήματα.
- *Μπορεί το Κέντρο να υποκαταστήσει το οικογενειακό περιβάλλον;*
- Δυστυχώς κανείς δεν μπορεί να υποκαταστήσει ούτε τη μητέρα, ούτε τον πατέρα… θα μπορούσαμε ωστόσο πέρα από την σωματική ανάπτυξη των παιδιών, την σίτιση τους και την σωματική τους προστασία να συμβάλουμε ουσιαστικά και στην σταθερή και σωστή ψυχολογική υγεία των παιδιών, καθώς

και στην ομαλή ένταξη τους στο κοινωνικό περιβάλλον χωρίς να τα ακολουθεί και να τα περιβάλλει το στίγμα του ιδρύματος.

- *Μετά την αποφοίτησή τους επιδιώκουν να διατηρούν επικοινωνία με το Κέντρο;*
- Κάποιοι ναι, κάποιοι όχι… ε… έρχονται ακόμη και παλιοί τρόφιμοι 60–70 ετών…ας μην ξεχνάμε πως εντάξει, δεν είναι το σπίτι τους, αλλά είναι ένα πολύ μεγάλο μέρος της ζωής τους. Βέβαια υπάρχουν και εκείνοι που δεν θέλουν να έρθουν γιατί έχουν βιώσει πολύ άσχημες καταστάσεις εδώ μέσα και βέβαια δεν τους αδικώ.
- *Να φανταστώ τιμωρίες… ποιες οι τιμωρίες που επιβάλλονται στα παιδιά;*
- Το να σταθεί όρθιο στη γωνία ή να καθίσει κάπου και να ηρεμήσει… αλλά ακόμη και το τελευταίο τα παιδιά το εκλαμβάνουν ως τιμωρία.
- *Κάποια τιμωρία που σας ενόχλησε και δεν ήσασταν σε θέση να πείτε την άποψη σας;*
- Ναι, για ένα παιδί που είναι τρομερά ανυπάκουο σε σημείο μάλιστα που έφτασε σε σημείο όχι μόνο να θέτει την ίδια του τη ζωή σε σοβαρό κίνδυνο, αλλά και τη σωματική ακεραιότητα των υπολοίπων… ε, τότε ναι, αναγκάστηκε υπάλληλος και μάλιστα ανώτερος υπάλληλος να τον κλείσει στην τουαλέτα για μια, δύο ώρες. Όμως άσχετα με το γεγονός ότι αισθάνεσαι τρομερά άσχημα για την τιμωρία εκείνη την ώρα, δυστυχώς δεν έχει αποτέλεσμα γιατί θεωρώ ότι το παιδί θα το ξανακάνει. Να διευκρινίσω ότι η περίπτωση αυτή αναφέρεται σε ένα παιδί που κανονικά δεν θα έπρεπε να βρίσκεται εδώ μέσα γιατί πάσχει από νοητική στέρηση.

5η Συνέντευξη

- *Ποιος ο ρόλος του διευθυντή σε ένα κέντρο παιδικής προστασίας.*
- Ο ρόλος του διευθυντή είναι δυστυχώς άχαρος. Είναι αυτός που θα πρέπει να εφαρμόζει τους κανονισμούς μέσα στο Κέντρο. Είναι αυτός που ορισμένες φορές είναι αναγκασμένος να είναι και λίγο μακριά από τα παιδιά, πράγμα το οποίο δεν ικανοποιεί τα παιδιά, δεν τον θέλουν, είναι αυτός που θα πρέπει να εξασφαλίζει την ομαλή και εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος… του όποιου

ιδρύματος…, προσπαθώ να αποφεύγω να το λέω ίδρυμα, και το λέω Κέντρο… ούτε καν κέντρο… γιατί θέλω να περάσει στη συνείδηση των παιδιών ότι έφυγαν από το οικογενειακό τους περιβάλλον, το οποίο οικογενειακό περιβάλλον είναι σημαντικό για τα παιδιά, και βρέθηκαν σε κάτι άλλο το οποίο μοιάζει με αυτό στο οποίο ζούσαν, που ταιριάζει περισσότερο σε μια μέση οικογένεια της κοινωνίας μας.

- *Η διαβίωση στο Κέντρο επισύρει και τον κοινωνικό αποκλεισμό, ακόμη και τον στιγματισμό των παιδιών, από την ευρύτερη κοινωνία;*
- Σαφώς. Υπάρχουν δύο τάσεις στην κοινωνία μας: είναι η πολύ ευαισθητοποιημένη εντύπωση των ανθρώπων για αυτά τα παιδιά, και εδώ χρειάζεται έλεγχος φυσικά, γιατί δεν χρειαζόμαστε τον οίκτο κανενός, και υπάρχει και ένα μικρό μέρος της κοινωνίας μας γιατί το προηγούμενο που ανέφερα είναι το μεγαλύτερο, που έχει μείνει με τις εντυπώσεις των παλιών ορφανοτροφείων, αυτά τα οποία έχουν δημιουργήσει ορισμένοι δημοσιογράφοι ταυτίζοντας τα με παιδιά του περιθωρίου. Προσπαθούμε αυτό το πράγμα να το αλλάξουμε και πρέπει να το αλλάξουμε γιατί είναι άδικο… είναι πολύ άδικο για αυτά τα παιδιά που ζουν εδώ μέσα. Συχνά μιλάω μαζί τους, συνήθως μετά το μεσημεριανό, εκεί μου δίνεται η ευκαιρία να τα συναντήσω όλα τα παιδιά σχεδόν καθημερινά και αφιερώνω ένα εικοσάλεπτο, ίσως και μισή ώρα μπορεί και λίγο παραπάνω γιατί ύστερα αρχίζουν τα άλλα τα προγράμματα και έτσι δεν έχω πολύ χρόνο, και προσπαθώ να τους ενισχύσω την αυτοεκτίμηση. Να πιστέψουν τα παιδιά ότι δεν υστερούν σε τίποτα από τα παιδιά των μέσων οικογενειών, είτε από τους φίλους τους, είτε από τους συμμαθητές τους και ότι αυτοί είναι πολύ ανώτεροι γιατί δεν είναι εύκολο πράγμα να μη μεγαλώνεις στο φυσικό σου οικογενειακό περιβάλλον και να ζεις σε ένα άλλο περιβάλλον που να αριθμεί τόσα μέλη.
- *Πόσα παιδιά φιλοξενείτε εδώ;*
- Η δυναμικότητα του κέντρου είναι για 50 παιδιά, εμείς εδώ σήμερα φιλοξενούμε 53 όμως το Σεπτέμβριος θα είναι 56–57. Τα περισσότερα παιδιά έχουν έρθει με εισαγγελικές εντολές ή με αποφάσεις δικαστηρίων και η πλειονότητα των παιδιών είναι από προβληματικό οικογενειακό περιβάλλον, ελάχιστα είναι τα παιδιά που είναι ορφανά από τον ένα ή και από τους δύο

γονείς και όπως καταλαβαίνεται αυτές οι περιπτώσεις των παιδιών είναι πολύ δυσκολότερες και χρήζουν περισσότερου ενδιαφέροντος από εμάς.

- *Τί εκπαίδευση λαμβάνουν τα παιδιά;*
- Τα παιδιά φοιτούν σε σχολεία της πόλεως, εδώ και χρόνια. Παλαιότερα, φοιτούσαν στο 4^{ο} Δημοτικό Σχολείο εδώ στο κέντρο, όπου βρίσκεται στον προαύλιο χώρο και στη συνέχεια όσοι ήταν αριστούχοι πήγαιναν στο γυμνάσιο ενώ οι υπόλοιποι πήγαιναν σε άλλα ιδρύματα για να διδαχθούν μια τέχνη, είτε για την εκμάθηση της αγροτικής τέχνης. Η σημερινή κατάσταση είναι πολύ καλύτερη γιατί βοηθάει στη σωστή ενσωμάτωση και κοινωνικοποίηση των παιδιών. Ξεκινάνε από όλες τις βαθμίδες, είχαμε και στο νηπιαγωγείο, δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο και στο πανεπιστήμιο. Φέτος είχαμε πάλι έναν υποψήφιο για το πανεπιστήμιο και τα πήγε πάρα πολύ καλά. Έχουμε ήδη και δύο φοιτητές στο Πανεπιστήμιο. Κάποια παιδιά που δεν είχαν την έφεση και τις δυνατότητες, με δική μας ευθύνη, διακόψαμε την φοίτηση από το σχολείο και τα στέλνουμε σε καταξιωμένους τεχνητές της πόλης και τα πηγαίνουν περίφημα. Στόχος μας είναι όταν θα φύγουν τα παιδιά από το Κέντρο κάποια στιγμή, να ενταχθούν ομαλά στο κοινωνικό σύνολο, να γίνουν χρήσιμα μέλη του και να μπορούν να κερδίζουν το ψωμάκι τους τίμια. Εμείς εδώ, τα παιδιά τα υποστηρίζουμε με φροντιστηριακά μαθήματα μιας και η πλειονότητα των μαθητών είναι χαμηλού, θα έλεγα μετρίου, επιπέδου. Προσπαθούμε να τα στηρίξουμε όσο μπορούμε με φιλόλογο, μαθηματικό, δάσκαλο και το προσωπικό το δικό μας, αυτό που ήδη υπάρχει, προσπαθούμε να τα στηρίξουμε όσο το δυνατόν περισσότερο. Παιδιά που προορίζονται για ανώτατη και ανώτερη εκπαίδευση παρακολουθούν και φροντιστήριο και έξω από το Κέντρο, ακόμη και ιδιαίτερα μαθήματα. Επίσης, δεν αναφέρθηκα στο ότι οι φοιτητές σπουδάζουν με δαπάνες του Κέντρου και αυτό που θα πω είναι ότι το μεγαλύτερο κονδύλι του προϋπολογισμού μας πέρα από το φαγητό τους είναι για την εκπαίδευση τους. Παρακολουθούν επίσης μαθήματα ξένων γλωσσών και πληροφορικής και δίνουμε εξετάσεις για το ECDL. Πολύ απλά, προσπαθούμε να δώσουμε στα παιδιά όσο το δυνατόν περισσότερα εφόδια, αρκεί βέβαια να υπάρχει και το ανάλογο ενδιαφέρον από τους ίδιους. Τώρα όσον αφορά το χαμηλό τους επίπεδο, αναφορικά με τις σχολικές τους επιδόσεις, όπως ανάφερα

νωρίτερα, έχω να πω ότι είναι παιδιά τα οποία δε δέχτηκαν τη φροντίδα και τη στοργή δε θα πω από τα πρώτα στάδια της ζωής τους αλλά και από όταν πήγαν στο σχολείο. Δεν βρέθηκε κάποιος κοντά τους να τα βοηθήσει, να κατανοήσουν τα πρώτα μαθήματα για να αποκτήσουν τις βάσεις και στη συνέχεια να προοδεύσουν. Στα δικά μας τα παιδιά, η μάνα στέκεται δίπλα στο παιδί του νηπιαγωγείου και του δημοτικού και διαβάζει μαζί με το παιδί. Αυτού του είδους την φροντίδα λοιπόν, δεν την δέχτηκαν αυτά τα παιδιά. Περνούσαν τις τάξεις και ίσως εδώ ευθύνεται και ο νόμος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης που λέει ότι δεν πρέπει να μένουν στάσιμα τα παιδιά, γνωρίζουν δε γνωρίζουν το επίπεδο των γνώσεων που θα έπρεπε να έχουν, αυτό οπωσδήποτε είναι ένας ανασταλτικός παράγοντας για την εξέλιξη και την πρόοδο τους στο σχολείο. Είναι παιδιά εν ολίγοις τα οποία δεν δέχτηκαν την ανάλογη φροντίδα που δέχονται τα παιδιά έξω στην κοινωνία στα πρώτα σταδία του σχολείου. Δεχτήκαμε παιδιά που φοίτησαν στην Ε΄, Στ΄Δημοτικού, χωρίς να έχουν φοιτήσει σε καμία από τις προηγούμενες τάξεις, λοιπόν, πώς αυτά τα παιδιά μπορούν να ξεπεράσουν και να καλύψουν όλα αυτά τα κενά τα οποία έχουν και τελικά να συμβαδίσουν με τους υπολοίπους...; Αυτό δεν μπορούν να το καταλάβουν βέβαια ούτε και οι καθηγητές, ούτε και οι δάσκαλοι οι οποίοι εν μέρει έχουν δίκιο γιατί τους αξιολογούν σαν όλους τους υπολοίπους μαθητές όμως εάν το ξετυλίξουμε το κουβάρι θα δούμε ότι η ευθύνη δεν είναι των παιδιών. Αυτά τα παιδιά με τη στήριξη, με τη φροντίδα και με το γλυκό τον λόγο μπορούμε να τα κάνουμε να καλύψουν όλα τα κενά που είχαν πριν εισαχθούν εδώ μέσα, να συμβαδίσουν με τους συμμαθητές τους και να γίνουν και πολύ καλοί μαθητές. Ο φετινός υποψήφιος είναι μαθητής του 19,5 είναι μαθητής Ενιαίου Λυκείου. Πέρσι πέρασε ο Δημήτρης, στο Τμήμα Φυσικής στην Κρήτη… αυτό ήθελε, αυτός ήταν ο στόχος του και εκεί πήγε γιατί ξέρει ότι το τμήμα Φυσικής Κρήτης είναι ένα από τα καλύτερα.

- *Θεωρείτε ότι το προσωπικό που έχετε στη διάθεση σας είναι επαρκές για να καλύψει τις ανάγκες του Κέντρου;*
- Εξαρτάται από ποιά σκοπιά το βλέπουμε. Το προσωπικό που απασχολείται εδώ, όλοι, πρέπει να είναι παιδαγωγοί από την καθαρίστρια μέχρι και τον διευθυντή. Όλοι διαπαιδαγωγούμε τα παιδιά όμως αυτό που πρέπει να διαθέτει το

προσωπικό άσχετα με την ειδικότητα του, είναι α γ ά π η. Αγάπη για αυτά τα παιδιά σημαίνει υπομονή και επιμονή. Τα πτυχία δεν μας φτιάχνουν κατάλληλους ανθρώπους για αυτά τα παιδιά…

- *Πόσο δύσκολη είναι η διαδικασία προσαρμογής τους;*
- Αχ….! Έχουν ζήσει πάρα πολλά τα παιδιά μας πριν εισαχθούν στο Κέντρο και από όλα, το πιο βασικό, είναι η απόρριψη από αυτούς τους ανθρώπους που τα φέρανε στη ζωή. Στόχος μας είναι να τα βοηθήσουμε να ξεπεράσουν σε όποιο βαθμό είναι αυτό δυνατό με την αγάπη, την χριστιανική αγάπη, την κατανόηση και με την συναισθηματική υποστήριξη που τα παρέχουμε όλοι μας… να ξεπεράσουν όλα αυτά τα προβλήματα που έζησαν σε όποιο βαθμό γίνεται, πριν εισαχθούν στο Κέντρο, γιατί προβλήματα έχουμε και κατά τη φάση της ένταξής τους… μιλάμε για ένα διαφορετικό περιβάλλον…
- *Πώς εκδηλώνεται αυτή η δυσχέρεια στη φάση της προσαρμογής;*
- Η προσαρμογή μπορεί να διαρκέσει από μήνες έως και χρόνια…. Μπορεί ακόμη να εκδηλωθεί με τάσεις φυγή, επιθετικότητα, εσωστρέφεια…
- *Υπήρξαν παιδιά με τάσεις φυγής;*
- Βεβαίως και μάλιστα παλαιότερα περισσότερο. Τώρα πολύ σπάνια και όταν λέω τώρα εννοώ τα τελευταία χρόνια, πολύ σπάνια. Και αυτό γινόταν γιατί τα παιδιά ήθελαν να γυρίσουν στο οικογενειακό τους περιβάλλον και αυτό εκδηλωνόταν από τη δεύτερη, τη τρίτη μέρα που ερχόταν στο Κέντρο… δεν είχαν γνωρίσει τη ζωή στο Κέντρο και ούτε η ζωή του Κέντρου γνωρίζεται σε ένα μήνα.
- *Ποιά ήταν η δική σας η αντίδραση όταν έφυγαν;*
- Ψάξαμε και τα βρήκαμε. Σε ελάχιστες περιπτώσεις ζητήσαμε τη συνδρομή της αστυνομίας. Αλλά κυρίως ψάχνουμε εμείς και τα μεγαλύτερα παιδιά.
- *Υπήρξαν παιδιά με παραβατική συμπεριφορά;*
- Αυτές είναι κακές συνήθειες ορισμένων παιδιών γιατί όπως σου είπα ήταν παιδιά τα οποία δεν ζήσανε σε ένα φυσιολογικό και υγιές θα έλεγα οικογενειακό περιβάλλον. Σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρχε και προτροπή των γονέων στο να δείξουν παραβατικότητα αυτά τα παιδιά. Με την πάροδο του χρόνου όμως και με αυτά που είχαμε να τους δώσουμε, η συντριπτική πλειοψηφία της παραβατικότητας σβήστηκε…. Τα παιδιά κλέβανε γιατί θέλανε να φάνε, δεν είχανε ούτε τα βασικά στο σπίτι τους. Γύριζαν έξω έως αργά το

βράδυ ή έκαναν παρέα με άσχημα άτομα και περιθωριακούς τύπους γιατί ακριβώς δεν υπήρχε κανείς στο σπίτι να τα ελέγξει, γιατί οι γονείς αδιαφορούσαν για το αν τα παιδιά ήταν στο σπίτι ή όχι. Υπήρχε και η γονική προτροπή, η επαιτεία… ακόμη και τώρα ορισμένα παιδιά επαιτούν και δεν έχουν κόψει αυτή την κακή συνήθεια… απλά προσπαθούμε όσο μπορούμε, να το ελέγχουμε με κουβέντα ενόψει όλης της μαθητικής κοινότητας, ενόψει όλων των παιδιών. Με τον τρόπο αυτό φέρνω τα παιδιά αντιμέτωπα με τις ευθύνες των πράξεων τους και εδώ παρεμβαίνουν και τα ίδια τα παιδιά, τα μεγαλύτερα, γιατί υπάρχει ένα δέσιμο μεταξύ τους και θεωρούν ότι είναι όλοι μέλη της ίδιας οικογένειας και προσπαθούν να αντιμετωπίζουν τα προβλήματα τους μόνοι τους και μόνο στο τέλος και αν δεν μπορούν πλέον, φτάνουν σε εμένα για να ζητήσουν και τη δική μου γνώμη για πράγματα που δεν είναι αντιληπτά. Όλα τα προβλήματα αντιμετωπίζονται με τη συζήτηση και τον διάλογο και υπάρχει δημοκρατικός διάλογος. Θεωρώ αδιανόητο να παρθούν αποφάσεις για τα παιδιά χωρίς τα ίδια τα παιδιά και για όσα θέματα τους αφορούν εκφράζουν τη γνώμη τους, έτσι λειτουργεί το Κέντρο.

- *Η άποψή σας για τη χρήση σωματικής βίας ως μέσο πειθαρχίας;*
- Θέλω να πιστεύω ότι στο δικό μας το Κέντρο, δεν ισχύει κάτι τέτοιο και μάλιστα επειδή μας έχουν έρθει παιδιά και από άλλα Κέντρα και εκεί επικρατούσε άλλο καθεστώς, τους έχουν μείνει τέτοια κατάλοιπα… έρχονται εδώ και το απαιτούν αυτό το πράγμα και βέβαια αυτό γίνεται μέχρι να εγκλιματιστούν και να ενσωματωθούν. Όπως επίσης, θα σου πω για ένα παιδάκι που μας ήρθε από ένα άλλο Κέντρο… πήγε και μου χαράκωσε το αυτοκίνητο μου γιατί εγώ μένω εδώ με την οικογένεια μου, γιατί εγώ θέλω ο πυρήνας αυτής της μεγάλης οικογένεια που λέγεται Κέντρο Παιδικής Μέριμνας, να αποτελεί η δική μου οικογένεια και το παράδειγμα της και η συμβίωση της εδώ μέσα… πήγε λοιπόν και μου χαράκωσε το αυτοκίνητο μου μαζί με έναν άλλο συμμαθητή του… μικρά παιδιά. Ο άλλος, παλαιότερος μέσα στο Κέντρο, προσπάθησε να τον αποτρέψει… «*Μα τι είναι αυτά που κάνουμε γιατί να το κάνουμε»*, του λέει… και ο άλλος του απάντησε «*Έλα μωρέ πάμε να το κάνουμε, θα φάμε και λίγο ξύλο…»*. Ήταν μαθητής περίπου οκτώ με εννέα μήνες εδώ στο Κέντρο και του φαινόταν παράξενο, νομίζω πως αυτό δίνει απάντηση σε τέτοια ερωτήματα.

- *Μιλήστε μου για τις κοινωνικές εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα στο Κέντρο;*
- Κάνουμε εκδρομές, βγαίνουμε έξω σε κέντρα, σε χορευτικά κέντρα, τρώμε, πίνουμε, χορεύουμε ότι κάνει δηλαδή και μια οικογένεια από έξω, αυτό προσπαθούμε να κάνουμε και εμείς. Κάνουμε εκδρομές και μάλιστα πολυήμερες εκδρομές. Τώρα το καλοκαίρι που περιορίστηκε ο αριθμός των παιδιών, επειδή πήγαν στην κατασκήνωση για ένα μήνα, στη θάλασσα, γιατί αυτό είναι που μας λείπει, πηγαίνουμε μαζί με όσα παιδιά έχουν μείνει και όσο μου το επιτρέπουν και εμένα οι συνθήκες και τα προβλήματα εδώ μέσα και μαθαίνουν και εμένα να κολυμπάω και να ψαρεύω μαζί τους.
- *Συνηθίζεται ο διευθυντής να διαμένει στο Κέντρο;*
- Σε ορισμένα γνωρίζω πως ναι, βάσει νόμου. Εγώ προσωπικά θεωρώ πως εάν δεν έμενα μέσα στο Κέντρο, δεν θα μπορούσα να παραμείνω στο κέντρο και να το λειτουργώ, να είμαι διευθυντής. Όπως είπα και προηγουμένως, τα παιδιά θέλουν πρότυπα για να μεγαλώσουν σωστά. Αυτό προσπαθούμε να κάνουμε εδώ πέρα. Μια οικογένεια… και η δική μου οικογένεια να γίνει ο πυρήνας γύρω από τον οποίο θα αναπτυχθεί όλη η μεγάλη οικογένεια… δεν είναι λόγια αυτά τώρα, ούτε σχήματα λόγου τα εννοώ αυτά τα πράγματα, μένω μέσα στο κέντρο είκοσι χρόνια υπηρετώντας αυτό το κέντρο είκοσι επτά συναπτά έτη… πρέπει να είμαι ένας από τους μακροβιότερους διευθυντές… Δόξα το Θεό… Λοιπόν για μένα πρέπει να μένει ο διευθυντής μέσα στο Κέντρο γιατί έτσι μπορεί καλύτερα να προσφέρει και έτσι το νιώθουν τα παιδιά. Το μόνο διάστημα που απουσίασα από εδώ, ήταν ένα χρονικό διάστημα δώδεκα ημερών και περιττό να σου πω ότι κανονική άδεια δεν παίρνω εγώ όπως όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι, δεν με ενδιαφέρει αυτό το πράγμα, όχι τώρα αλλά εδώ και πολλά χρόνια… Προσπαθούμε συν τις άλλοις, επειδή εντοπίζουμε το πρόβλημα στα παιδιά μας, όταν φεύγουν από το Κέντρο και όχι όσο είναι μαθητές του Κέντρου, γιατί πραγματικά υπάρχει πρόβλημα, ωσότου επέλθει η κοινωνική και επαγγελματική τους αποκατάσταση, να συγκεντρώνουμε χρήματα από δωρεές σε προσωπικούς λογαριασμούς που έχουν, χωρίς κανέναν αντιπρόσωπο και δεν μπορούν να τα πάρουν ούτε οι ίδιοι εάν δεν συμπληρώσουν το $18^{ο}$ έτος της ηλικίας τους. Ως συνήθως τα παίρνουν με την διαγραφή τους από το Κέντρο και τους είναι χρησιμότατα αυτά τα χρήματα για τα πρώτα βήματα στη ζωή.

- *Ποια η στάση της τοπικής κοινωνίας;*
- Η τοπική κοινωνία είναι ευαισθητοποιημένη και στηρίζει η ίδια τη λειτουργία του Κέντρου. Πέρα από τις δωρεές που έχουμε σε χρήματα, έχουμε και εθελοντική προσφορά εργασίας αλλά έχουμε και δωρεές σε είδη. Σε ρουχισμό, σε ψυχαγωγία σε τρόφιμα μέχρι και εκδρομές.
- *Πώς μπορεί να βελτιωθεί η λειτουργία του Κέντρου;*
- Δεν θέλω να μεγαλώσει η δυναμικότητα του Κέντρου γιατί θα απομακρυνθεί από το στόχο που έχω θέσει εγώ. Βέβαια αυτό δεν αρέσει στην Πολιτεία. Δεν θέλω να δημιουργήσουμε ίδρυμα ή άσυλο. Θέλω αυτό που ζούμε εδώ μέσα, να προϊδεάζει περισσότερο με μια μέση ελληνική οικογένεια. Και οι άνθρωποι που έρχονται να εργαστούν, να είναι από τον τόπο μας, να μην έρχονται από μακριά γιατί ως συνήθως φεύγουν και δημιουργούνται κενά και διαιωνίζεται έτσι η κατάσταση.
- *Πίσω από το γραφείο σας βλέπω πολλές φωτογραφίες... ανήκουν σε παιδιά που φιλοξενήθηκαν εδώ στο παρελθόν;*
- Τα παιδιά δε διακόπτουν τη σχέση τους με το Κέντρο… αυτό είναι το σπίτι τους… Ανήμερα το Πάσχα, το βράδυ, καθόμουν στο μπαλκόνι και βλέπω έναν νεαρό ο οποίος ήρθε και ερευνούσε με τα μάτια του το κτίριο, με πλησίασε, βράδυ γινόταν αυτό το πράγμα, μετά το γλέντι που είχαμε εδώ έξω, έψησαν τα παιδιά φάγανε, ήπιαν μαζί με τους υπαλλήλους εδώ πέρα…, λοιπόν, έγινε ένα τρικούβερτο γλέντι. Μετά το γλέντι, ήρθε αυτός ο νεαρός ο οποίος είχε και την οικογένεια του στο αυτοκίνητο έξω. Η οικογένεια του δεν ήρθε μέσα. Ήταν από τη Σαλαμίνα. Μου είπε το ονοματεπώνυμο του, αλλά δεν μπορούσα να θυμηθώ. Ήταν από τα πρώτα παιδιά που είχα συναντήσει όταν ήρθα εδώ πέρα το ’82. Κατεβήκαμε μαζί και πήραμε την οικογένεια του. Τώρα είναι ναυτικός. Καθίσαμε μέσα στο γραφείο περίπου δύο ώρες και τα είπαμε. Το παράδοξο είναι ότι θυμόταν τη γυναίκα μου… και μάλιστα μου έδωσε περιγραφή της γυναίκας μου… ε… βέβαια, με ικανοποίησε αυτό το πράγμα γιατί ίσως αποδεικνύεται ότι τελικά όλη η οικογένεια βοηθάει εδώ μέσα και νομίζω… θα στο πω το γιατί… γιατί θυμόταν κάποια χάδια στο κεφαλάκι του, ήταν μικρό παιδί αυτό τότε 12–13 χρόνων και σε κάποιες δύσκολες στιγμές τον είχε πλησιάσει η γυναίκα μου και θυμόταν περισσότερο τα λόγια τα δικά της και την

ίδια και όχι εμένα. Εχθές είχα επικοινωνία με τη γυναίκα του, μιλήσαμε στο τηλέφωνο. Το Κέντρο συμμετάσχει στις κοινωνικές εκδηλώσεις των παιδιών όπως και τα παιδιά όλα αυτά που έχουν φύγει από εδώ, μετέχουν στις εκδηλώσεις του Κέντρου. Στις γιορτές που κάνουμε είναι οι πρώτοι μας καλεσμένοι, οι επίσημοι. Τώρα σχεδιάζω να κάνουμε μια συνάντηση, κάναμε το 2005 μια, αλλά ήταν με παλιούς μαθητές του Κέντρου, ήταν πριν έλθω εγώ… Θέλω να συγκεντρωθούν όλα τα παιδιά που μεγάλωσαν μαζί και να κάνουμε μια γιορτή. Κάναμε γλέντι το φθινόπωρο για την επιτυχία του Δημήτρη που πέρασε στο Πανεπιστήμιο και τώρα με ρωτάνε πότε θα κάνουμε το επόμενο γλέντι για τον Τάσο ο οποίος και αυτός σίγουρα μπαίνει στο Πανεπιστήμιο.

- *Μπορεί το Κέντρο να υποκαταστήσει το οικογενειακό περιβάλλον;*
- Εάν λειτουργεί έτσι όπως με έχει διδάξει η πείρα μου ότι πρέπει να λειτουργεί, τότε πιστεύω πως όχι 100% αλλά 90%, ναι. Ορισμένες φορές μπαίνουν εμπόδια, χρειάζεται υπομονή.

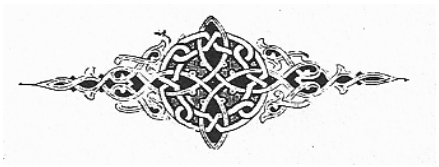

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Συμπεράσματα

Οικογένεια και εν γένει κοινωνικοποίηση

Η σημασία του κοινωνικοποιητικού ρόλου της οικογένειας είναι ζωτική, όπως φάνηκε στα κεφάλαια της εργασίας αυτής, είτε πρόκειται για την οικογένεια που αποτελείται από τους βιολογικούς γονείς, είτε πρόκειται για μια ανάδοχη οικογένεια, είτε για υιοθετούντες γονείς. Και στις τρεις περιπτώσεις, ένα υγιές οικογενειακό περιβάλλον, το οποίο δύναται να παράσχει στο ανήλικο τέκνο την ικανοποίηση των —στοιχειωδών έστω— υλικών αναγκών του, σε συνδυασμό με την επαρκή κάλυψη των ψυχικών, πνευματικών, πολιτισμικών και ηθικών αναγκών, την παροχή φροντίδας και μέριμνας, αποτελεί το καταλληλότερο αρχικό στάδιο κοινωνικοποίησης για ένα παιδί, τον φυσιολογικότερο και ομαλότερο περίγυρο στον οποίο ένα παιδί μπορεί να αναπτύξει την προσωπικότητά του, να γαλουχηθεί με ανθρωπιστικά πρότυπα, να μάθει να διαχειρίζεται την ελευθερία του, να μάθει να δημιουργεί και να χαίρεται τη ζωή.

Η ενίσχυση των «αδύναμων» οικογενειών, οι οποίες υπάρχει περίπτωση να παραμελήσουν, ακόμη και να μην καταφέρουν να κρατήσουν τα παιδιά τους κοντά τους, θα έπρεπε να είναι η πρώτιστη μέριμνα της πολιτείας, έτσι ώστε τα ανήλικα τέκνα να μην καταφεύγουν στην παραβατικότητα, ή να αποφεύγεται όσο γίνεται η απομάκρυνσή τους από την οικογενειακή εστία, εκτός από την περίπτωση της κακοποίησης, για την οποία τα συμπεράσματά μας παρατίθενται πιο κάτω. Παρά την κρίση που διέρχεται ο πανάρχαιος θεσμός της οικογένειας —κλυδωνισμούς, άλλοτε ισχυρότερους και άλλοτε ασθενέστερους συναντούν όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί λόγω των ατέρμονων μεταβολών στις οποίες βρίσκονται οι κοινωνίες— είναι αναντίρρητα το πρώτο και καθοριστικότερο κοινωνικό κύτταρο για τα μελλοντικά μέλη της κοινωνίας, παρά τις ριζικές μεταβολές που έχει υποστεί σε μορφή, τύπο και οργάνωση. Δύσκολα μπορεί να υποκατασταθεί ένα οικογενειακά οργανωμένο σπίτι με την αγάπη, την αγωγή, την ψυχαγωγία, τη συντροφικότητα, την περίθαλψη· είναι προτιμότερο και αξίζει να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση από μέρους της πολιτείας για το καλό των παιδιών αλλά και του κοινωνικού συνόλου στο να αποτραπεί η απομάκρυνση του ανηλίκου από το σπίτι, παρά στην εύρεση του καλύτερου δυνατού υποκατάστατου.

Αν, παρόλα αυτά, είναι αδύνατη η παραμονή του τέκνου στην οικογένειά του για λόγους οι οποίοι παρατέθηκαν στις ενότητες της έρευνας αυτής, τότε και

πάλι είναι προτιμητέα μια «οικογενειακή» λύση, δηλαδή μια ανάδοχη οικογένεια ή η υιοθεσία, πάντα βέβαια με προϋποθέσεις και μετά από προσεκτική κοινωνική έρευνα. Όσον αφορά την αναδοχή, πρόκειται για έναν ευρύ και ευέλικτο θεσμό με εκφάνσεις οι οποίες καλύπτουν τις ποικίλες περιπτώσεις των προς αναδοχή τέκνων, ανάλογα με το υπόβαθρο των φυσικών γονέων, την πιθανότητα υιοθεσίας κλπ. Το τρίγωνο «παιδί — ανάδοχοι γονείς — φυσικοί γονείς» με το ανήλικο τέκνο στην κορυφή ρυθμίζει τις συνθήκες και την κατάληξη της αναδοχής. Η αναδοχή του ανηλίκου αποτέλεσε αντικείμενο της «Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού» (Νέα Υόρκη 1990).

Στην υιοθεσία, οι προϋποθέσεις για το ανήλικο τέκνο και για τους υιοθετούντες γονείς αφορούν εν γένει το κοινωνικό, το οικονομικό, το πνευματικό επίπεδο των γονέων, το ηλικιακό επίπεδο και των δύο, καθώς και το δικαίωμα του υιοθετούμενου για πλήρη πληροφόρηση όσον αφορά τους φυσικούς του γονείς. Η σοβαρότερη αδυναμία/παράλειψη του συστήματος είναι ότι δεν απαγορεύεται θεσμοθετημένα η υιοθεσία πριν από την ολοκλήρωση διεξαγωγής κοινωνικής έρευνας για το υπόβαθρο των υποψήφιων γονέων, κάτι το οποίο δεν διασφαλίζει 100% το τέκνο: η εκδίκαση υιοθεσίας άνευ κοινωνικής έρευνας υποβαθμίζει τον ρόλο και τη συμβολή της τελευταίας. Γενικά, ως θεσμοί που υποκαθιστούν τη φυσική οικογένεια αλλά και ως προστατευτικά για το τέκνο μέτρα, η αναδοχή και η υιοθεσία μπορούν να δώσουν τη δυνατότητα για τη διαβίωση του παιδιού σε ένα οικογενειακό περιβάλλον, το οποίο θα του εξασφαλίσει την κάλυψη υλικών, συναισθηματικών, ψυχικών και πνευματικών αναγκών.

Μετά την οικογένεια, στο σχολείο, ευνοείται ο ανήλικος να αποκτήσει ή να επεκτείνει τις ήδη υπάρχουσες παρέες των συνομηλίκων του, ωστόσο παρατηρείται η τάση —μέσα και έξω από το σχολείο— για «διαλογή» ανάμεσα στους κύκλους του, με αποτέλεσμα να καταλήγει να επιδιώκει τη συναναστροφή με ομάδες συγκεκριμένων —συνήθως— ατόμων. Οι εν λόγω επιλογές έχουν πολλά να δηλώσουν, όχι μόνο για τα κίνητρα των ανηλίκων που τους ωθούν στις συγκεκριμένες επιλογές, αλλά και για τη μετεξέλιξη του χαρακτήρα και της κοινωνικοποίησής τους, εφόσον οι διεπιδράσεις μεταξύ ατόμου–παρέας είναι πολυεπίπεδες και ποικίλες. Η από μέρους του ανηλίκου έκφραση της ανάγκης για επιβεβαίωση, της ομαδικότητας, της συντροφικότητας, αλλά και της ατομικότητας

η οποία συχνά οδηγεί είτε σε συμβιβασμούς και καταπίεση είτε σε αντίσταση και συγκρούσεις σημαδεύουν τον ανήλικο κατά την ηλικία αυτή με τρόπο αναπόδραστο, ο οποίος με τη σειρά του θα επιφέρει συνέπειες στη μετέπειτα ενήλικη ζωή του ατόμου.

Οι επιδράσεις από τα Μ.Μ.Ε. χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής και πρέπει οι γονείς και οι εκπαιδευτικοί να επισημαίνουν διαρκώς τους κινδύνους, εφόσον τελικά, ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. παρεκτρέπεται κατά πολύ από αυτόν της ενημέρωσης και καταλήγουν να πρωτοστατούν στην προβολή και θεοποίηση υλιστικών και καταναλωτικών προτύπων: η υλική ευημερία και το *φαίνεσθαι* προβάλλονται ως αυτοσκοπός και παραγκωνίζονται παιδευτικά πρότυπα και ανθρωπιστικές αξίες που δύνανται να συνδράμουν στην πνευματική, την ηθική και ψυχική ανάταση του ατόμου. Επιπλέον, τα μηνύματα βίας τα οποία βομβαρδίζουν τους αποδέκτες, εισχωρούν στο υποσυνείδητο των ανήλικων αποδεκτών με τρόπο καθοριστικό και αναπόδραστο: η διαρκής αυτή διαδικασία «μετακένωσης» επιθετικών συμπεριφορών είναι ύπουλη αλλά και μακροπρόθεσμη, παρά τις τυχόν διαφοροποιήσεις ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και τον χαρακτήρα του ανηλίκου.

Το θρησκευτικό δόγμα είναι ένας σημαντικός κοινωνικοποιητικός φορέας του ατόμου· ως φορέας κοινωνικοποίησης χρήζει επίσης προσοχής κάποιες φορές, αλλά αν έχει υιοθετηθεί και θεσμοθετηθεί από το κοινωνικό σύνολο, τότε ελάχιστα μπορούν να γίνουν. Έτσι, αν και τα περισσότερα θρησκευτικά δόγματα διακηρύσσουν ανθρωπιστικές αξίες, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εκφυλισμού και θρησκοληψίας, φαινόμενα εξαιτίας των οποίων οι «πιστοί» μπορεί να παρεκτραπούν σε εκδηλώσεις φανατισμού, μισαλλοδοξίας και, τελικά, βίας. Συχνά θρησκευτικά δόγματα συμπράττουν με τους «ισχυρούς» (πολιτικά και οικονομικά) μιας κοινωνίας και, από προασπιστές δικαιωμάτων καθίστανται συνένοχοι της καταπάτησής τους. Οι περιπτώσεις αυτές, καθώς και η εικόνα ενός Θεού–τιμωρού, κάθε άλλο παρά συμβάλλουν θετικά στην κοινωνικοποίηση των ανηλίκων.

Παραβατικότητα, θεσμοί και φορείς

Τι συμβαίνει, ωστόσο, όταν παρατηρούνται στον ανήλικο τάσεις παρέκκλισης από την ομαλή του κοινωνικοποίηση ή όταν αποδεδειγμένα προβαίνει σε πράξεις που παραπέμπουν σε παραβατική συμπεριφορά; Ο «ηθικός κίνδυνος» αφορά το πιο

πρώιμο στάδιο αντικοινωνικότητας, λόγω του χαρακτήρα του ανηλίκου ή του περιβάλλοντός του και βασικό μέτρο είναι η πρόληψη μιας τυχόν επιδείνωσης. Όπως φαίνεται από την ιστορική ανασκόπηση σε δημόσια έγγραφα και λαμβανομένων υπόψη των εκάστοτε κοινωνικών συνθηκών, ο «ηθικός κίνδυνος» εμπλέκει συμπεριφορές που παρακωλύουν την κοινωνικοποιητική διαδικασία και καθιστούν απαραίτητη τη μέριμνα και την παρέμβαση της πολιτείας. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί εδώ η ανάγκη για χρησιμοποίηση όρων περισσότερο εκσυγχρονισμένων και προσαρμοσμένων στα νέα δεδομένα της παιδαγωγικής και της κοινωνιολογίας, όπως «κοινωνική δυσπροσαρμοστικότητα» και «κοινωνικά αγώγιμος» ανήλικος. Πάντως, τα αίτια εστιάζουν στο άμεσο οικογενειακό περιβάλλον του ανηλίκου και συγκεκριμένα σε «περιθωριακές» ή «παραβατικές συμπεριφορές» των γονέων του.

Τα άτομα που θεωρείται ότι παραβιάζουν τους «κανόνες πλαισίου» συχνά αντιμετωπίζονται ως περιθωριακά, με βάση και την ταξινόμηση συμπεριφορών απέναντι στα κοινωνικά θέσφατα, που κυμαίνονται από τη συμβιβαστικότητα μέχρι τη μη αποκαλυπτόμενη παράβαση. Οι σύγχρονες μελέτες έχουν εστιάσει σε αποκλίνουσες συμπεριφορές νέων που ανήκουν σε οικονομικά και κοινωνικά ασθενείς κοινότητες στις οποίες παρατηρήθηκε ότι συνδέεται με την ομαδικότητα που αναπτύσσεται στις εν λόγω υποβαθμισμένες περιοχές.

Οι δύο μεγάλες κατηγορίες ηθικά παρεκτεταμένων ανηλίκων διακρίνουν αυτούς για τη συμπεριφορά των οποίων ευθύνεται το οικογενειακό περιβάλλον, οπότε και απαιτείται παρέμβαση της πολιτείας για απομάκρυνση του ανηλίκου, από όσους δεν οφείλουν τη συγκεκριμένη συμπεριφορά στο οικογενειακό περιβάλλον, οπότε και απαιτείται πρόληψη της επιδείνωσης. Στην πρώτη περίπτωση ο Αστικός Κώδικας προβλέπει την προστασία του τέκνου και την ανάθεσή του αλλού. Η πιθανότητα να διαφύγει της προσοχής μια τέτοια παραβατική συμπεριφορά οφείλεται συχνά στον συγκυριακό της χαρακτήρα ή στην έλλειψη ενοχοποιητικών στοιχείων. Η έννοια της ‘παραβατικότητας’ είναι πολυσύνθετη και πολυεπίπεδη με ποικίλες εκφάνσεις, εφόσον παρατηρείται πάντοτε σε σχέση με μια δεδομένη κατάσταση και, πιο συγκεκριμένα, ενάντια σε ένα εδραιωμένο σύστημα αξιών και προτύπων. Η προσέγγιση του όρου αυτού μπορεί να πραγματοποιηθεί είτε με νομικούς είτε με ψυχολογικούς όρους,

ανάλογα με την οπτική: η «ψυχολογική» προσέγγιση εστιάζει στις ιδιαιτερότητες τυχόν ψυχικών διαταραχών, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε επιθετική και βίαιη συμπεριφορά.

Η «ιδρυματική» μέριμνα στο δίκαιο πρόνοιας στη χώρα μας αποτυπώνεται μέσα από ποικίλους νόμους και από πολυάριθμες διατάξεις που αφορούν τη συνταγματική μέριμνα, την αστική μέριμνα, την ιδρυματική μέριμνα, την ιδιωτική ιδρυματική μέριμνα. Θεσμοί και φορείς όπως «Το χαμόγελο του παιδιού», το Κέντρο Βρεφών «Η μητέρα», τα παιδικά χωριά SOS, τα Κέντρα Παιδικής Μέριμνας, οι Παιδοπόλεις, διέπονται από θεσμοθετημένους κανονισμούς, ενώ έχουν φιλοξενήσει και φιλοξενούν εκατοντάδες παιδιά. Το ίδιο συμβαίνει με τη μέριμνα στο δίκαιο αρωγής και στην ποινική —πλέον— μέριμνα: Οι Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων, η Εισαγγελία Ανηλίκων, η Αστυνομία Ανηλίκων, τα Δικαστήρια Ανηλίκων, οι Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων και, εν γένει, η Μέριμνα του Ποινικού Δικαίου για τους ανήλικους, είναι όλα θεσμοθετημένα και με λειτουργία νομοθετικά ορισμένη. Το ενδεχόμενο, ωστόσο, η εν λόγω νομοθεσία να μην εφαρμοστεί, οφείλεται στην έλλειψη συντονιστικού μηχανισμού για το σύνολο των μέτρων, στη συνακόλουθη αποσπασματική αντιμετώπιση των ανηλίκων, καθώς και στη διασπάθιση μεγάλων πόρων. Είναι απαραίτητο, συνεπώς, να καταρτιστούν περιφερειακά υπηρεσίες μέριμνας ανηλίκων που τυχόν βρίσκονται ενώπιον κινδύνων, καθώς και υπηρεσίες πρόληψης και αποτροπής μελλοντικών παραβατικών συμπεριφορών.

Τα αναμορφωτικά μέτρα για τους ανηλίκους είναι τα εξής: *α)* η επίπληξη του ανηλίκου από το δικαστήριο· *β)* η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς ή επιτρόπους του με «επίταση» της ευθύνης των τελευταίων· *γ)* η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε ανάδοχη οικογένεια για την αποφυγή εγκλεισμού του ανηλίκου· *δ)* η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή ιδρύματα ανηλίκων ή επιμελητές ανηλίκων· *ε)* η συνδιαλλαγή μεταξύ ανήλικου δράστη και θύματος για έκφραση συγνώμης και εν γένει για εξώδικη διευθέτηση των συνεπειών της πράξης· *στ)* η αποζημίωση του θύματος ή η κατ' άλλον τρόπο άρση ή μείωση των συνεπειών της πράξης από τον ανήλικο· *ζ)* η παροχή κοινωφελούς εργασίας από τον ανήλικο· *η)* η παρακολούθηση από τον ανήλικο κοινωνικών και

ψυχολογικών προγραμμάτων σε κρατικούς, δημοτικούς, κοινοτικούς ή ιδιωτικούς φορείς· *θ)* η φοίτηση του ανηλίκου σε σχολές επαγγελματικής ή άλλης εκπαίδευσης ή κατάρτισης· *ι)* η παρακολούθηση από τον ανήλικο ειδικών προγραμμάτων κυκλοφοριακής αγωγής· *ια)* η τοποθέτηση του ανηλίκου σε κατάλληλο κρατικό, δημοτικό, κοινοτικό ή ιδιωτικό ίδρυμα αγωγής.

Τα θεραπευτικά μέτρα αποτυπώνουν την ιδιαίτερη μεταχείριση που χρήζουν ανήλικοι μεταξύ 8-18 ετών, οι οποίοι φέρουν το ακαταλόγιστο λόγω σωματικής ή πνευματικής δυσλειτουργίας. Έτσι, *α)* η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς, στους επιτρόπους του ή στην ανάδοχη οικογένεια, *β)* ανάθεση της επιμέλειας του ανηλίκου σε προστατευτικές εταιρείες ή σε επιμελητές ανηλίκων, *γ)* η παρακολούθηση συμβουλευτικού θεραπευτικού προγράμματος από τον ανήλικο, *δ)* η παραπομπή του ανηλίκου σε θεραπευτικό ή άλλο κατάστημα, μπορούν να επιβληθούν από το Δικαστήριο Ανηλίκων, αν και κάτι τέτοιο γίνεται σπάνια, λόγω (εκτός των δυσκολιών διάγνωσης), επίσης της έλλειψης –και πάλι– σχετικών αγωγικών καταστημάτων και της άρνησης των σχετικών Διευθύνσεων να φιλοξενήσουν τους νέους αυτούς.

Ο θεσμός των Υπηρεσιών Επιμελητών Ανηλίκων, οι οποίες λειτουργούν ως περιφερειακές υπηρεσίες του Υπουργείου Δικαιοσύνης, συνδέει το δίκαιο αρωγής με το ποινικό δίκαιο για τους ανήλικους με την πρακτική της «δοκιμασίας» και δίνει στο δικαστήριο την ευχέρεια για αποφυγή επιβολής ποινής. Τα καθήκοντα των εν λόγω Υπηρεσιών έχουν οριστεί από το 1979 και συνοψίζονται στη διεξαγωγή έρευνας με τη βοήθεια του Επιμελητή Ανηλίκων και στην παρακολούθηση υποθέσεων ανηλίκων.

Η έκθεση και ανάλυση των στοιχείων που συγκεντρώνει μια τέτοια διερευνητική διαδικασία είναι υψίστης σημασίας για το Δικαστήριο και για τον Επιμελητή Ανηλίκων, ο οποίος παρακολουθεί την πορεία και εξέλιξη του ανήλικου ατόμου. Η σπουδαιότητα του έργου των Επιμελητών το καθιστά *ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ* για το Δικαστήριο. Αν και η αποτελεσματικότητα του θεσμού είναι δύσκολο να αποτιμηθεί, αναμφισβήτητες είναι οι ελλείψεις των Υπηρεσιών αυτών σε εξειδικευμένο προσωπικό και σε δομές. Αποτελεί αναμφίβολα επιτακτική ανάγκη η ενίσχυση των Υπηρεσιών λόγω της σπουδαιότητας του έργου τους και του ρόλου που μπορούν να διαδραματίσουν στην πρόληψη και στην αναχαίτιση μελλοντικών

εγκληματικών συμπεριφορών. Επίσης, οι μελλοντικά αρτιότερα εξοπλισμένες Υπηρεσίες θα είναι σε θέση να χαρτογραφήσουν τις καταβολές της παραβατικότητας των ανηλίκων σε οικογενειακό, κοινωνικό, πνευματικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο για την επιτυχή πρόληψη και την αποτελεσματικότερη μέριμνα.

Η αναδρομή στην ιστορία του θεσμού των Δικαστηρίων Ανηλίκων πιστοποιεί τη σημαντική βελτίωση των ποικίλων σχετικών διατάξεων. Η ελληνική νομοθεσία προβλέπει το ειδικό υπόβαθρο που πρέπει να διαθέτει ο δικαστής ανηλίκων σε επίπεδο παιδοψυχολογίας, παιδαγωγικής, κοινωνιολογίας, ψυχιατρικής κλπ., ωστόσο στην πράξη σπάνια οι συγκεκριμένοι δικαστές διαθέτουν μια τέτοια κατάρτιση. Πάντως, Διεθνείς Συμβάσεις (και ειδικότερα η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού) προτρέπουν τα κράτη να διασφαλίζουν την ειδική μεταχείριση και τα δικαιώματα των ανηλίκων.

Η Εισαγγελία Ανηλίκων έχει προληπτικό/αποτρεπτικό αλλά και παρεμβατικό ρόλο σε περιπτώσεις ανηλίκων οι οποίοι είτε βρίσκονται σε κίνδυνο είτε έχουν εκδηλώσει παραβατική συμπεριφορά και, τελικά, αποκαθιστά το ανήλικο τέκνο. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται από διεθνή κείμενα στην τυπική ποινική διαδικασία εις βάρος ανηλίκων και η αλήθεια είναι ότι η αποφυγή της ποινικής διαδικασίας αποτυπώνει τη βούληση για εκσυγχρονισμό του δικαστικού συστήματος, χωρίς να επικροτεί την αποποίηση τυχόν ποινικών ευθυνών για το εκάστοτε συμβάν. Οι παρεκκλίσεις αυτές ουσιαστικά μεταθέτουν την αντιμετώπιση του νεαρού «παραβάτη» στο κοινωνικό σύνολο, το οποίο αποπειράται να τον εντάξει σε υποστηρικτικά προγράμματα.

Η συμπεριφορά της Αστυνομίας Ανηλίκων οριοθετείται επίσης από ειδικές διατάξεις, στις οποίες και πάλι εκφράζεται η προληπτική και η κατασταλτική πολιτική, σε συνεργασία πάντα με κοινωνικούς λειτουργούς και φορείς. Είναι μείζονος σημασίας η αντιμετώπιση των ανηλίκων από μέρους των αστυνομικών, η οποία δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από εξουσιαστικά και εκδικητικά σύνδρομα, αλλά από ευαισθητοποίηση απέναντι στην ιδιαίτερη ψυχοσύνθεση του ανηλίκου. Προβλέπεται από τη νομοθεσία η σύσταση ειδικά καταρτισμένων αστυνομικών ομάδων στα αστικά κέντρα όπου και η παραβατικότητα των ανηλίκων είναι αυξημένη.

Οι Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων ιδρύθηκαν ως Ν.Π.Δ.Δ. προς αρωγή των Δικαστηρίων Ανηλίκων, με σκοπό να διενεργούν την απαραίτητη κοινωνική έρευνα και να παρέχουν δικαστική υποστήριξη σε περιπτώσεις ανηλίκων. Ο προσανατολισμός τους είναι η πρόληψη της εγκληματικής συμπεριφοράς και η ανακούφιση/στήριξη παιδιών στα οποία έχει ήδη επιβληθεί κάποιο μέτρο. Ο υποστηρικτικός τους ρόλος προς τον ανήλικο και την οικογένειά του πραγματώνεται σε υλικό, κοινωνικό, εκπαιδευτικό, πνευματικό, πολιτισμικό, ψυχαγωγικό επίπεδο, με χαρακτηριστικές τις στέγες ανηλίκων. Η δράση των Εταιρειών αυτών συμπληρώνεται από τον νεοϊδρυθέντα θεσμό του «Κεντρικού Επιστημονικού Συμβουλίου για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας ανηλίκων» (Κ.Ε.Σ.Α.Θ.Ε.Α.), ο οποίος –μεταξύ άλλων– παρακολουθεί και χαρτογραφεί, εισηγείται, δικτυώνεται σε διεθνές επίπεδο. Μια ιστορική αναδρομή στη λειτουργία των Εταιρειών αυτών αποκαλύπτει τις δυσχέρειες κυρίως όσον αφορά την έλλειψη συνεργασίας με κοινωνικούς φορείς, ενώ σήμερα δεν ισχύει η ενεργοποίηση του θεσμού σε πολυάριθμες έδρες και η συχνότητα λειτουργίας των υπαρχουσών είναι φθίνουσα και η εθελοντική συνεισφορά σε επίπεδο ατομικό και συλλογικό δεν επαρκεί για να καλύψει τα συγκεκριμένα κενά.

Κακοποίηση σε όλα τα επίπεδα

Η υποενότητα αυτή των συμπερασμάτων τιτλοφορείται «κακοποίηση», διότι έτσι δηλώνεται ο κοινός παρονομαστής της γονεϊκής αποστέρησης, της ιδρυματοποίησης και της ενδοοικογενειακής ή εξωοικογενειακής κακοποίησης που μπορεί να υποστεί ένα παιδί. Οι τρεις αυτοί παράγοντες δύνανται να κατακρημνίσουν στον Καιάδα κάθε προηγούμενη προσπάθεια για υγιή και ομαλή διαβίωση και κοινωνικοποίηση, να θρυμματίσουν οριστικά την παιδική ψυχή και να τρώσουν με μη αναστρέψιμο τρόπο την προσωπικότητα και την αξιοπρέπεια του παιδιού. Συναισθηματική και ψυχική η κακοποίηση από τη γονεϊκή αποστέρηση, συναισθηματική, ψυχική αλλά συχνά και σωματική η κακοποίηση λόγω της ιδρυματοποίησης, κάποια ή και όλα τα είδη κακοποίησης εντός ή εκτός της οικογένειας, ειδικά όταν πρόκειται για σεξουαλική κακοποίηση: όλοι οι

ανασταλτικοί της κοινωνικοποίησης των ανηλίκων παράγοντες καταλήγουν σε κακοποιημένα παιδιά.

Η γονεϊκή αποστέρηση σημαδεύει ανεξίτηλα ένα παιδί και του δημιουργεί αισθήματα ανασφάλειας, φόβου, πανικού, ακόμη και θυμού ο οποίος καταλήγει συχνά σε βίαιες συμπεριφορές. Σύγχρονες μελέτες και ποικίλα πειράματα σε διεθνές επίπεδο πιστοποιούν ότι και η αποστέρηση της μητέρας και η αποστέρηση του πατέρα αφήνουν εξίσου σημαντικά κενά στην ψυχοσύνθεση και τη συναισθηματική ωρίμανση του τέκνου, παρά την όποια διαφοροποίηση μεταξύ κοριτσιών και αγοριών. Η ψυχολογική και συναισθηματική αυτή «αναπηρία» και κακοποίηση δεν μπορεί παρά να επιφέρει συνέπειες στην κοινωνική ανάπτυξη και ενσωμάτωση του παιδιού, εφόσον δυσχεραίνει εν γένει τις διαπροσωπικές του σχέσεις και, κατ' επέκταση, την κοινωνική του λειτουργία.

Ο εγκλεισμός σε «ίδρυμα» μπορεί να επιφέρει τις ίδιες και χειρότερες συνέπειες μέσα από την πολυσυνθετότητα και την περιπλοκότητα των επιδράσεων που μπορεί να ασκήσει στη σωματική, την ψυχική, τη συναισθηματική και την ηθική ανάπτυξη του ανηλίκου. Ποικίλα ζητήματα λειτουργίας των ελληνικών ιδρυμάτων κέντρισαν και κεντρίζουν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης και της έρευνας ειδικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η έννοια του 'ιδρυματισμού' συνδέεται με κοινωνικές προκαταλήψεις στιγματισμού όσον αφορά τον εγκλεισμό σε τέτοιου είδους καταστήματα μέριμνας, παρά την ομολογουμένη προσπάθεια χρήσης πιο εκσυγχρονισμένων και λιγότερο στιγματισμένων όρων από τους κοινωνιολόγους, τους παιδοψυχολόγους και τους νομικούς. Ο ιδρυματισμός συνίσταται στο σύνολο των σωματικών, ψυχικών και συναισθηματικών συμπτωμάτων με τα οποία σφραγίζει τα παιδιά η διαμονή τους σε ένα τέτοιο κατάστημα μέριμνας. Τα στατιστικά στοιχεία πιστοποιούν την πολυεπίπεδη καθυστέρηση της ανάπτυξης των παιδιών αυτών, ακόμη και σε περιπτώσεις στις οποίες κάποια ξαναβρέθηκαν σε οικογενειακό περιβάλλον. Σε πολλές περιπτώσεις, καθώς και με σοβαρές ελλείψεις σε προσωπικό και υλικοτεχνικές υποδομές, ιδρύματα κατόρθωσαν και κατορθώνουν να προσφέρουν στέγη και περίθαλψη σε πολλά παιδιά. Αυτό δεν μπορεί, ωστόσο, να διαγράψει ή να αποσοβήσει τον κλειστό και απομονωμένο από το κοινωνικό γίγνεσθαι χαρακτήρα λειτουργίας των καταστημάτων αυτών, ούτε και τα αναρίθμητα περιστατικά βίαιης και εκρηκτικής

συνύπαρξης υπαλλήλων και παιδιών, αλλά και κακοποίησης των ανηλίκων από τους ενήλικες σε εκφυλιστικές και εξευτελιστικές για την παιδική αξιοπρέπεια συνθήκες, οι οποίες μόνο κακό μπορούν να κάνουν στην ανάπτυξη των παιδιών, που είναι άλλωστε η προτεραιότητα όλης αυτής της διαδικασίας.

Η κακοποίηση των παιδιών είναι από τις πιο ειδεχθείς, λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαίτερα εύθραυστη κατάστασή τους και την αδυναμία τους να αμυνθούν. Σε γενικές γραμμές και παρά την κλίμακα και την ένταση των εκφάνσεών της, η κακοποίηση μπορεί να είναι σωματική ή ψυχική και τα συμπτώματα (ή οι συνέπειες) ψυχοσωματικά/-ές, παρόλο που είναι ιδιαίτερα λεπτή η γραμμή που διαχωρίζει κάποιες «παιδαγωγικές» μεθόδους από μορφές κακοποίησης. Παρόλο που η ψυχολογική κακοποίηση δεν μπορεί να οριστεί με τόσο «απτό» τρόπο, οι επιπτώσεις της αναγνωρίζονται από τη νομοθεσία ως εξίσου βλαβερές για την υγεία και την εξέλιξη του παιδιού.

Η παραμέληση ως κακοποίηση και η σεξουαλική κακοποίηση αποτελούν δύο υποκατηγορίες του φαινομένου οι οποίες χρήζουν ειδικής προσοχής. Η παραμέληση συνίσταται στην έλλειψη φροντίδας –ηθελημένη ή μη– για τις συνθήκες διαβίωσης του παιδιού. Η σεξουαλική κακοποίηση χρήζει αρμόζουσας ορολογίας και κατάλληλων προσδιορισμών σε νομικά κείμενα. Πάντως η διενέργεια «γενετήσιων πράξεων» και ο ως άνω εξαναγκασμός του παιδιού, είτε προς παραγωγή πορνογραφικού υλικού είτε προς μαστροπεία, διατυπώνονται σε ποικίλες νομοθετικές διατάξεις. Η παιδική σεξουαλική κακοποίηση επιφέρει ψυχοσωματικά τραύματα που ταλανίζουν το παιδί για μεγάλο μέρος της ζωής του, μπορεί και για ολόκληρη τη ζωή του. Τα αισθήματα ντροπής, ωστόσο, καθώς και ο στιγματισμός και ο κοινωνικός αποκλεισμός, ενισχύουν την κάλυψη τέτοιων συμβάντων και τη σιωπή. Το αποτέλεσμα είναι να πλήττεται το ίδιο το κοινωνικό σύνολο, εφόσον βρίθει από τραυματισμένα άτομα που δεν μπορούν να λειτουργήσουν κοινωνικά, αλλά των οποίων η ψυχοπαθολογία τα ωθεί σε βίαιες συμπεριφορές ή σε εξαρτήσεις και ο κύκλος γίνεται φαύλος, εφόσον η διεπίδραση μεταξύ ανεπαρκούς κοινωνικής πρόνοιας και αντιμετώπισης και ψυχοπαθολογικών ατόμων είναι διαρκής και ολέθρια.

Σημαντικό ρόλο στη διερεύνηση της παιδικής κακοποίησης έχει διαδραματίσει και διαδραματίζει η κοινή γνώμη, οι κοινωνικές προκαταλήψεις και η κοινωνική

κατακραυγή. Ειδικά σε περιπτώσεις ιδρυμάτων ή χώρων «κλειστής περίθαλψης», των οποίων οι εικόνες ντροπής δημοσιοποιήθηκαν, αποκαλύφθηκαν κατά συρροή κακοποιήσεις ανηλίκων με τις οποίες οι κοινωνία έπρεπε επιτέλους να έρθει αντιμέτωπη. Ωστόσο, παρά τη δημοσιότητα και την επακόλουθη κρατική παρέμβαση, εξακολουθούν να υφίστανται κάκιστες συνθήκες σε κέντρα περίθαλψης. Ενδεικτικές είναι οι ελλείψεις και οι επονείδιστες συνθήκες που καταγράφτηκαν από τον Συνήγορο του Παιδιού στο Κέντρο Περίθαλψης Παίδων Λεχαινών Ηλείας (ΚΕ.ΠΕ.Π.). Επιπλέον, όπως πιστοποιούν τα στοιχεία από επισκέψεις που πραγματοποίησε ο Κύκλος Δικαιωμάτων του Παιδιού σε 10 δημόσια κέντρα παιδικής προστασίας και 15 ιδιωτικά ιδρύματα και ξενώνες φιλοξενίας ανηλίκων, ναι μεν εφαρμόζονται κάποιες αξιόλογες πρακτικές και έχουν πραγματοποιηθεί προσπάθειες αναβάθμισης των χώρων, αλλά σημειώνονται δύο βασικές αδυναμίες στο ελληνικό σύστημα πρόνοιας: αριθμητική και ποιοτική έλλειψη σε επιστημονικό προσωπικό, και απουσία εφαρμογής ενός αξιόπιστου συστήματος πιστοποίησης προδιαγραφών.

Είναι βέβαιο ότι οι συνθήκες διαβίωσης στα κέντρα κλειστής περίθαλψης έχουν βελτιωθεί κατά πολύ και σ’ αυτό έχει συμβάλει η άνοδος του βιοτικού επιπέδου και η όξυνση της προσοχής στη μέριμνα των παιδιών από μέρους του κοινωνικού συνόλου. Η παρούσα εργασία δεν σκοπεύει να είναι ισοπεδωτική, ούτε αφοριστική: σαφώς και έχει επιτελεστεί και επιτελείται σημαντικότατο έργο από τέτοια κέντρα περίθαλψης, ωστόσο θα πρέπει: *α)* να εξαλειφθούν παντελώς πια φαινόμενα οιασδήποτε παιδικής κακοποίησης· *β)* να προλαμβάνονται ή να τιμωρούνται εκφυλιστικά της προνοιακής φροντίδας φαινόμενα· *γ)* να υποστηρίζονται οι κοινωνικοοικονομικά ασθενείς οικογένειες ώστε να φέρουν οι ίδιες την ευθύνη ανατροφής του τέκνου τους· *δ)* να συσταθεί ισχυρό νομικό πλαίσιο ώστε να μην απαλλάσσονται των ευθυνών και των κατηγοριών τους τόσο εύκολα οι «δράστες» παιδικής κακοποίησης.

Οι όψεις της κοινωνικοποίησης ανηλίκων οι οποίοι είναι εμφανές ότι θα εκδηλώσουν ή εκδηλώνουν παραβατική συμπεριφορά θα πρέπει να απασχολούν επιτακτικά και με τη μορφή επείγουσας ανάγκης κάθε κοινωνία και κάθε κράτος, διότι οι συγκεκριμένες συμπεριφορές αντικατοπτρίζουν τον υγιή ιστό της

κοινωνικής δομής, την αυτοάνοση παθογένεια, τα αντανακλαστικά, τις δυνατότητές της για ανάπτυξη και λειτουργία θεραπευτικών μηχανισμών.

Αναμφισβήτητα οι εν γένει ακραίες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες, όπως π.χ. μια εμπόλεμη κατάσταση, το κοινωνικό στάτους και οι συνθήκες διαβίωσης εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος, καθώς και οι ανεπάρκειες των εκάστοτε κοινωνιών και κρατών, επιδρούν –συχνά καταλυτικά– στη διαμόρφωση παραβατικών συμπεριφορών από μέρους των ανηλίκων. Οι περισσότερες από τις συγκεκριμένες περιπτώσεις, ωστόσο, θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με τη συνεργασία γονέων και φορέων, είτε φορέων μεταξύ τους, είτε με τον συνδυασμό και των δύο επιπέδων συνεργασίας.

Η παιδική κακοποίηση, ωστόσο, σύμφωνα με τα στοιχεία που κομίζουν οι έρευνες και από τη χώρα μας και σε διεθνές επίπεδο, άπαξ και διαπραχθεί είναι ίσως και αδύνατο να αντιμετωπιστεί χωρίς απώλειες, τόσο για το ίδιο το παιδί, όσο και για το κοινωνικό σύνολο. Η αδυναμία αντιμετώπισης της ανήλικης παραβατικότητας εντείνεται δραματικά από την αστοχία ως προς την πρόληψη της παιδικής κακοποίησης σε όλα τα επίπεδα, από το οικογενειακό περιβάλλον και όχι μόνο. Αυτό που θα πρέπει να προβληματίσει κάθε κοινωνία είναι τα αίτια και η ενεργοποίηση της ψυχοπαθολογίας που οδηγούν τους ενηλίκους στην κακοποίηση ανηλίκων, οι οποίοι με τη σειρά τους μπορεί να κακοποιήσουν άλλους ανηλίκους όταν ενηλικιωθούν, ή να εκδηλώσουν αποκλίνουσες και παραβατικές συμπεριφορές.

Οι αλυσιδωτές αντιδράσεις και συνέπειες της συγκεκριμένης παθογένειας δημιουργούν έναν φαύλο κύκλο και αποκαλύπτουν μια κοινωνία με σαθρά αξιακά, ηθικά και πνευματικά θεμέλια. Οι περιπτώσεις παιδιών που αναγκάστηκαν να διαμείνουν σε «αγωγικά» καταστήματα και υπέστησαν κακοποίηση εντός αυτών, μπορεί να παραλληλιστεί με τις περιπτώσεις ενήλικων κρατουμένων οι οποίοι όταν αποφυλακίστηκαν προέβησαν σε ακόμη ειδεχθέστερες εγκληματικές πράξεις ή, εν γένει, με το τεκμηριωμένο και γενικά αποδεκτό γεγονός ότι σπάνια έχει επιτευχθεί σωφρονισμός στις περιπτώσεις αυτές. Έχει απασχολήσει και απασχολεί τους μελετητές και τις ανθρωπιστικές οργανώσεις κατά πόσο το Γκουαντάναμο και οι φυλακές εν γένει οξύνουν αντί να αμβλύνουν την εγκληματική συμπεριφορά και δράση και λειτουργούν ως φυτώρια εγκληματιών λόγω της κατάφορης

καταπάτησης των δικαιωμάτων των κρατουμένων· με την ίδια ένταση θα πρέπει να απασχολήσουν τις κοινωνίες οι σαρωτικές και καταιγιστικές επιπτώσεις της παιδικής κακοποίησης στο μέλλον της ανθρωπότητας.

Το θέμα της έρευνας αυτής είναι οι όψεις κοινωνικοποίησης ανηλίκων με δυνάμει ή ενεργεία παραβατική και αντικοινωνική συμπεριφορά, ωστόσο τα συμπεράσματα εστιάζουν στους ανασταλτικούς της κοινωνικοποίησης αυτής παράγοντες. Σύμφωνα με τα στοιχεία και τα δεδομένα της ελληνικής επικράτειας και της ελληνικής πραγματικότητας, στο Ελληνικό Τμήμα Μέριμνας Ανηλίκων έχει πραγματοποιηθεί σημαντική προσπάθεια για εκσυγχρονισμό, βελτίωση και συμπλήρωση των νομικών διατάξεων που αφορούν την πρόληψη και την αντιμετώπιση της «παραβατικής ανηλικότητας», ωστόσο υπάρχει ακόμη αρκετή δουλειά που πρέπει να γίνει σε αυτή την κατεύθυνση, όπως αναφέρθηκε στην εργασία αυτή σε συγκεκριμένες διατάξεις. Η θεσμοθέτηση είναι ουσιώδης για να οπλίζει τους ανηλίκους, τις οικογένειές τους και την πολιτεία με νομότυπα μέσα προς διευθέτηση τέτοιων περιπτώσεων.

Παρόλα αυτά, η νομική κατοχύρωση δεν αρκεί για να καταστείλει την παθογένεια της κοινωνίας. Η γονεϊκή αποστέρηση, η ιδρυματοποίηση και, κυρίως, η παιδική κακοποίηση, αποτελούν αποκυήματα και συνάμα μερικές μόνο από τις πολλές ψηφίδες του παγκόσμιου μωσαϊκού το οποίο απεικονίζει μια από τις σοβαρότερες κοινωνικές παθογένειες της ανθρωπότητας.

Όσο κακοποιούνται παιδιά, τόσο οι κοινωνίες θα γίνονται πιο σκοτεινές και ζοφερές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abercrombie, N., St. Hill & B. S. Turmer. 1991. *Λεξικό κοινωνιολογίας*. Μτφρ. Α. Κάντας & Σ. Κάντας. Αθήνα: Πατάκης.

Abercromble, N., St. Hill & B. S. Turner. 1988. *The Penguin Dictionary of Sociology*. Λονδίνο: Penguin.

Αγάθωνος, Ε. 1987. Κακοποίηση – Παραμέληση παιδιών. Στο *Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής: ανάπτυξη, προσεγγίσεις, ψυχοκοινωνικά θέματα.* Τόμ. 1ος, μέρος Γ΄, επιμ. Γ. Τσιαντής & Σ. Μανωλόπουλος, 347-379. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ackerman, N. 1958. *The Psychodynamics of Family Life*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Adler, A. 1971. *Ανθρωπογνωσία*. Μτφρ. Σ. Καμπουρίδης. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Adler, A. 1975. *Η αγωγή του παιδιού*. Μτφρ. Κ. Λιάπτση. Αθήνα: Επίκουρος.

Ainsworth, M. D. S. 1967. *Infancy in Uganda: Infant Care and the Growth of Love*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins Press.

Ainsworth, M. D. S. 1985. Patterns of Infant-Mother Attachments: Antecedents and Effects on Development. *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 61.9.

Alasuutari, P., L. Bickman, L. & Brannen, J. 2008. *The SAGE Handbook of Social research methods*. Λονδίνο: Sage Publications.

Αισχύλου *Προμηθέας Δεσμώτης.* 1954. Επιμ. Ε. Π. Παπανούτσος – μτφρ. Γ. Θέμελης. Αθήναι: Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος.

Αλεξιάδης, Στ. 1989. *Εγκληματολογία.* 3η έκδ. Αθήνα & Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Αλεξιάδης, Στ. 1995. *Σωφρονιστική*. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Αλεξιάδης, Στ. 1996. Συνδιαλλαγή θύματος – δράστη. Στο *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης,* επιμ. Β. Αρτινοπούλου & Α. Δ. Μαγγανάς, 195-204. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Αλεξιάδης, Στ. Α. 2001. *Κείμενα Αντεγκληματικής Πολιτικής, Α΄: Ευρωπαϊκή Αντεγκληματική Πολιτική*. Αθήνα & Θεσσαλονίκη. Σάκκουλας.

Αλεξιάδης, Στ., Ν. Κουράκης & Γ. Πανούσης. 1993. *Κείμενα αντεγκληματικής πολιτικής*. Αθήνα: Σάκκουλας.

Αλτάνης, Π., Φ. Κατσαρού & Χρ. Κουτσοκλένης. 2001. *Στοιχεία κοινωνικής πρόνοιας*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο – Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Αμιτσής, Γ. Ν. 2001. *Αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας: το ελληνικό μοντέλο των κοινωνικών υπηρεσιών και η ευρωπαϊκή εμπειρία.* Αθήνα: Παπαζήσης.

Ammerman, R. T., Hersen & M. 1990. *Children at Risk: an Evaluation of Factors Contributing to Child Abuse and Neglect*. Νέα Υόρκη: Plenum Press.

Αμπατζόγλου, Γ. (Επιμ.). 2002. *Αλλάζοντας χέρια: διεπιστημονική προσέγγιση της διακίνησης και της τοποθέτησης των παιδιών.* Αθήνα: University Studio Press.

Ancel, M. 1995. *Η νέα κοινωνική άμυνα*. Μτφρ. Η. Σαγκουνίδου-Δασκαλάκη. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Ανδρόνικος, Μ. 1976. *Παιδεία ή υπνοπαιδεία*. Αθήνα: Ίκαρος.

Ανδρουλάκης, Ν. Κ. 1983. *Η παράλειψη ως μορφή αξιόποινης συμπεριφοράς*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Ανδρουλάκης, Ν. Κ. 1994. *Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης*. 2η έκδ. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Anderson, C. A. κ.ά. 2003. *The Influence of Media Violence on Youth*. Psychological science in the public interest 4.3 (Δεκέμβριος 2003).

Anderson, C. H. 1986. *Προς μια νέα κοινωνιολογία*. Εισαγ.- επιμ. Η. Π. Νικολούδης, μτφρ. Ε. Κακοσαίου. Αθήνα: Παπαζήσης.

Anning, A. & K. Ring. 2004. *Making Sense of Children's Drawings*. Maidenhead: Open University Press.

Αραβανής, Γ. Ε. 2000. *Ψυχοκοινωνιολογία και εκπαίδευση*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Αριστοτέλης [χ.χ.]. *Άπαντα Αριστοτέλους*. Τόμ. 5ος, *Πολιτικά Α΄*. Μτφρ. Σ. Χ. Μαγγίνας. Αθήνα: Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός.

Ariès, Ph. 1973. L'enfant et la famille sous l'ancient régime. Παρίσι: Seuil. Στο Τσαούσης, Δ. Γ. 1995. *Η κοινωνία του ανθρώπου,* 451. Αθήνα: Gutenberg.

Aries, Ph. 1990. *Αιώνες παιδικής ηλικίας*. Μτφρ. Γ. Αναστασοπούλου. Αθήνα: Γλάρος.

Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια: αρχαίον κείμενον. 1975. Μτφρ. Α. Δαλέζιος. Αθήνα: Πάπυρος.

Arntson, A. E. 2011. *Graphic Design Basics*. 6η έκδ. Βοστώνη: Wadsworth.

Αρτινοπούλου, Β. & Α. Δ. Μαγγανάς. 1996. *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*. Εισαγ. Ιακ. Ι. Φερσεδάκης. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Ασημόπουλος, Χ. 2009. *Η καθημερινή ζωή στο ψυχιατρείο: μορφές ιδρυματισμού και ιδρυματικής κακοποίησης*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ατζακάς, Γ. 2009. *Θολός βυθός.* Αθήνα: Άγρα.

Aubert, V. 1970. *Elements of Sociology*. Λονδίνο: Heinemann.

Βαβούσκος, Κ. Α. 1984. *Εγχειρίδιον αστικού δικαίου*. (4η έκδ. αναθ. και συμπλ.). Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Babbie, E. R. 2008. *The Basics of Social Research*. 4th ed. Belmont, CA: Thomson/Wadsworth.

Βαγενάς, Ε. 2002. *Για μια άλλη προσέγγιση της παιδικής επιθετικότητας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Bailey, K. D. 2008. *Methods of Social Research*. 4th ed. Νέα Υόρκη: Free Press.

Baldwin, J. M. 1906. *Social and Ethical Interpretations in Mental Development: A Study in Psychology*. 4η έκδ. Λονδίνο.

Balier, Cl. 1998. *Ψυχανάλυση της βίας: ψυχαναλυτική μελέτη των βίαιων συμπεριφορών*. Μτφρ. Δ. Τσαρμακλή. Αθήνα: Νεφέλη.

Bandura, A. κ.ά. 1961. Transmission of Aggression through Imitation of Aggressive Models. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 63.3.

Bandura, A. κ.ά. 1963. Imitation of Film-Mediated Aggressive Models. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 66.1.

Banks, Ο. 1987. *Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. Μτφρ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Barrett, M. & M. McIntosh. 1987. *Η αντικοινωνική οικογένεια*. Μτφρ. Δ. Παντελίδης. Αθήνα: Κάλβος.

Barth, R. 1990. *Improving Schools from within: Teachers, Parents and Principals Can Make a Difference*. San Francisco: Jossey – Bass.

Basavanna, M. 2000. *Dictionary of Psychology*. Νέο Δελχί: Allied Publishers.

Βασιλιάς, Α., Ν. Γεωργούδη & Μ. Σταυριανάκη. 1996. Θεσμός – Ίδρυμα – Ιδρυματισμός. *Τετράδια Ψυχιατρικής* 54.

Baudrillard, J. (χ.χ). *Ρέκβιεμ για τα μέσα επικοινωνίας*. Μτφρ. Α. Μαραγκόπουλος. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

Becker, H. S. 2000. *Οι περιθωριοποιημένοι: μελέτες στην κοινωνιολογία της παρέκκλισης*. Μτφρ. Α. Κουτζόγλου & Β. Μπουρλιάσκος. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Berke, J., R. G. Davis κ.ά. 1975. *Αντικουλτούρα*. 2η έκδ. Μτφρ. Ρ. Δορίζα. Αθήνα: Ερμείας.

Βέλτσος, Γ. Σ. 1976. *Κοινωνία και γλώσσα: για την αμίλητη και την μιλημένη γλώσσα*. 2η έκδ. Προλ. Ν. Πουλαντζάς. Αθήνα: Παπαζήσης.

Βερβενιώτη, Τ. 2009α. *Αναπαραστάσεις της ιστορίας: η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*. Αθήνα: Μέλισσα.

Βερβενιώτη, Τ. 2009β. Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα. Στο *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα*: *ανασυγκρότηση – εμφύλιος – παλινόρθωση 1945-1952*, επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, τόμ. Δ΄, μέρος 2ο, 214-225. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Βεργίδης, Δ. Κ. 1995. *Υποεκπαίδευση: κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις*. Αθήνα: Ύψιλον.

Biesanz, J. & M. Biesanz. 1969. *Introduction to Sociology*. 2η έκδ. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice – Hall.

Βλάχου, Β. 2008. *Η εξέλιξη των εγκληματολογικών θεωριών για τη βία και την επιθετικότητα*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Bloor, M., J. Frankland, Thomas, M. & K. Robson. 2000. *Focus Groups in Social Research: Introducing Qualitative Methods Series.* Λονδίνο: Sage Publications.

Βογιατζόγλου, Β. Η. 2006. *Γράμματα στην Ήρα*. 2η έκδ. Αθήνα: Παρασκήνιο.

Βοϊδάσκης, Β. Κ. 1987. *Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και το σχολείο: συμβολή στην κοινωνιολογία της παιδείας.* 2η έκδ. Αθήνα: Γρηγόρης.

Βοϊδάσκης, Β. Κ. 1992. *Η τηλεοπτική βία και επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και στους νέους*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Βορριά, Γ. 1998. Οι συνέπειες στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών από τη μακρόχρονη παραμονή τους σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης. Στο

Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα, επιμ. Θ. Καλλινικάκη, 79-107. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βουγιούκας, Κ. Ν. 1960. *Οι κοινωνικώς απροσάρμοστοι ανήλικοι εις την αρχαίαν Ελλάδα*. (ανάτυπο). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.

Bottomore, T. B. 1999. *Κοινωνιολογία: κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία*. 2η αναθ. έκδ. – γ΄ ανατύπ. Εισαγ. – επιμ. – μτφρ. Δ. Γ. Τσαούσης. Αθήνα: Gutenberg.

Bowlby, J. 1982. *Attachment and Loss: Attachment*. Τόμ. 1ος, 2η έκδ. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Bowlby, J. 1995. *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*. Μτφρ. Π. Στρατή. Αθήνα: Καστανιώτης.

Brecht B. [χ.χ.]. *Ιστορίες του κ. Κοϋνερ: η διαλεκτική σαν τρόπος ζωής*. 5η έκδ. Μτφρ. Π. Μακράκης. Αθήνα: Θεμέλιο.

Bridget, A. 2009. *The Psychology Companion*. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.

Brooke, J. H. 2008. *Επιστήμη και θρησκεία: μια ιστορική προσέγγιση*. Επιμ. Κ. Γαβρόγλου – μτφρ. Β. Βακάκη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Broom, L. & Ph. Selznick. 1973. *Sociology: A Text with Adapted Readings*. 5η έκδ. Νέα Υόρκη: Harper & Row.

Browne, K. 2009*. The Risk of Harm to Young Children in Institutional Care*. Λονδίνο: Save the Children.

Bruce, S., Yearley, St. (2006). *The Sage Dictionary of Sociology*. Λονδίνο: Sage.

Bruner, J. 1963. *The Process of Education*. Cambridge: Vintage Books.

Bryman, A. 2015. *Social Research Methods*. 5th ed. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Burchard, J. D. & S. N. Burchard. 1987. *Prevention of Delinquent Behavior*. Newbury Park: Sage Publications.

Γαρδίκας, Κ. 1948. *Εγκληματολογία: εισαγωγή και γενικά αίτια των εγκλημάτων.* Αθήνα: Δημ. Ν. Τζάκα.

Γαρδίκας, Κ. Γ. 1957. *Εγκληματολογία*. 2η έκδ. Αθήναι: Δ. Ν. Τζάκας & Στεφ. Δελαγραμμάτικας.

Γεώργας, Δ. 1986. *Κοινωνική ψυχολογία: στάσεις, αντίληψη του προσώπου, στερεότυπα, επιθετικότητα, δυαδικές σχέσεις και επικοινωνία*. Τόμ. Α΄. Αθήνα: [χ.έ.].

Γεώργας, Δ. 1995. *Κοινωνική ψυχολογία*. Τόμ. Α΄. 4η έκδ. Αθήνα: [χ.έ].

Γεωργιακάκη, Ε. Ε. 2007. *Ανάδοχη οικογένεια*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Γεωργόπουλος, Κ. Λ. 1969. *Ελληνικόν συνταγματικόν δίκαιο: πανεπιστημιακαί παραδόσεις κατά το Σύνταγμα του 1968*. Τόμ. 3ος. Αθήναι: [χ.έ.].

Γεωργούλας, Σ. 2000. *Ανήλικοι παραβάτες στην Ελλάδα: κοινωνική αναπαράσταση και αντιμετώπιση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Γιαλουράκης, Μ. (Επιμ.). 1986. *Η ανάπτυξη του παιδιού: διαπαιδαγώγιση, μεγαλώστε σωστά το παιδί σας: ½, ο τοκετός, η καθημερινή ζωή του βρέφους, κ.α*. Μτφρ. Μ. Μήτσουρα. Αθήνα: Ακμή.

Γιούλτσης, Β. Τ. 1997. *Γενική κοινωνιολογία*. 5η έκδ. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

Γιούλτσης, Β. Τ. 2002. *Κοινωνιολογία της θρησκείας*. 4η έκδ. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρνάρας.

Γιούλτσης, Β. Τ. 2005. *Η «άλλη» θέαση του κοινωνικού*. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρνάρας.

Γιωσαφάτ, Μ. 1987. Ο κύκλος ζωής της οικογένειας και η ανάπτυξη του παιδιού. Στο *Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής: ανάπτυξη, προσεγγίσεις, ψυχοκοινωνικά θέματα.* Τόμ. 1ος, μέρος Α΄, επιμ. Γ. Τσιαντής & Σ. Μανωλόπουλος, 91-122. Αθήνα: Καστανιώτης.

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α. 1979. *Παραδόσεις εγκληματολογίας*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α. 1984. *Εγχειρίδιο εγκληματολογίας*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Calhoun, C. J. (Επιμ.). 2002. *Dictionary of the Social Sciences*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Cambridge International Dictionary of English: Guides to the Meaning. 1995. Cambridge: Cambridge University Press.

Cargan, L. 2007. *Doing social research*. Lanlam: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Carrel, A. 1960. *Ο άνθρωπος, αυτός ο άγνωστος.* Μτφρ. Ν. Αδρικόπουλος. Αθήνα: Κ.Μ.

Cazeneuve, J. & D. Victoroff. 1982. *Βασικά θέματα της κοινωνιολογίας και κοινωνιολογικό λεξικό.* Μτφρ. Ν. Ψυρούκης. Αθήνα: Καστανιώτης.

Chandler, D. & R. Munday. 2011. *A Dictionary of Media and Communication*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Chandra, S. S. & R. K. Sharma. 2004. *Sociology of Education*. Νέο Δελχί: Atlantic Publishers and Distributors.

Chapman, K. 1986. *The Sociology of Schools*. Λονδίνο: Tavistock.

Chazal, J. 1967. *Η παιδική εγκληματικότητα*. Μτφρ. Α. Πολεμίδης. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

Clasberg, D. S. & D. Shannon. 2011. *Political Sociology: Oppression, Resistance, and the State*. Καλιφόρνια: Pine Force Press.

Cloward, R. A. & L. E. Ohlin. 1969. *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. 5η έκδ. Νέα Υόρκη: The Free Press.

Cohen, A. K. 1995. *Delinquent Boys: the Culture of the Gang*. Λονδίνο: The Free Press.

Cohen, L. & L. Manion. 1994. *Μεθοδολογία της εκπαιδευτικής έρευνας*. Μτφρ. Χρ. Μητσοπούλου & Μ. Φιλοπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Coleman, J. W. 1998. *Social Problems: a Brief Introduction*. Νέα Υόρκη: Longman.

Colour Oxford English Dictionary. 2011. 3η έκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Cooley, C. H. 1965. *The Social Self*. Στο *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*, επιμ. T. Parsons, 822-828. Νέα Υόρκη: Free Press of Glencoe.

Corsini, R. J. 2002. *The Dictionary of Psychology*. Νέα Υόρκη: Brunner–Routledge.

Courteculsse, V., J. Fortin, Λ. Μπεζέ, J. Pain & J. Selosse. 1998. *Βία στο σχολείο… Βία του σχολείου.*. Εργαστήριο Ψυχολογίας του Παιδιού. Επιμ. Λ. Μπεζέ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Craig, G. J. & D. Baucum. 2007. *Η ανάπτυξη του ανθρώπου*. Τόμ. Α΄, 9η έκδ., επιμ. Π. Βορριά – μτφρ. Α. Ιωαννίδου. Αθήνα: Παπαζήσης.

Crawford, R. G. 2002. *What is religion?: Introducing the Study of Religion*. Λονδίνο: Routledge.

Crotti, E. & A. Magni. 2003. *Πώς να ερμηνεύουμε τα παιδικά σχέδια: η κρυφή γλώσσα των παιδιών*. Μτφρ. Ε. Γεωργιάδου. Αθήνα: Καστανιώτης.

Cusson, M. 2004. *Σύγχρονη εγκληματολογία*. Μτφρ. Η. Σαγκουνίδου-Δασκαλάκη. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Δαμά, Γ. 2006. Ο μοναχικός δρόμος των Χωριών SOS. *Ελευθεροτυπία* 07.11.2006.

Δάρας, Ι. Ν. 1973. *Τα ψυχολογικά κίνητρα του εγκλήματος*. Αθήνα: Gutenberg.

Δασκαλάκης, Η. 1981. *Η μεταχείριση του εγκληματία: παραδόσεις.* Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Δασκαλάκης, Η. 1985. *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης.* Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Δαυΐδ Ε. 1949. *Μάννα μου! Εθνικό Παιδοφύλαγμα*. Αθήνα: ΓΕΣ.

Δημάκης, Π. Μ. [χ.χ]. *Στοιχεία αστικού δικαίου: εισηγήσεις και ιστορία των θεσμών αυτού: οικογενειακό δίκαιο*. Τόμ. Α΄. Αθήνα: Σάκκουλας.

Δημητρίου, Ξ. 1992. Η αναδοχή στην Ελλάδα: νομικό πλαίσιο – προοπτικές. *Εκλογή θεμάτων κοινωνικής πρόνοιας* 92 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος – Μάρτιος): 15-18.

Δημητρίου, Σ. 2003. *Μορφές βίας*. Προλ. Β. Καρύδης. Αθήνα: Σαββάλας.

Δήμου, Γ. Η. 1998. *Απόκλιση – στιγματισμός: αφομοιωτική θεωρητική προσέγγιση των αποκλίσεων στο σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.

Δούκα, Μ. 2009. *Ουράνια μηχανική*. Αθήνα: Πατάκης.

Delion, P. 2005. (Επιμ.). *Τα βρέφη σε ιδρύματα, τα βρέφη και οι θεσμοί*. Μτφρ. Γ. Αμπατζόγλου. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

David, M. 2005. Ιδρύματα για μωρά: καλό ή κακό; Στο *Τα βρέφη σε ιδρύματα, τα βρέφη και οι θεσμοί*, επιμ. P. Delion, 13-21. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Dawson, Ch. 1948. *Religion and culture.* Λονδίνο: Sheed & Ward.

De Mause, L. 1977. *Η ιστορία της παιδικής ηλικίας.* Μτφρ. Δ. Κωστελένου. Αθήνα: Γλάρος.

De Meredieu, F. 1981. *Το παιδικό σχέδιο*. Επιμ. Μ. Μήτσου-Παππά – μτφρ. Δ. Ψυχογυιός. Αθήνα: Υποδομή.

Denzin, N. K. & Y. S. Lincoln. 2011. *The sage handbook of qualitative research*. 4th ed. Thousand Oaks, CA: Sage.

De Queiroz, J. M. 2000. *Το σχολείο και οι κοινωνιολογίες του*. Μτφ. Ι. Χριστοδούλου. Αθήνα: Gutenberg.

De Saint-Exupery, A. [χ.χ]. *Ο μικρός πρίγκιπας*. Επιμ. Γ. Μητσογιάννη – μτφρ. Χ. Καρακαλπάκη. Αθήνα: Φιλολογική.

De Singly, F. 1996. *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας: θεωρητική προσέγγιση στις μορφές της σύγχρονης οικογένειας*. Μτφρ. Λ. Παλλαντίου. Αθήνα: Σαββάλας.

DeFleur, M. L., W. V. D' Antonio & L. B. DeFleur. 1974. *Sociology: Human Society*. Glenview, Illinois: Scott, Foresman & Company.

Dewey, J. 1982. *Το σχολείο και η κοινωνία: ο δρόμος και ο αγώνας για τη μεταμόρφωση των παιδαγωγικών ιδεών*. Μτφ. Μ. Μιχαλοπούλου. Αθήνα: Γλάρος.

Dickens, C. 2001. *Όλιβερ Τουίστ*. Μτφρ. Μ. Αγγελίδου. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Dill, K. E. 2013. *The Oxford Handbook of Media Psychology*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Dolto, Fr. 1992. *Σεμινάριο ψυχανάλυσης παιδιών.* Τόμ. Α΄ & Β΄. Μτφρ. Ε. Κούκη. Αθήνα: Εστία.

Douglas, J. D. 1973. *Introduction in Sociology: Situation and Structures*. Νέα Υόρκη: The Free Press.

Douglas, J. W. B. 1964. *The Home and the School: A Study of Ability and Attainment in the Primary School*. Λονδίνο: MacGibbon & Kee.

Dovidio, J. F. κ.ά. 2003. *The Social Psychology of Stigma*. Νέα Υόρκη: The Guilford Press.

Downes, D. M. 1973. *The Delinquent Solution: A Study in Subcultural Theory*. 3η έκδ. Λονδίνο: W. J. H. Spott.

Δραγώνα-Μονάχου, Μ. 1995. *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία: ο αγγλόφωνος στοχασμός*. 3η έκδ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Dreikurs, R. & G. Pearl. 1979. *Πέτα το ραβδί σου: πειθαρχία χωρίς δάκρυα.* Μτφρ. Λ. Μητά. Αθήνα: Θυμάρι.

Dreikurs, R. & V. Soltz. 1964. *Το παιδί: μια νέα αντιμετώπιση*. Μτφρ. Ι. Καββαδά. Αθήνα: Ερμής.

Dreikurs, R. 1975. *Οι βασικές αρχές της Αντλεριανής ψυχολογίας*. Μτφρ. Τ. Πανταζή. Αθήνα: Κέρδος.

Dunaigre, P. 2000. Η σιωπή του παιδιού. Στο *Ίδρυμα για το Παιδί και την Οικογένεια: Πρακτικά. Σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών και παιδοφιλία στο Internet,* 167-173. Αθήνα: Σιδέρης.

Durkheim, E. 1961. *Moral Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology Education*. Μτφρ. E. K. Wilson & H. Schnurer. Λονδίνο: The Free Press.

Durkheim, E. 1966. *Éducation et Sociologie*. Παρίσι: P.U.F.

Durkheim, E. 1978. *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*. Επιμ. – μτφρ. Λ. Μ. Μουσούρου. Αθήνα: Gutenberg.

Eco, U. 1994. *Κήνσορες και θεράποντες: θεωρία και ιδεολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας.* 7η έκδ. Μτφρ. Ε. Καλλιφατίδη. Αθήνα: Γνώση.

Eco, U. 1999. *Το όνομα του ρόδου*. Μτφρ. Ε. Καλλιφατίδη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. 2000. *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21ου αιώνα: αφιέρωμα στη μνήμη του Ηλία Δασκαλάκη.* Επιμ. Η. Δασκαλάκη, Π. Δ. Παπαδοπούλου, Δ. Τσαμπαρλή, Ι. Τσιγκάνου & Ε. Φρονίμου. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Εθνικός Οργανισμός Κοινωνικής Φροντίδας. 2000. *Κέντρο Βρεφών «Η Μητέρα»: Υιοθεσία: τάσεις – πολιτική – πρακτική.* Επιμ. Τ. Κουσίδου. Αθήνα: Γρηγόρης.

Εθνικός Οργανισμός Κοινωνικής Φροντίδας. 2001. *Ανάδοχη Φροντίδα*. (2η έκδ.). Επιμ. Θ. Καλλινικάκη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ελληνική Εταιρεία Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου. 1992. *Οι «διεθνείς» υιοθεσίες: δημόσια συζήτηση.* Αθήνα, 04.02.1991. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Ελληνική Εταιρεία Μελέτης & Πρόληψης της Σεξουαλικής Κακοποίησης. 2006. *Σεξουαλική κακοποίηση: μυστικό; όχι πια!*. Επιμ. Ο. Γιωτάκος & Β. Πρεκατέ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής & Νευροψυχιατρικής του Παιδιου. 1998. *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα*. (νέα βελτ. έκδ.). Επιμ. Θ. Καλλινικάκη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Engels, F. 1984. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Μτφρ. Ανωνύμου. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Enzensberger, H. M. 1981. *Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας* Μτφρ. Γ. Βαμβαλής. Αθήνα: Επίκουρος.

Επίτομο λεξικό κοινωνικών και πολιτικών επιστημών. 1969. Αθήναι: Χ. Πάτσης.

Erikson, E. H. 1975. *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία*. Μτφρ. Μ. Κουτρουμπάκη. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ερμηνευτικόν λεξικόν νομικών όρων. 1978. Αθήνα: Πήγασος.

Esping-Andersen, G., D. Gallie, A. Hemerijck & J. Myles. 2006. *Γιατί χρειαζόμαστε ένα νέο κοινωνικό κράτος*. Προλ. Θ. Σακελλαρόπουλος – μτφρ. Χ. Οικονόμου. Αθήνα: Διόνικος.

Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος. 2006. *Δέκα χρόνια εφαρμογής του δικαίου της υιοθεσίας (ν.2447/1996).* Επιμ. Ε. Κουκουγένη-Μανωλεδάκη, Κ. Φουντεδάκη, Ζ. Παπασιώπη-Πασιά. Αθήνα & Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος. 1996. *Η μεταρρύθμιση του δικαίου της υιοθεσίας*. Επιμ. Κ. Φουντεδάκη. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος. 1989. *Θέματα γονικής μέριμνας*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου. 1995. *Τα «παιδιά» ΤΟΥ ΠΙΚΠΑ Λέρου*. Επιμ. Ι. Τσιαντής. Αθήνα: Καστανιώτης.

Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου. 2002. *Το ταξίδι της επιστροφής.* Επιμ. Ι. Τσιαντής, Χ. Ασημόπουλος, Β. Ζαχαριάς. Αθήνα: Εταιρεία ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου.

Ζαφείρης, Α., Μουζακίτης, Χρ. 1990. Συχνότητα και χειρισμός της κακοποίησης του παιδιού στην Ελλάδα: μια εθνική διερευνητική μελέτη. *Εκλογή θεμάτων κοινωνικής πρόνοιας* 87 (Οκτώβριος – Νοέμβριος – Δεκέμβριος), 119-138.

Ζηλίδης, Χ. Δ. 1990. Η κοινωνική προστασία του παιδιού στην Ελλάδα. *Κοινωνική Εργασία: επιθεώρηση κοινωνικών επιστημών* 20: 226-227.

Ferri, E. 1925. *Κοινωνιολογία του εγκλήματος.* Τόμ. Α΄. Μτφρ. Β. Ν. Δουρδούμας. Αθήναι: Τυπογραφείο «Νάρκισσος».

Fischer, L. 2006. *Κοινωνιολογία του σχολείου*. Μτφ. Μ. Σπυριδοπούλου & Μ. Οικονομίδου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Fitzgerald, J. 1994. *Η προστασία παιδιών σε ιδρύματα*. Στο *Παιδική προστασία: τάσεις και προοπτικές*, επιμ. Δ. Κονδύλη. Αθήνα: Παπαζήσης.

Fleck-Banget, R. 2007. *Τα παιδιά στέλνουν μηνύματα με τις ζωγραφιές τους: σχεδιάζουν τα όνειρά τους, τους φόβους, τα προβλήματα και τις… κόντρες τους μέσα στην οικογένεια*. 2η έκδ. Μτφρ. Κ. Καμμένου. Αθήνα: Θυμάρι.

Fournie, A. M. 1971. *La Protection Judiciaire de Énfance en Danger: Supplément à la Troisième Édition à Jour au 1er Septembre 1971*. Παρίσι: Librairies Techniques.

Freud, J. J. 1997. *Betrayal Trauma: The Logic of Forgetting Childhood Abuse*. 2η έκδ. Cambridge : Harvard University Press.

Freud, S. 1974. *Ο πολιτισμός της δυστυχίας: το μέλλον μιας αυταπάτης*. Μτφρ. Γ. Βαμβαλής. Αθήνα: Επίκουρος.

Freud, S. 1977. *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*. Μτφρ. Κ. Τρικεριώτη. Αθήνα: Επίκουρος.

Freud, S. 1978. *Τοτέμ και ταμπού: μερικές συμφωνίες στην ψυχική ζωή των αγρίων και των νευρωτικών.* Μτφρ. Χ. Αντωνίου. Αθήνα: Επίκουρος.

Fromm, E. 1974. *Να έχεις ή να είσαι;* Μτφρ. Ε. Τζελέπογλου. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Fromm, E. 1974. *Το δόγμα του Χριστού: και άλλα δοκίμια για τη θρησκεία, την ψυχολογία και την κουλτούρα*. 2η έκδ. Μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτος. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Fromm, E. 1974. *Ψυχανάλυση και θρησκεία*. Μτφρ. Α. Μαρκίδη – επιμ. Κ. Δ. Χριστοφίδου. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Fromm, E. 1977. *Η ανατομία της ανθρώπινης καταστροφικότητας*. Μτφρ. Τζ. Μαστοράκη. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Galęski, B. 1972. *Basic Concepts or Rural Sociology*. Manchester University Press.

Giddens, A. 1993. Εισαγωγή στην κοινωνιολογία. 3η έκδ. Επιμ. Θ. Κονιαβίτης – μτφρ. Ν. Τριανταφυλοπούλου. Αθήνα: Οδυσσέας.

Giddens, A. 2009. *Κοινωνιολογία*. 2η έκδ. Επιμ. – μτφρ. Δ. Γ. Τσαούσης. Αθήνα: Gutenberg.

Gimpel, J. G., J. C. Lay & J. E. Schuknecht. 2003. *Cultivating Democracy: Civil Environments and Political Socialization in America*. Washington, D.C.: Brookings Institution.

Glueck, S. & E. Glueck. 1940. *Juvenile Delinquents Grown up*. Νέα Υόρκη: The Commonwealthy Fund.

Glyn, Th. V. & A. M. J. Silk. 1997. *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου*. Μτφρ. Φ. Μπονώτη. Αθήνα: Καστανιώτης.

Goelman, H. & E. V. Jacobs. 1994. *Children's Play in Child Care Settings*. Albany, Νέα Υόρκη: State University of New York.

Goffman, E. 1994. *Άσυλα: δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών του ψυχιατρείου και άλλων τροφίμων*. Μτφρ. Ξ. Κομνηνός. Αθήνα: Ευρύαλος.

Gold, R. L. (1958). Roles in sociological field observation. *Social Forces* 36.

Goldthorpe, J. E. 1974. *An Introduction to Sociology*. 2η έκδ. Λονδίνο: Cambridge University Press.

Goodman, N. 1976. *Languages of Art: an Approach to the Theory of Symbols*. 2η έκδ. Indianapolis: Hackett Publishing Company.

Goodman, N. 1996. *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*. Επιμ. Η. Κουσκουβέλης – μτφρ. Η. Στροίκου. Αθήνα: Κορφή.

Gould, J. & W. L. Kolb. 1972. *Λεξικό κοινωνικών επιστημών: υπό την αιγίδα της UNESCO*. Τόμ. 2ος. Επιμ. – μτφρ. Π. Κ. Λαμπριάς. Αθήνα: Νίκας – Τεγόπουλος Ε.Ε.

Grawitz, M. & J. Leca. (Επιμ.). 1985. *Traité de science politique: l'action politique*. Τόμ. 3ος. Παρίσι: Presses Universitaires de France.

Greenberg, E. S. 2009. *Political Socialization*. New Jersey: Aldine Transaction.

Grossman, D. & G. De Gaetano. 2007. *Κάποιοι μαθαίνουν τα παιδιά μας να σκοτώνουν. Πώς & γιατί: μπορούμε να αντισταθούμε στη βία της TV, του κινηματογράφου, των video – games…* Μτφρ. Ν. Χούνος. Αθήνα: Lector.

Guthrie, W. K. C. 1968. *The Greeks and Their Gods*. Λονδίνο: Methuen & Co.

Θάνου, Γ. Ι. 1978. *Αναμορφωτική μεταχείριση των εγκληματιών και των σε «ηθικό κίνδυνο» ανηλίκων στη Γαλλία*. Αθήνα: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (β΄και γ΄τετράμηνο): 383-412.

Θωμόπουλος, Ε. Γ. 1990. *Το κράτος πρόνοιας.* Αθήνα: [χ.ε].

Hadfield, J. A. 1979. *Παιδικότητα και εφηβεία: τα στάδια ανάπτυξης και οι αλλαγές της ψυχολογίας του παιδιού από την γέννηση έως την ωριμότητα*. Μτφρ. Μ. Λώμη. Αθήνα: Θυμάρι.

Handel, G. 2006. *Childhood Socialization*. 2η έκδ. New Brunswick: Aldine Transaction.

Harold, M. 1978. Child Abuse and Children Development. Στο *The Abused Child in the Family & in the Community: Selected Papers from the Second International Congress on Child Abuse and Neglect.* Τόμ. 1ος. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Pergamon Press.

Henecka, H. P. 1989. *Βασική κατεύθυνση της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης: κοινωνιολογία και παιδαγωγική πράξη, εξελικτικές διαδικασίες της κοινωνικοπολιτισμικής προσωπικότητας, κοινωνικός ρόλος και ταυτότητα στη ζωή του παιδιού, βασικές έννοιες της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης*. Μτφρ. Γ. Σ. Κακαλέτρης. Αθήνα: Καστανιώτης.

Hennink, M. M., I. Hutter & Bailey, A. 2011. *Qualitative Research Methods*. Λονδίνο: Sage.

Herbert, M. 1996. *Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας*. 3η έκδ. Επιμ. Α. Καλαντζή – Αζίζι. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Herbert, M. 1996. *Ψυχολογικά προβλήματα της παιδικής ηλικίας: πλήρης οδηγός προς όλους τους ενδιαφερόμενους*. Τόμ. 1ος. Επιμ. Ι. Ν. Παρασκευόπουλος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Herbert, M. 1998. *Η κακή συμπεριφορά: αντιμετώπιση προβλημάτων του παιδιού και του εφήβου*. Επιμ. Β. Παπαδιώτη-Αθανασίου – μτφρ. Γ. Μωραΐτη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Herman, J. L. 1996. *Η βία: επακόλουθα ψυχικά τραύματα – θεραπεία*. Μτφρ. Ε. Νάντσου. Αθήνα: Θετίλη.

Hess, R. D. & J. Torney-Purta. 2006. *The Development of Political Attitudes in Children*. New Brunswick: Aldine Transaction.

Hewstone, M. κ.ά. (Επιμ.). 1996. *Introduction to Social Psychology: a European Perspective*. 2η έκδ. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Blackwell Publishers.

Hewstone, M., Stroebe, W. (Επιμ.). 2007. *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία*. 3η αγγλ. έκδ. Μτφρ. Α. Αμελαδιώτη κ.ά. Αθήνα: Παπαζήσης.

Hosie, K. 1980. Violence in Community Home Schools. Στο *The Abused Child in the Family & in the Community: Selected Papers from the Second International*

Congress on Child Abuse and Neglect. Τόμ. 1ος. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Pergamon Press.

Hoult, Th. F. 1969. *Dictionary of Modern Sociology*. Totowa, N.J.: A Littlefield, Adams.

Howard, K. & J. A. Sharp. 2000. *Η επιστημονική μελέτη: οδηγός σχεδιασμού και διαχείρισης πανεπιστημιακών ερευνητικών εργασιών*. 3η ανατ. Επιμ. Κ. Μ. Σοφούλης – μτφρ. Β. Π. Νταλάκου. Αθήνα: Gutenberg.

International Encyclopedia of the Social Sciences. 1968. Τόμ 13ος. Νέα Υόρκη: Mac Millan Free Press.

Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού. 2002. *Τα Δικαιώματα του Παιδιού στην Υγεία – Η εφαρμογή της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού στην Υγεία.* Μτφρ. Σ. Νάκου & Στ. Τσίτουρα. Αθήνα: Διεύθυνση Οικογενειακών Σχέσεων.

Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού. *Κακοποίηση παραμέληση παιδιών*. 2η έκδ. Επιμ. Ε. Αγάθωνος-Γεωργοπούλου. Αθήνα: Γρηγόρης.

Ιωαννίδη-Ψυχογυιού, Β. 2001. *Ο θεσμός των αναμορφωτικών καταστημάτων/ιδρυμάτων αγωγής: παιδαγωγική θεμελίωση και πράξη*. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Itard, J. [χ.χ.]. *Βίκτωρ: ο άγριος της Αβεϊρόν*. Εισαγ.–επιμ. Π. Χηνάς – μτφρ. Ελ. Σταμούλη. Αθήνα: Δίοδος.

Jacquard, A. 1995. *Εγώ και οι άλλοι: μια γενετική προσέγγιση*. Μτφρ. Χ. Καζλαρής. Αθήνα: Κάτοπρο.

Jenkins, R. 2007. *Κοινωνική ταυτότητα*. Μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου. Αθήνα: Σαββάλας.

Jones, D. N, J. Pickett, M. R. Oates & P. Barbor. 1987. *Understanding Child Abuse*. 2η έκδ. Basinstoke: Macmillan Education.

Jupp, V. 2006. *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*. Λονδίνο: Sage Publications.

Καββαδίας, Γ. Β. 1978. *Γενική κοινωνιολογία Ι*. Αθήναι: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Καζάζη, Μ. Γρ. 2004. *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: κοινωνικοποίηση – εκπαίδευση: η εκπαίδευση στην Ελλάδα*. 3η έκδ. Αθήνα: Έλλην.

Κακρίδης, Ι. Θ. (Επιμ.). 1986. *Ελληνική μυθολογία: Οι θεοί*. Αθήνα: Έκδοτική Αθηνών.

Καλαματιανού, Α. 1999. *Κοινωνική στατιστική: μέθοδοι μονοδιάστατης ανάλυσης*. Αθήνα: «Το οικονομικό».

Καλή, Ε. 1992. Εφαρμογή του προγράμματος αναδοχής στα πλαίσια του Ζαννείου Ιδρύματος. *Εκλογή θεμάτων κοινωνικής πρόνοιας* 92 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος – Μάρτιος): 63-66.

Καλλιγά, Ε. 1990. *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα & Γιάννενα: Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί – Δωδώνη.

Καλλινικάκη, Θ. 2002. Οι σχέσεις της φυσικής οικογένειας με το παιδί υπό κοινωνική προστασία. Στο *Αλλάζοντας Χέρια: διεπιστημονική προσέγγιση της διακίνησης και της τοποθέτησης των παιδιών*, επιμ. Γ. Αμπατζόγλου, 195-217. Αθήνα: University Studio Press.

Kant, I. [χ. χ.]. *Η θρησκεία: τέσσερις μελέτες*. Μτφρ. ανωνύμου. Αθήνα: Γ. Αναγνωστίδης.

Καππάτου, Α. 1999. *Γνωρίστε το παιδί σας*. Αθήνα: Μοντέρνοι Καιροί.

Καραγεώργου, Κ. 1992. *Ανάδοχη φροντίδα: σύγχρονος θεσμός παιδικής προστασίας.* Στο *Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνικής Παιδιατρικής: φροντίδα για το παιδί της προσχολικής ηλικίας: εισηγήσεις, στρογγυλές τράπεζες, συναντήσεις* εργασίας, επιμ. Σ. Μητακίδου & Ν. Σκεντέρης. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας.

Καρακώστας, Σ. Α. 1993. *Θέαμα και παιδί*. Σέρρες: Πλαίσιο.

Καρανίκας, Δ. Ι. 1933. *Το εγκληματοπροληπτικόν δίκαιον*. Αθήναι: Τυπογραφείον «Ελλάς».

Καρανίκας, Δ. Ι. 1949. *Οι επικίνδυνοι ανήλικοι*. Αθήνα: Δημοσιεύματα εταιρίας προστασίας αποφυλακισμένων.

Καρατζά, Λ. 2009. *4 Κώδικες ΑΚ, ΚΠολΔ, ΠΚ & ΚΠΔ.* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Καρέλλα, Μ. 1991. *Τα παιδιά σχεδιάζουν την οικογένεια: η αποκάλυψη της ψυχοδυναμικής κατάστασης του παιδιού*. [χ.τ.]: Καστούμη.

Κασιμάτης, Γ. Ι. 1980. *Συνταγματικό δίκαιο ΙΙ: οι λειτουργίες του κράτους: πανεπιστημιακές παραδόσεις*. Τόμ Α΄. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Κέντρο Βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ». *Δεσμοί καρδιάς*. *Αν υπάρχει χώρος στην καρδιά μας υπάρχει και στο σπίτι μας* (Φυλλάδιο), Ίδρυμα Ι. Σ. Λάτση, Αθήνα χ.χ.

Κέντρο Βρεφών «Η ΜΗΤΕΡΑ». *Κρατικός φορέας παιδικής προστασίας* (Φυλλάδιο) Ε.Κ.Τ., Αθήνα χ.χ.

Kempe, C. H., A. W. Franklin & C. Cooper. 1980. *The Abused Child in the Family & in the Community: Selected Papers from the Second International Congress on Child Abuse and Neglect.* Τόμ. Ι. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Pergamon Press.

Klapper, J. T. 1957–1958. What We Know About the Effects of Mass Communication: the Blink of Hope. *Public Opinion Quarterly* 21.4: 457.

Κογκούλη, Ι. Β. 2004. *Η σχολική τάξη ως κοινωνική ομάδα και η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση*. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

Κονδύλη, Δ. (Επιμ.). 1994. *Παιδική προστασία: τάσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κοντοπούλου, Μ. 2007. *Παιδί και ψυχοκοινωνικές δυσκολίες: μια ψυχοδυναμική οπτική*. Αθήνα: Gutenberg.

Κορωναίου, Α. 1992. *Νέοι και μέσα μαζικής επικοινωνίας: κοινωνιολογική προσέγγιση των πολιτιστικών πρακτικών του ελεύθερου χρόνου των νέων 11–13 ετών*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Κοσσυβάκη, Φ. 1998. *Κριτική επικοινωνιακή διδασκαλία: κριτική προσέγγιση της διδακτικής πράξης*. Αθήνα: Gutenberg.

Κουγιουμτζάκης, Γ. (Επιμ.). 1995. *Αναπτυξιακή ψυχολογία: παρελθόν, παρόν και μέλλον*. Μτφρ. Μ. Solman. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Κουκουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. 1996. Οι ουσιαστικές προϋποθέσεις, τα αποτελέσματα και η λύση της υιοθεσίας κατά το Σχέδιο Νόμου της Νομοπαρασκευστικής Επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης (Εισήγηση) Στο *Η μεταρρύθμιση του δικαίου της υιοθεσίας,* επιμ. Κ. Φουντεδάκη, 33-70. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Κουλουμούνδρα, Μ. (Επιμ). 1987. *Το Σύνταγμα της Ελλάδος: στη δημοτική, στην καθαρεύουσα, με σχόλια και παρατηρήσεις*. Αθήνα: «Το ποντίκι».

Κουράκης, Ν. Ε. & Φ. Μηλιώνη. 1995. *Έρευνα στις ελληνικές φυλακές*. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Κουράκης, Ν. Ε. 2004. *Δίκαιο παραβατικών ανηλίκων.* Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Κουράκης, Ν. Ε. 1999. *Έφηβοι παραβάτες και κοινωνία*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Κουράκης, Ν. Ε. (Επιμ.). 2007. *Τοπικά συμβούλια πρόληψης της παραβατικότητας: πρακτικά συνεδρίου* (Αθήνα, 17 Μαΐου 2006). Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Κουσίδου, Τ. 1988. Η υιοθεσία: υπηρεσία παιδικής προστασίας. *Εκλογή θεμάτων κοινωνικής πρόνοιας* 77 (Απρίλιος – Μάιος – Ιούνιος): 60-67.

Κουσίδου, Τ. 1990. Συνοπτική παρουσίαση της αναδοχής στην Ελλάδα. *Εκλογή θεμάτων κοινωνικής πρόνοιας* 92 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος – Μάρτιος): 35-40.

Κουσίδου, Τ. 1996. Η υιοθεσία ως υπηρεσία παιδικής προστασίας. Στο *Η μεταρρύθμιση του δικαίου της υιοθεσίας,* επιμ. Κ. Φουντεδάκη, 73-93. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Κουσίδου, Τ. 2000. Προβληματισμοί από την πλευρά των Κοινωνικών Υπηρεσιών σχετικά με διατάξεις για την υιοθεσία ανηλίκων του Νόμου 2447/1996. Στο *Κέντρο Βρεφών «Η Μητέρα»: Υιοθεσία: τάσεις – πολιτική – πρακτική,* επιμ. Τ. Κουσίδου, 35- 50. Αθήνα: Γρηγόρης.

Κουσίδου, Τ. 2000. *Υιοθεσία: τάσεις, πολιτική, πρακτική*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Κρανιδιώτη, Μ. 2000. Η έννοια της 'ισομέρειας' ελέγχου. Μια νέα προσπάθεια σύλληψης και γενικής εξήγησης της αποκλίνουσας και της εγκληματικής συμπεριφοράς. Στο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21ου αιώνα: αφιέρωμα στη μνήμη του Ηλία Δασκαλάκη,* επιμ. Η. Δασκαλάκη, Π. Δ. Παπαδοπούλου, Δ. Τσαμπαρλή, Ι. Τσιγκάνου & Ε. Φρονίμου, 81-96. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Kreisler, L. 1987. *Le Nouvel Enfant du Désorde Psychosomatique*. Στο *Τα βρέφη σε ιδρύματα, τα βρέφη και οι θεσμοί,* μτφρ. Γ. Αμπατζόγλου. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Kuper, A. 1989. *Ανθρωπολογία και ανθρωπολόγοι: η σύγχρονη βρετανική σχολή*. Μτφρ. Χ. Μιχαλοπούλου-Βεΐκου. Αθήνα: Καστανιώτης.

Κυριαζή, Ν. 2000. *Η κοινωνιολογική έρευνα: κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. 2η έκδ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Kvale, S. 2007. *Doing Interviews: The SAGE Qualitative Research Kit*. Λονδίνο: Sage.

Κωνσταντοπούλου, Χ. Κ. 1985. *Αρχές κοινωνιολογικών μεθόδων*. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. 1974. *Προς μιαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της παιδείας: Έλληνες φοιτηταί: προέλευσις και προοπτικαί*. Αθήναι: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών.

Λαμπροπούλου, Ε. Π. 1994. *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Λαμπροπούλου, Ε. Π. 1999. *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

L' Abate, L. 1998. *Family Psychopathology: The Relational Roots of Dysfunctional Behavior*. Guilford Press.

Lagree, J. 2000. *Η φυσική θρησκεία*. Επιμ. Γ. Βώκος – μτφρ. Α. Παπαθανασοπούλου. Αθήνα: Πατάκης.

Lamb, M. E. 1997. *The Role of the Father in the Children Development*. 2η έκδ. Νέα Υόρκη: J. Wiley & Sons.

Lawson, T. & J. Garrod. 2001. *Dictionary of Sociology*. Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.

Λεξικό νομικών όρων: αγγλοελληνικό & ελληνοαγγλικό. 2010. Αθήνα: Σταφυλίδης.

Ληξουριώτης, Ι. Δ. 1986. *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*. Αθήνα & Γιάννενα: Δωδώνη.

Lefebvre, H. 1982. *Κοινωνιολογία του Μαρξ*. Επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης – μτφρ. Τ. Αναστασιάδης. Αθήνα: Gutenberg.

Liddell, H. G. & R. Scott. 1907. *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*. Τόμ. 2ος. Μτφρ. Ξ. Π. Μόσχος. Αθήναι: Ι. Ν. Σιδέρης.

Lindon, J. 2001. *Understanding Children' s Play*. Cheltenham: Nelson Thornes.

Livingstone, S. & M. Bovill. 2001. *Children and Their Changing Media Environment: a European Comparative Study*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Locke, J. 1990. *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως: δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας.* Εισ. – μτφρ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης. Αθήνα: Γνώση.

Lombroso, C. 1925. *Ο εγκληματίας άνθρωπος*. Τόμ. Α΄. Μτφρ. Μ. Αννίνου. Αθήναι: Χ. Δ. Φέξης.

Lüscher, M. 1971. *The Lüscher Color Test: the Remarkable Test that Reveals your Personality Through Color*. Μτφρ. I. Scott. Νέα Υόρκη: Pocket Books.

Μαγγανάς Α. Δ. 1999. *Θέματα εγκληματολογικά & ποινικού δικαίου*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Μαγγανάς Α. Δ. 2004. *Το εγκληματικό φαινόμενο στην πράξη: σεξουαλική εγκληματικότητα, ανήλικοι: θύτες και θύματα, κοινωνική αντίδραση, η μεταχείριση των παραβατικών, σχολιασμός δικαστικών αποφάσεων*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Μαγγανάς, Α. 2006. *Η κακοποίηση παιδιών σε ιδρύματα: η καναδική εμπειρία.* Στο *Σεξουαλική κακοποίηση: μυστικό; όχι πια!.* Επιμ. Ο. Γιωτάκος & Β. Πρεκατέ, 191-204. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαγγανάς, Α. Δ. & Γ. Λάζος. 1997. *Κοινωνικές αξίες των παραβατικών και των μη – παραβατικών*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου.

Μαγγανάς, Α. Δ. 1994. *Τα εκδιδόμενα άτομα: πορνεία: παρέκκλιση ή παράβαση*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Μαγκάκης, Γ. Α. 1979. *Ποινικό δίκαιο*. Τόμ. 1ος. Αθήνα: Παπαζήσης.

Μακράκης, Μιχ. Κ. 1993. *Ψυχολογία της θρησκείας: εισαγωγή, ιστορία και θεματολογία: η ψυχική πηγή της θρησκείας και η έκφρασή της ως βίωμα*. Αθήνα: Αρμός.

Μακρυνιώτη, Δ. 1986. *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία: 1834-1919.* Αθήνα & Γιάννενα: Δωδώνη.

Malchiodi, C. A. 1998. *Understanding Children's Drawing*. Νέα Υόρκη: Guilford Press.

Malot, H. 1987. *Χωρίς οικογένεια*. Μτφρ. Δ. Τσουκαλά. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Μάνεσης, Α. 1989. Η πραγμάτωση της συνταγματικής προστασίας της ανήλικης νεότητας στο ισχύον δίκαιο. Στο *Θέματα γονικής μέριμνας,* 7-52. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Μανιτάκης, Α. 2007. *Τι είναι κράτος*. Αθήνα: Σαββάλας.

Μανουδάκη, Θ. 1998. Συμμορίες ανηλίκων στην Ελλάδα σήμερα: τα αποτελέσματα μιας έρευνας. Στο *Ποινική Δικαιοσύνη: νομοθεσία & νομολογία, θεωρία & πράξη,* 1144-1145. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Μανωλεδάκης, Ι. Εμμ. 1973. *Η διαλεκτική έννοια των έννομων αγαθών*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Μανωλεδάκης, Ι. Εμμ. 1992. *Ποινικό δίκαιο*. 3η έκδ. Αθήνα: Σάκκουλας.

Μαργαρίτης, Λ. & Ν. Παρασκευόπουλος. 1984. *Θεωρία της ποινής: θεωρία, νομολογία, εφαρμογή στη πράξη*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Μαργαρίτης, Λ. Χ. 1994. *Ποινικό δικονομικό δίκαιο ανηλίκων: κριτική επισκόπηση νομολογίας*. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Μαρκαντώνης, Ι. Σ. 1993. *Ανθρωπαγωγική*. Τόμ. 2. Αθήνα: [χ.έ.].

Μαρκαντώνης, Ι. Σ., Α. Β. Ρήγας κ.ά. 1991. *Οικογένεια, μητρότητα, αναδοχή: διεπιστημονική προσέγγιση*. Αθήνα: Δ. Δ. Μαυρομάτη.

Marsall, J. & S. Stuart. 2001. *Child Development*. Οξφόρδη: Heinemann.

Marx, K. & F. Engels. 1979. *Γερμανική ιδεολογία*. Τόμ. 1ος . Επιμ. Κ. Φιλίνης – μτφρ. Γ. Κρητικός. Αθήνα: Gutenberg.

Marx, K. 1976. *Capital: A Critique of Political Economy*. Μτφρ. Β. Fowkes. Νέα Υόρκη: Penguin Books.

Μαρκοπούλου, Χ. Λ. 2006. *Η κοινωνική διάσταση της ειδικής αγωγής: ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού*. Αθήνα: Διάπλαση.

Maslach, C. & S. E. Jackson. 1981. The Measurement of Experienced Burnout. *Journal of Occupational Behavior*.

Μαυρής, Μ. 1996. *Επαιτεία και αλητεία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: προσδιοριστικοί παράγοντες της κοινωνικής αντίδρασης.* Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Παν/μιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών.

Μαυριάς, Κ. Γ. 2002. *Συνταγματικό δίκαιο*. 2η έκδ. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Mayer, G. R. 1995. Preventing Antisocial Behavior in the Schools. *Journal of applied behavior analysis*.

Mayer, Ph. 1970. *Socialization: the Approach from Social Anthropology*. Λονδίνο: Tavistock Publications.

McCaghy, C. H. 1976. *Deviant Behavior: Crime, Conflict, and Interest Groups*. Νέα Υόρκη: Macmillan.

McLaughlin, M. M. 1977. Παιδιά και γονείς από τον 9ο ως και τον 13ο αιώνα. Στο *Η ιστορία της παιδικής ηλικίας,* μτφρ. Δ. Κωστελένου. Αθήνα: Γλάρος.

McLean, G. F. 1999. *Ways to God: Personal and Social at the Turn of the Millennia: the Iqbal Turn, Lahore*. Washington, D.C.: Council for Research in Values and Philosophy.

McQuail, D. 2010. *Mc Quail's Mass Communication*. 6η έκδ. Λονδίνο: Sage Publications.

Mead, G. H. 1962. *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Εισαγ. – επιμ. C. W. Morris. Σικάγο: The University of Chicago Press.

Mead, G. H. 1965. *The I and the Me.* Στο *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory,* επιμ. T. Parsons, 163-168. Νέα Υόρκη: Free Press of Glencoe.

Mellon, R. 2007. *Ψυχολογία της συμπεριφοράς*. 2η έκδ. Επιμ. Χ. Ξενάκη. Αθήνα: Τόπος.

Μεταξάς, Α. Ι. Δ. 1976. *Πολιτική κοινωνικοποίηση*. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Μητακίδου, Σ. & Ν. Σκεντέρης. (Επιμ.). 1992. *Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνικής Παιδιατρικής: «Φροντίδα για το παιδί της προσχολικής ηλικίας: εισηγήσεις, στρογγυλές τράπεζες, συναντήσεις εργασίας.* Θεσσαλονίκη: Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας.

Μητρόπουλος, Δ. 1996. *Δημόσιες σχέσεις αστυνομίας και κοινού*. 2η έκδ. Επιμ. Π. Καρκατζούνης. Αθήνα: [χ.έ.].

Μήτσουρα, Μ. 1986. *Η ανάπτυξη του παιδιού: διαπαιδαγώγηση, μεγαλώστε σωστά το παιδί σας*. Τόμ. Β΄. Αθήνα: Ακμή.

Miller, A. 1998. *Thou Shalt not be Aware: Society's Betrayal of the Child*. Μτφρ. Hildegarde & Hunter Hannum. Νέα Υόρκη: Farrar, Straus and Giroux.

Miller, R. L. & J. D. Brewer. 2003. *The A-Z of social research: a dictionary of key social science research concepts*. Λονδίνο: Sage Publications Ltd.

Mitchell, G. D. 1979. *A New Dictionary of the Social Sciences*. Νέα Υόρκη: Aldine Publishing.

Μοριχοβίτης, Γ. Α. 1982. *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. [χ.τ.]: Σχολή Νηπιαγωγών Χανίων.

Μοσχίδη, Ε. 2007. Τα παιδιά που κατοικούν στο σκοτάδι. *Περιοδικό Κ*, 196 (4 Μαρτίου), 52-63.

Μουρμούρη, Θ. 2001. Προετοιμασία της υποψήφιας οικογένειας, του παιδιού και των φυσικών γονέων. Στο *Ανάδοχη φροντίδα,* επιμ. Θ. Καλλινικάκη, 127-133. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπαλάσκας, Κ. 1997. *Εκπαιδευτική θεωρία και πολιτική: δώδεκα δοκίμια*. Αθήνα: Πατάκης,

Μπάμπαλης, Θ. Κ. 2005. *Η κοινωνικοποίηση του παιδιού στη σχολική τάξη: ο ρόλος του εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Ατραπός.

Μπαμπινιώτης, Γ. 2009. *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας: ιστορία των λέξεων με σχόλια και ένθετους πίνακες*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.

Μπέγζος, Μ. Π. 1995. *Φαινομενολογία της θρησκείας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπέγζος, Μ. Π. 1996. *Ψυχολογία της θρησκείας: οι ανθρωπιστικές συνέπειες της χριστιανικής θεολογίας*. Πρόλ. Μ. Μαρκίδης. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπεζέ, Λ. Α. 1985. *Ανήλικοι παραβάτες: μελέτη 20 περιπτώσεων*. Αθήνα: Σάκκουλας.

Μπέλλας, Θρ. 1986. *Το ιχνογράφημα ως μέσο διαγνωστικό της προσωπικότητας: η θέση του ιχνογραφήματος ανάμεσα στις προβολικές τεχνικές*. 2η έκδ. Αθήνα: Ηράκλειτος.

Μπέλλας, Θρ. 2000. *Το ιχνογράφημα του παιδιού: ως μέσο και αντικείμενο έρευνας στα χέρια του εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπερτ, Ρ. Ρ. 1989. *Η κοινωνική ανάπτυξη του εφήβου*. Μτφρ. Μ. Ντε Κάστρο. Αθήνα: Καστανιώτης.

Μυλωνάς, Θ. Ν. 2001. *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης: συμβολές*. Αθήνα: Gutenberg.

Mühlbauer, Κ. R. 1995. *Κοινωνικοποίηση: θεωρία και έρευνα*. Μτφρ. Δ. Δημοκίδης. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

Mulheir, G. κ.ά. 2007. *De-institutionalising and Transforming Children's Services: A Guide to Good Practice*. Birmingham: University of Birmingham.

Newberg, A. & M. R. Waldman. 2010. *Γιατί πιστεύουμε: πως εξηγεί η επιστήμη του εγκεφάλου την ανάγκη μας για τον Θεό*. Μτφρ. Γ. Γκουμέα. Αθήνα: Αβγό.

O' Toole. M. T. (Επιμ.). 2013. *Mosby's Medical Dictionary*. 9η έκδ. St. Louis: Elsevier/Mosby.

Νικολαΐδης, Α. Β. 2007. *Κοινωνιολογία της θρησκείας*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Νικολαΐδης, Α. Β. 2009. *Δόγματα και κοινωνία: σχεδίασμα κοινωνιολογίας του χριστιανισμού*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Νόβα-Καλτσούνη, Χ. 2001. *Μορφές αποκλίνουσας συμπεριφοράς στην εφηβεία: ο ρόλος της οικογένειας και του σχολείου*. Αθήνα: Gutenberg.

Νόβα-Καλτσούνη, Χ. 2007. *Κοινωνικοποίηση: η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*. Αθήνα: Gutenberg.

Ντάβου, Μ. 2005. *Η παιδική ηλικία και τα μαζικά μέσα επικοινωνίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Ντάβου, Μ. 2008. Αβοηθησία: ψυχολογική προσέγγιση. Στο *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας,* επιμ. Γ. Πανούσης, 161-167. Αθήνα: Lector.

Osborne, R. & B. Van Loon. 2009. *Introducing Sociology: A Graphic Guide*. Australia: Allen & Unwin Pty. Ltd.

Παιδικά Χωριά SOS Ελλάδος. *Κέντρο στήριξης παιδιού & οικογένειας: Κάθε παιδί έχει δικαίωμα να μεγαλώσει με φροντίδα, σεβασμό και ασφάλεια* (Φυλλάδιο). χ.έ., χ.χ.

Παιδικά Χωριά SOS Ελλάδος. *Ξενώνες SOS Ελίζα* (Φυλλάδιο). χ.έ., χ.χ.

Παιδικά Χωριά SOS Ελλάδος. *Παιδικό Χωριό SOS* (Φυλλάδιο). Πλαγιάρι Θεσσαλονίκης. χ.έ., χ.χ.

Παιδικά Χωριά SOS. *Παιδικό Χωριό SOS Βάρης* (Φυλλάδιο). χ.έ., χ.χ.

Παιδικά Χωριά SOS Ελλάδος. 2000. Παιδαγωγικό *πλαίσιο λειτουργίας Παιδικού Χωριού SOS*. Αθήνα: [χ.έ.]

Παναγιωτόπουλος, Ν. 1998. *Οι απόκληροι: τα ιδρύματα αγωγής ανηλίκων*. Επιμ. – μτφρ. Κ. Διαμαντάκου. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσας.

Παναγοπούλου, Α. 1992. Βελτιώσεις στην ιδρυματική ζωή για μείωση των αρνητικών επιπτώσεων στην ανάπτυξη του παιδιού. *Εκλογή θεμάτων κοινωνικής πρόνοιας* 92 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος – Μάρτιος): 90-95.

Παναγοπούλου-Μαράτου, Ο., Λ. Γεώργας, Λαμπίρη, Α. & Σ. Δοξιάδης. 1998. *Σχήματα ιδρυματικής περίθαλψης για παιδιά στην Ελλάδα: λειτουργία των ιδρυμάτων και επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών.* Στο *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα,* επιμ. Θ. Καλλινικάκη, 59-78. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Πανούσης, Γ. (Επιμ.). 2008. *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας.* Αθήνα: Lector.

Παπαβασιλείου, Κ. 2006. Ζητήματα υιοθεσίας από την οπτική γωνία του δικαστή. Στο *Δέκα χρόνια εφαρμογής του νέου δικαίου της υιοθεσίας,* επιμ. Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, 67-81. Αθήνα & Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Παπαγεωργίου, Γ. Σ. 2003. *Παιδική επιθετικότητα: ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση*. Θεσσαλονίκη: [χ.έ.].

Παπαγιώργης, Κ. 1992. *Η κόκκινη αλεπού: μισανθρωπίας προλεγόμενα: οι ξυλοδαρμοί*. (5η έκδ.). Αθήνα: Καστανιώτης.

Παπαδαμάκης, Α. Χ. (1998). *Ποινικό δίκαιο & κράτος δικαίου: επίκαιροι προβληματισμοί*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Παπαδόπουλος, Ν. Γ. 2005. *Λεξικό της ψυχολογίας: εγκυκλοπαιδικό με τετράγλωσση ορολογία*. Αθήνα: Σύγχρονη Εκδοτική.

Παπαζαχαρίου, Ι. Κ. 1959. *Μελέται εκ του δικαίου ανηλίκων*. Τόμ. Α΄. Αθήναι: [ιδ.έ.].

Παπαζαχαρίου, Ι. Κ. 1959. *Μελέται εκ του δικαίου ανηλίκων*. Τόμ. Β΄. Αθήναι: [ιδ.έ.].

Παπαζαχαρίου, Ι. Κ. 1960. *Μελέται εκ του δικαίου ανηλίκων*. Τόμ. Γ΄. Αθήναι: [ιδ.έ.].

Παπαζαχαρίου, Ι. Κ. 1963. *Μελέται εκ του δικαίου ανηλίκων*. Τόμ. Δ΄. Αθήναι: [ιδ.έ.].

Παπαθεοδώρου, Θ. 2008. Φυγή από το σπίτι: εγκληματολογική προσέγγιση. Στο *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας,* επιμ. Γ. Πανούσης, 122-124. Αθήνα: Lector.

Παπαναούμ-Τζίκα, Ζ. 1989. *Πολιτική κοινωνικοποίηση και σχολείο: κριτική θεώρηση και εμπειρική έρευνα*. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

Παπανούτσος, Ε. Π. 1965. *Αγώνας και αγωνία για την παιδεία*. Αθήνα: Ίκαρος.

Παπαντωνίου, Ν. Σ. 1983. *Γενικές αρχές του αστικού δίκαιου*. 3η έκδ. Αθήνα: Π. Σάκκουλας.

Παπάς, Α. Ε. 1988. *Σύγχρονη θεωρία και πράξη της παιδείας: εισαγωγή στη σχολική παιδαγωγική και μεθοδολογία: μηχανισμοί εξάρτησης με τη δημιουργία νέων αναγκών: σύγχρονες παιδαγωγικές κατευθύνσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπάς, Α. Ε. 1988. *Σύγχρονη θεωρία και πράξη της παιδείας: εισαγωγή στη σχολική παιδαγωγική και μεθοδολογία: μηχανισμοί εξάρτησης με τη δημιουργία νέων αναγκών: σύγχρονες παιδαγωγικές κατευθύνσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπάς, Α. Ε. 1997. *Το προφίλ του δασκάλου: διδακτική και παιδαγωγική έρευνα στα βιβλία «η γλώσσα μου»: η ανθολογία του δημοτικού σχολείου*. Αθήνα: Τελέθριον.

Παπασιώπη-Πασιά, Ζ. 2003. *Διακρατικές υιοθεσίες*. Αθήνα & Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Παπασιώπη-Πασιά, Ζ. 2006. Οι ιδιωτικού διεθνούς δικαίου ρυθμίσεις του νόμου 2447/1996 – Διακρατικές υιοθεσίες. Στο *Δέκα χρόνια εφαρμογής του δικαίου της υιοθεσίας (ν.2447/1996)*, επιμ. Ε. Κουκουγένη-Μανωλεδάκη, 43-66. Αθήνα & Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Παπαχρίστου, Θ. Κ. 1999. *Κοινωνιολογία του δικαίου*. Αθήνα & Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Παπούλη, Ε. 2006. Η ιδρυματική παιδική προστασία στο πλαίσιο της σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού: η ελληνική εμπειρία. *Κοινωνική Εργασία: επιθεώρηση κοινωνικών επιστημών* 82.

Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. [χ.χ.] *Εξελικτική ψυχολογία: ψυχολογική θεώρηση της πορείας της ζωής από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση*. Τόμ. Β΄, *Προσχολική ηλικία*. Αθήνα: [χ.έ.].

Παρασκευόπουλου, Ι. Ν. 1971. *Εμπειρίες θετών γονέων για τον θεσμό της υιοθεσίας*. Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας.

Πουλόπουλος, Χ. & Α. Τσιμπουκλή. Α. 1995. Ομαδικά εστιασμένη συνέντευξη (focus group interview). Ένα μεθοδολογικό εργαλείο έρευνας στον τομέα των κοινωνικών επιστημών. *Κοινωνική Εργασία: επιθεώρηση κοινωνικών επιστημών* 39: 158-164.

Parsons, T. 1965. *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*. Νέα Υόρκη: Free Press of Glencoe.

Patton, M. Q. 2002. *Qualitative Research and Evaluation Methods*. 3rd ed. Καλιφόρνια: Sage Publications.

Περαντζάκη-Καρατζόγλου, Ι. 2001. *Κοινωνική ανομία και ναρκωτικά: σύγχρονες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της κοινωνιολογικής πραγματικότητας*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Πετρογιάννης, Κ. & Ε. C. Melhuish. (Επιμ.). 2001. *Προσχολική ηλικία: φροντίδα – αγωγή – ανάπτυξη: ευρήματα από τη διεθνή έρευνα*. Μτφρ. Κ. Πετρογιάννης. Αθήνα: Καστανιώτης.

Πέτρου, Ι. Σ. 2007. *Κοινωνιολογία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Πιάνος, Κ. Χ. 2000. *Ψυχοκοινωνικές διαταραχές και η αντιμετώπισή τους: για καλύτερη κατανόηση και βοήθεια νηπίων – παιδιών – νέων*. 3η έκδ. Αθήνα: Έλλην**.**

Πιπινέλη-Ποταμιάνου, Α. 1956. *Η εγκληματικότης των ανηλίκων ως ψυχολογικόν και παιδαγωγικόν πρόβλημα*. Αθήνα: [χ.έ.].

Πιτσελά, Α. 1995. *Κείμενα αντεγκληματικής πολιτικής: δίκαιο ανηλίκων.* Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Πιτσελά, Α. (Επιμ.). 2003. *Διεθνή κείμενα σωφρονιστικής πολιτικής*. Αθήνα & Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Πιτσελά, Α. 2006. *Η κοινωνική αρωγή στο πεδίο της ποινικής δικαιοσύνης*. 2η έκδ. Αθήνα & Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Πιτσελά, Α. 2008. *Η ποινική αντιμετώπιση της εγκληματικότητας ανηλίκων*. 6η έκδ. Αθήνα & Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Petri, H. 2003. *Μεγαλώνοντας χωρίς πατέρα: το δράμα στη ζωή του παιδιού από τη στέρηση του πατέρα.* Μτφρ. Μ. Λάμπρου. Αθήνα: Θυμάρι.

Piaget, J. & B. Inhelder. 1990. *Η ψυχολογία του παιδιού*. Μτφρ. Κ. Κίτσος. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

Piaget, J. & B. Inhelder. 2000. *The Psychology of the Child*. Μτφρ. H. Weaver. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Piaget, J. 1972. *Play, Dreams and Imitation*. 3η έκδ. Μτφρ. G. Gattengo & F. M. Hodgson. Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Piaget, J. 1979. *Προβλήματα ψυχολογίας*. Επιμ. Τ. Ανθουλιάς – μτφρ. Α. Βερβερίδης. Αθήνα: Α. Λιβάνης – Νέα Σύνορα.

Piaget, J. 1979. *Ψυχολογία και παιδαγωγική*. Επιμ. Τ. Ανθουλιάς – μτφρ. Α. Βερβερίδης. Αθήνα: Α. Λιβάνης – Νέα Σύνορα.

Piaget, J. 1986. *Η ψυχολογία της νοημοσύνης*. Μτφρ. Ε. Βέλτσου. Αθήνα: Καστανιώτης.

Πλούταρχος. [χ.χ]. *Πλουτάρχου βίοι παράλληλοι: Λυκούργος – Νουμάς*. Τόμ. Δ΄. Μτφρ. Σπ. Μαγγίνας. [χ. τ.]: Ελληνικός Εκδοτικός Οίκος.

Πνευματικός, Δ. Μ. 1998. *Η ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία: εμπειρική έρευνα*. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: [χ.έ].

Πόθος, Μ. Ε. 1971. *Εγκληματικαί περιοχαί και συμμορίαι ανηλίκων: κοινωνιολογική μελέτη περί της εγκληματικότητας των ανηλίκων εν ταις αγγλοσαξωνικές χώραις ιδία ταις ΗΠΑ*. Αθήνα: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών ερευνών.

Πρακτικά πανελληνίου συμποσίου: με θέμα: προβλήματα προστασίας του παιδιού: η ιδρυματική περίθαλψη. Επιμ. Ε. Μαρκουλάκη. Αθήνα, 16–20 Μαΐου 1977.

Πυργιωτάκης, Ι. Ε. 1986. *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Quay, H. C. 1965. *Juvenile Delinquency: Research and Theory*. Λονδίνο: D. Van Nostrand Company, INC.

Ραπτόπουλος, Π. Δ. 1998. *Ποινικό δίκαιο: γενικό και ειδικό μέρος: θεωρία και πράξη*. Αθήνα: [χ.έ.].

Rattner, J. 1970. *Ατομική ψυχολογία: εισαγωγή στη θεωρία της ψυχολογίας τους βάθους του Άλφρεντ Άντλερ*. 2η έκδ. Μτφρ. Γ. Βαμβαλής. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Reymond-Rivier, Β. 1989. *Η κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού*. Μτφρ. Μ. Ντε Κάστρο. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ρίτσος, Γ. 1979. *Ποιήματα*. Τόμ. Β΄ 1941-1958. 11η έκδ. Αθήνα: Κέδρος.

Ρίτσος, Γ. 1982. *Πρωινό άστρο*. 23η έκδ. Αθήνα: Κέρδος.

Robert, Ph. 1969. *Traite de Droit des Mineurs: Place et Rôle dans l'Évolution du Droit Français Contemporain*. Παρίσι: Cujas.

Ρομπόκου-Καραγιάννη, Α. 2007. *Κοινωνική προστασία των ανηλίκων στην Ελλάδα*. Τόμ. Α΄. Αθήνα & Θεσσαλονίκη. Σάκκουλας.

Roouling, M. 2006. *Η καθημερινή ζωή στο Μεσαίωνα*. Μτφρ. Έ. Αγγέλου. Αθήνα: Παπαδήμα.

Rosenberg, M. & R. H. Turner. 1990. *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New Jersey: Transaction Publishers.

Rosengren, K. E. 2005. *Media Effects and Beyond: Culture, Socialization and Lifestyles*. Λονδίνο: Routledge.

Rousseau, J. J. 1978. *Κοινωνικό Συμβόλαιο*. Μτφρ. Λ. Αλαγιαλόγλου-Παπαδάκη. Αθήνα: Γ. Σφακιανάκης.

Rousseau, J. J. 2006. *Αιμίλιος ή περί αγωγής,* βιβλίο ΙΙ. Μτφρ. Π. Γκέκα. Αθήνα: Πλέθρον.

Russel, R. 1976. *Εκπαίδευση και κοινωνική τάξη*. Μτφρ. Ν. Σαρλής. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

Rutter, M. 1998. Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα: μηχανισμοί επικινδυνότητας και προστατευτικοί παράγοντες. Επιμ. Κειμ. Γ. Καραντάνος – μτφρ. Μ. Ηλίας. Στο *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα,* επιμ. Θ. Καλλινικάκη, 11-57. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σαλκιτζόγλου, Π. Α. 1993. *Η κακή άσκηση της γονικής μέριμνας: και η υποκατάσταση των γονέων από τρίτους*. Αθήνα & Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Σαρρής, Ν. 1992. *Ελληνική κοινωνία και τηλεόραση*. Αθήνα: Γόρδιος.

Schaffer, R. H. 1983. *Μητρική φροντίδα*. Επιμ. – μτφρ. Ε. Γιακουμάκη & Ζ. Παπαληγούρα. Αθήνα: Κάκτος.

Schemeil, Y. 1985. Les cultures politiques. Στο *Traité de Science Politique: l' Action Politique.* Τόμ. 3ος, επιμ. M. Grawitz & J. Leca, 237-307. Παρίσι: Presses Universitaires de France.

Schwartzenberg, R. G. 1984. *Πολιτική κοινωνιολογία: στοιχεία πολιτικής επιστήμης*. Επιμ. Γ. Κοντογιώργης & Ε. Βενιζέλος – μτφρ. Δ. Γιαννόπουλος & Β. Κολιοπούλου. 3η έκδ. Τόμ. 1ος. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Σεραφετινίδου, Μ. 1991. *Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας: ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*. 2η έκδ. Αθήνα: Gutenberg.

Seger, I. 1977. *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία: θεωρία, μέθοδος, πρακτική*. 3η έκδ. Επιμ. Β. Φίλιας – μτφρ. Τζ. Μαστοράκη. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Σεφέρης, Γ. 1974. *Δοκιμές*. Τόμ. Α΄ 1936-1947. 5η έκδ. Αθήνα: Ίκαρος.

Shepard, J. M. 2005. *Sociology*. 9η έκδ. Belmont, CA: Wadsworth.

Sills, D. L. & R. K. Merton. 1972. *International encyclopedia of the social sciences*. Τόμ. 13. Νέα Υόρκη: Macmillan Company & The Free Press.

Σίνδρου, Μ. 2001. Προγράμματα αναδοχής ανηλίκων στην Ελλάδα: διαπιστώσεις – προτάσεις. Στο *Ανάδοχη Φροντίδα,* επιμ. Θ. Καλλινικάκη, 113-126. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σκόπας, Ν. Α. 1965. *Προβλήματα προσαρμογής του παιδιού: στην οικογένεια, στο σχολείο, στην κοινωνική ζωή*. Αθήναι: Ι. Σιδέρης.

Snyders, G. 1981. *Σχολείο, τάξη και πάλη των τάξεων: ένα κριτικό ξαναδιάβασμα των Μπωντελό – Εσταμπλέ – Μπουρντιέ – Πασερόν και Ιλλίχ*. Μτφρ. Ν. Μακρής. Αθήνα: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος.

Σούρας, Δ. 2006. *Μάνα Γκρέκα*. Αθήνα: Κάκτος.

Σούρας, Δ. 2006. *Πατέρας – «Αφέντης».* Αθήνα: Κάκτος.

Σούρας, Δ. 2007. *Από την βία στην βία*. Αθήνα: Κάκτος.

Σούρλας, Π. 1986. *Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου: θεωρητική στοιχείωση*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Σπινέλλη, Κ. Δ. & Α. Τρωϊάνου. 1987. *Δίκαιο ανηλίκων: ποινικές ρυθμίσεις και εγκληματολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Σπινέλλη, Κ. Δ. & Α. Τρωϊάνου. 1992. *Δίκαιο ανηλίκων: ποινικές ρυθμίσεις και εγκληματολογικές προεκτάσεις*. 2η έκδ. αναθ. Αθήνα & Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Σπινέλλη, Κ. Δ. 1985. *Εγκληματολογία: σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις: πανεπιστημιακές* παραδόσεις. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Σπινέλλη, Κ. Δ. 1992. *Ελληνικό δίκαιο ανηλίκων δραστών και θυμάτων:ένας κλάδος υπό διαμόρφωση*. 2η έκδ. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Spitz, R. A. 1955. Reply to Dr. Pinneau. *Psychological Bulletin* 52.5 (Σεπτέμβριος 1955).

Spitz, R. A. 1945. Hospitalism. *The Psychoanalytic Study of the Child* 1: 53–74.

Σπυριδάκης, Ι. Σ. 2006. *Υιοθεσία ανηλίκου*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Σπυριδάκης, Μ. Ι. 2008. *Επίτομο νομικό λεξικό*. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Σταθόπουλος, Μ. Π. 1979. *Γενικό ενοχικό δίκαιο*. Τόμ. 1ος. Αθήνα: [χ.έ.].

Στασινοπούλου, Ο. Β. 1997. *Κράτος πρόνοιας: ιστορική εξέλιξη – σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. 4η έκδ. Αθήνα: Gutenberg.

Σταυριανάκη, Μ. & Μ. Τσαγκάρη. 2001. *Ας μιλήσουμε για αναδοχή: χρήσιμες πληροφορίες για επαγγελματίες που ασχολούνται με το παιδί και την οικογένεια***.** [Φυλλάδιο]. Αθήνα: Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού.

Σταυριανάκη, Μ. 1996. Εμπειρία παρέμβασης για την αναδιοργάνωση ενός ιδρύματος κλειστής περίθαλψης. *Κοινωνική εργασία: επιθεώρηση κοινωνικών επιστημών* 44: 265-273.

Σταυριανάκη, Μ. 2000. Η χρήση βίας στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών: από έρευνα στην κοινωνική πολιτική. *Κοινωνική εργασία: επιθεώρηση κοινωνικών επιστημών* 59: 189- 194.

Sullivan, L. E. (Επιμ.). 2009. *The Sage Glossary of the Social and Behavioral Sciences*. Λονδίνο: Sage Publications.

Συνήγορος του Πολίτη. 2004. *Ετήσια έκθεση 2004*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Συνήγορος του Πολίτη. 2006. *Ετήσια έκθεση 2006*. Επιμ. Ζ. Ασημακοπούλου. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Τεγόπουλος, Γ. & Α. Φυτράκης 1997. *Μείζον ελληνικό λεξικό: ορθογραφικό – ερμηνευτικό – ετυμολογικό – συνωνύμων – αντιθέτων – αρκτικόλεξων – κυρίων ονομάτων*. 2η έκδ. Επιμ. Μ. Μανδαλά & Ε. Μακρυγιάννη. Αθήνα: Αρμονία.

Τερλεξής, Π. 1975. *Πολιτική κοινωνικοποίηση: η γένεση του πολιτικού ανθρώπου*. Αθήνα: Gutenberg.

Theodorson, G. A. 1969. *A Modern Dictionary of Sociology*. Νέα Υόρκη: Crowell.

Thio, A. 1978. *Deviant Behavior*. Βοστώνη: Houghton Mifflin.

Thompson, K. & J. Tunstall. 1971. *Sociological Perspectives: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin for the Open University Press.

Το Χαμόγελο του Παιδιού. 2004. *Απολογισμός του 2004*. Αθήνα: New Media.

Τομασίδης, Χρ. Χ. 1982. *Εισαγωγή στην ψυχολογία*. Αθήνα: Δίπτυχο.

Tosquelles, F. 1982. *Éducation et phychothérapie institutionnelle.* Παρίσι: Hiatus.

Triseliotis, J. & Τ. Κουσίδου. 1989. *Η κοινωνική εργασία στην υιοθεσία και στην υιοθεσία.* Αθήνα: Κέντρο Βρεφών «Η Μητέρα».

Triseliotis, J. 1993. Τα «ορφανοτροφεία» της Ρουμανίας ή η κλειστή περίθαλψη για βρέφη. Μτφρ. Μ. Ασημόπουλου. Στο *Εκλογή θεμάτων κοινωνικής πρόνοιας* 98.

Τρωϊάνου-Λουλά, Α. 1987. *Η ποινική νομοθεσία των ανηλίκων: κείμενα, βιβλιογραφία, νομολογία, σχόλια*. Αθήνα & Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Τρωϊάνου-Λουλά, Α. 1999. *Η Υπηρεσία Επιμελητών των Δικαστηρίων Ανηλίκων*. Αθήνα & Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Τσαλίκογλου-Κωστοπούλου, Φ. 1989. *Μυθολογίες βίας και καταστολής*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Τσαούσης, Δ. Γ. 1989. *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας: ερμηνευτικό, ελληνο-αγγλικών όρων, αγγλο-ελληνικό, βιογραφικό*. Αθήνα: Gutenberg.

Τσαούσης, Δ. Γ. 1995. *Η κοινωνία του ανθρώπου: εισαγωγή στην κοινωνιολογία*. 47η χιλ. Αθήνα: Gutenberg.

Τσαούσης, Δ. Γ. & Ε. Κορρέ-Crueger. 1974. *Η εγκληματικότης των ανηλίκων εις την περιφέρειαν πρωτευούσης*. Αθήναι: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών.

Τσαρδάκης, Δ. 1987. *Μια ανατομία της ιδεολογίας*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Τσαρδάκης, Δ. 1993. *Η γένεση του κοινωνικού ανθρώπου: διαδικασίες κοινωνικοποίησης*. 3η έκδ. Αθήνα: Παπαζήσης.

Τσιάκαλος, Γ. 2008. Φυγή από το σπίτι: παιδαγωγική προσέγγιση. Στο *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας,* επιμ. Γ. Πανούσης, 115-121. Αθήνα: Lector.

Τσιάκαλος, Γ. 2008. Βίαιη συμπεριφορά: παιδαγωγική προσέγγιση. Στο *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας,* επιμ. Γ. Πανούσης, 77-82. Αθήνα: Lector.

Τσιαντής, Γ. & Θ. Δράγωνα. (Επιμ.). 2000. *Μωρά και μητέρες: ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και υγεία στα δυο πρώτα χρόνια της ζωής*. 2η έκδ. Αθήνα: Καστανιώτης.

Τσιαντής, Γ. 2000. Πρώιμες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μητέρας – βρέφους: η σημασία στην ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητας. Στο *Μωρά και μητέρες: ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και υγεία στα δυο πρώτα χρόνια της ζωής,* επιμ. Γ. Τσιαντής & Θ. Δράγωνα. Αθήνα: Καστανιώτης.

Τσιγκάνου, Ι., Κ. Η. Δασκαλάκη & Δ. Τσαμπαρλή. 2004. *Εικόνες & αναπαραστάσεις βίας στο ελληνικό σχολείο*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Τσιπλητάρης, Α. 2001. *Η κοινωνικοποίηση του παιδιού: μια ψυχοκοινωνιολογική προσέγγιση στα πλαίσια της οικογένειας και του σχολείου*. Αθήνα: Ατραπός.

Τσουραμάνης, Χρ. 1998. *Ο φόνος στην Ελλάδα: εγκληματολογική θεώρηση*. Αθήνα: Σάκκουλας.

Τσουραμάνης, Χρ. 2003. *Σύγχρονα κοινωνιολογικά προβλήματα: η ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Τσουρβάκας, Γ. Ε. 1997. *Ποιοτική έρευνα: οι εφαρμογές της στη μελέτη των μέσων μαζικής επικοινωνίας*. Αθήνα: Εκδοτικός Όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών.

Tyler, W. 1988. *School Organization: A Sociological Perspective*. Λονδίνο & Σίδνεϋ: Croom Helm.

Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. 2005. *Παιδοπόλεις, Κέντρα Παιδικής Μέριμνας, Προστασία Οικογένειας.* Αθήνα: Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Σεπτέμβριος 5).

UNESCO 1999. *Εκπαίδευση: ο θησαυρός που κρύβει μέσα της: έκθεση της διεθνούς επιτροπής για την εκπαίδευση στον 21ο αιώνα υπό την προεδρία του Jacques Delors*. Προλ. Μ. Κασσωτάκης – μτφρ. ομάδα εργασίας του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας. Αθήνα: Gutenberg.

Unicef. 2010. *At Home or in a Home?: Formal Care and Adoption of Children in Eastern Europe and Central Asia*.

United Nations Human Rights. 2010. *Forgotten Europeans – Forgotten Rights: the Human Rights of Persons Placed in Institutions*. Γενεύη: United Nations Human Rights.

Φαναράς, Β. Γ. 2005. *Υιοθεσία τέκνων: ορθόδοξη ηθική θεώρηση*. Θεσσαλονίκη: «Το Παλίμψηστον».

Φαράντου, Μ. Λ. 1998. *Επιστήμη και θρησκεία: ανάτυπον εκ του περιοδικού «Θεολογία»*. Αθήνα: [χ.έ.].

Φαρσεδάκης, Ι. Ι. 1985. *Παραβατικότητα και κοινωνικός έλεγχος των ανηλίκων*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Φαρσεδάκης, Ι. Ι. 1990. *Η εγκληματολογική σκέψη απ' την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*. Τόμ. Α΄. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Φαρσεδάκης, Ι. Ι. 1996. *Στοιχεία εγκληματολογίας*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Φίλιας, Β. (Γεν. εποπτ.). 1997. *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*. Αθήνα: Gutenberg.

Flick, U. 2009. *An Introduction to Qualitative Research*. 4th ed. Λονδίνο: Sage Publications Ltd.

Φουντεδάκη, Κ. 1993. *Η ελαττωματική υιοθεσία*. Αθήνα: Σάκκουλας.

Φουρκιώτης, Κ. [χ.χ.]. *Οικογενειακό δίκαιο*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Φραγκουδάκη, Α. 1985. *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Φρειδερίκου, Α. & Φ. Φολερού-Τσερούλη. 1991. *Οι δάσκαλοι του δημοτικού σχολείου: μια κοινωνιολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Ύψιλον/Βιβλία.

Φωτάκης, Ν. Σ. 1980. *Ποινή: τροποποίηση της συμπεριφοράς και κοινωνική αναπροσαρμογή*. Αθήνα: Σάκκουλας.

Vigh, J. 1985. Proceeding of the International Conference on Social Defence and Crime Prevention: Visād, May 15 – 17, 1984 Βουδαπέστη.

Vom Scheidt, J. 1979. *Μόλυνση του εσωτερικού κόσμου: η λανθάνουσα επιθετικότητα: συμπτώματα, αίτια, θεραπεία*. Επιμ. Χρ. Αλεξόπουλος – μτφρ. Ν. Καρκαμπάση. Αθήνα: Δ. Ι. Κωτσιάνας.

Watkins, Μ. & S. Fisher. 2007. *Μιλώντας με μικρά παιδιά για την υιοθεσία τους*. Μτφρ. Ε. Αστερίου. Αθήνα: Gema.

Weber, Μ. [χ.χ.]. *Η πολιτική ως επάγγελμα*. Εισαγ. – μτφρ. Μ. Γ. Κυπραίος. Αθήνα: Παπαζήσης.

Weber, Μ. 1983. *Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας*. Μτφρ. Μ. Γ. Κυπραίος. Αθήνα: Κένταυρος.

Weber, M. 1996. *Κοινωνιολογία του κράτους: κοινωνιολογία της ορθολογικής οργάνωσης του κράτους και των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων και κοινοβουλίων*. Εισ. – μτφρ. Μ. Γ. Κυπραίος. Αθήνα: Κένταυρος.

Weber, M. 1997. *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*. Επιμ. Β. Φίλιας – μτφρ. Μ. Γ. Κυπραίος. Αθήνα: Gutenberg.

Weber, M. 2005. *Οικονομία και κοινωνία: κοινωνιολογικές έννοιες*. Τόμ. Α΄. Εισαγ. – επιμ. – μτφρ. Θ. Γκιούρδας. Αθήνα: Σαββάλας.

White, E. B. 1985. Άνοιξη. Στο *Στοιχεία δοκιμίου,* επιμ. R. E. Scholes & C. H. Klaus, (μτφρ. Α. Παρίση). Αθήνα: Κωνσταντινίδης.

White, G. 1977. *Socialization*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Longman.

Willems, E. 1970. *Dictionnaire de sociologie*. 2η έκδ. Προσαρμ. στα γαλλικά Α. Cuvillier. Παρίσι: M. Riviere et Cie.

Winnicot, D. W. 1980. *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*. Μτφρ. Θ. Παραδέλλης. Αθήνα: Καστανιώτης.

Wirt, R. D. & P. F. Briggs. 1965. The meaning of Delinquency. Στο *Juvenile Delinquency: Research and Theory*. Λονδίνο: D. Van Nostrand Company, INC.

Wolfgang, M. E. & F. Ferracuti. 1995. *Η υποκουλτούρα της βία: προς μια ολοκληρωμένη θεωρία στην εγκληματολογία*. Μτφρ. Φ. Μηλιώνη. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Χαϊδου, Α. 1989. *Το θεωρητικό και θεσμικό πλαίσιο του κοινωνικού ελέγχου των ανηλίκων*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Χαϊδου, Α. 1990. *Η ιδρυματική και εξωιδρυματική μεταχείριση των ανήλικων στην Ελλάδα και το εξωτερικό.* Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Χαϊδου, Α. 1996. *Θετικιστική εγκληματολογία: αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Χαλβατζάκη, Κ. 2001. Τα συμπεράσματα παγκόσμιας έρευνας για το πώς διαπαιδαγωγεί η τηλεόραση τις νεαρές ηλικίες την τελευταία δεκαετία. Εφημ. *Το ΒΗΜΑ* 16.12.2001.

Χασάπης, Ι. Γ. 1978. *Ψυχοπαθολογία της νηπιακής ηλικίας*. 2η έκδ. Αθήνα: Στεφ. Βασιλόπουλος.

Χρυσόγονος, Κ. Χ. 1998. *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*. Αθήνα: Σάκκουλας.

Χωραφάς, Ν. 1978. *Ποινικόν δίκαιον*. 9η έκδ. Τόμ. Α΄. Επιμ. Κ. Σταμάτη. Αθήναι: Αφοί Π. Σάκκουλα.

Yaloc, I. D. 2003. *Θρησκεία και ψυχιατρική*. Μτφρ. Ε. Ανδριτσάνου & Γ. Ζέρβας. Αθήνα: Άργα.

Zamarovsky, V. 1978. *Εγκυκλοπαίδεια της μυθολογίας: θεοί και ήρωες του αρχαίου κόσμου*. Μτφρ. Λ. Μάλλιος & Ε. Πούπτη. Αθήνα: Ταμπάκης.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- http://deinstitutionalisationguide.eu/wp-content/uploads/2013/04/Common-European-Guidelines_Greek-version_EDITED.pdf
- http://www.synigoros.gr/resources/docs/202018.pdf
  http://www.ministryofjustice.gr/site/el/ΣΩΦΡΟΝΙΣΤΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑ/Πρόληψηκαιαντι μετώπισητηςεγκληματικότητας.aspx
- http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=EDGoAWfMKgM%3d&tabid=132
- http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=vSz6qIc2q-A%3D&tabid=145
- www.ministryofjustice.gr/modules.php?op=modload&file=page3...
- http://www.sfe-epath.com/sfeepathnew/index.php/2015-06-06-14-29-32/2015-06-22-06-30-33
- http://old.law.uoa.gr/crime-research/symmoriesanilikon.pdf
- http://www.synigoros.gr/resources/9062_1_apantisi-ypoyrgeioy-ygeias--2.pdf
- http://www.synigoros.gr/resources/kepek_porisma_tel--2.pdf
- rainbow.upnet.gr/index/announcements/calendar/200711/.../hamogelo.pdf
- http://www.hamogelo.gr/56.1/Ta-spitia-mas
- http://www.kvmhtera.gr/index.php?detail_id=11
- http://www.sos-villages.gr/content/future/paidagwgikh-leitoyrgia-amp-krithria-eisagwghs/51-paidagwgikh-leitoyria-amp-krithria-eisagwghs
- http://www.sos-villages.gr/content/help/52-gine-nonos-sta-paidika-xwria-sos
- http://www.sos-villages.gr/content/actions/kentro-prolhpshs-gia-to-paidi-kai-thn-oikogeneia-toy
- http://www.sek-sociology.gr/index.php/epaggelma/kodikas-deontologias